آصف اللغات

این لغات مفرده و مرکبه اصطلاحی و استعمالی و امثال فارسی زبان و مقولهای عجم ملتزم

با سند [illegible] متقدمین و متأخرین مسلمة الاستناد و برای هر یک لفظ

[illegible] و کلام زباندانان هند

(جلد چهارم)

مؤلفه [illegible] النائطی (نواب عزیز جنگ بهادر) [illegible]

(الف مقصوره)

سنه ۱۳۲۸ هجری مطابق ۱۳۱۹ فصلی

عزیز المطابع حیدرآباد دکن

اعزاز و شکرانۂ اعزاز

(۱) مین اپنی اس تالیف کی اعلیٰ کامیابی پر خداوند کریم کا شکرگزار ہون

یہ بات میرے لئے باعث افتخار ہے کہ اس کا نام میرے آقائے

ولی نعمت حضور پرنور بندگان عالی متعالی مدظلہ العالی کے مبارک

تخلص کو اپنے سر پہ لئے ہوئے ہے اور اسکا آغاز آپ ہی کی مبارک جوبلی

کی تقریب مین ہوا۔

(۲) مین ہز ایکسلنسی لارڈ منٹو بالقابہم گورنر جنرل ہند کا شکریہ ادا کرتا ہون

کہ آپ نے براہ عنایت مجھکو اجازت عطا فرمائی کہ مین اس کتاب کا ڈیڈی کیشن

آپ کے نامی سے کرون - صاحب رزیڈنٹ حیدرآباد بذریعہ مراسلہ نشان (۲۵۸)

۱۹۰۸ع مجھکو اطلاع دیتے ہین کہ ہز ایکسلنسی آپ کا شکریہ ادا کرتے ہین

کہ آپ نے انکو ایسی عالمانہ تالیف مین انکی یادگار قائم ہونے کا موقع دیا۔

اعانت | (۳) مین ہز ایکسلنسی ویسرائے موصوف کا دل سے شکر گزار ہون
کہ آپ نے باجلاس کونسل یہ حکم فرمایا کہ مؤلف کو اس کتاب کی ہر ایک جلد پر جس
طرح وہ شائع ہوتی جاے پان پانسو روپیہ کا آنریریم (صلۂ تالیف) عطا کیا جائے -

(۴) مین اپنے آقاے ولی نعمت اعلیٰ حضرت والی سلطنت دکن حضور
پر نور سرکار نظام ادام اللہ اقبالہم کا شکریہ بجان و دل ادا کرتا ہون کہ سرکار
ممدوح نے حکم فرمایا کہ سلطنت آصفیہ کے شاہی خزانہ سے بھی مؤلف کو اس کتاب
کی ہر ایک جلد پر جس جس طرح وہ شائع ہوتی جاے پان پانسو روپیہ کا انعام صلۂ
تالیف عطا کیا جائے (دیکھو مراسلۂ معتمد فینانس نشان (۳۰۹۱) مورخہ ۱۶ - ۱۳۱۹ف بابت
موسومہ ~~معتمد~~ عدالت وکوتوالی وامور عامہ)

(۵) حیدر آباد کے امرائے عظام سے جناب نواب فخر الملک بہادر
معین المہام صیغہ تعلیمات و عدالت و طبابت و امور عامہ) کی علم دوستی کا بھی شکر گزار
ہون کہ آپ نے اپنے خانگی خزانہ سے اس تالیف کی ہر ایک جلد پر سو روپیہ کا [illegible]
انعام مقرر فرمایا ہے -

شکریۂ عملی | (۶) اگرچہ اس کتاب کی ہر ایک جلد کے پانسو نسخون کی طبع کا حقیقی
صرفہ بقدر [illegible] سکۂ محبوبیہ ہے اور معاونین بالقابہم کی امداد کا مجموعہ اسوقت
تک تقریباً [illegible] سکۂ محبوبیہ - لیکن محض اس خیال سے کہ پبلک کو نفع پہونچے
مین نے مصارف کے ایک خفیف سے حصہ کا بار اپنی ذات پر اٹھا کر جملہ نسخہا کو [illegible]

ہ حق تالیف کتاب بلاکسی معاوضہ کے پبلک کے لئے وقف کردیا ہے - معزز

ناظرین کتاب پر روشن ہے کہ یہ ۲۰ جلد کی کتاب ہے اور کمال اہتمام کے ساتھ

ہر مہینے میں ایک جلد شائع ہوتی ہے اور لہذا ہر مجھ کو صرف خداوند کریم سے

توقع ہے کہ میں اس کتاب کی تکمیل اپنی باقی ماندہ عمر میں کرسکوں - وہو علیٰ کل شیٔ قدیر

پبلک کا فدائی

احمد عبد العزیز - نائطی

(خان بہادر شمس العلماء) (عزیز جنگ بہادر)

بسم الله الرحمن الرحیم

الحمد لله که نوبت به آغاز چارمی جلد این کتاب رسید چار تا کتب دیگر است که ورای هفتاد کتب تذکرهٔ جلدهای ماضیه در مآخذ این داخل شده ـ

(۱) تحفة السعادت ـ مجسته یادگار محمود ابن شیخ ضیا است که در سنه نهصد و شانزده هجری نبوی در فارسی زبان تالیفش کرد که مخصوص بزبان فارسی و عربی است و نیز خالی از لغات ترکی هم نیست؛ بحث کند. در سه صد و بیست و دو صفحات شامل ـ چاپ نشد ـ حالا نایاب است ـ

(۲) حدائق البلاغه ـ از تالیفات شمس الدین فقیر تخلص است در فن بلاغت که در فارسی زبان تالیفش کرده اند و تعریفات صنائع و بدائع ازین رسالهٔ مختصر بدی گرفته ایم ـ در مطبع نولکشور و مطابع دیگر هم چاپ شده است از آن بدست می آید ـ

(۳) قوانین دستگیری ـ نتیجهٔ دیده ریزی مولوی غلام دستگیر مرحوم مدراسی است که در فارسی زبان جامع قواعد فارسی است و ورای آن چیزهای دیگر را هم متعلق به فن ادب فارسی جمع

کرده است بخیال ما خیلی مفید و مستند است کتابیست مبسوط و محتوی بر شش صد و چهل و چهار صفحه و در سنه هزار و دو صد و شصت و شش هجری تالیفش کرده و در مطبع مولائی حیدرآباد حلیه انطباع در برکشیده حالا کم یاب است نسخه های بسیار در کتب خانه نواب صولت جنگ بهادر امیر حیدرآباد دکن موجود –

(۳) <u>کشّاف اصطلاحات الفنون</u> – مؤلفه محمد علی بن شیخ علی تهانوی که در سنه هزار و دو صد و هفتاد و هشت هجری در عربی زبان چاپ شده ما در تعریف بعض اصطلاحات مدد ازین می گیریم کتابیست خیلی مبسوط و بر دو جلد و هزار و پانصد و شصت و دو صفحات شامل نسخه مطبوعه اش از ایشیاتک سوسایتی کلکته بقیمت مناسب بدست می آید –

نشان مسلسل	نشان مسلسل فارسی	نام کتاب	مختصر اسم	نشان مسلسل	نشان مسلسل فارسی	نام کتاب	مختصر نام
۱	۲	۳	۴	۱	۲	۳	۴
۱	۱ ا	تحفة السعادت	تحفه	۳	۳ ا	قوانین دستگیری	دستگیری
۲	۲ ا	حدائق البلاغت	حدائق	۴	۴ ا	کشّاف الاصطلاحات	کشّاف

(۱) اخکوش | بقول صاحب انند بحوالهٔ فرهنگ فرنگ مرادف اخکوک است
که بمعنی آید - بفتح اول و کاف عربی بمعنی زردآلوی نارسیده و بقول برهان - - -

(۲) اخکوک | بروزن مفلوک زردآلوی نارسیده و بقول انند بحوالهٔ فرهنگ فرنگ

(۳) اخکونش | مرادف (اخکوش) صاحب جامع بر نمبر (۲) قانع و صاحب شمس
نسبت نمبر (۲) بصراحت نوشته که بکاف تازیست و گوید که عربیت و صاحب انند
هر سه را فارسی قرار داده همچنین صاحب سراج و سروری نسبت (۲) فرماید که هر دو کاف آن
تازیست (حکیم اسدی سہ) ز فیروزه و از زمرد دگر ✽ نماینده اخکوک نورس بیر ✽ (شیخ انوری
سہ) تلخ و ترش است و بعض دگر ✽ اندر اخکوک و دانه اش بنگر ✽ مؤلف گوید که (کوک)
بقول برهان بمعنی گنبدی آمده پس عجب نیست که فارسیان (اخ) را که بمعنی خوش
است با لفظ (کوک) مرکب کرده برای زردآلو که میوهٔ مدور است نام نهاده باشند
و این کنایه باشد و در نمبر (۳) نون زائد باشد که بقاعدهٔ فارسی می آید و عجب نیست که (اخکو
مخفف (اخکوک) باشد که بزیادت شین (اخکوش) شد والله اعلم (اردو) دیکهو آلو
زرد - اس کا ترجمه زردآلوی خام - کچا زردآلو (مذکر)

اخگر | بقول بهار بکاف فارسی بوزن اختر انگشت افروخته فرماید که گره و لاله
از تشبیهات اوست مؤلف گوید که تخم هم (میر محمد افضل ثابت سہ) ثابت ز سوز
عشق دلم دائمی شود ✽ گرد ملال در گره اخگر من است (ابوطالب کلیم سہ) گرم
رنگی مکان گیرد در اثنای سلوک ✽ لاله اخگر تاب از میر سد بیلو فراست ✽ (ظهوری سہ)

تخم ز اخگر نه فشان سینه اگر کاشتهٔ ٭ راحت انبار کند دل مگر از خرمن داغ ٭ و بقول صاحب
برهان و جامع و هفت (۱) پارهٔ آتش درخشنده را گویند و بعربی جمره خوانند و (۲) کنایه از مادهٔ
عشق و عاشقی هم. صاحب شمس و رشیدی با بهار متفق و صاحب سروری در معنی اول با
برهان همزبان. صاحب ناصری گوید که اگر چه در برهان بمعنی پارهٔ آتش است ولیکن
تحقیق آنست که انگشت افروخته باشد یعنی زغالی که آنرا روشن کنند و آتش گیرد و
خان آرزو در سراج فرماید که آنچه رشیدی انگشت افروخته گفته خطاست زیرا که اخگر پاره
ایست از آتش خواه از انگشت باشد یا از هیزم. صاحب مؤید الفضلا نوشته که انگشت
افروخته و سوزان باشد و بحوالهٔ فرهنگ قواس فرماید که بمعنی آتش. مؤلف عرض
کند که ما را فی الجمله با برهان اتفاق است اگر چه طرز بیانش هم کاشف حقیقت نیست
بتحقیق ما اخگر چیزیست که از آتش روشن در هوا می جهد و شک نیست که آن در حقیقت پارهٔ
آتش است و صلاحیت آن دارد که در چیز دیگر آتش افگند ولیکن بعد از آن که بصورت
اخگر جدا شود دیر نماند و افسرده شود. فارسیان این را زائیدهٔ آتش گفته اند چنانکه حکیم سوزنی
گفته (ع) دل اوست انگشت و کین تند آتش ٭ ز انگشت و آتش چه زاید جز اخگر ٭
آنانکه اخگر را انگشت افروخته گفته اند خطا کرده اند که نه تخصیص با انگشت دارد و نه با هیزم
یا چیز دیگر. هر چیز که صلاحیت (آتش گرفتن) دارد جزء آتش گرفتهٔ آن که سبک و لطیف
در هوا بپرد اخگر است و اگر همین جرم لطیف در خاکستر پنهان باشد هم او را اخگر گویند.
چنانکه صائب گفته (ع) در سیه خانهٔ افلاک ولی روشن نیست ٭ اخگری در ته خاکستر

این گلخن نیست ؛؛ (ظہوری ؎) خنی در آتش او پیکرِ من ؛؛ دل من اخگر خاکستر
من ؛؛ سنجیال ما این مرکب است از آخ و گر - صاحب برہان بر دجشن سدہ گوید
کہ جشنی است کہ فارسیان در روز دہم بہمن ماہ کنند و دران روز آتش بسیار
افروزند این جشن را ہوشنگ بن سیامک بہم رسانید بواسطۂ آنکہ روزی باصدکس
بطرف کوہی رفت ناگاہ ماری قوی جثہ بنظرش درآمد چون ہرگز مار ندیدہ بود
متعجب شد وسنگی برداشت وبجانب مار انداخت آن سنگ خطا شدہ بر سنگ دیگر
خورد و آتش ازان سنگ بجست و بر خس وخاشاک افتادہ مار را بسوخت چون
در آن زمان ہنوز آتش ظاہر نشدہ بود ہوشنگ باہمراہان از پیدا شدن آتش خرم
وشادان گردید وجشنی عظیم کرد (الخ) فارسیان (الخ) در حالت شادمانی وخوشی و
بر محل آفرین گویند وبمعنی خوش ہم آمدہ کہ گذشت دیگر) در فارسی کنندہ وسازندہ
بمعنی فاعلیت آمدہ (کذا فی البرہان) پس معنی لفظی اخگر خوش کنندہ باشد و بلحاظ
واقعات تاریخی کہ بالا گذشت ہمین شرارہ باعث آن جشن شد و فارسیان اخگر شرر
نام کردہ باشند واللہ اعلم ونسبت معنی دوم عرض میشود کہ استعارہ باشد وبس
(اردو) (۱) اخگر - فارسی - اردو مین مستعمل (بقول امیر مذکر) انگارا - چنگاری
(ناسخ ؎) پارہ ہای دل سوزان مری آنکھون مین نہین ؛؛ نکلے ہین روزن
مجمر سے یہ اخگر باہر ؛؛ (۲) عشق کی چنگاری (مونث) شرر عشق (مذکر) کہ سکتے ہین

(۱۲۶۶)	اخگر افتادن	استعمال - بمعنی بیرون	جستن شرر و سرزدن اخگر باشد چنانکہ

ظہوری گوید (ﮯ) ازین سوزی کہ در مغز جگر دارم نمیدانم ؛ کہ گاہ گریہ از مژگان چرا اخگر نمی افتد ؛ (اردو) چنگاریاں جھڑنا۔

اخگر اندازی کردن مصدر اصطلاحی (۱۱۸۴)

از قبیل دانہ انداختن بر زمین باشد یعنی ظاہر کردن و پیدا کردن اخگر چنانکہ ظہوری گوید (ﮯ) اشک ریزان تو افگندند آتش در جگر ؛ کو سمندر تا برایش اخگر اندازی کنند ؛ (اردو) چنگاریاں برسانا۔ چنگاریاں جھاڑنا۔ چنگاریاں نکالنا۔

اخگر برآوردن استعمال۔ پیدا کردن (۱۱۸۵)

و بیرون آوردن اخگر باشد ظہوری (ﮯ) ز اشکی کہ بر شعلہ دامن کشید ؛ ز تف سینہ اخگر برآوردہ ام ؛ (اردو) دیکھو اخگر اندازی کردن۔

اخگر بر سراب شکستن مصدر اصطلاحی (۱۱۸۶)

یعنی اخگر از سراب پیدا کردن و کنایہ باشد از کار عجیب و غریب و ناممکن کردن۔ (انوری ﮯ) گوہر خنجر چو شد لعل بخون گفتہ ؛ لب ہوا بر سراب اخگر از شکست (اردو) دیکھو آتش از آب فروختن (آب از آتش برآوردن) پانی میں آگ لگانا۔ بقول صاحب آصفیہ ناممکن بات کرنا۔ اعجاز دکھانا (معروف ﮯ) آگ پانی میں اب لگائی ہے ؛ دیکھیگا ذرا سا معجزہ

اخگر در پیراہن کردن مصدر اصطلاحی

بقول صاحب بحر یعنی بی آرام و بیقرار کردن مؤلف گوید کہ اگرچہ سندی پیش نظر نیست ولیکن این کنایہ درست است کہ چون شرارہ در پیراہن افتد پیرہن پوش بیقرار شود و آرام از دست دہد از ہمین معنی حقیقی کنایہ باشد (اردو) بے قرار کرنا چھاتی میں آگ لگانا (میر ﮯ) معشوقوں کی گرمی بھی اسے میر قیامت ہے ؛ چھاتی میں

سے گلے لگ کر تک آگ لگاتے ہین ؎ صرف (آگ لگانا) بھی بے قرار کرنے کے معنون مین مستعمل ہے (اسیر ع) دیتا ہے نزسے بھاگ گیا گیا ؎ دیپک نے لگائی آگ کیا کیا ؎ دیکھو آگ لگانا - اسیر اللغات)

(۱۷۶۵) **انگردمیدن** استعمال - بمعنی پیدا شدن انگر باشد چنانکہ ظہوری گوید (ع) شعلہ میگرد نگاہ از گریہ ہای آتشین ؎ می فشانم دانہ اشکی و انگری دمد ؎ (اردو) چنگاریان نکلنا -

(۱۷۶۶) **انگرزاییدن** (مصدر اصطلاحی) بمعنی پیدا شدن انگر و شرارہ باشد سند این از کلام حکیم تبریزی بر لفظ انگر گذشت (اردو) شرارے نکلنا -

انگرستان استعمال - بقول بہار و انند معروف مؤلف گوید کہ جائیکہ انگر و شرارہا بکثرت باشد از قبیل گلستان و نیستان مخفی مباد کہ (بستان) بکسر اول بر وزن نشان جای انبوہی و بسیاری چیزہاست (برہان) ظہوری (ع) می تواند شعلۂ آہم پر پروانہ شد ؎ گو بمند لب تا بگویم انگرستان نوی ؎ (اردو) وہ جگہ جہان چنگاریون کی کثرت ہو - مؤنث -

(۱۷۶۸) **انگرشدن** استعمال - بمعنی قرار یافتن انگر باشد ظہوری (ع) لالہ و غنچہ چراشعلہ انگر نشوند ؎ دری از گلخن ما باز بروی چمن است ؎ (ولہ ع) در گلستان بر گل صحبت نشینم از غبار ؎ نفس انگر شد تف آہم صبا را گرم کرد ؎ (اردو) انگر ہونا - شرارہ بنجانا -

(۱۷۶۹) **انگرفشاندن** (مصدر اصطلاحی) بمعنی بر آوردن انگر باشد و در سند ظہوری کہ بدست آمد انگر بمعنی دوم مستعمل کہ بجای خود مش گذشت (ع) بجای خود نفشاندیم شعلہ و انگر ؎ در آتشیم از ین جوش خام حیف چہ حیف ؎ (اردو) چنگاریان نکالنا - شرر افشان ہونا -

(۱۶۵۹) **اخگر گریستن** (مصدر اصطلاحی) بمعنی برآوردن شرارهٔ عشق از چشم و کنایہ باشد از گریۂ اشک گرم و اشک خونین کردن چنانکہ ظہوری گوید (ص) اگر بجان من گرد و سمندر: بگریم از برایش اخگری چند (اردو) اشک گرم - اشک خونین برسانا - آنکھون سے چنگاریان جہاڑنا اس کا لازم (آنکھون سے چنگاریان اڑنا) اردو مین مستعمل ہے (دیکھو امیر اللغات)

(۱۶۶۰) **اخگری دانستن** (مصدر اصطلاحی) بمعنی خبردار و واقف بودن از طریقہ برآوردن شرر چنانکہ ظہوری گوید (ص) فسردگان بہ تمنا پزی عجب جوشند: شرار شعلۂ دل باید اخگری داند (اردو) شرر افشانی سے واقف ہورہنا -

اخگل بقول صاحبان برہان و سراج وجہانگیری و رشیدی و ہفت بفتح اول و ضم کاف فارسی و سکون ثانی و لام دانۂ گندم و جو را گویند یعنی خس ہای سر تیز کہ بر سر خوشۂ گندم و جو می باشد صاحب سروری فرماید کہ ہمین را داس و داسہ ہم گفتہ اند و تصریح نکردہ است کہ کاف فارسی است و صاحب ناصری این را بذیل اخگر آوردہ و اخگلم را کہ بکاف عربی است بعد این ذکر کردہ و صراحت نفرمودہ کہ بکاف فارسی است و معنا ہمزبان برہان - صاحب جامع فرماید کہ بمعنی دوم و آمدہ باشد و برد است بہ نمبر (۲) نوشتہ کہ خارہای بلندی کہ در سر خوشۂ گندم و جو بود و صراحت کاف فارسی کردہ و صاحب شمس گوید کہ صاحب نسخۂ قدیم سامی بفتح الف و کاف (در اخگل) آوردہ مؤلف عرض کند کہ جز این نیست کہ این مرکب است از اخ (و دگل) کہ بمعنی (گل خوش) باشد بتقدیم صفت و در خوشۂ گندم و جو ہمین یک چیز است

کہ آنرا گل گندم و جو خوانند - (اردو) بال - بقول آصفیہ گیہوں وغیرہ کا خوشہ سِٹّہ (مونث) اور سٹّا پر فرماتے ہیں کہ جوار کی بونڈی - جوار کا خوشہ - بھٹّا (مذکر) ہم کہتے ہیں کہ بقول آصفیہ بال یا سٹّا عام ہے جس میں داس داخل ہے - اردو میں اسکے لئے خاص لفظ ہمکو نہیں ملا - دکن میں اسکو (بالی کا طرّہ) کہتے ہیں - صاحب تذکیر و تانیث نے لفظ (بال) پر لکھا ہے کہ اسکو بالی بھی کہتے ہیں - ہمارا خیال ہے کہ غلطی عام کی وجہ سے بال یا بالی خوشہ کو کہنے لگے ورنہ یہ دونوں لفظ فی الحقیقت اَنگل کا ترجمہ ہیں اس لئے کہ گیہوں اور جو اور مکّا کا پھول بھی چیز ہے جو بالوں سے مشابہ ہے اور خوشہ سے پہلے اسی کا ظہور ہوتا ہے - اور فی الحقیقت یہی پھول ہے اور اسکے بعد خوشہ میں جو اسنے پیدا ہوتے ہیں وہ اسی پھول کے پھل ہیں - ہمارے اس خیال کی تصدیق اس سے ہوتی ہے کہ صاحب ساطع نے لفظ بال پر لکھا ہے کہ بال وہ ریشہ ہے جو خوشہ پر ہوتا ہے (سنسکرت)

اَنگوزنہ | بقول صاحب جامع بکاف فارسی بر وزن (دہ سوزنہ) تکمۂ کلاہ و جامہ وغیرہ و صاحب رشیدی ہم بکاف فارسی ذکر این کردہ مؤلّف گوید کہ ما صراحت کامل بر اَنگوبہ کردہ ایم و از ماخذ ہم بحثی - (اردو) دیکھو اَنگوبہ

(۱) **اخلاص داشتن** | استعمال (۲) با ضافت اخلاص بمعنی محبت خالص داشتن
(۲) **اخلاص قلبی داشتن** | مخفی مباد کہ اخلاص لغت عرب است بقول صاحب منتخب پاک و خالص کردن دوستی و عبادت بی ریا و سمعت کردن (الخ) و در ینجا

بمعنی حاصل بالمصدر و قلب ہم لغت عرب است بمعنی دل پس یای نسبت بر و زیادہ
نمودہ با مصدر داشتن استعمال کردہ اند چنانکہ صاحب سرگذشت آوردہ (نثر) ہمہ بزرگان
سنجاطر خوبہای پدرم اخلاص قلبی بمن دارند" (اردو) (۱) اخلاص رکھنا۔ بقول امیر محبت
دوستی رکھنا خصوصیت رکھنا (میر حسن ؎) خون ہو کر بہے طرف تیرے ؛ تجھسے رکھتے تھے دل
جگر اخلاص ؛ ہم عرض کرتے ہین (۲) دلی محبت رکھنا کہہ سکتے ہین ۔

اخلاق آمدن | مصدر اصطلاحی بمعنی واقع شدن خوش خوئی است چنانکہ انوری (۱۲۶۷)
گوید (؎) عمر نوحت باد و شغلت فارغ از طوفان غزل ؛ گرچہ اخلاق ترا اخلاق
کنعان آمدہ است ؛ مخفی مباد کہ اخلاق لغت عرب است بفتح اول و بقول صاحب
منتخب جمع خلق بمعنی خوبہا الخ) فارسیان این را بمعنی خوش خوئی استعمال کنند (اردو)
اخلاق (عربی۔ اردو مین مستعمل) بقول امیر۔ مذکر۔ خلق کی جمع اردو مین بیشتر بجای واحد
بولا جاتا ہے۔ انسانیت ملنساری۔ مروت۔ آوبھگت (ناصر ؎) ہم کیا اجی دم بھر تھا
آفاق تمہارا ؛ ایجان ہمین یاد ہے اخلاق تمہارا ؛ ہم عرض کرتے ہین کہ (اخلاق
آمدن) کا ترجمہ۔ اخلاق پیدا ہونا ۔

اخلکندر | بقول صاحب ناصری و انند بازیچۂ اطفال مؤلف گوید کہ ہمان (خلکندر)
کہ گذشت تا صراحت ماخذ و تعریف کامل این در آنجا کردہ ایم مخفی مباد کہ (خلکندر) بقول
برہان بفتح اول و ضم ثالث بمعنی ظرف گلی باشد۔ مرادف (کندو۔ بوان کہ ذکرش در بیان
ماخذ ہمہ در آنجا گذشت پس (اخلکندر) مرادف (خلکندہ) است (اردو) دیکھو (خلکندر)

اخلکندو | بفتح اوّل ولام وکاف وسکون ثانی ونون ودال ابجد مضموم بواو زده همان (انگلندو) است که گذشت صاحبان برهان ورشیدی وجهانگیری وهفت وجامع ذکر این کرده اند وما هم در آنجا ذکر این وصراحت ماخذ کرده ایم (اردو) دیکهو انگلندو

اخلکنده | بقول صاحب شمس بفتح الف ولام وکاف تازی وضمّ دال وسکون نون بازیچه مدوّر با وسته که از مس یا چوب سازند وسنگریزها درون کنند وجنبانند تا طفلان بدان مشغول شوند چنانکه فخری گوید (ع) بسان طفلگان از اخلکنده ٭ مؤلّف گوید که همان (اخلکندو) که گذشت دیگر کسی ذکر این نکرد حیف است که صاحب شمس از برای این هم همان سند شمس فخری پیش کرد که ذکرش بر (اخلکندو) کرده ایم وعرض کنیم که از تحقیق ماخذ که بر (اخلکندو) گذشت متحقّق شد که جزو لاینفک این (کندو) باشد و(کندو) بمعنی کنده ونیامده و از اهل تحقیق کسی با صاحب شمس نیست وسندی که از کلام شمس فخری پیش کرده است در مصرع ثانی آن (اخلکندو) را بتحریف (اخلکنده) نقل کرده است وای بر تحقیق که همان یک شعر استادی را مدّعیان بر چهار لغت (انگلندو) و (اخلکندو) و (انگلنده) و (اخلکنده) به تحریف لفظی بکار خود گرفته اند وما صراحت کافی بر لفظ اخلکندو کرده ایم که از دیوان شاعر مغفور صرف (اخلکندو) ثابت می شود واین سند همانست وبس و (اخلکنده) چیزی نیست مگر تحریف (اردو) دیکهو اخلکندو —

اخلور | بقول صاحب برهان وهفت وانند بالام بر وزن مخمور خرنوب نبطی باشد وآن میوه ایست سرخ بسیاهی مائل بشکل گرده گوسپند وآنرا بشیرازی (کورز) گویند وآن میوه

کبریا شد با سرکه پرورده کنند و خورند و صاحب محیط برگوزر به زای معجمه سوم گوید که ثمر خرنوب است و برخرنوب فرماید که بضم اول و سکون رای مهمله و ضم نون و سکون واو و بای موحده چار نوع است شامی نبطی ـ مصری و هندی و برخرنوب نبطی گوید که این را بفارسی گرده و حبیک و حبلاک و در شام و مغرب ینبوت نامند و شاید این تشبیه به گرده و گوچک سرد و خشک در دوم و گویند در سوم و بقول شیخ در خشکی و تخفیف و برودت شدید تر و بی لذت و تخم آن بسیار قابض و منافع بسیار دارد **مؤلف** گوید که (خلو) بر وزن مونا ثمر قمری است که بقول بعض شبیه شفتالوست و در اقسام آلو شفتالو را حیثیت هست و گُنش با گرده گوسفند شباهت کلی است پس عجبی نیست که فارسیان الف وصلی در اول این آوردند و اخلو کردند و بمناسبت الف ضمهٔ اول را بفتح بدل کرده خای معجمه را ساکن کردند و در آخر این رای مهمله زیاده کردند ـ بجز این چیزی دیگر بفهم ما نمی آید و صاحبان تحقیق خصوصاً صاحب محیط اخلور را ذکر نکرده هیچ پر نگشود که این لغت کدام زبان است (اردو) ایک میوه جو بکری کے گرده کے مشابه هوتا هے ـ سرخ رنگ مائل بسیاهی ـ آلو کی اقسام میں ہے وه شفتالو سے یا مشابه به شفتالو ـ افسوس ہے که هکو اسکا اردو ترجمه دستیاب نه هوا ـ

اخلوک | بقول صاحب هفت قلزم بفتح اول و سکون خا و ضم لام بواو رسیده و کاف زده زرد آلوی نارسیده را گویند و همین لفظ بکاف سوم بهمین معنی بجای خود ش گذشت و ما ذکر ماخذش هم همدر آنجا کرده ایم ـ اگرچه در ینجا شاهدی دیگر بر دعوای صاحب هفت و سندی هم پیش نشد ولیکن اگر لام سوم را بقول صاحب هفت قلزم معتبر داریم اصل این

خلوست بر وزن غلو بضم اوّل که بقول برہان بمعنی آلوست و آن میوه ایست معروف شبیه بشفتالو (ریخ) فارسیان کاف تصغیر بوجه نارسیدگی آن در آخرش یاوه کرده باشند و الف وصلی در ابتدا و الله اعلم (اردو) دیکھو اخکوک ـ

اخم | بقول بہار و انند بالفتح چین و شکن که بر روی و پیشانی افتد (ملا طغرا ؎) میکند نازک و لان را صحبت بدخو ملول ٭ فرو را چین جبین از اخم روی مسطر است خان آرزو در چراغ فرماید که بالفتح و سکون خا و میم چینی که بر پیشانی و ابرو افتد و بزیادتی ہای مختفی ہم آمده مؤلّف گوید که خم بمعنی کج و کجی است و چینی که بر ابرو یا جبین می افتد بمقابلۂ حالت غیر آن فی الجمله بر سطح راست کجی پیدا کند بخیال ما میرسد که فارسیان الف وصلی در اوّل این آورده (اخم) کردند و فتح خای معجمه را بالف داده خا را ساکن ساختند و بمعنی مطلق چین و شکن آوردند (اردو) چین (فارسی - اردو میں مستعمل) بقول آصفیه (مونث) شکن - بل - چنت - بٹ - جھرّی - (آتش ؎) خو و بخو دکھے دل شیدا سکو سہنے اندوه و ملال ٭ کس جبین کے لئے درکار ہے چین تھوڑی سی ٭

اخمسه | بفتح اوّل و سکون خای معجمه و فتح سین مہمله و میم مفتوح و ہای ہوز ساکن بقول صاحب سراج که بر (اخمسه) ذکر کند مرادف آنست و ممدوده نیز مؤلّف گوید که در ممدوده باشین معجمه (آخشمه) ہم گذشت - صاحبان جہانگیری و ہفت ہم ذکر این کرده اند و صاحب ناصری بر آخمه نوشته که (اقسما) معرّب آنست و صاحب شمس و مؤیّد بر (آخمسه) ذکر این فرماید که در فرہنگی بمعنی بخش و گونه آمده و صاحب جامع آورده

که محقق همان (آخمسه) که در ممدوده گذشت بخیال ما این مرکب است از (آخ) و (مس) و های نسبت - آخ بمعنی خوش گذشت و مس بفتح اول پای بندی که خلاص ازان مشکل و دشوار باشد و بمعنی دیوانگی هم (کذا فی البرهان) پس (آخمسه) چیزی باشد منسوب به بند خوش وکنایه از شراب جو و ارزن و برنج و امثال آن که چون انسان را عادت بشرب خواری شود بندی را ماند که خلاص ازان دشوار است ما این را اصل دانیم و آنچه در ممدوده گذشت نتیجهٔ لب ولهجهٔ مقامی و آنچه بشین معجمه در ممدوده گذشت یعنی (آخشمه) عجمی نیست که آن مرکب باشد از (آخ) و (شم) و های نسبت شم بقول برهان بمعنی نفرت و فریب و خدعه و پریشان و بیهوش باشد و نیز در عربی بمعنی بو آمده پس (آخشمه) منسوب بخوش بو و بقول می کشان کنایه از شراب یا منسوب به چیز خوش فریب بقول مخالفان شراب کنایه از شراب باشد و ممدوده بعوض مقصوره نتیجهٔ لب ولهجهٔ مقامی (اردو) دیکھو آخمسه -

| اخمه | بقول صاحب غیاث بالفتح بمعنی چین و شکنج مؤلف گوید که مرادف همان اخم است که گذشت و های زائد و آخر بند این در اصطلاح ما بعد می آید (اردو) دیکھو اخم

| اخمه رو | اصطلاح - بقول صاحب بحر (۱) کسی که چین به جبین یا برابرو داشته باشد و بمجاز (۲) مطلق ترش رو را گویند بهار گوید که بمعنی ترش رو و این مجاز است و بالفظ کردن مستعمل (ملا طغرا سه) نیاید چو بر صفحهٔ خط زان نکو بند چو مسطر بکاغذ کند اخمه رو بند مؤلف گوید که اسم فاعل ترکیبی است که دو اسم جمع شده افاده معنی فاعلی کرده است یعنی جبین دار

و روی پرشکن دارنده-اینچه صاحب بحر نمبر (۲) را
مجاز نمبر (۱) گفته‌ا د عای ما بر عکس آن است
یعنی نمبر (۲) حقیقی است و نمبر (۱) مجاز آن بخیال
ما ابن سند پیش کرده بهار مصدر . . . .
(ب) **اخمه کردن رو** | بکسر نون بمعنی پرشکن

ا کردن و ترش کردن رو پیدا می شود (اردو)
(الف) (۱) چین بجبین-ابرو مین گره ڈالا ہوا-
تیوری پر بل ڈالا ہوا-تیوری چڑھایا ہوا (۲)
ترش رو-(ب) تیو ـ ی پر بل ڈالنا چین
بجبین ہونا-

اخنوخ | بقول صاحب برہان و شمس و مؤید بانون بروزن مطبوخ (۱) نام ادریس پیغمبر است و بضم اوّل ہم گفته اند و بعضی گویند (۲) نام نوح پیغمبر-صاحب سروری و شمس و (دری و پہلوی) این را بمعنی اوّل آورده و صاحب جہانگیری در دستور پنجم خاتمۂ کتاب بذیل لغات غریبه ذکر این کرده ہم بمعنی اوّل قانع و از حکیم اسدی سند آورد (ــــ٥) کجا نامش اخنوخ دانی ہمی ÷ وگر نامش ادریس خوانی ہمی ÷ صاحب ناصری گوید که نام نامی پیغمبر ادریس است که او را دریای سوّم خوانند یعنی معلّم و مدّرس ثالث زیرا که دریای اوّل حضرت آدم و دوّم حضرت شیث بود و بعد از و وصد سال از فوت آدم او بر خلق مبعوث و دوختن و نوشتن از و ظاہر شد و فرماید که نامۂ پارسی در مخاطبات با نفس خود از و دیده ام که بابا افضل الدین کاشی ترجمه اش کرده و بالآخر صراحت کند که این لغت عبریست و (ادریس) عربی و لا او فرد پارسی-صاحب شمس که این را لغت عرب نوشت و صاحب مؤید بذیل فارسی ذکر کرد کما ہی پیش نباشد (اردو) (۱) ادریس علیه السلام کا نام (۲) نوح علیه السّلام کا نام زبان عبرانی مین اخنوخ ہے (مذکّر)

اخواستی بقول صاحب برہان با واو معدولہ بر وزن (نخواستی) بمعنی غیر ارادی باشد
چہ خواستی ارادی است بزبان اشتا و دساتیر - خان آرزو در سراج آوردہ کہ این را
از دساتیر کہ کتاب اوّلین پیغمبر عجم است نقل کردہ اند و الف اول برای نفی باشد صاحب جہانگیری
گوید کہ این الف نفی است - بقانون دساتیر کہ افادۂ ضد کند چنانکہ اجنبان بمعنی مجنبان (کہ
گذشت) شمس العلماء آزاد مغفور در سخندان پارس ہم ذکر این کردہ است و ما در لفظ اجنبان
بحثی کردہ ایم بالجملہ (خواستی) از مصدر خواستن و یای نسبت منسوب بہ خواہش است یعنی
حاصل بالمصدر (خواستن) بر وزن ماضی (خواست) آمدہ بمعنی ارادہ چنانکہ گویند خواست
خدا برین بودہ یعنی ارادۂ خدا (کذا فی البرہان) پس یای نسبت برآوردہ خواستی کردند
بمعنی ارادی و قوت خواستی بمعنی قوت ارادی باشد و چون الف نفی در اول زیادہ کردند
اخواستی شد بمعنی غیر ارادی (اردو) غیر ارادی - قوت ارادی وہ قوت ہے جو فعل سے
بارادہ ہو - اور اس کی ضد غیر ارادی یعنی ناخواستہ -

اخی بقول صاحب برہان و سراج و جامع و ہفت بر وزن تقی (۱) کاری و چیزی را
گویند کہ قابل تحسین باشد و (۲) صاحب مروت نیز گفتہ اند و در عربی بمعنی برادر من
صاحب ناصری بر معنی اوّل قانع صاحب شمس گوید کہ لغت عربی است بمعنی برادر
من و در عرف صاحب مروت را گویند مؤلف گوید کہ معنی اول مرکب است از اخ
و یای نسبت و بمعنی دوم مجاز از معنی حقیقی عربی (اردو) (۱) وہ کام یا وہ چیز جو قابل تعریف
ہو (۲) صاحب مروت -

(الف) **اخیروس** | بقول برهان و هفت مانند بسین بی نقطه بر وزن پر پروز گندم دشتی یعنی گندم خودرو را گویند عصارهٔ آن را با گوگرد و قطرون بیامیزند و در گوش چکانند درد گوش را نافع بود - و همچنین - - - - - - - - - - - - - -

(ب) **اخنیوس** | با نون (۱) بر وزن و معنی اخیروس باشد و بعضی گویند که (۲) نباتیست که در نزدیک آبهای روان و ایستاده روید ثمری دراز و سیاه و کوچک می باشد و آنرا در داروهای چشم و گوش بکار برند نافع باشد صاحب جامع هر دو را بهر دو معنی مرادف یکدیگر قرار داده صاحب جهانگیری در دستور پنجم خاتمهٔ کتاب ذیل لغات غریبه ذکر الف کرده صاحب شمس بر (الف) قانع و صاحب محیط ذکر الف فرموده گوید که بفتح اول و کسر ثانی و سکون تحتانی و ضم رای مهمله و سکون واو و سین مهمله نباتیست شبیه گندم صحرائی - نبت آن کنار آبها شبیه بگیاه ارزن و ثمر آن سیاه و ریزه و گل آن سفید - در ادویهٔ چشم و گوش مستعمل و با قوت مجففه و محلله و قابضه است و آنرا (اخنیوس) هم گویند و همین را خردنیه و خودرو نامست و بهندی پالک و بر اسفاناخ نوشته که بیونانی سوناخیوس و سوناقون و سوناخیولن و سوناقیون و برومی ابرقیا بفارسی اسفناج و اسپناج و اسپاناک و بهندی پالک گویند و آن بقله مشهور است بقدر شبر - برگ آن ذی شعب دراز - بستانی و بریست سرد و تر در آخر اول و گویند معتدل در گرمی و سردی و تری و ازین جهت محرور و مبرود را موافق و آن برای ابدان یابسه و صاحبان وسواس و صداع را غذای نیک است و نافع - منافع بسیار دارد و صاحب مخزن ذکر الف کرده بمعنی دوم قانع و صراحت کند که این ورای گندم خودرو باشد مؤلف گوید

کہ چنانکہ جیتم الف و ب ہر و در او رفارسی زبان نیافتیم و محققین دیگر زبانہا و اہل طب ہم ازین ساکت اند و صاحب محیط ہرو ورا بمعنی دوم آوردہ کہ بالا مذکور شد (اردو) پالک ۔ بقول آصفیہ (ہندی) اسم مذکر ۔ ایک قسم سے ساگ اور اوسکے بیج کا نام ۔

(ف) اخیون | بر وزن مجنون ۔ بقول صاحب برہان کہ برد اخیون بہ بای موحدہ) ذکر کردہ ہمان اخیون است صاحبان ہفت و جامع ہم ذکر این کردہ اند و ما ہم در آنجا اشارہ این ہم کردہ ایم کہ بقول صاحب محیط لغت یونانی است صاحب سواد السبیل گوید کہ این اسم عربی گاؤزبان است نام دوائی کہ بیونانی این را (اخنیان) خوانند ما بر لفظ اخیون، کہ بای موحدہ گذشت تصحیح این ہم کردہ ایم (اردو) دیکھو (اخیون)،

	الف مقصورہ با دال مہملہ	

ادا | بقول غیاث بالفتح (۱) رسانیدن و (۲) گذاردن و (۳) بیان کردن فرماید کہ این مصدر نیست مگر بمعنی مصدری آید و بفارسی (۴) خوبی حرکات معشوق و رمز (۵) بمعنی آواز نیز می آید بہار نسبت معنی اوّل و دوّم و سوّم صراحت کند کہ بیان کردن چیزی چون حکایت و نقرہ و خدمت و زر و قرض و مانند آن و نسبت معنی چہارم گوید کہ رمز و اشارہ مستعمل فارسیان است ۔ صاحب منتخب نوشتہ کہ این لغت عربی است غیر مصدر بمعنی مصدری چون نبات بمعنی رویانیدن و رستنی و عطا بمعنی دادن و دہش و کلام بمعنی بیان و سخن کردن (انتہی) الحاصل فارسیان این را با مصادر فرس مرکب ہم کردہ اند کہ صراحت آن و ملحقات کنیم (انوری ۵۵) وانکہ قدر در ادای خدمتش افگند ۞ موی کشان گردن نیال و کمیت ۞ (ولہ ۵۳)

وزادای روات شاعراو؛ گوش چون درج دُرّ منشور است؛ مخفی مباد کہ مقصود صاحب
غیاث از معنی پنجم اشارہ باشد کہ سندش در (اداواستن) می آید (اردو) (۱) ادا (عربی-اردو
میں مستعمل) بقول امیر - بمعنی بیباق جیسے "قرض ادا ہوگیا" (۲) ادا بمعنی عمل میں لانا
جیسے "ایک رسم ادا ہوگئی" "نماز وقت پر ادا ہوئی" (۳) ادا - بمعنی بیان جیسے "مطلب
ادا کرنا (۴) ادا بمعنی ناز و انداز معشوقانہ (داغ ۵۴) مشہور رہے زمانہ میں دونوں کی
لاگ ڈانٹ؛ میری فغان ہوئی کہ تمھاری ادا ہوئی؛ (۵) دیکھو آواز - امیر نے اسی معنی کے
متعلق لفظ ادا کو بمعنی اشارہ و قرینہ استعمال کیا ہے - جیسے ادا فہم - ادا شناس -

| ادادا | بقول برہان بروزن مباد الغت بربری نوعی از ماذریون است و آن سفید و سیاہ
می باشد - سفید آن را (ادادای ابیض) گویند و بعربی (انتخیص) و سیاہ او را (ادادای اسود)
نامند و خانق النمر و قاتل النمر ہم - استسقا را نافع است - صاحب محیط ذکر این کردہ گوید کہ اسم
(انتخیص) است و برانتخیص فرماید کہ بکسر ہمزہ و سکون شین معجمہ و کسر خای معجمہ و سکون یای
تحتانی و صاد مہملہ لغت عربی است و نیز بعربی اسد الارض و بہ بربری ادادا و بیونانی
خاما لاون یعنی مختلف الالوان و بعجمی اندلس لشکر این نامند و معروف بشوف الفلک است
جہت آنکہ از ان صمغ مانند مصطکی بعمل می آید و زنان بجای مصطکی استعمال می نمایند و بقول صاحب
اختیارات درخت کردانہ و گویند آن نوعی از ماذریون سیاہ است و بعضی گویند کہ دوای
بربریست کہ بہندی بنگھم گویند قاتل درندگان است - گرم و خشک در سوم گویند درچہارم و
گفتہ اند کہ سفید آن - گرم و خشک در اول دوم و سیاہ آن گرم و خشک در آخر سوم تا چہارم

اجتناب این در استعمال داخلی واجب است بسبب سمیتی کہ در وست مدرادویہ ضماداتِ محللہ و ملینہ و جالیہ داخل می شود گویند کہ خوردن یک مثقال از بیخ سفید آن جہت رفع جنون و صرع و توحش نافع - تریاق این خرزہرہ دارد و) بقول صاحب محیط حکم ایکسیمی دواؤں کا ہم

ادادادن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ آفریدن و خلقت کردن ناز و کرشمہ باشد و این متعلق بہ معنی چہارم است کہ بر لفظ ادا گذشت (صائب ــہ) آنکہ صد شیوہ بآن چشم سخنگو دادہ است ۔ چہ ادا ہا کہ بآن گوشہ ابرو دادہ است ۔ (اردو) ادا بخشنا - ادا خلقت کرنا - ادا سکھانا ۔ صراحت آن بر لفظ ادا گذشت پس از ہمین مصدر است - - - - - - - -

(الف) ادادان | استعمال - صاحب آصفی ذکر (ب) کردہ از معنی

(ب) ادادانستن | ساکت مؤلف گوید کہ اشارہ شناس بودن باشد

(الف) اسم فاعل ترکیبی از (ب) چنانکہ صائب گوید (ــہ) ہرچہ در خاطر عاشق گذرد می دانی ۔ خوش ادا یابی و ادا فہم و ادادان شدہ ۔ مؤلف گوید کہ این متعلق بہ معنی پنجم است کہ

(ج) ادادانی | حاصل بالمصدر (ب) بمعنی اشارہ شناسی چنانکہ نوری گوید (ــہ) گرچہ بمعنی شناگان است از قوافی باش گو بعضو کن وقت ادادانی خدا یم بس ادات ۔ (اردو) (الف) اداشناس (ب) ادا پہچاننا (ج) ا[illegible] ادا شناسی - [illegible] (الف) کے متعلق فرمایا کہ ایما یا اشارے یا قرینے سے عندیہ پہچاننے والا جیسے ادا فہم [illegible] اقتدار امیر الفت یہ صاحب بہت ہی ادا شناس ہیں فوراً تاڑ جاتے ہیں ۔ (مومن غ) میں ہوش اڑا ان حکم [illegible] ادا فہم سیر کیوانی ۔ مومن کے کلام میں ادادانی بھی مستعمل ہے (ع) کیا ہیں

اسپہ نازادا ایتوں ہیں ہم ؎

ادادیدن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کرده از معنی ساکت مؤلف گوید که شاہد نازو کرشمه کردن باشد (وحشی بافقی ؎)

چه اداها که ندیدم چه اداها که نکرد ؎ بنده
اش من که عجب بنده نواز آمده بود ؎

(اردو) ناز و انداز معشوقانه کا مشاہدہ کرنا -

ادار | بقول صاحب سروری (۱) بضمّ همزه گرما باشد و (۲) بالفتح حساب - دیگر کسی از اهل تحقیق ذکر این نکرد و نه سندی پیش شد بخیال ما (ادار) بمعنی اوّل ماخوذ باشد از (آذار - بمدوده و ذال معجمه) که نام ماهی است از شهور رومی که در گرما واقع شود بقول بهار مطابق ماه هندی جیت و بقول ما با اردی بهشت و مارچ[۲] تطابق دارد که در همین ماه آغاز گرما می شود پس فارسیان بقاعدهٔ خود ذال معجمه را بدال مهمله بدل کردند و بکثرت استعمال ممدوده بمقصوره بدل شد و (ادار) بمعنی گرما استعمال کرده باشند و نسبت معنی دوّم عرض میشود که (ادار) مخفّف (اداره) باشد که در محاورهٔ معاصرین عجم بمعنی دفتر و محکمه و کارخانه آمده که بجایش مذکور شود و ماخذش همدر آنجا عرض کنیم الحاصل (ادار) را بمعنی حساب گرفتن قابل غور است عجبی نیست که صاحب سروری به تسامح واو را دال مهمله پنداشت زیرا که (اوار) و (اواره) بواو بمعنی حساب می آید نتیجه تحقیق ما آنست که بمعنی اوّل بدال مهمله باشد و بمعنی دوّم به واو (اردو) (۱) گرما - بقول آصفیه - فارسی - (اردو میں مستعمل) مذکّر - سرما کا نقیض - تابستان - گرمی کا موسم (۲) حساب - مذکّر - بقول آصفیه عربی (اردو میں مستعمل) گنتی - شمار - سیاق -

۲ - ماه انگلیسی -

(۱) **اِدارات** بکسر اوّل بقول صاحب رهنمای سهولت بمعنی محکمه ودفتر چنانکه ناصر الدین شاه قاچار در سفرنامهٔ خود ذکر این کرده وصاحب روزنامه ---------

(۲) **ادارات دولتی** را باضافت (ادارات) بمعنی انتظام ملکی سلطنت آورده بخیال ما اصل این (اداره) لغت عربی است بمعنی گردانیدن وگرد کردن (کذا فی المنتخب) پس معاصرین عجم این را بقاعدهٔ عربی جمع کرده (ادارات) کرده باشند وبمعنی دفاتر ومحکمات وانتظامات ملکی استعمال کرده باشند تسامح صاحبان رهنما وروزنامه باشد که در عرض معنی واحد را استعمال کردند (اردو) (۱) دفاتر (۲) انتظامات ملکی - مذکر -

ادراقی بقول صاحب برهان وانند وهفت با رای بی نقطه بروزن قراداقی بلغت رومی دوائی است واز جملهٔ سموست وزهر مسموع حیوانی باشد که دنبال داشته باشند همچو عقرب وسگ وگرگ ومانند آن وبا ذال نقطه دار هم بنظر آمده - کلف وجرب را نافع است و بعضی گویند یونانی است وبفارسی کچله گویند وبه عربی قاتل الکلب وخانق الکلب صاحب محیط ذکر این بذال معجمه کرده گوید که بفتح همزه وذال معجمه والف وفتح رای مهمله والف ثانی وکسر قاف وسکون یای تحتانی و(اذراقی) بحذف الف ثانی لغت سریانی است بعربی خانق الکلب وبفارسی فلس ماهی ودر انگریزی نکس وامیکا وبهندی کچله وآن تخمی است - ودر بسیار تلخ ودر آخر سوم گرم وخشک ودر آن حدت قوتیه سمیه وسم حیوانات دموار - در اطلیه استعمال کنند وبخوردن نمی دهند مگر بعد شکستن حدت آن وشرب آن بعد اصلاح بتبدیل مزاج ردی بارد سوی حار جید می کند

واصلاح آن بطبخ درسرگین گاو می شود منافع کثیرہ دارد (اردو) کُچلا۔ بقول صاحب آصفیہ (ہندی) مذکّر۔ ایک زہریلے پھل کا نام جس کے کھانے سے کتّا مرجاتا ہے اور انسان کے حق مین بھی مقدار سے زیادہ کھانا زہر قاتل ہے ہندی مین کاگ پھل بھی کہتے ہین

(۱) ادارہ | بکسر اوّل و فتح رای مہملہ بقول صاحب بول چال دفتر و محکمہ و کارخانہ و بقول (رہنمای سہولت) مطلق محکمہ۔ صاحب آنند گوید کہ این لغت عرب است بالکسر بمعنی گردانیدن و گرد کردن مؤلّف گوید کہ معاصرین عجم مجازاً بمعنی خاص استعمال کردہ اند و بقاعدۂ خودتای مدوّرہ را بہ ہای ہوّز بدل کردند۔ ناصرالدین شاہ قاچار استعمال این بہمان معانی فرمودہ کہ ہر دو محققین بالا ذکرش فرمودہ اند و از ہمین است - - - - -

(۲) ادارۂ شرقیہ وزارت خارجیّہ | (اصطلاح) بمعنی (ایسٹرن فارن آفس) کہ در انگلیسی زبان نام محکمہ ایست کہ کاروبار بلاد مشرقی و بیرونی بدان متعلّق است صاحب رہنمای سہولت بحوالۂ سفرنامہ مذکور ذکر این کردہ است (اردو) (۱) دفتر۔ بقول صاحب آصفیہ مذکّر۔ کچہری۔ محکمہ۔ (۲) وہ دفتر جس سے ممالک خارجیۂ شرقی کا تعلق ہو۔ مذکّر۔

اذارین | بقول صاحب برہان وہفت بر وزن خراطین بلغت ژند و پاژند ہر چیز زشت و بد را گویند و بدین معنی بجای حرف ثانی رای قرشت ہم بنظر آمدہ صاحب آنند بحوالۂ فرہنگ فرنگ ذکر این کردہ بخیال ما این ماخوذ است از دارکہ نام چوبی است کہ مجرمین قابل قتل را بدان آویزند و بکشند کہ بسنسکرت آن را سوگی گویند مردم این را زشت ترین اشیا دانند۔ پس الف وصلی در اوّل و یا و نون نسبت در آخرش آوردہ بمعنی منسوب بہ دار و برای ہر چیز زشت

و به استعمال کردند (اردو) بُری چیز (مؤنث)

(الف) ادا ساختن — استعمال صاحب آصفی
ذکر این کرده از معنی ساکت مؤلف گوید که مرادف
کل معانی ادا کردن است که می آید (حزین اصفهانی
ﮯ) ادا ساز د بخاموشی لب او گفتگویش را؛
نیارد در گریبان غنچه پنهان کرد بویش را؛ بخیال
ما ازین سند مصدر اصطلاحی - - - - - -

(ب) ادا ساختن گفتگو — بمعنی گفتن و بیان
کردن پیدا شود و متعلق به معنی سوم لفظ ادا که گذشت
(اردو) (الف) ادا کرنا - بقول امیر (مینائی) ادا کرنا
کہنا فقرۂ امیر) ذرا سے بچے نے میرا مطلب
کس خوبی سے ادا کیا؛ (آتش ﮯ) نکلا کی
مجھ سے بات جو اس دلربانے کی؛ کس حسن
ادا سے تکرار نے کیا؛

(۱) ادا شدن — استعمال صاحب آصفی
ذکر این کرده از معنی ساکت مؤلف گوید

(۲) ادا شدن شکایت — بمعنی بیان شدن
شکایت است چنانکه ولی دشت بیاضی گوید
(ﮯ) زبسکه درد دل من محبت آمیز است
بطرز شکر ادا می شود شکایت تو؛ مخفی مباد که این
متعلق است به معنی سوم لفظ ادا که گذشت و
همچنین است - - - - - - - -

(۳) ادا شدن فرض — از تعبیر ادا شدن
نماز متعلق به معنی دوم لفظ ادا که بجایش ذکر
شد چنانکه حزین اصفهانی گوید (ﮯ) نشد این
ادا یکباره فرض دوستی؛ ای تقاضا مرگ نگردد
اشک و آه سینه کی ... (اردو) (۱) ادا ہونا
(۲) شکایت بیان ہونا (۳) فرض ادا ہونا -

(۱) ادا انجم — استعمال صاحب
(۲) ادا انجمیدن — آصفی ذکر نمبر (۲)
کرده از معنی ساکت مؤلف گوید که معنی انجمیدن
اشارات باشد و متعلق است به معنی انجم
لفظ ادا که بجایش گذشت و نمبر (۱) اسم فاعل

ترکیبی از همین مصدر است بمعنی (اداوان)
که گذشت سند این از صائب بر (۲) اداوان)
مذکور شد صاحب انند هم ذکر نمبر (۱) کرده (اردو)
دیکھو (۱) اداوان و (۳) اداوانستن ــ

اداک | بقول برهان و جهانگیری و ناصری و هفت و انند بر وزن هلاک جزیره و خشکی میان دریا را گویند صاحب جامع گوید که این مخفف (آداک) است که جزیره دریاست صاحب فرهنگ فدائی فرماید که مرادف (آبخست) باشد (میرزا نصرالله خان فدائی اصفهانی ـه) سرم از خون دیدگان بیرون ؛ همچو اندر میان بحر اداک ؛ مؤلف گوید که ماخذ این (اداغ) لغت ترکی زبانست بمعنی کوه و توده بلند ریگ (کذا فی کنز) فارسیان بقاعده خود الف وصلی در اوّل این آورده و غین را بتبادل بعده بکاف بدل کرده اداک بمعنی جزیره استعمال کردند پس این اصل است و ممدوده (آداک) نتیجه لب و لهجه مقامی که گذشت آنانکه (آداک ممدوده) را اصل گیرند و این را مخفف آن بخیال شان واو بجای دال باشد که (آو) بمعنی آب که گذشت و (اک و اک) هر دو بمعنی آفت و مصیبت پس (آواک) جائیکه در آن آفت و مصیبت آب باشد یعنی جزائر را اوّلا اندیشه غرقابی است (اردو) دیکھو آبخوست ــ

(الف) **اداکردن** | استعمال صاحب آصفی ذکر این کرده از معنی ساکت مؤلف گوید که (۱) بمعنی بیان کردن و این متعلق است به معنی سوم لفظ ادا که بجایش گذشت رشانی مشهدی ـه) از دهانش شمه کردم ادا خندید و گفت ؛ نشانی ما رفته رفته نکته دانی می شود (انوری ـه) از آنچه که زبده تا سید صنع او ؛ در شان ملک خوب ادا کرد روزگار ؛ (۲) بمعنی

ناز و کرشمه کردن که متعلق به معنی چهارم لفظ ادا
باشد که بجایش مذکور شد (صائب ؎) یک
ادای نمکین در همه عمر نکرد ٭ یا رب این بخت
مرا تهمت شوری که نهاد ٭ (۳) بمعنی خواندن و این
من وجه متعلق است بمعنی سوم لفظ ادا (انوری ؎)
القصه بعد از ان که بپرسید مر مرا ٭ گفتا چه حاجت
است بگویم بود صواب ٭ گفتم بگوی گفت
من از گفتهای خود ٭ آورده ام چو زاده طبع
تو سحر ناب ٭ تا بی ملامت این را فرد کنی
ادا ٭ اندر حریم مجلس دستور کامیاب ٭ مخفی
مباد که ورای این هر سه معانی هم می آید چون
(ادا کردن) را بسوی چیزی مضاف کنند.
چنانکه ملحقات عرض می شود (اردو) (۱) ادا
کرنا - بمعنی بیان کرنا - دیکھو ادا ساختن (۲) ادا
کرنا بمعنی حرکات معشوقانه کرنا (ناسخ ؎)
جب وہ مسجد میں ادا کرتے ہیں ٭ سب نماز
اپنی قضا کرتے ہیں ٭ (۳) پڑھنا -

ادا کردنِ بوسه (مصدر اصطلاحی)
بکسر نون بمعنی بوسه دادن و این من وجه
متعلق است با معنی اوّل لفظ (ادا) چنانکه
حافظ شیرازی فرماید (؎) - بوسه کردن
لبش کرده وظیفه ما ٭ اگر ادا نه کنی قرضدار این
باشی ٭ (اردو) بوسه دینا - چومنا -

ادا کردن ثنا استعمال - بکسر نون بمعنی
ثنا کردن است و این متعلق است به معنی
سوم لفظ (ادا) که گذشت (صائب ؎)
اول ثنای عشق بیان ادا کنند ٭ آری طلوع
را نیک ... ادا کنند ٭ (اردو) حمد و ثنا کرنا -

ادا کردن حق (مصدر اصطلاحی) بکسر نون
(۱) بمعنی حق کسی که بر ذمه باشد ادا نمودن
و خود را بری الذمه کردن از قبیل ادا کردن
وام و (۲) بمعنی کردن کاری با تمام بهمین
چنانکه باید و شاید ظهوری گوید (؎) ب گر
وقت دعا متوان کرد ٭ حق و ثنا هم ادا نتوان کرد

(دولہ سے) حق آتش نفس نکرد ادا ٭ درحق خود ادا ئے وارم ٭ (اردو) (۱) کسی کا حق ادا کردینا جیسے "جو کچھ اوسکا حق تھا میں نے اُسکو ادا کردیا" (۲) کسی کام کا حق ادا کرنا جیسے "آپ نے بہی نگرانی کا حق ادا کیا" یعنی جیسی چاہئے تھی اور جسقدر ممکن تھا خدمت کی (غالب سے) جان دی دی ہوئی اسی کی تھی ٭ حق تو یہ ہے کہ حق ادا نہ ہوا ٭ صاحب آصفیہ نے (حد کرنا) پہ فرمایا ہے کہ ایسی بات کرنی کہ اس سے آگے ناممکن ہو۔

(۱۲۶۴) **ادا کردن خطبہ** (استعمال) بکسر نون بمعنی خواندن خطبہ باشد و این من وجہ متعلق است بمعنی سوم لفظ (ادا) کہ گذشت (انوری سے) بر منبری کہ خطبۂ مدحش ادا کنند ٭ بوسد ز فخر پایہ آن منبر آفتاب ٭ (اردو) خطبہ پڑھنا۔

(۱۲۶۵) **ادا کردن سجدہ** استعمال - بکسر نون بمعنی سجدہ کردن از قبیل ادا کردن نماز است و این متعلق بمعنی دوم لفظ (ادا) باشد کہ گذشت (ظہوری سے) ای کردہ ادا سجدۂ ابروی تو محراب ٭ بی قید نماز یکہ بیاد تو قضا نیست ٭ (اردو) سجدہ کرنا۔ سجدہ ادا کرنا۔

(۱۲۶۶) **ادا کردن شکر** استعمال - بکسر نون بمعنی شکر کردن و شکر گذاردن و شکر گذار شدن است و این متعلق است بمعنی دوم لفظ ادا کہ گذشت (صائب سے) کنم چگونہ ادا شکر بیخودی ہا را ٭ کہ از شکنجۂ ہستی خلاص ساخت مرا ٭ (ظہوری سے) ز نوبت انچہ بامغز مِ صبا کردہ ٭ بہ بیہوشی توان شکرش ادا کرد ٭ (اردو) شکریہ ادا کرنا۔ شکر گزار ہونا۔

(۱۲۶۷) **ادا کردن غم** استعمال - بکسر نون بمعنی ظاہر کردن غم و بیان کردن آن و این متعلق است بمعنی سوم لفظ (ادا) کہ گذشت چنانکہ میرزا معز فطرت گوید (سے) بگریہ کرد ادا دل غم نہانی را ٭ وعامی ما برسانید بیزبانی را ٭ (اردو) اظہار غم کرنا۔

(۱۳۸۰) **اوا کردن فقره** | استعمال - بکسر نون بمعنی
گفتن چنانکه طالب آملی گوید (ـــہ) ہمرہبر ہو
برانداختن رستی در سماع آمد چو طالب پیش
ہرکس فقرۂ شوقی اوا کردم (اردو) کہنا -

(۱۳۸۱) **اوا کردن وام** | استعمال - بکسر نون -
ازبار قرض سبکدوش شدن باشد و این متعلق است
بمعنی اول لفظ (اوا) که گذشت (ظہوری ـــہ)
و اہمای نگاہ پنہان را ٭ بنگہ گوشہ اوا کردی ٭
(اردو) قرض ادا کرنا - بے باق کرنا بھی کہتے ہیں

اواک نما | اصطلاح - بقول صاحب
فرہنگ فدائی مانند آنجست نما و شبہ الجزیره
مؤلف گوید جزیره نما ہم گویند بمعنی مقامی که اشتا
جزیره باشد یعنی اقلاً در ہر سہ سمت او آب باشد (اواک)
بمعنی جزیره گذشت و (نما) صیغۂ امر است از نمودن
و درینجا (اواک نما) اسم فاعل ترکیبی است بمعنی نما
کنندۂ جزیره یعنی چیزیکه ہمچو جزیره می نماید (اردو)
جزیره نما - بقول آصفیہ - اسم مذکر - ٹاپوسا - وہ
خشکی کا قطعہ جو تقریباً چاروں طرف اور عموماً تین
طرف پانی سے محیط ہو -

اوانمودن | استعمال - صاحب آصفی ذکرش
کرده از معنی ساکت مؤلف گوید که مرادف اوا کردن
است که گذشت (نثر عالی شیرازی) حضرت
ظل سبحانی خلیفۃ الرحمانی بر سجاده بودند که محراب
نمایان شد سجدۂ شکر اوا نمودند مخفی مباد که محافظ
پیش کردۂ صاحب آصفی این مرادف (اوا کردن سجده)
باشد (اردو) دیکھو (اوا کردن) و (اوا کردن سجده)

اوانوش | اصطلاح - بقول صاحب بحر و ہفت و جامع و برہان بانون بر وزن فراموش
نام شخصی است که برسالت و ایلچی گری پیش عذرا آمده بود و عذرا از قہر و خشم چشم او را با انگشت
کند - صاحب سروری از کلام عنصری سندی آورده (ـــہ) بر وجست عذرا چو شیر نژند ٭ بزد
دست و چشم اوانوش کند مؤلف گوید که اصل این وانوش است که ماخذش ہم درانجا ذکر شود

فارسیان بقاعدۂ خود الف وصلی در اوّلش آوردہ ادانوش کردند (اردو) ادانوش - ایک ایلچی کا نام ہے جو عذرا کے پاس بہیجا گیا تھا اور عذرا نے حالت غصّہ مین اُس کی آنکھین نکال ڈالین - (مذکّر)

ادایافتن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلّف گوید کہ مرادف (ادا داشتن) است کہ گذشت و اَدایاب اسم فاعل ترکیبی از ہمین مصدر است سند این از کلام صاحب ہما نجا مذکور (اردو) دیکھو ادا داشتن -

(۱۳۸۳) **ادای داشتن** استعمال بمعنی مدیون بودن و وام بر ذمۂ خود داشتن باشد و سند این از کلام ظہوری بر ادا کردن حق گذشت (اردو) باقیدار ہونا - قرضدار ہونا -

ادب بقول بہار بالتحریک نگاہداشتن حدّ ہر چیزی و بمعنی طور پسندیدہ مجاز است و بالفظ خوردن و دادن و کردن مستعمل از عالم گوشمال خوردن (الخ) مؤلّف گوید کہ این لغت عرب است - بقول صاحب منتخب بفتحتین بمعنی طور پسندیدہ و فرہنگ و دانش و نگاہداشت حدّ ہر چیزی و آداب بالمد جمع آن آنچہ بہار معنی اوّل الذکر را اصل قرار دادہ معنی آخرش را مجاز قرار می دہد درست نیست بلکہ ہر سہ معنی بیان کردۂ صاحب منتخب حقیقی است فارسیان این را بمعنی طور پسندیدہ استعمال کنند و با مصادر متعدّدہ فرس ممتزج سازند کہ در ملحقات آید (جامی ؎) ادب تاجیست از لطف الٰہی ؛ بنہ بر سر برو ہر جا کہ خواہی ؛ (انوری ؎) ایا بپای تو نازان فلک بدست ادب ؛ و یا بسوی تو ناظر قضا بعین رضا ؛ (ولہ ؎) بدرگہ تو فلک را گذر بپای ادب ؛ بجانب تو قضا را نظر

بعین رضاست ۔ (اردو) ادب (عربی - اردو میں مستعمل) بقول امیر - مذکر - ہر چیز کی حد کو نگاہ رکھنا - حفظ مراتب - لحاظ - تہذیب - شائستگی (آتش ؎) ادب تا چند اے دست ہوس قاتل کے دامن کا ۔ سنبھل سکتا نہیں اب دوش سے بوجھ اپنی گردن کا ۔ (ظفر ؎) سر محفل ہر اک کو بیگنہ دشنام دیتے ہیں ۔ ادب اچھا سکھایا ہے ظفر انکو ادیبوں نے ۔

ادب آب حیات آشنائیست (مثل) این مصرعیست معروف که صورت مثل گرفته گویند که مال جامی است صاحبان خزینة الامثال بمثال و امثال فارسی و احسن ذکر این کرده اند و از محل استعمال ساکت مؤلف گوید که فارسیان این مثل را بجائی زنند که میان آشنایان نوبت به تمسخر و بے ادبی رسد که قاطع محبت باشد۔ گویند که در آشنائی شرط ادب نگاہداشتن آشنائی را دیر قائم دارد (اردو) دکن میں کہتے ہیں "بے ادب بے نصیب" "ادب گستخی رنجش ڈھلے" "ادب کی قدر ادیب جانے" یہ سب امثال ادب کے فضائل میں کہے جاتے ہیں اور خود فارسی مثل بھی دکھنیوں کی زبان پر ہے اُس موقع پر استعمال کرتے ہیں جب دو دوست آپس میں بے تہذیبی کے ساتھ دل لگی اور تمسخر کرنے لگیں۔

(الف) ادب آموختن

(ب) ادب آموختہ

(ج) ادب آموز

استعمال ... آصفی ذکر ... کرده از معنی ...

مؤلف گوید که تعلیم ادب دادن و گرفتن باشد که آموختن لازم و متعدی هر دو آمده و (ب) بقول بهار بمعنی شاگرد و متعلم و مانند آن چون خادم پیش مخدوم و نوکر پیش آقا و جیسی استاد و متعلم نیز مؤلف عرض کند (ب) اسم مفعول (الف) باشد بمعنی کسی که تعلیم ادب حاصل کرده باشد (امیر خسرو ؎) آنکه رنجش خمی کمتر است ۔

با ادب آموختگان خصم تراست ؛ و (ج) ادب آموز
بقول بہار بمعنی استاد و معلّم و متعلّم ہنر - ما عرض کنیم کہ
بقاعدۂ فرس بمعنی معلّم و شاگرد ہر دو باشد کہ اسم فاعل
و مفعول ترکیبی است از (الف) مگر در محاورۂ فرس
اکثر برای معلّم مستعمل است (عرفی ﷺ) ہمین نفس
ادب آموز قدسیان جبریل ؛ در یچۂ حرم قدس را بدیدہ
گشاد ؛ صاحب بحر گوید کہ معلّم و اتالیق را ادب آموز
گویند (اردو) (الف) ادب دینا - ادب سکھانا
ادب سیکھنا (فقرۂ امیر) اس کو ایسا ادب دو کہ
گھر کے کام میں اسکا جی لگے " (داغ ﷺ) بیٹھے
ناوک کی طرح اُٹھے قیامت کی طرح ؛ یہ ادب
جس نے سکھایا وہ ادب اچھا ہے ؛ (فقرۂ امیر)
ادب سیکھو قرینہ سے گفتگو کیا کرو " (ب) ادب
سیکھا ہوا - با ادب (ج) ادب آموز - بقول امیر
ادب سکھانے والا - اور ادب سیکھا ہوا (ناسخ
ﷺ) عارفوں کو ہر در و دیوار ادب آموز ہے ؛
مانع گردن کشی ہے انحنا محراب کا ؛ (آتش ﷺ)
ادب آموز ہے ہر ایک ذرہ اپنے وادی کا ؛
نہیں ممکن کہ گرد اڑ کے پڑے رہرو کے دامن پر ؛

ادب آموز شدن

استعمال - بمعنی معلّم قرار (۱۲۸۴)
یافتن ؛ و ادب آموزی کردن چنانکہ صائب گوید
(ﷺ) چشم دیوانہ نگاہان ادب آموز شد است ؛
این چہ شرم است کہ با لیلی صحرائی ماست ؛ (اردو)
ادب آموز بننا - معلّم ہونا -

(الف) ادب آموز کرد
(ب) ادب آموز کردن
(ج) ادب آموزہ کرد

استعمال - صاحب شمس ذکر (الف) کردہ گوید کہ
بمعنی بلند قدر و نام آور شد و (ب) بقول صاحب بحر و ضمیمۂ برہان و شمس بمعنی بلند
قدر کردن ؛ نام آور گردانیدن و (ج) بقول ہفت بمعنی
بلند قدر و نام آور گردانیدہ مؤلف گوید کہ (ب) اصل است
(ادب آموز کردن) و (ادب آموزہ کردن) ہر دو
باشد و ہای ہوز در (آموزہ) زائد است اگرچہ معنی
لفظی این تعلیم یافتہ قرار دادن است و لیکن کنایۃً
بمعنی بلند قدر و نام آور گردانیدن آمدہ کہ نام آوری

وبلندی قدر نتیجه تعلیم یافتن است والف وج با معنی
مطلق (ب) باشد وآنچه صاحب شمس نسبت الف
معنی لازم گرفته خطاست که مصدر کردن تقاضی
معنی متعدیست (اردو) (الف وج) نام آور
کیا (ب) نام آور کرنا ـ

ادب آموزی استعمال ـ زیادت یای (۱۲۸۴)
مصدری بر (ادب آموز) بمعنی اتالیقی ومعلمی یا مرشد
وبمعنی شاگردی هم ـ حاصل بالمصدر (ادب آموختن)
چنانکه عرفی گوید (ســه) زبان به بند ونظر باز کن
که منع کلیم ٭ کنایت از ادب آموزی تقاضائی
است ٭ (اردو) معلمی ـ استادی ـ اتالیقی
شاگردی ـ (مونث)

(الف) ادب آوازه (اصطلاح)
(ب) ادب آوازه کرد (الف)
(ج) ادب آوازه کردن بقول
صاحبان بحر ورشیدی وجامع وانند بمعنی بلند آوازه
صاحب برهان گوید که این کنایه باشد صاحب

سراج باتفاق معنی بالا فرماید که در بعد این معنی شکی
نیست صاحب جهانگیری در دستور دوم خاتمه
کتاب ذکر این کرده مؤلف عرض کند که اسم فاعل
ترکیبی است یعنی شهرت ادب دارنده پس کسی که
شهرت ادبش باشد (جامی ع) ادب تا جنبش
از لطف الهی ٭ آنرا کنایه (بلند آوازی) گفتن
بعید نباشد که بلندی ادب مسلم است اشتباه خان آرزو
بعید از آوازه اوست (نظامی ســه) نام نظامی
سخن تازه کن ٭ گوش فلک را ادب آوازه کن
یعنی نظامی را بلند شهرت کن در گوش فلک
(ب) بقول صاحب شمس بمعنی بلند قدر و نامور
شد مؤلف گوید که تسامح اوست که این ماضی
است از مصدر ج ومتعدی ٭ شد پس معنی این
(الف) بلند آوازه کرد (نیز) است (ج) بقول بحر
مرادف ادب آموز کردن ٭ که نام آور کردن
باشد سند این همان است که از نظامی
(الف) گذشت (اردو) (الف) نام آور

(فارسی - اردو مین مستعمل) بقول آصفیہ خداوند
نام و آوازہ - ناّمور اسی کا مخفف ہے (ب) نامور
ہوا (ج) نامور کرنا -

(۱۴۸۵) (الف) **ادب از آستین بگریخت** (مقولہ)
فارسیان این مقولہ بجائی استعمال کنند کہ مقصود
شان ازبیان این باشد کہ (ما بی اختیار شدیم) چنانکہ
عرفی گوید (ف) شوق دیدار حملہ آورد ہ ادب
از آستین ما بگریخت ہ عرض می شود کہ ازین مقولہ
مصدر اصطلاحی - - - - - - - - - -

(ب) **ادب از آستین گریختن** | معنی
بی اختیار شدن و از خود رفتن پیدا می شود و این
کنایہ باشد کہ چون کسی ادب مخاطب ملحوظ ندارد
علامت بی اختیار شدن اوست (اردو) (الف)
بے قابو ہوگیا (ب) بے قابو ہوجانا - صاحب آصفیہ نے
(بے قابو) پر لکھا ہے کہ بے اختیار - اپنے
بس سے باہر -

ادب از دست دادن (مصدر اصطلاحی)
معنی بی ادب شدن و کنایتہ مرادف (ادب
از آستین گریختن) باشد کہ گذشت صاحب آصفی
ذکر این کردہ بحوالہ بہار فرماید کہ ماخذ از بیان
(دست دادن چیزی) است و مثلہ (از کف دادن)
و بہار ازین ساکت سندش از مظہر دہلوی ا
(ف) ادب کی می دہم از دست در حرفیکہ من
گویم ہ زمین بوسم بر تنگ خامہ اول چون سخن
گویم ہ مؤلف گوید کہ صاحب آصفی در تعریف
این تسامح کردہ است زیراکہ (دست دادن)
کنایہ از حاصل شدن است و عہد بستن و بیعت
کردن ہم البتہ این متعلق است از مصدر اصطلاحی
(از دست دادن) کہ بجایش مذکور شود (اردو)
ادب ہاتھ سے دینا - بے ادب ہونا - بے قابو ہونا

(۱۴۸۶) **ادب باشیدن** | استعمال - مرادف ادب
بودن است سند این از کلام ہمام تبریزی -
ہدر انجا می آید (اردو) دیکھو ادب بودن

ادب بودن | استعمال - پابند ادب

بودن وادب ملحوظ داشتن باشد صاحب
آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت و سندش از
نظامی تبریزیست (ع) با آنکہ برشکستی چون الف ز
خویش مارا ؛ گفتن ادب نباشد پیمان شکن
نگار را ؛ بخیال ما این سند ادب باشیدن است
نہ ادب بودن) و برای این سندی از انوری
بدست آوردہ ایم (ع) مرا ادب نبود ثنا
در مقام ثنا ؛ حلیم گفتن کو ارچہ وصف اوست
قدیم ؛ (اردو) ادب ملحوظ رکھنا۔

(الف) ادب پروردن | مصدر اصطلاحی
(ب) ادب پروردہ | صاحب آصفی
ذکر (الف) کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید
کہ بمعنی ادب آموختن است و (ب) اسم مفعول
آن۔ بہار ذکر (ب) کردہ گوید کہ بمعنی شاگرد و
متعلم و مانند آن چون خادم پیش مخدوم و نوکر
پیش آقا۔ پس تعمیمی کہ در معنی بہار است با تخصیص
معنی بیان کردہ ما قابل غور است (صائب ع)
ادب پروردۂ عشقم نباید خیرگی از من ؛ نسوزد تا نشمع
می پرد شرم وحجابم پروانہ را ؛ (اردو) (الف) ادب
سکھانا۔ (ب) ادب سکھایا ہوا۔

ادب پیشہ | اصطلاح۔ بہار و چہار عجم
بمعنی کسی کہ شغل او ادب وارد و ادب کار کا
ادب۔ اسم فاعل ترکیبی باشد کہ دو اسم جمع شدہ
افادہ معنی فاعلی کردہ است و مراد از شخص با ادب
است کہ حد مخاطب نگہ دارد یعنی صاحب ادب
چنانکہ عرفی گوید (ع) بعشق سادہ رسد محرمی ؛
عقل فضول ؛ کجاست قرب ادب پیشہ و کجا
گستاخ ؛ (اردو) با ادب۔ صاحب ادب
کہ سکتے ہیں۔ با تمیز۔ (فارسی) مردو میں تمیز
بقول آصفیہ۔ شائستہ۔ خوش اطوار۔ مؤدب
علم مجلس جاننے والا۔

ادب خانہ | اصطلاح۔ بقول صاحب بحر
و خان آرزو۔ چراغ ... کنایہ از حضور و رفقا پناہ
خانہ کہ جای مستراح گویند و بقول بہار متوضا

وطہارت خانہ کہ آنرا مستراح وبیت الخلا نیز گویند (حکیم شرف الدین شفائی ؎) کہنہ جاروب ادبخانۂ محمود است این ٭ یا دم لاش خر بابکس شمعون است ٭ (میر یحیی شیرازی در ہجو اکول ؎) ندہد حصۂ نانی بفقیران را ٭ در ادب خانہ می خورد نان را ٭ (محمد قلی سلیم ؎) چند پاس ادب کسی دارد ٭ انجمن نیست این ادب خانہ است ٭ معاصرین عجم ہم در روز مرّہ خود استعمال این می کنند صاحب بول چال ہم ذکر این کردہ است (اردو) پاخانہ۔ (فارسی اردو مین مستعمل) بقول صاحب آصفیہ۔ مذکر جای ضرور۔ بیت الخلا۔

ادب خوردن (مصدر اصطلاحی) صاحب آصفی ذکر این کردہ فرماید کہ از عالم گوشمال خوردن است مؤلف گوید کہ بمعنی ادب آموختن باشد کہ خوردن بمعنی گرفتن ومتاثر شدن ویافتن آمدہ (خسرو ؎) ایکہ نخوردی ادب روزگار ٭ صحبت یاران بہ غنیمت شمار ٭ (اردو) ادب سیکھنا۔ دیکھو ادب آموختن۔

ادب دادن | استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ حوالہ دہد بہ (ادب از دست دادن) کہ گذشت واز کلام مظہر سند آرد کہ ہمان جا مذکور شد مؤلف گوید کہ تسامح او ست آن چیز دیگر است واین چیز دیگر بخیال ما بمعنی ادب عطا کردن یعنی بخلقت کسی صفت ادب آفریدن باشد چنانکہ خسرو گوید (؎) زن کہ خدایش ادب نفس داد ٭ سر دہد وتن نہ دہد در فساد ٭ (اردو) ادب عطا کرنا جیسے "خداوند کریم نے انکی فطرت مین ادب عطا کیا ہے" یعنی انکو با ادب پیدا کیا ہے۔ وہ فطرتاً صاحب ادب ہین۔

ادب داشتن | استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ باادب وصاحب ادب بودن است (حافظ شیرازی ؎) ہزار عقل وادب داشتم من ای خواجہ ٭

کنون کہ مست و خرامم صلای بی ادبیست ؎ -

(اردو) باادب ہونا - صاحب ادب ہونا - ادب ملحوظ رکھنا - ادب سے واقف رہنا -

ادب دانستن | استعمال - صاحب آنندی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ واقف بودن از آداب است چنانکہ طالب آملی گوید ؎

(ہ) بآواز بلند اظہار دردی می کنم طالب ؎ چوا بر ہی بتان آداب سرگوشی نمی دانم ؎

(اردو) آداب سے واقف ہونا -

ادبستان | استعمال بہ کسر بای موحدہ و فتح بهار بکتب و نسبت دبستان فرماید کہ بحذف ہمزہ مخفف این است مؤلف گوید کہ ستان بکسر اوّل جای انبوہی و بسیاری چیز با نیکو کات ... جائیکہ ادب بکثرت است ادبستان باشد کہ ... از مکتب و مدرسہ و تعلیم گاہ است معنی مباد کہ ... بفتح اوّل بقول صاحب برہان و ... بمعنی نگاہداشتن آمدہ الخ ...

نباشد یعنی از نگاہداشت ادب جائیکہ نگاہداشت بسیار می شود کنایہ از تعلیم گاہ اطفال باشد کہ ... دبستان نام کردند و درین صورت ... ادبستان الف وصلی است (اردو) ... اعرابی - اردو میں مستعمل بقول آصفیہ مذکر - تپائی ... کی جگہ - مکتب - دبستان -

(الف) ادب سنج	استعمال
(ب) ادب سنج بازار و کوی	(الف) بقول ...
(ج) ادب سنجیدن	بہا معنی آ ...

آموختہ و از ... [illegible]

[illegible]

و نیز شاگرد ... (ہ) ... ادب سنج بازار و کوی ...

[illegible]

[illegible]

مؤلف ... [illegible]

الف ... [illegible]

... ادب سنج بازار و کوی کنا ...

باشند آواره و در بازار و کوی گردش کنند یعنی
کسی که از حال و اندازهٔ بازار و کوی خبر دارد
(اردو) (الف) ادب سکھا ہوا (ب) دیکھو
آواره نمبر (۱) (ج) ادب سکھانا ۔

(الف) ادب شناختن | استعمال ۔ صفا

(ب) ادب شناس | آصفی ذکر الف
کرده از معنی ساکت مؤلف گوید که بمعنی دانستن
و آگاه بودن از ادب است و (ب) اسم فاعل
ترکیبی از (الف) و فارسیان اکثر استعمال (ب)
کرده اند (جناب اصفہانی ؎) ادب شناس
تر از من کسی نباشد لیک ز غرور رشک کیم ساخته
با وگستاخ ۔ (اردو) با ادب ۔ صاحب ادب ۔
ادب شناس بھی کہہ سکتے ہیں ۔

(الف) ادب طراز | اصطلاح ۔ بقول بہار
و اننده استاد و معلم باشد صاحب آصفی پسند این
مصدر ....

(ب) ادب طرازیدن | را قائم کرده است
و از معنی ساکت مؤلف گوید که طرازیدن
بمعنی پیراستن و آراستن آمده پس آنکه خصائل
بد را دفع و تعلیم محاسن اخلاق کند ادب آموز
است پس ادب طرازیدن ۔ ادب آموختن
و ادب آموزی کردن باشد (فیضی ؎) بچنین
ادب طرازی دیرین ہا انگیخت حدیث تلخ و شیرین
(اردو) الف و ب دیکھو ادب آموز
و ادب آموختن ۔

(۱۴۵۹)

ادب طلبیدن از کسی | استعمال بمعنی
خواستن از کسی که ادب کند چنانکه عرفی گوید
(؎) ادب ز من طلبد شوخ آشنا روئی
که از تبسم او می شود حیا گستاخ ۔ (اردو) ادب
چاہنا ۔ ادب کی توقع رکھنا ۔

ادب کار | اصطلاح ۔ بقول بہار و آنند
مرادف ادب سنج یعنی ادب آموخته (بیدل
؎) آبیار ما ادب کاران گداز خجلت است
شبنم ما مشکل که بر رخسار جانان بشکفد ۔ مؤلف

گویند که این اسم فاعل ترکیبی است که دو اسم جمع
شده افادهٔ معنی فاعلی کرده است پس ادب کار
(کار ادب کننده) مراد از با ادب و مؤدب
باشد (اردو) مؤدب با ادب ۔

ادب کده استعمال ۔ بقول صاحب آنند
بفتح کاف عربی بمعنی مطلق جای ادب ۔ بیدل
ﮯ) درین ادب کده جز سر ہیچ جا مگذار
تمام خاک دل افتاده است پا مگذار ؛ (اردو)
ادب کی جگہ (مؤنث)

ادب کردن استعمال ۔ صاحب آنند
ذکر این کرده از معنی ساکت مؤلف گوید که (۱)
بمعنی حقیقی است یعنی حد مراتب نگاہداشتن و (۲)
مطیع کردن باشد چنانکه صائب گوید ﮯ)
بہمواری ادب کن خصم سرکش را که خاکستر؛ بمی
زیر دست خویش می گرداند آتش را ؛ و (۳)
تادیب کردن و ادب دادن (ولہ ﮯ) نہ
امروز دست سودای جنون را ریشه در جانم ؛

بچوب گل ادب کردی معلم در دبستان عشق ؛ (عبر)
ﮯ) بہ باغ ہجر ولہ را ہنر جای ادب کن
بدست رشک دلی تاب گوشمال ندارد ؛ و (عر
ﮯ) نیشتی گرفته سینهٔ خود ریش می کنم ؛ تا ساک
فرستم ادب خویش می کنم ؛ (اردو) ؛
(۱) ادب کرنا ۔ بقول امیر لحاظ اور پاس کرنا
حفظ مراتب کا خیال کرنا ۔ میر ﮯ) عمامه کے
شیخ کہیں گر پڑے سے جا ؛ بس منجیون نے
حد سے زیادہ ادب کیا ؛ (۲) مطیع کرنا بقول
آصفیہ زیر کرنا مغلوب کرنا ۔ تابع کرنا ۔ (۳) تادیب کرنا
صاحب آصفیہ نے تادیب تنبیہ و تفہیم ثانی کا ذکر کیا

ادب گاه استعمال ۔ بقول بہار عجم
فارسی مطلق جای ادب ۔ بیدل ﮯ) ثنای
شوری بازی جا و شطرنج ؛ مغرور نگردی بپیاده
شطرنج ؛ شاه دان باشد که در ادب گاه فناه
از شاه گفتن مپو شاه شطرنج ؛ (اردو) ادب
کی جگہ (مؤنث) ادب کا مقام ۔ (مذکر)

(۱۲۹۰) **ادب نگاہداشتن** | استعمال - بمعنی ملحوظ داشتن ادب باشد چنانکہ صائب گوید (ع) اگرچہ ظلمت شب پردہ پوش بی ادبی است ٭ تو بی ادب ادب خود نگاہدار محتسب ٭ (اردو) ادب ملحوظ رکھنا -

ادب ورزیدن | استعمال - صاحب صیفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی حاصل کردن تعلیم ادب است (حافظ شیرازی ع) حافظا علم و ادب ورز کہ در مجلس شاہ ٭ ہر کرا نیست ادب لائق صحبت نبود ٭ (۲) ادب اختیار کردن و با ادب پیش آمدن (عرفی ع) از زنگ و بو دورم ولی در روضہ ہر باغبان ٭ با یاسمن و رزم ادب تعظیم شمشادش کنم ٭ (اردو) (۱) دیکھو ادب آموختن (۲) دیکھو ادب کردن کے پہلے معنی ادب سے پیش آنا بھی کہہ سکتے ہیں -

(۱) **ادرار** | بکسر اول - بقول بہار پیوستہ بخشش کردن و فارسیان بمعنی راتبہ و وظیفہ استعمال کنند چنانکہ - - - - - - - - - - - - - - - - - -

(۲) **ادرار خوار** | بمعنی راتبہ خوار (خواجہ جمال الدین سلمان ع) فلک احسان ترا صدچون سحاب ادرار خوار ٭ خرمن فضل ترا صدچون عطارد خوشہ چین ٭ مؤلف گوید کہ ادرار لغت عرب است صاحب منتخب ہم نوشتہ و این اسم فاعل ترکیبی است از مصدر - - - - - - -

(۳) **ادرار خوردن** | (اردو) (۱) راتبہ - وظیفہ (۲) وظیفہ خوار - راتبہ خوار - تنخواہ دار (۳) تنخواہ پانا

(۱۲۹۱) **ادرار معین کردن** | استعمال - بمعنی مقرر کردن وظیفہ باشد چنانکہ سعدی شیرازی در گلستان آوردہ کہ یکی را از بزرگان در حق این طائفہ حسن ظنی بلیغ بود و ادراری معین کرد (اردو) وظیفہ مقرر کرنا -

ادرافقیس | بقول برہان وہفت و انند بروزن مقناطیس بیونانی چیزیست شبیہ بکف
دریا بر دور و اطراف نی جمع می شود و مانند کف دریا سوراخ سوراخ می باشد
و بعربی زبد البحر گویندش صاحب محیط برکف دریا گوید کہ بیونانی فرنیون و برومی فلاوس
پلاسیوس و بہندی سمندر پھین نامند و آن جسمی است مرکب از اجزای ارضیہ کثیفہ و
اجزای ہوائیہ لطیفہ مجتمع با رطوبت دریا با متزاج تام جنسی کہ جسمی تحجری می شود و بسبب
تحریک امواج در کنارہای بحر قلزم برروی سنگہا مجتمع و متکون می گردد گرم و خشک
در سوم و گویند سفید آن گرم در سوم و خشک در دوم منقی اوساخ یعنی پاک کنندہ چرک
و جالی و محرق است و منافع بسیار دارد (اردو) سمندر جھاگ - بقول آصفیہ مذکر
سمندر پھین وہ کف جو دریای اعظم کے کناروں پر جم جم کر خشک ہو جائے - ادویہ
وغیرہ میں کام آتے ہیں - کف دریا تیسرے درجہ میں گرم و خشک -

ادراک | بالکسر - بقول بہار رسیدن و دریافتن و رسیدن کودک بحد بلوغ و رسیدن
میوہ و مانند آن بکمال نضج و پختگی با لفظ کردن مستعمل مؤلف گوید کہ لغت عرب است
فارسیان بمعنی دریافت - استعمال و با مصادر متعدد و دو قسم مرکب ہم بنظر دریافت
آید (انوری ؎) چو ادراک تو بر خاطر حرام است بگرفتم شعر من سحر حلال است
(ولہ ؎) نہان و پیدا گفتی کہ معنی است دقیق ز دور ای قوت ادراک در لباس سخن
(اردو) ادراک - عربی - اردو میں مستعمل - بقول میر - مذکر - کسی شے کو پانا
دریافت کرنا - عقل - فہم (میر ؎) دیا عقل و ادراک سے شعر پاک ؟ ؟ خاک سے پاک

اس سنے ہمین ؛

ادراک رسیدن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ رسیدن قوت فہم و دریافت در رسیدن عقل باشد چنانکہ سعدی شیرازی گفتہ ؎
نہ ادراک در کنہ ذاتش رسد ؛ نہ فکرت بغور صفاتش رسد ؛ (اردو) عقل پہنچنا -

ادراک صحبت نمودن | مصدر اصطلاحی بکسر کاف عربی یعنی صحبت یافتن باشد بیان مفصل این باشد بر ادراک نمودن می آید (اردو) صحبت پانا (۱۲۶۲)

ادراک کردن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ یعنی فہمیدن و دریافت کردن باشد (صائب ؎) چشم از ان حسن جہانگیر چہ ادراک کند ؛ در حبابی چہ قدر جلوہ کند دریائی ؛ (ولہ ؎) معنی بی لفظ را ادراک کردن مشکل است ؛ بفگن ز نہار از چہرۂ نازک نقاب ؛ (ذہلوی ؎) عشق در آئینۂ حسن تو ادراک کنم ؛ چشم گر دیدہ دل از زنگ ہوس پاک کنم ؛ (اردو) سمجھنا - اردو مین اسکا لازم ادراک ہونا مستعمل ہے (نوازش ؎) تجھے برسون ہوئے ناوک لگائے او کمان ابرو ؛ ابھی تک دل مین کچھ کچھ درد کا ادراک ہوتا ہے ؛ (امیر اللغات - لفظ ادراک پر)

(۱۲۶۳) ادراک منہزم شدن | استعمال - بمعنی ناکام شدن و نرسیدن ادراک باشد چنانکہ انوری گوید (؎) صدری کہ چون سخن ز سخنہای او رود ؛ ادراک منہزم شود و عقل مبتذل ؛ (اردو) ادراک نہ پہونچ سکنا - عقل نہ پہنچ سکنا

ادراک نمودن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید مرادف ادراک کردن است کہ گذشت (نثر حزین اصفہانی) ادراک صحبت بسیاری از علما و خداوندان

نموده" بنچال ما ازین سند آصفی مصدر(۲) اوراک صحبت نمودن) بمعنی صحبت یافتن	پیدا می شود (اردو) (۱) دیکھو اوراک کردن (۲) صحبت پانا ۔

ادرام | بقول صاحب برہان و رشیدی و جہانگیری و سراج و ہفت بر وزن بدنام رنگ [illegible] راگویند و آن ورقشی است که نمد زین و کلتور ابدان دوزند صاحب جامع باتفاق برہان گوید که ادرم کش ہم گویند و بقول صاحب ناصری بحذف الف و ادم ہم آمده مؤلف گوید که (ادرم) بدون الف و ادم ہمین معنی آمده که می آید پس فارسیان بقاعدهٔ خود قبل حرف آخر الف زائد آورده (ادرام) کرده باشند چنانکه سکبسر را سکبسار و ستمگر را ستمگار کردند مخفی مباد که در لفظ گرد و گار اختلاف است بعضی ہر دو را مرادف یکدیگر گرفته اند و بعضی گر را مخفف گار و برخی گر را اصل قرار داده اند و گار را از زیادت الف مرادف آن چنانکه صاحب قانون دستگیری در بیان الف زائد نوشته (که بحث کاملش در لفظ الف آید) و ہمچنین فارسیان گر را بزیادت الف گار کرده اند چنانکه صاحب دستگیری ذکر آن کرده است بعضی بر آنند که (ادرم) بدون الف و ادم بدین معنی نیامده ما بر (ادرم) بحث کنیم که ماخذش مقتضی این معنی است و این ہم ممکن است که اصل این (آدرم) به ممدوده گیریم که بمعنی افزاری است زین گران را بکثرت استعمال ممدوده به مقصوره بدل شد و بقاعدهٔ فارسی قبل حرف آخر الف زائد آورده ادرام کردند (اردو) دیکھو آدرفش ۔

ادرخش | بفتح اول و سکون دال مهمله و فتح را و شین معجمه بقول صاحب [illegible] که بعضی (آدرخش) در ممدوده نوشته بمعنی درخش است که برق باشد جمیع محققین این را در ممدوده ذکر

کردہ اند و لیکن مارا با صاحب انند اتفاق است کہ اصل این درخش است بضم اول وثانی بمعنی برق کذا فی البرہان) فارسیان الف وصلی در اول این آوردہ آنرا مفتوح خواندند و دال مہملہ را ساکن و انچہ در ممدودہ گذشت نتیجۂ لب ولہجۂ مقامی باشد (اردو) برق (عربی اردو مین مستعمل) بقول صاحب آصفیہ (مؤنث) بجلی -

ادرس | بقول صاحب بول چال بکسر اول وسکون ثانی وکسر رای مہملہ وسین غیر منقوطہ سپاس نامہ وتشکر نامہ باشد مؤلف گوید کہ ناصرالدین شاہ قاچار در روزنامۂ سفر ذکر این کردہ جز این نیست کہ این مفرس (ایڈرس) لغت انگلیسی است وآن کاغذی است کہ چون شاہ یا از نایبین شاہ یا حکام ذوی الاقتدار بشہری رسند رعایای شہر بشکرانۂ ورود شان سپاس حسن انتظام بواسطہ آن اداکنند وبضمن آن امور قابل انتظام را ہم عرضہ دہند و در موقع رخصت حاکم از عہدہ ونیز بتقاریب خاص ہم ہمین قسم سپاسنامہ پیش کشیدہ شود معاصرین عجم این را در روزمرہ خود بر زبان دارند (اردو) سپاسنامہ (فارسی-اردو مین مستعمل) بقول صاحب آصفیہ (مذکر) ایڈرس - وہ تحریری شکریہ جو کسی حاکم کے رخصت یا تبدیل ہوتے وقت اس کی کارگذاری کے منت پذیر ہونے مین دیتے ہین - ہم عرض کرتے ہین کہ موقع ورود یا خاص تقاریب مین بھی سپاسنامہ پیش کیا جاتا ہے اور آجکل اردو مین بھی ایڈرس کا لفظ مستعمل ہے جو انگریزی زبان کا لفظ ہے -

ادرفن | بقول صاحب برہان وناصری وہفت وجہانگیری ورشیدی وشمس وسراج بافای سعفص بروزن قلمزن نام علتی است کہ در پوست بدن آدمی بہم میرسد وآنرا داد ہیگو

وبعربی قوبا خوانند صاحب جامع گوید که مرض ربیون و آکریوٹ است که بعربی قوبا گویند مؤلف
گوید که اتفاق محققین فرس برین است که این لفظ فارسی زبان است و ماخذ این تحقیق نگشوده
این که بخیال ما مرکب است از (دو) و (رفن) که در معنی توت است نام میوه که پوست آن
دانه دار باشد و رفن لغت عرب بمعنی حال و گونه و نوع از چیزی پس مرضی را که جلد انسان
دانه دار و ناهموار کند و نشانهای آن بر پوست انسان به سیاهی و سرخی مشابه به توت بود
آنرا فارسیان (درفن) نام نهادند و الف وصلی در اولش آورده (ادرفن) کرده باشند والله
اعلم (اردو) داد - بقول آصفیہ (ہندی) مذکر - وہ پھنسیوں کے چھتے جو فساد خون سے
جسم پر ہو جاتے اور نہایت کھجلاتے ہیں یعنی قوبا - ہم عرض کرتے ہیں کہ داد بقول صاحب
ساطع زبان سنسکرت کا لفظ ہے - قوبا کا ترجمہ -

ادرک | بقول صاحب برہان و جامع (۱) بفتح اول و ثالث و سکون ثانی و کاف
زنجبیل تر را گویند و بہندی نیز ہمین نام خوانند و (۲) بکسر اول و ثالث آلوچہ را گویند آلوی
گیلی و جیلی و آلوی کشته نیز خوانند بسرد و تر است و سہل صفرا و تشنگی را فرو نشاند فرماید که بفتح اول
و کسر ثالث در عربی امر بدریافتن است یعنی دریاب (از مصدر ادراک) خان آرزو در
سراج ذکر ہر دو معنی کرده فرماید که چون مسموع است که در ولایت زنجبیل تر بہم نمیرسد
پس لفظ مذکور ہندی الاصل باشد صاحب سخندان آورده که این را در سنسکرت (آدرک)
ہمدوده گویند و فارسیان بمقصوره (ادرک) کرده اند و بہ تحقیق مؤلف چنانکه صاحب ساطع
نوشته (ادرک) بمقصوره ہم لغت سنسکرت باشد صاحب محیط فرماید که لغت عربی امر

آلوچہ کہ بقول گیلانی بیشوق و آلوی کوہی است وبلغت ہندی اسم زنجبیل رطب و گویند قسمی ازان است وبعض گویند کہ این دوای دیگر است لیکن در حدت و مرارت و شکل مشابہ بدان و ہمزا ادا نیز گویند و در سنسکرت (آردرک) بمعنی مدام تری دارندہ و (ادروک) کہ اسم محض است و مرو کم یعنی افزایندہ عمر و (شرنگی پر) بمعنی پشت و پناہ و آن بیخے است مشہور۔ ساق گیاہش پر گرہ و بر ہر گرہ برگی رستہ گرم است و گران و گویند گرم و خشک در سوم و گویند گرم در سوم وخشک در اول ۔ ملین و مسخن دماغ ۔ دافع نزلہ ۔ مشہی طعام و ہاضم ۔ منافع بسیار دارد ۔
(اردو) (۱) ادرک ۔ بقول امیر (فارسی) ایک قسم کی خوشبو جڑ اس کا مزاج گرم و خشک ہے ۔ محرک اشتہا ۔ مقوی معدہ و جگر کا سر ریاح ۔ اکثر کھانے کی چیزون مین پڑتی ہے اور خشک ہوجانے پر سونٹھ کہلاتی ہے ۔ گرم ملکون اور ہندستان کے سب حصون مین اسکی کاشت ہوتی ہے اس کا مربا بھی بنتا ہے ۔ مصرانی ۔ یونانی ۔ انگریزی دواؤن مین بھی مستعمل ہے (مونث) (۲) دیکھو آلوچہ ۔

اورکوج | بقول صاحب شمس بضم اول و فتح دوم بمعنی خُلق است صراحت کند کہ این لغت فارسی است و دیگر کسی از محققین ذکر این نکرد تحقیق ما قاصر است کہ صاحب شمس این لغت را از کجا پیدا کرد ۔ سندی پیش نکرد تخیال ما میرسد کہ (اورکاج) لغت ترکی را کہ بضم اول و فتح دا و بمعنی موانست است (کذا فی المؤید) صاحب شمس بہ تسامح درینجا قائم کرد و وآ و را دال مہملہ فہمید و (کاج) را (کوج) و چنانکہ فارسیان (زبان) را (زبون) گویند و ای بر تحریف (اردو) خلق (ع) مذکر ۔ ملنساری ۔

ادرم بقول صاحب برهان و جامع و هفت بر وزن درهم خدنگ زین تکلتوی اسپ را گویند صاحب جهانگیری از حکیم نزاری سند آورده (ـــه) میان خشت پالان کرده دزم بیک ضربت دو نیمه زو چو ادرم ؛ **مؤلف** گوید که همین لفظ در ممدوده گذشت که بمعنی (۱) خدنگ زین و (۲) اسلحه همچو کارد و شمشیر و غیر ذلک و (۳) افزاری است که خدنگ زین را بدان سوراخ کنند بخیال ما ممدوده نتیجه لب و لهجه مقامی است و اصل آن ادرم مقصوره باشد ولیکن حیف است که محققین فرس درینجا بر یک معنی قناعت کرده اند بجز صاحب ناصری که بلفظ (ادرام) ذکر این معنی سوم هم کرده است بخیال ما اصل مقصوره باشد و این لفظ دُر وضع شده - الف وصلی در اول و میم زائد در آخر آورده (ادرم) کرده باشند و دُر بقول برهان حاصل بالمصدر دریدن و عجبی نیست که از همین مادّه که بمعنی دریدن است فارسیان بزیادت الف وصلی در اول و میم زائد در آخر (ادرم) بمعنی اسلحه گرفته اند که هر چیز را می درد و هم چنین افزاری را نام نهادند که خدنگ زین را در وقت ساختن سوراخ می زنند که این سوراخ هم نوعی از دریدن است پس معنی دوم و سوم حقیقی باشد و معنی اوّل مراد نیست و این نتیجه عدم غور بر ماخذ است که ممدوده برای هر سه معنی مذکوره مستعمل و به مقصوره صرف معنی اوّل - والله اعلم - مخفی مباد که صاحب قواعد فارسی میم زائد را ذکر کرده است (اردو) دیکھو آدرم -

(الف) **ادرمکش** استعمال - بقول برهان و سراج و هفت و اتند بفتح کاف و سکون شین نقطه دار بمعنی ادرام است که در فرش کلکته و غیره می باشد **مؤلف** گوید

که این مرکّب است از لفظ (اورم) و (کش) اسم فاعل ترکیبی از مصدر - - - - - - - - - -

(ب) **اورم کشیدن** که به معنی تکلّف و ختّن باشد و معنی حقیقی (اورمکش) تکلّف و زنده مرا از همان افزار آهنی است که ذکرش بر لفظ (اورم) بر نمبر (۳) گذشت (اردو) دیکھو آورقش

اورمه بقول صاحب برهان و جامع و سراج و هفت و اشند بر وزن سرمه (۱) محذرین و تکلّف را گویند. صاحب شمس باتّفاق اهل لغت گوید که (۲) بمعنی توت هم مولّف عرض کند که ما بر لفظ (اورم) ذکر کرده ایم که معنی حقیقی آن افزاریست که محذرین بدان زده و دوخته شده به اورم و نسبت معنی دوم

پس فارسیان های نسبت بر لفظ (اورم) زیاده کرده بمعنی اوّل استعمال کرده اند یعنی منسوب عرض میشود که کسی از محققین با صاحب شمس اتّفاق ندارد و اگرچه (ادر) بفارسی زبان بمعنی توت آمده است و بزیادت الف وصلی آنرا (ادر) هم توان گفت ولیکن (اورمه) توت را اصلا نگویند تا صحیح بیش نباشد (اردو) (۱) دیکھو آورم کے پہلے معنی (۲) (توت) (عربی اردو میں مستعمل) بقول صاحب آصفیۂ زندگی ایک درخت اور اُسکے پھل کا نام جسکو شہتوت بھی کہتے ہیں اسکے پتّوں سے ریشم کے کیڑے زندگی پرورش پاتے ہیں

اورنگ بقول صاحب برهان بر وزن بدرنگ بمعنی محنت و رنج و هلاکت باشد و بعربی دمار خوانند - صاحب جهانگیری گوید که این را (آورنگ) و (ورنگ) نیز خوانند صاحب سراج بذکر معنی بالا گوید که بمدّه نیز گذشت پس این مخفّف آن باشد صاحب هفت بصراحت معنی بالا نوشته که کاف فارسی است - بخیال ما اصل این (ورنگ) است که بمعنی مذکور می آید فارسیان الف وصلی در اوّلش آورده دال را ساکن کردند و آنچه مقصوره به مدّ و دو بدل شده

نتیجهٔ لب ولهجهٔ مقامی است (اردو) دیکھو آذرنگ کے سیٹے معنی۔

ادریس | بقول صاحب برهان وهفت واتند بکسر اوّل بر وزن بجیس - نام پیغمبر مشهور - گویند از جهت درس گفتن بسیار بدین نام علم شد و او را مثلث النعمه خوانند و نعمای او پادشاهی و حکمت و نبوّت بود و او حیات جاوید یافت واکنون در بهشت می باشد و بقول صاحب مؤیّد مشتق است از (درس) که معنی آن ناپدید شدن نشان باشد وقیل از بسیاری درس هم ادریسش گفتند - الحاصل این لغت فارسی زبان است و فارسیان ادریس را (او رمزد) گفته اند که بجایش آید و بر لفظ اخنوخ هم مذکور - (اردو) دیکھو اخنوخ۔

ادریس خانه | اصطلاح - بقول صاحب برهان و بحر رشیدی و جامع و سراج کنایه از بهشت صاحب جهانگیری در دستور دوم خاتمهٔ کتاب ذکر این کرده است مؤلف عرض کند که گویند که ادریس پیغمبر علیه السلام حالا در بهشت اقامت گزین است ازینجاست که بهشت را ادریس خانه نام کردند (اردو) بهشت فارسی - زبان میں مستعمل بقول صاحب آصفیه مؤنّث جنّت - فردوس

ادّعا | بقول صاحب منتخب لغت عرب است بالکسر وتشدید دال بمعنی دعوی کردن واعتراف نمودن فارسیان این را بمعنی حاصل بالمصدر و با مصادر فرس استعمال کرده اند وصاحب روزنامه هم ذکر این کرده و صاحب تذکرهٔ شتر هم این را آورده که در تحفات آید (اردو) ادّعا (عربی - اردو میں مستعمل) بقول امیر - مذکر - دعوی کرنا - مؤلف عرض کرتا ہے کہ بمعنی دعوی بھی مستعمل ہے (دیکھو ص) رہی اسکا جو نہیں ہے تو نہو کیا پروا ہے

چشم سخن گو گو ہے گویائی کا ٭ (منیر ؔ) کس آفتاب کے پرتو سے جام چاند بنے ہین ٭ فلک
کو شیشون سے آج ادعای ہم نسبی ہے ٭

ادعا داشتن با کسی | استعمال ۔ بمعنی خواستن و خواہش داشتن چنانکہ صاحب سرگذشت آوردہ "ہنوز ادعای ہم با من دارد" (اردو) چاہنا ۔ (١٢٩٤)

(١٢٩٥) ادعا کردن | استعمال ۔ بمعنی دعوی کردن چنانکہ صاحب سرگذشت گوید "وقتی مملکت پدرت را ادعا بکنی" (اردو) دعوی کرنا ۔

(الف) ادعیہ | لغت عربی است بقول غیاث و اننڈ بفتح اول و سکون دال و کسر عین و فتح تحتانی جمع دعاست فرماید کہ تحتانی را مشدد خواندن خطاست و صاحب آنندراج صراحت کند کہ این جمع قلت است بر وزن افعلہ (انتہی) فارسیان ـ ـ ـ ـ ـ ـ ـ ـ ـ ـ ـ ـ ـ

(ب) ادعیۂ ماثورہ | را بہ اضافت (ادعیہ) بمعنی دعاہائیکہ از رسول مقبول صلی اللہ علیہ وسلم منقول است استعمال کردہ اند صاحب بحر ہم ذکر این کردہ اگرچہ ماثور بمعنی مطلق نقل کردہ شدہ باشد ولیکن درینجا بمعنی اصطلاحی است و فارسیان این ہر دو لفظ مرکب عربی را در فارسی ہم بہمین معنی استعمال کنند (اردو) (الف) دعا کی جمع دعائین (مونث) (ب) ادعیۂ ماثورہ (مذکر) ۔ وہ دعائین جو جناب رسول خدا (صلعم) سے منقول ہین ۔

(الف) ادغالی | (الف) را کسی ذکر نکردہ (ب) بقول صاحب اننڈ بحوالہ ظفر نامہ (١٢٩٦)
(ب) اذغانی | بالکسر قومی است کہ در قدیم الایام قطع طریق ـ پیشہ داشت و دستار آشفتہ و پریشان می پیچید حضرت صاحبقرانی استیصال آن گروہ زکی ندیم سے) تو گرفوش

پیچانی غارت و لہا توانی کرو چہ مطلب ہمچو گل دستار ادغانی ست ہیچ پیچ نہایت بضم نقطہ
پیچان ذکر این کرده است مؤلف گوید که اگرچه هر دو محققین هندی [illegible] در این لفظ بجای حرف
پنجم نون نوشته اند و در سند خود هم (ادغانی) بنون آورده و در یک نسخهٔ مطبوعه لفظ [illegible]
همچنین یافته شد امّا بخیال ما لفظ صحیح (ادغالی) بلام مهمله باشد که ذکرش [illegible] الف [illegible]
زیرا که ادغال بکسر اوّل لغت عرب است بمعنی خیانت کردن و در آوردن چیزی [illegible]
تباه کند و در جای درختناک در آمدن و پنهان شدن دران و تباهی آوردن و [illegible]
(کذا فی منتهی الارب) پس فارسیان بزیادت یای نسبت در آخر قومی نام نهاده باشند که
قطاع الطریقی می کردند که نیالان تحقیق پسند دانند که لزوم تحقیق [illegible] هر یک لفظ [illegible]
را که از کم التفاتی اهل تحقیق معدوم شده بود بوجود آورد (اردو) (الف) ادغالی یا ب
ادغانی ایک قوم کا نام تھا جو رہزنی کیا کرتی تھی۔ عہد میمنت مہد صاحبقرانی یعنی تیمور کے
زمانے مین اس کا استیصال ہوا۔ ہماری تحقیق مین (الف) صحیح ہے۔

ادغر بقول صاحب برہان و ہفت بفتح غین نقطه دار بر وزن صرصر بمعنی بادگیر ست
جہانگیری فرماید که این مرادف بادغر باشد بمعنی بادکه بادگیر [illegible] دریچه و روزنی را گویند که
بالای خانه سازند و (۲) خانه که از هر چهار طرفش [illegible] و [illegible] باشد و اینجا
است صاحب سراج فرماید که ادغر بمعنی بادگیر است لیکن بدین معنی بادغر و بادغرد باشد
چنانکه بیاید و بر (بادغر) و [illegible] فرماید که [illegible] است [illegible]
گویند که (بادگیر) داشته باشد و بحوالهٔ [illegible] بادغر [illegible] و ادغر که

مغیّر گر) است و معنی ترکیبی این (بادگر) باشد یعنی جاعل باد (الخ) که بحث کاملش بجای خودش آید مؤلّف عرض کند که از صراحت بالا حقیقت (غر) درین لفظ متحقق شد که مبدّل (گر) باشد که فارسیان کاف فارسی را بغین معجمه بدل کنند چنانکه گلوله را غلوله کردند - حالا باید که از حقیقت (اد) که جزو اوّل این لفظ است واقف شویم عجبی نیست که (اد) بحذف بای موحّده مخفف (باد) باشد که بمعنی هواست اندرین صورت (ادغر) مرادف (بادگر) است یعنی دارندهٔ هوا و صاحب هوا یا (اد - بالضم) را بمعنی برو بالا گیریم که بقول صاحب ساطع لغت سنسکرت است پس (اُدغر) مبدّل (اُدگر) بمعنی صاحب بلند و بالا باشد یعنی چیزی که بر بلندی واقع است که کنایه از دریچه هواست بیش ازین از دریافت ماخذ این قاصریم والله اعلم - (اردو)

(۱) وه روشن دان یا دریچه جو هوا کی غرض سے مکان مین بنایا جاتا ہے جو سطح مکان سے کسی قدر بلندی پر ہوتا ہے (۲) وه مکان جس مین چارون طرف متعدد روشن دان یا دریچے بغرض ہوا بنائے گئے ہون - (مذکر)

ادقچه | بقول صاحب غیاث بفتحتین و سکون قاف و فتح جیم فارسی و سکون های هوّز لغت ترکی است نوعی از آرایش پلنگ خواب امرا و آن چادری باشد سفید برابر پلنگ که بر چهار طرف آن پارچهٔ رنگین بعرض نیم درعه بطوری دوزند که وقت گستردن آن پایهٔ پلنگ بدان پوشیده نشود و بر آن پارچهٔ رنگین بکلابتون انواع نقش و نگار دوزند چون آن را بر پلنگ گسترده بالای آن توشک و چادر کشند آن پارچهٔ منقّش از چهار طرف درمیانهٔ هر چهار پایهٔ پلنگ متصل

فرش زمین آویزان باشد صاحب انند مزبان غیاث است عجب است کہ محققین ترکی
ازین ساکت اند مخفی مباد کہ (دق) در فارسی زبان بفتح اوّل وسکون ثانی نوعی از پارچۂ
قیمتی (کذا فی البرہان) و (چہ) القولش کلمہ کہ افادۂ معنی تصغیر کند چون در آخر کلمہ در آید
ہمچو باغچہ وطاقچہ پس (دقچہ) بمعنی پارۂ از پارچہ دق کہ قیمت باشد عجبی نیست کہ چادر زیر
توشک را در چار طرفش پارہای دق می دوختند تا حصہ کہ خارج از توشک نمایان شود
خوش نماید ومجموع آن را (دقچہ) نام کردہ باشند وزیادت الف وصلی در اوّلش ادقچہ شدہ
انچہ صاحب غیاث انند نوشتہ است تفنّن طبع وجدت پسندی زبانیان باشد کہ بجای
پارہای (دق) صنّاعی دیگر بکار می بردند بعض معاصرین عجم این را بزبان دانند و در ہند ہم
مروّج است ومحققین اردو زبان ہم این را لغت ترکی دانند وبخیال ما مرکب فارسی ست
صاحب ساطع این را لغت ہندی گوید بمعنی پارچہ کہ دران چیز ہای بند کردہ می بندند پس
عجبی نیست کہ این وضع شد برای محفوظ کردن توشک و بالای پلنگ چون از پاپوش پلنگ
ورا دقچہ محفوظ کنند و چون بر پلنگ کنند ادقچہ را زیر آن بگسترانند و آن حاشیہ قیمتی کہ در طرف
ادقچہ می دوزند معنی خیز است کہ در ہر دو حالت وجود آن باعث زیب وزینت باشد بخیال
ما این لغت ہندی نیست بلکہ اہل ہند از فارسیان گرفتہ اند — (اردو) ادقچہ بقول میر از ترکی
مذکر — پلنگ کی ایک پرتکلّف سپید چادر جس کے حاشیہ پر کارچوبی یا کلابتونی کام بنا ہوا ہو
یہ چادر پلنگ پوش اور توشک کے نیچے بچھائی جاتی ہے جس کا حاشیہ دونوں کنارہ وقریب اسکا
گز کے نیچے لٹکتا رہتا ہے (میر حسن ع) سراسر ادقچے زری بافت کے ہوئے تھے رشک آئینہ صاف کے

ادک بقول صاحب برہان وسراج وجامع وہفت بفتح اوّل وضمّ ثانی وسکون کاف فرج زنان وخیوانات دیگر کہ آن موضع جماع ایشان است صاحب جہانگیری در دستور چہارم خاتمۂ کتاب بذیل لغات ژندو پاژند ایرا آوردہ بتحقیق ما این مرکّب است از (اود) وکاف تصغیر (اود) در ترکی زبان آتش وسم را گویند (کذا فی کنز) فارسیان دا و علامت ضمّہ را کہ بقاعدۂ رسم الخطّ ترکی بود حذف کردہ کاف تصغیر در آخر آوردند بمعنی آتش صغیر شدیعنی آتش پارہ واستعارہ کردند از فرج یا اینکہ بر آخر لفظ (اد) کہ بلغت سنسکرت بمعنی برو بالا آمدہ (کذا فی السّاطع) کاف تصغیر زیادہ کردہ بمعنی چیزی گرفتند کہ اندکے بالائی و بلندی دارد وکنایہ باشد از کُس یا اینکہ (اداک) بمعنی جزیرہ گذشت پس بحذف الف دوّم (ادک) را مخفف آن واستعارۃً فرج را ہم توان گفت کہ در تمام جسم حیوان مقام تعلّق حقیقی ہمین است چنانکہ در محیط بحر جزیرہ مخفی مباد کہ حذف الف بقاعدۂ فارسی جائز است چنانکہ (ماہ ومہ) و (گاہ وگہ) و (راہ ورہ) واللہ اعلم (اردو) فرج (عربی اردو مین مستعمل) بقول صاحب آصفیہ (مؤنّث) عورت کا اندام نہانی - اور فرج کے حقیقی معنی دو چیزون کی بیچ کی کشادگی - رخنہ - شگاف -

ادگر بقول ضمیمۂ برہان بفتح اوّل وکاف فارسی ترجمہ قیاس است وصاحب انند بحوالۂ فرہنگ گوید کہ بمعنی پیمانہ ومشابہت آمدہ ہر دو محقّقین از سند ساکت صاحب انند صراحت کردہ است کہ این لغت فارسی است مؤلّف گوید کہ این مرکّب باشد از لفظ (اد) و (گر) واد بزبان سنسکرت بمعنی حد ونہایت آمدہ (کذا فی السّاطع) وگر لغت فارسی است بمعنی دارندہ وصاحب وکنندہ وسازندہ پس معنی لفظی (ادگر)

صاحب حد و نهایت باشد کنایه از مقیاس که معنی پیمانه هم همین است (ناپ) هر دو محققین
در تعریف معنی صراحت کافی نکرده اند آنچه قیاس و مشابهت نوشته اند تحقیق ما قیاس است
(اردو) ناپ - بقول صاحب آصفیہ اسم مونث - ماپ - پیمانہ - کیل -

ادم | بقول صاحب انند بحواله فرهنگ فرنگ [illegible] بسکون میم (فارسی) بمعنی لعل
دیگر کسی از محققین ذکر این نکرد و نه سندی پیش شد و ماخذ این [illegible]
دم لغت عربی را که بالفتح بمعنی خون است فارسیان الف وصلی در اول آن آورده [illegible]
به لعل کرده باشند والله اعلم (اردو) لال - مذکر - ایک قسم کا [illegible] یاقوت [illegible] رنگ
(لعل) اسی کا معرب ہے -

ادمان | بقول صاحب (دری و پہلوی) بالفتح قریه ایست در همدان مولف [illegible]
دیگر کسی ذکر این نکرد مولف گوید که هیچ ایران و توران در این [illegible] الف و نون نسبت
عجمی نیست که در همین قریه معدن لعل باشد که فارسیان لعل را ادم گفته اند والله اعلم
(اردو) ادمان ایک قریہ کا نام جو ہمدان میں واقع ہے - مذکر -

ادمن | بقول برهان و جامع و سراج و شمس و هفت و رشیدی بفتح اول و میم و سکون
ثانی و نون مشک خالص را گویند و بعربی اذفر خوانند صاحب ناصری [illegible]
است سندی آورده (سیف ۵) صدری که نسیم خلق [illegible]
ادمن [illegible] مولف را با محققین با اختلاف [illegible] ادمن [illegible] خالص
و از سند سیف هم (مشک) ادمن بمعنی مشک خالص [illegible] ادمن [illegible]

مشک خالص گرفتن محتاج سند دیگر باشد سیمّاً بدینوجه که به تحقیق ما (ادمن) مرکب است از (آد) و (من) آد ممدوده بزبان سنسکرت بمعنی اصل است کذا فی الساطع) و من بقول صاحب آنند وغیاث کلمهٔ نسبت باشد پس چیزیکه منسوب باصل است خالص باشد ممدوده را فارسیان بمقصوره بدل کرده باشند که نتیجهٔ لب ولهجهٔ مقامی است حاصل این است که (ادمن) بمعنی خالص باشد که صفت مشک توان شد نه بمعنی مشک خالص (اردو) خالص (عربی۔ اردو مین مستعمل) بقول آصفیه۔ صاف۔ اصل۔ بے ملاؤ۔ بے غش۔

ادنیٰ | بفتح اوّل ومقصوره در آخر لغت عرب است۔ بقول صاحب منتخب بمعنی نزدیکتر و زبون تر۔ بر تقدیر اوّل از (دنوّ) و بر تقدیر ثانی از (دنارت) است امّا در ضمیمهٔ برهان مذکور است که در استعمال فرس ترجمهٔ غلط آمده۔ سندی پیش نشد (اردو) غلط (عربی۔ اردو مین مستعمل) بقول صاحب آصفیه صحیح کا نقیض۔ غیر صحیح (ممنون سه) شاید که شوقنامه مرا وه پڑھے

تمام نام آج اپنے خط پہ ہے مین نے لکھا غلط ؛

ادوارد | بکسر اوّل بقول صاحب رہنمای سہولت بحواله سفرنامهٔ ناصر الدین شاه قاجار نام شاه انگلستان باشد مؤلف گوید که مفرّس (ایڈورڈ) بهر دو دال هندی (اردو) ایڈورڈ۔ شاه انگلستان کا نام۔

ادوای | بقول صاحب برهان وهفت و آنند بر وزن کیتای بلغت زند و پازند بمعنی آواز باشد وبعربی صدا گویند۔ صاحب جهانگیری در دستور چهارم خاتمه ذیل لغات زند و پازند ذکر این کرده بخیال ما ماخذ این همان (آواز) است که در ممدوده گذشت فارسیان اندوای را بمعنی

درزمانهٔ قدیم برائے ممدوده بکتابت می آمد۔ الف دوّم را بقاعدهٔ خود به دال بهمله بدل کردند
چنانکه (بآن وبدان) وزای معجمهٔ آخر رابه یابدل ساختند چنانکه (آواز) و(آوای) واین
قاعدهٔ تبدیل را صاحب قوانین دستگیری ذکر کرده است پس نتیجهٔ تبدیل همین دو حرف
است که (آواز) (ادوای) شد۔ حالا در روزمرهٔ معاصرین عجم (ادوای) متروک است
(اردو) دیکھو آواز۔

(الف) ادوس | بقول برہان وجہانگیری وجامع وانند بفتح اوّل وبضم ثانی وسکون [illegible]
(۱) کسی را گویند که بسبب علّتی چشم او تاریکی کند وشبکور را نیز گفته اند۔ وبقول ناصری بمعنی
شبکوری وضعف چشم۔ خان آرزو در سراج آورده که این لغت عربی است وبفتح [illegible]
باشد۔ صاحب شمس هم این را عربی گفته صاحب رشیدی بهمین معنی ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔

(ب) ادوک | (بکاف عربی در آخر نوشته وصاحب شمس تائیدش این را لغت [illegible]
گفته مؤلّف گوید که بخیال ما این مرکّب باشد از (اد) و (اوک) که هر دو لغت سنسکرت
است (اد) بالفتح مخفّف (آد) بمعنی نصف و (اوک) بالضم بمعنی لغزش رخنه باشد (کذا
فی القاطع) عجبی نیست که فارسیان مرکّب این هردو لغت بمعنی (ادوک) را بمعنی نیم [illegible]
وکنایه از شب کور گرفته باشند که اندیل ونیم لغزش اوصاف شب است وبکثرت
استعمال الف دوّم حذف شد وبقاعدهٔ فرس اصطلاح ترکیبی است که دو اسم جمع شده
افادهٔ معنی فاعلی کرده است والف مقتضب ... چنانکه ... الف را الف
عرب گفته (والله اعلم) (اردو) (الف ب) (۱) وه شخص جسکی آنکھوں کو کم دکھائی دے۔

وہندی آنکھون والا۔ شب کور بقول صاحب آصفیہ (فارسی) رتوندیا۔ وہ شخص جسکو رات کو دکھائی نہ دے۔ (۲) شبکوری۔

ادوی | بقول صاحب برہان وجامع وہفت بفتح اوّل وکسر ثالث وسکون ثانی وتحتانی مجہول دارو ئیست کہ آنرا اگر ترکی گویند و (وج) نیز خوانند وبعضی بر آنند کہ ترجمۂ آن بعربی (صبر) است وبقول صاحب سراج نام این بعربی (وج) وبہندی (بچ) باشد۔ صاحب محیط بر لفظ بچ فرماید کہ اسم ہندی (وج) است وبفارسی این را اگر ترکی گویند وبزبان سنسکرت (وسا وچہتہ) و (چیلا) بچ گیاہی است کہ در آبہامی روید دو نوع است و ہر دو نوع نزد ہندیان تلخ وتیز وگرم ومشہّی طعام ومنقّی ومصفّی گلو ودافع خلط وفساد وباد وبلغم ومنافع بسیار دارد وبر لفظ (وج) بہ واو وجیم عربی فرماید کہ این را زنجبیل العجم نیز خوانند وبیونانی (اقوروں) وبقول دیسقوریدوس (اویدوق) کہ آن (اوروان) است وبلاطینی (اکیرس) وبترکی (اکیر) وبفارسی (بج) و (کارونک) وبرومی (اقارون) و (اگر ترکی) ودر کشمیری (وائی) ودر پنجابی (ورک) ودر گجراتی (الینی بلہی) وبہندی (بچ) نامند۔ بقول شیخ وگیلانی خشک در اوّل ودوّم وگویند گرم وخشک در سوّم وبعضی گرم در سوّم وخشک در وسط دوّم نوشتہ اند صاحب انند صراحت کند کہ این لغت فارسی زبان است (انتہی) وما این ہیچ بفہم مانمی آید بجز اینکہ فارسیان از زبان سنسکرت گرفتہ اند کہ (دوی) بمعنی دو باشد و الف نفی بقاعدۂ سنسکرت در ابتدای لفظ (دوی) آوردہ اند یعنی چیزی کہ ثانی ومقابل ندارد واین قسم الف در فارسی قدیم ہم یافتہ می شود کہ ذکرش بر (اجنبان) کردہ ایم الحاصل

بلحاظ منافع کثیرہ این را بمثل گفتن مبالغہ جائز است (اردو) ہینگ - بقول آصفیہ ایک ہندی
ایک مشہور کڑوی جڑ کا نام جسے عربی مین (درج) فارسی مین (برج) کہتے ہین - دوم درجہ
مین گرم وخشک ہے -

ادویہ گرم | بقول صاحب بحر عجم باضافت دارو ہای گرم است چون زنجبیل و ...
گویند از قلفل ودارچینی وزیرہ ومانند آن - صاحب مؤید بحوالہ رسالہ حکمی این را ...
ودر ضمیمہ برہان ہم یافتہ می شود یعنی لفظی این دوا ہائیکہ مزاج آنہا گرم باشد ودر اصطلاح مخصوص
بحوائج دیگ است کہ دیگ افزا ہم خوانند (اردو) گرم مصالح - بقول صاحب نفائس
(مذکر) ابازیر تو ابل وہ خوشبودار چیزین جو طعام مین ڈالی جاتی ہین - جیسے لونگ -
زیرہ - دارچینی - سیاہ مرچ جسکو فارسی مین دیگ افزار کہتے ہین -

ادہا | بقول خان آرزو در سراج بفتح اول وسکون ثانی وہای بالف کشیدہ ورزش نمودن
ومشق کردن - دیگر کسی ذکر این نکرد معلوم میشود کہ مقصود صاحب سراج حاصل بالمصدر است از
عربی (داہیہ) کہ بمعنی بلای سخت است وادہی اسم تفضیل با شدت بمعنی زیرک شد کذا فی منتہی
الارب) پس عجمی نیست کہ فارسیان بقاعدۂ خود یای آخر را بصورت الف نوشتہ بمعنی
ورزش ومشق استعمال کردہ باشند اما سندی باید کہ پیش نشد (اردو) ورزش - بقول
آصفیہ (فارسی) اسم مؤنث - کسرت - ریاضت - جیسے مشق - بقول منتہی
(عربی) مؤنث کسی کام کی مداومت - فرصت - ممارست -

(الف) ادہجا | بقول صاحبان برہان وناصری وہفت واشارات بہای ہوز وجیم عربی

بروزن بدلقا بوتهٔ پرخاریست که چون برجائی بچسپد جدا کردن ازان بسیار دشوار باشد خان آرزو در سراج این بهمین معنی (ادہما) بامیم بعوض جیم آورده صاحب جهانگیری و جامع باتفاق برہان این را مرادف (اجهره) گوید که گذشت صاحب ضمیمهٔ برهان ذکر ....

(ب) **ادہجاره** کرده گوید که مرادف (ادہجا) ست بخیال ما (الف) مخفف (ب) باشد و ماخذ (ب) هیچ بفهم ما نیامده بجز اینکه مرکب باشد از (اده) بالفتح که لغت سنسکرت ست (۱) بمعنی نیم و (۲) بفتحتین بمعنی زیر و تحت و (جار) بروزن وار در سنسکرت بمعنی حریف زن و زهر و سم (کذا فی السّاطع) پس فارسیان بر (ادہجار) هاى نسبت زیاده کرده باشند که بمعنی (۱) منسوب به نصف سم باشد یا حریف ذلیل و کنایه باشد از بوتهٔ پرخاری که بر دامن جامه بچسپد وایذا و تکلیف رسان است همچو نیم سم که قاتل نیست ولیکن ایذا و تکلیف ده باشد یا حریف ذلیل که اگرچه تحت قدرت است ولیکن دشمن (والله اعلم) اندرینصورت بمعنی دوم باید الف را بروزن (طرب زا) گیریم و (ب) را بروزن (قلم کاره) آنچه خان آرزو الف را (ادہما) به میم نوشته است تسامح یا غلطی کتابت بلش نیست (اردو) دیکھو اجهره۔

(الف) **ادہم** بقول صاحب غیاث بالفتح بمعنی سیاه ۔ و اسپ سیاه و مار سیاه و شبد آهنی و نام پدر ابراهیم بلخی که ولی کامل بود ۔ لغت عربی است صاحب منتخب معنی سوم را ترک کرده گوید که اثر و نشان کهنه هم صاحب مؤید بمعنی دوم و پنجم قانع در استعمال فرس بمعنی دوم اکثر یافته می شود و فارسیان شب را تشبیه به ادہم می دهند و ....

(ب) **ادہم شب** باضافت ادہم شب را گفته اند چنانکه انوری گوید (ـــ) ۱) شہب

روز برادهم شب را ؛ پشه لیسیدن لگام تو باد ؛ (اردو) الف ادہم - بقول امیر سیاہ رنگ کا گھوڑا (سحر ؎) سمجھے رہے آپکو شہر یار رکاب ؛ طے منزل ہستی ہوں جاتی ہے دو گھوڑوں کی چوکی ہے پے عمر رواں ؛ ابلق ہے شیب اور ادہم ہے شباب ؛ اردو میں کہہ سکتے ہیں -

ادیان | بقول صاحب برہان و سراج و ہفت بروزن ہذیان چہار پای دونده را گویند مرادف (رادیون) که می آید صاحب رشیدی و جہانگیری گوید که چار پای درنده که فربه باشد و بقول چار پای رونده صاحب جامع با ناصری اتفاق دارد و بخیال ما مخفف ادیانی بفتحتین و فتح دوم است که در سنسکرت کوہی را گویند که مطلع خورشید باشد و بمعنی طالع و بلند شونده (کذا فی الساطع) پس فارسیان ایز بزیادت الف و نون بمعنی چون از شادان کنایه گرفته اند از چار پاییکه رونده و دونده باشد که در دشت دویده بلند شود - آنانکه چار پای درنده نوشته اند تسامحی بیش نباشد ... نقط حرکت است نه درندگی و جز این نیست که (رونده و دونده) را غلطی کتابت فرہنگ رشیدی و جہانگیری (درنده) کرد (اردو) دوڑتا ہوا - چلتا ہوا چار پایہ (مذکر)

ادیش | صاحب انند گوید که بفتح اول و یای معروف بمعنی آتش و آدیش با مد صحیح است صاحب کشف اللغات بمد و دو و بقصر ... نوشته مؤلف گوید که آدیش ممدوده بجای خودش گذشت که ما ... تحقیق ... استعمال آتش گرفته اند که بقاعده ... تای فوقانی به دال بدل شده و بمعنی مبادله اصل آتش باشد بکسر اول که در زبان

سنسکرت بمعنی گرمی و حرارت است و از همین است (تِشنا) بکسر اوّل که بقول صاحب مطلع در سنسکرت بمعنی تشنگی و عطش آمده صاحب برهان بر لفظ (تش) گوید که بالفتح بمعنی آتش باشد و بالکسر بمعنی تشنگی (الخ) ما عرض کنیم که برهان بر تحقیق خود که بر لفظ (آدیش) گذشت غوری نکرد که خود او در اینجا (آتش) را بکسر تا صحیح قرار داده و تحتانی (آتیش) و (ادیش) را علامت کسرۂ تا و دال نوشته تا دلالت کند بر کسرۂ ماقبل و صاحب قانون دستگیری هم صراحت فرموده که چون خواهند که الف اشباع در آورند لحاظ بر حرکت ماقبل کنند یعنی اگر ماقبل مکسور باشد بعوض الف اشباع یای تحتانی آورند چون آتش و آتیش (الخ) پس متحقق شد که اصل این (تِش) بکسر اوّل ست نه بالفتح - فارسیان الف وصلی بر (تِش) آورده (اِتش) کردند و تای فوقانی به دال مهمله بدل شده (ادِش) قرار یافت و چون بلحاظ کسرۂ تا و دال الف اشباع را بیا بدل کرده بروز یاده کردند (اتیش) و (ادیش) شد هر گاه لب و لهجۂ مقامی مقصوره را بمد وده بدل کرد (آتیش و آدیش) گردید و چون یای علامت کسره را حذف کردند (آتِش و آدِش) باقی ماند - پس آنچه صاحب اند (آدیش ممدوده) را صحیح قرار دهد و با لمعنی (ادیش مقصوره) را غیر صحیح داند دعوی او بی دلیل است صاحب کشف درست گوید که (ادیش) ممدوده و مقصوره هردو آمده چنانکه صراحت کافی بالا گذشت (اردو) دیکھو آتش کے پہلے معنی

(الف) ادیم | بقول برهان و هفت بروزن ندیم (۱) بمعنی چرم و پوست باشد و بعضی (۲) بلغار را ادیم گویند و آن پوستی باشد خوشبوی و موج دار و رنگین - گویند که از تابش ستارۂ سهیل آن رنگ بهم میرسد صاحب سراج باتفاق برهان گوید که (۳) بمعنی رخ هم - و (دیم) مخفف است

وبقول جهانگیری (۴) بمعنی روز و بتحقیق دیم و در عربی نوع پوست … روی زمین
صاحب ناصری فرماید که مرادف دیم بمعنی روی۔ صاحب جامع آورده که ادیم بمعنی روی
باشد و در عربی نوعی از پوست و روی زمین هم۔ صاحب رشیدی بمعنی سوم قانع دگوید
مرادف دیم است صاحب مؤید بذیل لغات عربی ذکر این کرده بمعنی اول و دوم نقل
کند و بهار هم ذکر همین دو معنی کرده (شیخ شیراز ره) … عالم … جا …
می کند جائی ادیم ۞ مؤلف گوید که این لغت عربی است بقول صاحب …
یا پوست سرخ یا پوست دباغت کرده و طعام … نان خورش … و … دوم
بمعنی روی زمین و ادیم السما ظاهر آن و ادیم النهار۔ روشنی روز یا ظاهر آن و ادیم …
اول چاشت را انتهی پس بخیال ما معنی اول و دوم خود در عربی … موجود است …
قابل غور که از مجرد لفظ ادیم پیدا نمی شود تا آنکه آنرا اضافت بسوی چیزی نکنند …
(ب) ادیم زمین) که بمعنی روی زمین است سعدی ره … ادیم زمین سفره عام اوست
برین خوان یغما چه دشمن چه دوست ۞ و نسبت معنی … معلوم می شود که صاحب جهانگیری
از ادیم النهار پیدا کرده است از مجرد لفظ ادیم معنی روز پیدا نمی شود تسامح صاحب
باشد و همچنین معنی پنجم ترجمه ادیم الارض است … ترجمه … تحقیق معنی اول
باشد و معنی دوم مجاز آن باقی … معانی … که آنرا … مجرد لفظ ادیم
و سهم که بحالت ترکیب باشند دیگر … پیدا می شود … همین قبیل است
(ج) ادیم طائفی) کنایه … نسبت … گویند … ادیم طائفی در زیر پا … (۱۲۹۶)

شتر اکہ از رشتۂ جانہای ناکس ۔ (اردو) (الف) (۱) چمڑا ۔ بقول آصفیہ (ہندی) مذکر ۔ کھال ۔ چرم ۔ جلد ۔ پوست حیوانات ۔ اوہوڑی (۲) دباغت کیا ہوا رنگا ہوا چمڑا ۔ مذکر (ب) ادیم زمین کہہ سکتے ہین ۔ مذکر (ج) نعلین ۔ بقول صاحب آصفیہ عربی ۔ مذکر ۔ دو نون جوتیان ۔ جوتون کا جوڑا ۔

ادیم بیکران اصطلاح ۔ بقول صاحب بحر مؤید باضافت ادیم شفق باشد دیگر کسی از محققین ذکر این نکرد و سندی پیش نہ شد مؤلف گوید کہ معنی حقیقی این چرم رنگین وسیع وکشادہ وکنایہ باشد از شفق کہ جسمی بسیط سرخ بہ نظر می آید (اردو) شفق (عربی ۔ اردو مین مستعمل) بقول آصفیہ (مؤنث) صبح اور شام کی سرخی مگر اردو مین شام کی سرخی کو زیادہ کہتے ہین (ذوق ؎) ہے آج جو یون خوشنما نور سحر رنگ شفق ۔ پرتو ہے کس خورشید کا نور سحر رنگ شفق ۔

ادین خراس خراب اصطلاح ۔ باضافت خراس ۔ بقول صاحب شمس کنایہ از فلک است ۔ صاحب برہان (خراس خراب) را کنایہ از آسمان کردہ و خراس بمعنی آسیای بزرگی است (کذا فی البرہان) و دین بکسر اول بروزن سین بقول برہان نام فرشتہ کہ بمحافظت قلم مامور است وبقول لش در عربی بمعنی عادت وکیش (الخ) پس عجمی نیست کہ فارسیان الف وصلی در اول این آوردہ (ادین) کردند و (ادین خراس) اسم فاعل ترکیبی باشد کہ دو اسم جمع شدہ افادۂ معنی فاعلی کند و خراب صفت خراس باشد یا صفت ادین بمعنی خصلت وعادت دارندۂ آسیای بزرگ کہ خراب است یعنی دور زنندہ ہمچو آسیای بزرگ کہ خراب باشد وکنایہ از فلک ولیکن اندرین صورت بقاعدۂ فارسی خراس را بر لفظ ادین مقدم کردن ضرور بود و درین جا خلاف قیاس واقع ۔ دیگر کسی از محققین

ذکر این نکرده وسندی پیش نه شد و بر زبان معاصرین هم متروک - صاحب شمس نامه درست
وما از تحقیق مزید قاصریم (اردو) دیکھو آسمان -

ادیون | بقول برہان وسراج وہفت بروزن گردون بمعنی ادیان ست که چارپا
دونده باشد صاحب رشیدی وجهانگیری چارپای رنده وگفته‌اند ... بقول ... چارپای
رونده مؤلف گوید که بر لفظ (ادیان) صراحت نکرده ... این لفظ ...
تبدیل فرس به واو بدل شد چنانکه دریکسان ویکسون ودهان ودهون ... کشمیری ...
نسبت اختلاف دونده ورونده ودرنده ... خود بر لفظ (ادیان) ... کرده‌ایم که
دونده صحیح باشد (اردو) دیکھو ادیان -

الف مقصوره با ذال معجمه

اذار | بقول صاحب بول چال معاصرین عجم ماه مارچ را گویند که انگلیسی ... ست
مؤلف گوید که همان (آذار) که ممدود گذشت یعنی ماه ... اول بهار ...
بکثرت استعمال خصوصاً در روزمره معاصرین ممدود به مقصور ... شد ... اول باشد
صاحب غیاث بر آذار گوید که نام ماه رومی ست که مطابق آن ... بیت ست (اردو)
مارچ سال عیسوی کے تیسرے مہینے کو معاصرین عجم نے (اذار) کہا ہے - مذکر -

اذاراقی | صاحب ضمیمہ برہان گوید که بفتح اول وذال نقطه‌دار ... بهر دو الف
کشیده ووقف به تحتانی بقول بعض لغت یونانی ست وبقول ... آن دوائی
باشد که بفارسی کچله گویند و از جمله سموم است خصوص گرگ وسگ را ... می‌کشد ودر عربی

خانق الکلب و قاتل الکلب گویند صاحب سوار السبیل این را (اذارقی) گوید بدون الف دوم و فرماید که در یونانی زبان این را (اذارخیا) خوانند به زای هوّز دوم و خای معجمه (الخ) پس عجبی نیست که این معرّب باشد و عربان کتابت حرف دوم را بذال معجمه بدل کرده باشند و حرف ششم را بقاف و بدین وجه که لفظ زبان غیر است نمیتوان گفت که در اصل آن حرف دوم زای معجمه بود یا حرف ششم خای معجمه بخیال ما این قسم الفاظ را بعوض قاف خانق یا بالعکس آن حکم مساوات دارد که در السنهٔ غیر عربی امتیاز (خ و ق و د و ذ) ذرّه نیست مخفی مباد که همین لفظ به دال مهمله بجای خودش گذشته است و این تبدیل بقاعدهٔ فرس جائز است که ذال معجمه را بدال مهمله بدل کنند چنانکه استاذ را استاد کردند (ارده) وکھوادراقی

اذری	بفتح اوّل بقول صاحب سوار السبیل منسوب به (آذربیجان) که نام شهریست

مؤلف گوید که به کثرت استعمال ممدوده مقصوره بدل شده باشد و از (آذربیجان) آذر بایجان مراد است که گذشت پس (اذر) مخفف (آذربایجان) و یای نسبت برا و آورده کسی یا چیزی را نام نهادند که منسوب بآنست دیگر کسی از محققین ذکر این نکرد ما بر لفظ آذر از ماخذش بحثی کافی نکرده ایم بنا علیه همه رینجا تلافی مافات می کنیم صاحبان تحقیق گفته اند که (آذر - بذال معجمه) در اصل آدر - بدال مهمله بود و این از کتاب زند منقول است و ذکر این بر (آذر) هم گذشت پس فارسیان بقاعدهٔ خود دال مهمله را بذال معجمه بدل کردند چنانکه از (نبید) (نبیذ) حالا بر لفظ (آدر) غور کنیم که بدال مهمله آمده ماخذ این جز این بخیال ما نمی آید که زبان سنسکرت (آدر) بمعنی تعظیم و تکریم است (کذا فی الساطع) پس فارسیان که آتش پرست بودند آتش را

بہ ہمین معنی (آورر) نام کردہ باشند واللہ اعلم (اردو) آذربایجانی وہ چیز یا وہ شخص جو شہر آذربایجان سے منسوب ہو۔

اذن بقول صاحب منتخب بالکسر بمعنی دستوری دادن وگوش داشتن و بالضم گوش ومرد سخن شنو۔ بقول صاحب آصفی معروف مؤلف گوید کہ فارسیان بمعنی دستوری و اجازت استعمال کنند و بامصادر فرس ہم مرکب سازند (نثر صاحب حکایت) خواجہ بیرون رفتہ فراش فرستادہ اشخاص مفصلہ را حاضر نمودہ بعد از اذن ورود تفخیم و تبجیل آوردہ شہر صد فرمان می ایستد" (اردو) اذن (عربی) ۔ اجازت اقول امیر ۔ اجازت ۔ حکم (برق ؎) نہین امکان ہین بے اذن ہلے پتا بھی ؛؛ جسکو مختار کیا ہے بہ مجبور ہوا

(ب) اذن یافتن	(الف) اذن دادن
ہم شنیدہ دیدہ کہ بہ معنی حاصل کردن دستوری و اجازت است (اردو) (الف) اجازت دینا (ب) اذن لینا ۔ معنی اجازت حاصل کرنا ۔ امیر ؎ قصد سجدہ جو کہین پای صنم پرہے میرا ؛؛ اذن لو پہلے جبین سائی دو ؛؛	استعمال صاحب آصفی ذکراین کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی دستوری و اجازت دادن و عطا کردن است (حزین اصفہانی ؎) پنج چو دادمش خردم اذن داد وگفت ؛؛ میدان زتست گوی سخن زن باقتدار ؛؛ مؤلف گوید کہ در روزمرۂ معاصرین عجم ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔

الف مقصورہ با زاے حطی

ار بقول صاحبان برہان و رشیدی و جہانگیری وہفت و سروری بفتح اول و سکون ثانی

(۱) ارّه دروگری باشد و (۳) حرف شرط بمعنی اگر که آن کلمهٔ شرط است یا مخفّف (اگر) و (۳۰)
کنجاره که ثفل دانهٔ روغن گرفته باشد و بترکی مرد را گویند که مقابل زن است صاحب جامع
باتّفاق برهان نسبت معنی سوّم صراحت کند که نخاله و ثفل کنجد و دانهای دیگر که روغن ازو کشیده
شده باشد صاحب (پهلوی و دری) و ناصری بر معنی اوّل و دوّم قانع و خان آرزو و سراج
باتّفاق هر سه معانی برهان فرماید که در هندی بمعنی دشمن - (فردوسی رح) چو خشتو نیاید نه بندد
کمر * ببرّم میانش بتیز ندهٔ اره * (حکیم سنائی رح) کم مباش از برهمن در حقّ حق ار نمی * کز پی
تصدیق باطل تن ببرّد برهمن * مؤلّف گوید که (آرا) بمدّ و ده بزبان سنسکرت همان آله
را نام است که بفارسیش (ارّه) گویند که چوب و غیر ذلک را ببرّد و (ار) بالفتح در سنسکرت
بمعنی دشمن و عدوست (کذا فی السّاطع) پس عجبی نیست که فارسیان لفظ (ارّه) از لغت سنسکرت
(آرا) وضع کرده باشند و (ار) مخفّف آن باشد و بدین وجه که این آله هر چیز را ببرّد و آنرا عدوی
هر شئی هم توان گفت که به های نسبت (اره) بدون تشدید رای مهمله بمعنی منسوب به دشمن باشد
و بعضی از محقّقین (ارّه) را لغت ترکی گفته اند چنانکه صاحب خزانه آورده و لیکن لغات ترکی
ازین ساکت و صاحب کنز که محقّق ترکی زبان است این را فارسی گفته بخیال ما جزین نیست
که اهل سنسکرت (آرا) از (ار) وضع کرده اند و فارسیان (ارّه) از (آرا) ساخته اند که بتبدیل
الف به های هوّزی شود چنانکه (یاسا و یاسه) و بکثرت استعمال ممدوده بمقصوره بدل شد و
تشدید رای مهمله عوض میشود که عجبی نیست که (ارّه) مرکّب باشد از لفظ (ار) که بمعنی دشمن
گذشت و (ره) بمعنی رسم و قاعده هم (کذا فی البرهان) پس (اره) بمعنی رسم و قاعدهٔ دشمن باشد

که هر چیز را بهر دو و دو نیم کند و بشکافد پس عجبی نیست که کثرت استعمال بقاعده ادغام رای مهمله
مشدد کرد و یا اینکه بر لغت (اَر) که در عربی زبان بمعنی راندن و جماع کردن است های نسبت
آورده (ارّه) آلتی را نام نهادند که حرکتش مشابه حرکت جماع و بمعنی راندن هم من وجه دارد
باری حال شک نیست که (اره مخفف (ارّه) باشد بمعنی اول و مخفف (اگر) بمعنی دوم و
کنجار بمعنی سوم (ارده) (۱) آرا - صاحب امیر اللغات فرماتے ہیں کہ اسکی اصل لفظ
(ارّہ) معلوم ہوتی ہے جو فارسی ہے اور بعض کا خیال ہے کہ (آرہ) ... زبان ہے کیونکہ
(آرہ) نوکدار چیز ہے اور آرہ میں بھی دندانے ہوتے ہیں - لوہے کا ایک خمدار آلہ
تلوار سے مشابہ جسمیں نیم کی پتی کی طرح دندانے ہوتے ہیں اور دونوں سروں پر لکڑی کا
دستہ جسکو دو آدمی دونوں طرف پکڑ کر موٹی لکڑیاں چیرتے ہیں (ناسخ ؎) دو دائی یار
مجھے تو نے قامت دلدار پر کریں ترے لئے اے سرو تیز آرے دانت ؛ بقول
امیر (ارّہ) بھی اردو میں مستعمل ہے (مذکر) (آتش ؎) دریا سے حسن چہرہ ہے
اس شوخ و شنگ کا ؛ مژگان نہیں ہیں ارہ ہے پشت نہنگ کا ؛ مؤلف عرض
کرتا ہے کہ آرا یا آرہ کے لئے خمیدگی لازم نہیں ہے اور نہ خواہ نخواہ دونوں جانب
دو دستوں کی ضرورت ہے اور نہ موٹی لکڑیوں سے اسکو تخصیص ہے چیرنے کے لئے
مستعمل ہے (۲) اگر حرف شرط (دیکھو اگر) (۳) کھل - مونث - تل یا سرسوں وغیرہ کا پھوک (آصفیہ)

(الف) ارابچی | (الف) بقول بعد آنکہ مردم را برا رابہ سوار کردہ ببرد (سیفی ؎) ہر جا کہ
(ب) ارابہ | آن ارابچی من کند گذر ؛ ہمچون ارابہ در پیٹی اسپش دوم بسر زر زند

که برارابه سوارند دلبران ؛ دردلبری است ازهمه این شوخ بیشتر ؛ ونسبت (ب) فرمایند
که بروزن قرابه گردون چوبی که بران بارکنند وبعضی در رسم الخط (عرابه) بعین نویسند واین
غلط عام است وصحیح (عراده) بعین و دال مهملتین باشد (انتهی) میرزا عبدالقادر نوعی
گوید (ع) ارابه چی توپ بردن بجنگ ؛ چو موجی که آرد بساحل نهنگ ؛ صاحبان برهان و سراج
ودارسته نسبت (ب) فرمایند که گردون را گویند وصاحب جامع گوید که گردان معروف وبقول
شمس (عربی) چرخی که بران سوار شوند ویا چیزها را بران بارکنند که بهندیش (گاری) خوانند
مخفی مباد که گردون بمعنی چرخی است که دوری زند ومجازاً عجله راهم گفته اند مؤلف عرض
کند که (ارابه) لغت ترکی است صاحب کنز که محقق ترکی زبان است ذکر این کرده ودالفاظ
مرکب ترکی زبان باشد بمعنی ارابه ران که (چی) در ترکی بیای معروف بمعنی دارنده آمده -
(اردو) (الف) گاڑی بان - گاڑی وان - بقول آصفیہ (مذکر) کوچوان گاڑی چلانیوالا
گاڑی ہانکنے والا ارابچی - (ب) گاڑی - بقول آصفیہ (ہندی) مؤنث - آدمیون کے
سوار ہونے اور اسباب لاد کر لیجانے کا پہیون دار چھکڑا - بہلی - ارابہ - عجلہ - بقول امیر (ارابہ)
فارسی اردو مین مستعمل - مذکر - چھکڑا (رشک ع) تونے چاہی باربرداری جو تیمے کے لئے
مہروصہ بہلی نے گردون ارابہ بن گیا ؛

ارابه ساز استعمال - بقول بہار آنکه گردون ها را بسازد مؤلف گوید اسم فاعل ترکیبی است از مصدر (ارابه ساختن) بمعنی ارابه سازنده اگرچه سندی پیش نه شد مگر در روزمرهٔ معاصرین عجم شنیده ایم (اردو) گاڑی بنانے والا - مذکر -

(۱) ارابه‌کش | استعمال - بفتح کاف عربی
بقول صاحب انند مرادف (ارابچی) که گذشت
سندی پیش نکرده از کلام ظهوری سندی بدست
آورده ایم که بهار تعلقش بذیل لفظ (ارابه) کرده
(ه) قلهٔ قاف تو تا گردد ٭ دررهٔ کوشش
ارابه‌کشان ٭ گرد از نقل توپخانهٔ تو ٭ اژدها
زار عرصهٔ میدان ٭ بنجیال ما ارابه‌کش اسم فاعل
ترکیبی است از مصدر - - - - - - - -

(۲) ارابه کشیدن | مراد از آدمیان یا
گاوان یا اسپان ارابه کشنده باشد - صاحب ارابچی
انند غوری نظر نموده (اردو) (۱) گاڑی کھینچنے والا
انسان ہو یا جانور (۲) گاڑی کھینچنا -

(۱) اراجیف | بقول بهار بجیم تازی بر وزن احادیث بحواله کنز اللغات چیزهای دروغ
جمع ارجاف بالکسر - صاحب منتخب بر ارجاف فرماید که در چیزی شروع کردن و چیزها
دروغ افگندن و بالفتح چیزهای دروغ و جمع آن اراجیف - خان آرزو در چراغ فرماید
که فارسیان بمعنی سخنهای بی اصل استعمال کرده اند و گوید که از اهل زبان بتحقیق رسیده و از کلام
سلیم سند آرد (ع) بهر سو میدویدی چون اراجیف ٭ قدر رسته گوید که بمعنی خبرهای واهی
است (ظهوری (ه) نبودیم مرد اراجیف عقل ٭ خبر از خود بخبر ساختیم ٭ صاحب تحقیق
آورده که این لفظ عربی است بمعنی اخبار فتنه و فساد نه فارسی چنانکه بعضی گمان برده اند
مؤلف عرض کند که از کلام ظهوری می کشاید که فارسیان - - - - - - - -

(۲) اراجیف عقل | بصفت مکر آورده اند که اشاعت اخبار فتنه و فساد کند و سخن های
بی اصل را مشهور نماید - اسم فاعل ترکیبی است (اردو) (۱) اخبار بے اصل و فتنہ و فساد
(۲) اس شخص کی صفت جو بے اصل خبروں کی شہرت دے اور فتنہ و فساد کی باتیں مشہور کرے -

ارادند | بقول صاحب شمس بالفتح بزبان پہلوی دجلہ را گویند کہ رود باشد و (اروند) بحذف الف بمثلہ - صاحب (پہلوی و دری) این را ننوشت و دیگر کسی از محققین ہم ذکر این نکرد بخیال ما صاحب شمس تسامح کردہ است کہ (اراوند) را کہ بہ واو چہارم است بہ دال مہملہ چہارم آوردہ ما ذکر ما خذش بجای خودش کنیم (اردو) دیکھو اراوند - واو چہارم کے ساتھ -

ارادہ | لغت عربی است بکسر اوّل و فتح دال مہملہ و در آخر تای مدوّرہ باشد فارسیان بقاعدۂ خود آنرا بہ ہای ہوّز بدل کردند - بقول صاحب منتہی الارب بمعنی خواستن فارسیان این را بمعنی حاصل بالمصدر یعنی قصد و خواہش استعمال کنند و با مصادر فرس مرکّب ہم کہ در ملحقات آید (اردو) ارادہ (عربی - اردو مین مستعمل) بقول امیر - مذکّر - بمعنی قصد - عزم (آتش ـــہ) جب سے شیطان کا احوال سنا ہے مین نے ٭ پاسے بت پر بھی ارادہ نہ ہے جبین سائی کا ٭

ارادہ نمودن | استعمال - بمعنی قصد و خواہش کردن چنانکہ عرفی گوید (ـــہ) کسی ارادۂ جولان عافیت نمود ٭ کہ زخم تیر بلا پای در رکاب نخورد ٭ (اردو) ارادہ کرنا خواہش کرنا (ناسخ ـــہ) ہے بجا نزدیک والے مجھ سے گر واقف نہین ٭ میرے شہرے نے کیا ہی ایسا ارادہ دور کا ٭ (۱۲۹۸)

ارارین | بقول صاحب ہفت قلزم و برہان کہ بر لفظ (اوارین) ذکر کردہ بفتحتین و کسر رای مہملۂ دوّم مرادف (اوارین) کہ گذشت بمعنی ہرچیز زشت و بخیال مؤلّف - این مرکّب است از (ادار) کہ بزبان سنسکرت بمعنی ستیزہ و عربدہ آمدہ فارسیان الف وصلی در اوّل این و (یا و نون نسبت) در آخر آوردہ (ارارین) کردند بمعنی منسوب بہ ستیزہ و عربدہ و مجازاً

بمعنی زشت و بدگرفتند (اردو) دیکھو (اَارین) —

اراضی خالصۂ دیوان | اصطلاح — باضافت اراضی بکسر یای تحتانی ترکیب توصیفی است

بقول صاحب بول چال در روزمرۂ معاصرین عجم زمین خاص شاہی را گویند۔ و صاحب بہنجۂ

سہولت بحوالۂ سفرنامۂ ناصرالدین شاہ قاجار ذکر این کردہ فرماید کہ بمعنی مطلق زمین شاہی است و مؤلف

گوید کہ در اصطلاح مالگزاری عجم بدون لفظ (دیوان) اراضی خالصہ ہم بہمین معنی معروف است و در فارسی زبان

دکن مجرد لفظ خالصہ ہم بہمین معنی مستعمل این مرکب است (اراضی) کہ بلغت عرب جمع ارض بمعنی زمین است

و خالصہ صفت آن کہ بقاعدۂ عربی بلحاظ جمع موصوف مؤنث واقع شدہ و خالصہ ہم بلغت عرب

بمعنی سادہ و نیامیختہ بچیزی — پس اراضی خالصہ زمین ہای خالص است (و درین) اقطاع و جاگیر

و دیگر عطیات ارض شاہی کہ متعلق بدیوان است یعنی متعلق بدفتر حساب شاہی نیست بنابر

کہ ممالک محروسۂ شاہی شامل باشد بخالصۂ شاہی و عطیات نیست این حصہ قول است

(اردو) خالصہ — (عربی) اردو میں مستعمل — بقول صاحب آصفیہ وہ سرکاری ملک یا

زمین جس میں کسی اور کا حق نہ ہو — سرکاری زمین —

(۱) ارا قوا | بقول برہان و ہفت و اند بفتح اول و قاف و واو بالف کشیدہ بلغت

رومی نام تخمیست بشکل مدور و برنگ سیاہ و بغایت صلب در میان گندم و عدس بسیار

می باشد و آنرا بشیرازی سیہک خوانند و آنرا با سرکہ و آب بجوشانند و دہان گرم و صلب

ضماد کنند نرم سازد و صاحب محیط این را بدون الف آخر نوشتہ و صراحت کند کہ گیلانی

اسم یونانی این ------

(۳) اراقیا | گفته تجنی است که درکشت گندم و عدس بسیار می باشد و آنرا بفارسی چکلک و سیاک و سیہک و سیاہک نامند و بہندی کٹیلا گویند محلّل و ملیّن است ضماد آن تحلیل اورام کند و ازالهٔ درد نماید ردی الغذا و نفّاخ و مورث قولنج ریحی است مصلح آن سرکه ممزوج بشیرینی (اردو) لفظ (اراقیا) صاحب محیط نے کٹیلا لکھا ہے اور صاحب ساطع نے کٹیلا پر درخت خاردار اور نوعی از رستنی پر قناعت کی ہے بہرحال یہ لفظ زبان سنسکرت کا ہے تاہم بلحاظ تعریف فارسی ایک تخم کا نام جو گول اور سیاہ ہوتا ہے اور گیہوں اور مسور میں پایا جاتا

اراموني | بقول برہان و اننددا بمیم بروزن فلاطونی بلغت یونانی لاله را گویند و آن باغی و صحرائی ہر دو می باشد و بعربی شقائق النعمان خوانند و نوعی دیگر ہم ہست که آنرا (آذریون) گویند (اردو) لاله۔ بقول آصفیہ (فارسی) مذکر۔ ایک قسم کے سرخ مشہور پھول کا نام

اَرّان | بقول صاحب برہان و ہفت و اننددا بہ تشدید ثانی بروزن پرّان (۱) نام ولایتیست از آذربایجان که گنجه و بردع از اعمال آنست گویند معدن طلا و نقره در آنجاست و بی تشدید ہم گفته اند (۲) خار را نیز گویند که بدان دست و پای و محاسن خضاب کنند صاحب سراج بذکر معنی اوّل گوید که آنچه بتائ گفته اند خطاست چنانکه گذشت و نسبت معنی دوم فرماید که صحیح ارقان است بقاف بلکه رقان بدون الف کما فی الصراح پس عربی باشد صاحبان ناصری و رشیدی و جامع و جہانگیری و سروری بمعنی اوّل قطع (خاقانی سلہ) از فتح ارّان نام را زیور زده ایّام را پُر فتح عراق و شام را وقتی مسمّا داشته ☆ (شفروه در ہجو مجیر بیلقانی گفته سلہ) شہری که به از ہزار ارّان باشد ☆ کی لایق ہمچو تو گران جان باشد ☆ و نسبت معنی

دوم عرض می شود که عجبی نیست که فارسیان از لغت عربی (ارقان) قاف را حذف کرده الف وصلی در اولش آورده باشند درین صورت معنی دوم بدون تشدید باشد بر وزن (زمان) و باشد که بلحاظ کان طلا که درزمین این دیار است آنرا استعارةً (اران) نام نهاده باشند که زر سرخ با رنگ حنا تشبیه دارد یعنی چنانکه رنگ سرخ در حنا مخفی است همچنان زر سرخ هم دران سرزمین پنهان است و آنچه بمعدوده اول معدود دوم گذشت نتیجه لب و لهجه مقامی باشد یا اینکه همین ولایت را اهل سنسکرت (آرا) نام نهاده باشند که فی الاصطلاح فارسیان نون زائد بر و آورده (آران) کردند چنانکه پاداش را بنون زائد پاداشن گفتند (اردو) (۱) ایک ولایت کا نام فارسی مین (ارّان) اور (اران) ہے (۲) مہندی - بقول آصفیہ (ہندی) اسم مؤنث سبز پتے جن سے ہاتھون مین رنگ آ جاتا ہے - حنا - مؤلف کی راے مین ہاتھون کی تخصیص غیر ضروری ہے -

اراوند بقول صاحب برہان و ہفت بر وزن دماوند (۱) بمعنی حسرت و آرزو و (۲) نام دجلۂ بغداد و (۳) بمعنی فروشتان و شوکت و (۴) نام کوہی ست در نواحی ہمدان مشہور بالوندخان آرزو در سراج این را اصل قرار داده و (اروند) که می آید مخفف آن صاحب جامع و جہانگیری گوید که مرادف (اروند) باشد - صاحب مؤید بمعنی دوم و چہارم قانع مؤلف عرض کند که بتحقیق ما (اروند) بدون الف دوم اصل است چنانکه از ماخذ آن ثابت می شود یعنی (اروند) نام شخصی است که در کوہی آسوده و آن کوه را بنامش موسوم کرده اند و در (اراوند) الف زائد بعد رای مهمله بقاعدهٔ فارسی است (چون مهار و ماهار) و (چپ و چاپ)

محققین فرس ہر قدر معانی کہ بر لفظ (اروند) نوشتہ اند آن ہمہ معانی را بالاستیعاب درین جا نقل نہ کردہ اند و سبب آن جزین نباشد کہ استعمال این بالف زائد با ہر چہار معانی متذکرۂ بالا مخصوص باشد و تعلق ہر یک معنی با این لفظ باعتبار ماخذ بر (اروند) ذکر کنیم انشاء اللہ درین جا ہمین قدر کافی است کہ بالف دوم زائد مرادف (اروند) باشد کہ می آید (اردو) دیکھو اروند

اراہ | بقول برہان بفتح اوّل و ثانی بالف کشیدہ و ہای ساکن بلغت رومی مصطکی را گویند و آنرا بعربی علک رومی خوانند طبیعت آن گرم و خشک است و در بعض نسخ برہان رای دوم قبل ہا زائد باشد یعنی (ارارہ) ولیکن از سلسلۂ ردیف الفاظش می کشاید کہ غلطی کتابت بیش نیست۔ حیف است کہ صاحب انند پیروی ہمان کتابت غلط کردہ و بر (ارارہ) بہر دو رای مہملہ مفتوح) نقل بیان برہان نمودہ بہ تحقیق ما لغت صحیح (اراہ) است نہ (ارارہ)۔ (کذا فی ہفت) صاحب محیط گوید کہ (اراہ) مصطکی است و بمصطکی فرماید کہ بعربی علک رومی و بسریانی کیا و برومی سندہی و الملیکہ و بانگلیسی میٹک و بفارسی کندر رومی و کیہ و بیونانی سخینوس و سخینا گویند ابن ماسویہ گفتہ کہ آن قطعہای صمغ مانند نخود و عدس برنگ زرد و سفید شبیہہ بکندر است گویند کہ صمغ درختی است دو قسم باشد (۱) رومی سفید رنگ و (۲) قبطی مائل بسیاہی بقول گیلانی طبعاً گرم و خشک در آخر دوم و نزد بعضی خشک در سوم و شیخ الرئیس گفتہ کہ گرم و خشک در دوم است و در تخفیف و تسخین کمتر از (کندر) و بقول گیلانی سیاہ در تجفیف قوی تر از سپید و منافع بسیار دارد (اردو) مصطکی۔ بقول صاحب آصفیہ (عربی) مؤنث۔ مشہور مصطگی۔ ایک قسم کا زرد گوند۔ علک الروم۔ مزاجاً دوسرے درجہ میں

حاریابس۔ بعض نے گرم بھی لکھا ہے۔ مفید ہاضمہ وجاذب رطوبات دماغیہ۔

ارباب بفتح اول لغت عربی است۔ بقول صاحب منتخب رَبّ بالفتح وتشدید بای موحدہ خداوند وپروردگار ویار وبرادر بزرگ وارباب جمع آن۔ بہار گوید کہ جمع رب را (۱) فارسیان بمعنی مہتر ورئیس استعمال کنند چنانکہ (عبداللہ طاہر سلطان) گوید (رباعی) کسی نہ ایم وارباب کسی نیز مرا نیست چشم بر اسباب کسی نیز نخست چو گری و آب چشمی دارم کسی نہ ایم وبر آب کسی نیز وارستہ فرماید کہ اہل ولایت زمین دہ را گویند باغماض نظر بمعانی جمع (فوقی ہمدانی ص) دل خون گشتہ کہ ارباب دو عشرت بودند روزگاریست کہ در بیم غم زرگر است نیز مؤلف گوید کہ وارستہ تسامح کردہ است کہ بعد این شعر ارباب را بمعنی (رئیس دہ) گرفتہ استعمال در مجرد بمعنی رئیس دہ ندیدہ ایم و بہار اتفاق دارد وچیزی نیست بجز این کہ فارسیان جمع را بمعنی واحد استعمال کردہ اند واین زیادتی لفظ بزرگ ممدوح است چنانکہ در افعال ہم کہ (بفرما) را (بفرمائید) گویند۔ صاحب تحقیق بر ارباب دہ) سندی از امیر علاء الدولہ قزوینی (صاحب تذکرۂ نفائس) آوردہ (فقرہ) امینی حسن شجر تمام دارد واز ارباب زادہای مشہد است۔ وصاحب شمس گوید کہ (۲) مرادف اصحاب است بمعنی یاران نجیال باین معنی ہم استعمال بترکیب فارسی است چنانکہ در تحفۃ مخفی مباد کہ فارسیان جمع این معنی ہم بالف ونون جمع (اربابان) آوردہ اند بہار بر ارباب دہ) ذکر این ہم کردہ است از نظام عصمت یزدی کہ در احوال نزہہ ای نوشتہ سندی آوردہ (نثر) پدرش حاجی امید از اربابان آن ولایت است۔ (اردو) (۱) رئیس (عربی)

اردو میں مستعمل) بقول آصفیہ (مذکر) سردار - معزز - پیشوا - چودھری - مقدم (۲) ارباب بقول امیر (عربی) رب کی جمع - یعنی صاحب و مالک مؤلف عرض کرتا ہے کہ اردو میں بحالت ترکیب یعنی جمع مستعمل ہے نہ بمعنی واحد (کیف ؎) بوسہ سیب ذقن دو گئے جو یک کیا ہوگا ٭ اکثر ارباب کرم باغ لٹا دیتے ہیں ٭

(۱۴۹۹) **ارباب احتیاج** (اصطلاح) باضافت
ارباب مرکب از دو لغت عربی است بقاعدۂ فارسی مرکب اضافی یعنی صاحبان حاجت و کنایہ از گدایان نیز (صائب ؎) ارباب احتیاج اگر آبروی خویش ٭ گرد آوری کنند بہ از عقد گوہر است ٭ (اردو ؎) ارباب حاجت - اردو میں کہہ سکتے ہیں فقرا - حاجتمند لوگ - مذکر -

(۱۵۰۰) **ارباب بصیرت** (اصطلاح) باضافت
ارباب مرکب از ہر دو لغت عربی است و بترکیب اضافی فارسی یعنی صاحبان دانائی و بینائی و کنایہ از دانایان (صائب ؎) سنگ در دیدۂ ارباب بصیرت گہر است ٭ خاک در پلۂ پیران قناعت شکر است ٭ (اردو ؎) ارباب بصیرت - اور اہل بصیرت - عقلمندوں اور داناؤں کے لئے کہہ سکتے ہیں (مذکر) امیر نے (اہل نظر) پر اسکا ذکر کیا ہے (رشک ؎) رشک اہل علم کو نقطہ کتاب ہے ٭ اہل نظر کو ذرہ ہے شرح آفتاب کی ٭

(۱۵۰۱) **ارباب تجرد** (اصطلاح) باضافت
ارباب - مرکب است از ہر دو لغت عربی و بقاعدۂ فارسی مرکب اضافی یعنی مجردان از علائق دنیوی و عیال باشد چنانکہ صائب گوید (؎) ز ارباب تجرد نیست بر دل بار عالم را ٭ سبکروحی فزون از حمل عیسی گشت مریم را ٭ (اردو ؎) ارباب تجرد - اردو میں کہہ سکتے ہیں یعنی وہ لوگ جو حالت تجرد میں ہیں

اور بال بچوں اور علائق سے پاک ہوں مجرّد
لوگ صاحب آصفیہ نے لفظ مجرّد پر لکھا ہے کہ
بے زن و فرزند جس کے لڑکا نہ بالا۔ وہ شخص جو
دنیا سے الگ ہو گیا ہے (مذکر)

ارباب تظلّم استعمال۔ باضافت ارباب
مرکب فارسی است از بہر و لغت عربی۔ بمعنی
مظلومان و دادخواہان چنانکہ عرفی گوید (ف)
عرفی این غمزہ بلائیست کہ در روز جزا ؎ نشتری
بر دل ارباب تظلّم زیدہ ؎ (اردو) مظلوم
وادخواہ لوگ۔ ارباب تظلّم بھی کہہ سکتے ہیں
(مذکر)

ارباب حجت اصطلاح۔ باضافت
ارباب۔ مرکب است از بہر و لغت عربی زبان
و ورای معنی حقیقی بقول صاحب بحر اہل منطق۔
صاحب غیاث درست گوید کہ این کنایہ باشد
(اردو) وہ لوگ جو منطق دان ہوں منطقی۔
ارباب منطق بھی کہہ سکتے ہیں۔ صاحب آصفیہ نے
لفظ منطقی پر فرمایا ہے کہ علم منطق سے واقف …

ارباب حقیقت (اصطلاح) باضافت
ارباب مرکب از بہر و لفظ عربی است بقاعدۂ
فارسی بمعنی صاحبان حقیقت و حقیقت آگاہان
کنایہ از اہل تصوف (عرفی ف) آشنای شان
سن و اپیتر از بیگانگیست ؎ بسکہ ارباب حقیقت
بوالفضولم دیدہ اند ؎ (اردو) حقیقت جاننے
والے۔ اہل تصوف۔ اہل اللہ۔ اہل باطن
اہل دل (مذکر) (میر حسن ف) بہت ہیں
گرچہ اہل اللہ اس جا ؎ وسے جا کہ جب ہو تو
کریں کیا ؎ (ظفر ف) لطف کلام تیرا جانے
ہیں اہل باطن ؎ کشتیں نہیں ظفر یہ …
باتیں ؎ (منیر ف) مرا کلام ہو مقبول اہل …
یارب ؎ ترے کرم سے بس اتنا امیدوار ہوں

ارباب خرابات (اصطلاح) باضافت
ارباب مرکب است از بہر و لفظ عربی زبان
بقاعدۂ فارسی بمعنی مباد کہ خراب بقول منتخب

(الف)

بمعنی ویران و ویران شدن است فارسیان خرابات را که بروزن جمع است بمعنی قمارخانه و میخانه و امثال آن استعمال کنند که این قسم مقامات را از زمانۂ سابق و وراز معموره می ساختند تا تجسس نیز (تفتیش) را موقع دار و گیر بدست نیاید پس (ارباب خرابات) کنایه باشد از صاحبان میخانه و قمارخانه و امثال آن (ظهوری ؎) مس ارباب خرابات سے ناب شد است ٭ ضعیف و رهو معمر از لاگ می اکسیر نبود ٭ (اردو) اہل خرابات - وہ لوگ جو شراب خوار اور جواری ہون (مذکر) صاحب آصفیہ نے خرابات کا ذکر کیا ہے بمعنی جوے خانہ و شراب خانہ - ارباب خرابات بھی کہہ سکتے ہین

ارباب خرد

استعمال - باضافت ارباب مرکب اضافی بمعنی صاحبان عقل و عاقلان است (ظهوری ؎) چو لیلی طرفه صیدی را ز ارباب خرد دارد ٭ بدست دوستی صیادی دیوانه را نازم ٭ (عرفی ؎) قول ارباب خرد دست کش صد غرض است ٭ هیچ افسانه چنان نیست که افسانهٔ مست ٭ (اردو) عقلا (عربی - اردو مین مستعمل) بقول صاحب آصفیہ عاقل کی جمع - مذکر - ارباب خرد بھی کہہ سکتے ہین - یعنی وہ لوگ جو عقلمند ہون -

ارباب خلوت

استعمال باضافت ارباب بمعنی خلوت نشینان و عزلت گزینان باشد بهر دو لغت عربی مرکب اضافی است بقاعدۂ فارسی - (ظهوری ؎) مباد صحبت ارباب خلوتم روزی ٭ زپای کوتر و دست درازمی ترسم ٭ (اردو) وہ لوگ جو خلوت گزین اور گوشہ نشین ہون - ارباب خلوت بھی کہہ سکتے ہین (مذکر)

ارباب دعا

استعمال - باضافت ارباب مرکب اضافی بمعنی دعاگویان است اگرچه هر دو لغت عربی است مگر بقاعدۂ فارسی ترکیب یافته (صائب ؎) گرچه دست اہل دولت هست

و ز ظاہر بلند ٭ دست ارباب دعا بالاترین
دستہاست ٭ (اردو) وہ لوگ جو دعا گو ہوں
صرف دعا گو بھی جمع کے لئے مستعمل ہے مذکر

(۱۲۰۴) **ارباب دولت** استعمال - باضافت
ارباب و فتح دال مہملہ - مرکب اضافی است
از ہر دو لغت عربی بمعنی دولتمندان چنانکہ صائب
گوید (ــــہ) میکند کار شراب تلخ آب بیجام ٭
این سخن از مستی ارباب دولت روشن است ٭
(اردو) دولت مند لوگ - صاحبان دولت

ارباب دہ اصطلاح - باضافت ارباب
بقول بہار بمعنی رئیس دہ و دریجا ارباب کہ جمع
رب است بمعنی واحد مستعمل و متعلق است
بامعنی اوّل لفظ ارباب کہ گذشت بند این
ابو تراب فرقتی ہمدانی است کہ بمعنی نہر را لفظ
ارباب مذکور شد - (اردو) دیہہ کا افسر مقدم
دیہہ (مذکر)

(۱۲۰۵) **ارباب ریا** استعمال - باضافت ارباب
مرکب اضافی - ہر دو الفاظ عربی زبان است
بترکیب فارسی بمعنی کسانیکہ ریاکار باشند (عرفی
ــــہ) شرف کعبہ گر از سجدۂ ارباب ریاست ٭
گو شنو تیکہ وہم ناصیہ سائی دارد ٭ (اردو)
وہ لوگ جو ریاکار ہوں (مذکر) صاحب آصفیہ
نے (ریائی) پر لکھا ہے کہ عربی اسم مؤنث
مکار - ریاکار (الخ) صاحب آصفیہ نے نا
(ریائی) سے ریاکار صاحب مراد لی ہو گی لہٰذا
(اسم مؤنث) کہا گیا ہمارے نزدیک صرف
(ریائی) بمعنی ریاکار درست ہے ارباب ریا بھی
کہہ سکتے ہیں -

(۱۲۰۶) **ارباب سخن** اصطلاح - باضافت ارباب
مرکب اضافی است بمعنی شعرا - ... روزمرہ
معاصرین عجم استعمال میں یافتہ ایم (اردو)
ارباب سخن بقول [illegible] ... اسم مؤنث کرتے ہیں
آپکے مقصد شعرا ہے (قلق ــــہ) روزمرہ
وہ کہاں ان سے اہل زبان ٭ اصطلاحات

صدقے ہوئے ارباب سخن ؎

(۱۳۱۱) **ارباب سکون** | استعمال باضافت ارباب
مرکب اضافی است از ہر دو لغت عربی ۔
بقاعدۂ فارسی بمعنی صاحبان اطمینان وکسانیکہ
اطمینان قلب دارند و ضبط (عرفی ؎) جای
آنست کہ گر صبر کنم با این درد ؎ کہ بطعنم لب
ارباب سکون نکشاید ؎ (اردو) وہ لوگ جو
اطمینان قلب رکھتے ہوں اور مطمئن ہوں اور
ضابط (مذکر)

(۱۳۱۲) **ارباب شہود** | (اصطلاح) باضافت
ارباب ۔ مرکب اضافی است از ہر دو لغت
عربی زبان بقاعدۂ فارسی ۔ مخفی مباد کہ شہود
بالضم بمعنی حاضر شدن و حاضر شدگان است
(کذا فی المنتخب) (ارباب شہود) کسانیکہ بدرگاہ
خالق باریافتہ باشند کنایہ از اہل باطن مرادف
(ارباب حقیقت) کہ گذشت (عرفی ؎) نوای
نغمۂ منصور عرفی نعرسیدانی ؎ ولی تن زن کہ
خاموش اند ارباب شہود اینجا ؎ (اردو)
دیکھو ارباب حقیقت ۔

(۱۳۱۳) **ارباب شید** | اصطلاح ۔ باضافت ارباب
بکسر شین معجمہ ۔ مرکب اضافی است از ہر دو لغت
عرب ۔ بترکیب فارسی ۔ شید بقول صاحب
منتخب بالکسر بمعنی گلابۂ دیوار است و فارسیان
ارباب شید بمعنی ظاہر پرستان استعمال کردہ اند
یعنی کسانیکہ از باطن خبر ندارند کنایہ از محتسبین
(عرفی ؎) گشتیم باز مسکیش و ارباب شید را ؎
آئین طعن و شیوۂ دشنام تازہ شد ؎ (اردو)
ظاہر پرست ۔ اہل شرع ۔ محتسبین ۔ مذکر ۔

(۱۳۱۴) **ارباب طمع** | (استعمال) باضافت ارباب
وفتح طای مہملہ و میم ۔ مرکب اضافی است از ہر دو
لغت عربی ۔ بمعنی صاحبان حرص و آز و طمع
و آزمندان (صائب ؎) تا نگارین شدہ
دست سبو در زیر سر ؎ دست ارباب طمع
را از طلب کوتاہ کرد ؎ (اردو) وہ لوگ جو

طامع اور لالچی اور حریص ہون۔ (مذکر)

(۱۳۱۵) **ارباب عزت** استعمال۔ باضافت ارباب وکسر عین مہملہ۔ مرکب اضافی ہر دو لفظ زبان عربی است و فارسیان بترکیب خود استعمال کردہ اند بمعنی عزت مندان (ظہوری ؎) بیا زار اثر ارباب عزت ؛ دعا بیعانۂ دشنام دارند ؛ (اردو) عزت دارون اور صاحبان عزت کو ارباب عزت کہ سکتے ہین (مذکر) صاحب آصفیہ نے عزت دار کا ذکر کیا ہے۔

(۱۳۱۶) **ارباب عشق** استعمال۔ باضافت ارباب وکسر عین مہملہ مرکب اضافی است۔ ہر دو لفظ عربی زبان است فارسیان بقاعدۂ خود مرکب کردہ اند (ظہوری ؎) نیستم در کشور عشق از زنجیر عشق ریزگان ؛ داخل ارباب عشقم شان ارباب ہمہ ہست ؛ (اردو) عاشقون کو ارباب عشق کہ سکتے ہین (مذکر)

ارباب عمائم (اصطلاح) باضافت ارباب وفتح عین مہملہ۔ بقول صاحب تحقیق کنایہ باشد از زہاد و وعاظ مؤلف گوید کہ عمائم در عربی زبان جمع عمامہ باشد و زاہدان و واعظان اکثر عمامہ بر سر دارند ازینجاست کہ آنہا را ارباب عمائم گفتہ اند صاحب مفتاح و تحقیق را ارباب عمائم مطلب ؛ آنچہ در مفتاح ہم نتوان یافت ندستاریکہ بود (اردو) زاہدون اور واعظون کو فارسیون نے ارباب عمائم کہا ہے اہل زہد اور واعظ اردو مین کہ سکتے ہین

(۱۳۱۸) **ارباب غم** استعمال۔ باضافت ارباب وفتح غین معجمہ مرکب اضافی است از ہر دو لفظ عربی زبان بمعنی غمگینان (صائب ؎) از آن دل مردہ ارباب غم شود ؛ میدان از انکس است کہ صاحب نظم شود ؛ (اردو) غمگینون کو ارباب غم کہ سکتے ہین۔ مذکر۔

(۱۳۱۹) **ارباب کرم** استعمال۔ باضافت ارباب وفتح کاف عربی مرکب اضافی است ہر دو

الفاظ زبان عربی بمعنی کریمان (ظہوری ؎) این ہمہ خاک مذلت فقر را بر سر منہ؛ ہیزنی خود را پر ارباب کرم بر خویش زن؛ (اردو) کریمون اور سخیون کو ارباب کرم - ارباب عطا کہہ سکتے ہین - (مذکر)

(۱۱۹) **ارباب کمال** | استعمال - باضافت ارباب و فتح کاف - مرکب اضافی است از ہر دو لغت زبان عرب بمعنی صاحبان کمال و اہل کمال - (صائب ؎) گر ز ارباب کمالی سر مپیچ از پیچ و تاب؛ گر تمام سرنوشت ما بپیچید گشت؛ (اردو) اہل کمال - صاحبان کمال وہ لوگ جو کسی فن مین کامل ہون (مذکر)

ارباب محبت | (اصطلاح) باضافت ارباب و فتح میم مرکب اضافیست از ہر دو لغت عربی زبان بمعنی محبت دارندگان کنایہ از عاشقان (عرفی ؎) راہ ارباب محبت بیقنا نزدیک است؛ سوزنی در کف و دو ریا دو سہ خاری دارند؛ (اردو) عاشقون کو ارباب محبت کہہ سکتے ہین (مذکر)

(۱۲۱) **ارباب معنی** | اصطلاح - باضافت ارباب و فتح میم - مرکب اضافی است از ہر دو لغت عربی مرادف ارباب حقیقت کہ گذشت (عرفی ؎) بی نفس ارباب معنی زندگانی می کنند؛ لیک یک مو بر تن این جمع بی فریاد نیست؛ (اردو) دیکھو ارباب حقیقت -

(۱۲۲) **ارباب نظر** | اصطلاح باضافت ارباب و فتح نون مرکب اضافی است از ہر دو لغت عربی زبان بقاعدۂ فارسی مرادف ارباب بصیرت کہ گذشت (صائب ؎) عالم بی انقلابی ہست اگر زیر فلک؛ پیش ارباب نظر دار الامان حیرت است؛ (زلالی ؎) یاسمینش لالہ گون می گردد از تاب نظر؛ از تماشا بیش بود خون رزق ارباب نظر؛

(عرفی ؎) ما نامه و قاصد نشناسیم و ببنیم ؏ ارباب نظر دیده بدیدار فروشند ؏ (اردو) دیکھو ارباب بصیرت -

ارباب نیاز | (اصطلاح) باضافت ارباب و کسر نون مرکب اضافی است بقاعدهٔ فارسی (۱) کنایه از عاشقان و (۲) مرادف ارباب حاجت هم که نیاز بقول صاحب برهان بمعنی حاجت و احتیاج و میل و خواهش و محبت آمده (صائب ؎) کی رسد نوبت ناز تو بارباب نیاز ؏ که ترا اهر مه و پرو گری ناز کند ؏ (عرفی ؎) آب حیوان ببری خضر که ارباب نیاز ؏ چشم امید بظهر ک سواری داغم ؏ (اردو) دیکھو (۱) ارباب عشق و (۲) ارباب حاجت - (۱۱۳۳)

ارباب وفا | استعمال - باضافت ارباب و فتح فا بقول صاحب انند بحواله مظهر العجائب بمعنی عاشقان مؤلف گوید که مرکب اضافی است از مهر و لغت عربی زبان بقاعدهٔ فارسی که (وفا) بقول صاحب منتخب بمعنی وعده بجا آوردن است و معنی بیان کردهٔ صاحب انند کنایه باشد (ظهوری ؎) خون ارباب وفا از خنجر بیداد ریزد ؏ خاک باشد گل بچون طرح بنای داد ریزد ؏ (اردو) دیکھو ارباب عشق -

(۱۱۳۴) ارباب هوس | استعمال - باضافت ارباب و فتح های هوز و واو - مرکب اضافی است از مهر و لغت عربی زبان بمعنی (۱) صاحبان هوا و هوس و (۲) کنایه از عاشقان باشد (صائب ؎) سرخوش نیست ارباب هوس فی آید ؏ شعله طور ز دل سوزنی خس ان می آید ؏ (اردو) (۱) حقیقی معنی کا ترجمہ صاحبان هوس - وه لوگ جو هوس ناک - پر هوس - حرصی - لالچی هیں (۲) دیکھو ارباب عشق -

[illegible] | اصطلاح - بقول صاحب بول چال [illegible] و معاصرین عجم [illegible]

وتعلقه داری و مالگذاری را گویند و صاحب
رهنمای سهولت بحوالهٔ سفرنامهٔ ناصرالدین شاه
قاچار بمعنی زمینداری آورده و . . . .
(۳) اربابی هم دارد | رابمعنی (ملکیت

نیز دارد) نوشته مؤلف گوید که معنی حقیقی اربابی
صدارت است بزیادت یای مصدری بر لفظ
ارباب که گذشت پس معنی زمینداری و ملکیت مجاز
باشد (اردو) او ۳- زمینداری ملکیت (نوشته)

اربجک | بقول صاحب شمس بالکسر وفتح با وجیم تازی در فارسی زبان بمعنی برق است
چنانکه فرید احول گوید (ـه) شه نشسته به پشت پیل جو ابر ٭ انگشتری او چو اربجک در دست ٭ دوله
ـه) اسپ باد و زین شفق در لشکر شاه بهار ٭ ابر فیل و کوس تندر - اربجک زرین کجک ٭
دیگر کسی از اهل تحقیق ذکر این نکرد بخیال ما تسامح صاحب شمس است که تای عربی را بای موحده
نوشت که (ارتجک) بهمین معنی می آید و در اسناد بالا هم (ارتجک) بتای فوقانی یافته شد
(اردو) دیکھو ارتجک -

اربجی سخی | (اصطلاح) بقول صاحب شمس مرکب فارسی زبان است بمعنی هر که از سخاوت
پشیمان نشود - دیگر کسی از محققین ذکر این نکرد بخیال ما این مرکب است از (ارب) و (جی)
و (سخی) ارب بالکسر بقول صاحب منتخب لغت عربی است بمعنی عقل و دین و چی لغت
ترکی است بمعنی صاحب فارسیان بقاعدهٔ خود جیم فارسی را بجیم عربی بدل کردند چون (کاچ
وکاج - بمعنی افسوس) و سخی بزبان عربی بمعنی جوان مرد و فارسیان کریم را گفته اند پس (اربجی
سخی) بتقدیم صفت بر موصوف بمعنی سخی صاحب عقل و سخی دیندار باشد - کنایه از کسی که بسے
سخاوت کند و پشیمان نشود ماخذ این غیر ازین بفهم ما نمی آید (اردو) وه سخی جو اپنی سخاوت

پشیمان نہ ہو۔ یعنی سخاوت کرکے نہ پچھتائیے۔

اربدن | بقول صاحب شمس بہ رای مہملہ لغت فارسی است بمعنی رنگ کردن و
آراستن فرماید کہ بزای معجمہ نیز آمدہ سندی پیش نشد و دیگر کسی از اہل تحقیق ذکر
این نکردہ بخیال ما جز این نیست کہ این ماخوذ است از (رب) بفتح رای مہملہ کہ بزبان سنسکرت
خورشید را گویند عجبی نیست کہ فارسیان الف وصلی مفتوح را در اول این آوردہ
بفتحتین (ارب) کردند و دال و نون علامت مصدر بر آخر زیادہ کردہ (اربدن)
را کہ بمعنی خورشید مثلن است کنایہ از آراستن و رنگ کردن گرفتہ باشند واللہ اعلم۔
آنچہ بزای معجمہ مذکور است ماخذش ہیچ بفہم ما نیامد (اردو) دیکھو آراستن۔

اربعہ متناسبہ | صاحب غیاث و منتخب ذکر این کردہ در علم حساب قاعدہ ایست کہ
بدان معلوم کردہ می شود عدد مجہول و برای این امر چہار رتبہ اعداد مقرر است باین
طور کہ نسبت عدد اول بثانی آنچنان باشد کہ نسبت ثالث برابع پس اول و رابع را
طرفین گویند و ثانی و ثالث را وسطین نامند ہرگاہ یکی از طرفین مجہول باشد وسطین
را باہم ضرب کردہ حاصل ضرب را تقسیم کنند بر اعداد طرف معلوم مثلاً اگر کسی بپرسد
کہ دو روپیہ را شش رطل قند است چہار روپیہ را چند رطل قند خواہد بود گوئیم کہ چون
درین جا یکی از طرفین مجہول است پس وسطین را کہ شش و چہار دہ باشد باہم ضرب
کردیم۔ حاصل شد ہشتاد و چہار پس آنرا بر طرف معلوم کہ دو باشد قسمت نمودیم چہل و دو
بدست آمد و معلوم شد کہ طرف مجہول درینجا چہل و دو رطل قند است اکنون ظاہر شد

که چنانچه دو را باشش نسبت تثلیث است همین طور چهار ده را با چهل و دو نسبت تثلیث باشد وهو المطلوب - بالجمله این اصطلاحی است متعلق به سیاق و حساب که مرکّب است بهر دو لغت عربی زبان (الاربعة المتناسبة) فارسیان بقاعدهٔ خود همزه و الف لام را حذف کردند و همزه و تای مدوّره را به های هوز بدل و همین مرکّب اصطلاحی را در فارسی زبان استعمال کردند مخفی مباد که از برای این اسم خاص در فارسی نیست (اردو) اربعهٔ متناسبه (عربی اردو مین مستعمل) بقول امیر مذکّر حساب کا ایک قاعده جس مین چار عدد هوتے هین تین معلوم جن مین دو هم جنس اور ایک غیر جنس هوا کرتا هے اور ایک نامعلوم انهین تینون عددون کے ذریعے سے وه چوتھا عدد بھی معلوم هو جاتا هے -

اربو | بقول صاحب برهان و رشیدی و جامع و جهانگیری و سروری و شمس و هفت و سراج با بای ابجد بر وزن (سرو) میوه ایست که آن را امرود گویند سند این از سرو ربیست (سے) بر سر چشمه پای اربو دار ۞ لیس فی الدار غیره دیار ۞ صاحب محیط با امرود فرماید که کمثری باشد و بر کمثری نوشته که اسم عربی است بیونانی اقیوس و انقوس و برومی ابیدی و به فارسی امرود و انبرو و بلغت ژند کومرو و بهندی ناشپاتی نامند و آن ثمر درختی است اقسام دارد مزاج شاه امرود رسیده و شیرین معتدل مائل بحرارت و تر در دوم و نوع حسینی قریب بدان و اقسام دیگر در حرارت معتدل و تر در اول و بعضی مائل بخشکی و شیخ نوشته که کمثری سرد و قابض - سرد در اول و خشک در دوم و شاه امرود معتدل رطب است - گیلانی گوید که امرود هر قدر که شیرین باشد اقرب باعتدال و مائل تر بحرارت و کمتر و رطب و هر قدر که از شیرینی دور تر و ترش

باشد سرد و تر و خشک تر جمیع اقسام این قابض در ضمادات جالب مواد داخل و جلا اندک دارد
و بهتر از سیب است (الخ) بخیال ما این لغت ژند و پاژند است که (اربوجینا) در ژند و پاژند
خربزه را گویند و عجبی نیست که فارسیان قدیم این را از لغت سنسکرت اخذ کرده باشند که (ار) در
سنسکرت بمعنی دشمن و عدو است (کذا فی اشاطع) و (بو) بمعنی رایحه پس چیزی که بوی دشمن
دارد (ککڑی) باشد که اہل ولایت از خوردنش احتراز کنند و اطبا این را مولد قولنج گفته‌اند
و بعید نیست که (امرود) مبدل (انبروت) باشد که انبروت بمعنی (انبرود) آمده
(کذا فی البرہان) که بقاعدۂ فارسی نون بمیم بدل شد و تای فوقانی به دال
مہملہ چنانکہ (پان) را (بام) کردند و (زرتشت) را (زردشت) ساختند (منقول
از قوانین دستگیری) واللہ اعلم بحقیقۃ الحال (اردو) امرود بقول آصفیہ (فارسی)
مذکر۔ ہندوستان کا ایک مشہور میوہ (امرود) [illegible] سیب اور بہی
انار و امرود پر مؤلف عرض کرتا ہے کہ ناشپاتی اور امرود میں فرق ہے ناشپاتی ایک
خاص میوہ ہے جو امرود سے مشابہ ہوتا ہے ککڑی کا خاص ترجمہ [illegible] ناشپاتی

اربوجینا | بقول صاحب برہان و ہفت و آنند بکسر جیم و سکون تحتانی و نون بالف کشیدہ
بلغت ژند و پاژند بمعنی (۱) خربزہ باشد و آن میوہ‌ایست معروف و (۲) در نسخہ دیگر جزیرہ نوشتہ
کہ خشکی میان دریاست (انتہی) صاحب جہانگیری [illegible] کتاب [illegible] لغات ژند
و پاژند ذکر این کردہ است در نسخہ بمعنی دوم اکتفا [illegible] نسخہ [illegible] تقطیع را
ترک کرد کہ ہم جزیرہ اش خوانیم و ہم خربزہ [illegible] عجب کہ [illegible] لغات [illegible]

شده است در همهٔ اهل تحقیق بالا صاحب برهان بادی صراحت این لغت است و از طرز بیانش
می کشاید که همین قسم اشتباه داشت و بالاخر هر دو معنی را نگاشت معاصرین عجم ازین لغت خاموش
اندو در حقیقت زبان فراموش - بخیال ما (خربوزه) اِبژند و پاژند (اربوجی) می گفتند و متأخرین
فرس (اربوجی) را (خربوزه) کردند - به تبدیل الف با خای معجمه و تبدیل جیم عربی با زای معجمه
و تبدیل تحتانی به های هوّز یعنی (خربوزه) مبدّل (اربوجی) است فارسیان (خربوزه)
را استعمال کرده اند و (خربزه) بحذف واو مخفّف آنست (فیضی ع) خربوزه بخور ترا بالیز
چه کار؟ صاحب نفائس گفته که (خربوزه) مرکّب است از (خر) و (بوزه) که خر بمعنی کلان است
و (بوزه) بمعنی بار و (خربوزه) بمعنی بار کلان (انتهی) پس کنایه باشد از میوهٔ معروف - و این
طبع آزمائی های تحقیق پسندان ماخذجوست و بعض اهل لغت (خربوزه) را بحذف واو و تبدیل
بای عربی بفارسی (خرپزه) کردند و گویند که مرکّب است از (خر بالضم) که بمعنی آفتاب است و
(پزه - بالضم) از پختن - صیغهٔ امر بزیادت های زائده پس (خرپزه) اسم مفعول ترکیبی باشد بمعنی
پخته از آفتاب - از قبیل پامال یا اسم فاعل ترکیبی بمعنی پخته شونده از آفتاب و بعضی بر آنند که
مرکّب است از (خر بالفتح) بمعنی هر چیز که در ناهمواری و بزرگی و ناتراشیدگی به نهایت رسیده
باشد همچو (خرآس - و خرپشته و خرمن و خرمهره) و امثال آن و (بزه) بر وزن (مزه) نوعی از
میوهٔ خوش بوی پس (خربزه) بمعنی (میوهٔ کلان) کنایه از میوهٔ معروف است یعنی همان (خربوزه)
بالجمله (خربوزه) را بحذف واو (خربزه) کردن و به تبدیل بای عربی بفارسی و بمناسبت معانی
اجزایش بحث نمودن ادای محققین ماخذپسند است و به تحقیق ما فی الحقیقت (خربوزه) مبدّل

(اربوجی) است چنانکه بالا گذشت دیگر ہیچ - پس فارسیان ژند و پاژند (اربوجی) را با لفظ (نا) مرکب کردند که بمعنی محل است و معنی لفظی (اربوجینا) مقامی که دران کاشت خربوزه میشود و این تعمیم را برای جزیرہ مخصوص گردند که عموماً در جزائر کاشت آن بکثرت میشود بسبب رطوبت احاطهٔ آب که این هردو مفید تر است برای کاشت (خربوزه) اندرین صورت (اربوجینا) کنایه باشد از جزیره و معنی مجرد (خربوزه) در و نباشد بجز اینکه التباس لفظی بعدم غور و تحقیق صاحبان لغت هردو معنی را برای (اربوجینا) معین کرده سندی برای هردو پیش نه شد (اردو) (۱) خربزه - بقول صاحب آصفیه (فارسی) مذکر ایک خوشبودار اور شیرین پھل کا نام - سردہ - بطیخ - (۲) جزیرہ مذکر (عربی) بقول آصفیه ٹاپو - وہ زمین جو سمندر یا دریا کے بیچ میں واقع ہو

اربودار | اصطلاح - بقول صاحب برہان وبحر و رشیدی درخت امرود را گویند چه اربو بمعنی امرود است و دار بمعنی درخت صاحب جامع بر لفظ (اربو) ذکر این کرده مؤلف گوید که قلب اضافت باشد که اصلش (دار اربو) است (اردو) امرود کا درخت (مذکر)

اربیاسیوس | بقول صاحب برہان و ہفت با تحتانی و سین بی نقطه و تحتانی دیگر بر وزن (مرو چاپلوس) نام حکیمی از یونان - گویند در علم طب مہارتی تمام داشت - مؤلف گوید که این اسم یونانی زبان است (اردو) ایک حکیم کا نام (اربیاسیوس) جو یونان میں گزرا ہے -

اربیان | بقول صاحب برہان و ہفت بر وزن پہلوان (۱) ملخ آبی باشد و بعربی جراد البحر گویند - قوت باه دہد و بلغت اہل شام (۲) گل بابونه را خوانند صاحب ناصری و انند بکسر اوّل و ثالث این را لغت عربی گوید بمعنی اوّل و فرماید که شیرازیان این را میگو گویند بفتح میم - صاحب سوار السبیل (اربیان) بالضم اوّل و فتح موحده بہر دو معنی فارسی قرار داده صاحب

رشیدی و جامع و جہانگیری بمعنی اوّل قانع - خان آرزو در سراج بحوالہ قاموس فرماید کہ معرب باشد ، و ذکر معنی دوّم ہم کنند - صاحب شمس اگرچہ صرف معنی اوّل نوشت ولیکن صراحت کرد کہ لغت فارسی است وہمچنین صاحب مؤید ذکر این بذیل لغات فرس فرمودہ مؤلف گوید کہ صاحب قاموس (اربیان) بالکسر (۱) بمعنی سمک و (۲) بقلہ گوید پس معلوم می شود کہ فارسیان نہ صرف تصرف در اعراب حروف کردند بلکہ تعمیم معنی اوّل را بہ جراد البحر و معنی دوّم را بہ گل بابونہ مخصوص کردند صاحب انند بحوالہ ناصری بر (ماہی روبیان) فرماید کہ فارسی است ملخ دریائی را گویند و بعربی جراد البحر خوانند و بر (روبیان) گوید کہ بمعنی (اربیان) است و صاحب برہان ہم (روبیان) را بمعنی اربیان آوردہ پس عجبی نیست کہ اصل این (روبیان) باشد و عربان این را (الرّوبیان) و بعد ازان (اربیان) کردہ باشند و فارسیان ہم استعمال آن کردند واللہ اعلم صاحب محیط بر (بابونہ) فرماید کہ از مطلق بابونہ مراد گل آنست و بقول شیخ گرم و خشک در اوّل و گویند در دوّم و گویند گرم و خشک باعتدال و نزد جالینوس قریب القوت بگل سرخ در لطافت است ولیکن حرارت و حرارت آن مثل زیت - ملائم بدن و منقّی بدن و ملطّف صرفی - مقوّی و محلّل منافع کثیرہ دارد

(اردو) (۱) جھینگا - بقول آصفیہ (مذکّر) ایک قسم کی چھوٹی مچھلی مؤلف عرض کرتا ہے کہ یہ تعریف غیر صحیح ہے - جھینگا ایک دریائی جانور ہے مثل مچھلی کے اگر اسکو مچھلی کی ایک قسم بھی مانیں تو (چھوٹی مچھلی) نہیں کہہ سکتے - اس لئے کہ جھینگے بڑے قد کے بھی ہوتے ہیں -

(۲) گل بابونہ - بابونہ کا پھول - مذکّر - صاحب آصفیہ نے بابونہ پر لکھا ہے کہ (اسم مذکر) ایک قسم کی بوٹی نباتات میں سے ہے جس کے پھولوں کا پروردہ روغن اکثر درد وغیرہ کو

کام مین آتا ہے۔

اربتیا بقول صاحب برہان و ہفت وانند بروزن برصیصا بلغت ژند و پاژند (۱) بام
خانہ را گویند۔ صاحب جہانگیری در دستور چہارم خاتمۂ کتاب بذیل لغات ژند و پاژند گوید
که با اول مفتوح و بثانی زده (۲) نام یکی از موبدان است که در زمان اردشیر بابکان بوده
و فارسیان بوی اعتقاد نبوت داشتند و اورا (اردا) و (ایراف) نیز گویند زرتشت بہرام
گفته ؏ چو اربتیا بگفت آن حال یک یک * نماند اندر میان مردمان شک مؤلف
گوید که در نسخهٔ دیگر جہانگیری بر لفظ (اربتیا) صرف معنی اول را نوشته و معنی دوم را بذیل لفظ
(اردا) ذکر کرده از ہمین شعر سند داده به تبدیل خفیف در الفاظ شعر (؏ چو اردا بازگوید
حال یکیک * نماند در میان مردمان شک * بخیال ما از نسخهٔ اول الذکر جہانگیری از غلطی
کاتب لغت (اردا) متروک شد و تعریف آن بر لغت (اربتیا) رقم گردید دیگر ہیچ۔ پس معنی
دوم متعلق از (اردا) است و معنی اول متعلق از (اربتیا) مخفف … … بضم لغت ترکی بمعنی
بلندی و آسمان است (کذا فی لغات ترکی) و (ار) بفتح ہم بزبان ترکی بمعنی مرد که مقابل
زن است (کذا فی کنز) و (ربتیا) بقول برہان بلغت ژند و پاژند بمعنی خانه که بعربی بیت
خوانند و عجبی نیست که زیادت الف زائده در آخر بیت را (ربتیا) کرده باشند بالجملہ (اربتیا)
بضم اول بمعنی بلند مکان یا (اربتیا) بفتح اول و کسرهٔ بای موحده بمعنی زن و ج مکان کنایه
کرده اند از بام خانه یا اینکه (ار) مخفف (آر) باشد که بمعنی بر آمده و … درین صورت (اربتیا)
بمعنی بالا مکان کنایه از بام خانه گیریم (اردو) بام (فارسی …) درد … مستعمل) بقول

صاحب آصفیہ (مذکر) کوٹھا چھت - بالاخانہ -

اریک بقول صاحب شمس بضم اول و فتح سوم پشمینہ ایست از صوف کہ اکابر و اشراف و مشائخ پوشند صراحت کردہ است کہ این لغت فارسی زبان است و دیگر کسی از محققین فرس یاد او نیست - صاحب لغات ترکی فرماید کہ (اریک) بفتح اول و ضمہ سوم بمعنی پشمینہ آمدہ و صاحب برہان ہم ذکر این کردہ پس خبر این نیست کہ صاحب شمس - بہ تسامح میم را یای فارسی نوشت و در بیان اعراب ہم غلط کرد (اردو) پشمینہ (فارسی - اردو مین مستعمل) بقول آصفیہ (مذکر) اونی کپڑا - جیسے شال وغیرہ -

ارتا بقول برہان و ہفت و انندبا تای قرشت بروزن فرو الغت ژند و پاژند بوم و زمین را گویند مؤلف گوید کہ این ماخوذ باشد از (اورت) بضم اول و ضم رای مہملہ کہ بلغت ترکی منزل را گویند و واو درین لفظ علامت ضمہ الف باشد چنانکہ قاعدۂ رسم الخط ترکی است پس متقدمین فرس الف زائد در آخر این آوردہ ضمۂ اول را بمناسبت الف اول بفتح بدل کردند و واو را کہ علامت ضمہ بود حذف کردہ (ارتا) بمعنی زمین استعمال کردہ باشند مخفی مباد کہ در قواعد فارسی مذکور است کہ فارسیان الف زائد در آخر کلمہ می آرند کہ اشتہی در معنی نمی کند چون (گفت و گفتا) و (دانی و دانیا) (اردو) زمین (فارسی - اردو مین مستعمل) بقول آصفیہ اسم مؤنث - ارض - بھوم - بھومی - وہ خاکی کرہ جس پہ ہم لوگ رہتے ہین (مومن ؎) جنون مین بھلا کوئی کیا خاک اڑاسے پکہ اک جوش ہی مین زمین ہو چکے ؎

ارتاق بقول صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ بضم لغت فارسی است بمحاورۂ خوارزم بمعنی تاجر است حیف است کہ سندی پیش نشد و از صاحبان تحقیق کسی ذکر این نکرد بخیال ما این لغت ترکی باشد کہ بقول صاحب لغات ترکی وکنز (اورتاق) در ترکی زبان بمعنی شریک است عجبی نیست کہ فارسیان واو علامت ضمہ را کہ برسم الخط ترکی است حذف کردہ (ارتاق) بضم اول بمعنی تاجر استعمال کردہ باشند۔ اما محتاج سند باشد۔ (اردو) تاجر (عربی) اردو میں مستعمل) بقول صاحب آصفیہ۔ مذکر۔ تجارت کرنے والا۔ (الخ)

ارتجال (اصطلاح) تعریف این بر (بدیہہ) می آید (اردو) دیکھو بدیہہ۔

ارتجک صاحبان برہان وسراج گویند کہ بفتح جیم بروزن سپرک۔ برق را گویند وبکسر جیم ہم بنظر رسید وصاحبان رشیدی وجہانگیری وسروری وناصری وجامع متفق با برہان۔ سند این ہمان دو شعر است کہ بر لفظ (ارتجب) مذکور شد بخیال ما این مرکب است از (ارتہہ) و (جگ) کہ ہر دو لغت سنسکرت است۔ ارتہہ بقول صاحب ساطع بمعنی مال و دولت است و جگ بمعنی دنیا۔ پس معنی لفظی (ارتہہ جگ) بزبان سنسکرت مال و دولت دنیا باشد۔ فارسیان قدیم در رسم الخط خود ہای ہوز را حذف کردہ باشند و بکثرت استعمال ولب ولہجۂ عربان فارس تلفظ کاف فارسی بہ کاف عربی بدل شدہ باشد و (ارتجک) استعارۃً برق را نام کردہ باشند کہ زر ونقدہ را و تابندگی برق تشبیہ توان داد۔
(اردو) برق۔ دیکھو ادرخش۔

ارتحال بقول صاحب منتخب بکسر اول و فوقانی چیزی را از جای بر داشتن و بجائی رفتن

لغت عربی است فارسیان این را با مصادر خود مرکّب کرده بمعنی (مردن) گرفته اند که در ملحقات آید (اردو) رحلت (عربی - اردو مین مستعمل) بقول صاحب آصفیہ (مؤنث) کوچ - روانگی - موت - انتقال - ارتحال -

ارتحال فرمودن
ارتحال نمودن

اصطلاح - بمعنی رحلت کردن و مردن باشد - صاحب آصفی ذکر این هردو مصدر کرده از معنی ساکت و از حزین صفهانی سند آورده (نثر) بعد از ساعتی چند بعالم بقا ارتحال فرمودند" مدقی است که بعالم بقا ارتحال نموده" (اردو) رحلت کرنا - بقول آصفیہ انتقال کرنا - فوت ہونا - مرنا -

ارتد بقول صاحب جامع بر وزن (ابجد) تخمی که تخم آنرا فلفل برّی گویند دیگر کسی از محققین ذکر این نکرد - صاحب محیط بر فلفل البرّی گوید که تخم پنجنگشت باشد - پس (ارتد) پنجنگشت است و پنجنگشت بقول محیط نباتیست که معرّب آن فنجنکشت و بعربی (اثلق) و شجرهٔ ابراهیم و (حشیشة الرهبان) واز (دو خمسه اوراق) و (دو خمسه اصابع) نیز نامند ما صراحت کامل این بر (اثلق) کرده ایم که گذشت و اثلق تخم (ارتد) است و آرتد و رخت اثلق - امّا صاحب محیط (اثلق) را هم پنجنگشت گوید - پس اثلق مرادف آرتد هم باشد و بقول مجرّد صاحب جامع این لغت فارسی زبان است و صاحب محیط این را ذکر نکرد امّا بر (اربد که به یای حطّی است) فرماید که فنجنکشت - و بر فنجنکشت گوید که پنجنگشت و پنجنگشت ذکر اربد نکرد و لیس متحقّق نشد که (اربد) مال کدام زبان است و لیکن این قدر معلوم می شود که در کتابت این لغت صاحب جامع تسامح کرد که تحتانی را فوقانی نوشت

و ما بمقابله مجرد بیان صاحب جامع - صاحب محیط را و تبیع خیال می کنیم که تالیفش مخصوص است
بمفردات طب (اردو) دیکھو اثلق جس پر (مریم کا پنجہ) مذکور ہے -

ارتفاع | بقول صاحب منتخب بکسر اول و تای فوقانی لغت عربی است بمعنی بلند
شدن و از جای بر آمدن (انتهی) فارسیان نیز بمعنی حاصل بالمصدر و مجازاً بمعنی بلندی مرتبت استعمال
کنند و با مصادر فرس مرکب سازند که در ملحقات می آید - صاحب روزنامه بحواله سفرنامهٔ
ناصر الدین شاه قاچار هم ذکر این کرده است (میرزا نصر الله خان فدائی [illegible]) سپید از ستایش
بیهوده گوی [illegible] نبود ولایت زکجا آید ارتفاع [illegible] فارسیان بمعنی آنچه از اقطاع
جاگیر بهم رسد استعمال نمایند چنانکه شیخ شیراز آورده (نظم) چو ارتفاع [illegible] کم شد ارتفاع ولایت
نقصان پذیرفت دشمنان از هر طرف زور آوردند - مؤلف عرض کند که درین سند ارتفاع
مجازاً بمعنی علوی مرتبت است نه محاصل اقطاع و جاگیر - زیرا که انقطاع و جاگیر عطیات
سلطانی و از کمی محاصل آن بجاه سلطانی نقصانی نمی شود پس مقصود سعدی علیه الرحمه
از نقصان پذیرفتن ارتفاع ولایت چیزی نباشد که بوجه قلت رعایا بلندی مرتبت سلطنت
کم شد - صاحب آنند بحوالهٔ مطلع السعدین (در [illegible]) ارتفاع بمعنی [illegible] را نام کرده که صفتی را آغاز
کنند و آنرا بالا برند باظهار چیزی چند (انتهی) ما همین صنعت را در قصیده خود استعمال کرده ایم که
بمدح آقای ولی نعمت ما (آصف دکن) [illegible] (ه) او از آسمان
و من زمین من [illegible] و او عرش برین [illegible] و او کرسی نشین و نطق [illegible]
در کتب لغات و مصطلحات بمعنی دوم را نیافتیم (اردو) (۱) بلندی - مونث

بلند پایگی ۔ بلندی مرتبت کہہ سکتے ہیں (۳) صنعت ارتفاع یعنی ممدوح کی صفت اسطرح بیان کی جائے کہ ہر بیان مابعد بیان ماقبل سے باعتبار معنی و مفہوم بلند ہو جیسے ہمارے ممدوح کا رتبہ آسمان کے برابر ہے بلکہ عرش کے برابر ہے

(الف) ارتفاع عیش گرفتن | مصدر اصطلاحی
(ب) ارتفاع گرفتن

واستعمال صاحب آصفی ذکر (ب) کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی بلندی اختیار کردن و بلند شدن است و (الف) کنایہ باشد از کامل شدن و بحد اعلی رسیدن عیش سند آصفی از حافظ شیرازی است (ف)
ز آفتاب قدح ارتفاع عیش بگیر ٭ چرا کہ طالع وقت آنچنان نمی بینم ٭
(اردو) (الف) اعلی درجہ کا عیش حاصل ہونا ۔ (ب) بلندی اختیار کرنا

ارتفاع یافتن | استعمال ۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بلندی حاصل کردن است سندش از ظہیر فاریابی است (ف)
در حساب طالع تو کفّۂ میزان یاد شد ٭ کہ ارتفاع آن رصد بالای اختر یافتند ٭
عرض میشود کہ ازین شعر مصدر رصد یافتن ہم پیدا می شود ولیکن شک نیست کہ در روزمرّہ معاصرین عجم ارتفاع یافتن مستعمل است (اردو) بلندی حاصل کرنا ۔

ارژنگ | بقول صاحب برہان و ہفت بر وزن فرہنگ (۱) نگارخانۂ مانی نقاش باشد و (۲) نام بتخانۂ چین ہم ہست و (۳) نام کتابیست کہ اشکال مانوی تمام در آن نقش است و بعضی این لغت را بجای حرف ثالث بہ ثای مثلثہ آوردہ اند و گویند کہ در لغت فارسی غیر ازین لغت و لغت (ثغ بہ ثای سہ نقطہ و غین نقطہ دار) دیگر لغتی بثای سہ نقطہ نیامدہ

و (ثنغ) بت را گویند و عربان صنم خوانند صاحب سروری باعتراف هرسه معنی برهان نسبت
معنی سوم بحوالهٔ حکیم اسدی طوسی گوید که در لغت دری این کتاب را جز این یک نام بیش
ندیده شده و فرماید که در لغت فرس حرف ثا جزو (ارثنگ) نیامده و بدین سبب ثای ارثنگ
را به زای فارسی تبدیل کرده (ارژنگ) کردند مؤلف گوید که مقصود صاحب سروری چنین
نباشد که (ارثنگ) بثای مثلثه (ارثنگ) هم آمده که تبدیل آن (ارژنگ) است که می آید
صاحب رشیدی بصراحت فتح الف و تای فوقانی فرماید که اینجا خانه مانی است و تحقیق
آنست که (۴) (ارتنگ) صفحه و تختهٔ که نقاشان چین صنعت خود در ابیات آنها رسمی کردند و
کارنامهٔ نقاشان چین را (ارتنگ) و کارنامهٔ نقاشان روم را (انگلیون) میخوانند صاحب دری
و پهلوی) بذکر هرسه معانی بالا گوید که بثای مثلثه (ارثنگ) هم آمده و نیز فرماید که (ارثنگ
و ثنغ) همین دو لغت اند که بزبان فارسی بثای مثلثه یافته شد و نسبت معنی سوم تصریح است
کند که لغت دری است صاحب جامع بذکر معنی اول و سوم نوشته که بجای حرف ثالث
(زای فارسی) و (سین مهمله) و (ثای مثلثه) نیز آمده صاحب ناصری بذکر معنی سوم نسبت
معنی دوم حوالهٔ فرهنگ هندوشاه داده صاحب سراج بصراحت فتح الف فارسی به معنی اول
قانع و آراسته بذکر معنی سوم گوید که (۵) نام مانی نیز صاحب شمس گوید که معنی اول مراد
(ارچنگ بجیم فارسی و ارژنگ بزای فارسی) و بحوالهٔ منتخب اللغات ذکر هرسه معانی فرموده
باتفاق صاحب رشیدی فرماید که صفحه و تخته را (ارتنگ) گویند که نقاشان صنعت آن اظهار
صنعت خود بران می کردند صاحب مؤید بحوالهٔ فرهنگ نوشته که (ارتنگ) بچاپ دری که

همه نقشها نگاشته بود یعنی علمخانهٔ نگارنامهٔ مانی) و بحوالهٔ ادات و دستور گوید که بمعنی نقاش باشد و صاحب سوال التبیل فرماید که لغت فارسی است بمعنی نگارنامهٔ مانی بهار بمعنی سوم و پنجم قناعت کرده اسد الله خان غالب در قاطع برهان بر صاحب برهان قاطع اعتراض کرده گوید که (ارتنگ) بمعنی مرقع تصویر است مطلقاً چون آنرا بسوی مانی مضاف گردانند (ارتنگ مانوی) خوانند مؤلف گوید که این مرکب است از لفظ (ار) و (تنگ) ازلغت ترکی بمعنی مرد است (کذا فی کنز) و تنگ بکاف فارسی بلغت فرس بمعنی هر صفحه یا تخته که نقاشان و مصوران اظهار صنعت خود بران کنند عموماً (کذا فی البرهان) پس معنی لفظی (ارتنگ) مرد صفحه یا تختهٔ نقاشی و مصوری است و مراد از صاحب تخته بخیال ما معنی پنجم بلحاظ ماخذ اصل است و آنانکه (ارتنگ) را نام مانی یعنی نقاشی مشهور گفته اند قول شان درست باشد اگر این را اسم مانی نه گیریم باعتبار معنی لفظی لقبش توانیم گرفت چنانکه واله هروی گوید (ع) ز خلق باد بهاری بچهره فردوسی ÷ بود چو خانهٔ ارتنگ از تو خانهٔ زین ÷ درین شعر از خانهٔ ارتنگ نگارخانهٔ مانی مراد است و همچنین انوری نیز آورده (ع) حبذا کارخانهٔ ارتنگ ÷ ای بهار از تو رشک برده بزنگ ÷ آنچه صاحبان لغت (ارتنگ) را بمعنی نگارخانهٔ مانی آورده اند بمجاز باشد یعنی خانهٔ را که (ارتنگ) از نقش و نگار آراسته بود مجازاً (ارتنگ) نام نهادند و فارسیان آنرا نگارستان ارتنگ هم گفته اند چنانکه سیف اسفرنگی گوید (ع) اگر مانی شود زنده چو بیند نقش وارتنگش ÷ بمیرد بار از شرم نگارستان ارتنگش ÷ حیف است که اسندی از کلام زبانداناں برای معنی اول

نیافتیم که در و استعمال (ارتنگ) بمعنی اوّل باشد و هم برین قیاس است معنی دوّم و سوّم و چهارم هم که مجاز است یعنی بتخانه را که در و نقش و نگار اصنام باشد یا کتابی را که در و اشکال و نقش و نگار مانی است یا تختهٔ را که مانی بران نقش می بست مجازاً بنام صنّاع موسوم کنیم و (ارتنگ) خواهیم بمعنی مباد که فارسیان (تختهٔ ارتنگ) را استعمال کرده اند بمعنی تختهٔ نقاشی چنانکه رفیع الدین لبنانی گفته (ف) صبا نگاشته آن نقشها که تیزی آن ٭ بآب لطف فرو شسته تختهٔ ارتنگ ٭ (تختهٔ ارتنگ) مرکّب اضافی است بمعنی تختهٔ مانی که او بران نقاشی می کرد از کلام میرزا نصر الله فدائی صفاهانی که معاصر ما بود سندی یافته ایم که خود او در شرح آن (ارتنگ) را بمعنی کارنامهٔ نقاشان آورده و این هم مجاز است (ف) در کارگه صنع که ازو شده پیدا ٭ نقاش ارتنگ تماشاگه مانی پودار ٭ مختصر اینست که ما را از تماشای غالب دهلوی هم اعتراض در ینکه بمعنی حقیقی (ارتنگ) مرقع تصویر نباشد و اگر سند میرزا فدائی را که بالا گذشت متعلق بدان تختهٔ چاره دادن لیکن مجاز است پس اعتراض غالب بر برهان همچنان است که اعتراض بر غالب (اردو) بقول امیر زبان زبان اردو نے نگارخانهٔ مانی کو ارژنگ کہا ہے (مذکر) قلق (ف) مٹا یار کی تصویر نے رنگ اسقدر اس کا ٭ قلق تصویر پریشان ہوا ارژنگ مانی کا ٭ (۲) چین کے ایک بتخانہ کو فارسیوں نے ارتنگ کہا ہے (مذکر) (۳) ایک کتاب کا نام فارسی میں (ارتنگ) ہے جس میں مانی کا نقش و نگار ہے (مؤنث) (۴) فارسی میں ارتنگ اس صفحہ یا تختہ کا نام ہے جسپر اہل صنعت نقش کرتے ہیں (مذکر) (۵) فارسیوں نے (مانی) کو بھی ارتنگ سے موسوم کیا ہے کہ اس کے لفظی معنی صرف تختهٔ نقاشی کے ہیں۔

ارتو | بقول صاحب شمس بالضم پوشش۔ صراحت فرماید کہ لغت فارسی است دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نہ کرد و نہ سندی پیش شد۔ بقول صاحب ساطع لغت ہندی است بمعنی تہ و شکن و (ارتوگر) تہ کنندہ پارچہا باشد۔ پس عجبی نیست کہ فارسیان قدیم این را از ہندی گرفتہ باشند حالا در روزمرۂ عجم متروک و بغیر سند تسلیم نتوان کرد۔ (اردو) پوشش۔ بقول صاحب آصفیہ (فارسی) اردو مین مستعمل۔ اسم مونث۔ لباس۔ پوشاک۔

ارتوج | بقول صاحب شمس لغت فارسی زبان است۔ بروزن فرسود بہ معنی سبزہ۔ صاحب مؤید ذکر این بذیل لغات ترکی نمودہ فرماید کہ بمعنی سبز است۔ و در نسخۂ مطبوعۂ مؤید بعوض فوقانی لام آوردہ کہ غلطی کتابت بیش نباشد و صراحت معنی سبزہ کردہ و صاحب مدار الافاضل ہم (ارتوج بتای فوقانی) را باتفاق صاحب مؤید لغت ترکی و بمعنی سبزہ نوشتہ امّا صاحب لغات ترکی (ارتوج) بروزن (فرسود) را بصراحت حروف بمعنی نیزہ آوردہ وظاہر است کہ لفظ (نیزہ و سبزہ) التباس دارد ما با محقق ترکی زبان اتفاق داریم و از معاصرین ترک ہم تصدیق قولش یافتہ ایم۔ و بہ تحقیق ما مسلّم است کہ این لغت ترکی است نہ فارسی و استعمال این در کلام فرس یافتہ نشد (اردو) نیزہ بقول آصفیہ (فارسی) اردو مین مستعمل۔ اسم مذکر۔ بھالا۔ برچھا۔ (اسیر ۹) ختم ہے شیرین ادائی اس ستم ایجاد پر۔ ہاتھ مین حسید م لیا نیزہ کنا رہ ہوگیا ۔

ارتیان | بقول بہار کہ بلفظ (ارتنگ) نوشتہ بفتح اوّل و کسر تای فوقانی از محال ہمدان است

کہ میر رضی ارتیانی از مشاہیر این مقام گذشت۔ صاحب انند این را ارتیات نوشتہ بزیادت میم بعد تحتانی کہ بجای خودش آید از نسخہ قدیم بہار ہم تصدیق ارتیان می شود در این تصرف کہ میم را حذف کردہ ارتیان را بدیل (ارتنگ) جا دادہ [illegible] نول کشور باشد دیگر ہیچ (اردو) دیکھو ارتیان۔

ارتیشدار | بقول برہان و جہانگیری و جامع و [illegible] بتحتانی مجہول [illegible] قرشت و دال ابجد بر وزن پرہیزگار [illegible] سپاہی [illegible] گویند [illegible] بسیار بزرگ در حدود قبچاق خان [illegible] ترکی است۔ صاحب ناصری بر سپاہی و لشکر [illegible] (سلہ) [illegible] ارتیشداران سلح پر و پیادہ با سواران [illegible] موٴلف [illegible] تیشہ وار) است کہ (ار) در ترکی زبان بمعنی مرد [illegible] بحالت ترکیب حذف شد پس (ارتیشدار) [illegible] لشکری و سپاہی و معنی دوم استعارہ باشد بہ تشبیہ [illegible] (اردو) [illegible] فارسی اردو میں مستعمل (مذکر) جنگی آدمی۔ لشکری [illegible] (ارتیشدار) رکھا ہے۔ جو حدود قبچاق [illegible]

ارتیمان | بفتح اول و کسرہ تای فوقانی۔ [illegible] ہمدان۔ از انجاست میر رضی ارتیمانی [illegible] ذکر نکرد (اردو) ارتیمان ایک مقام [illegible]

ارثد | بقول صاحب برهان و هفت با ثای مثلثه بر وزن ابجد نام هیچی است که تخم آنرا (فلفل بری) و (حب الفقد) خوانند و نبات او را (پنجنگشت) و (ذو خمسه اوراق) گویند مؤلف گوید که همان (ارتد) که بقول صاحب جامع به تای فوقانی گذشت و صاحب محیط این را بیای تحتانی (ارید) گفته بخیال ما تسامح برهان و هفت بیش نیست که به ثای مثلثه نوشت اصراحت کامل بر آرتد کرده ایم (اردو) دیکھو ارتد-

ارثنگ | بقول صاحبان برهان و سروری و (رشیدی و پهلوی) و جامع و شمس که بذیل (ارتنگ بتای فوقانی) نوشته اند مرادف (ارتنگ) است که گذشت و به سین مهمله (ارسنگ) هم می آید صاحب انند بر لفظ (ثنگ) بثای مثلثه گوید که مرادف (ارتنگ) است و صراحت کند که (ثنگ) بلغت فرس بمعنی نقش و نگار آمده (هکذا فی البرهان) پس به تحقیق ما جزین نیست که این مرکب باشد از لفظ (ار) و (ثنگ) ار بلغت ترکی به معنی مرد و ثنگ در فارسی زبان بمعنی نقش و نگار است پس (ارثنگ) بمعنی (مرد نقش و نگار) کنایه باشد از مانی که صناع نقش و نگار بود و از قبیل (ارثنگ) که فارسیان مانی را گفته اند و دیگر همه معانی (ارتنگ) که بر لفظ (ارتنگ) مذکور شد مجازاست که صراحت کامل آن همه رانجا کرده ایم (اردو) دیکھو ارتنگ-

ارج | بقول برهان و رشیدی و جامع و هفت و جهانگیری بفتح اول و سکون ثانی و جیم (۱) بمعنی قدر و مرتبه و قیمت و ارزش باشد چه ارجمند صاحب قدر و قیمت

و مرتبه را گویند و (۲) بمعنی کندن و جدا کردن هم است و (۳) نام مرغی است که پرهای
او بسیار نرم می باشد و در میان بالش کنند و ترکی (قو) خوانند و (۴) کرگدن را نیز گفته اند
و آن جانوریست در هندستان شبیه بگاومیش لیکن بر سر بینی شاخ دارد و صاحب سراج
گوید که این مبدل آنذ است و ذکر هر چهار معنی بالانسبت معنی سوم گوید که قو جانوریست
که بعربی آنرا نعامه گویند یعنی شترمرغ صاحب ناصری ترک معنی دوم فرماید و (۵) نام
قصبه ایست از ولایت فیروزکوه طبرستان صاحب سروری ذکر معنی اول و سوم نسبت
دوم فرماید که بمعنی (برکنده) باشد صاحب مؤید بمعنی اول قانع و صاحب [illegible]
و پهلوی) هم ذکر معنی اول و دوم کرده و دو معنی دوم فقط با سروری اتفاق دارد مؤلف
عرض کند که (اج) اصل است و مبدل آن (اذ) که فارسیان جیم عربی را بزای معجمه
تبدیل کنند چنانکه (جوجه) را (جوزه) کرده و نظر بمعنی [illegible] بالفتح [illegible] صاحب منتخب [illegible]
عربی زبان بمعنی قدر و اعتبار آمده و [illegible] معنی اول [illegible] ثبت [illegible] باستعمال فارسیان
مجاز آن (اذ) را مبدل اج [illegible] صاحب [illegible] برای معنی
اول آورده [illegible]
[illegible]
حقیقت [illegible] معنی
دوم [illegible] صاحب سروری بمعنی
(برکنده) [illegible] معنی جدا کردن آورده

پس ارج بمعنی جدا باشد واگر مصدر مذکور را بمعنی (برکندن) گیریم ارج بمعنی برکندیگی است
(سوزنی ھ) بظلّ ہمای ہمایون جاہت ؎ دو بازوی زاغ وَلع ارج کردم بچنگال
ما فارسیان (ارج) را بدین معنی از لغت سنسکرت ساختہ باشند کہ (رج) در سنسکرت بقول
صاحب ساطع بمعنی گرد وغبار است کہ از کندیدن تعلّق دارد یعنی گرد وغبار نتیجہ کندیدگی
است ومعنی جدا کردن مجاز آن باشد پس فارسیان الف وصلی در اوّل (رج) آوردہ
(ارج) کردند بمعنی کندیدگی گرفتہ باشند ومجازاً بمعنی جدا- غیر ازین چیزی دیگر بفہم ما نمی آید کہ
ماخذ این را بالفظ عربی کہ بضمن معنی اوّل گذشت تعلّقی نیست و ارج بمعنی سوّم وچہارم اسم جا
است از فارسی زبان کہ شترمرغ در پرند وکرگدن در چرند جانوری قیمتی است عجبی نیست کہ بہ
لحاظ نامش (ارج) نہادہ باشند چیزی دیگر بفہم ما نمی آید (مولوی معنوی ھ) یک جہانی
بی نوا بر بیل ہ ارج ؎ بی طلسمی کی بیاندی سبز مرج ؎ و وجہ معنی پنجم ہم غیر ازین نباشد واللہ
اعلم (اردو) (۱) قدر- (عربی) بقول آصفیہ مؤنّث - عزّت - بزرگی - مرتبہ - منزلت
(نصیر مصرع) قدر اسکی چشم اہل نظر مین زیادہ ہے ؎ قیمت - دیکھو (آتش) (۲) کھودنا
نوچنا - بمعنی حاصل بالمصدر - دکن مین (کھودنا) کا حاصل بالمصدر (کندیدگی) مستعمل ہے
جو فارسی زبان سے لیا گیا ہے (۳) شترمرغ - بقول آصفیہ (فارسی) اردو مین مستعمل
(مذکر) صحرای افریقہ وعرب کے ایک پرند کا نام جو اونٹ سے بعض اعضا مین نہایت
مشابہ ہے جنوبی امریکہ مین بھی پایا جاتا ہے اور تین سوا تین گز کے قریب ہوتا ہے
اسکی گردن نہایت لمبی اور صاف ہوتی ہے - دوڑنے مین ریگستانی میدانون مین گھوڑے کو

سبقت لیجاتا ہی اسکی خوراک نباتات ہے کنکر پتھر کھا کر ہضم کر لینے مین مشہور ہے اس کے بازوؤن کے پر قدر مین زیور سے کم نہین یہ تیس انڈون سے کم نہین دیتا - (۴) گینڈا بقول آصفیہ (ہندی) اسم مذکر - ایک جانور کا نام جو ہاتھی کے پاٹھے کے برابر بھینسے سے مشابہ اور اوسکی ناک پر ایک سینگ ہوتا ہے بعض گینڈے وان کے دو بھی سننے مین آئے ہین لیکن دو سینگون کا گینڈا افریقہ کے سوا دوسری جگہ نہین پایا جاتا - اسکی طاقت مشہور ہے اور کھال ایسی مضبوط و سخت ہوتی ہے کہ اسکی ڈھالین بناتے ہین - ہندو اسکی ہڈی کو مقدس سمجھ کر اسکے چھلے ہاتھ مین رکھتے ہین - فارسی مین اسے کرگدن کہتے ہین - جو چوپایہ دودھ پلانے والے حیوانات مین سے ہے - اہل لغات نے لکھا ہے کہ اس کا بچہ پانچ برس تک مان کے پیٹ مین رہتا ہے مگر ایک برس بعد سے منھ نکال دیتا اور گھاس کھانی شروع کر دیتا ہے جب اسطرح چار برس گذر جاتے ہین تو ایک دفعہ ہی نکل پڑتا ہے اور بھاگ جاتا ہے چار برس تک پیٹ کے اندر رہنے مین یہ حکمت ہے کہ اسکی مان کی زبان نہایت سخت ہوتی ہے وہ اسے چاٹ نہین سکتی - کیونکہ اس بچے کی کھال نہایت ملائم ہوتی ہے جو اسکے چاٹنے کی تاب نہین لاسکتی ورنہ تمام کھال جگہ جگہ سے پھٹکر خون خون ہو جاتی ہے (۵) ولایت فیروز کوہ ترکستان ہے ایک قصبہ کا نام فارسی مین ارج ہے - مذکر -

ارجاسپ | بقول صاحب برہان بروزن گرشاسپ (۱) نام برادر افراسیاب است که در توران بادشاہی کرد و در روئینه دژ مسکن داشت و بدست پسر گشتاسب در جنگ کشته بود

و لهراسپ پدر گشتاسب را که ترک پادشاهی کرده در بلخ بعبادت مشغول بود بقتل آورد و
به آفرین و همای را که دختران گشتاسب بودند گرفته در روئینه دژ محبوس داشت عاقبت
اسفندیار بن گشتاسپ روئینه دژ را گرفته ارجاسب را کشت و خواهران خود را نجات
داد و (۲) نام پهلوانی هم بود تورانی - صاحبان جامع و سراج و شمس و مؤید هم ذکر این
کرده اند - صاحب هفت صراحت اعراب کرده فرماید که بفتح اول و سکون رای مهمله و جیم
ابجد بالف کشیده و سین مهمله بباي فارسی زده - باشد جهانگیری و رشیدی و ناصری بمعنی
اول قانع مؤلف گوید که در آخر اکثر اسمای فرمان روایان عجم لفظ (اسپ) می باشد چو
ارجاسپ - گشتاسب - طهماسپ - (بیوراسپ) و مثلهم و صاحبان لغت به بیوراسپ صراحت کرده اند که بیور
بروزن زیور لغت دری بمعنی (ده هزار) آمده و بدین وجه که ضحاک ده هزار اسپ داشت آن را
(بیور اسپ) نام نهادند (کذا فی البرهان) پس بکثرت استعمال الف ساکن شد و رای مهمله
ساکن متحرک - عجبی نیست که (ارجاسپ) هم مرکب باشد از (ارج) و (اسپ) بمعنی
(رتبه اسپ) یعنی صاحب مرتبه و اسپ نشین یا رتبه شناس اسپ اگرچه بترکیب فارسی
این معنی پیدا نمی شود ولیکن برای وجه تسمیه باشاره هم قناعت می شود چنانکه در
(بیوراسپ) گذشت والله اعلم - (اردو) (۱) ارجاسپ - فارسی مین ایک
پادشاه کا نام ہے - (۲) نیز ایک پہلوان کا نام جو توران مین گزرا ہے -

ارجالون | بقول صاحب برهان و جامع و ناصری و آنند بالاصد بروزن افلاطون
گیاهیست مانند عشقه که بر درختها پیچد و آن را کرم دشتی و بصری کرمة البیضا[۴] خوانند و صاحب

۴ عجبی نیست که بیدار ابیضا نوشته - مؤلف

محیط بر (ارجاون) فرماید که درخت فاشرا است و بر (فاشرا) ذکر کند که بفتح فا و الف و فتح
شین معجمه و رای مهمله و الف معرب از (فاشار) سریانی است و گویند اسم یونانی و بقول
در سریانی (کیشاجوریا) گویند و بیونانی (انباس لوقا) و (قسقوبرون) نیز نامند و بعربی (کرمة
البیضا) و بقولی (حالق الشعر) و (عنب الجن) و بفارسی (هزارفشان) و (هزار کشان) و
نیز بفارسی (ماردار) و (کرم دشتی) و بشیرازی (انخوشک) و بقول بعضی نام آن در یونانی
(اساس لوقی) و (اغلیطوس) و بسریانی (کفتا) و برومی (حلیلوطن) و ببربری (ارجا
لون) و در تنکابن و طبرستان (الملک) گویند و آن نباتیست و شاخ و برگ و خیوط شبیه بتاک
انگور - طعم آن تند با حرافت و قبض - برگ و ثمر آن گرم در سوم و خشک در دوم و بقول
بعضی در سوم - و بقول شیخ الرئیس گرم و خشک تا سوم - جالی و تحلیل و جالی و مجفف
و ملطف و مسخن با سخان معتدل - منافع کثیره دارد - (اردو) ایک پودہ کا نام
جسکو عربی مین کرمة البیضا کہتے ہین (جنگلی انگور) - کرمة البیضا - مذکر

| ارجان | بقول صاحب برہان و [illegible] معرب [1] |

چلغوزه باشد و بعضی گویند نوعی [illegible] است [illegible] صاحب انند
بذکر معنی اول فرماید که [illegible] نام [illegible] است بفارسی - صاحب محیط
نوشته که درخت لوز البری است [illegible] گویند که درخت
آنرا (ارجان) و (مهرجان) نیز [illegible] معرب [illegible] شیر [illegible] ثمر آن مثل بادام
کوچک و آن را در عربی (لوز الجبلی) [illegible] است شبیه به چلغوزه

وبزرگتر ازان - گرم وخشک وبسیار قابض وشرب گل آن وجرم آن برای حبس شکم تا یک درم نافع وروغن آنرا زیت السودان نامند وبزیت السودان گفته که روغن ثمری است مثل بادام کوچک که درخت آنرا بشیرازی (پچرک) وبعربی (لوز البربر) گویند ودرخت قسم دیگر این را بشیرازی (ارجن) ودر عراق (تنگس) ونزد اہل مغرب ارجان وآرقان نام است - صاحب انند نسبت معنی اوّل صراحت کند که لغت فارسی است ونسبت معنی دوم - عرض می شود که مخفف (ارّہ جان) است که می آید (اردو) (۱) بادام کوہی کا نام فارسی مین ارجان ہے اور اردو مین اسی کو جنگلی بادام کہتے ہین (مذکر) (۲) ارجان ایک شہر کا نام (ارّہ جان) کا مخفف (مذکر)

ارجبد | بفتح اوّل وسکون رای مہملہ وضمّ جیم وسکون مابعد بقول صاحب سوار السبیل که بذیل لفظ (ارجبند) نوشته بفارسی امیر قلعه یا بزرگ خداوند وفرمان فرما را گویند ما در لغات فرس این را نیافتیم واز معاصرین عجم هم نشنیدیم - عجبی نیست که (ارجمند) را صاحب سوار السبیل (ارجبند) نوشته باشد امّا (ارجمند) بمعنی امیر قلعه نیامده وبدین وجه که (ارجمند) بمعنی صاحب مرتبه می آید مجازاً برای امیر قلعه یا فرمانفرما گفته باشند با ین حال برادّعای صاحب سوار السبیل سند درکار است (اردو) قلعه کا مالک - صاحب مرتبه - فرمان روا -

ارج داشتن | استعمال - بمعنی قدر وقیمت داشتن است سند این از کلام شمس الدین کوتوالی بر لفظ (ارج) گذشت (اردو) قیمتی ہونا -

ارج کردن | استعمال - بمعنی برکندن است سند این از کلام سوزنی بر لفظ ارج مذکور (اردو) خفا ہونا

ارجل بفتح اوّل و فتح جیم عربی - بقول صاحب منتخب (۱) مرد بزرگ پای و (۲)
اسپی کہ یک پای او سپید باشد - صاحب غیاث نسبت معنی دوم گوید کہ این یکی از عیوب
نقص اسپ است کہ نحوست تمام دارد و صاحب شمس نوشتہ کہ اسپ یک پای سفید را
شوم پندارند و صاحب مؤید صراحت کند کہ [illegible] چنانچہ فارسیان این را
بمعنی دوم استعمال کردہ اند و برای [illegible] انوری
[illegible]) جرم خورشید چو از حوت در آید بحمل [illegible] اجل [illegible] اردو
ارجل - (عربی) اردو مین مستعمل - بقول [illegible] ایک پاؤن سفید اور تین
اور رنگ کے ہون یہ نحوس سمجھا جاتا ہے -

ارجمند بقول صاحب برہان [illegible] (با میم بروزن نقشبند)
(۱) بمعنی عزیز و گرامی و صاحب قدر [illegible] بمعنی [illegible] و منشد
بمعنی صاحب و خداوند است و (۲) [illegible] و (۳) بہر چیز قیمتی
را نیز گویند و (۴) بمعنی بی ہمتا و [illegible] صاحبان بحر و رشیدی و دری
و پہلوی) و سروری بمعنی اوّل و [illegible] بمعنی صاحب قیمت و ارز
است و مجازاً بمعنی صاحب قدر [illegible] صاحب برہان بمعنی بی ہمتا و غلبہ
آوردہ محل نظر است مؤلف عرض کند [illegible] صاحب
قیمت و ارز گرفتہ [illegible] بمعنی صاحب قدر [illegible] محل نظر است زیرا کہ
(ارج) بمعنی قدر و [illegible] تحقیق است [illegible] تحقیقی (ارجمند)

صاحب قدر و اعتبار باشد و معنی صاحب قیمت وارزکه ادّعای خان آرزوست همچو دیگر
معانی بیان کرده بربان بجالت وجود سند مجاز باشد حیف است که خان آرزو سندی
پیش نکرد - بهار گوید که صاحب قدر و منزلت و چیز قیمتی و گران بها را ارجمند گویند چون فرزند
و گوهر - و اطلاق آن بر جواب و منزل مجاز است - مؤلف عرض کند که بهار در عجز
معنی حقیقی و مجازی ابهام آمیخته است فتأمل (ملا طغرا ـه) چو آید بدین منزل ارجمند ؎
شود ثابت پست گردون بلند ؎ (نظامی ـه) مرا با چنین گوهر ارجمند ؎ همین حاجت
آید بگوهر پسند ؎ (وله ـه) سپه را جوابی چنان ارجمند ؎ پسند آمد از شهریار بلند ؎ (ظهوری
ـه) و بال کوی تو دائم کسی نخواهد شد ؎ همین قدر که شود بختم ارجمند آنجا ؎
مخفی مباد که بخیال ما در شعر اوّل (منزل ارجمند) بمعنی منزل عالی و گرامی است و در شعر
دوّم (جواب ارجمند) بمعنی جواب بی عدیل و بی همتا و لاجواب توان گرفت و در شعر سوم
(گوهر ارجمند) استعاره باشد از ممدوح و ارجمند که بصفت گوهر آمده بمعنی (ثمین) است
و در شعر چهارم (بخت ارجمند) بمعنی بخت بلند و غالب توان گرفت الحاصل اگر ارجمند
را صفت انسان گیریم بمعنی حقیقی آید یعنی صاحب قدر و اعتبار و اگر صفت غیر انسان
گیریم - یکی از معانی مجازی صادق آید و به خیال ما از برای لفظ (ارجمند) همین یک معنی حقیقی
کافی است و انحصار معانی مجازی بسیار مشکل و این قدر متحقق است که فارسیان ارجمند را
بصفت غیر انسان هم استعمال کرده اند چنانکه در اسناد بالا گذشت (اردو) ارجمند
بقول امیر قدر و قیمت والا - ذی رتبہ - فرزند کے لفظ کے ساتھ اسکا زیادہ استعمال ہے -

(۱۲۲۵)

ارجمند شدن بخت و طالع | استعمال

بکسر نون و دوم کنایه باشد از بلند شدن طالع و عروج بخت سند این از کلام ظهوری بلفظ ارجمند گذشت (عرفی ــه) مراد بر اثر غیر گو مران قیاس که با طالع ما ارجمند خواهد شد (اردو) قسمت جاگنا - بقول آصفیه نصیبا جاگنا - طالع یا اقبال کا یاور ہونا - زمانہ موافق ہونا - بھلے دن آنا - قسمت چمکنا -

(۱) **ارجمندی** | بقول بهار عجم قدر و منزلت - فرماید که با لفظ بردن مستعمل (ملاحظ) مؤلف گوید که ------

(۲) **ارجمندی بردن** | بمعنی منزلت و قدر حاصل کردن است چنانکه [illegible] اشرف عبادی سمرقندی (ملاحظ) [illegible] سال ارجمندی [illegible] (اردو) (۱) قدر و منزلت (۲) منزلت حاصل کرنا - [illegible]

ارجن | بقول صاحبان برهان و جهانگیری [illegible]

گویند صاحب سراج ذکر بمعنی [illegible] مشهور که قصه ایشان در کتاب مهابهارت [illegible] لغت فارسی است مؤلف گوید که [illegible] یک قسم ارجان [illegible] سنسکرت گوید پس عجب نیست [illegible] سنسکرت [illegible] عبرانی (عنکبوت) [illegible] را [illegible] (اردو)

(۱) کڑوے بادام کا درخت (مذکر) (۲) بقول امیر ایک گزرے ہوے پہلوان کا نام-
جسکو تیراندازی مین کمال تھا (انیس ؎) کاندھے پہ تھی شقی کے وہ دوٹانک کی کمان خم
ارجن بھی جس سے سہم کے گوشے مین ہو نہان ؛

ارچنگ | بقول صاحب برہان و ہفت و انند بر وزن خرچنگ نگارخانۂ مانی را گویند صاحب سراج این را بجیم فارسی آوردہ و صاحب رشیدی ذیل لفظ (ارتنگ) گوید کہ (ارچنگ - بجیم فارسی) و (ارژنگ بزای فارسی) نام نقاشی از چین نظیر مانی و بعضی گوید کہ نام بتخانۂ **مؤلف** عرض کند کہ ذکر این ضمناً بلغت (ارتنگ) کردہ ایم - بخیال ما این مبدل (ارتنگ) است کہ فارسیان تای فوقانی را بجیم عربی و فارسی بدل کنند چنانکہ (لت ولج) و (تس وچس) پس (ارجنگ) بخیال ما نام مانی است یا مصور دیگر چنانکہ صاحب رشیدی بجیم فارسی آوردہ و مرادف (ارتنگ) است بدیگر معانی ہم کہ صراحت کامل بر لفظ (ارتنگ) کردہ ایم و ماخذ این ہم ہمہ را انجا مذکور را اگر مقصود محققین بالا این است کہ بعد تبدیل تای فوقانی بجیم عربی (ارجنگ) و راستعمال فرس مخصوص بہ (نگارخانہ مانی) است جا دارد و مشتاق سند باشیم (اردو) دیکھو ارتنگ -

ارجنہ | بقول صاحب برہان و جامع بفتح اول و ثالث و نون نام دشتی است در فارس گویند امیرالمومنین علی علیہ السلام سلمان را در ان دشت نزد و روایت از جنگ شیر نجات داد و (۲) نام نوائی و لحنی است از موسیقی صاحب ہفت باتفاق برہان صراحت کردہ است کہ بسکون رای مہملہ و فتح جیم و نون باشد - خان آرزو باتفاق غنی برہان گوید

ظاہرا جیم بدل زاست و قصہ دشت ارژن شہرت دارد **مؤلف** گوید کہ شک نیست
کہ در فارسی زبان (دشت ارژن) و (ارژنہ) ہم بمعنی اول آمدہ کہ می آید و لیکن وجہی نیست
کہ آنرا مبدل (ارجنہ) نگیریم فارسیان جیم عربی را بجای عربی و فارسی بدل کنند چون (اجوجہ
وجوزہ) و (کج وکژ) و تبدیل جیم عربی بزای ہوز ہم می شود و بالعکس آن ہم (ولیکن تا
کہ اول تصفیہ اصل کنیم بخیال ما (ارجنہ) اصل است کہ نام درختی در فارسی مطلوب از جنہای
ارجن باشد - ہای نسبت بر آخر (ارجن) زیادہ کردہ [illegible] و (دشت ارژن) ہم ہمین
معنی دارد کہ (ارژن) مبدل ارجن است و واقعہ تسمیہ با مشتق بہمین دشت و کہ میدانی کہ کثرت
اشجار ارجن باشد در عالم ہوا آواز خوشی از درخت پیدا می شود و ہمین سبب باشد کہ نام سیاحان
نوائی را ہم مناسبت خاص (ارجنہ) نام نہادہ باشند اردو (۱) ارجنہ یا دشت ارژن
فارسی زبان میں اس جنگل کا نام ہے جو فارس میں واقع ہے جس میں کثرت سے بادام
کے درخت کثرت سے ہیں - کہا جاتا ہے کہ اسی جنگل میں حضرت علی علیہ السلام نے در روایت
سلمان رضؓ کو شیر کے پنجہ سے بچایا تھا (مذکر) (۲) ایک راگنی کا نام جو موسیقی میں ہے -

ارجیس | بقول صاحب انند بحوالہ فرہنگ فرنگ بفتح و کسر جیم نام دیہی معروف
ودیگر کسی ذکر این نکردہ حیف است کہ تحقیق موقع ہمین نکردہ اردو (۱) ارجیس ایک قلعہ کا نام (مذکر)

ارجین | بقول صاحب بہار عجم قول بعضوں [illegible] بکسر جیم [illegible] و تحتانی رسیدہ
و نون زدہ نام کوہی است [illegible] و یای حطی در
آخر (ارجینی) نوشتہ [illegible] صاحب [illegible] کہ (ارچینی) اما

ارجین) کردسندی پیش نشد و محققی با او نیست (اردو) دیکھو (ارچینی)

ارچند بقول ضمیمۂ برہان دانند و غیاث و مؤید بر وزن و معنی ہرچند باشد مؤلف گوید کہ اصل این (اگرچند) مرکب است از (اگر) و (چند) پس لا از مخفف (اگر) و ہمین را فارسیان بقاعدۂ خود بہ تبدیل الف با ہای ہوز (ہر) کردہ (ہرچند) را مرادف (ارچند) گفتہ اند و این ہم کلمۂ شرط است کہ لازم گردانیدن چیزی بچیزی بواسطۂ حروف مقررہ کہ بحروف شرط موسوم اند صاحب تحقیق القوانین ذیل لفظ (گر) فرماید کہ ہریک (ازاگر) و (ار) و (گر) کہ باخرش لفظ چہ متصل گردد دال بود بر توہم بودن مضمون جملۂ مدخول خود از جہت آوردن لفظ لیکن یا مرادفش بنا بر استدراک برجواب آن واجب شود۔ و ہم چنین است حقیقت (گو و ہرچند) بمعنی (اگرچہ) (انتہی) و بعضی بر آنند کہ ہرچند حرف اتصال و وصل است پس (ارچند) مخفف (اگرچند) و (ہرچند) مبدل (ارچند) باشد و این ہرسہ مرادف (باوجودانیکہ) بعضی بر آنندکہ این ہمہ حروف برای مخالفت و تضاد و جزامی آرند (کذا فی قواعد) الحاصل بخیال ما (اگرچند) مخفف (اگرچندی چنین باشد) است و ارچند و ہرچند ہم برین قیاس (اردو) ہرچند بقول آصفیہ (فارسی) تابع فعل۔ جتنا کچھ۔ جس قدر۔ کتنا ہی۔ کیسا ہی۔ بہتیرا۔ جیسے ؎ ہرچند سمجھا یا پر نہ مانا (امانت ؎) ہرچند چاہتا ہون کہ بولون نہ یار سے ؎ پر دل کو اپنے بس مین نہ پاؤن تو کیا کرون ؎

ارچنگ بقول صاحب رشیدی بجیم فارسی و (ارژنگ) بزای فارسی نام نقاشی ارچین نظیر مانی و بقول صاحب سراج و جامع مرادف (ارژنگ) کہ گذشت مؤلف

گویند کہ مبدل ارتنگ باشد فارسیان بقاعدۂ خود تای عربی را بجیم فارسی بدل کردند چنانکہ (تس) را (چس) کہ بمعنی گوز بی صدا است حقیقت (ارتنگ) بصراحت ماخذش بجایش گذشت (اردو) دیکھو ارتنگ ـ

ارچہ | بقول صاحب انند بالفتح مخفف اگرچہ دیکھو انند فرہنگ بوستان [illegible]

مؤلف عرض کند کہ (اگر) مخفف آن (گر) [illegible] حرف شرط است [illegible] عبارت است از لازم گردانیدن چیزی چیزی را بواسطۂ یکی از حروف مقررہ کہ حروف شرط موسوم اند و ہر یک از (اگر) و (گر) و (ار) کہ بآخرش لفظ (چہ) [illegible] بودن مضمون جملۂ مدخول خود ـ ازین جہت [illegible] بر جواب آن واجب کذا فی المنتخب [illegible] چنانکہ انوری ؎ (کوہ قاف [illegible]) [illegible] و از ہمین قبیل است کہ گفتہ ؎ [illegible] سجون جگر [illegible] (اردو) اگرچہ بقول [illegible] (بحر ؎) [illegible] گزرے [illegible] آپ نے لفظ (اگر) [illegible] حرف شرط [illegible] حرف [illegible] رشتہ [illegible] ضرورت [illegible] تو [illegible] اسکو [illegible] (ارچہ) کو [illegible]

کوئی تعلق نہین رہا گو اس سے قبل والے جملے مین معنی شرطی پائے جاتے ہین اور کبھی لفظ (اگرچہ) کے واسطے اسکی ضرورت نہین ہوتی کہ اس سے قبل جملۂ شرطیہ ہی مذکور ہو مثلاً یون کہین کہ "زید آگیا اگرچہ عمرو نہین آیا" یہ اس صورت مین بولتے ہین کہ زید کا آنا عمرو کے آنے سے خاص تعلق رکھتا ہو مثلاً زید اور عمرو کا آنا ساتھ قرار پا چکا ہو اور زید چلا آیا ہو اور اپنے وعدے کو پورا کیا ہو اور عمرو نہ آیا ہو کبھی حرف لیکن اس کے ساتھ مستعمل ہوتا ہے مثلاً کہین کہ "میرا ارادہ اگرچہ بمبئی جانے کا ضرور ہے لیکن سردی کا خیال بار بار روکتا ہے" خلاصہ یہ ہے کہ چہ محض تاکید کے واسطے آتا ہے مقصود اس سے ربط اور وصل ہوتا ہے مثلاً "زید بخیل ہے اگرچہ وہ مالدار ہے" یا "بکر لئیم ہے اگرچہ وہ صاحب منصب و جاہ ہے"

ارچین بقول صاحب برہان و جامع و سراج و انند بر وزن (خرچین) زینۂ پایہ و نردبان را گویند مؤلف گوید کہ این مرکب است از (ار) لغت ترکی کہ بمعنی مرد است و مجازاً بمعنی صاحب و (چین) لغت فارسی بقول برہان بمعنی شکنج پس (ارچین) بمعنی صاحب شکنج باشد کنایہ از زینہ و نردبان کہ مراتب آن ہمچو مراتب شکنج است از ہمین قبیل است کہ فارسیان ہر مرتبۂ دیوار را کہ از گل باشد (چینہ) نام نہادہ اند و آنرا در اردو (ردا) گویند (اردو) سیڑہی بقول آصفیہ (ہندی) مؤنث - زینہ - نردبان -

ارچینی بقول صاحب برہان و انند و سراج با جیم فارسی بر وزن خرچینی نام کوہی است از توابع صفاہان مؤلف گوید کہ (ارچین) بمعنی نردبان و زینہ گذشت پس یای نسبت در آخرش زیادہ کردہ کوہی را نام کردہ باشند کہ بلندیش در مراتب ہمچو نردبان باشد کہ تصعید بر و آسان است

(اردو) ارچینی - ایک پہاڑ کا نام ہے جو توابع صفاہان میں واقع ہے (مذکر)

ارحیقنہ | بقول صاحب برہان و ہفت و انند بفتح اول و سکون ثانی و کسر رای حطی بتحتانی
رسیدہ و کسر قاف و فتح نون بلغت رومی اسپرک است و آن گیاہی باشد کہ بدان چیزہا
رنگ کنند - صاحب محیط بر (اسپرک) فرماید کہ اسم (اکلیل الملک) است و گویند بفارسی
اسم (زریر) و بر (اکلیل الملک) گوید کہ بفارسی (شاہ افسر) و (گیاہ قیصر) و بعربی (اکلیل
الملک) نیز گویند و بیونانی (مالیلوطس) و (مالیلوطس) و در قصیدہ نوشتہ کہ مالیلوس نزد (حلقہ
توس) نامیدہ و بسریانی (اکلیلا ملکا) و (استرت) نیز گویند نباتیست برگ آن کوچک
مائل بزردی شبیہ ببرگ صعتر معتدل در حرارت و برودت و خشک در اول و گویند
مائل باندک حرارت و گویند مرکب القوی جزو حرارت و یبوست در آن بیشتر از برودت
و بقول شیخ گرم و خشک در اول - قبض بی قوی نیست محلل و منضج و ملین و ملطف -
مقوی اعضا و منافع بسیار دارد (اردو) اکلیل الملک - بقول میر (عربی) مذکر - گیاہ قیصر
ناخونہ - ایک چھوٹے فرش درخت کی نہایت چھوٹی ناخن سے مشابہ و دیکھو سے رنگ
کی پھلی ہے جس کا اکثر ضماد و نطول میں استعمال ہوتا ہے - پتے اس کے گرم و خشک ہیں
تمام سردی کے ورم کو نافع ہے اور سخت ورموں کو تحلیل اور نرم کرتا ہے -

ارخای عنان | (اصطلاح) بقول بہار و انند کنایہ از چیزی بی تامل گذشتن
(عرفی ۵) رخشی زبدی جعودہ تو بود ارخای عنان آفرینش خیزی از ہوا داری جلوۂ
توصیف آن علیہ السلام ارخای عنان آفرینش پیدا ست ای آفرینش از ہوای جلوۂ

نعت او ارخای عنان دارد و وصف او کماهی نمیتوانند گفت یا آنکه ارخای عنان آفرینش از هوای جلوهٔ نعت اوست یعنی از غایت شوق نعت آن سرور آفرینش بی تامل وصف ذات او می گوید ولی توقف راه نعت او می پوید و در لطف هر دو توجیه سخن نیست کما صرح به بعض المحققین (انتهی) مؤلف گوید که (ارخار) بکسر اول لغت عربیست بمعنی فروگذاشتن پرده را و سخت راندن ستور و نرم کردن و دراز کردن رسن اسپ را و نیز نوعی از دویدن سخت (کما فی منتهی الارب) و صاحب اننده هم ذکر این کرده پس (ارخای عنان) ترکیب فارسی حاصل بالمصدر است از مصدر (ارخای عنان کردن) بمعنی دراز کردن و نرم گذاشتن عنان باشد برای سخت دویدن که چون عنان را نرم گذارند و دراز کنند یعنی تنگ نه کنند اسپ به تیزی می دود و شاعر گوید که از هوای جلوهٔ ممدوح ظاهر می شود که باری تعالی شانه عنان آفرینش را نرم گذاشت یعنی در آفرینش تنگی نکرد بلکه سیر چشم بود از ینجاست که همه محاسن آفرینش در ذات ممدوح جمع شد (اردو) باگ ڈھیلی کرنا۔ بقول آصفیہ باگ چھوڑنا تاکہ گھوڑا خوب دوڑے۔

ارخنج | بفتح اول و سکون رای مهمله و فتح خای معجمه و سکون ما بعد بقول صاحب سواد السبیل به فارسی زبان رخنهٔ نهر خورد را گویند۔ دیگر کسی از محققین ذکر این نکرد و معاصرین عجم هم ازین ساکت۔ بخیال ما این مرکب باشد از (ار) که بترکی زبان بمعنی مرد است و مجازاً بمعنی صاحب و (کنج) بضم اول بقول برهان بمعنی نقبی که در زیر زمین مانند خانه کنند باشد پس (ارکنج) بمعنی صاحب نقب و کنایه از رخنه که برای نهر کرده باشند فارسیان

بقاعدهٔ خود کاف عربی را به خای معجمه بدل کردند (ارخنج) شد چنانکه (شاماکچه) را (شاماخچه)
کردند اندرین صورت باید که خای معجمه را مضموم خوانیم یا اینکه (ار) را با (خنج) مرکب کرده
باشد که بقول برهان بالفتح بمعنی نفع و سود و آوازی است که وقت جماع کردن از بینی برآید
پس معنی لفظی (ارخنج) صاحب نفع یا صاحب آواز مذکور باشد و کنایه از رخنهٔ نهر مخفی مباد که
در افادهٔ رخنهٔ نهر شبهی نیست و از رخنهٔ نهر آوازی خاص از دخول آب هم پیدا می آید یا اینکه در
اول لفظ (رخنه) الف وصلی آورده های هوز آخر را بقاعدهٔ خود با جیم عربی بدل کرده (ارخنج)
کردند همچون (ماه) و (ماج) و تعمیم معنی را با رخنهٔ نهر خود مخصوص ساختند و العلم عند الله (اردو)
چھوٹی نہر یا چھوٹا نل جو زیر زمین ہو۔ (مذکر)

ارخون | بقول صاحب انند بحواله فرهنگ فرنگ بالفتح و ضمهٔ خای معجمه (۱) بمعنی شاهزاده
و (۲) سردار و مهتر و (۳) امام و مقتدای ترسایان صاحب … انجیل گوید که یونانی
زبان را (ارخون) بمعنی سردار و مقدم … باشد پس (ارخون) مقصود … آن ارا …
لغتی است صاحب انند علامت لغت عرب ننوشته … فرهنگ لغات عرب
هم یافته نمیشود و صاحب محیط المحیط فرماید که این لغت یونانی است (اردو) بقول صاحب فرهنگ
آصفیه (۱) شاهزاده (فارسی) مذکر … (۲) سردار
فارسی مذکر افسر سرگروه حاکم بهتر قوم (۳) … پیشوا رہنما
آگے چلنے والا۔

ارد | بقول برهان و هفت و جهانگیری و ناصری … بفتح اول و سکون …

ثانی و دال ابجد) بمعنی خشم و قہر و غضب - صاحب رشیدی فرماید که (اردشیر) مرکب است از همین و خان آرزو در سراج گوید که آردشیر را متعلق به معنی سوم لفظ (ارد) هم توان کرد که بمعنی (مثل شیر) باشد و تخصیص صاحب رشیدی درست نیست مؤلف گوید که این اسم جامد فارسی قدیم باشد ماخوذ از (ارت) که بقول صاحب لغات ترکی بمعنی (زیاده شد) آمده یعنی زائد از اعتدال و فارسیان بقاعدهٔ خود تای عربی را به دال بدل کرده خشم و قہر را (ارد) گفته باشند که نتیجهٔ زیادتی اعتدال مزاج است - آنچه صاحب رشیدی (اردشیر) را بمعنی (غصه شیر دارنده) گیرد و صاحب سراج به تسلیم آن تخصیص را نه پسندد نسبت آن عرض می شود که بقاعدهٔ فارسی اسم فاعل ترکیبی (شیر ارد) باشد نه (اردشیر) و (اردشیر) بمعنی مثل شیر درست است (ارد و) غصه - بقول آصفیه (عربی) اردو مین مذکر خشم - غیظ - غضب (امیر ع) وصل مین اسکو کس نے بلوایا ؛ غصہ کیون بار بار آتا ہے ؛

(۲) ارد - بفتح اوّل بقول برہان و ہفت و جامع و سروری مخفف آرد که غلّه آس کرده باشد مؤلف گوید بخیال ما این اصل است و آنچه بمد و ده ہمین معنی گذشت نتیجه لب و لہجهٔ مقامی است که (ارد) را (آرد) هم گویند و (ارد) ماخوذ باشد از (اردہہ) که بزبان سنسکرت دو نیم کرده شده را گویند و دو نیم شدن غلّه مرتبهٔ اوّل است از سائیدن و (اردوا) بمعنی باریک نه سائیده (کذا فی القاطع) پس عجبی نیست که فارسیان از لفظ (اردہہ) ارد اخذ کرده بمعنی غلّهٔ سائیده گرفته باشند و الله اعلم (ارد و) دیکھو آرد کے دوسرے معنی -

(۳) اُرد - بضمّ اوّل - بقول برہان وہفت ورشیدی وجامع وانند وسروری وسراج بمعنی
مانند ونظیر وشبہ - صاحب سراج فرماید کہ عجبی نیست کہ (اردشیر) بمعنی مثل شیر از ہمین معنی مشتق
باشد بمعنی اوّل ہم مؤلف عرض کند کہ بزبان سنسکرت (رُدْر) بضمّ اوّل وسکون دوّم و
سوّم نام مہادیو است کہ علمای ہنود آنرا برای تسکین جہلا مانند ونظیر خدا گفتہ اند و برای
پرستش آن حکم دادہ اند - عقیدۂ علمای شان نمی گویند کہ آن عین حقیقی است بلکہ می گویند
کہ مظہر اوست و ازین کہ عامۂ جہلا قوت ادراک نداشتند برای تفہیم شان دیو ومہادیو
را نشان دادند کہ این مثل اوست را غلط کردند ونتیجۂ آن شرک بیکران آوردند اگرچہ علمای
شان بخیال ما از شرک معصوم اند باید عجبی نیست کہ فارسیان بقاعدۂ خود الف وصل
در اوّل (ردر) آوردہ رای مہملہ آخرہ را بقاعدۂ خود حذف کردند و (ارد) بمعنی مثل را
مانند گرفتہ باشند (واللہ اعلم) مخفی مباد کہ حسب قاعدۂ فارسی ذکر حذف رای مہملہ کردہ اند
(اردو) مانند - بقول آصفیہ فارسی - بمعنی نظیر - مثل - مشابہ - جیسا - (حرف تشبیہ)
(۴) ارد - بکسر اوّل بقول برہان وہفت ورشیدی وجامع وناصری وانند وسروری
نام فرشتہ ایست کہ موکّل بر دین ومذہب وتدبیر ومصالح روز (ارد) است بخیال ما این
متعلق باشد بمعنی سوّم کہ گذشت یعنی مشرکین تدبیر پرستش این فرشتہ را مانند خدا دانستہ
بدین اسم موسوم کردہ باشند بتعلق ماخذ این بمعنی است کہ بمعنی سوّم گذشت (واللہ
اعلم) - پس بخیال ما بضمّ اوّل تصحیح باشد نہ بکسر - (اردو) ایک فرشتہ کا نام فارسی مین
(ارد) ہے جو مصالح مذہب اور ہر ماہ کی چھبیس تاریخ کے مصالح اور تدابیر کا متولی

متعین ہے (مذکر)

(۵) ارد - بالضم بقول برہان وسراج وسروری وہفت ورشیدی و (دری وپہلوی) و
جامع وناصری وانند - روز بیست وپنجم از ہر ماہ شمسی بعضی گویند کہ درین روز نیک است - نو
بریدن وپوشیدن و بد است نقل وتحویل کردن - (فردوسی ؎) سر آمد کنون قصۂ یزدجرد
بماہ سفندارمذ - روز ارد ۔ و اکثر اہل تحقیق شعر فردوسی را بہ تبدیل مصرع اول ذکر کردہ اند
یعنی (؎) ہمی رفت سوی سیاوخش گرد ۔ بماہ سپندارمذ روز ارد ۔ وصراحت کردہ اندکہ
(سیاوخش گرد) نام مقامی است بنا کردۂ سیاوخش - خان آرزو در سراج صراحت فرماید کہ ہرگاہ
فارسیان با سبوع منقسم نمیشود و نظر ایشان بر ایام ہفتہ نیست بلکہ ہر ماہ را سی روز یا کم یا بیش
حساب کنند و ہر روز را بنامی علحدہ خوانند (الخ) وہم او بحوالۂ رسالۂ ابراہیمیہ فرماید کہ صاحب
رسالہ روز ارد را بالضم ارد بہ بیست وپنجم (اسفندارمذ) مخصوص کردہ و این خلاف مصطلح است
(الخ) وہمچنین فرماید کہ تصریح ضمہ نیز خلاف وضع است بلکہ در قافیۂ مصرع اول شعر فردوسی
لفظ گرد را بفتح کاف تازی یا کسر آن باید خواند تا مجموع (سیاوخش گرد) عبارت از موضعی باشد
کہ ساختۂ سیاوش بود ومعنی چنان بود کہ در فلان روز بموضع (سیاوخش گرد) میرفت - بندگان
عزرائی بکاف فارسی وضمہ خواندہ اند کہ لفظ (گرد) بمعنی پہلوان آمدہ وگرد را صفت
سیاوش قرار دادہ اند دریں صورت معنی مصرع چنان می شود کہ در روز فلان نزد (سیاوش
دلیر) میرفت - وحالانکہ روندہ درین شعر خود سیاوخش است لا غیر چنانکہ بر متتبعات
شاہنامہ پوشیدہ نیست وچون گرد در اصل لغت فرس بکسر وفتح ہر دو مستعمل است وحالا

در جمیع فارس و یزد و ری بکسر کاف تکلم کنند علی الخصوص اکثر و بلاد ای که منسوب بانی آنها
بکسر کاف اطلاق کنند مثل (شاپورکرد) که شهریست منسوب باشاپور و (داراب کرد)
که داراب خسرو منسوب آنست پس برین قیاس (سیاوخش کرد) نیز بفتح و کسره هر دو
مستعمل باشد در خصورت آرد نیز بفتح و کسره هر دو صحیح باشد (انتهی) **مؤلف** گوید که
مجرد (ارد) را بمعنی روز ارد گرفتن قابل غور است که در سند موجوده (روز ارد) آمده نه
مجرد (ارد بمعنی روز مخصوص) پس بخیال ما روز مخصوص را (روز ارد) گفتن به تعلق نام
فرشته ایست که بمعنی (۳) گذشت باید که نقول بهت دارد .. الخ اقول خواهیم و معنی
فرشته باشد نه بمعنی روز خاص نتنی مبادکه در مصرع اول شعر فردوسی سیاوخش .. افاعل
گیرم یا نگیرم هر دو صورت گرد .. بضم کاف فارسی ارضت سیاوخش گرد ابتاقیه آن
(ارد) را بضم شهوم خواهیم در (ارد و ارد) آن روز مخصوص است که بنام فرشته خاص
منسوب است .. خان آرزو .. بکسر اول گفته قابل .. است و تحقیق آن ضعف
و ما .. بفتح اول هم کلام .. است چنانکه بالا گذشت با .. تحقیق .. مجرد (ارد) را بمعنی
روز است و .. گرفتن قابل .. ۱۹ .. شمسی کے پچیسویں روز کا نام فارسی
میں (ارد) ہے .. (ذکر)

(۲) (ارد) بضم .. بقول .. فارسی و بالفتح نام
فرشته از فرشتگان .. گذشت کرد نام فرشته که ذکر
آن به (۳) گذشت .. (۱۹) .. کے بیسویں اور نیز

قوچنج کے ایک قریے کا نام فارسی مین (ارد) ہے۔ مذکر۔

اردا | بقول صاحب برہان وہفت بروزن فردا نام مؤبدی و دانشمندی است وا ودر زمان (اردشیر بابکان) بوده و فارسیان او را پیغمبر دانسته اند و او را (ارداد) بروزن فرہاد نیز گفته اند و پدر او (ویراف) بکسر واو نام داشت صاحبان سراج ورشیدی مجامع ذکر (اردا) کرده اند و صاحب ناصری فرماید که به (ارداویراف) هم شهرت داشت مؤلف گوید که (اردا) بکسر اول لغت عربی است بقول صاحب منتخب تباه کردن و یاری کردن و یار شدن کسی را و بقول صاحب منتهی الارب بمعنی آرام دادن و بگفت خود ثابت نمودن چیزی را و برقرار داشتن هم۔ پس بخیال ما همین باشد وجه تسمیه این که این همه معانی با دعوی پیغمبری مناسبت دارد و تصرف فارسیان همین قدر است که بفتح الف استعمال کرده نام شخصی خاص نهادند (اردو) اردا۔ فارسی مین ایک دانشمند کا نام جس کو فارسیون نے پیغمبر مانا تھا۔ (مذکر)

ارداب | بفتح اول و بای موحده بقول صاحب شمس آردیکه بآب شور بپزند از ند صراحت نکند که لغت فارسی است و دیگر کسی از محققین ذکر نکرد مؤلف گوید که این مرکب است با لفظ (ارد) بمعنی دوش که گذشت و (آب) بمعنی نار و (های هوز) نسبت یعنی چیزی که با آرد و آب ساخته می شود از قبیل آش و سندی در کار است که نیافتیم (اردو) ایک قسم کی آش کو فارسیون نے (ارداب) کہا ہے جو کھاری پانی مین آٹا شریک کرکے پکائی جاتی ہے (مؤنث)

ارداد | بفتح اول بقول صاحبان برہان وہفت که بضمن (اردا) ذکر کرده اند ہمان

ارداکه گذشت فارسیان بقاعدهٔ خود دال
مهمله را بر (اردا) زائد کردند چنانکه (پیرهن)
را (پیرهند) ساختند - صاحب قوانین دستگیری
ذکر دال زائد کرده است (اردو) دیکھو
اردا -

اردانش بقول صاحب هفت [illegible]
اوّل و سکون رای مهمله و دال ابجد بالف
کشیده و کسر نون و شین منقوطه زده بمعنی خیر
و خیرات و چیزی در راه خدا [illegible] دادن
و دیگر کسی ذکر این نکرده [illegible] تائید نشد و
گوییم که در روزمرهٔ معاصرین عجم این لغت متروک

است و زائده [illegible] صاحب هفت باشد
و بلحاظ بیانش جزئیت نیست که حاصل بالمصدر
باشد از اردانیدن [illegible] بمعنی تقسیم آوردن
[illegible] کردن - و مجازاً [illegible] را در راه خدا
[illegible] حالا این [illegible] متروک است
و صاحبان تحقیق ازین ساکت ولیکن اصول
لغت [illegible] تسلیم کند و [illegible] اردانش از وجود
[illegible] (اردو) خیرات خیرات
[illegible] - [illegible] خیرات
[illegible] راه خدا [illegible] جاوے -
([illegible])

اردانه بقول صاحب [illegible] و [illegible] زن مردانه
صحرائی که آن خیری بری گویند صاحب [illegible] گوید که لغت [illegible] [illegible] شب بوی
جهت آنکه بوی آن در شب ظاهر می شود [illegible] [illegible] و آن از
جملهٔ گلهای خوشبوست [illegible] [illegible] الوان
بعضی زرد و بعضی سرخ و بعضی [illegible] و بعضی کبود [illegible] [illegible] است
و گویند مراد از [illegible] آن [illegible] [illegible] قسم [illegible] این

باشد طبیعت مجموع آن گرم وخشک در دوم وگویند دراول وگویند گرمی قسم زرد آن نامعلوم وخشکی آن تا دوم برسد وآن محلّل وملطّف وجالی ومدر وجذّاب از عمق بدن ونافع ریاح ومنافع بسیار دارد **مؤلف** گوید که (اردان) بفتح اوّل و دال مہملہ درعربی زبان بمعنی آستین ہارا گویند (کذا فی منتہی الارب) که جمع ردن است پس فارسیان ہای نسبت برین زیاد کرده (اردانه) گلی را نام کردند که باین آستین ہا خصوصًا با آستین قبای عجم شباہت کلی دارد پس این را مفرس توان گفت (اردو) گل شبو - بقول صاحب آصفیہ (مونث) ایک قسم کے پھول کا نام جورات کو کہلاتا ہے -

اردا ویراف بقول صاحب انند ہمان (اردا) است که بجایش مذکور شد ونام پدرش (ویراف) بکسر واو بود وپسرش بلقب اعنی مشہور وتفصیل این و وجہ تسمیہ آن ہم درانجا بیان کرده ایم (اردو) دیکھو اردا -

اروب بقول برہان وجامع وہفت وسراج بروزن ہرشب جنگ وجدال را گویند **مؤلف** گوید که (رتب) بفتحتین بقول صاحب منتخب درعربی زبان بمعنی سختی آمده پس عجبی نیست که فارسیان بقاعدۂ خود تای فوقانی را به دال مہملہ بدل کردند - چون (توت وتود) و (زرتشت وزردشت) ودراول (ردب) الف وصلی آورده (اردب) بمعنی جنگ وجدال استعمال کردند والله اعلم - صاحب انند (اردب) را بمعنی جنگ وجدال لغت عرب گوید ولیکن محققین عرب ازین ساکت (اردو) جنگ وجدل - بقول آصفیہ (اسم مذکر) لڑائی بھڑائی - دنگہ فساد - رگڑا جھگڑا - قتال وجدال

وبقول صاحب رسالہ (مؤنث) (شہیدی ص ۵) جنگ وجدل ہنگامی شہیدی تمام عمر
ایرانیون مین یار رہے تورانیون مین ہم

اردبہشت | (اصطلاح) بقول صاحب انند بفتح اول وکسر دال مہملہ وفتح
بای موحدہ وکسر ہای ہوز وتای موقوف مرادف اردی بہشت مؤلف گوید کہ
مخفف آن) بحث کامل این بر اردی بہشت می آید (اردو) دیکھو اردی بہشت

اردبیز | بقول صاحب ہفت قلزم
بفتح اول وسکون رای مہملہ ودال ابجد وکسر
موحدہ وتحتانی بمثناۃ تحتانی رسیدہ وسکون
زای منقوطہ غربال را گویند مؤلف گوید
کہ دیگر کسی از محققین ذکر این نکرد۔ معاصرین
خبر استعمال این ندارند۔ بخیال ما مرکب
از (اردو) وبیز اسم فاعل ترکیبی یعنی آرد بیز
ارد۔ (اردو) چھلنی ۔ بقول آصفیہ
ہندی اسم مؤنث ۔ غربال ۔ چھاننے کا
آلہ ۔ چھلنی ۔

اردبیل | بقول صاحب برہان وہفت وجامع وسروری بروزن اسمٰعیل (۱)
نام پسر ارمنین بن لنطی بن یونانست و(۲) نام شہری معروف ۔گویند آن شہر را
فیروز جد نوشیروان بنا کردہ ازان جہت فیروز گرد ہم خوانند وبعضی گویند منسوب
بہ اردبیل بن ارمنین است وبنا کردہٴ دست خان آنست وصاحب جہانگیری ذکر ہر دو معنی
کردہ نسبت معنی دوم گوید ثانی بنا بنام او باشد و از ثقات کجات نزد یاد کردہ در
شہر مذکور مسکن ومدفن شیخ صفی الدین است قدس سرہ صاحب مؤید بذیل الغات
فارسی بمعنی دوم قانع گوید کہ نام شہری است وآذربائیجان وصاحب ناصری ابیرا

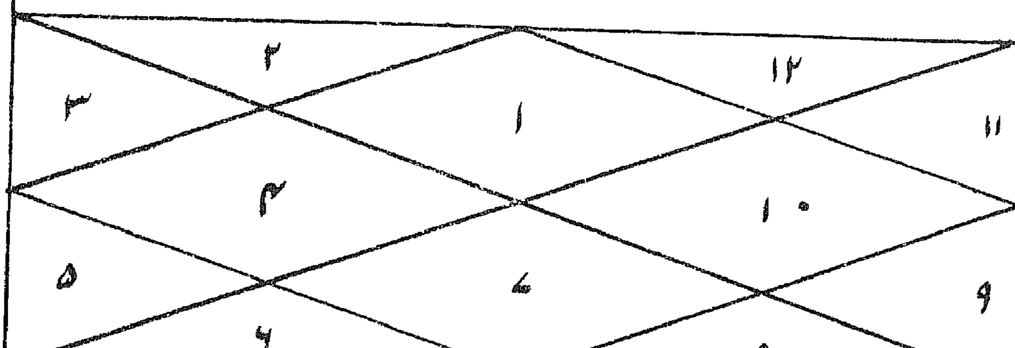
به بای فارسی (اردپیل) بمعنی پیل خشمگین گیرد و صاحب شمس هم ببای فارسی نوشته
(سعدی شیرازی ؎) یکی آهنین پنجه در اردپیل ٭ همی بگذرانید بلیک زپیل ٭ (فردوسی
؎) سپاهی که از برد ع و اردپیل ٭ بیامد بفرمود تا خیل خیل ٭ (وله ؎) همی راند
زدان سان که از کوه سیل ٭ با آبل گذشت از در اردپیل ٭ نسبت هردو شعر فردوسی خیال
صاحب ناصری اینست که حکیم فردوسی خیل و سیل را با مالهٔ فتح بسوی کسره آورده مولف
گوید که چرا نگوییم که فردوسی در (اردپیل) بای فارسی را مفتوح گرفت و این تصرف اوست
یجوز للشاعر مالا یجوز لغیره" اگرچه بعض صاحبان تحقیق در کتابت این بای عربی نوشته اند و
صاحب هفت صراحت بای موحده کرده است ولیکن بخیال ما (اردپیل) ببای فارسی
است بمعنی (مثل پیل) از قبیل (اردشیر) همین باشد وجه تسمیه یعنی حقیقت معنی اول
و نسبت معنی دوم عرض می شود که شهر معروف بنام بانیش موسوم شد آنچه صاحب
ناصری (اردپیل) را بمعنی پیل خشمگین نوشته است درست نباشد زیرا چه (ارد) بمعنی
خشم است و مرد خشمگین را بقاعدهٔ فارسی (پیل ارد) توان گفت نه (اردپیل) زیرا که بقاعدهٔ
اسم فاعل ترکیبی تقدیم پیل ضرور است همچو (بهرو) (بزدل) و امثال آن - معاصر
عجم اکثر در قواعد بی راه میرود (اردو) (۱) اردپیل - ایک شخص کا نام ہے جس کے
باپ کا نام ارمنی تھا (۲) اردپیل ایک شہر کا نام ہے جو نمبر (۱) کا آباد کیا ہوا
شہر ہے (مذکر)

اردتوله | بقول صاحب شمس لغت فارسی زبان است بمعنی طعامی که مانند کاچی

است کہ بعربی سخینہ گویند و مردم درویش خورند۔ دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکردہ و در
محدودہ ہم گذشت **مؤلف** گوید کہ آشی را (آرد تولہ) و (را ردتولہ) گفتہ باشند کہ در ان آرد
بقدر قلیل باشد و معنی قلت مجازاً از لفظ تولہ پیدا است کہ تولہ بقول برہان در زبان
زبان وزنی باشد بقدار دو نیم مثقال و در ہند تقریباً معادل یک روپیہ (اردو)
دیکھو آش ۔ نواح دکن میں عام لوگ اس کو گنجی کہتے ہیں اور مہذب لوگوں کی زبان
پر کانجی ہے آش سے کم درجہ ۔ ایک قسم کی رقیق غذا جس میں غذائیت کم مقدار میں
ہوتی ہے ۔ صاحب آصفیہ نے لفظ (پیچ یا پیچھ) پر کانجی کا ذکر کیا ہے اور (کانجی)
بمعنی (پیچ) لکھا ہے ۔ لیکن درحقیقت ہماری تحقیق میں پیچ اور چیز ہے اور کانجی
اور چیز ۔ کانجی وہ خاص غذا ہے جو فقرا اور غربا کے لئے کم خرچ بالانشینی کے
طور پر تیار ہوتی ہے جس میں آٹا بہت ہی کم مقدار میں ہوتا ہے اور پانی کا حصہ
دکھاؤ بہت زیادہ البتہ یہ پیچ سے مشابہ ہوتی ہے اور پیچ اوس پانی
کا نام ہے جو چاول کو جوش دینے کے بعد جب وہ پھول جاتے اور
پک جاتے ہیں تو باقیماندہ پانی نتھار لیا جاتا ہے تا کہ خشکہ زیادہ نرم نہ ہو جائے
صاحب ساطع فرماتے ہیں کہ کانجی زبان سنسکرت کا لفظ ہے وہ سرکہ جو چاول سے
بنایا جاتا ہے ۔ الحاصل ہمارے نزدیک اسے میں (آرد تولہ) کا ترجمہ ہندوستان کے لحاظ سے
آش اور محاورۂ دکن میں کانجی ۔

آرد جان | صاحب برہان و ہفت گوید کہ با جیم بروزن ہم زبان انجدان اول

اہل نجوم و در احکام مرقوم - صاحب شمس باتفاق معنی برہان صراحت کند که لغت
عربی است و صاحب سروری بحواله اداة الفضلا فرماید که به را و دال مهملتین و جیم تازی
بر وزن بندگان (۱) نوعیست از اشکال و اسرار علم نجوم و فرماید که در فرہنگ (اردکان)
باین معنی آورده (اردجان) را معرب آن گفته صاحب فرہنگ جہانگیری مصدق آن
صاحب مؤید فرماید که (۲) نام موضعی است از مضافات شیراز و نام دیہی از نواحی یزد
صاحب مدار الافاضل در معنی اوّل ہمزبان سروری مؤلف گوید که مقصود صاحبان
لغت از اشکال نجوم - جدول است و بعضی از اہل تحقیق صراحت این ہم کرده اند پس
(اردگان) در فارسی زبان جدول زائچه باشد که باعتبار دوازده بروج - بر دوازده
خانه شامل است که صراحت آن بذیل کرده ایم و سلسلهٔ بروج درین جدول بسلسلهٔ
اعداد قائم می شود که در ہر یک خانه نوشته ایم - حالا بر وجه تسمیهٔ (اردگان) غور می کنیم

که فارسیان جدول زائچه راچرا (اردگان) گفته اند واضح باد که (ارده) در فارسی زبان
جہانگیری را گویند که آرد بیز باشد یعنی سوراخہا دارد ہمچو غربال و نقشهٔ زائچه که نقلش بالا گذشت

مشابه غربال و (کنگیر اردبیر) است و (دگان) بقول صاحب برهان در فارسی زبان
بمعنی لائق وسزاوار و پادشاه را نیز گویند و افادهٔ معنی جمع هم کند یعنی وقتی که در آخر کلمهٔ در آید
که آخرش های هوز باشد (الخ) مقصودش چنین نیست که های هوز آخره را بقاعدهٔ فرس
بکاف فارسی بدل کرده الف و نون جمع بر و زیاده کنند. همچو بندگان و ایستادگان پس
(اردگان) چیزی باشد که قابلیت اردبیر و اردبیر دارد یعنی شل اردبیر شبک یا پادشاه اردبیر است
بر سبیل فرض یا مجموعهٔ اردبیر بمعنی اردبیرها مخفی مباد که جمع غیر ذوی الارواح هم در فارسی
برخلاف قیاس بالف و نون آمده که بحث مفصل این بر (ان) کنیم یا اینکه (اردگان) معنی
سزاوار فرشته که ذکرش بر لفظ (ارد) گذشت باجمله همین باشد و وجه تسمیهٔ (اردگان) مسلم
است که (اردجان) معرب (اردگان) باشد و نسبت معنی و [illegible] می شود که
موضعی یا دیهی را بدین نام موسوم کردن تعلق باشد بخصوصیات مقامی [illegible] است
که بمعنی (سزاوار ارد) گرفته باشند و (اردگان) مقصودشان فرشته باشد که ذکرش بر معنی چهارم
گذشت یا مختلف اردشیر یا تعلق بنا روا یا دیگر آن بنا کسی باشد که (ارد) نامش بود و قس
علی هذا (والله اعلم) (اردو) (ار) [illegible] فارسی بقول صاحب آصفیه ذکر طالع
مولود - جنم پترا - کنڈلی - لگن - وہ کاغذ جو نجومی لوگ بچہ کی پیدائش کے وقت بناتے
ہیں جس میں مولود کی تاریخ وقت ماہ و سنہ ولادت درج ہوتا ہے اسوقت [illegible]
سیارے جہاں جہاں ہوتے ہیں وہ ایک آسمانی نقشہ میں بنا دئے جاتے ہیں پس اگر
موافق ہر ایک نجومی اسکی [illegible] ہے [illegible] صاحب ساطع نے

(لگن) بمعنی لحظہ و آن لکھا ہے - الحاصل ہماری رائے مین (ارد جان) یا (اردگان)
کا ترجمہ وہ خانہ دار نقشہ ہے جو زائچہ مین بنایا جاتا ہے جس کے ۱۲ - خانے ہوتے ہین اور
ہر ایک خانہ مین سات ستارون کی گردش بارہ برجون مین دکھائی جاتی ہے بلحاظ اس وقت
اور ساعت کے جس مین ولادت یا لڑائی یا اور کوئی واقعہ ہوا جس کے متعلق وہ زائچہ
ہے پس بعضون کی راے مین زائچہ کو صرف مولود ہی سے مخصوص کرنا مناسب نہین ہے
ہم اس بحث کا کامل تصفیہ (لفظ) زائچہ پر ردیف زای عربی مین کرین گے - (۲)
اردجان اور اردگان مضافات شیراز سے ایک موضع کا نام ہے اور حوالی یزد سے
ایک موضع کا نام (مذکر)

اردستان | بقول ضمیمہ برہان بالفتح والکسر ہر دو آمدہ با تای قرشت - بروزن
(ترکش دان) نام ولایتی است از ولایت ہای بالادست و در انجا انار خوب بہم
میشود - صاحب مؤید ہم ذکر این کردہ نسبت وجہ تسمیۂ این عرض کنیم کہ عجبی نیست کہ در
لفظ (ارد) بمعنی چہارمش باشد تبرکاً یا بلحاظ بلندی مقام و (ستان) در فارسی زبان
بمعنی جای انبوہی و بسیاری چیز ہاست ہمچو گلستان پس معنی (اردستان) جای انبوہی
فرشتگان باشد و جا دارد کہ بوجہ زیادتی پیدا وار این مقام بمناسبت معنی دوم (ارد)
این را (اردستان) گفتہ باشند و ممکن است کہ اکثر باشندگان اینجا خشمناک و خشمگین
باشند و بمناسبت معنی اول (ارد) بہ اردستان موسوم کردہ باشند واللہ اعلم (اردو)
اردستان - فارسی مین ایک ولایت کا نام ہے - (مذکر)

اردش بقول برہان و سراج بفتح اوّل و ثانی وضم دال بی نقطه و سکون شین نقطه دار نام مقدار معیّنی است از گناهان بزعم فارسیان صاحب هفت این را بفتح اوّل و سکون رای مهمله و دال ابجد و شین منقوطه زده گوید و فرماید که بفتح رای مهمله هم بنظر آمده صاحب جهانگیری در دستور چهارم خاتمهٔ کتاب ذیل لغات ژند و پاژند [illegible] ومعنی با برہان اتّفاق دارد صاحب جامع این را بضم دال [illegible] بروزن [illegible] آورده **مؤلّف** گوید که در حلیهٔ لفظ ما را با صاحب جامع اتّفاق است [illegible] و لغت سنسکرت بالفتح بمعنی دشمن و عدو است کذا فی (آسا [illegible]) و اردش بالضم [illegible] فارسی زبان بمعنی بد و زشت آمده - پس صاحبان ژند و پاژند اردش بمعنی دشمن بگرفته باشند و کنایه از گناه - آنچه صاحبان تحقیق مقدار معیّن گناه [illegible] باشد مثلا از کسی و دبال رهزنی واقع شد و این گناه که [illegible] اردش نام نهند والله اعلم (اردو) گناہوں کی ایک مقدار معیّن کو فارسیوں نے اردش کہا ہے -

اردشیر بقول صاحبان برہان و هفت و جامع و ناصری [illegible] نام بهمن بن اسفندیار پدر دارا است گویند چون [illegible] از گناهان [illegible] [illegible] نام موسوم ساخت و معنی ترکیبی آن شیر [illegible] [illegible] آمده و (۲) نام پسر ساسان ابن بهمن هم که اوّل ساسانیان [illegible] [illegible] (۳) نام پسر شیرویه [illegible] [illegible] باشد صاحبان [illegible] صاحب [illegible]

نمبر (۱) گوید کہ این ہمان پادشاہ ایران است کہ دختر خود (ہمای) را بحکم آتش پرستی در حبالۂ
خویش آورد و دارا سب از بطن اوست (کذا فی شہنامہ) وبحر الجواہر است ذکر معنی سوّم ہم کردہ
کہ (اردشیر) بن شیرویہ یک سال و نیم پنجاہ در ایران ملک راند و از دست شہزادہ بزہر کشتہ
شد۔ خان آرزو در سراج فرماید کہ بضمّ و فتح ہر دو درست است و نسبت معنی اوّل گوید کہ
این لقب باشد نہ علم و ذکر معنی سوّم ہم کردہ مؤلّف عرض کند کہ معنی ترکیبی (اردشیر)
مثل شیر یا خشم شیر باشد کہ (ارد) بمعنی خشم و نظیر بجای خودش گذشت ۔ اضافت
ارد بکثرت استعمال حذف شد پس بلحاظ دلیری و شجاعت بہ تشبیہ شیر (اردشیر) توان
گفت و این کنایہ باشد آنچہ بعض محقّقین معنی ترکیبی این (شیر خشمناک) نوشتہ اند
تسامح کردہ کہ بقاعدۂ فارسی برای این معنی (شیر ارد) باید گفت کہ اسم فاعل ترکیبی باشد
ہمچو (روباہ خصال) و (مہر سیما) و (ملک صورت) واگر (اردشیر) را بمعنی (غضب شیر) گیرند
استعارہ باشد ولیکن وجہ تسمیۂ اوّل الذکر بہتر است و آنچہ خان آرزو این را بالضمّ و بالفتح
ہر دو آوردہ بدین سبب است کہ (ارد) بمعنی مانند و نظیر بالضمّ اول است و بمعنی خشم و غضب
بالفتح صاحب ہفت (اردشیر) را بالفتح آوردہ و بخیال ما باید کہ بالضمّ خوانیم کہ در وجہ
تسمیۂ (ارد) را بمعنی مثل و شبیہ مرجّح دانیم و نسبت معنی دوّم و سوّم عرض می شود کہ دیگر
شہزادگان را بہ لقب نمبر (۱) نام نہادہ باشند و معنی چہارم ہم کنایہ باشد۔ چنانکہ معنی
اوّل (فردوسی سلہ) چو دیدش بدان گونہ او را دلیر ٭ ہمی خواندندش پس اردشیر ٭
اردشیر ٭ (اردو) (۱) اردشیر بہمن بن اسفندیار کا لقب (۲) ساسان ابن بہمن کے

بیٹے کا نام (۳) اردشیر ایک بادشاہ ایران کا نام جو شیرویہ ابن پرویز کا بیٹا تھا۔ (۴) دلیر۔ (فارسی) اردو میں مستعمل۔ بقول آصفیہ نڈر۔ بے خوف۔ جری۔ بہادر۔ شیر مرد

اردشیران بقول صاحب برہان ورشیدی مرادف (اردشیر دارو) نوعی از مرو که تلخ باشد و در بعض نسخ برہان، نیز (اردشیروان) نوشته بخیال ما غلطی کتابتش نباشد که از سلسلهٔ ردیف حروف می کشاید که واو غلط است صاحب جامع و جہانگیری ہمزبان رشیدی وصاحب ہفت گوید که نوعی از مرو است و آن گیاہی باشد خوشبو صاحب محیط فرماید که نوعی از مرو و بر مرو نوشته که بالفتح اسم نبطی است و گویند فارسی و نیز بفارسی (مرو رشک) و بیونانی (ماثلوفن) و بعربی (ریحان الشیوخ) و بہندی (کنوچه) نامند و آن اسم جنس است و انواع می باشد و ہر یک بنامی مخصوص و (بری العالم) و (خرامی) و (اقحوان) و (گاوزبان) نیز اطلاق می نمایند و از مطلق آن مراد نوع خوشبوی آنست که (مرماحوز) باشد و بر (مرماحوز) گفته که این را بفارسی (مرو خوشان) نامند و گویند مرو کوہی است و بہترین آن بستانی و نافعتی از صاحب فلاحة نقل کرده که از ہفت اقسام مرو۔ (مرماحوز) بہترین آنست و انفع از برای خوف و اکثر و را دو بیم داخل میشود و طعم آن تلخ و دران ادنی بشاعت و ادنی تخدیر و طبع آن گرم در سوم و خشک در دوم و بقول بعضی گرم در دوم ملطف و محلل و مسکن ریاح و مفتح سدد۔ چون در شراب خیسانیده بنوشند سکر شدید آرد و منافع بسیار دارد (الخ)

مؤلف گوید که الف و نون نسبت را بقاعدهٔ فارسی بر (اردشیر) زیاده کرده بدینوجه اسم این دوا نهاده باشند که اردشیر این را

در شراب استعمال می کردہ ہمین باشد وجہ
تسمیۂ (اردشیر دارو) و نسبت (ارشیروان)
بزیادت واو بعد رای مہملۂ دوم) عرض
کنیم کہ (وان) در فارسی بقول برہان بحالت
ترکیب بمعنی نگہبان آمدہ (چون گلہ وان)
و امثال آن پس (اردشیروان) بمعنی محافظ
اردشیر این دارو را گفتہ باشد کہ خوردنش
در شراب باعث تسکین خاطر اردشیر بود۔
(واللہ اعلم) (اردو) صاحب محیط نے
(مرو) پر لکھا ہے کہ کنوچہ ہندی مین مروکا
کا نام ہے اور نیز صاحب جامع الادویہ نے
نمبر ۸ ۲ ۲ پر صراحت کی ہے کہ کنوچہ وہی
دوا ہے جسکو فارسیون نے (مروشک) کہا
ہے۔ فرہنگ آصفیہ مین متروک ہے اور لفظ
(مروا) پر آپ نے ایک قسم کی کڑوی
خوشبودار گھانس کا ذکر کیا ہے۔

اردشیر بابکان | بقول صاحبان برہان
و ہفت و جامع و انند کہ بذیل آردشیر ذکر
کردہ نام پسر ساسان ابن بہمن کہ اول شاہ ساسانیان
بود۔ صاحب جہانگیری بضمن (اردشیر ہند
این از کلام فردوسی آوردہ (ف) مراد
کنون مردم یادگیر پہی خوانندش بابکان
اردشیر۔ مؤلف گوید کہ بابک بروزن
ناوک۔ بقول برہان بمعنی امین و استوار و
پادشاہ عظیم الثّانی کہ اردشیر دخترزادۂ او بود
صاحب برہان بر لفظ (بابک) صراحت
این ہم کردہ کہ ہمین سبب دخترزادۂ بابک را
(اردشیر بابکان) می گفتند (الخ) یعنی منسوب
بہ بابک کہ الف و نون نسبت بقاعدۂ فارسی
می آید ہمچو ایران و توران۔ ذکر این بر نمبر
دوم (اردشیر) ہم گذشت (اردو) ساسان
ابن بہمن کے بیٹے کا نام (اردشیر بابکان) ہے

اردشیر خُرّہ | (اصطلاح) بقول صاحبان
برہان و سروری و ہفت بضم خای نقطہ دار

و فتح راى بى نقطهٔ مشدد نام الكاييست بزرگ
از ولايت فارس كه شيراز و ميمند و سمنكان و
برخان و سيراف و كازران و كام فيروز
ازان الكاست و رسم كردهٔ اردشير باشد
و بعض گويند رسم كردهٔ هرود بن كنعان است
صاحب رشيدى گويد كه اين را (خرهٔ اردشير)
نيز گويند يعنى آباد كردهٔ (اردشير بابكان) و
بعضى گفته اند آباد كردهٔ بهمن و اول صحيح است
(انتهى) و صاحب جامع فرمايد كه نام ولايت
بزرگى است از فارس - خان آرزو در سراج
گويد كه اگرچه بهمن هم اردشير لقب داشت ولكن
اصح اين است كه آباد كردهٔ (اردشير بابكان)
است مؤلف گويد كه (خره) بقول برهان
بفتح اول و ثانى و خفاى ها بمعنى حصه و بخش
است كه حكماى فرس ملك فارس را بر پنج
حصه قسمت كرده اند و هر حصه را نامى نهاده
(۱) خرهٔ اردشير (۲) خرهٔ استخر (۳) خرهٔ
داراب (۴) خرهٔ شاپور (۵) خرهٔ قباد
و باين معنى با واو معدوله هم آمده خان آرزو
هم در سراج خره را بدين معنى بفتحتين
نوشته - پس (اردشير خره) بتشديد را
مهمله چنانكه صاحبان برهان و سرورى و
هفت نوشته اند درست نباشد نسبت
ضم اول عرض ميشود كه بعض صاحبان
تحقيق (خوره) به واو معدوله هم بهمين معنى
آورده اند پس اگر واو حذف شود خره بضم
اول باشد (اردو) اردشير خره ملك فارس
كے ايك حصه كا نام ہے جسكو (اردشير بابكان)
نے آباد كيا تھا - (مذكر)

اردشير دارو | (اصطلاح) همان اردشيران
است كه گذشت - بيان مفصل اين همه اينجا
مذكور - صاحبان برهان و رشيدى و سرورى
و شمس و هفت و ناصرى هم ذكر اين كرده اند
(اردو) ديكھو اردشيران -

اردفنافی | بقول صاحب برہان وہفت وانند بفتح اوّل وکسر ثانی وسکون ثالث
وفتح فا ونون بالف کشیده وکسر فای دیگر بتحتانی رسیده بلغت یونانی نباتیست صحرائی
جهت گزندگی جانوران خصوصاً زنبور ریطلا کنند نافع باشد وآنرا بعربی (قثاء الحمار) خوانند صاحب
محیط فرماید که بکسر همزه وسکون رای مهمله وفتح دال مهمله وسکون قاف وفتح نون والف
وکسر قاف ویا (اردق ناقی) وبقول گیلانی (اردف نافی) بہ فا ونون بفتحہ لغت یونانی
است وآن نباتیست که در آجام وآبهای ایستاده می روید وگویند شجریست مثل کبر بسیار
تند بو وسوزاننده در غایت تیزی وحرارت وثمر آن در غلاف مثل کاکنج شمیدن
بوی آن مورث امراض دماغی صعب وراہب گوید که سرد وخشک در دوم ودران
قوت سمیه است (الخ) فارسیان این را (سیاهنگ) خوانند (اردو) کریلا - بقول
آصفیه (ہندی) مذکر - ایک قسم کی نبات - کڑوی ترکاری کا نام جو بیل میں لگتی ہے اور
صورت میں کھردری ہوتی ہے عربی میں اسکو (قثاء الحمار) اور فارسی میں (سیاہنگ)
کہتے ہیں - تیسرے درجہ میں سرد وخشک - (الخ) اور بقول صاحب محیط دوسرے درجہ
میں سرد وخشک - صاحب مخزن الادویہ نے قثاء الحمار پر لکھا ہے کہ اسکا ہندی نام
کریلا نہیں ہے بلکہ کڑوی کچری تلخ یا کندوری ہے اور (سیاہنگ) اسی کو فارسی میں
کہتے ہیں اور نیز (خیار زه اسپند) و (خیار خر) اور صاحب آصفیہ نے کندوری پر فرمایا ہے کہ
اسم مذکر - ایک قسم کا جنگلی گھیا -

اردک | بقول صاحب ناصری بضم اوّل وفتح دال مرغابی صیادان سردری

و رشیدی و بہار و آنند فرمانید کہ قسمی است از مرغابی معروف و آرزو گوید کہ لغت ترکی است صاحب شمس نوشتہ کہ لغت فارسی و ترکی ہر دو یعنی در ترکی بضم اول و کسر دال قسمی است از مرغابی معروف و در فارسی بمعنی فرو نشستن آماس جراحت - صاحب بہار عجم و صاحب لغات بحوالہ سفرنامۂ ناصرالدین شاہ قاچار گوید کہ معاصرین عجم این را بمعنی قاز استعمال کنند و صاحب بول چال فرماید کہ قاز و بط بری را (اردک) نامند (شاہ طاہر گفتہ ہ) آنکہ از صولت سرپنجۂ شاہین چو عقاب ؛ بال نسرین فلک را شکند چون اردک ؛ مؤلف عرض کند کہ صاحب لغات ترکی (اوردک) بہ تفخیم ضمۂ ہمزہ و سکون رای مہملہ و فتح دال مہملہ و سکون کاف فارسی بمعنی مرغابی آوردہ فارسیان واو را کہ در رسم الخط ترکی بطریق علامت ضمہ می نویسند حذف کردند و مجازاً بمعنی مرغابی و بط بری و قاز کہ از اقسام مرغابیست استعمال کردند و نسبت معنی دوم کسی از اہل تحقیق مؤید صاحب شمس نیست و سندی ہم پیش نشد - اعتبار را نشاید (اردو) مرغابی (فارسی - اردو میں مستعمل) بقول آصفیہ (مؤنث) قاز - جل ککڑ - ایک مشہور پرند کا نام جو اکثر دریا میں تیرتا رہتا ہے اور مچھلیاں پکڑ کر کھاتا ہے - آپ ہی نے قاز پر لکھا ہے کہ (اسم مؤنث) ترکی زبان کا لفظ - بمعنی راج ہنس - ایک قسم کا حواصل ایک مشہور پرند کا نام جو اکثر موسم سرما میں گرم جنگلوں میں چلا آتا اور اس کے غول کے غول دریا کے کناروں پر رہتے ہیں - اور آپ ہی نے لفظ (بط) پر فرمایا ہے کہ (مؤنث) ایک آبی پرند کا نام جو مرغابی کی قسم میں سے ہے - بطخ - قطخ - التماس اردک کا

ترجمہ مرغابی ہے جس میں بطخ اور قاز داخل ہے۔

اردک از کون پراندن (مصدر اصطلاحی) بہار گوید کہ لوطیان گویند۔ چنان ضرب و سیلی بر سرش زدیم کہ اردک از کونش پراندیم" (نعمت خان عالی ے) نگرفت کلہ ز فرق شاہین چو تا از کونش پراند اردک چو (ملا فوقی یزدی ے) مخوان بر من نوای زاغ گردون چو کہ می پرانمت صد اردک از کون۔ صاحب انند فرماید کہ بمعنی استہزا کردن۔ و ریشخند نمودن است چنانکہ کلاہ از سر کسی بردارند و ذکر معنی اول ہم کند و سندش ہمان سند نعمت خان عالی است کہ بالا گذشت مؤلف گوید کہ ہر دو محققین تعریف این مصدر اصطلاحی درست نکردہ اند بخیال ما معنی مجازی بر می آید و پیدا می شود از معنی حقیقی الفاظ این مصدر یعنی (اردک از کون پراندن) کنایہ باشد از (اہانت کردن) کہ اردک یعنی مرغابی ہم سپید رنگ باشد و آب منی ہم سپید۔ و مجازاً بمعنی رسانیدن و تنگ کردن و شرمناک سزا دادن۔ (اردو) بقول صاحب آصفیہ گاڑ پھاڑنا (بازاری) خوف دلانا۔ دق کرنا۔ شرمناک سزا دینا۔

اردکان صاحبان رشیدی و جہانگیری و ناصری و شمس ذکر این کردہ اند و ما تعریف کامل این بر لفظ (اردجان) بیان کردہ ایم و از ماخذ این ہم ہمدرانجا ذکری بخیال ما ہم این اصل است و (اردجان) معرب این۔ صاحب برہان و سراج صراحت کنند کہ بمعنی اول بکاف فارسی است و بمعنی دوم بکاف تازی و ذکر ہر دو معانی بر (اردجان) گذشت و صاحب ہفت ہم صراحت کاف فارسی کردہ و آنچہ اکثر صاحبان لغت در بیان

(اردجان) را معرّب (اردگان) گرفته اند از نیهم تائید کاف فارسی می شود (اردو) دیکھو اردجان ـ

(الف) اردک پراندن (مصدر اصطلاحی)
(ب) اردک پرانی (اصطلاح)

بقول صاحب بحر عجم (ب) بمعنی ظرافت و استهزا و ضراط زدن - خان آرزو در چراغ هدایت نسبت (ب) گوید که بضم اول و سکون رای مهمله و فتح دال مهمله و سکون کاف تازی و بای فارسی و رای مهمله با الف کشیده و نون بیار سیده بعضی گویند که بجنگ شخصی رفتن و از عهدهٔ آن بر نیامدن لیکن آنچه به ثبوت رسیده بمعنی استخفاف و تمسخر است مثل کلاه از سر دیگری انداختن و این حالت مناسب است به اردک پرانی که تخفیف است ؤ آرسته و بهار هم ذکر (ب) کرده مؤلف گوید که از استعمال فارسیان می کشاید که (الف) مصدر است و (ب) حاصل بالمصدر آن

(محمد قلی سلیم الف ـه) چنان برق خصومت شد جهانتاب * که اردک می پراند موج از آب * محمد سعید اشرف (ب ـه) بفوج طائران آسمانی * کند موج از غراب اردک پرانی * صاحب بحر عجم ذکر مصادر ----

(ج) اردک پرانیدن
(د) اردک پرانی کردن

هم کرده فرماید که استخفاف و تمسخر و ظرافت و استهزا کردن باشد مثلاً کلاه از سر دیگری پرانیدن و نزد بعضی بجنگ پیش آمدن و ضراط زدن مؤلف عرض کند که مصدر (ج) اصل است و (الف) بحذف یای تحتانی بقاعدهٔ فارسی مخفف آن - و سند (ج و د) همان هر دو شعر سلیم و اشرف است که بالا مذکور شد بخیال ما (اردک پرانیدن) و (اردک پرانی کردن) در اصطلاح

فوجی (۱) حیله کردن است که دافع یورش
دشمن شود و بوسیلهٔ آن برو حمله کنند گویند که
چون حملهٔ دشمن غالب آید - فریق مغلوب
فوجی از کبوتران فوجی در هوا می پرانند و این
طرز عمل حکمتی دارد که تمقابل باین فوج هوائی
متوجه شود و اول درپئے استیصال آن گردد
که اهل لشکر خیل کبوتران دشمن را می گذارند
که بمنزل رسد زیرا که برای امداد لشکر مغلوب
این فوج هوائی - نامه بری می کند و (۲) بمعنی
استخفاف و استهزا کردن چنانکه صاحبان تحقیق
نوشته اند و (اردک پرانی) حاصل بالمصدر
بهر دو معنی بالا - حالا بر شعر سلیم نظر باید کرد -
فرماید که برق خصومت آنقدر رجها نتانست شد
که موج از آب اردک پرانی کرد تا بدین حیله
برق خصومت را دفع کند نسبت بمعنی دوم

عرض کنیم که شعر سعید اشرف را من وجه باستناد
آن توان گرفت اگرچه بخیال ما آنهم متعلق بمعنی اول
است بالجمله برای معنی دوم بیان کردهٔ صاحبان
لغت مشتاق سند دیگر باشیم حیف است که
گیر نیامد (اردو) (الف) (۱) حیله کرنا
بقول صاحب آصفیه بهانه کرنا - (۲)
هنسی اڑانا - بقول آصفیه تضحیک کرنا -
ٹھٹھا اڑانا - ذلیل کرنا - مسخرا بنانا (ب)
الف کا حاصل بالمصدر (۱) حیله بازی
حیله سازی (مؤنث) (۲) تضحیک - تذلیل - تمسخر
(ج و د) کے لئے دیکھو (الف)

اردگان | همان (اردکان) است که
بکاف عربی گذشت و معرب این (اردجان)
که ذکرش بجای خودش کرده ایم (اردو)
دیکھو (اردجان)

اردم | بقول صاحبان برهان و جامع و هفت و سراج بفتح اول و ثالث و سکون
ثانی و میم (۱) نام سوره های بزرگ است از کتاب ژند و پاژند و (۲) بمعنی کار بهتر و خوب

هم آمده و (۳) بمعنی آذریون هم که نوعی از اقحوان باشد صاحب رشیدی بذکر معنی اوّل از سیف اسفرنگی سند آورده (سه) دانم که گر اندیشه کنی باز شناسی ؛ پاژند ز بسم الله و الحمد ز اردم ؛ صاحب ناصری قانع بر معنی اوّل گوید که نام هر سورهٔ از سورهای کتاب ژند زردشت است صاحب شمس صرف بر معنی اوّل قناعت کرده گوید که بمعنی سوّم با رای موقوف باشد یعنی (آردم ـ بالف ممدوده) صاحب مؤید این را بمعنی دوّم لغت ترکی گفته و ذیل لغات ترکی ذکر این کرده صاحب لغات ترکی (اِردم) بکسر اوّل و چهارم بمعنی بے هنر آورده و از (اردم) ساکت پس بخیال ما (اردم) هم بکسر اوّل باشد و صاحب محیط بر اردم فرماید که بمعنی سوّم لغت رومی است مؤلف گوید که آنچه همین لغت بمعنی سوّم در محدود گذشت نتیجهٔ لب و لهجهٔ مقامی باشد حال صرف معنی اوّل بر باقی این غور کنیم وجود این در لغات ژند و پاژند یافته نمی شود و زبان عرب کشتیبان ماهر را گویند و جمع آن اردمون (کذا فی منتهی الارب) و صاحب سوار السبیل بلارد موتا فرماید که یونانی (ارمون) بلغت سریانی بمعنی بادبان کشتی است پس عجبی نیست که در عربی معرب باشد از همین و فارسیان ژند و پاژند سورهای کتاب ژند و پاژند را استعارةً (اردم) گفته باشند که اوراق آن کشتی ملت و مذهب را همچو بادبان است و الله اعلم (اردو) (۱) کتاب ژند و پاژند کے ہر ایک سورہ کو فارسیوں نے اردم کہا ہے ـ سورہ بقول صاحب آصفیہ (نوشت) و بقول صاحب رسالہ (فذکّر انہیں ۵) رہنے دو باتیں زد الی حسن پورا ہوگیا ؛ انتخو کو کیا کریں منسوخ سورا ہوگیا ؛ (۲) ہنر ـ بقول صاحب آصفیہ (فارسی) مذکر فن

کمال صنعت (آتش سے ۵) دوست دشمن یار رکھتا خاطر اپنی کیا عزیز؛ عیب لغت کے سواہم مین ہنر کوئی نہ تھا؛ (۳) دیکھو آردم۔

اردمہ | بفتح اوّل و فتح میم بقول صاحب شمس لغت فارسی زبان است۔نام درختی دیگر کسی از محققین با او نسبت بخیال ما بزیادت ہای نسبت بر (اردم) درختی را گفته باشند که منسوب به (آذریون) باشد صاحب محیط بر (اردما۔ بالف آخر) گوید که مراد (اردشیران) و (اردشیر دارو) است که گذشت نوعی از مرو مؤلف گوید که مفرس است زیرا که (اردم) لغت رومی است چنانکه بجایش ذکر کرده ایم (اردو) دیکھو اردشیران۔

اردمی | صاحب برہان گوید که بکسر میم وسکون تحتانی نام جانوریست نامعلوم وبجای حرف ثانی زای نقطه دار ہم بنظر آمده صاحب ہفت ہمز بانش و بر (ازدمی۔به زای معجمه عربی) فرماید که نام جانوریست وصاحب انند بحواله ہردو محققین این قدر صراحت مزید کند که لغت فارسی است۔صاحب مؤید بذیل لغات فارسی ذکر (اردہی) بہای ہوز کرده فرماید که جانوریست وبس و در نسخهٔ دیگرش بجای آن (اروی) به واو معنی ترکوہی نوشته وصاحب مدار الافاضل (ازدہی بر وزن درشہی به زای ہوز و دال مہمله بمعنی مرغی آورده وصاحب تحفة السعادت فرماید که (اروی) به الف و واو ہردو مفتوح نام جانوریست (انتہی) ہمین قدر است تدقیق وتحقیق صاحبان تحقیق۔ مؤلف گوید که نظر بر اختلافی که در لفظ و معنی این لغت راه یافته توانیم عرض کرد که بجز

(اروی) چیزی دیگر نباشد و این لغت عربی است بمعنی بزکوهی که صاحب منتهی الارب
(اروية) بمعنی ماده بزکوهی آورده (اردو) جنگلی بکرا ۔ مذکر۔

اردن بقول صاحب برهان بفتح اوّل وثالث وسکون ثانی ونون (۱) نام ولایتیست و (۲) نام رودخانهٔ هم هست نزدیک بدمشق ۔ گویند مریم عیسیٰ را دران رودخانه شست و (۳) کفگیر و (۴) ترشی پالا را نیز گفته اند و باین معنی بضمّ اوّل هم آمده و (۵) در عربی نام شهریست بزرگ از نواحی شام ۔ گویند قبر حضرت یعقوب وچاه یوسف درانجاست و آورده اند که مسکن حضرت یعقوب در دوازده فرسنگی اردن بوده و در مؤید الفضلا هم بضمّ همزه وذال نقطه دار آمده و الله اعلم مؤلّف گوید که صاحب منتهی الارب این را بضمّ اوّل وسوّم وسکون را وتشدید نون گفته صاحب جهانگیری ورشیدی فرماید بالفتح همان (آردن) که مرقوم شد (یعنی در ممدوده گذشت) وشهریست بزرگ در نواحی شام وصاحب جامع گوید که مخفّف (آردن) کما مرّ ونام ولایتی و رودخانهٔ هردو نزد دمشق صاحب سروری بلفظ (آردن ۔ بروزن خارکن) ذکر این بمعنی سوّم فرموده گوید که آن آلتی است حلوائیان را که شیر وشکر بدان صاف کنند وصاحب شمس ذکر هر سه معانی بالا گوید که بفتح الف ودال وتخفیف نون (۶) خز سرخ یعنی جامهٔ ابریشم و در فرهنگ بمعنی ظرفی باشد مانند طبق که دران سوراخ بسیار باشد مثل کفگیر که طبّاخان آنرا بر سر دیگ نهند و روغن وشیر وترشی وغیر آن بدان صاف کنند وآنرا ترشی پالا نیز گویند مؤلّف عرض کند که بمعنی ششم هم عربی است وبقول صاحب منتهی الارب بفتح اوّل وسوّم وسکون

دوم و چهارم آمده خان آرزو در سراج بذکر هر پنج معنی اوّل الذکر فرماید که بمعنی دوم پارسی نیست
صاحب انند و منتهی الارب گوید که بمعنی ششم هم عربی است و هم در عربی بضم اوّل و ثالث
و تشدید نون (۷) بمعنی خواب آمده و لم یسمع منه فعل و تصدیق هر پنج معانی بالا هم کرده مؤلف
گوید که بخیال ما (اردن) بمقصوره اصل است و بممدوده نتیجهٔ لب و لهجهٔ مقامی پس آنرا مخفّف
این نتوان گفت و عجبی نیست که (اردن) ماخوذ باشد از (رُدَن و رودن) هر دو لغت
سنسکرت که (ردن) بضمّ اوّل و فتح دوّم گریه و بکا و (رودن) بر وزن سوزن بمعنی گریه
و سرشک و اشک را گویند (کذا فی السواطع) فارسیان الف وصلی در اوّل (ردن) آورده
(اردن) کردند یا همان الف وصلی در اوّل (رودن) آورده واو علامت ضمّه را بیفگندند
و بمناسبت الف وصلی بالفتح خواندند و بعضی بالضم هم بالجمله (اردن) بمعنی اوّل مخفّف (اردوان)
باشد و حقیقت اردوان بجایش مذکور شود و بمعنی دوّم خان آرزو درست گوید که فارسی نیست
و بمعنی سوم و چهارم کفگیر و ترشی پالا را بدین وجه نام کرده باشند که قطره های مائعات پالوده ازو مثل
اشک می ریزد و بمعنی پنجم و ششم و هفتم عربی است و بیان ماخذ داخل موضوع ما نیست مخفی
مباد که (آردن) بقول صاحب نوادر بمعنی آرد کردن هم آمده و ما بمعنی دوّم لفظ (ارد) صراحت
کرده ایم که (ارد) اصل است و (آرد) نتیجهٔ لب و لهجهٔ مقامی پس وجهی نیست که (۸) (اردن
بمقصوره) هم بمعنی آرد کردن نگیریم اعم ازین که در آسیا آرد کنند یا در چرخ خشت و چرخ عصاری یا در هاون
کوفته درست کنند و تائید این معنی بر لفظ (ارده) می آید و (یردن) بهمین معنی مبدّل همین است که
بجای خودش مذکور شود (اردو) (۱) اردن فارسی میں ایک ولایت کا نام (اردوان) کا

مخفف (۲) اردن - ایک دریا کا نام جو دمشق کے قریب ہے (مذکر) (۳) کفگیر - (مؤنث)
(۴) جھرنا - مذکر - ان دونون کے لئے دیکھو (آردن کے پہلے اور دوسرے معنی) (۵) اردن
عربی مین ایک شہر کا نام ہے - جو حوالی شام مین واقع ہے (۶) ایک قسم کا ریشمی لال کپڑا
(مذکر) جسکو فارسیون نے (خز سرخ) کہا ہے (۷) نیند - (ہندی) بقول صاحب آصفیہ
(مؤنث) نوم - خواب - (۸) پیپنا - کوٹنا -

اردنانس | بفتح اول وسکون ثانی وثالث وفتح نون وسکون ما بعد بقول صاحب بول چال
ماخوذ است از (آرڈنیلس) لغت انگلیسی بمعنی متعینہ و مامور و محافظ - صاحب رہنما ہم بحوالہ
سفرنامۂ ناصر الدین شاہ قاچار ذکر این کردہ (اردو) متعین - مامور - محافظ - وہ شخص جو
کسی کام پر مامور یا متعین یا کسی چیز کی حفاظت کے لئے مقرر ہو -

اروند | بقول صاحب شمس (بہ ہر دو دال مہملتین) بحوالہ مؤید (۱) فرّ و زیبائی و بہتری و
(۲) نام کوہی است در راہ ہمدان کہ ہر روز تا تیر فصل وارد ہم او بر (اراوند) ہم ذکر این
کردہ کہ گذشت یعنی بقولش (اروند) مخفف اراوند باشد صاحب مؤید (اروند) بہ واو
سوم بہمین معنی آوردہ - بخیال ما صاحب شمس تسامح کردہ است کہ این را بہ دال مہملہ
سوم نوشتہ چنانکہ (اراوند) را بدال چہارم ذکر کردہ و آن ہم بہ واو چہارم است - چنانچہ
ذکرش ہم در انجا کردہ ایم - دیگر کسی از محققین با او نیست و نہ سندی پیش شد (اردو) دیکھو اروند

اردو | بقول صاحب ضمیمہ برہان و غیاث و بہار بضم اول وثالث (۱) بمعنی لشکر
و (۲) لشکرگاہ را نیز گویند - صاحب شمس بہ معنی دوم قانع و از استادی سندی آوردہ و فرماید کہ

لغت فارسی است (۵) یک شمع بر ایوان تو خورشید منور ÷ یک خیمه در اردوی تو
گردون معلّیٰ ÷ صاحب سواءالسبیل گوید که بهر دو معنی لغت ترکی است صاحب فرہنگ
فدائی که اصفهانی است نوشته که (اردو) (۳) سواری پادشاه که موکب هم می گویندش بخیال
ما مقصودش از لشکریان پادشاه باشد ونیز (۴) چهرهٔ فراهمی همگانی لشکر و سپاه را خوانده اند
که آن همگی مرد و اسپ و ساز و سامان و چادر و خرگاه و دیگر مردمان کارکن و جانوران بارکش
است - صاحب روزنامه بمعنی لشکرگاه و خیمه نوشته و صاحب رہنما گوید که ترجمهٔ لفظ اردو
چهاونی است در هندی - و صاحب کنز که محقق ترکی زبان است فرماید که ترجمهٔ معسکر
است و صاحب لغات ترکی این را ننوشت بلکه (ارتو) بضم اول و تای عربی بمعنی پوشش
آورده بخیال ما اصل همین است فارسیان بقاعدهٔ خود تای عربی را ابدال مهمله بدل کرده باشند
همچو (توت و تود) و زرتشت و زردشت) و پوشش خانه را نام نهاده باشند که برای
فرودگاه لشکر سازند که ترجمهٔ آن در هندی چهاونی باشد حاصل بالمصدر (چهاونا) که بقول
صاحب ساطع بزبان سنسکرت بمعنی پوشیدن سقف خانه بسفال و خس و غیر آن آمده
که مخففش (چهانا) و (چهاونی) در سنسکرت فرودگاه لشکر و مسکن اهل فوج و کاه پوشی
و سفالپوشی را گویند (کذا فی الساطع) پس ترجمهٔ چهاونی در ترکی (ارتو) و مبدل آن در
فارسی (اردو) است و مخصوص بمعنی مقام لشکر و مجازاً لشکر را هم گفته اند و معنی سوم و چهارم
هم مجاز باشد و بس که سواری پادشاه وابستهٔ لشکر است یعنی اگر کسی گوید که اردوی شاهی
می آید مقصود آن باشد که سواری ملک می آید که با او لشکر است و همچنین چهرهٔ لشکر که در اصطلاح

سیاق۔ نام کاغذی است متعلق بحلیہ نویسی لشکر و ما متعلق بہ یعنی اگر کسی گوید کہ اردو می نویسند مقصود آن باشد کہ چہرۂ فوج و حلیہ اش مرتب می شود و اینہم مجاز است و (۵) شاہی بتحقیق

(۱۳۴۴) مؤلف نام زبانیکہ از عربی و فارسی و ترکی و سنسکرت و بھاکا و انگلیسی وغیرآن مرتب است

و بدین وجہ کہ لشکریان شاہجہان در کاروبار روزمرہ خود استعمال این زبان می کردند

پس موسوم شد بزبان اردو۔ (ار د و) (۱) اردو۔ بقول امیر (ترکی) بمعنی لشکر (مذکر) اور آصفیہ کے قول سے (۲) اردو بمعنی لشکرگاہ (مذکر) (۳) پادشاہ کی سواری (مؤنث) (۴) چہرہ

بقول صاحب آصفیہ (فارسی) مذکر۔ حلیہ۔ ملازموں کے خط و خال جو دفتر ملازمت میں

لکھے جائیں (انتہی) ہماری راے میں نمبر ۴ کا ترجمہ چہرۂ فوج۔ حلیۂ فوج ہے (۵) اردو

بقول امیر (مؤنث) ہندوستان کی وہ زبان جو عربی۔ فارسی۔ ترکی۔ سنسکرت۔ بھاکا

اور انگریزی وغیرہ سے ملکر بنی ہے۔ بنیاد تو اس زبان کی اسی وقت میں پڑگئی تھی جب

اہل عرب اور اہل فارس نے ہندوستان پر فوج کشی کی تھی اور مسلمانوں کی بود و باش

اور ہندوؤں سے میل جول کی ترقی کے ساتھ یہ زبان بھی پھیلتی گئی مگر شاہجہان بادشاہ دہلی

کے اردو میں خرید و فروخت وغیرہ سے اسکو بہت ترقی ہوئی اس لئے اردو نام ہوگیا۔ سند کے

اعتبار سے دلی اور لکھنؤ اس زبان کی ٹکسال مان لئے گئے ہیں۔ صاحب آصفیہ مقدمہ

کتاب میں فرماتے ہیں کہ لوگوں کا یہ کہنا کہ عہد شاہجہان یعنی پونے تین سو برس سے

اردو زبان نے جنم لیا اور سو برس سے علمی زبان ہونے میں پاؤں رکھا ہمارے خیال میں

نہیں آتا مگر ہاں یہ ضرور کہ سکتے ہیں کہ ہندوستان کی دیسی مروجہ زبان نے جسے اسوقت تک

بھاشا اور خاصکر برج بھاشا کہتے تھے اردو نام اختیار کیا اور سو برس سے یہی زبان عدالتی زبان ہوجانے کے باعث عام ملکی زبان کہلائی۔ آپ ہی کا قول ہے کہ بظاہر اردو زبان مین تصنیف کا سلسلہ سنہ ۱۷۳۲ عیسوی مطابق سنہ ۱۱۴۵ ہجری عہد محمد شاہ بادشاہ دہلی سے شروع ہوا اور میان فضلی دہلوی نے سب سے پہلے (دہ مجلس) کے نام سے ایک کتاب اسی زمانے کی اردو کے موافق لکھی۔ آپ فرماتے ہین کہ اس کے قبل بھی بعض کتابین اس زبان مین لکھی گئی ہین اور نہایت خوبی کے ساتھ آپ نے ان کتابون اور اون کے مؤلفین و مصنفین کی مختصر تاریخ لکھی ہے جو فرہنگ آصفیہ کے دیباچہ مین چھپی ہے۔ حاصل یہ ہے کہ جس جس طرح زمانہ گزرتا گیا اوس کی اصلاح ہوتی گئی اور خصوصاً آج کل بعض لائق افراد اسکی جانب زیادہ متوجہ ہین اور سچ یہ ہے کہ ابھی اس زبان کی تکمیل مین بہت کچھ ہونا ہے اور ہمارا ذاتی خیال یہ ہے کہ معاصرین مین کوئی شخص ایسا نہین نظر آتا جو مجتہد زبان بن کر اس کام کو پورا کرے۔

اردوان بقول صاحبان برہان وانند بروزن پہلوان (۱) نام پادشاہی بود از نسل گشتاسپ و (۲) نام ولایتی ہم ست بسیار وسیع و (۳) مخفف اگردوان ہم۔ خان آرزو در سراج بمعنی اوّل گوید کہ آن پادشاہ از اسکانیان بود کہ اردشیر بابکان ملک ازو گرفت و از نسل گشتاسپ چگونہ باشد کہ نسل او از دارا منقطع شد۔ شاید از نسل فرزندی کہ غیر از اسفندیار بود۔ باشد و از سکندر نیز چنانکہ بعضی نوشتہ اند کہ او فرزند دارا بود۔ نیز نسلی در ایران نماندہ کہ تواند پادشاہ شد صاحب جامع و ہفت در معنی اوّل و دوم متفق با برہان صاحب سروری بمعنی اوّل قانع و از شاعری سند آوردہ (ع) جہان مرد یکست از ہر دوان ؛ اگر اردشیر است اگر اردوان

وہمچنین صاحب ناصری وصاحب رشیدی گوید کہ آخرین ملوک طوائف واردشیر بابکان نوکر او بود واو را کشتہ پادشاہ شد۔ صاحب جہانگیری باتفاق رشیدی ازفردوسی سند آوردہ ... وراخواندند اردوان بزرگ ٭ کہ از بیش بگسست چنگال گرگ ٭ صاحب رشیدی نسبت ... معنی اول۔ فرماید کہ معنی ترکیبی این نگہدارندۂ خشم است ونسبت معنی دوم عرض می شود کہ ... کہ بنام پادشاہ موسوم کردہ باشند ونسبت معنی سوم بیان کردہ بر ہان عرض میشود کہ ترک ... بیان تفوق داشت بر لفظ (ار) بیان کردہ ایم کہ مخفف آگر است ولس (اردوان) ... کا نام (اردوان) تھا (۲) ایک ولایت کا نام بھی (اردوان) ہے (ذکر)

اردو باد استعمال۔ بہار ذکر این کردہ از معنی ساکت۔ معاصرین عجم گویند کہ نام شہری است مشہور از حوالی ایروان پس عجبی نیست کہ ابتدائے مستقر اہل لشکر باشد وآباد کردۂ لشکریان وبہمین سبب این را اردو باد گفتہ باشند کہ مخفف (اردو آباد) است در نسخۂ قدیم بہار عجم متروک شیخ علی نقی کمرہ در مدح میرزا حاتم بیگ گوید (ـــہ) زین قبل بارور میوۂ فضل وہنر اند ٭ تا حس وخار کہ در گلشن اردو باد اند ٭ (اردو) اردو باد ایک مشہور شہر کا نام ہے (ذکر)

اردو بازار استعمال۔ صاحب فرہنگ ... فدائی کہ از اہل اصفہان است فرماید کہ آن ... نہنگانی است از نہرویران وپیشہ دران ... از روی فرمان ہمہ جا ہمراہ اردوی ... مؤلف گوید کہ ترجمۂ این بازار لشکر است یعنی بازاری کہ برای ہمراہی لشکریان مخصوص ... باشد۔ دیگری ذکر این نکردہ (اردو) اردو بازار لشکر امیر جہاونی کا بازار۔ وہ بازار جو لشکر میں ہوتا ہے۔ (ذکر)

اردو زدن (مصدر اصطلاحی) معنی

خیمه لشکر زدن - صاحب رهنما بحوالهٔ سفرنامهٔ ناصر الدین شاه قاچار (اردو زدند) را بمعنی خیمه های لشکری نصب کردند - نوشته (اردو) لشکری خیمے قائم کرنا -

اردوش صاحب ناصری گوید که بروزن سرپوش اسم جرم فلک قمر و این معنی از دساتیر بدست آمده صاحب انند بحوالهٔ ناصری ذکر این کرده و دیگر کسی از محققین فرس این را ننوشت بخیال ما این لغت ژند و پاژند است و بر زبان معاصرین فرس متروک ماخذ این جز این نباشد که فارسیان (ارتو) را که بزبان ترکی بمعنی (پوشش) و مجازاً پوشش خانه را گویند به تبدیل تای عربی با دال مهمله آردو ساخته شین نسبت در آخر این زیاده کرده باشند (همچو پوپ و پوپش که هدهد را گویند) و آسمان اول را نام نهادند که منسوب است به پوشش خانه والله اعلم (اردو) پہلا آسمان - مذکر -

اردوله بقول صاحب برهان و شمس وهفت و انند بروزن مرغوله نام آشی است مانند کاچی و آنرا از آرد میده پزند صاحب سراج گوید که این مخفف (آردوله) باشد مؤلف گوید که اصل این همان (اردوتوله) بود که پیش گذشت و ما ذکر ماخذش هم همانجا کرده ایم پس فارسیان بقاعدهٔ خود تای عربی را حذف کرده (اردوله) کردند همچو (راست و راس) (اردو) دیکھو اردوتوله -

اردون بالضم - بقول صاحب ناصری نام شهری بشام و آنرا (اردن) بضم دال و تشدید نون نیز گفته اند دیگر کسی ذکر این نکرده مؤلف گوید که بمعنی پنجم (اردن) بحث مفصل کرده ایم - بخیال ما این هم مخفف (اردوان) باشد بحذف الف دوم یا فارسیان (اردن) را بمعنی پیچش که بضم اول

مہملہ وتشدید نون بود (اردون) کردہ باشند
زیادت واو (اخت ضمہ) بعد دال مہملہ
برای دفع ثقالت تشدید۔ واللہ اعلم (اردو)
(اردون) ایک شہر کا نام ہے جو شام میں واقع
ہے (مذکر) دیکھو (اردن) کے پانچویں معنی

اردوی | بقول صاحب شمس (۱) بالضم
باواو فارسی لشکرگاہ و (۲) بفتح اول وسوم
نام جانوریست۔ صاحب ہفت بمعنی اول
قانع و صاحب مؤید بذکر معنی اول باتصال
آن (اردہی) را بفتح اول وسوم نوشتہ گویدکہ
نام جانوری است و در نسخۂ دیگرش بجای
(اردہی) اردی است۔ ما بحث کامل این لغت بر
(اردمی) کردہ ایم و در اینجا ہمین قدر کافی است کہ
صاحب شمس غلط کردہ است کہ معنی دوم راکہ
در مؤید باتصال این لغت بر (اردہی) مذکور
بود بذیل (اردوی) آوردہ مخفی مباد کہ
(اردوی) ہمان (اردو) است کہ بجائیش
گذشت۔ یای تحتانی بروز زیادہ کردہ اند و بقاعدۂ
فارسی بحالت اضافت ہم آید اصلی نباشد و
نباید کہ بر یک معنی اول الذکر قناعت کنیم بلکہ بہمہ معانی بلفظ
(اردو) گیریم۔ واضح باد کہ مقصود صاحب شمس از
واو فارسی۔ واو معروف است (اردو) دیکھو بلفظ (اردو)

اردہ | بقول بہار۔ بالضم وبدال مہملہ کفگیر کہ شکر بدان صاف کنند و بالفتح آنست کہ کنجد
را در آسیای مخصوصی کہ آنرا (اردہ آسیا) گویند آس کنند و چیزی بقوام عسل ازان حاصل
نمایند و آن را با قند و نبات و خرما و شیر آمیختہ خورند و حلوائی کہ ازان سازند آنرا حلوای اردہ
خوانند و چون آب در (اردہ) ریزند چشمہ چشمہ شگفتگی ازان ظاہر شود (مجد الدین علی قوسی
نوشتہ کہ آرد آس کردہ مثل آرد گندم و جو و مانند آن را (ارد) نامند و آرد مائع مثل کنجد
و مغز بادام را آردہ خوانند (الخ) بالجملہ رای بہار امنیست کہ (اردہ) بہ معنی کفگیر

(آردن بالمد) و در آخر نون است۔ کما فی الرشیدی مؤلف گوید که ما این لغت را در فرہنگ
رشیدی نیافتیم۔ و آرستہ ہم نقل معنی مابعد الذکر بحوالۂ قوسی کردہ از فوقی یزدی سندی می آرد
(س) رندان اگر ز دورۂ کوت ارده می خورند ❊ فوقی نبات می خورد از مربیان کس ❊
صاحب انند ہم نقل ہمین مضمون کرد۔ الحاصل عرض میشود که (اردن) بمعنی ساییدن و بچیز خشت
زدن و کوفتن آمده و آرده اسم مفعول است آنچه دارسته و بہار بحوالۂ مجد الدین علی قوسی
(ارده) را با آرو مائع مثل کنجد و مغز بادام خاص کرد۔ قابل غور است و سندی می خواہیم و ما
(ارده را (۱) بمعنی آرد گیریم و سفوف اشیای دہنیت دار ہم ہمدرین داخل است که بواسطۂ
کوفتن درست کنند یا بوسیلۂ چیز خشت۔ و (۲) مجازاً بمعنی غذای خاص که آنرا مالیده گویند
که نان یا بادام یا چیز دیگر را کوفته با قند و نبات آمیخته می خورند چنانکه ملا منیر در ہجو اکول گفته (س)
آشپزان از ثنای ارده شگفته ❊ که سخن ہای چرب و شیرین گفت ❊ و سند ملا فوقی ہم متعلق ہمین معنی
است که بالا گذشت ❊ و (۳) بلحاظ تحقیق بہار بمعنی کفگیری که شکر بدان صاف کنند و این ہم مجاز
باشد که کفگیر ہم آلتی است برای قوام و نرم و باریک کردن و پالودن مائعات و غیر آن که در پختن بکار
می خورد و از برای این معنی سندی مطلوب (اردو) (۱) آٹا۔ دیکھو (آرد) یا وہ سفوف جو
چکنی چیزوں کو کوٹ کر تیار کریں یا اور کسی آلہ کے ذریعہ سے انکو مثل مالیدہ کے باریک
کریں (۲) ملیدہ۔ بقول آصفیہ۔ چورما۔ روغنی روٹی کو چورا چورا کرکے کھانڈ ملانے سے جو
چیز تیار ہوتی ہے اسے مالیدہ یا ملیدہ کہتے ہیں (انتہی) مؤلف عرض کرتا ہے کہ دکن میں
اس سفوف نما غذا کو بھی ملیدہ کہتے ہیں جو روٹی کے سوا کسی اور چیز یعنی بادام یا میدے وغیرہ کو

کوٹ کر بھونلی جاتی ہے - (۳) کفگیر (مذکر) دیکھو اردن کے تیسرے معنی -

اردہالہ بفتح اوّل - بقول صاحب شمس ہمان (اردتولہ) کہ گذشت - و فرماید کہ در ایّام قحط از ارد بپزند و آنرا (ارتالہ) و (ارقالہ) و (اردالہ) نیز گویند (انتہی) دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد امّا در ممدودہ مذکورہ تحقیق ماخذ بر (اردتولہ) کردہ ایم - ولیکن معلوم میشود کہ (اردہالہ) مرکب است از (ارد - کہ بمعنی غلّہ سائیدہ گذشت) و (ہالہ) کہ بقول برہان بمعنی مطلق رنگ و لون و بمعنی (قرار گرفتہ) و (آرام یافتہ) ہم آمدہ پس (اردہالہ) بمعنی (اردرنگ) و (مثل ارد) باشد و فارسیان آشی را نام کردہ باشند کہ رنگش ہمچو (ارد) باشد یا این غذای فقرا - خالص مقابل (آرد) باشد کہ چیزی دیگر از مقوّیات در و نیست و (ارتالہ) مخفّف آن کہ ہای ہوّز حذف شد - بکثرت استعمال و دال مہملہ ابتدا شدہ فارسی بتای عربی مبدّل - و (اردالہ) بدون تبدیل است صرف بحذف ہای ہوّز امّا نسبت (ارقالہ) ہیچ بفہم نمی آید بجز اینکہ بکسر اوّل از (ارقال) اخذ کردہ باشند و ارقال لغت عرب است بمعنی (رفتن بسرعت) (کذا فی المنتخب) پس ہای نسبت در آخر این زیادہ کردہ (ارقالہ) برای آشی نام نہادہ باشند کہ بسرعت فرو ی حلق می شود و سریع الہضم نیز - پس اندرین صورت (ارقالہ) مفرس باشد محققین فرس (ارتالہ - ارقالہ - اردالہ) را ہم ترک کردہ اند و بزبان معاصرین عجم ہم یافتہ نشد (اردو) دیکھو اردتولہ

اردہ بحذف کسرہ (الف) استعمال - بفتح اوّل و بای موحدہ و رای مہملہ - بقول صاحب شمس بحوالہ ابراہیمی نام میوہ ایست یعنی ما بیدہ و بحوالہ مؤیّد بالمد و قیل مقصورہ بضم با خستگال و بادام کوہی و بحوالہ سکندری گوید کہ آن چیزیست کہ آنرا بادو شاب و رطب بخورند چنانکہ بر

(آرد کنجد) مذکور شد - صاحب مؤید مصدق قول
محولهٔ بجای معجمه یعنی - - - - - - - - -

(ب) ارده بخرک | وصاحب شمس
همین لغت را بجای دیگر به تای فوقانی - - -

(ج) ارده تخرک | نوشته گوید بالفتح
و بالمد و نیز بالقصر و بضم تای فوقانی چنگال تخرک نام
میوه ایست که آنرا بادام کوهی نیز گویند صاحب
محیط بر لفظ (چنگال) گوید که اسم فارسی است که
بعربی (حبیس) گویند و بهندی (لبیده) و آن غذا
است که از روغن و نان گرم می سازند و بر
(ارده) فرماید که لغت فارسی است و مرادف
(رهشی) و بر (رهشی) نوشته که این را بفارسی
(ارد) نامند و آن کنجد مقشر است که نرم بسایند
و روغن از آن جدا نکنند و بر (بخرک) بجای
معجمه نویسد که بشیرازی بادام کوهی را گویند پس
به تحقیق ما (ارده بخرک) به اضافت (ارده)
و به بای موحده و خای معجمه سفوفی است که بادام
کوهی را کوفته تیار کنند و با دوشاب و رطب
خورند - مخفی مباد که در ممدوده (آرده تخرک)
بحوالهٔ مؤید الفضلا گذشت و در معنی آن هم
همین قسم تسامح بکار رفته که صاحب شمس درینجا
کرده و شک نیست که اصل آن هم (آرده بخرک)
است و (آرده) بالمد نتیجهٔ لب و لهجهٔ مقامی
است و بر (ارده) که گذشت صراحت کافی
کرده ایم که سفوف چیزی است که در هیئت آرد
و در آسیا سائیده نمی شود بلکه کوفته یا رکیش کنند
همچو آرد یا در (چرخشت) زنند - بالجمله (ارده
بخرک) بمعنی چنگال بادام کوهی است یعنی
سفوف آن (اردو) جنگلی بادام کا سفوف
(مذکر)

ارده خرما | اسم حالیه بالفتح - بقول صاحب ضمیمه
برهان خنگالی خرما صاحب شمس گوید که چنگال خرما -
یعنی مالیده مؤلف گوید که غلطی کتابت بیش نیست که صاحب
ضمیمهٔ برهان (خنگال) را (چنگالی) نوشت و صاحب شمس

آن را چکان کرده باشد (اردو بجزک) صراحت
(چنگال) کرده ایم بالجمله ارده خرما چیزیست که
خرما را کوفته سفوف آن بطور غذای لطیف
استعمال کنند (اردو) چهواروں کا ملیده (مذکر)

اردہ دوشاب | اصطلاح - بقول صاحب
شمس بفتح واو پارسی مالیده که از آرد سازند
و با دوشاب خورند - دیگر کسی از اہل تحقیق
ذکر این نکرد - در روزمرهٔ معاصرین عجم مستعمل
است و مرکب از ارده و دوشاب بفک
اضافت - مخفی مباد که دوشاب شیرهٔ انگور و
خرما را گویند که شب بر وگذشته باشد - واضح
باد که مقصود صاحب شمس از واو پارسی همین
باشد که واو را معروف خوانیم (اردو) وه مالیده
جو شیرهٔ انگور یا شیرهٔ خرما کے ساتھ کھایا جاتا ہے (مذکر)

اردہی | بقول صاحب ضمیمهٔ برہان و صاحب مؤید نام جانوریست غیر معلوم مؤلف
گوید که این همان تسامح اہل لغت است که ذکرش برار دمی گذشت (اردو) دیکھو اردمی

(الف) **اردی** | بقول صاحبان برہان و جہانگیری و ہفت و آنند و جامع و رشیدی
بضم اوّل مخفف

(ب) **اردی بہشت** | باشد (۱) بضم اوّل بمعنی آتش است که بعربی نار خوانند و
(۲) نام ماه دوم از سال شمسی و بودن آفتاب در برج ثور و (۳) نام روز سیوم از
هر ماه شمسی و (۴) نام فرشتهٔ هم هست که محافظت کوہها کند و تدابیر امور و مصالح ماه اردی
و روز اردی بہشت تعلق بدو دارد و بنا بر قاعدهٔ کلی که نزد فارسیان مقرر است چون نام
ماه با نام روز موافق آید آن روز را عید کنند و جشن سازند و آن را اردی بہشتگان هم خوانند
بفتح اوّل و درین روز نیک است بمعبد آتشکده رفتن و از پادشاهان حاجت خود خواستن

و جنگ و کارزار شدن و معنی ترکیبی این مانند بهشت باشد چه (ارد) بمعنی شبیه و مانند آمده و چون
این ماه وسط فصل بهار است و نباتات در غایت نشو و نما و گلها و ریاحین تمام شگفته و
هوا در نهایت اعتدال است بنابران اردی بهشت خوانند - خان آرزو در سراج بذکر
هر چهار معنی نسبت (ب) گوید که وجه تسمیهٔ متذکرهٔ بالا در ماه تنها راست می آید و نیز وجه زیادت
تحتانی ظاهر نیست نیز فرماید که بعضی بفتح گفته اند و آن مشهور است - صاحب سروری بذکر الف
بر (ب) فرماید که بالضم و بالفتح هر دو آمده و صاحب ناصری بر (الف) قانع مؤلف گوید که یک
نسبت که (ب) مرکب است از (ارد) و (بهشت) یعنی مرکب اضافی - فارسیان بقاعدهٔ اشباع
بعد دال مکسور یای تحتانی زیاده کرده باشند (از قبیل (شبخون و شبیخون) که اصل آن باضافت
شب بسوی خون (شبِ خون) است یا ترکیان بقاعدهٔ خود یای تحتانی را بطور علامت کسره
نوشتند و فارسیان هم نقل آن کردند - یا یای زائد است که در اصل لفظ نبود همچو (استادن و ایستادن)
و نسبت وجه تسمیه خیال ما این است که (اردی بهشت) بمعنی اوّل بفتح اول باشد - یعنی (خشم
بهشت) که (ارد) بالفتح بمعنی خشم و قهر و غضب بجای خودش گذشت یعنی فارسیان آتش
را قطعاً (غصهٔ بهشت) نام نهادند و این استعاره باشد و نسبت معنی دوّم و سوّم وجه تسمیه
این همان است که صاحبان تحقیق ذکر آن کرده اند یعنی ماه دوّم و روز سیوم باعتبار
خوبی های خود مثل بهشت است و باید بدین معنی بضم اول خوانیم که (ارد) بمعنی مثل و نظیر
بضم اوّل آمده و برای معنی چهارم عرض میشود که (اردی بهشت) را بکسر اوّل باید خواند
بمعنی (فرشتهٔ بهشت) که (ارد) بکسر اول بمعنی (فرشته) آمده و (اردی بهشت) برای فرشتهٔ خاص

مستعمل شدہ کہ تعریفش بالا گذشت (فردوسی الف ۵) دی و بہمن و اردی و فروردین ؎ ہمیشہ پر از لالہ بینی زمین ؎ (زرتشت بہرام ب ۱۵) چو سوزد تنش را باردی بہشت ؎ روانش بیابد خوشی در بہشت ؎ (نظامی ب ۲۵) دران بزم آراستہ چون بہشت ؎ گل افشان تر از ماہ اردی بہشت ؎ (سعد سلمان ب ۳۵) اردی بہشت روز است ای ماہ دلستان ؎ امروز چون بہشت برین است بوستان ؎ (فردوسی ب ۴۵) ہمہ سال اُردی بہشت ہژیر ؎ نگہبان تو بر بہش وریای و دویر ؎ (اردو) (الف) فارسی مین (اردی) مخفف ہے (اردی بہشت) کا تمام معنون مین (ب) (۱) دیکھو آتش کے پہلے معنی (۲) اردی بہشت سال شمسی کا دوسرا مہینہ (مذکر) یہ اکتیس دن کا مہینہ ہے - موسم بہار کا مہینہ (۳) ہر ماہ شمسی کے تیسرے روز کو بھی فارسیون نے (اردی بہشت) کہا ہے (مذکر) (۴) اردی بہشت فارسی مین ایک فرشتہ کا نام ہے جس سے پہاڑون کی محافظت اور ماہ او روز سوم اردی بہشت کے مصالح متعلق ہین (مذکر)

اردین | بقول صاحب شمس بحوالہ حل اللغات بمعنی تجربہ باشد و صاحب سروری این را بفتح اول و واو سوم ہمین معنی آوردہ و صاحب شمس ہم ہمدرا انجا ذکر این کردہ - بخیال ما تسامح اوست کہ واو را دال مہملہ نوشت (اردو) دیکھو اردین -

ارز | بقول صاحبان برہان و جامع و ہفت بروزن طرز (۱) بمعنی قیمت و بہا و ارزش باشد و (۲) قدر و مرتبہ را نیز گویند و (۳) بمعنی درخت صنوبر و درخت انار و درخت سرو را نیز گویند و در عربی (۴) برنج طعام باشد و صاحب ہفت این را بالضم نوشتہ

وصاحبان رشیدی وسروری این را مرادف ارزش گویند و بمعنی اوّل قانع وصاحبان (دری وپهلوی وجهانگیری) معنی اوّل و دوّم را ذکر کرده اند خان آرزو در سراج گوید که معنی حقیقی این قیمت و بها و بمجاز قدر ـ مرتبه ـ صاحب مؤید فرماید که (ه) ارز در ترکی زبان بضمتین بمعنی روزی است و بفارسی قدر و قیمت و در عربی بفتح اوّل وضمّ زای دوّم بزای مشدّد برنج ـ وبقول ناصری بمعنی قیمت و بها ـ صاحب انند فرماید که (ارز) مبدّل آرج و ارزش بمعنی قیمت ـ وبها ـ وعزت وآبرو وقدر و مرتبه ونسبت دیگر معانی نوشته که (ارز) بالفتح والضم بزبان عرب درخت صنوبر و درخت عرعر و بفتحتین درخت ارزن وبضمتین وتشدید آخر بمعنی برنج باشد وصاحب شمس گوید که (ارز) بضمّتین در عربی بمعنی روزی وبفتح اوّل وضمّ دوّم و زای مشدّد وقیل بالتخفیف بمعنی برنج و درخت ارزن ونار و در فارسی بفتح اوّل وسکون دوّم قدر وقیمت وبها و درخت نار وصنوبر هم مؤلّف عرض کند که انچه خان آرزو معنی حقیقی این ارز وقیمت گرفته قابل غور است زیراکه این ـ مبدّل (ارج) است ومعنی حقیقی ارج قدر و مرتبه که بجای خودش گذشت فارسیان بقاعدهٔ خود جیم عربی را بزای هوّز بدل کرده آرز کردند همچو (جوجه وجوزه) پس معنی حقیقی این قدر و مرتبه ومجازاً قیمت و بها را گفته اند ومصدر (ارزیدن) ازهمین است و (ارزو ارزش) حاصل بالمصدر آن ـ مخفی مباد که اتّفاق صاحبان لغت عرب برایناست که (ارج) در عربی بفتحتین بوی خوش باشد وتحقیق صاحب منتخب اللغات آنست که بمعنی قدر و مرتبه وعجمی نیست

که این مجاز باشد از معنی حقیقی بوی خوش پس بخیال ما (ارج) را بمعنی قدر و مرتبه قرار دادن و (ارز) را مبدل آن گرفتن بهتر است از عکس این و هم چنین معنی قدر و مرتبه را حقیقی گرفتن و قیمت و بها را مجاز گفتن اولی است - دیگر بمعانی بیان کرده برهان متعلق به لغت عرب باشد ولیکن در لغت عرب (ارز) بمعنی درخت انار یافته نشد - صاحب لغات ترکی) (ارز) بمعنی روزی آورده انچه صاحب شمس بدین معنی لغت زبان عرب گوید تسامح اوست (مختاری ؎) مروت تو مرا گر بارز من نخرد ٭ نگر بروی زمین زر و مد بجای گیاه ٭ (فردوسی ؎) پسنده کنم زین جهان مرز خویش ٭ بدانم مگر پایه و ارز خویش ٭ (اردو) (۱) قدر - دیکھو ارج کے پہلے معنی - (۲) قیمت - دیکھو (اخش) (۳) صنوبر کا درخت - انار کا درخت - سرو کا درخت (مذکر) (۴) چاول - مذکر (۵) روزی - مؤنث - بقول آصفیہ (فارسی) رزق - اذوقہ -

ارزافزودن | استعمال - بمعنی مرتبه افزودن باشد چنانکه حکیم زجاجی گوید (؎) شهنشاه برگشت از راه مرز ٭ بهمدان بیامد بیفزود ارز ٭ مخفی مبادکه افزودن بمعنی لازم و متعدی هر دو آمده (اردو) رتبه بڑھانا - رتبه بڑھنا (۱۳۴۶)

ارزان | بقول صاحب ضمیمه برهان و هفت و مؤید بر وزن مرجان نقیض گران - صاحب رشیدی گوید که انچه ارزنده باشد به بهای وقت - صاحب سراج فرماید که اگرچه ارزان بمعنی (انچه ارزش داشته باشد) است ولیکن این معنی مهجور و متروک و بمعنی چیزیکه از قیمت اصلی کم بها شده باشد مستعمل است و این مجاز است و (ارزانی) که ضد گرانی است منسوب بدین - یعنی در لفظ (ارزان

الف و نون افادۂ معنی فاعلی کند **مؤلف** گوید کہ حقیقت لفظ (ارز) بجایش بیان کردہ ایم و این حاصل بالمصدر (ارزیدن) یعنی مرادف (ارزش) و نیز صیغۂ امر است از مصدر (ارزیدن) و بقاعدۂ فارسی الف و نون بر صیغۂ امر حاضر داخل شدہ افادۂ معنی فاعلی کردہ است پس (ارزان) بمعنی فروخت شوندہ باشد بسبب کمی معاوضۂ قیمت بمقابلۂ حیثیت مال و این ظاہر است کہ شے ارزان زود بفروش می رود برخلاف (گران) ہمین است تشریح اجمال بیان محققین سلف کہ بالا مذکور شد و بدین وجہ کہ بہ تحقیق ما معنی حقیقی (ارز) قدر و مرتبہ گذشت پس (ارزان) را بمعنی صاحب قدر و لائق قدر گیریم کہ گران نیست - یا اگر (ارزیدن) را بلحاظ کنایہ بمعنی لائق و سزاوار شدن گیریم معنی (ارزان) لائق و سزاوار شوندہ - اگر گویند کہ فلان چیز ارزان است مقصود آن باشد کہ لائق و سزاوار خریدن است و بس - فارسیان (ارزان) را با مصادر متعددہ فرس ہم استعمال کردہ اند کہ در ملحقات می آید ظہوری (ہ) شود در ہر نفس صد نالہ توفیر متاع درد خوش ارزان برآمد ۔ (اردو) ارزان بقول امیر (فارسی) گران کی ضد سستا - کم قیمت - **مؤلف** عرض کرتا ہے کہ (کم قیمت) سے آپکی مراد مالیت کے مقابلہ مین کم قیمت ہے - (اسیر ہ) زر نقد و دو عالم قیمت یوسف مین دیتے ہین ۔ اگر انصاف سے دیکھو تو ارزان مول لیتے ہین ۔

(۱۳۶۴) **ارزان برگرفتن** | استعمال - مرادف ارزان خریدن (کہ می آید) (ظہوری ہ) ارنگاہی اگر چیزی نیز کم دل قیمت ۔ باد ارزانیش بی انصاف ارزان برگرفت ۔ (اردو) دیکھو ارزان خریدن -

ارزان بعلت گران بحکمت | (مثل)

صاحبان خزینہ و امثال و احسن ذکر این
کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ
فارسیان این مثل راجائی زنند کہ مقصود
از بیان حیثیت مال و فرق دو چیز باشد
کہ بظاہر یکسان نماید۔ مقصود شان اینست
کہ چیزی کہ بقیمت ارزان بدست آمدہ
وجہی دارد و چیز دیگر کہ بمقابلہ آن گران
قیمت باشد وجہی داشتہ باشد۔ یعنی
ارزانی بدون علت نباشد و گرانی
بغیر حکمت نیست۔ (اردو) امیر نے
اسی فارسی مثل کو نقل کیا ہے اور فرمایا
ہے کہ یہ (مقولہ) ہے جو اردو میں بھی
مستعمل ہے یعنی کم قیمت چیز میں کوئی نہ کوئی
خرابی ضرور ہوتی ہے اور بیش قیمت
میں ایک نہ ایک وصف ہوتا ہے۔
صاحب محاورات ہند نے ایک اردو
مثل کا ذکر کیا ہے جو قریب اسی کا
ترجمہ ہے "سستا روئے بار بار مہنگا
روئے ایک بار" اس کا یہ مطلب ہے
کہ جس نے کسی چیز کو زیادہ دام میں خرید
کیا ہے اس کو قیمت کی زیادتی کا بار
صرف ایک مرتبہ معلوم ہوتا ہے یعنی
خریدی کے وقت۔ برخلاف اس کے
جس نے اسی چیز کو سستے داموں لیا ہے
وہ بار بار افسوس کرتا ہے کہ کیوں میں نے
اس کو خرید کیا۔ یعنی وہ شے جو سستے داموں
ملی ہے بار بار بگڑتی ہے اور اس کی
ترمیم و اصلاح کی ضرورت لاحق ہوتی ہے
اور اس کے لئے روپیہ خرچ ہوتا ہے
جو ہر دفعہ میں گران گزرتا ہے۔

ارزان خریدن استعمال۔ چیزی را
از ارزانیت او بقیمت نازل خرید کردن چنانچہ
ظہوری گوید (ف) اجناس عشق گرچہ دل
ارزان خریدہ بود و نبود در احتیاج غصہ بنقصان

فروختیم ۔ (اردو) ارزان مول لینا۔ اس کی
مثال لفظ ارزان پر گزری ہے ۔ سستے داموں
خرید کرنا بھی بولتے ہیں۔

ارزان دادن | استعمال صاحب آصفی
ذکر این کرده از معنی ساکت مؤلف گوید که
بقیمت نازل فروختن است (نظامی ع)
بوی کز آن عنبر ارزان دہی ۔ گر بدو عالم
دہی ارزان دہی ۔ (اردو) سستے داموں
بیچنا۔ صاحب آصفیہ نے (سستا بیچنا) کا
ذکر کیا ہے یعنی ارزان فروخت کرنا۔ سندا
بیچنا۔ کمتی داموں سے مبادلہ کرنا۔

ارزانش | بقول صاحب برہان وجامع
دانند بکسر نون بر وزن بخشایش بمعنی خیر و
خیرات و چیزی در راہ خدا بمردم دادن۔
(مرادف ارزانش) که بقول صاحب ہفت
گذشت مؤلف گوید که (ارزانش) خبر مبتدا
از وجود مصدر (ارزانیدن) بمعنی اندازه کردن
و سزاوار کردن و عطا کردن چالا این مصدر
از کتب لغات متروک است و صراحت آن
بجا ایش کنیم بعضی از معاصرین گویند که چرا این را
حاصل بالمصدر (ارزیدن) نگیریم که کنایتہ بمعنی
لائق و سزاوار بودن آمده (که می آید) ما بر
معانی (ارزیدن) و قواعد حاصل بالمصدر
ہر قدر که غور کردیم باراى شان اتفاق ندارم
(اردو) دیکھو ارزانش۔

(۱۲۲۰) **ارزان شدن متاع** | استعمال ۔ بکسر
نون دوم ۔ بمعنی کم قیمت شدن چیزی بمقابلہ
مالیت ۔ چنانکه ظہوری گوید (ع) چون ظہور
در خریده رو پنداری که در دو پنیستش پروانہ
نالہ گر ارزان شود ۔ (اردو) سستی ہونا۔
مالیت کے مقابلہ میں کم قیمت ہونا۔

ارزان فروختن | استعمال۔ صاحب
آصفی ذکر این کرده از معنی ساکت مؤلف
گوید که چیزی را به نسبت مالیت آن بقیمت

نازل فروختن باشد (نظامی ـــ) ولیکن تو
بستان که صاحب خرد، ز ارزان فروشان باستان
خرد، (ظهوری ـــ) جان را گذار بر سر بازار
دل فتاد، ارزان فروخت راحت و محنت
گران خرید، (اردو) دیکھو ارزان دادن

(۱۴۴) **ارزان کردن** | استعمال - بکسر نون و دوم قیمت
متاع را بمقابلهٔ قیمتش کم قرار دادن چنانکه
ظهوری گوید (ـــ) قیمتی ترگهری نیست ز
اشک، کرده شوق تو چنین ارزانش، (اردو)
ارزان کرنا -

(الف) **ارزانی** | بقول صاحبان برهان
و هفت و جهانگیری و جامع (۱) معروف که نقیض
گرانی است و (۲) مردم فقیر و مستحق و (۳)
بمعنی مسلّم هم آمده - صاحب رشیدی گوید که یا
نسبت منسوب به ارزان و نیز بمعنی سزاوار
و مسلّم - خان آرزو در سراج بذیل لفظ (ارزان)
بذکر معنی اول گوید که (ارزیدن) بمجاز بمعنی سزاوار

شدن و مستحق گردیدن و مسلّم بودن آمده و ازین
ماخوذ است (ارزانی) بمعنی دوم و سوم و الف و نون
درین نه آنست که افادهٔ معنی فاعلیت کند چنانکه
در (چیز ارزان) بلکه زائده باشد از عالم (شاد
و شادان) پس جائیکه گویند، فلان چیز بفلان
کس ارزانی یعنی لایق و سزاوار و جائیکه گویند
فلان کس ارزانی است یعنی مستحق و صاحب
استحقاق و لهذا برای درویشان اطلاق ارزانی
آمده - صاحب ناصری بمعنی دوم و سوم و
صاحب سروری و فدائی بمعنی اول و سوم
قانع - بهار گوید که معنی اول منسوب است
با ارزان که در اصل بمعنی ارزنده بود و لیکن این
معنی مهجور و متروک شده بمعنی چیزیکه از قیمت
اصلی کم شده باشد استعمال یافته و این مجاز است
و معنی سوم بمعنی لائق و سزاوار و مسلّم و برقرار
ماخوذ است از (ارزیدن) و این نیز مجاز اول است
مولف عرض کند که [illegible] ارزانی [illegible]

از برای آنست که (ارزانی) را مصدر (ارزیدن)
برند نجبیان ما (ارزانی) حاصل بالمصدر (ارزانیدن)
است که متعدیست چنانکه بر (ارزانش) بیان
کرده ایم نه متعلق به (ارزیدن) که لازم است
اگرچه مصدر (ارزانیدن) از استعمال متروک
ولیکن یادگارش از (ارزانش و ارزانی) باقیست
پس فارسیان بر صیغهٔ امر حاضر (ارزانیدن) که
(ارزان) است یای مصدری زیاده کرده
حاصل بالمصدر ساختند بقواعدنگاران فرس
در قواعد حاصل بالمصدر که ذکر اجمالی آن بر لغت
(آموی) کرده ایم این قاعده را نه نوشته اند
که بزیادت یای تحتانی بر صیغهٔ امر حاضر حاصل
بالمصدر ساخته می شود نجبیال ما ترک این
قاعده تسامح ایشان است در رای ما مصادر
متعدی که بالف آید همچو (دوانیدن) و سرائیدن
و (گذاشتن) و امثال آن حاصل مصدرش
بهمین قاعده صیغه بالا می آید چنانکه از (دوانیدن)

(دوانی) و از (سرائیدن - سرائی) و از (گذاشتن)
(گذارش) محقق مباد که قواعد زبان تابع زبان است
نه زبان پابند قواعد پس آنانکه حاصل بالمصدر
را مقید کرده اند بحد علم خودشان بسند استعمال
است اگر قاعده دیگر نجبیال ما آید و آن هم مبنی
بر استعمال باشد انحصار پیشینیان مانع آن
نیست و حقیقت اینست که بر قواعد مذکورهٔ
شان اطلاق انحصار نباشد بالجمله در رای
ما معنی حقیقی این سزاوار که بر معنی سوم گذشت
و معنی دوم که فقیر و مستحق باشد مجاز آن که فقرا هم
سزاوار بخشش و عطا باشند صاحب برهان که
معنی دوم را جمع آورده تسامح اوست که
فارسیان فقرا را (ارزانیان) گفته اند و واحد
(ارزانی) است و (ارزانی) بمعنی اول نجبیال
ما - هم متعلق است از مصدر (ارزانیدن)
که می آید یا مرکب است از (ارزان) و یای
تحتانی نسبت چنانکه بهار گوید ع بهای ارزانش

بکار نامی خورد کہ حقیقت لفظ (ارزان) بجای
خودش بیان کردہ ایم (حکیم انوری ره)
تا کہ در من نزید دہر بود ؛ روی نرخ اہل
بہ ارزانی ؛ (فردوسی ره) بہ ارزانیان
بخش ہر چیت ہواست ؛ کہ گنج تو ارزانیان
را سزا است ؛ (ولہ ره) بارزانیان دہ ہمہ
ہرچہ ہست ؛ مبادا کہ آید بما بر شکست ؛ و
(فتوحی در مدح انوری گفتہ اوره) انوری
ای سخن تو سخا ارزانی ؛ گر سخانت سنجر بدان ابدال
سخن ارزانی ؛ ---------- و

(ب) **ارزانیان** | جمع (ارزانی) بمعنی
دوم یعنی فقرا و مستحقین کہ صاحبان رشیدی
و سروری جداگانہ ذکر این کردہ اند و سند آن
بہ معنی دوم (ارزانی) گذشت ۔ (اردو)
(الف) (۱) ارزانی ۔ بقول آصفیہ (فارسی)
مؤنث ۔ گرانی کے خلاف سستاپن ۔ (۲)
فقیر ۔ مذکر (۳) لائق ۔ سزاوار (ب) فقرا
مستحقین ۔ مذکر ۔

ارزانی بودن | استعمال ۔ صاحب آصفی
ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید
کہ بمعنی سزاوار بودن است (طالب آملی
ره) صاف ساغر باد ارزانی تنک ظرفان شہرہا
منکہ محنت پرورم دُردِ ایاغم آرزوست ؛
(اردو) سزاوار ہونا ۔

ارزانی داشتن | استعمال ۔ صاحب آصفی
ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید
کہ بمعنی کسی را سزاوار چیزی گردانیدن یعنی عطا
کردن آن چیز بہ او و بقول بحر مرحمت کردن
و بخشیدن چنانکہ کلامی اصفہانی گوید (ره)
عشق را شکر کنم تا ابد و ممنونم ؛ کہ غم و درد
جہانی بمن ارزانی داشت ؛ (انوری ره)
و سپاس ای چرخ منم مانندہ مسرتی پر سودا ؛
از جہان این سر و سودا بمن ارزانی دارد ؛
(اردو) عطا کرنا ۔ بخشنا ۔ دینا ۔

(۱۳۳۳) **ارزانیدن** این مصدریست متروک
یعنی محققین فرس ذکر این نکرده اند و استعمال
تصریف این از نظر ما نگذشت الا آثار این
از حاصل بالمصدر باقی است که (ارزانش)
و (ارزانی) است الحاصل (ارزانیدن) بمعنی
(۱) اندازه کردن و قدر کردن بلحاظ معنی
حقیقی (ارز) و (۲) فروشانیدن مجاز آن
و (۳) سزاوار گردانیدن و عطا کردن هم
که مجاز معنی اوّل باشد و لازم این (ارزیدن)
که می آید (اردو) (۱) اندازہ کرنا - قدر کرنا
(۲) بکوانا - (۳) لائق قرار دینا - عطا کرنا -

ارزانی شدن استعمال - صاحب
آصفی ذکر این کرده از معنی ساکت مؤلف
گوید که بمعنی عطا شدن (نثر جلال و آفی)
حضرت صاحبقرانی را طفلی ارزانی شده "
واگر از همین سند . . . .
(ب) ارزانی شدن خلف | گیرم تولّد
شدن پسر و این کنایه باشد (اردو) (الف)
عطا ہونا (ب) لڑکا تولد ہونا -

ارزانی کردن استعمال - صاحب آصفی
ذکر این کرده از معنی ساکت مؤلف گوید
که بمعنی عطا کردن و دادن است (علی
خراسانی سـ۵) محمد آن شه دین زبدۂ آل
رسول اللہ؛ که علم اوّلین را حق باو کرد ارزانی؛ (اردو) عطا کرنا - دینا -

(۱۳۳۴) **ارزانی گردیدن** استعمال - (۱) مرادف
ارزانی شدن است که گذشت و (۲) بمعنی
ارزان شدن نرخ چیزی (ظهوری سـ۵) نهادی
رو بیازار محبت نقد تر میشو؛ ظهوری تا سر
و افتخور دگر دید ارزانی؛ (اردو) (۱) عطا
ہونا - ملنا - (۲) ارزانی ہونا - نرخ سستا
ہونا -

ارزش بفتح اوّل و کسر زای هوز
بقول صاحب رشیدی و ناصری مرادف

(ارز) بمعنی قیمت وبہا صاحب فدائی گوید که قدر وقیمت صاحب نوادر این را بذیل مصدر (ارزیدن) آورده فرماید که قیمت وبہا وقدر ومنزلت واین مجاز است مؤلف گوید که حاصل بالمصدر (ارزیدن) است بخیال ما معنی حقیقی این قدر و مرتبه و مجاز آن قیمت وبہا چنانکه بر نقط (ارز) بیان کرده ایم۔ فارسیان بقاعدۂ خود شین معجمه بر صیغۂ امر حاضر آورده حاصل بالمصدر ساخته اند۔ ہمچو دانش وبینش۔ (ظهوری ـــه) زکوہکن بشنو حرف ارزش گلگون ؎ بہای یک سر مویش ہزار شبدیز است ؎ (اردو) دیکھو ارز۔

ارزق | بقول صاحب شمس بفتح اوّل وسکون رای مهمله وفتح زای معجمۂ عربی لغت عربی است بمعنی کبود وگربه چشم وآب صاف وشانه ونام خطی از خطوط جام جم۔ فرماید که بمعنی آخر فارسی است (خاقانی ـــه) باده در جام باخط ارزق ؎ شعله در زیر اخضر اندازد ؎ وبحوالۂ شرح نصاب گوید که بمعنی سرمه چشم وشمشیر نیک ونام شخصی که ازارقه منسوب است باو وصاحب مؤید ذکر این بذیل لغات عرب کرده بدون صراحت حلیه لفظ بذکر معنی اوّل ودوّم وسوّم وپنجم فرماید که بمعنی شام نیز۔ صاحب انند ذکر این بتقدیم زای هوّز بر رای مهمله کرده همین شعر خاقانی بسند آرد که درمصرع اوّلش (ازرق) بزای هوّز دوّم نوشت وخود صاحب شمس هم بر (ازراق۔ بزای معجمۂ ثانی) همین معنی بیان کرده ومحققین عرب زای معجمه را قبل رای مهمله گرفته اند وصاحب برهان برای معنی چهارم این را بفتح الف وسکون زای معجمه آورده پس بخیال ما تسامح صاحب شمس است که درین مقام ذکر این پسند کرد وبجای خودش بحث کنیم (اردو) دیکھو ازرق۔

ارزلو | بقول صاحب شمس بضمتین لغت فارسی
است بمعنی روزی مند مؤلف گوید که مرکب ترکی است

بمعنی صاحب روزی (اردو) صاحب قسمت ہے
صاحب آصفیہ نے صاحب اقبال پر طالع کا ذکر کیا

ارزن | بقول صاحب ضمیمهٔ برهان بر وزن گردن (۱) غله ایست که بعربی (دخنه) خوانند
صاحب رشیدی بر غلهٔ معروف قناعت کرد که نان آنرا ارزنین نام است و
صاحب هفت فرماید که در هندی (چینه) نام دارد و صاحب ناصری آورده که بیشتر این بکبوتران
دهند چنانکه خاقانی گوید (ص) کبوترخانهٔ روحانیان راست ، ز نقط های سر کلک من ارزن ،
صاحب فرهنگ فدائی گوید که دانه ایست که آنرا بیشتر در زمین های شلتوک زاری کارند و
آن بیشتر خوراک کبوتران و مرغان است و برخی دهگانان نیز آنرا آرد کرده نانش می پزند
صاحب شمس گوید که در فارسی بالفتح نام غله و در عربی (۲) (ارزن) درختی است که از چوب
آن عصا گیرند مؤلف عرض کند که ماخذ این معنی اول جز این بفهم نمی آید که این مخفف (ارزان)
باشد بحذف الف از قبیل (دستارخوان و دسترخوان) بدینوجه که این غله کم قیمت است
عجبی نیست که فارسیان (ارزن) نامش نهاده باشند والله اعلم و نسبت معنی دوم عرض کنیم
که مبدل همان (ارجن) است که گذشت فارسیان بقاعدهٔ خود جیم عربی را به زای هوز بدل
کردند همچو (چوجه و چوزه) و (دشت ارژن) از همین باشد و صراحت کافی این برا (رجن) کرده ایم
حالا نسبت معنی اول حقیقتش عرض کنیم که بقول صاحب محیط اعظم (دخن) است و بر (دخن)
فرماید که بضم دال و سکون خا و نون و بکسر دال نیز بیونانی (مرطله) و بعربی (دفث) و بترکی (طرق)
و بشیرازی (الم) و بفارسی عوام (ارزن) و بهندی (کنگنی) و (چینه) نامند و گویند که آن

جاورس است و چنین نیست غلہ ایست قلیل الغذا - سرد در آخر اوّل و خشک در دوّم و گویند سرد و خشک در دوّم و گویند گرم - در انہضام و نزول از معدہ بطی تر و در قبض محکم شدید تر و مجفف بدن و خون متولّد از ان غیر جیّد - مدرّ بول است باوجود سردی و خشکی و مولد سنگ مثانہ و سدد - مصلح آن قند یا شکر یا عسل (الخ) (انوری سلطان) از حشو چرخ پر تشو و جوف ہمت ؛ سیمرغ ہمّت ؛ چو مرغان ارزن است ؛ (اردو) (۱) کنگنی - بقول آصفیہ (ہندی) مونّث - ایک قسم کا چلکا اور چھوٹا اناج جسے اکثر پرندون اور الّو کو بھی کھلاتے ہین اور نیز اس کے لڈو بناتے ہین - (۲) دیکھو ارجن -

ارزنجان | بقول صاحب ناصری بفتح اوّل و ثالث بنون زدہ نام شہریست مشہور از بلاد اناطولی کہ دہ ہزار باب خانہ آباد دارد و رود فرات از یک فرسنگی آن می گذرد و اصل آن از ارزن الرّوم) برمیخیزد و از جابہا عبور می کند تا داخل شط العرب می گردد و بعمّان می ریزد و از بلاد روم است - صاحب منتہی الارب نیز ذکر این کردہ و نجیال ما این معرّب (ارزنگان) است کہ می آید (اردو) بلاد اناطول سے ایک مشہور شہر کا نام ارزنجان ہے (ارزنگان) کا معرّب (مذکر)

ارزن ریزہ | اصطلاح - بقول صاحب جہانگیری و ہفت قلزم و برہان (۱) بمعنی قطرات باران ریزہ (۲) جرعہ شراب و (۳) حب ہای کوچک - صاحب شمس کر معنی اوّل و دوّم فرماید کہ (۴) شرارہ آتش و (۵) کنگیر شراب باشد و صاحب مؤید و ہفت مؤیدش مؤلّف گوید کہ بلحاظ معنی حقیقی (ارزن کہ بجایش برنمبر ۱ گذشت) این استعارہ باشد کہ بہ تشبیہ دانہای کوچک

ارزن - فارسیان این پنج معنی مراد می‌پیدا کرده اند
و مقصود از معنی دوم بعطف جرعه بر قطرات مستند کرده
معنی اول - قطره های شراب باشد که در می
خوردن بریزد و این قابل اعتراض است
که صاحبان تحقیق در معنی اول و دوم و سوم
چه استعمال صیغه جمع کردند که برای جمع (ارزن
ریزها) باید که استعمال کنیم - و مقصود از کفگیر شراب
شراب پالائی باشد که سوراخهای نازک دارد
و بلحاظ باریکی سوراخهایش که مشابه دانهای
ارزن است نامش نهاده باشند (اردو) (۱)
پهار - بقول آصفیه (هندی) (مؤنث) چهوٹی
چهوٹی بوندیں - ترشح - (۲) شراب کے قطرے
جو پیتے وقت ٹپک پڑیں (مذکر) (۳) باریک
اور نازک گولیاں جو مثل خشخاش کے ہوں - مذکر
(۴) چنگاریاں چنگاری کی جمع - دیکھو ابیز
(۵) شراب چهاننے کی چهلنی -

ارزن زرین | اصطلاح - بکسر نون
اول بقول صاحب برهان و بحر و هفت
(۱) کنایه از جرعه شراب است و (۲) حبابی را
نیز گویند که بر روی شراب بهم رسد و (۳) کوکب
و ستاره و (۴) شراره آتش را نیز گفته اند
خان آرزو در سراج بر معنی سوم و صاحبان
جهانگیری (بذیل خاتمه کتاب در دستور
اول) و رشیدی بر معنی سوم و چهارم و شمس
و مؤید بر معنی اول و دوم و سوم قانع مخفی
مباد که بعض محققین نسبت معنی اول جرعه
می را به (می زعفرانی) مخصوص کرده اند و
ما را هم اتفاق است زیرا که می سپید رنگ هم
می شود و وجود لفظ زرین درین اصطلاح
متقاضی صفت (زرین) است بخیال ما این
مرکب است از (ارزن) و (زرین) پس
معنی لفظی این غله زرین است و صراحت
(ارزن) که چه قسم غله باشد بجایش کرده ایم
پس این کنایه باشد از هر چهار معنی بالا و فصیح تر

که معنی اوّل قابل غور است و همین قسم
اشکال در معنی دوّم (ارزن ریزه) هم پیدا گردد که
که گذشت بخیال ما (جرعهٔ شراب) را کنایتہً
(ارزن زرّین) نتوان گفت بلکه آن قطره‌ها را
(ارزن زرّین) توانیم گفت که در شراب خوردن
بریزد زیرا که جرعه را باکوچکی (ارزن) تشبیهی
نباشد فتأمّل (اردو) (۱) شراب کا
قطره جیسے وقت ٹپکے (مذکّر) (۲) شراب
کا بلبلا (مذکر) (۳) ستاره - بقول صاحب
آصفیّه (فارسی) مذکّر - کوکب - تاره - اختر
نجم وه روشن کره جو آسمان پر رات کو چمکتا ہوا
دکھائی دے (۴) چنگاری (مؤنث) دیکھو ہیز

ارزنگان | بقول صاحب آنند شهرست
در ارمن مؤلف گوید که همان ارزنجان است
که گذشت - دیگر کسی ذکر این نکرد مخفی مباد
که فارسیان از هفت کشور - کشور اوّل
را (ارزنه) نام نهاده اند که می آید پس (ارزنگان)
را که تعریف وسعت و آبادی آن بر (ارزنجان)
گذشت بمعنی حقیقی آن مجموعهٔ کشورها گفته اند
که (ارزنگان) بقاعدهٔ فارسی بمعنی ارزنه‌هاست یعنی
مجموعهٔ کشورها - در وجه تسمیه از مبالغه کار گرفته که یک شهر را
مجموعهٔ کشورها گفته اند (اردو) دیکھو ارزنجان -

ارزنین | بقول صاحب برهان و رشیدی و هفت
و سروری بانون بروزن سرزمین نانی را گویند که از
ارزن پخته باشند (ناصر خسرو ؎) برآشفته از تو ترکان
چه گویم میان سگان در یکی ارزنینی :: مؤلف گوید که
بر لفظ (ارزن) یا و نون نسبت زیاده کرده اند و بس
(اردو) کنگنی کی روٹی (مؤنث)

(الف) **ارزه** | الف - بقول صاحب برهان و رشیدی و جهانگیری و جامع و هفت
(ب) **ارزه گر** | و ناصری و سراج بروزن هرزه (۱) کاه گل را گویند (ب)
بضمن الف بکاف فارسی کسی باشد که کاه گل را بجائی مالد - صاحب سروری بر ذکر الف

قانع۔ و صاحب بحر بر ذکر (ب) و صاحب برہان ذکر ہر دو جداجدا کند مؤلف عرض کند کہ
بخیال ما معنی پنجم اینجا اصل است و الف بمعنی اوّل مجاز آن کہ کاہگل ہم بوقت مالیدن بر
دیوار ہمچو زفت مائل بہ تیرگی و چسپندہ می باشد فارسیان استعارۃً (ارزہ) را کہ بمعنی زفت
می آید برای کاہگل نام کردند و (ب) مرکب است از (ارزہ) و (گر) لفظی است کہ
افادۂ معنی فاعلی کند ہمچو کوزہ گر۔ و کاسہ گر۔ (اردو) الف۔ کہگل۔ یا کاہگل۔ بقول آصفیہ
اسم مؤنث۔ بھس اور مٹی کا پلستر۔ گھاس اور مٹی کی لپائی۔ کچا پلستر مؤلف عرض کرتا
ہے کہ دکن میں اسی کو گلا بہ اور گلاوہ کہتے ہیں (ب) کہگل بنانے والا۔ گلابہ کرنیوالا
(۲) (الف) بقول برہان و جامع و ہفت بمعنی گچ نیز کہ بدان خانہ سپید کنند۔ و (ب) گچ
مالندہ مؤلف گوید کہ این مجاز معنی اوّل باشد یعنی صرف بدین وجہ کہ گچ بر زمین و دیوارہا
ہمچو کاہگل می مالند۔ گچ را ہم (ارزہ) نام نہادند و فی الحقیقت گچ را با زفت تشبیہ تام نیست
و ہمین قدر است کہ گچ ہم مثل زفت چسپندہ می باشد و باعتبار رنگش با زفت تباین ہمین
سبب ما این را مجاز (ارزہ) بمعنی اوّل گرفتیم و اگر بہ تشبیہ ناقص مجاز معنی پنجم ہم گیریم
بہر دو صورت۔ استعارہ باشد۔ مخفی مباد کہ گچ در فارسی زبان مرکبی است از آہک کہ
نہ صرف برای سپید کردن خانہ بلکہ برای حفاظت و پختگی دیوارہا و سقف و زمین خانہ
ہم استعمال آن کنند و تحقیق این از معاصرین عجم می شود۔ (اردو) (الف) گچ
جس سے دیواروں اور فرش پر استرکاری کرتے ہیں۔ صاحب آصفیہ نے لفظ گچ
پر فرمایا ہے کہ (مذکر) چونا۔ آہک۔ پکا فرش یا پکی چھت مؤلف عرض کرتا ہے کہ

کہ دکن مین (گچ) چونے کا وہ مرکب ہے جو ریتی یا اینٹ کے ٹکڑون کو ایک خاص
وزن مین باہم ملا کر پیسنے سے تیار ہوتا ہے۔ آخر الذکر مرکّب کو سرخی بھی کہتے ہین۔
اسی مرکّب سے دیوارون اور فرش کی استرکاری بھی کی جاتی ہے اور یہی مرکّب
اینٹون کے ساتھ دیوارون کی چنائی مین بھی استعمال کیا جاتا ہے اور یہی مرکّب پختہ چھتون
کی تیاری مین بھی کام دیتا ہے پس گچ کی وہ تعریف جو صاحب آصفیہ نے فرمائی ہے
ہماری رای مین قابل غور ہے اور زبان فارسی کے گچ کا ترجمہ اردو مین وہی گچ ہے
جس کی تعریف ہم نے کی ہے۔ آپ ہی نے (گچ کاری) پر لکھا ہے کہ چونے کا کام
چونے گچی کا کام (انتہی) میر انیس مرحوم نے اپنے کلام مین بھی گچ کا استعمال فرمایا ہے
(ع) پختہ ہو لحد خام مزاجون کو یہ تپچ ہے ٭ یان ہڈ یان چونا ہین وہان قبر پہ گچ ہے
اس آخر الذکر بیان اور سند سے ہم یہ نتیجہ نکالتے ہین کہ ہندوستان مین بھی گچ
انہین معنون مین مستعمل ہے جن معنون مین دکن مین اسکا استعمال ہے (ب) وہ معمار
یا کاریگر جو چونے کی استرکاری کرتا ہے (مذکّر) امیر نے (استرکاری) پر لکھا ہے
کہ اینٹ کی دیوارون پر چونا۔ سرخی وغیرہ لیپنے کو کہتے ہین جیسے (فقرہ) مکان بن گیا
صرف استرکاری باقی ہے " مؤلف کہتا ہے کہ استرکاری سے مراد دیوارون
پر گچ یا سرخی یا گلابہ یا کہگل کرنا ہے۔ چونا سے اگر امیر کا مقصد گچ ہے اور گچ
سے چونے کا وہ مرکب مراد ہے جس کا ذکر ہم نے اوپر کیا ہے تب تو ہمکو صرف اسقدر
عرض کرنا رہ جائیگا کہ دکن مین استرکاری کی تخصیص صرف اینٹ کی دیوارون سے نہین ہے

بلکہ مٹی اور پتھر کی دیواروں اور فرش پر بھی استرکاری کرتے ہین - اور چونے کی استرکاری سے گچ ہی کی استرکاری مراد ہے اور اسی استرکاری کا نام دوبارہ ہے اور ایک درجہ سہ بارہ کا بھی ہے جس کو بمقابلۂ استرکاری - آبرہ کاری سمجھنا چاہیے - اور استرکاری کو دوبارہ اس لئے کہا گیا کہ دیوارون یا چھت یا فرش کی تیاری کے بعد یہ کام دوسرے وہلہ مین ہوتا ہے یعنی دوسرے وہلہ مین دوبارہ یا استرکاری کے ذریعہ سے استر چڑھاتے ہین اور سب سے آخر یعنی تیسرے وہلہ مین سہ بارہ کے ذریعہ سے گویا استر پر ابرہ قائم کرتے ہین اور اسکو باریک چونا بھی کہتے ہین -

(۳) الف - بقول برہان وہفت نام درختی ہم ہست بعضی می گویند کہ درخت سرو است وبقول بعضی درخت صنوبر و زفت از ان گیرند وبعضی گویند باین معنی عربی است وبقول بعضی درخت چلغوزہ - صاحب جامع فرماید کہ درخت صنوبر نر باشد و بے ثمر - صاحب سراج فرماید کہ (ارزہ) نام درختی گویند سرو است وبقول بعض صنوبر وباز فرماید کہ (ارز) بدون ہای ہوز - درخت صنوبر را گویند صاحب سروری نوشتہ کہ نام درختی وبقول بعض درخت سرو - صاحب انند بحوالۂ منتہی الارب برلغت (ارز) فرماید کہ بالفتح وبالضم لغت عربی بمعنی درخت صنوبر و (ارزۃ) یکی یا صنوبر نر یا درخت عرعر و (ارز) بفتحتین درخت ارزن و (ارزہ) یکی - وتحقق است کہ فارسیان این را از لغت عرب گرفتہ اند - صاحب محیط فرماید کہ (ارزہ) بالفتح اسم درخت صنوبر نر است کہ ثمر نیارد - البتہ از ان زفت اخذ می کنند وفعل آن فعل صنوبر

است وہم فرماید کہ این را بضمّ اوّل وسکون رای مہملہ وزای معجمہ (ارز) ہم گویند (اردو)
سرو یا صنوبر یا چلغوزہ کا درخت۔ لیکن اتفاق اسی پر ہے کہ صنوبر کے درخت کو عربی
مین (ارز) یا (ارزہ) کہتے ہین۔ مذکر۔ اسکی تعریف طبّی کے لیے دیکھو (ارس)

(۴) (الف) بقول صاحب رشیدی وجہانگیری وجامع وناصری وسروری نام
کشور اوّل از ہفت کشور وبقول خان آرزو در سراج کشور پنجمین از ہفت کشور۔ مؤلف
گوید کہ ماخذ این جزین نباشد کہ فارسیان این را از (رجہ) ساختہ اند بہ تبدیل جیم عربی
بزای ہوّز ہمچو (چوجہ وچوزہ) وبزیادت الف وصلی وراء اوّل مخفی مباد کہ (رجہ) ورژہ
در فارسی زبان بمعنی طنابی است کہ ہردو سر آنرا بجائی بندند وبعربی آنرا شریط خوانند
پس حصۂ از ہفت کشور کہ از یک مقام تا مقام دیگر قرار یافتہ است طنابی را ماند کہ
محدود ومعیّن است واین استعارہ باشد بعضی از معاصرین گویند کہ کشور اوّل
در طول البلد ترجیحی وارد بر شش کشور دیگر ازینجاست کہ این نام بہ تشبیہ طناب طولاً
برای کشور اوّل مخصوص کردہ باشند۔ بقول صاحب غیاث طول این سہ ہزار
وبست ودو فرسنگ است وعرض این صد وچہل وہفت فرسنگ ودیگر شش کشور
ہم در طول وہم در عرض کمتر از اقلیم اوّل است (اردو) سات اقلیمون مین سے
پہلی اقلیم کا نام (ارزہ) ہے۔ (مؤنث)

(۵) (الف) بقول صاحب رشیدی وجامع وناصری وسروری زفت وآن
چیزی است شبیہ بقطران کہ از درخت صنوبر گیرند واین درخت را بعربی (ارز)

خوانند (سوزنی ؎) پنبه بگوش اندر آگند ز تو ممدوح ؛ پنبه چه باشد که ارزه ریزد و ارزه
صاحب جهانگیری اینقدر صراحت کند که زفت از درخت صنوبر نر که بر ندهد حاصل میشود
خان آرزو در سراج گوید که (ارز) بمعنی درخت صنوبر اغلب که معرب باشد و بزیادت های
نسبت (ارزه) بمعنی زفت مستعمل شد با خان آرزو درین باب اتفاق داریم و همین است وجه
تسمیه این و مخفی نیست که معنی اوّل و دوّم مجاز همین معنی باشد که ذکرش درانجا کرده ایم (اردو)
وه چکیٹ اور سیاه رنگ کا تیل یا گوند جو صنوبر کے نر درخت سے نکلتا ہے - (مذکر) مزاجاً
گرم و خشک ہے -

ارزنیون | بقول صاحب برهان و جامع و جهانگیری و هفت و شمس بر وزن عنبرگون
نام دختر پادشاه مغرب است که در حبالهٔ بهرام گور بود و صاحب سروری این را بصراحت
نون مجهم (ارزنیون) نوشته حیف است که وجه تسمیهٔ این متحقق نشد (اردو) ایک پادشاه
مغرب کی بیٹی کا نام جو بهرام گور کی بی بی تھیں -

ارزیدن | بقول صاحب بحر عجم و انند فرماید که کامل التصریف است و مضارع اش ارزد
بالفتح (ا) بمعنی قیمت کردن مؤلف گوید که آرزو و صاحب موارد صراحت کرده که حاصل
بالمصدر این (ارز) و (ارج) و (ارزش) باشد بخیال ما از صاحب بحر تسامح شده و این معنی
(ارزانیدن) توان گرفت نه (ارزیدن) مشتاق و ارزانی را هم بذیل همین مصدر آورده و همچنین
سند باشیم که استعمال این بدین معنی از نظر ما گذرد صاحب نوادر بذکر ارزش و ارز و ارج
(معانی دیگر هم دارد که بذیل می آید) صاحب بحر (ارزان) را بذیل این ذکر کرده و ما نسبت هم

بجای خودش صراحت کافی کرده ایم (اردو)
قیمت مقرر کرنا۔ بقول آصفیّہ دام تجویز کرنا۔
مول ٹھہرانا۔

(۲) ارزیدن۔ بقول بحر وانند بمعنی قیمت
شدن و بقول صاحب موارد و نوادر بمعنی
قیمت کرده شدن مؤلف گوید که ما بر لفظ
(ارز) صراحت کرده ایم که بخیال ما معنی حقیقی
آن قدر و مرتبه باشد و معنی قیمت و بها مجاز
است پس وجهی نیست که این مصدر را بمعنی
قدر و مرتبه کرده شدن و هم‌رتبه شدن و مرتبت
داشتن نگیریم و سندی که صاحبان نوادر و موارد
برای ادعای خود از شیخ شیراز آورده اند تایید ادعا
ما می کند و معنی بیان کرده شان مجاز باشد (سه)
که فردا ابدا و ربود خسروی ٭ گدائی که پشت نیرزد
جوی ٭ (اردو) قیمت کیا جانا۔ برابر سمجھا جانا
هم رتبه ہونا۔

(۳) ارزیدن۔ بقول صاحب بحر و موارد
بمعنی فروخته شدن و بقول صاحب نوادر
بفروخت رفتن مؤلف گوید که مقصود صاحب
نوادر (بفروش رفتن) باشد و این مجاز معنی دوم
بیان کرده ماست (عرفی سه) همت نه متاعست
که ارزد بتقاضا ٭ این از مرسه با حاتم طے می کنم
امشب ٭ (اردو) بکنا۔ فروخت ہونا۔

(۴) ارزیدن۔ بقول صاحب بحر و فهمیدن
کنایه باشد از لائق و سزاوار بودن و
صاحبان موارد و نوادر شایسته و سزاوار شدن
مسلّم و برقرار بودن هم مؤلف گوید که از همه
معانی مجاز مرتبه داشتن است که ذکرش بمعنی
دوم کرده ایم (کمال خجند سه) ببوی تو جانم
خریدی صبا ٭ اگر من بدان دولت ارزیدمی ٭
(ظهوری سه) نطق میدرد آن نمی ارزد بتا
عاشق و صاحب زبان عیب است عیب
(عرفی سه) گرمی ارزم بوصالت ز آرزو منعم
مکن ٭ در دل عاشق هزاران طلب نایاب هست

(اردو) ہمسر اوار ہونا۔ لائق ہونا۔

(۵) ارزیدن۔ بقول صاحب نوادر مجازاً بمعنی عدیل و برابر آمدن با کسی۔ مؤلف گوید کہ ہمین مطلب از معنی بیانکردہ ما پیدا می شود کہ تحقیقی است و بر معنی دوم مذکور شد (نظامی ؎) نیرزیدہ با کمترین روسپی ٭ فلاطونی آنجا فلاطون کشی ٭ (اردو) برابری کرنا۔ ہمرتبہ ہونا۔

ارزیدہ | بقول صاحب برہان و ہفت بروزن فہمیدہ بمعنی قیمت کردہ شدہ و قیمت شدہ باشد مؤلف گوید کہ اسم مفعول مصدر ارزیدن است کہ گذشت پس چرا بدیگر معانی ہم نباشد سند ادّعای ما بر معنی پنجم (ارزیدن) گذشت (اردو) قیمت کیا ہوا۔ بکا ہوا۔ صاحب مرتبہ۔ لائق ہمسر اوار۔ ہمرتبہ۔

ارزیز | بقول برہان و ہفت و انند بروزن شبخیز (۱) قلعی باشد و بہ عربی رصاص خوانند گویند اگر قدری ازان را تنک کردہ بر کمر بندند منع احتلام کند۔ صاحب جامع و مؤید گوید کہ قلعی است صاحب سروری از (لبیبی) سندی آوردہ (؎) گرچہ زرد است ہمچو زر پشیز ٭ یا سفید است ہمچو سیم ارزیز ٭ مؤلف گوید کہ (ارزیز) بکسر تین و بکسر چہارم بقول صاحب لغات ترکی بمعنی (۲) دریغ است و بقول انند در عربی زبان بکسر اوّل و ثالث و بآخر زای معجمہ موقوف (۳) لرزہ و (۴) یخ ریزہ و (۵) خستگی و (۶) مرد و راز آواز مخفی بیاد کہ بقول صاحب منتہی الارب۔ رزاز ککتاب بمعنی قلعی آمدہ پس شک نیست کہ فارسیان ہمین (رزاز) را الف وصلی در اوّل آوردند و امالۂ الف سوم بیا کردہ (ارزیز) ساختند و بمعنی قلعی استعمال کردند تا حقیقت ارزیز بلغت (اپیرک) بیان کردہ ایم (اردو) (۱) رانگ۔ رنگ۔ دیکھو (اپیرک) (۲) دریغ

بقول صاحب آصفیہ (فارسی) مذکر - افسوس - حسرت - غم - پشیمانی - پچھتاوا - (۳) لرزہ بقول آصفیہ (فارسی) مذکر - رعشہ - تھرتھراہٹ - کپکپاہٹ - (۴) پیچ کا ٹکڑا مذکر - (۵) خستگی - بقول آصفیہ (فارسی) ہم مؤنث شکستگی شکستہ حالی - بھربھراہٹ خستہ پن (۶) وہ شخص جسکی آواز بلند ہو -

ارژن بقول صاحب برہان وہفت وناصری وجہانگیری بازای فارسی بروزن مخزن درخت بادام کوہی است وثمر آن بسیار تلخست وآن را اردوا ہا بکار برند وچوب آنرا عصا کنند وپوست آن را برکمان پیچند صاحبان رشیدی وجامع وسراج ہم ذکر این کردہ اند وصاحب سروری این را بمعنی چوب درخت بادام کوہی نوشتہ وازشاعری سند آوردہ (سے) دی محتسبی براہ دیدیم ؛؛ بردست گرفتہ چوب ارژن ؛؛ وفرماید کہ این را (ارجن) ہم گویند مؤلف عرض کند کہ تسامح اوست وسندش برمراد ما کہ ناحق چوب را بمعنی (ارژن) داخل کردہ این ہمان (ارجن) و (ارژن) است کہ ذکر مفصلش بجای خودش گذشت اصل این بہ جیم عربی است فارسیان بقاعدۂ خود جیم عربی را بزای فارسی بدل کردہ اند ہمچو (کج وکژ) (اردو) دیکھو ارجن -

ارژنگ صاحب برہان گوید کہ بازای فارسی بروزن ومعنی ارتنگ است کہ (۱) نگارخانۂ مانی نقاش باشد وگویند اصل این لغت یاین معنی ارثنگ باثای مثلثہ بودہ ثا را بازای فارسی بدل کردہ ارژنگ کردند وبعضی گویند (۲) نام مانی ارژنگ بودہ است ومانی دعائیست کہ او را کردہ اند ولقب او شدہ وجمعی گویند (۳) نام نقاشی است غیر مانی

واو نیز در سروری مانند مانی بوده و (۴) نام دیوی است که در مازندران با رستم جنگ کرده و
رستم او را بکشت و (۵) نام پسر زره واو یکی از پهلوانان توران بوده و طوس او را بقتل
آورد (انتهی) مؤلف عرض کند که تبدیل ثای مثلثه با زای فارسی خلاف قیاس است
و ضرورتی نباشد که گاهی بکنیم و گاهی برآوریم وحقیقت این برهم اقوال محققین فرس عرض
می دهیم - صاحب رشیدی بذکر معنی سوم و چهارم و پنجم گوید که (۶) نام تخته و کتابی که صور
و اشکال غریبه دران نقش کرده و دستاویز سهر ساخته باشند و صاحبان هفت و جامع همزبان
برهان خان آرزو در سراج برمعنی اول و سوم و چهارم و پنجم قائم و صاحب ناصری بذکر
معنی سوم گوید که (۷) صحیفهٔ نقاشی است مؤلف گوید که این همان صحیفه باشد که ذکرش
برمعنی سوم ارژنگ کرده ایم صاحب جهانگیری برمعنی اول و سوم و چهارم و پنجم قانع صاحب
سروری فرماید که مرادف (ارغنگ) است به غین معجمه بجای زای فارسی و از برای هریک
معنی سندی آورده (نظامی سه) که چون کرده اند این دو صورت نگار ۞ دو ارژنگ را
بریکسان نگار ۞ (وله سه) که در چین دیدم از ارژنگ پرکار ۞ که کردی دایره بی دو پرکار
(نظامی سه) روان کرد کلک سیه رنگ را ۞ ببرد آب مانی و ارژنگ را ۞ (حکیم ارزقی
سه) هزار لشکر داری که هریکی زایشان ۞ فزون ترند ز دیو سپید و از ارژنگ ۞ (از جهانگیری
مختاری سه) ز غبار سم اسپت فلکی ساز طبع ۞ ملکی گردد با لطف تو دیو ارژنگ ۞ (فردوسی
سه) به پور زره گفت نام تو چیست ۞ ز گردان جنگی ترا یار کیست ۞ بدو گفت ارژنگ
جنگی منم ۞ سر افراز شیر و زنگی منم ۞ مؤلف عرض کند که این همان (ارتنگ) است

که یا تای فوقانی بجای خودش گذشت و ماخذش هم درانجا ذکر کرده ایم ؛ تا ماخذ (ارژنگ)
قابل بیان است و بخیال ما مرکب است از هردو لغت ترکی یعنی (ار) که بمعنی مرد
و مجازاً بمعنی صاحب است و (ژنگ) بقول صاحب کنز که محقق زبان ترکی است
بمعنی زنگار و زنگ آئینه و شمشیر وغیره باشد پس (صاحب ژنگ) یعنی (صاحب زنگار)
مانی را نام کردند که نقش و نگار از زنگار می بست و فارسیان مجرد (ژنگ - بزای فارسی)
کتاب مانی نقاش را هم گفته اند (کذا فی البرهان) و صاحب این کتاب همان مانی است
که ذکرش بر ارژنگ گذشت پس معنی دوم و سوم اصل است و دیگر معانی مجازات -
یعنی نگارخانهٔ مانی و تختهٔ نقاشی - یا صحیفهٔ نقاشی را هم بنابر آنکه بنام مانی موسوم کرده اند و نسخه
همین نام برای دیو و پهلوان هم است نسبت آن عرض می شود که (ژنگ) در ترکی زبان
بمعنی طبع آمده و طبع بلغت عرب درشتی را گویند (کذا فی المنتخب) پس دیوی و پهلوانی
را بزبان ترکی (ارژنگ) نام کردن بی معنی نباشد (اردو) (۱) دیکھو ارژنگ کے
پہلے معنی - (۲) ارژنگ - ایک نقاش کا نام ہے جو مانی سے مشہور تھا - (۳) ایک
اور نقاش کا نام بھی ارژنگ ہے جو مانی کے سوا تھا - (۴) ایک دیو کا نام بھی (ارژنگ)
تھا (۵) ایک پہلوان بھی (ارژنگ) کے نام سے مشہور تھا (۶) دیکھو ارژنگ کے
چوتھے معنی (۷) دیکھو ارژنگ کے تیسرے معنی -

ارژنه | بقول صاحب برهان بزای فارسی مشهور در فارسی (منتهی) مؤلف گوید که
بروزن و معنی ارجنه باشد که نام درختی است جو ... تربیت منسوب به (ارژن) که

بمعنی درخت بادام کوهی گذشت و بدین وجه که درین دشت بسیاری ازین قسم درختان است (ارژنه) نام کردند و همین وجه تسمیه (ارجنه) هم نوشته ایم و فارسیان جیم عربی را القاعده خود با زای فارسی بدل کنند همچو (کج و کژ) پس احتمال ارژنه - ارجنه باشد - صاحبان رشیدی و جهانگیری و سروری و هفت ذکر این کرده گویند که صحرائی است بچند فرسخی از شیراز که درخت ارژن دران بسیار است (ملا کاشی ص) سوال ارژنه را مدح گوی و اندر دشمن بجو سے مترس اگر بنچه زن چو شیر نر است (اردو) دیکھو ارجنه -

ارس | بقول صاحب برهان بفتح اول و ثانی و سکون سین بی نقطه (۱) نام رودخانه ایست مشهور که از کنار تفلیس و آذربایجان و اران می گذرد و صاحب هفت فرماید که این رودیست که از کنار تفلیس مابین آذربایجان و اران می رود - صاحب رشیدی باتفاق برهان سندی پیش کرده (ص) از آهم بود یک ستاره درخش ٭ ارس را بود ارس من مایه بخش ٭ خان آرزو در سراج بحواله طوسی فرماید که این رود در ارمن می گذرد و از حوالی نخجوان گذشته نزدیک بحوالی شیروان به رود خانه کر می پیوندد و صاحب سراج همین قول را معتبر میدارد و فرماید که بمد هم آمده و صاحب جهانگیری باتفاق برهان از حافظ شیراز سند دهد (ص) ای صبا گر بگذری بر ساحل رود ارس ٭ بوسه زن بر خاک آن وادی و مشکین کن نفس ٭ و صاحب سروری فرماید که بمد و ده هم چنانکه یکی از قدما گفته (ص) به تب ز فراق اندر خوی غم بسر شد قصه من پیش هر کس ٭ چو الوند غمی بدل ولیکن ٭ ز جوی دیده می شد آب آرس ٭ مؤلف عرض کند که اهل تحقیق در ممدود و این را ترک کرده اند و چیزی نسبت

بجز لب و لہجۂ مقامی که اکثر ممدوده را مقصوره کنند. و مقصوره را ممدوده - صاحب رہنمای سہولت
بحوالۂ سفرنامه ناصرالدین شاه قاچار ذکر این کرده به تحقیق ما اصل این (رس) است بفتح
رای مہمله - کذا فی البرہان و (رس) لغت عرب است - بقول صاحب منتہی الارب نام
وادئی و نام آبی - پس (ارس) بزیادت الف وصلی در اولش - مفرس باشد (اردو)
ارس ایک دریا کا نام ہے جو ارمن میں واقع ہے (مذکر)

(۲) ارس - بقول صاحبان برہان و ہفت و رشیدی و سراج و جہانگیری و سروری
و جامع بفتح اول و سکون ثانی اشک چشم را گویند - سند این بیان شعر است که صاحب
رشیدی بر معنی اول پیش کرده است - مؤلف گوید که این بجا معنی اول باشد که فارسیان
مبالغۃً نام رودی را برای اشک استعمال کرده اند بتشبیہ روانی و این استعاره باشد -
(اردو) اشک بقول امیر (فارسی) مذکر - آنسو (آتش ؎) اس ماه کی فرقت میں
جو تارے نکل آئے ٭ تاروں سے سوا اشک ہمارے نکل آئے ٭

(۳) ارس - بقول صاحبان برہان و ہفت بضم اول و سکون ثانی نام سرو کوہی است
که بعربی ابہل و عرعر خوانند و تخم و ثمر او را جوز الابہل و ثمرة العرعر نام است صاحب
رشیدی ہم ذکر این کرده خان آرزو در سراج فرماید که قول صاحبان فرہنگ اغلب که
خطا ست و معنی صحیح این درخت صنوبر است که برای تازی (ارز) ہم آمده و زا بسین
بدل شده پس بفتح اول باید خواند و دلیل انیست (منوچہر ؎) ز نیزه دار و درخت
ارس کافور ٭ نخیزد از میان لاولاون ٭ (تا بیند خیال خود متعلق معنی) فرماید که کافور

از درخت صنوبر حاصل نمی‌شود بلکه زفت حاصل می‌شود (الخ) مؤلف عرض کند که
(ارز) لغت عرب است بالفتح و بالضم هر دو بمعنی درخت صنوبر و عرعر چنانکه بجای
خودش ذکر کرده ایم و شک نیست که فارسیان زای هوز را بقاعدهٔ خود با سین مهمله بدل
کنند همچو (ایازه و ایاس) و (اهرمز و هرمس) پس (ارس) را مبدل (ارز) توان گفت بلکه
معرّبش ولیکن برادّعای خان آرزو بفتح و بمعنی درخت صنوبر مخصوص کردن صحیح نباشد
و سند پیش کرده اش تخصیص فتح اوّل نمی‌کند اگرچه دران (ارس) بمعنی درخت صنوبر توان گرفت
ولیکن ازین یک استعمال لازم نمی‌آید که استعمالش برای درخت عرعر نباشد (ابن یمین ؎)
از برای قوّت دل گر بخوری بایدم ٭ صندل و صندل نیابم غیر چوب ارس و تانغ ٭ صاحب
سروری این را بضم اوّل و بمعنی سرو کوهی آورده و به ثبوت ضمّ اوّل از کلام لطیفی سندی
پیش کرده (؎) تو ای شهسوار جوانان فرس ٭ خدنگ قدّ تو ناوه رسته بر ارس ٭ صاحب جامع
فرماید که بضمّ اوّل و سکون ثانی درختیست در طرف زیرباد و ماچین که از ان کافور چو دانه
حاصل شود و نیز نام سرو کوهی و صاحب ناصری بر وزن (پرس) بمعنی سرو کوهی گوید - ما
عرض کنیم که تبدیل یک حرف آخر بقاعدهٔ فارسی مستلزم تصرّف در حرکت حرف اوّل و
معنی نیست پس به تحقیق ما (ارس) بالضمّ و بفتح اوّل بمعنی درخت صنوبر و عرعر هر دو باشد
صاحب محیط بر صنوبر فرماید که لغت عربیست و (ارزه) نیز خوانند و بسریانی (ارزند) و برومی
(انقطانیون) و بیونانی (قلوعنیطون) و بفارسی درخت آنرا (کاژ) نر و ماده باشد - درخت
نر هم دو قسم است - بستانی و کوهی - بستانی آنرا بفارسی (ناژ) و (ناجو) و بشیرازی (کاج) نامند

وقسم کوہی این شبیہ بدرخت ابہل و آمش و بسریانی (ارزند) وچوب این چرب دارکہ بجای
مشعل می سوزانند۔ ودرخت مادہ نیز دو نوع است اوّل بزرگ وآنرا صنوبر کبار گویند و
چلغوزہ ثمر این است وثانی کوچک واین را صنوبر صغار وشنوب نام است وثمرآن را
اہل شیراز (فستق) نامند بالجملہ چوب صنوبر گرم وخشک در سوم ودر دوم نیز گفتہ اند و برگ
وپوست آن گرم تر وخشک تر از چوب ودر پوست آن قبض شدید است ونافع قروح
حرقیہ ودران قوت مدملہ بسیار وبرگ وچوب این ہم منافع بسیار دارد (الخ) وبرسرو فرماید کہ
این اہم فارسی است وبیونانی (فاریس) وبرومی (کبارسین) وبہندی (تمال) نامند۔ درخت
معروف است بری وبستانی وبری را جبلی نیز گویند وآن عرعر است بستانی آن گرم وخشک
در اوّل وبقول شیخ گرم در اوّل وخشک در دوم۔ تحلیل۔ وتسخین وغوص می کند ومنافع
کثیرہ را شامل وبرعرعر گوید کہ لغت عربی است وبفارسی سرو کوہی است وبشیرازی ہل و
بسریانی (سرو) وبرومی (قرنوس) وبیونانی (اروس) دو قسم باشد یکی بزرگ ودیگری کوچک
بقول شیخ الرئیس طبع آن مائل بحرارت ویبوست وثمر آن گرم در اوّل وخشک در دوم۔
جالینوس گفتہ کہ این درخت گرم وخشک در درجہ دوم است مسخن ومفتح سدد وبا قوت قابضہ
ومقاوم سموم ومدر بول وحیض۔ آشامیدن دو دم آن جہت تفتیح سدد وسرفہ ودرد سینہ و
طحال وضعف معدہ وغیرہ نافع۔ منافع کثیرہ دارد۔ (الخ) مؤلف عرض کند کہ جا دارد
کہ فارسیان بحذف واو وعلامت ضمہ از (اروس۔ لغت یونانی) (اُرس) کردہ باشند۔
(اردو) صنوبر۔ بقول صاحب آصفیہ (عربی) اسم مذکر۔ چیڑ کا درخت جس میں چلغوزے

لگتے ہین اور نہایت سیدھا ہوتا ہے اور سرو ناز جس سے معشوق کے قد اور اوسکے خرام کو
تشبیہ دیتے ہین **مؤلف** عرض کرتا ہے کہ جس درخت کا پھل چلغوزہ ہے وہ صنوبر
کی ایک قسم ہے اور سرو ناز سے بھی ہمکو اختلاف ہے - مجرّد سرو کہنا کافی ہے آپھی نے
سرو پر فرمایا ہے کہ (فارسی و عربی) اسم مذکر ایک سید سے ہے مخروطی خوشنما درخت کا نام
جو اکثر باغون مین لگاتے ہین اور اسکے قامت کو معشوق کے قد سے تشبیہ دیتے ہین -

(۴) ارس - بقول صاحب شمس بالکسر در لغت عرب بمعنی بیخ و اصل نیک و صاحب منتخب
ہم تصدیق این می کند **مؤلف** گوید کہ ضدّ بد اصل است - (اردو) عالی خاندان -
جس کی اصلیت نیک ہو - رذیل کی ضد -

(۵) ارس - بقول صاحب لغات ترکی بفتحتین نام قومی - صاحب منتہی الارب فرماید
کہ اہل الرّس قومی را گویند کہ تکذیب پیغمبر خود کردند و او را در چاہ (رس) بند کردہ کشتند (الخ)
پس عجبی نیست کہ ترکان بزیادت الف وصلی در اوّل (رس) ارّس گفتہ باشند یا ارس
قومی دیگر باشد واللہ اعلم (اردو) ایک قوم کا نام ترکی مین (ارس) اور ایک خاص قوم
کو عربون نے (اہل الرّس) کہا ہے -

(۶) ارس - بقول صاحب شمس بفتحتین نام جائی و مدینہ - صاحب منتہی الارب نوشتہ
کہ (رَس) نام وادئی است پس عجبی نیست کہ فارسیان در اوّل این ہم الف وصلی آوردہ
(ارس) کردہ باشند و بعید نیست کہ درہمین وادے شہرے ہم آباد شدہ باشد و بنام وادی موسوم
واللہ اعلم (اردو) ارس ایک جای اور شہر کا نام - اور عربی مین رَس ایک وادی کا نام

ارسال | بقول صاحب منتخب بکسر اول مصدر زبان عربی است بمعنی فرستادن و گذاشتن و صاحب شیر شدن از موشی خود فارسیان این را بمعنی اول الذکر با مصادر خود مرکب کرده استعمال کرده اند۔ بہار و وارستہ گوید که برای تحف و ہدایا ہم اطلاق کنند و بدین معنی در ہند ہم شہرت دارد (سالک یزدی سه) ارسال نیاز مہمگی ناز تو رد کرد ؛ من خوب فرستادم و او خوب فرستاد ؛ (اردو) ارسال۔ بقول امیر (عربی) بھیجنا مؤلف کہتا ہے کہ غالباً آپکا مقصد حاصل بالمصدر سے ہے (ناسخ سه) وحیان ارسال خط شوق کا آئے جو مجھے ؛ ہے یہ قسمت کہ کبوتر وہین عنقا ہووے ؛ آپ ہی نے فرمایا ہے کہ ارسال وہ روپیہ ہے جو علاقون سے وصول کرکے علاقہ دار کی سرکار مین بھیجا جاتا ہے یا زمیندار خزانۂ سرکار مین مالگزاری کی بابت داخل کرتے ہین جیسے ارسال جاتی ہوگا صاحب آصفیہ نے تحفہ کا ذکر کیا ہے۔ فرماتے ہین کہ (عربی) اسم مذکر۔ ارمغان ہدیہ۔ سوغات۔

ارسال افتادن | استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کرده از معنی ساکت مؤلف گوید که بمعنی ہدیہ و پیشکش و نذر واقع شدن و پیش کرده شدن چیزی است چنانکہ خسرو دہلوی گوید (نثر) حالی یک کمان و دو چہ تیر ککلکت عطاء پیشکش بندگان دولت ارسال افتاد۔ این سید اصحاب آصف سنجابست اطہر الساداتِ ارسال افتاد۔ (اردو) پیش کیا جانا۔ گزرانا جانا۔

(الف) **ارسال المثل** | اصطلاح بقول

(ب) **ارسال المثلین** | صاحب انند و مجمع الصنائع (الف) آنست که شاعر در بیتی مثلی آرد که مشہور باشد از جہت تائید کلام

چنانکه نامی صفاهانی گفته (ف) خیال عشرت
از بالین دل جائی نرفت امشب ؛ چراغ خانهٔ
بیمار آری تا سحر سوزد مؤلف گوید که درین
شعر مصرع دوم (مثل) است و (ب)
بقولش آوردن دو مثل است در شعر چنانکه
سالک یزدی آورده (ف) من آن گلم که
چو گل هوش می بردیم ؛ من آن گلم که چو گل
جوش می زند رنگم ؛ مؤلف گوید که در هر یک
مصرع یک مثال آورده نه مثل - صاحب
مجمع الصنائع شعری دیگر آورده (ف) نصیحت
همه عالم چو باد در قفس است ؛ بگوش مردم
نادان چو آب در غربال ؛ مؤلف گوید که
(باد در قفس) و (آب در غربال) مثل نیست
بلکه فارسیان این هر دو را بطور کنایه بمعنی کار
بیکار و کار بی نتیجه و بی فائده استعمال کرده اند
و این محاورهٔ فرس ست نه مثل - ما از طبعزاد
خود سندی پیش کرده ایم که در هر مصرعش

دو مثل قدیم است (ف) جان بابا آدمی
را آدمیت لازم است ؛ می ندانی عود را
گر بو نباشد هیزم است ؛ در هر دو مصرع این
شعر دو مثل را نظم کرده ایم یکی "آدمی را آدمیت
لازم است" و دیگری "عود را اگر بو نباشد
هیزم است" همین است (ارسال المثلین)
و درینجا ارسال بمعنی آوردن یا جمع کردن
است مجازاً - مخفی مباد که این هر دو صنعت
را در فارسی زبان اسم مخصوص نیافتیم اردو
ارسال المثل صنائع و بدائع کلام سے اس
صنعت کا نام ہے جو ایک شعر میں کسی مشہور
مثل کا استعمال کریں جیسے (سودا ف) گالی
نہیں سبے بوسہ مرے دل کو گوارا ؛ جھوٹا
کوئی کھاتا ہے تو میٹھے ہی کے لالچ ؛ اور
اگر ایک شعر میں دو کہاوت جمع کیے جائیں
تو اسکو (ب) ارسال المثلین کہتے ہیں جیسے
(جلیل جانشین امیر مرحوم - ف) اشک جیسے

بے اثر ہین ویسی ہی آہین بھی ہین ۔ ایک
تھیلی سے ہین بڑے ایک ترکش کے ہین تیر ۔

ارسال داشتن | استعمال ۔ صاحب آصفی
ذکراین کرده ازمعنی ساکت مؤلف گوید که
بمعنی فرستادن است چنانچه عالی شیرازی
آورده (نثر) نیاز قدوم نصرت لزوم بعدد
ہر مرتبه که جهت یورش پای شریف تشریف
آورده بودند جداگانه ارسال می دارم ۔
(اردو) ارسال کرنا ۔ (قلق ؎) اور اگر
صلح کا کرے اقبال ۔ جلد معروضه کیجیو ارسال ۔

ارسال فرمودن | استعمال ۔ صاحب
آصفی ذکراین کرده ازمعنی ساکت مؤلف
گوید که مرادف (ارسال داشتن) که گذشت
چنانکه خسرو دهلوی گوید (نثر) امید آنکه متواتر
بابست احاد وشهور بهر ماهه و بهر روزه ارسال
فرمایند ۔ (اردو) دیکھو ارسال کرنا ۔ ارسال
فرمانا بھی کہہ سکتے ہین ۔

ارسال کردن | استعمال ۔ صاحب آصفی
ذکراین کرده ازمعنی ساکت مؤلف گوید که مرادف
(ارسال داشتن) است که گذشت چنانچه سنجر
کاشی گوید (؎) نهفته بوسه به پیغام می کند ارسال
بکنیش را حجر الاسود از ره تعظیم ۔ (اردو) دیکھو
ارسال داشتن ۔

ارسال گردانیدن | استعمال ۔ صاحب
آصفی ذکراین کرده ازمعنی ساکت مؤلف
گوید که مرادف ارسال داشتن است که گذشت
چنانچه نصیر همدانی فرماید (نثر) باری بشنوند
و بشنوانند و غزل نوشته خود را ارسال گردانند ۔
(اردو) دیکھو ارسال داشتن ۔

ارسال نمودن | استعمال ۔ صاحب آصفی
ذکراین کرده ازمعنی ساکت مؤلف گوید که
مرادف ارسال داشتن است که گذشت چنانچه
خسرو دهلوی آورده (نثر) یاران ایلطف
تسلیمات وافره ارسال نمودند ۔ (اردو) دیکھو ارسال داشتن

ارسال یافتن | استعمال صاحب آصفی ذکر این کرده از معنی ساکت مؤلف گوید که بمعنی فرستاده شدن است چنانکه خسرو دهلوی گوید (نثر) "این عریضه در شهر خدای ارسال یافت" (اردو) بھیجا جانا۔

ارسالیه | بقول صاحب بول چال معنی روانگی است مؤلف گوید که یای نسبت و های زائده بر لفظ (ارسال) زیاده کرده اند بعضی این قسم ها را های فصاحت گویند و دیگر هیچ - صاحب بول چال این را از روزمرهٔ معاصرین گرفته است و از کلام متقدمین فرس ما را سند این بدست نیامد (اردو) روانگی بقول صاحب آصفیه (فارسی) اسم مؤنث ترسیل - بھیجنا - مؤلف عرض کرتا ہے کہ آپکا مقصد ارسال سے حاصل بالمصدر سے ہوگا

ارساثیقون | بقول صاحب برهان و هفت و آنند با سین ثالث با الف کشیده و نون تحتانی رسیده و قاف مضموم بواو و نون زده بلغت یونانی زرنیخ زرد باشد و آن جوهریست که نقاشان و مصوران بکار برند اگر با شیر گوسفند یا بیز نه بهر کسی که از ان بخورد بمیرد صاحب محیط بر (زرنیخ) گوید که بفتح اول و کسر آن و سکون رای مهمله و کسر نون و سکون یای تحتانی و خای معجمه اسم عربی است و بیونانی (ارساثیقن) و (فرساطیس) و (ابیرون) و (اسفر خارا) و برومی (کرنوش) و بسریانی (زرنیخا) و (زرنیق) و بفارسی (زرنی) و بهندی (هرتال) نامند و (اسفر خار) تام قسم سرخ است و بهندی آن (منسل) حسبی است معدنی که متولد می شود در معدن خود مانند تولد کبریت از بخار دخانی - پنج نوع است زرد - سرخ - سفید - سبز - خاکستری که سیاه نیز گویند و بهترین آن زرد صفائحی باشد ابرک و براق برنگ طلائی است و این را (زرنیخ ورقی و جعفری) نامند و بهندی (هرتال طبقی) گویند در مخزن الادویه شد

سمیت آن بیشتر بالجملہ زرنیخ زرد - گرم و خشک در سوّم و بقول شیخ گرم در سوّم و خشک در دوم بدّاع - و معفّن و محرّق و مفتّح و مشقّق صدید و با قوّت قابضہ - و منافع کثیرہ دارد - (اردو) ہڑتال - بقول صاحب آصفیہ - (ہندی) اسم موٴنث - زرنیخ کی ایک قسم - ہرتال - اور ہرتال پر فرمایا ہے کہ اسکی اصل سنسکرت مین (ہری تال) ہے ایک قسم کی کانی دوا جو زہریلی از قسم دہات ہے - سفید - سرخ - زرد - صحیح لفظ رای مہملہ کے ساتھ (ہرتال) ہے - صاحب سالٹ نے لفظ ہرتال پر فرمایا ہے کہ (سنسکرت) منہ ابیض و اصفر و اخضر و اجود و الارزنی الاصفر الصفایح الشبیہ الرّایحہ بالکبریت (الخ) پس ہماری راسے مین دارسانیقون کا ترجمہ پیلی ہرتال

اَرس بزان | اصطلاح - بکسر سین مہملہ وضمّ بای موحّدہ بقول صاحب بحر و جامع - اننڈ و برہان چیرک کنج چشم بزکوہی و گاو کوہی و آن کار تریاق فاروق می کند و آنرا بعربی تریاق الحیّہ خوانند - صاحب ہفت گوید کہ بزکوہی یا گاو کوہی چون گرسنہ می شود بسوراخ مار رفتہ مار را بخود می کشد در حالت نشّہ چیرک کہ از کنج چشم او می افتد تریاک است خان آرزو در سراج فرماید کہ بفتح اوّل بمعنی اشک بزان - چیرک کنج چشم بزکوہی و آن کار تریاق فاروق می کند ارس درینجا مجاز است زیرا کہ در اصل بمعنی اشک است چنانکہ گذشت (انتہیٰ) مؤلّف گوید کہ این را بمعنی چیرک کنج چشم گاو کوہی گرفتن استعارہ باشد (اردو) پہاڑی بکرے اور گاے کے چیپڑ یعنی چیرک چشم - آنکھ کا میل جو وہ رطوبت آنکھ سے نکلکر گوشۂ چشم مین جم جاے -

اَرستن | بقول برہان و جہانگیری و جامع و ہفت و انند و موارد بفتح اوّل و ثانی (۱) مخفّف آراستن و (۲) بمعنی توانستن ہم - صاحب بحر فرماید کہ مخفّف (آرستن) است (سالم) متلفظ

یعنی بعد از حذف نون مصدر بنای ماضی او و مشتقات سالم باشد و تبدیل و حذف در حروف اصلی آن راه نیابد پس درین صورت غیر ماضی و مستقبل و اسم مفعول نخواهد بود و صیغه‌های غیر سالم آن که مضارع و حال و اسم فاعل و امر و نهی باشد در استعمال اهل لسان نیامده صاحب نوادر این را مخفف (آراستن) گوید و خان آرزو در سراج فرماید که این مخفف آراستن است بمعنی دوم و مخفف آراستن بمعنی اول یعنی زیب دادن مؤلف عرض کند که (آرستن) بمعنی اول اصل است و نتیجهٔ لب و لهجهٔ مقامی ممدوده هم و بخیال ما این مبدل است از (ارزتن) که معنی حقیقی این قدر و مرتبه یافتن باشد فارسیان برای دفع ثقالت بقاعدهٔ خود زای هوز را به سین مهمله بدل کردند چو (هرمز و هرمس) و رای مهمله ساکن را متحرک کردند (ارستن) شد و معنی زیب و زینت دادن بافزایش زیور مجاز معنی حقیقی است و بمعنی دوم اصل این (یارستن) بود بمعنی توانستن پس بقاعدهٔ فارسی یای تحتانی بالف بدل شد و یک الف بالتقای ساکنین افتاد (ارستن) شد بعضی گویند که از بهر و الف ساکن اول را حرکت داده ممدوده خواندند در صورت آخره باید که (آرستن) ممدوده را اصل گیریم و (ارستن) مقصوره نتیجهٔ لب و لهجهٔ مقامی (اردو) دیکھو آراستن و آرستن -

(الف) ارسط | بقول صاحب برهان و جامع بفتح اول و ثانی و سکون ثالث و طای حطی نام حکیمی است رومی - شاگرد افلاطون و وزیر اسکندر کبیر و معلم اول گویندش که او شتر را بهم رسانید صاحب انند هم ذکر این کرده و نیز - - - - - - - - - - - - -

(ب) ارسطا | بقول برهان بلغت رومی بمعنی (ارسط) که گذشت صاحبان مؤید و هفت

وشمس وانند هم ذکر این کرده اند مؤلف گوید الف مخفف ب باشد و دیگر هیچ - ونیز -
(ج) ارسطاطالس | بقول صاحب برهان و هفت و انند با طای مهمله بالف کشیده و کسر
لام و سکون سین بی نقطه بمعنی (ارسطا) باشد که معلم اول است مؤلف گوید که ب
مخفف همین است ونیز - - - - - - - - - - - - - - - - -
(د) ارسطاطالیس | بقول صاحب برهان بکسر لام و سکون تحتانی و سین بی نقطه
(۱) همان ارسطاطالس است که معلم اول است مؤلف گوید که (ج) مخفف همین
باشد وبقول صاحب هفت (۲) نام شهری هم که ارسطاطالیس بنام خود آباد کرد صاحب
شمس و مؤید هم ذکر هر دو معنی کرده صاحب جامع بر لغت ارسطو گوید که این را بمعنی اول - - - -
(ه) ارسطالیس | هم گویند- مؤلف گوید که مخفف (د) باشد و همچنین - - -
(و) ارسطو | بقول برهان و هفت بضم رابع و سکون واو (۱) نام ارسطاطالیس
و (۲) نام دوائیست که اورا زراوند گویند چه (ارسطولوخیا) زراوند طویل است و لوخیا
بمعنی طویل باشد صاحب جامع بر الف ذکر این هم کرده بمعنی اول قانع و صاحب مؤید
هم صرف معنی اول را ذکر کرد- صاحب محیط ذکر این معنی و توضیح نکرد و بر (ارسطولوخیا) فرماید
که اسم یونانی است بمعنی فاضل برای نفسا و مراد از زین دوای فاضل است برای نفسا یعنی
زن صاحب نفاس و بعضی اسم زراوند طویل گفته اند (الخ) پس بخیال ما مجرد (ارسطو) را
بمعنی دوم گرفتن درست نباشد صاحب سوال السبیل بر - - - - - - -
(ز) ارسطون | گوید که بیونانی (ارستان) نام معجونی است بخیال ما عجبی نیست که مقصود

از معنی دوم (۶) باشد ولیکن صاحب محیط ذکر (ارسطون) کرده است و نوشته که شرابی است غلیظ که از خمر و ادویهٔ گرم ترتیب دهند قوی تر از خمر و مقوّی احشای بارد است — صاحبان مؤیّد و شمس و هفت —

(ح) ارسطوی | نوشته اند که همان ارسطا طالیس است مؤلّف گوید که یای تحتانی آخرش زائد ویس (اردو) (الف تاج) بقول امیر ارسطو یا ارسطاطالیس سکندر بادشاہ کے وزیر کا نام — یونان میں طبقہ حکمای مشائین کا یہ ایک بہت بڑا حکیم گزرا ہے (نسیم ٥) ادب آموز فلاطون ہیں مضامین خیال ہر کنائے میں ارسطو کو ہے تعلیم عمل ؛ (انشا ٥) ادب آموز ہو جائیں ارسطا طالیس ؛ تا جبلّت پہ تری ہو سکندر عاشق ؛ (۲-۶) ارسطاطالیس ایک شہر کا نام ہے جسکو ارسطو نے آباد کر کے اپنے نام سے موسوم کیا تھا (۳-۶) ارسطو ایک دوا کا نام ہے بعض اہل تحقیق نے اسکو (ارسطون) کہا ہے جو ایک قسم کی مرکّب شراب ہے (یونانی زبان کا لفظ)

ارسلان | بقول ضمیمهٔ برهان بر وزن پهلوان (۱) نام پادشاه ایران زمین است و بزبان ترکی (۲) شیر را گویند و (۳) نیز نام یکی از غلامان سامانیان بود که شیر را بیک مشت کشت و (۴) کنایت از غلام هم هست و ترکان نام های غلامان خود (قره ارسلان) و (قزل ارسلان) می نهند بنسبت برنگ سیاه شیر و سرخ شیر نموده صاحب مؤیّد بحواله ادات بذیل لغات فارسی گوید که نام شاه ایران زمین و شیر و فرماید که (۵) بمعنی بادشاه نیز می آید و بذیل لغات ترکی گوید که بالفتح شیر و نیز پادشاهی و صاحب شمس همزه با تش و اشاره کند که لغت عربی است و صاحب

انند ذکر معنی اوّل و دوّم و چهارم کرده مؤلف گوید که به تحقیق ما این لغت ترکی است بمعنی دوّم یعنی شیر (کذا فی لغات ترکی) و دیگر همه معانی مجاز آن که پادشاه ایران را هم همین لقب بود بوجه قوّت و شجاعتش و معنی پنجم هم مجاز است بمعنی سوّم لقب غلامی هم که شیر را بیک مشت بکشت امّا نسبت معنی چهارم عرض کنیم که ارسلان را استعاره از مطلق غلام کردن قابل غور است و ترکان این نام را برای غلامان ترک مخصوص کرده اند چنانکه صاحب ضمیمه نوشته و عجبی نیست که بیاد کرد لقب غلامی که شیر را کشته ـ دیگر غلامان را هم این نام نهاده باشند و این متحقق است که در اکثر اسمای پادشاهان استعمال این شده است صاحب غیاث برد (قزل ارسلان) نوشته که در ترکی قزل بمعنی سرخ است و ارسلان بمعنی شیر ـ پس (قزل ارسلان) که لقب پادشاه است بمعنی شیر سرخ باشند (الخ) فارسیان استعمال این بمعنی غلام هم کرده اند و جز این نیست که مجاز است از معنی دوّم (سعدی ۵۵) ای خواجه ارسلان و آغوش فرمان ده خود مکن فراموش (اردو) (۱) ارسلان ـ ایران کے ایک بادشاہ کا نام تھا (۲) شیر ـ بقول آصفیہ (فارسی) اسم مذکر ـ باگھ ـ اسد ـ جیسے شیروں کا منھ کس نے دھویا ہے " (۳) نیز ایک غلام کا لقب ارسلان تھا جس نے گھونسے سے شیر کو مار ڈالا تھا (۴) غلام بقول صاحب آصفیہ (عربی) اردو میں مستعمل (مذکر) بمعنی عبد ـ بندہ ـ بردہ ـ خانہ زاد ـ وہ زر خرید چھوکرا جو بلا تنخواہ گھر کا کام کاج کرتا ہے ـ (۵) بادشاہ ـ بقول صاحب آصفیہ صحیح (پادشاہ) مالک تخت ـ سلطان مذکر ـ

(الف) ارسمندش | بقول صاحب شمس بفتح یکم و سوّم و چهارم لغت فارسی است نام حکیمی که انیس و جلیس سکندر بود ـ دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرده وجه تسمیه هم

معلوم نشد بجز اینکه ارسمندش را لغت یونانی گیریم و مخفف این (ارسندش) هم آمده که می آید و صراحت
ثانی ای پدر را نیز گفتیم و ذکر اختلافی هم که در اقوال محققین است بقول صاحب ضمیمه برهان همین لغت —

(ب) ارسمندوس | با اول مفتوح و ثانی زده و سین و میم مفتوح و نون زده و دال مضموم نام حکیمی بود یونانی که جلیس سکندر بود و متبنای ارسطو یعنی پسر خوانده ارسطو و ارسطو از غایت شفقت و مهربانی هم دست پیشکاری خود باستر ضای سکندر باو عنایت نموده بود و در غیبت ارسطو مقدمات عظمی را فیصل میداد لهذا او را وزیر دوم سکندر میدانند و بعضی از فرهنگ ها با اول مفتوح و ثانی زده و شین منقوطه مفتوح و میم مکسور با تحتانی رسیده و دال مضموم و شین نقطه دار زده (ارشمیدُش) آورده و گفته که حکیمی بود شاگرد ارسطو و از و خدمتی شایسته بظهور آمد سکندر را از راه مهربانی کنیزی که خاقان چین باو داده بود و در جنگ روس کارهای شایسته از و بر آمده و اسکندر و اکثر زور آوران پهلوانان پسند نموده باو بخشیده (انتهی) صاحب برهان همین لغت را (ارشمیدس) آورده که می آید بخیال ما این لغت یونانیست (اردو) ایک حکیم اور سکندر کے جلیس اور وزیر دوم کا نام ارسمندش یا ارسمندوس یا ارشمیدش ہے —

ارسن | بقول برهان و سراج و رشیدی و ناصری و جامع و هفت و جهانگیری بر وزن مسکن بمعنی جمع و مجلس و انجمن و محفل باشد مؤلف گوید که این لغت عرب است جمع رسن بمعنی رسن یا و ارسان بکسر اول بمعنی سخت بستن از رسن هم آمده بالجمله بخیال ما (ارسن) بمعنی مجمع و مجلس استعاره باشد که فارسیان مجموعه رسن ها را برای مجمع انسانان و محفل استعمال کرده و دیگر هیچ

(اردو) مجمع - بقول صاحب آصفیہ (عربی) اسم مذکر۔ مجلس - لوگوں کے جمع ہونیکی جگہ -

ارسنا | بقول صاحب شمس بکسر ہمزہ وسکون سین قریہ ایست از سمرقند و فرماید کہ لغت فارسی است دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد وجہ تسمیۂ این ہیچ معلوم نمی شود بجز اینکہ فارسیان بزیادت الف در آخر (ارسن) نام این قریہ نہادہ باشند بلحاظ بسیاری آبادی واللہ اعلم (اردو) ارسنا - ایک قریہ کا نام ہے جو سمرقند میں واقع ہے -

ارسال | بقول صاحب بول چال بمعنی توپخانہ و فرماید کہ از (آرسی نل) کہ لغت انگلیسی است مفرّس است صاحب رہنمای سہولت بحوالۂ سفرنامۂ ناصرالدین شاہ قاچار ذکر این کردہ (اردو) توپخانہ - بقول صاحب آصفیہ (فارسی) اسم مذکر - توپوں کے رہنے کا مقام - مؤلف عرض کرتا ہے کہ توپخانہ مرکب ہے توپ اور خانہ سے - توپ ترکی ہے اور خانہ فارسی -

ارسندش | بقول خان آرزو در سراج بفتح اوّل وسکون دوم و سین مفتوح و نون ساکن و دال مفتوح و شین معجمہ نام حکیم ہمنشین سکندر لیکن در فارسی بودن این لفظ نظر است - مؤلف گوید کہ لغت یونانی است و ہمان است کہ صاحب شمس (ارسمندش) گفتہ و صاحب ضمیمۂ برہان (ارسمندوس) و (ارشمیدشس) کہ گذشت و بقول برہان (ارشمیدس) کہ می آید و وجہ این اختلاف چیزی نیست بجز غلطی کتابت و عدم تحقیق - یکی از زبان دانان یونانی گوید کہ اکثر اسمای یونانیان برہمین وزن می آید (ارسندروس) تصحیح می نماید ولیکن بہ بیان وجہ تسمیہ تسکین مانکرد - واللہ اعلم (اردو) ارسندش - ایک حکیم کا نام ہے جو سکندر کا مصاحب تھا

تھا - دیکھو ارسمندش - وارسمندوس -

ارسنگ بقول صاحب برہان وآنند وہفت بروزن ومعنی (ارژنگ) است کہ نگارخانۂ مانی باشد صاحب جامع گوید کہ مرادف ارتنگ وبقول صاحب جہانگیری مرادف (ارتنگ وارجنگ وارژنگ) کہ گذشت (استاد فرخی ۵) ہمی تافت از پرنیان روی خویش چو نگار بست گوئی برارسنگ مانی ٭ مؤلف گوید کہ ما ذکر این بلغت (ارتنگ) کردہ ایم خبرین نیست کہ این مبدل (ارتنگ) است کہ فارسیان تای عربی را بسین مہملہ بدل کنند ہمچو (تیز وسیز) پس صراحتی کہ ما بلفظ (ارتنگ کردہ ایم متعلق بہ (ارسنگ) است کہ این مرادف آنست مخفی مباد کہ سنگ بمعنی حجر ووقار ہم آمدہ وآر در ترکی زبان بمعنی مرد ومجازاً بمعنی صاحب است پس معنی (ارسنگ) صاحب وقار باشد وباشد کہ بدین معنی لقب مانی کردہ باشند ودیگر معانی مجاز آن ولیکن شکل تبدیل روشن تر ازین است (اردو) دیکھو ارتنگ -

ارسی صاحب رہنمای سہولت بحوالۂ سفرنامۂ ناصرالدین شاہ قاچار بضم اوّل گوید کہ در روزمرّۂ معاصرین عجم کفش وموزہ پارا گویند مؤلف عرض کند کہ (رس) بالفتح وتشدید سین لغت عرب است بمعنی پنہان کردن چیزی (کذا فی المنتخب) پس عجبی نیست کہ فارسیان الف وصلی در اوّل ویای نسبت در آخر این آوردہ (ارسی) بدون تشدید سین مہملہ کفش وموزۂ پارا نام نہادہ باشند کہ باعتبار معنی لفظی منسوب بہ چیزی است کہ پنہان کند کف پا را واللہ اعلم دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد - (اردو) جوتا - بقول صاحب آصفیہ (ہندی) اسم مذکر - پاپوش - زیر پائی - پنہائی -

ارسیاسوس بقول صاحب ضمیمهٔ برهان نام حکیمی بود از بنی قبط - دیگر کسی از محققین ذکرش نکرده بخیالم این لغت یونانی است (اردو) ارسیاسوس - ایک حکیم کا نام تھا قبیلۂ قبط سے

ارش بقول صاحب برهان جامع رشیدی و پهلوی بفتح اوّل و ثانی و سکون شین نقطه دار (۱) مقداری باشد معیّن و آن از سر انگشت میانین دست راست است تا سر انگشت میانین دست چپ - چون دستها را از هم گشاده دارند و بعضی گویند از سر انگشت میانین باشد تا مرفق که بندگاه ساعد و بازوست و این اصحّ و قلّان آرزو را و سراج با برهان اتّفاق است بمعنی آخر الذّکر و صاحب برهان برای معنی آخره ذکر سکون ثانی هم کرده - صاحب رشیدی فرماید که بفتحتین از آرنج تا سر انگشتان و صاحب جامع گوید که بفتح و سکون ثانی هر دو بروزن (فرش) و (حبش) ساعد است از مرفق تا سر انگشتان - صاحب شمس آورده که بفتحتین مسافت دو دست چون فراز کنند و (رش) بحذف همزه هم آمده و گوید که در تجربیت بفتحتین ساق دست از طرف آرنج تا بغل و بقول صاحب جهانگیری بفتحتین و بالفتح ساعد است مؤلّف گوید که اصل این (ارش) است بفتح اوّل و کسر رای مهمله و سکون تحتانی و شین معجمه که لغت ترکی است و (ارش) بکسر رای مهمله بدون یا هم در ترکی آمده بمعنی ذراع و شبر و حبل و مصرف (کذا فی کنز) فارسیان این را از ترکی گرفته اند و برای باع و ذراع یکدست که مساوی دو وجب باشد استعمال کرده اند و باتّفاق محقّقین فرس به ذراع است نظامی گنجوی استعمال این بکسر دوم کرده است که رایج است (شعر) سنان کش یکی نیزه سی ارش ز آب جگر یافته پرورش ز پس تحقیقی که این را بفتحتین یا بفتح اوّل و سکون

ثانی بیان کرده اند اتکای شان بر استعمال بعض شعرا باشد و بخیال ما تصرف شان است چنانکه
حکیم اسدی نوشته و صاحب جهانگیری آورده (ـه) هم آنجا یکی سهمگین چاه بود ٭ که از قیس نه صد
ارش راه بود ٭ از ین سند هم ادعای صاحب جهانگیری بفتح دوم ثابت نمی شود و هم او از
فرهنگ منظومه سندی پیش کشیده (ـه) اهرمن دیو آذر است آتش ٭ ساعدین اند
هر دو ارش و ارش ٭ مخفی مباد که آتش بکسر و بفتح تای عربی هر دو بجایش گذشت پس بسند
فرهنگ منظوم (ارش) را بفتح و بکسر رای مهمله هر دو توان گرفت و بدین وجه که محققین فرس
بر کسرهٔ تای آتش نظر بر حقیقتش اتفاق کرده اند و حقیقت (ارش) هم بکسر رای مهمله ثابت
است پس وجهی نیست که درین شعر فرهنگ منظومه رای مهمله را مفتوح خوانیم البته
سکون رای مهمله از (ارش اوّل) که در مصرع ثانی آمده ثابت میشود و محض تصرف است
وبس (اردو) آدھہ گز = دو بالشت (مذکر)

(۲) ارش - بقول صاحبان برهان و سراج و رشیدی و جامع و هفت و جهانگیری بفتحتین
نام شهریست از ولایت شیروان - صاحب مؤید صراحت مزید کند که این شهر میان
ماوراء النهر و ترکستان واقع مؤلف عرض کند که عجبی نیست که رقبهٔ این شهر بسیار مختصر باشد
بنا بر علیه نامش بلحاظ معنی اوّل (ارش) نهادند یا اینکه سکنای این شهر در عقل و دانش مشهور
باشند که بلحاظ معنی سوم به آرش موسوم شد یا وجه تسمیه این متعلق باشد به معنی چهارم فقط که جمعیت
مردم را (ارش) گفته اند و بلحاظ آبادی بی معنی نیست و الله اعلم (اردو) ولایت شیروان
سے ایک شہر کا نام (ارش) ہے (مذکر)

(۳) ارش ـ بقول برہان وسراج وجامع بفتح اول وکسر ثانی بمعنی عاقل وزیرک وہوشیار بخیال ما اصل این ہم لغت ترکی است کہ بقول صاحب کنز (اریش) و (ارش) بمعنی سدی ہم آمدہ و (سدی) بزبان عرب بمعنی نیکوئی (کذا فی منتہی الارب) و (سدی) بقول صاحب منتخب بالضم وتشدید دال و بالفتح مردی دانشمند پس فارسیان (ارش) را از ترکی زبان گرفتند وبمعنی عاقل وزیرک استعمال کردند (اردو) عاقل ـ بقول صاحب آصفیہ (عربی) دانا ـ ہوشیار ـ زیرک ـ

(۴) ارش ـ بقول برہان وجامع بمعنی انجمن ومجمع وجمعیت مردم ـ خان آرزو در سراج با برہان اختلاف کند وفرماید کہ بمعنی انجمن (ارسن) است بسین مہملہ ونون بروزن مسکن کہ گذشت نہ (ارش) و گوید کہ احتمال تصحیف است صاحبان برہان وہفت این را بفتح اوّل وسکون راہم بیان کردہ اند مؤلّف گوید کہ (ارش واریش) در ترکی بمعنی رسن ہم آمدہ پس بلحاظ ماخذی کہ بر لفظ (ارسن) برای معنی جمعیت مردم وانجمن بیان کردہ ایم میتوانیم عرض کرد کہ فارسیان استعارۃً (ارش) را بمعنی انجمن ومجمع آوردہ باشند کہ جامعیت تارہای رسن مجمعی وانجمنی را ماند وبرین معنی اتّفاق سہ محققین ہند وعجم است (اردو) دیکھو ارسن

(۵) ارش ـ بقول وارستہ بالمدّ والقصر ورای مہملہ وشین معجمہ نام سپاہی از بادشاہ ایران کہ تیر حکمت راست کردہ بود ـ صاحب شمس گوید کہ نام پہلوانی از لشکر منوچہر کہ در صنعت تیراندازی نظیر نداشت وقصہ تیراندازی او معروف ومشہور است ودر کتب تواریخ و شاہنامہ مرقوم (خسروی گفتہ ع) چون کار بقفل بند تقدیر رفتند ز جیب خود کلید تدبیر فتند

ارش گهرم ولی چو گردد تختش ٭ در معرکه پیکان پر از تیر فتد ٭ صاحب سروری نوشته که نام سلاحدار
طهماسب بادشاه ایران که تیر حکمت راست کرده در وقت مصالحت با افراسیاب تیب از آمل
بمرو انداخت مؤلف گوید که بر وجه تسمیهٔ این همین قدر کافیست که در ترکی زبان (ارش
و اریش) بقول صاحب کنز بمعنی (امدة) آمده و (آمد) در لغت عرب بقول صاحب منتخب
بمعنی غایت مدت و دورترین جا و غضب است پس عجبی نیست که فارسیان پهلوان تیرانداز را
که از آمل به مرو بمسافت بعیده که چهل روزه راه است تیر انداخت نظر بر کمال وهم غضبش
به ارش موسوم کرده باشند مخفی مباد که همین لفظ بهمین معنی در ممدوده نیز گذشت و نتیجهٔ لب
ولهجهٔ مقامی است که مقصوره را ممدوده کردند (اردو) ایک تیر انداز پہلوان کا نام (ارش)
تھا جو اپنے فن میں لاثانی تھا۔

(۶) ارش ــ بقول صاحب شمس و سروری بارای مفتوح و بشین منقوطه زده نام پسر
دوم کیقباد که برادر کیکاوس بود و آنرا (کے ارش) گفتندی مؤلف گوید که نظر بر معنی سوم
بدین نام موسوم کرده باشند دیگر هیچ ـ مخفی مباد که همین لفظ بهمین معنی در ممدوده هم گذشت
و نتیجهٔ لب ولهجهٔ مقامی باشد که مقصوره را ممدوده کردند (اردو) کیقباد کے دوسرے لڑکے کا
نام (ارش) تھا جو کیکاؤس کا بھائی تھا۔

(۷) ارش ــ بقول برهان و جهانگیری و هفت و شمس بسکون ثانی در عربی دیت و جریمهٔ جراحت
کردن باشد و بمعنی افگندن میان مردم و برانگیختن جنگ و برافروختن آتش را نیز گویند صاحب
منتخب فرماید که بالفتح اختلاف و خصومت و برانگیختن فتنه و جنگ و دیت جراحت مؤلف گوید

که بیان ماخذ این از موضوع ما خارج که لغت عربی زبان است (اردو) زخم کی دیت یعنی معاوضہ دینا فتنہ وفساد برپا کرنا - آگ لگانا -

(۸) ارش - بفتحتین بقول صاحب غیاث نوعی از جامۂ سبز رنگ مؤلف گوید که دیگری از محققین فرس ذکر این نکرد - بقول صاحب کنز در ترکی زبان (ارش وایش) صوف را گفته اند و بس صاحب غیاث حوالہ که پیش کرد غیر مصدق (اردو) بقول صاحب غیاث ایک قسم کے سبز کپڑے کا نام (ارش) ہے زبان ترکی میں صوف کو (ارش یا ارش) کہتے ہیں

ارشاد | صاحب آصفی ذکر این کرده - بقول صاحب منتخب لغت عربیت بکسر اول راه بحق نمودن - بہار گوید که فارسیان این را بالفظ بردن و دادن و کردن و گرفتن استعمال کنند مؤلف عرض کند که انحصار ہمین چار مصدر درست نیست چنانکه از تحقیقات این ظاہر و در استعمال فارسیان مجرد لفظ ارشاد را بمعنی ہدایت و مجازاً بمعنی حکم استعمال کنند و صراحت معانی مصادر مرکبه بجای خودش می آید (اردو) ارشاد - بقول امیر (عربی) مذکر - ہدایت - مجازاً حکم (قلق ع) اب بجالائیں وہ جو ہو ارشاد ٭ نیر عمر و جاه تابان باد ٭

ارشاد بردن | استعمال - بکسر اول وضم بای موحده - صاحب آصفی ذکر این کرده از معنی ساکت مؤلف گوید که بمعنی حاصل کردن و گرفتن حکم و ہدایت است چنانکه طالب آملی گوید (ع) چه زاہد و چه برہمن برد ز من ارشاد ٭ بهر دو پیشه خرد کرد پیر کار مرا ٭ (اردو) ہدایت پانا - حکم حاصل کرنا - حکم لینا -

ارشاد خواستن | استعمال - بمعنی ہدایت و حکم خواستن است چنانکه عرفی گوید (ع) تو محتاجی و من محتاجم ای خلوت نشین لیکن ٭

تو استعداد می خواہی و من ارشاد می خواہم ؎
(اردو) ہدایت چاہنا۔ حکم چاہنا۔ ارشاد
چاہنا۔

ارشاد دادن | استعمال۔ صاحب آصفی
ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ
بمعنی ہدایت کردن و حکم دادن است (سلیم
طہرانی ؎) خدایا چون مراد عاشقی ارشاد
می دادی ؎ چہ می شد اندکم گر بیوفائی یاد میدادی ؎
(اسیری لاہجی ع) او براہ عشق قلاشی مرا ارشاد
داد ؎ (اردو) ہدایت کرنا۔ حکم دینا۔

ارشاد داشتن | استعمال۔ صاحب آصفی
ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ
بمعنی ہدایت حاصل کردن و آموختن است
چنانکہ حزین اصفہانی گوید (؎) از خلق تو دارد
نکہ ارشاد بہاران ؎ پژمردہ کند در گرہ غنچہ درم را ؎
(اردو) ہدایت حاصل کرنا۔ سیکھنا۔

ارشاد کردن | استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این
کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ ہدایت و حکم
کردن است چنانکہ صائب گوید (؎) نیست
غیر از عشق خضری در بیابان وجود ؎ ہر کجا گم گشتہ
بینی بہ عشق ارشاد کن ؎ (اردو) ارشاد کرنا
بقول امیر حکم دینا۔ فرمانا۔ کہنا۔ (برق ؎)
کب تک در امید پہ افتادہ جان دون ؎ ارشاد
کچھ تو کیجئے بندے کے باب مین ؎ (اسیر ؎)
وصل مین خوب خموشی نہین دم رکتا ہے ؎
کچھ ہماری نہ سنین آپ ہی ارشاد کرین ؎

ارشاد گرفتن | استعمال۔ صاحب آصفی
ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ
بمعنی حاصل کردن ہدایت و حکم است (نجات
اصفہانی ؎) چو ہندو کز برہمن ساحری ارشاد میگیرد ؎
ز زلفت خال مشکین دلربائی یاد می گیرد ؎ (اردو)
ہدایت پانا۔ حکم حاصل کرنا۔

ارشد | بقول صاحب برہان و جامع و ہفت و آنند باشین نقطہ دار بروزن ابجد (۱) جوہر ست

کہ اورا (مرقشیثا) خوانند و بعربی (حجر النور) و (۲) بعربی زبان رشید تر صاحب مؤید و شمس بذیل
لغات عربی فرماید کہ (۳) نام پہلوانی کہ علم تیر اندازی از دست صاحب محیط بر (ارشد) گوید کہ اسم
(مارقشیثا) ست و بر (مارقشیثا) نویسد کہ در (مرقشیثہ) مذکور و بر (مرقشیثہ) فرماید کہ اسم یونانی است و
بسریانی (کیفانورا) و بعربی (حجر النور) و (حجر الروشنایا) و بفارسی (حجر روشنائی) نامند جہت آنکہ
برای روشنی چشم بسیار مفید است و بہندی (سون مکھی) و (سونا مکھی) و (تارا مکھی) و (سیران) و این سنگیست
کہ در معادن پیدا می شود گرم و خشک در آخر دوم و بقول شیخ الرئیس خشک در سوم و قابض
و مسخن و منضج و محلل و جالی و قاطع خون و قوت آن قوی است و آن از ادویۂ اکالہ و باسمیت
است و استعمال آن از داخل جائز نیست مگر از خارج منافع بسیار دارد مؤلف گوید کہ بخیال
ما معنی دوم اصل لغت عربی و معنی اول و سوم مجازی است کہ فارسیان نظر بر صفات (مرقشیثا)
آنرا کنایۃً (ارشد) گفتند کہ رشید تر است در دوتیہ و بر ہمین قیاس است وجہ تسمیۂ معنی سوم کہ
صاحبش ارشد بود در ایجاد (اردو) (۱) سونا مکھی بقول صاحب آصفیہ (ہندی) مؤنث
ایک دوا کا نام جو آنکھوں کی دواؤں میں پڑتی ہے اور اسے عربی میں (مرقشیثا) یا (حجر النور)
اور فارسی میں (سنگ روشنائی) کہتے ہیں ماہیت میں ایک قسم کا پتھر ہے جو سفید نہیں مگر
ملگجا سا ہے دوسرے درجے میں حار اور بعض کے نزدیک تیسرے میں یابس منور بصر
بڑھانے اور برص کو نفع دینے والا۔ (۲) ارشد بقول امیر ہدایت یافتہ (۳) ارشد ایک پہلوان کا نام

ارشک | بقول صاحب برہان و ہفت بفتح اول و ثانی و سکون ثالث و کاف بمعنی رشک
و حسد باشد۔ صاحب جامع و جہانگیری این را بفتح اول و کسر دوم بر وزن زرشک آوردہ و بر (نصف)

گوید کہ خبر این نیست کہ فارسیان الف وصلی در اوّل لفظ (رشک) زیادہ کردہ اند و ما معنی حسد را تسلیم نمی کنیم - بخیال ما فرقی نازک است در رشک و حسد - حسد در عربی بمعنی زوال نعمت کسی خواستن است و کینہ و بدخواہی و رشک در فارسی نسبت نعمتی کہ بکسی حاصل است خیال این کردن کہ کاشکی بما ہم حاصل می بود - صاحبان فرہنگ فرس عموماً در معنی رشک و حسد فرقی نکردہ اند و باریک بینان و دقیقہ شناسان ہمان قدر فرق کنند کہ بالا مذکور شد و قول معاصر ما عجم اینست کہ حسد از صفات مذموم باشد برخلاف رشک کہ رشک کنندہ گنہگار نیست برخلاف حاسد (اردو) رشک - بقول صاحب آصفیہ فارسی (اسم مذکّر) حسد - جلن غبطہ جلاپا (سالک ؎) کیا رشک عرشیوں کی مجھے پائگاہ کا ذرّہ ہوں آستان حبیب الٰہ کا ہو مؤلف کہتا ہے کہ غبطہ کی معنی عربی میں (کسی کی خوشحالی کو دیکھکر آرزو کرنا - اور اسکا زوال نہ چاہنا) برخلاف حسد - پس اردو میں رشک بمعنی غبطہ مستعمل ہے - اور اسکی عکس کے لیے لفظ حسد بھی اردو میں استعمال ہے - پس رشک کی تعریف میں حسد اور غبطہ دونوں کو شریک کرنا باریک بینی کے خلاف ہے - صاحب آصفیہ نے حسد پر بھی رشک لکھا ہے - ہمکو اس سے بھی اختلاف ہے -

ارشمیدس بقول صاحب برہان بفتح اوّل و ثانی و سکون ثالث و کسر میم تحتانی رسیدہ و دال بی نقطہ مضموم و سین بے نقطہ ساکن نام حکیمی بود یونانی انیس و جلیس سکندر رو در مؤید الفضلا ارسمندش آمدہ با سین بی نقطہ و نون و شین نقطہ دار - واللہ اعلم مؤلف گوید کہ ما صراحت کافی بر (ارسمندوس) کردہ ایم (اردو) دیکھو ارسمندوس -

ارشیا | بقول صاحب برهان و هفت بر وزن اصفیا بلغت ژند و پاژند تخت و اورنگ شاهان
را گویند صاحب جهانگیری در دستور چهارم خاتمهٔ کتاب ذیل لغات ژند و پاژند ذکر این کرده
مؤلف گوید که (عرش) به عین مهمله در عربی زبان بمعنی عز و جاه و بنا و سقف و چتری و رئیس و
سردار قوم و بلندی (کذا فی المنتخب) و بقول منتهی الارب تخت و سریر پادشاه پس عجبی نیست
که فارسیان قدیم عین را با لف بدل کردند برخلاف قیاس و یای نسبت والف زائده در آخر
این زیاده کرده (ارشیا) ساختند که بمعنی چیزی است که منسوب است به عز و جاه و رئیس و سردار
قوم یا منسوب به بلندی - آنچه صاحب منتهی الارب عرش را بمعنی تخت و سریر پادشاه آورده
مجاز باشد صاحب برهان بر (رش) نوشته که زمینی باشد پشته پشته پس باشد که فارسیان یای
نسبت والف زائد در آخر این والف وصلی در اولش زیاده کرده (ارشیا) کرده باشند بمعنی
جای بلند و تخت سلاطین که منسوب است به زمین پشته دار یا اینکه بر لفظ (ارش) که بمعنی مجمع
و جمعیت مردم گذشت یای نسبت والف زائد زیاده کرده (ارشیا) بمعنی چیزی گرفتند که منسوب
به جمعیت و مجمع است یعنی تخت شاهی که پادشاه در عالم دربار جمعیت مردم بر او اجلاس کند
والله اعلم (اردو) تخت - بقول صاحب آصفیہ فارسی - اسم مذکر - سریر - پادشاہ کے
بیٹھنے کی چوکی - گدی - مسند -

(الف) ارشی دوس | بقول صاحب بول چال بمعنی امیر کبیر و امیر اعظم و امیر الامرا
و صاحب رہنمای سہولت بحوالۂ سفرنامۂ ناصر الدین شاہ قاچار همین را به همین معنی
به شین معجمه در آخر -

(ب) ارشید وش | آورده و در رہنمای سہولت و بول چال ہمین لفظ بکاف عربی در آخر

(ج) ارشیدوک | ہم آمده - بقول صاحب بول چال (۱) مرادف (ارشید وس) و معرّس از (آرچ ڈیوک) کہ مرکب انگلیسی زبان است و بقول صاحب رہنمای سہولت (۲) بمعنی ولیعہد و شاہزادۀ کلان - ما از معاصرین عجم تحقیق کرده ایم کہ الف و ج ہر دو مستعمل است برای امیر کبیر و معنی دوم (ج) مجاز باشد (اردو) الف و ب امیر الامرا (عربی) بقول امیر - بہت بڑا رئیس - نہایت دولتمند (ج) (۱) دیکھو الف و ب (۲) ولیعہد بقول صاحب آصفیہ (عربی) اسم مذکر - وه شخص جسے پادشاه اپنی زندگی مین اپنی جگہ بیٹھنے کا اس طور پر حکم دے کہ میرے بعد یہ پادشاه یعنی وارث تخت و سلطنت ہوگا -

ارصاد | بقول صاحب انند بالکسر و صاد مہملہ لغت عربی است (۱) بمعنی نگہبان داشتن در راه (ہکذا فی المنتخب) و (۲) در اصطلاح آوردن شاعر لفظی را پیش از قافیہ کہ چون حرف روی معلوم باشد قافیہ توان دانست (امامی ؎) چون کبک شیشہ لب ز شراب مروّقی ؛ کبکی ازان بطوق معنبر مطوّقی ؛ بر آب دیده پیش تو زورق روان کنم ؛ گر زانکہ دہمت کہ تو مائل بہ زورقی ؛ فرماید کہ مراد از بیت دوم است کہ قبل از رسیدن بقافیہ معلوم می شود کہ زورقی قافیہ خواہد بود (کذا فی مطلع السعدین) صاحب مجمع الصنائع ہم ذکر این کرده فرماید کہ در اصطلاح بلغا عبارت از انکہ شاعر پیش از قافیہ لفظی بیارد کہ بعد از انکہ حرف روی معلوم شود دلالت کند بر قافیہ چنانکہ سلمان ساوجی گوید (؎) باغ رخسار ترا امروز آبی دیگر است ؛ در کمند طرۀ ات پیچی و تابی دیگر است ؛ سایبان بر رخ چہ می بندی بدفع آفتاب ؛ زانکہ زیر سایبانت آفتابی دیگر است

پس مؤلف گوید کہ در فارسی زبان را می این صنعت اہمی مخصوص نیست مخفی مباد کہ مجرد اطلاع روی کافی نباشد بلکہ سامع را از روی و حرکت ماقبل روی ہم مطلع بودن ضرور راست در کلام امامی (طوق معنبر) واقف روی و حرکت ماقبل روی را خبر می دہد کہ قافیہ این مصرع (مطوق) باشد و در کلام سلمان در مصرع ثانی لفظ (پیچی) طبع رسا را ہدایت می کند کہ قافیہ این (تالی) باشد انچہ صاحب انند در کلام امامی از بیت دو مثل صنعت ارصاد پیدا می کند خیلی مستبعد است

(اردو) ارصاد (۱) راستہ مین نگہبان مقرر کرنا - (۲) فن بلاغت مین اس صنعت کا نام ہے کہ مصرع مین ایک ایسا لفظ استعمال کیا جاے جس کی وجہ سے سامع (جس کو روی اور حرکت ماقبل روی سے آگاہی ہو) سننے سے پہلے کہدے سکے کہ اس مصرع کا قافیہ یہ ہے جیسے غالب نے فرمایا ہے (ع) عشق نے غالب نکما کر دیا ٭ ورنہ ہم بھی آدمی تھے کام کے ٭ اس شعر کا لفظ (نکما) سامع کو خبر دیتا ہے کہ اس کا قافیہ (کام) ہے —

ارضہ بقول بہار و وارستہ بضاد معجمہ (۱) مورچہ ایست کہ کتاب و پشمینہ و نمد را بخورد — (جلال طباطبائی ٭) یعنی اگر کسی کتاب بخرد ارضہ وار کتاب نخورد ٭ مؤلف گوید کہ لغت عرب است بقول صاحب منتخب و شمس بفتحتین کرمیست چوب خوار و بقول صاحب منتہی الارب بدین معنی بفتح اول و دوم و سوم باشد و بالکسر والضم (۲) علف و گیاہ بسیار (اردو) (۱) دیمک بقول آصفیہ (فارسی) اسم مونث - ایک قسم کی سفید چیونٹی جو اکثر لکڑی - کتاب وغیرہ کو چاٹ کر خاک کر دیتی ہے جسے پنجاب مین سیونک کہتے ہین (انتہی) صاحب نفائس نے صراحت کی ہے کہ دیمک فارسی زبان کا لفظ ہے —

ارطیمیا بقول برهان وهفت واند بفتح اوّل وسکون ثانی وطای حطّی مفتوح ومیم بتحتانی رسیده وسین بی نقطه بالف کشیده بلغت رومی- بوی مادران را گویند چون آنرا در خانه بگسترند جمیع گزندگان بگریزند و آنرا (ارطاماسیا) و (ارطسا) نیز خوانند صاحب محیط بر (برنجاسف) گوید که نزد بعضی فارسی است وبیونانی (ارطیمیا) وبعربی (شویلا) و (قانور) وبفارسی بومادران وبشیرازی (برنجاسپک) وبهندی (گندمار) نامند وآن نباتیست اکثر در سواحل وکوهها وصحراهای سایه دار می روید بقول شیخ گرم در اوّل وخشک در دوم وبقول اکثر گرم در دوم وخشک در آخر اوّل بتفتیح ولطافت اندک دارد و در بعضی آن یبوست است وشیخ میفرماید که بلطف ومفتّح بغایت وگویند که قاطع بلغم- نافع فواق ومغص ومدّر بول وحیض ومفتّت سنگ گرده ومنافع بسیار دارد- (اردو) بقول صاحب محیط گندمار ایک پودے کا نام ہے جسکی بو سے موذی حشرات الارض بھاگتے ہیں

ارطی بقول برهان وهفت بفتح اوّل وکسر طای حطّی وسکون ثانی وتحتانی بلغت رومی درخت وزک را گویند که بیده است وبعربی غرب خوانند وبکسر ثالث هم همین معنی گفته اند- صاحب منتخب گوید که بالفتح عربی است- درختی است که شگوفهٔ آن مانند شگوفهٔ بید وبرگش پهناست وبرآن تلخ ومانند عنّاب وتر وتازه آنرا شتر میخورد وبیخهایش سرخ ارطیات وارطی وارطی جمع آن صاحب محیط فرماید که بفتح همزه لغت یونانی است وگویند رومی ونباتات آنرا بفارسی (درخت وزک) نامند وبعضی (هالون) و (کدو) و (بوی مادران) را گفته اند وبقول گیلانی (اطیا) است وگویند بیونانی درخت غرب است وبر (اطیا) گوید که همان برنجاسف وبر (غرب) نوشته که بیونانی (اطاطاس) و (الیطاماس) وبعربی (اسفیدار) وبفارسی (بیده) وبشیرازی (وزک) وبیاهندی [illegible]

(وشک) و آن درختی است بسیار بزرگ - سرد وخشک در اول وگویند در دوم و بعضی تا سوم
گل وبرگ وعصارهٔ این هر دو مجفف بی لذع و قابض و باعفوصت و پوست آن قریب بدان
وخشک تر از آن و منافع کثیره دارد (اردو) دیکھو ارطیبا -

ارطیون | بقول صاحب برهان بفتح طای حطی بر وزن ارغنون (۱) نام حکیمی است رومی و
او اعلم و افضل از همه حکمای روم بود و (۲) بمعنی عاقل و زیرک و دانا هم آمده - صاحب سروری
بحوالهٔ ادات الفضلا معنی دوم را اصل قرار دهد و ذکر معنی اول هم کند صاحب مؤید بذیل لغات
فرس نسبت هر دو معنی هم زبان سروری - صاحب شمس این را نیز که هر دو معنی لغت عربی گوید تحقیق
آنکه لغت رومی است بمعنی دوم و لقب حکیمی باشد و بس (اردو) (۱) ایک حکیم کا نام رومی
زبان مین ارطیون ہے (۲) عاقل (دیکھو ارش)

ارغ | بقول صاحب برهان و هفت بضم اول و سکون ثانی و غین نقطه دار بادام و پسته و
فندق و گردگان و امثال آن را گویند که درون او تیز و تلخ و تند شده باشد و بقول خان آرزو در
سراج مغز بادام و امثال آن که تند و تلخ بود و بقول رشیدی مغزهای بد بو و بعربی بفتح زای
معجمه و کسر نون و در آخر خای معجمه (زنخ) صاحب جامع بذکر معنی اول صراحت کند که تا زگیل
و امثال آن را هم ارغ گویند که تیز و تلخ و بد بوی شود و صاحب سروری فرماید که جمیع حبوب متغیره
و مطعومات متعفنه را (ارغ) گویند و بعربی (زنخ) صاحب انند صراحت کند که این لغت فارسی
زبان است مؤلف گوید که (ارغ) بضم اول و دوم بزبان ترکی تخمه را گویند (کذا فی لغات
ترکی) و تخمه بقول صاحب برهان مرضی است که از بسیار خوردن بهم رسد و بعربی هیضه گویند

(انتہی) بندہ عرض می کنم کہ عفونت غذا سببی است از اسباب مرض ہیضہ پس فارسیان ازہمین لغت ترکی بتصرف حرکات مطعومات متعفنہ را (ارغ) نام نہادہ باشند (اردو) بگڑے ہوئے اور سڑے ہوئے مغزیات یا میوے (مذکر) سڑی ہوئی غذا - مؤنث -

ارغا | بقول صاحب برہان و ہفت و سروری بالثالث بالف کشیدہ بروزن فرداجوی آب را گویند صاحب رشیدی بحوالۂ شرف نامہ گوید کہ این لغت ترکی است صاحب جامع فرماید کہ اطلاق (ارغا) و (ارغاب) و (ارغاو) بر جوی و نہر ہر دو باشد - صاحب مؤید ذکر این بذیل لغات ترکی کردہ فرماید کہ آب جوی باشد و (ارغاو) بہ واو آخر مثلہ - صاحب جہانگیری از شاہ داعی شیرازی سندی آوردہ (ــہ) ہر دو رخسارش و وارغاب چشم ؛ رفتہ از دست خوابش خواب چشم ؛ صاحب لغات ترکی ذکر (ارغاو) کردہ گوید کہ بالفتح جوی آب است و آنرا بغیر واو نیز گویند (انتہی) پس بخیال ما (ارغا) مخفف (ارغاو) و (ارغاب) مبدل آن کہ فارسیان واو را بہ بای موحدہ و بالعکس آن تبدیل کنند ہمچو (نوشتن و نبشتن و آب و آو) و (ارغ) در ترکی زبان بقول صاحب کنز بمعنی قناۃ و خلیج است کہ با (آو) مرکب شدہ برای جوی قرار یافت (اردو) ندی یا ندّی - بقول صاحب آصفیہ (ہندی) اسم مؤنث چھوٹا دریا بہتا ہوا پانی - نہر کلان -

ارغاب | بقول صاحب برہان بروزن چرخاب بمعنی (ارغا) ست کہ جوی آب و رود خانہ باشد صاحبان رشیدی و جہانگیری و جامع و سروری و ہفت ہم ذکر این کردہ اند - خان آرزو در سراج گوید کہ مبدل (ارغاو) و فرماید کہ مخفف این (ارغا) است کہ گذشت ہر سہ بمعنی جوی آب و فرماید کہ

اگرچه صاحب شرفنامه این را ترکی گفته ولیکن
لفظ (آب) و (آو) دلالت دارد بر فارسی
بودن آن مؤلف عرض کند که (آو) در
ترکی زبان بمعنی ماوی ومسکن وخانه آمده و
(ارغ) بمعنی قناة وخلیج (کذا فی کنز) پس
معنی لفظی (ارغاو) در ترکی زبان خانه ومسکن
(قناة وخلیج) باشد ومجازاً بمعنی جوی و(ارغا)
مبدل آن در فارسی زبان چنانکه بر (ارغا)
صراحت کرده ایم اندرین صورت اشکالی
که خان آرزو را پیدا شده است باقی نمی ماند
که (ارغاو) را اصل گیریم در زبان ترکی و(ارغا)
مبدّل آن در فارسی و(ارغا) مخفف هردو هم
در ترکی وهم در استعمال فارسی (حکیم عمق بخارا

۵) فرازش پر از خون چو کوه تبرخون پشیبش زرا شکم
چو ارغاب و آغرچ (اردو) دیکھو ارغا –

ارغاف بقول ضمیمهٔ برهان وهفت
بالضم وبقول صاحب انند بالفتح مرادف
(ارغاب) مؤلف گوید که بقاعدهٔ فارسی بای
عربی به قا بدل شود همچو (زبان و زفان) و واو
هم بفا تبدیل یابد همچو (وام و فام) یا (وه و یافه)
پس ارغاف را مبدّل (ارغاب و ارغاو)
هردو توان گرفت و بهتر است که مبدّل (ارغاو)
گیریم که تبدیل در تبدیل ضرورت ندارد و با را
با صاحب انند اتفاق است بفتح اوّل که ارغاب
و ارغاو بفتح اوّل گذشته است و بلحاظ ماخذ هم
فتح اوّل صحیح است (اردو) دیکھو ارغا –

ارغالی بقول صاحب روزنامه بحواله سفرنامهٔ ناصرالدین شاه قاچار بمعنی بز کوهی و
بجای غین معجمه قاف هم آمده صاحب بهار عجم بحوالهٔ روزمرهٔ معاصرین گوید که چاروای دشت
شاخدار مشابه به نیل گاو و بقول صاحب رهنمای سهولت بمعنی رَوج صاحب برهان بر روج
صراحت کند که در هندی زبان نیله گاو و گاو کوهی گویند و بقول صاحب ساطع در سنسکرت

(روجهه) با ین حال اتفاق معاصرین تحقیق پسند آنست که (ارغالی و ارقالی) گاوکوہی و نیله گاو است مؤلف عرض کند که از شان لغت می کشاید که ترکیست ولیکن محققین ترکی زبان ازین ساکت اند و بزبان عرب (ارغال) بقول منتهی الارب بالفتح جمع (رغل) است نوعی از علف و بالکسر رو یانیدن زمین گیاه رغل را و شیر دادن زن بچه را و (ارقال) بالکسر بسرعت رفتن و طی کردن بیابان را بدین وجه که گاو کوہی گیاه ارغل را دوست دارد و دشت و بیابان را بشتاب طی کند فارسیان یای نسبت در آخر این زیاده کرده (ارغالی و ارقالی) نامش نهاده باشند اند رینصورت مفرس باشد واللہ اعلم (اردو) نیل گاے۔ بقول آصفیہ (ہندی) اسم مؤنث ایک قسم کے نیلے رنگ کی دشتی گاے جو ہرن سے مشابہ ہوتی ہے۔ نیل گاو بھی کہتے ہیں۔

ارغاموني بقول صاحب برہان و ہفت و آنند بر وزن افلاطونی بلغت یونانی نباتیست که بصورت مانند خشخاش صحرائی و برنگ نزدیک شقائق نعمان باشد و او را بشیرازی (ماہیای سرخ) گویند برگ آنرا بر چشم ورم کرده ضماد کنند نافع باشد۔ صاحب محیط فرماید که این را بفارسی (ماہیتا سرخ) نامند و بہندی (بن پوستہ) رنگ شیر آن زعفرانی سرد و خشک و گویند گرم و حاد و جالی و محلل و منافع بسیار دارد صاحب برہان فرماید که (ماہیتا) لغت سریانیست و خود صاحب محیط بر (ماہیتا) نوشته که اسم نبطی است که آنرا (ہمنیا) نیز نامند و بیونانی (حلاونیون) و (غلوفن) و بفارسی (برو) گویند و نوعی را که گل آن سرخ است (ارغامونی) نام است (اردو) بن پوستہ۔ بقول صاحب محیط ایک پودہ کا نام ہے جسکو یونانی زبان میں ارغامونی کہتے ہیں۔

ارغاو بقول صاحب برہان و رشیدی و سروری و شمس و جہانگیری و جامع و ہفت و مؤید و ناصری و دری و پہلوی) بفتح اوّل و سکون ثانی بوزن و بمعنی ارغاب است

که جوی آب باشد مؤلف گوید که ما صراحت
ما خذ این بر (ارغا و ارغاب) کرده ایم —
صاحب شمس غلط کرده که این را لغت
عرب نوشته (سیف اسفرنگی ــه) آنکه از

خسته های او ارغاو ✽ میدهد تشنه را فریب
سراب ✽ (حکیم سوزنی ــه) ز عشق دو رخ
چون ارغوانت برد و رخم ✽ ز هر دو دیده دو ارغاو
خون شده ست روان ✽ (اردو) دیکهو (ارغا)

ارغچ بقول خان آرزو در سراج بفتح اول وسکون دوم وثالث معجمه مکسور و جیم فارسی که مبدل زای فارسی است گیاهیکه بر درخت به پیچد و آنرا خشک گرداند و بعربی عشقیه خوانند صاحب هفت صراحت فرماید که در هند این را عشق پیچه نام است و صاحب برهان نام عربی این عشقه گوید - صاحب جامع فرماید که گیاه لبلاب است و عشقه که آنرا (ارغژ) و (ارغک) هم گویند - صاحب رشیدی نوشته که بزای معجمه هم آمده و بقول صاحب جهانگیری این را (سرند) و (نوبیخ) هم نام است - صاحب سروری از کلام استادی سند آورده (ــه) نهال قدّمن از عشق زرد شد آری ✽ درخت خشک شود چون بر آن تند ارغچ ✽ مؤلف گوید که بزبان ترکی (ارغاج و ارغج) بجیم عربی (لحمة الحیاکه) باشد کذا فی کنز و آن پود است که در بافتن جامه بر عرض تار می پیچد پس فارسیان به تبدیل جیم عربی بفارسی همچو (کاج و کاچ) استعارةً گیاهی را نام نهادند که بر درخت می پیچد همچو پود بر تار و این لفظ می توان گفت و در (ارغژ) تبدیل جیم عربی به زای فارسی و تحقیق خود نسبت (ارغک) بجایش عرض کنیم - صاحب محیط بر لبلاب فرماید که این را بعربی عاشق الشجر و غلیق و عشقه گویند و بشیرازی (سرشه) و آن نوعی از قس است و ببندی عشق پیچان نام دارد سرد و خشک در دوم و بقول بعضی گرم در وسط درجهٔ اول و خشک

در اوّل آن و بعضی سرد و تر دانستہ اند۔ محلّل و مفتّح و ملیّن و مسہل و منافع بسیار دارد (اردو)
عشق پیچان۔ عشق پیچہ۔ بقول صاحب آصفیہ اسم مذکّر ایک بیل کا نام جس کا پھول سرخ
اور پتّیان باریک باریک ہوتی ہین لبلاب (ذوق ؎) ہین ہمیشہ عاشق پیچیدہ مو یان ہی رہا
خاک پر روئیدہ میرے عشق پیچان ہی رہا ؎

ارغدہ | بقول صاحب برہان و جامع و ہفت و جہانگیری و اننداپفتح اوّل و دال ابجد و سکون
ثانی و ضمّ ثالث (۱) بمعنی غضبناک و خشمگین باشد و (۲) صاحب حرص و خداوند شرہ را نیز گویند
صاحب (سروری و پہلوی) گوید کہ (ارغدہ) و (ارغندہ) ہردو بمعنی خشم باشد و در نسخۂ دیگر بمعنی خشمناک
صاحب شمس نسبت معنی دوّم فرماید کہ بمعنی حرص آمدہ صاحب انند بمد و قصر بر معنی اوّل
قانع مؤلّف عرض کند کہ بتحقیق ما این مخفّف (ارغندہ) باشد کہ می آید و صراحت ماخذش
ہمدرانجا انسب و اولی مخفی مباد کہ ہمین لغت بہمین معنی در ممدودہ ہم گذشت و نتیجۂ لب و لہجۂ
مقامی بیش نباشد کہ مقصورہ را ممدودہ کردند۔ (اردو) دیکھو ارغندہ۔

ارغژ | بقول برہان و ہفت و جامع و انند
بازای فارسی بروزن و معنی (ارغچ) است کہ
گذشت۔ خان آرزو و سراج گوید کہ این اصل
است و (ارغچ) کہ بجیم فارسی گذشت مبدل
این بندہ عرض می کنم کہ تبدیل زای فارسی بجیم
فارسی خلاف قاعدۂ فارسیان است معہذا او
بر ماخذ ہردو غور نفرمودہ و بہ تحقیق ما کہ بر (ارغچ)
گذشت اصل این (ارغج بہ جیم عربی) لغت ترکی
بود۔ فارسیان بہ تبدیل جیم عربی با جیم فارسی
(ارغچ) کردند و نیز بہ تبدیل جیم عربی بہ زای
فارسی (ارغژ) ساختند و استعارۃً نام گیاہی
نہادند کہ صراحت کامل این بر (ارغچ) کردہ ایم

پس نمیشود که (ارغش) را اصل قرار دهیم و خلاف قاعدهٔ فرس (ارغج) را مبدّل (ارغش) گیریم الحاصل این مبدّل (ارغج بجیم عربیست) و مرادف (ارغچ بجیم فارسی (اردو) دیکھو ارغچ۔

ارغشتک بقول برهان و سراج و هفت و انند بفتح اوّل و فوقانی و بسکون ثانی و شین قرشت و کاف وضمّ ثالث نوعی از بازی باشد که دوشیزگان و دختران کنند و آن چنانست که بر سر دو پا نشینند و کفهای دستها را بر سر زانوها مالند و چیزها گویند و همچنان نشسته بر سر پاها جهند و کف های دستها را برهم زنند و صاحب جامع بر (نوعی از بازی دخترکان) قانع مؤلّف گوید که (ارغشتک) بفتح همزه و سکون رای مهمله وضمه غین معجمه و سکون شین معجمه و فتح تای قرشت و سکون کاف عربی در ترکی زبان رقص را گویند (کذا فی لغات ترکی) پس عجبی نیست که فارسیان نوع بازی را که با رقص شامل باشد بدین نام موسوم کرده باشند (اردو) ایک خاص قسم کی بازی کا نام (ارغشتک) ہے اور یہ ترکی زبان کا لفظ ہے۔ کہا گیا ہے کہ کنواری لڑکیاں باہم کھیلتی ہیں اس طرح پر کہ اکڑوں بیٹھتی ہیں اور ہتھیلیوں کو اپنے زانو پر ملکر کچھ کہتی ہیں اور بیٹھے بیٹھے اچکتی ہیں اور تالیاں بجاتی ہیں معلوم ایسا ہوتا ہے کہ یہ ایک ورزشی کھیل ہے۔

ارغک بقول برهان و جامع و هفت و انند بفتح اوّل و ثالث و سکون ثانی و کاف مرادف (ارغچ) که گذشت۔ خان آرزو در سراج گوید که این مبدّل (ارغش) باشد مؤلّف عرض کند که بماخذ (ارغچ) بجایش بیان کرده ایم که اصل آن به جیم عربی (ارغج) بود اگر این را مبدّل (ارغچ) خیال کنیم باید که بکاف فارسی (ارغگ) خواهیم زیرا که بقاعدهٔ فرس جیم عربی به کاف فارسی بدل شود نه بکاف عربی اگرچه محقّقین فرس (اخشیج) را مرادف (اخشیک) بکاف

عربی) هم آورده اند که مثال تبدیل جیم عربی
به کاف فارسی است امّا تحقیق ما بر لفظ (اخشیک)
گذشته است که بکاف عجمی صحیح باشد نه بکاف
عربی بنا؁ علیه نسبت (ارغک) با خان آرزو
اتّفاق داریم که مبدّل (ارغژ) باشد یعنی فارسیان
(ارغج) را اوّل به تبدیل جیم عربی به زای
فارسی (ارغژ) کردند همچو (کج و کژ) و بعد ازان
به تبدیل زای فارسی با کاف عربی (ارغک)
را (ارغک) ساختند و این هردو تبدیل
بقاعدهٔ فارسی درست است آنانکه برخلاف
تحقیق ما (اخشیک) را بکاف عربی درست
خیال کنند و به تبدیل جیم عربی (اخشیج) را بکاف
عربی خلاف قیاس تسلیم کنند بر مذهب ایشان
(ارغک) را هم مبدّل (ارغج) توانیم تسلیم
کرد مگر قول خان آرزو اقوی است —
(اردو) دیکھو ارغچ —

ارغن | بقول برهان و جامع و هفت بر وزن ارزن (۱) نام سازیست که آنرا افلاطون وضع کرده و بیشتر نصرانیان و رومیان نوازند مرادف ارغنون - صاحب رشیدی فرماید که (ارغن) و (ارغون) و (ارغنون) ساز معروف است وضع افلاطون (خاقانی ؎) اگر ناهید در عشرتگه چرخ ٭ سراید شعر من با ساز ارغن ٭ صاحب (سروری) و (دری و پهلوی) هم ذکر این کرده صاحب جهانگیری هم سندی آورده (خاقانی ؎) ارغنگ غم خلاص تمنّا کنم ز دهر ٭ کافغان به نای حلق چو ارغن برآورم ٭ صاحب غیاث بذیل ارغنون فرماید که آن کدوی خالی باشد بچرم اندر کشیده و بران رودها بندند و آنچه حالا بهم میرسد مربّع و مشابه بصندوق باشد صاحب مؤیّد بذکر معنی اوّل فرماید که در دستور دستور است که آواز هفتاد دختر که یکبار برکشند - خان آرزو در سراج نوشته که بضمّ غین می باید چراکه (ارغون)

بواو معروف آمده که مخفّف (ارغنون) است (مقصودش جز این نباشد که چنانکه (ارغون) مخفّف (ارغنون) است همچنین (ارغن) مخفّف (ارغون) پس بعد حذف واو باید که غین معجمه را مضموم خوانیم - نیز فرماید که در فارسی بودن این لفظ نظر است مؤلّف گوید که چرا نگوییم که ترکی است - صاحب کنز که محقّق ترکی زبان است (ارغن) و (ارغنون) هر دو را آله طرب گفته و وآراسته از معانی ملّچی سندی آورده (ـــه) گر جوش گریه مهر خموشیم بشکند ٭ پس نالش تا به دور رگ ارغن برآورم ٭ صاحب سوار السبیل آورده که بیونانی همین ساز را (آرگنان) گویند مؤلّف گوید که عجبی نیست که از (ارغنون) گرفته باشند - صاحب ناصری فرماید که گویند از غایت عظمت این را در جدار عمارتی محکم نصب نمایند و در ایران دیده نشد و گویند که هشت هزار لوله و آلات دارد مؤلّف عرض کند که صاحب غیاث صراحتی که کرده است درست نیست و به تحقیق ما (ارغن) همان ساز است که آنرا در انگلیسی زبان (آرگن) گویند و عجبی نیست که اهل مغرب این نام را از زبان ترکی گرفته باشند و بشکل صندوقی ساخته می شود و از قسم (هارمونیم) بکثرت آلاتش چنانکه صاحب ناصری ذکر کرده در این زمان یافته نمی شود و لیکن اجزای بسیار دارد و از زبان دست نواخته می شود و حرکت پای هم در مقام خاصش لازم تا بوسیلهٔ آن هوای داخلی بلند شود و از مقامی برآید که انگشت های دست در آن کار می کند و آواز خوشی پیدا شود و نوازنده را باید که از موسیقی خبردار بود و رنه نغمهٔ بی قانون برآید - بقول صاحب لغات ترکی (۲) بضمهٔ غین نام قومی است از مغل (اردو) (۱) ارغنون - بقول صاحب آصفیه (یونانی) - اسم مذکر - ارگن - ارغن - ایک قسم کا باجہ ہے جو افلاطون نے ایجاد کیا تھا (انتہی) مؤلّف کہتا ہے کہ (ارغنون)

اور (ارغن) ہماری تحقیق مین ترکی زبان کا لفظ ہے اور یہ وہی باجہ ہے جو ہارمونیم سے کسی قدر بڑا ہوتا ہے جس کے بجانے مین پاؤن اور ہاتھون کی انگلیون سے کام لیتے ہین بعض کا خیال ہے کہ وہ صندوقی باجہ جس مین ایک بیلن پر باریک باریک نوکدار سوئیان لگی ہوتی ہین اور کھنے سے بجتا ہے لیکن انگریزی زبان مین جس باجے کا نام آرگن ہے ہماری راے مین وہی آرغن یا ارغنون ہے - (۲) منغول سے ایک قوم کا نام ترکی زبان مین ارغن ہے -

ارغند بقول صاحب برہان وجامع وہفت بروزن فرزند بمعنی خصم افگن و دلیر و شجاع باشد و خشمگین را نیز گویند صاحب رشیدی وسراج این را مرادف (ارغندہ) گوید بجمیع معانی بیان کردہ اش کہ بر (ارغدہ) مذکور صاحب سروری بر دلیر و خصم افگن قانع مؤلف گوید کہ ما صراحت این بر (ارغدہ) کردہ ایم کہ مخفف (ارغندہ) باشد و مشتق از (ارغندن) ذکر ماخذ بر ارغندن می آید (اردو) دیکھو ارغندہ

ارغنداب بقول صاحب برہان و جامع وہفت و جہانگیری نام رودخانہ ایست کہ مابین عراق و آذربایجان گذرد و نام رود قندہار ہم و معنی ترکیبی آن خشمگین آب باشد چہ (ارغند) بمعنی خشمگین ہم آمدہ است و بعضی گویند کہ (ارغندہ آب) است و (ارغندہ) ہم بمعنی خشمگین باشد و ہا بکثرت استعمال افتاد صاحب رشیدی ذیل (ارغند و ارغندہ) فرماید کہ ازین ماخوذ است (ارغنداب) کہ دو رودخانہ را نام است - صاحب سروری صراحت فرماید کہ بفتح غین معجمہ باشد صاحب ناصری گوید کہ ظن من آنست کہ اصل این (غرندہ آب) بود و مقلوب کردہ اند کہ آب را خشمناک گرفتن

غریب است مؤلف گوید کہ (ارغناب) گویم
یا (غرندہ آب) ہر دو کنایہ باشد از رودخانہ
کہ در رو انیش آوازی پیدا شود و این قسم آواز
در آبی باشد کہ سطح زمینش سنگلاخ بود پس ہمچو
(ارغندہ شیر) رودخانہ را ہم (ارغناب) گفتند
نہ بمعنی خشمگین بلکہ بمعنی حقیقی (آروغندہ) است
وصراحت این امر کہ (آروغندہ) چگونہ (ارغند
شد بر (ارغندن) می آید - و آروغ رودخانہ
ہمان آواز روانی باشد و بس (اردو)
ارغناب - دو ندیون کا نام ہے جنکی
روانی مین آواز بلند ہوتی ہے اس لیئے
فارسیون نے انکو ڈکارنے والی ندیان کہا
ایک عراق اور آذربایجان کے درمیان
واقع ہے اور دوسری قندہار مین -

(الف) ارغندن (ب) بقول صاحب برہان بر وزن شرمندہ (۱) بمعنی حریص
(ب) ارغندہ و خداوند شرہ و (۲) مستی کہ طالب و حریص شراب باشد و (۳)
بمعنی قہرآلود و غضبناک صاحب رشیدی گوید کہ بالفتح (۴) دلیر و (۵) مہیب و ذکر معنی
سوم ہم کردہ وصراحت کند کہ (ارغدہ) مرادف این است صاحب (دری وپہلوی) ذکر
(ارغدہ و ارغندہ) کردہ فرماید کہ بمعنی خشم باشد و بقول بعض جنگ آور و خشمناک - صاحب
جہانگیری بر معنی اول و سوم قانع - صاحب جامع باتفاق برہان در معنی اول و سوم فرماید
کہ بر وزن شرمندہ و پژمردہ ہر دو باشد (یعنی بکسر وضم غین معجمہ - ہر دو) صاحب جہانگیری
گوید کہ (ارغدہ) و (الغدہ) و (ارشندہ بر وزن برکندہ) ہر سہ بمعنی خشم باشد (کذا فی التحفہ) و در نسخہ
دیگر بمعنی جنگ آور و خشمناک آوردہ و این اصح است کذا فی فرہنگ آما ارغندہ بضم
غین) است و در رسالہ حسین وفائی (ارغیدہ بر وزن لرزیدہ) بمعنی خشم آلود است و در

ادات الفضلا (ارغده - بوزن سرزده) نیز باین معنی و (ارغنده بوزن گرونده) بمعنی مستیکه طالب
شراب باشد (انتهی کلامه) صاحب ناصری آورده که (ارغنده) بمعنی دلیر و خشمناک است
و بیشتر برای گرگ و شیر اطلاق آن نمایند صاحب هفت این را بفتح غین نوشته معنی با برهان
اتّفاق کند صاحب شمس فرماید که بر وزن (فرخنده) مرادف (ارغده) بمعنی خشمگین و قهرآلود
و بمعنی حرص هم باشد مؤلّف عرض کند که (رغن) بالفتح لغت عربی است بقول منتخب بمعنی
میل و طمع کردن بچیزی - فارسیان بقاعدهٔ خود الف وصلی در اوّل و علامت مصدر (دن)
در آخر این آورده (ارغندن) را بمعنی میل کردن قرار دادند و این قسم مصادر مرکّبه از لغات
عربی بسیار است همچو (طلبیدن و فهمیدن - وغیر ذلک) اگرچه حالا این مصدر متروک است
ولیکن (ارغنده) اسم فاعل و (ارغنده و ارغند و ارغده) مخفّف آن در استعمال فارسیان
و فرهنگ های فارسی زبان موجود - این است ماخذ معنی اوّل که عام است و تخصیص معنی دوم
مجاز آن - آنچه صاحب شمس این را بمعنی حرص نوشته تسامح اوست - نسبت معنی ستوم عرض
می شود که (آرُغ) به مدّ همزه و تفخیم ضمّه و رای مهمله و سکون غین در ترکی زبان بمعنی بادی که
وقت انهضام غذا از دهن بر آید (کذا فی لغات ترکی) و ترکان بقاعدهٔ خود تفخیم ضمّه را در رسم الخط
با واو ظاهر کنند و (آروغ) نویسند پس فارسیان از همین آروغ مصدر (آروغیدن) ساختند
که در ممدوده گذشت و نتیجهٔ لب و لهجهٔ بعض مقامات است که ممدوده بمقصوره بدل شد
و واو علامت ضمّه را حذف کرده (ارغیدن) کردند و از مصدر (ارغیدن) (ارغنده به وزن
شرمنده) اسم فاعل است بمعنی آروغ زننده و (ارغیده) هم اسم فاعلش پس اصل معنی ستوم

آروغ زننده و مجازاً بمعنی خشمناک باشد۔ آنچہ صاحب ناصری استعمال این را اکثر با شیر و گرگ بیان کند درست است کہ شیر ارغنده) شیر خشمناک را گفته اند و ہمچنین (ارغنده گرگ) گرگ خشمناک را چنانکہ در اردو ہم (ڈکارنا) برای آواز شیر مستعمل است یعنی (آواز اسد) را کہ بحالت خشم برآرد (شیر کا ڈکارنا) گویند ولیکن مجازاً برای غیر اسد و گرگ ہم مستعمل ہمچو (ارغند اسپ) کہ گذشت پس بہ تحقیق ما استعمال (ارغند و ارغنده) بمعنی مجازی برای غیر اسد و گرگ خیال است و اسناد موجوده برای اسد و گرگ مخصوص و بدین لحاظ این را استعمالاً - - - - - - - -

(ج) ارغنده شیر | قائم کردن اولی است کہ تخصیص و کثرت استعمال این با شیر و گرگ

(د) ارغنده گرگ | ظاہر شود (حکیم اسدی ہ) یکی نامہ بنوشت نزدیک کید؛ چو شیری کہ ارغنده گردد ز صید؛ (فردوسی ہ) سوی رزم آمد چو ارغنده شیر؛ کشیدی بیازد سمندی بزیر (ولہ ہ) سراپرده سبز و دیہیم بزرگ؛ سپاہی بکردار ارغنده گرگ؛ بالجملہ معنی چہارم و پنجم ارغنده مجاز سوم است و ابعض محققین (ارغیده) را بمعنی (ارغنده) آورده اند صراحت آن بجای خودش کنیم انشاء اللہ (اردو) الف۔ حرص کرنا۔ غصے ہونا و لیر ہونا ہیبت ناک ہونا خوفناک ہونا۔ (ب) (۱) حریص۔ بقول آصفیہ (عربی) لالچی۔ حرصی۔ (۲) وہ مست جو حریص شراب ہو (۳) بقول آصفیہ غصیلا (۴) دلیر (۵) ہیبت۔ (ج) ڈکارنیوالا شیر۔ (د) پکارنیوالا اور غصیلا بھیڑیا (مذکر)

ارژنگ	بقول برہان و ہفت و آنند بر وزن و معنی (ارژنگ) نگارخانهٔ مانی	نقاش باشد خان آرزو در سراج گوید کہ (ارژنگ) بدین معنی محل نظر است و اغلب کہ

تصحیف (ارتنگ) باشد۔ صاحب جامع فرماید
که همچو (ارتنگ) بکار۔ صاحب سروری این را
مرادف (ارژنگ) گفته بهمه معانی مؤلف عرض
کند که هرگاه این را برای جمیع معانی (ارتنگ
وارژنگ) مرادفش گرفتیم صرف تحقیق ماخذ
باقی ماند وظاهر است که این نه مبدل (ارتنگ)
است ونه (ارشنگ) و (ارجنگ) و (ارژنگ)
و (ارسنگ) که در هیچ یکی ازین پنج لغت قاعدهٔ
تبدیل (تای فوقانی۔ ثای مثلثه۔ جیم عربی۔
زای فارسی وسین مهمله) با غین معجمه جاری
نمی شود۔ پس بخیال ما جزاین نیست که مرکب
است از (ار) و (غنگ)۔ (ار) بمعنی مرد
ومجاز از معنی صاحب گذشت و (غنگ)
بقول محققین فرس با کاف عجمی بمعنی آواز بلند
است پس معنی لفظی (ارغنگ) صاحب آواز
وشهرت باشد وکنایه باشد از مانی و دیگر همه
معانی که ذکرش بر (ارتنگ) گذشت مجاز۔

آتنگ (اردو) دیکھو ارتنگ۔

ارغن | بقول صاحب برهان بفتح اول
وسکون ثانی وثالث مفتوح ورابع مضموم
بنون زده مخفف ارغنون است (که ذکرش
بر ارغن گذشت) و ماخذش هم بهمدرانجا
مذکور شد۔ صاحبان جامع وهفت و انندهم
ذکر این کرده اند (اردو) دیکھو ارغن۔

ارغنون | بقول برهان وهفت بروزن
اندرون سازیست مشهور که افلاطون وضع
آن کرده وبعضی گویند که ارغنون ترجمهٔ فرایم
است یعنی جمیع سازهای نفس وبعضی برانند
که چون هزار آدمی از پیر وجوان همه یکبار باواز
مخالف یکدیگر چیزی بخوانند آن حالت را
(ارغنون) خوانند و برخی برینند که ارغنون
ساز وآواز هفتاد دختر خواننده وسازنده
است که همه یک چیز را به یک بار ویک آهنگ
باهم خوانند۔ وبنوازند مؤلف گوید که این همه

مجاز است ومعنی حقیقی همان است که اوّل
ذکرش گذشت - صاحب رشیدی گوید
که سازیست مخترع فلاطون - صاحب غیاث
(ارغن - ارغون - ارغنون) هر سه را بمعنی
بیان کرده اش که بر (ارغن) گذشت مرادف
یکدیگر گوید وبقول صاحب جامع مرادف (ارغنون)
که گذشت ومعنیً با برهان متّفق - وصاحبان
(دوری وپهلوی) وناصری ومؤیّد وسروری این را
مرادف ارغن گفته اند - صاحب رهنما بحوالهٔ
سفرنامهٔ ناصرالدین شاه قاجار (ارغنون)
بمعنی (ساز) و (ارگن) آورده وارگن لغت
انگلیسی است بهمین معنی وصاحب روزنامه
گوید که یکی از ساز غنا (ارغنون) باشد - صاحب
شمس صراحت کرده که این لغت فارسی است
مؤلّف عرض کند که ما بر (ارغن) ذکر کرده ایم
که (ارغنون) لغت ترکی است - صاحب کنز که
محقق ترکی زبان است گوید که آلهٔ طرب است

وخیال ما این که ترکان غنا را که در عربی بمعنی سرود
است بقاعدهٔ جمع خود غنون کرده با (ار) که
مجازاً بمعنی صاحب باشد مرکّب ساخته (ارغنون)
کردند بمعنی صاحب سرودها وبرای سازی نام
نهادند که از و سرودها بر می آید واین اصل است
و (ارغنن) و (ارغون) و (ارغن) مخفّف آن
امّا در ترکی زبان خبر (ارغن) مخفّفش یافته نشد
و باشد که در سرود اوّل الذکر تصرّف فارسیان
باشد (نوری ـه) زهی طامات خوش
لایعقلم مطرب تنها ست [illegible] تا بهوش از نغمهای ارغنون
آرد مرا [illegible] بعضی فارسیان این را بمعنی مطلق ساز
استعمال کرده اند چنانکه ظهوری [illegible] یوسف ثانی گوید
(ـه) [illegible] ارغنون [illegible] تار قانون
وشهرت ارغون [illegible] نیست که بخیال شان
در ارغنون هم تار [illegible] است چنانکه صاحب
غیاث [illegible] کرده است که نزد (ارغن)
گذشت [illegible] الاغر تار است [illegible]

بلکه صندوقی است مرکب از آلات موسیقی که
همه آهنگ های موسیقی ازو برآید و او را از زبان
دست می نوازند و به تصعید هواے داخلی
به بالا کار را زهر دو پای هم گیرند ظهوری ؎
ز سر تا پای هرجا می نهم انگشت می نالم ٭ ز تاب
درد باشد پیکر کس ارغنون باشد ٭ (اردو)
دیکھو ارغن ـ

(الف) ارغنون زدن استعمال ـ الف بمعنی
(ب) ارغنون زن نواختن ارغنون است
از زبان انگشت و ب اسم فاعل ترکیبی است بمعنی
ارغنون نواز ـ بهار ذکر (ب) کرده و از نظامی سند آورده
؎ ز یونانیان ارغنون زن بسی ٭ که برزد بهوش
از دل هر کسی ٭ (اردو) (الف) ارغنون بجانا
(ب) ارغنون بجانے والا ـ

ارغوان بقول صاحب برهان و هفت بر وزن پهلوان (۱) معروف است و آن بغایت
سرخ و رنگین طبیعت آن سرد و خشک باشد اگر از ان بهار شربتی سازند و بخورند رفع خمار کند
و چوب آنرا بسوزانند و بر ابرو بالند موی برویاند و سیاه برآید و معرب آن ارجوانست صاحب
رشیدی برگل معروف قناعت کند ـ صاحب غیاث گفته که بفتح اول وسوم درختی است
که شاخهای باریک دارد و در موسم بهار همه درخت از گلها سرخ می گردد و اصلا برگ ندارد
و در موسم دیگر پربرگ می شود ـ بقول صاحب جامع بهار و شگوفه درختی که بغایت سرخ
و رنگین است ـ صاحب مؤید فرماید که نام گلی است سرخ و صحیح آنست که شاخهای آن
باریک می شود گویا مرجان آسوده است و در تمام سال یکبار برگهای باریک آرد ـ بتأمل
معلوم شود ـ صاحب ناصری نویسد که گلی است مانند درخت برنگی سرخ معروف بارغوانی
و صاحب شمس باتفاق مؤید صراحت کند که این لغت فارسی است صاحب سواء السبیل

برارجون فرموده که بفارسی ارغوان است و آن بهار درختی است بغایت سرخ که ایرانیان بوقت
می نوشی باخود دارند که دافع خمار است و مطلق سرخ را نیز گویند و جامهٔ سرخ رنگ را نیز خوانند
و صاحب کنز که محقق ترکی زبانست (ارجوان) را فارسی گفته و (ارغوان) را بمعنی ارجوان لغت
ترکی نوشته بتحقیق ما در استعمال فارسیان (ارغوان) برای گل است نه برای درخت چنانکه (انوری
گوید ؎) صدرا بروزگار خزان است و طبع من * در باغ مدح تو به گل و ارغوان رسید *
(صائب ؎) افسرده دل نفس خونچکان نمی دارد * زمین شوره گل ارغوان نمی دارد *
و مجرد (ارغوان) بمعنی سرخ یا جامهٔ سرخ نیامده البته بیای نسبت جامه ارغوانی گویند بمعنی
جامهٔ سرخ مؤلف گوید که فارسیان (۲) استعارةً رخسار یار را هم (ارغوان) گفته اند چنانکه صائب گوید
(؎) خمار می نکند زرد ارغوان ترا * خزان نسیم بهار است گلستان ترا * صاحب محیط فرماید که
ارغوان اسم فارسی است و معرب آن (ارجوان) و آنرا (رغیدا) گویند و آن درختیست در بلاد
فارس می روید گل آن بسیار سرخ و مائل بکبودی و انبوه و خوش منظر و اندک شیرین مزه - فارسیان
آن گل را نقل بر شراب کنند - بقول گیلانی نبات آن اسیما گل آن مثل معتدل مائل بحرارت
ولیکن بیخ و پوست آن مسخن است و مخرج اخلاط لزجه و رافع سردی معده و گرده و منافع بسیار
دارد (اردو) ارغوان - بقول امیر فارسی (مذکر) - (ارجوان) اس کا معرب ہے - پھول
نہایت سرخ اور خوشنما - مزے میں کسی قدر مٹھاس لئے ہوئے ہوتا ہے اہل فارس تفریح
کے واسطے استعمال کرتے ہیں (آتش ؎) تمہارے شہیدوں میں داخل ہوئے ہیں *
گل لالہ و ارغوان کیسے کیسے * مؤلف کہتا ہے کہ ہماری تحقیق میں ارغوان ترکی زبان کا لفظ ہے

ارغوان تن بقول صاحبان بحر وضمیمہ
برہان ومؤید وشمس وانند مریخ است وبخیال
ما این کنایہ باشد کہ سراپای مریخ راسرخ گفتہ اند
خاقانی در خطاب بہ شمس گوید (س) بالات
شجاع ارغوان تن ؛ زیر تو عروس ارغنون زن ؛
(اردو) مریخ - دیکھو اختر پنجم -

ارغوان خد اصطلاح - بقول صاحب
انند بحوالۂ مظہر العجائب فارسی است از اسمای
معشوق مؤلف گوید کہ (ارغوان) ترکی است
چنانکہ بجایش گذشت وخد لغت عرب است
بقول صاحب منتخب بالفتح وتشدید دال رخسارہ
پس فارسیان اگر این ہردو رامرکب کردہ بمعنی
سرخ عارض کنایۃً برای معشوق نام نہادند
نتوان گفت کہ این لغت زبان فارسی است -
البتہ استعمال فرس توان گفت مگر حیف است
کہ سندی پیش نشد ودیگر کسی از محققین فرس ذکرش نکرد
(اردو) گل عذار - بقول صاحب آصفیہ
(فارسی وعربی) اسم مذکر گلاب کے سے رخسار والا
معشوق - لال لال گالون والا -

(۳۲۵) **ارغوان خیز** اصطلاح - کنایہ باشد از
خون چکان وفارسیان این رابصفت چشم
آوردہ اند چنانکہ ظہوری گوید (س) دیدہ
گویا دیدہ ہای ارغوان خیز مرا ؛ گریہ ہای خون
چکان پر زعفران خوش غالبست ؛ (اردو)
خونچکان - اگرچہ یہ فارسی زبان کا مرکب لفظ ہے
لیکن دیدۂ عاشق کی صفت مین کہ سکتے ہین -
جیسا کہ رند نے دیدۂ معشوق کو (خونخوار آنکھ)
کہا ہے (دیکھو امیر اللغات مین آنکھ کے صفات)

(۳۲۶) **ارغوان روئیدن** استعمال بمعنی پیدا
شدن ارغوانست یعنی روئیدن درخت و
گل آوردنش چنانکہ ظہوری گوید (س) ہنوز
حسرت آبی در جگر نگذاشتست اما ؛ ہمان
در جویبار گریہ ام ارغوان روید ؛ (اردو)
ارغوان پیدا ہونا -

(۱۳۳۶) **ارغوان زار** استعمال - از قبیل لاله زار
است که خیابان ارغوان را گویند چنانکه ظهوری
گوید (ع) هر سال وظیفهٔ بهار است ٭
از روی تو رنگ ارغوان زار ٭ (اردو) ارغوان زار
اس چمن یا خیابان کو کہہ سکتے ہین جس مین
ارغوان کے درخت ہون - ارغوان کا تختہ

ارغوان ساعد اصطلاح - بقول صاحب
اننددازاسمای محبوب است وبہار زذکر این کرده
از معنی ساکت مؤلف گوید که کنایه باشد که سرخ
بازو را ارغوان ساعد توان گفت چنانکه میر خسرو
گوید (ع) دی رسید آن ارغوان ساعد گل شادی
بدست ٭ داد خسرو را که خدمتگار خسرو خان است
این ٭ (اردو) ارغوان ساعد اردو مین یار کو
کہہ سکتے ہین - یعنی وہ جس کے بازو کثرت خون سے
سرخ ہون -

(الف) **ارغوانی** بقول صاحب مؤید یعنی
سرخ است صاحب شمس گوید که گل سرخ
و صاحب انند نقل هر دو معنی کند مؤلف
عرض کند که بزیادت یای نسبت در آخر
ارغوان (ارغوانی) منسوب بارغوان بمعنی سرخ
رنگ است و بس از قبیل زعفرانی (ظهوری
ع) نیایدم بنظر صد هزار باغ و بهار ٭ ز لاله
کاری مژگان ارغوانی خویش ٭ و از همین است

(۱۳۳۸) (ب) **ارغوانی سرشک** (اصطلاح)
کنایه از اشک خون چنانکه ظهوری گوید (ع)
سرشک ارغوانی بر جبین زعفران من ٭ تبسم
گونه کاهی زکوه لاله رخساری ٭ و از همین قبیل
است - - - - - - - - - - - - -

(۱۳۳۹) (ج) **ارغوانی شراب** شراب سرخ
(صائب ع) ریخت هر خونی که چرخ سنگدل
در ساغرم ٭ از هوا جوئی شراب ارغوانی شد مرا
(اردو) الف - ارغوانی - بقول امیر ارغوان
کی طرف منسوب بہت سرخ (ناسخ ع)
نظر آتا ہے شیشہ سر بریدہ ہجر ساقی مین ٭ شراب

ارغوانی کم نہین ہے خون جاری سے ٭ مؤلف
عرض کرتا ہے کہ (ارغوانی) کا ترجمہ کامل سرخ ہو
ہماری رائے مین مبالغہ کی ضرورت نہین ہے
اس لیئے کہ کمی سرخی کی حالت مین اس کے
خاص نام ہین - جیسے گلابی - پیازی - موتیا -
(ب) اشک خونین - اشک گلرنگ - اشک لالہ گون
اشک گلگون - اشک سرخ کا ذکر امیر نے (آنسو
کے صفات مین فرمایا ہے - اشک ارغوانی
بھی کہہ سکتے ہین (ج) دیکھو الف -

ارغون | بقول صاحب برہان و رشیدی و
جہانگیری و جامع و سروری و ہفت و سراج
و ناصری بروزن گردون (۱) اسپ تند
و تیز را گویند (حکیم قطران ـــه) ترا چہ نالہ کوس و
چہ نالہ ارغون ٭ بروز جنگ چو باشی نشستہ بر
ارغون ٭ (اسدی ـــه) ہزار اسپ دیگر بزرین
ستام ٭ ز ارغون و از تازی تیزگام ٭ صاحب شمس
و مدار الافاضل صراحت کند کہ اسپی را (ارغون)
گویند کہ از جانبی ترکی بود و از جانبی تازی مؤلف
عرض کند کہ صاحبان تحقیق این را لغت فارسی
زبان گفتہ اند و بخیال ما لغت ترکی است مخفف
ارغنون یا ارغوان و ترکان اسپی را نام نہادہ
باشند کہ از ترکی و عربی پیدا شدہ حیف است
کہ کتب لغات ترکی زبان ازین ساکت و محققین
فرس از صفات این صراحت کافی نہ کردہ اند
اگر تخصیص با کثرت رنگ سرخ باشد عجبی نیست
کہ مخفف ارغوان و اگر خصوصیتی در آواز دارد
یا اینکہ از آوازہای گوناگون رم نکند مخفف
ارغنون باشد و رای این ممکن است کہ بوجہ
صفت تندی و تیزپیش و رغبت مخلوق این
قسم اسپ را استعارۃً از ارغنون - (ارغون)
نامش نہادہ باشند یا اینکہ فارسیان بر لغت
رغن کہ در عربی زبان بقول صاحب منتخب
بالفتح بمعنی گوش دادن و قبول کردن است
بزیادت الف وصلی در اول و واو زائد درمیان

کلمه هیچ (افتادن وا وفتادن) ارغون کرده باشند و برای اسپی نام نهادند که بر حکم راکب گوش دهد و اطاعت کند که از بهترین صفات اسپ عربی است ما بدریافت وجه تسمیهٔ این جگرکاوی بها کردیم و چنانکه باید بمقصد نرسیدیم والله اعلم ۔ (اردو) فارسی یا ترکی مین اس گھوڑے کا نام جو عربی اور ترکی سے پیدا ہوا ہو ارغون ہے

(۲) ارغون ۔ بقول برہان وجہانگیری وجامع وبہار وہفت مخفف ارغنون که ساز معروف است (که گذشت) صاحبان رشیدی وسراج بر ساز معروف قناعت کنند وگویند که وضع افلاطون است و نه گویند که مخفف (ارغنون) بلکه مرادفش (هکذا فی الغیاث) صاحب سروری سندی از کلام حکیم قطران آورده که بمعنی اول مذکور شد ۔ بخیال ما این همان (ارغن) است که بجایش گذشت ۔ لغت ترکی است و مخفف ارغنون دیگر هیچ ۔ (اردو) دیکھو ارغن ۔

(۳) ارغون ۔ بقول وارسته وبہار قومی از ترکان وبقول ناصری وسراج ورشیدی قبیله از ترکان ۔ صاحب جہانگیری گوید که بزبان ترکی نام قومی از ترکان ۔ صاحب شمس فرماید که بمعنی اهل ترکان است مؤلف گوید که همان (ارغن) باشد که بضم غین بجای خودش گذشت ترکان بقاعدهٔ رسم الخط خود برای اظهار ضمهٔ غین معجمه بواو نوشته باشند و فارسیان تقلید کرده اند شک نیست که این لغت ترکی است وصاحب لغات ترکی این را نوشته فرماید که قومی است از مغل و ما ذکر این بر (ارغن) کرده ایم (اردو) دیکھو ارغن کا نمبر ۲ ۔

(۴) ارغون ۔ بقول بہار و وارسته نام پادشاهی ۔ صاحب سراج وسروری فرماید که نام یکی از ملوک چنگیزیه که پسر ابقای خان بن هلاکو خان باشد (ظهوری ۵) بگسلانیده ارغنون صریر تار قانون و شهرت ارغون بو صاحب سراج گوید

که بدین معنی ظاهر ترکی است و مؤلف را با او
اتفاق است و عجبی نیست که ترکان (ارغن مخفف
(ارغنون) را برای اظهار ضمهٔ غین معجمه به واو
نوشته باشند و فارسیان تلفظش برداشته و نظر بر
آواز خوش مسمّی او را بدین نام موسوم کرده باشند
و الله اعلم محقّقی میباید که یکی از ملوک چنگیزیه را
ارغون نام معنی خیز است (اردو) ارغون
ایک بادشاہ کا نام جو ملوک چنگیزیہ سے تھا۔

(۵) ارغون ـ بقول وارسته و بہار بحوالهٔ ظفرنامه
شرف الدین یزدی نام جائی نیز ـ دیگر صاحبان
تحقیق ذکر این نکرده اند و عجبی نیست که این مقام
از شاه ارغون تعلّقی و نسبتی دارد که بنامش موسوم
شد والله اعلم (اردو) ایک مقام کا نام
ارغون ہے۔

(الف) ارغیدن | خان آرزو (ب) فرهنگ
(ب) ارغیده | که بر وزن (انجیده) در
برهان بمعنی غضبناک و خشم آلود گفته و معلوم میشود
که ظاهرا تصحیف است و صحیح همان ارغنده
است بر وزن ارزنده (که گذشت) و نیز
این دو طور از اوزان اسم فاعلست که
می آید و آن نمی باشد مگر در مشتق چنانکه
از (دویدن) دونده ـ به نون (دویده) بیای
معروف هردو آمده و (ارغنده) جامد است
نه مشتق و فرق در هردو اسم فاعل آن است
که آنچه بنون باشد افادهٔ معنی اسم فاعل کنند
بر سبیل تجدد و حدوث و آنچه بیای تحتانی است
افادهٔ اتصاف فاعل کند بر سبیل ثبوت و
استقرار و اتصاف در اوّل گویا بوئی از استقبال
و حال دارد و در دوّم بوئی از ماضی ـ اگرچه
ذوات ازمنه را در معانی اسمی دخلی نباشد و این
تفاوت گویا همان تفاوت اسم فاعل و صفت
مشبّه ست در زبان عربی و لفظ دوّم از عالم
صفت مشبّه باشد و لهذا در غیر فعل لازم
نیاید و در متعدی صیغهٔ اسم مفعول می گردد چنانکه

بریده بمعنی بریده شده الحاصل چون (ارغیدن) مصدر (ارغنده) نیامده بلکه همان ارغند است که های در آخر آن زیاد کرده اند پس (ارغیده) بیای معروف صحیح نباشد (انتهی) صاحبان برهان وهفت و انند (ب) را برون (ارغیده) بمعنی غضبناک وخشم آلوده گفته اند مؤلف عرض کند که نقصانی نباشد که الف را مصدر گیریم اگرچه متروک التصریف واز کتب لغات و فرهنگهای موجوده هم متروک است چنانکه بر (ارغنده) ذکر شد کرده ایم - اندرین صورت (ارغیدن) بمعنی (آروغیدن) باشد - هرگاه (اروغ) را ترکیبان (ارغ) هم گرفته اند پس (ارغیدن) از (ارغ) همچنان است که (اروغیدن) از (آروغ) اندرین صورت معنی حقیقی این (آروغ زدن) باشد و مجاز خشمناک شدن و آواز برآوردن همچو ارغنده شیر و (ارغنده گرگ) و (ارغنداب) که مشتق باشد از الف پس اسم فاعل اینست از قبیل (روونده و دوید) (ارغنده وارغیده گرفتن بیجی نباشد و این قیاس ما از آنست که ارغیده را تصحیف قرار دهیم بنا بر علیه ما را با خان اتفاق نیست و ولی ما حتی بر حصول است (اروغ) دکلهو ارغنده

ارقالو | بقول صاحب انند بحواله فرهنگ فرنگ بالفتح وضم فوقانی لغت فارسی است نوعی از پیرهن ودیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرده ومحققین ترکی زبان هم اینرا نه نوشته اند بجای او همین (النخالق) باشد صاحب انند نوشته که (النخالق) بالکسر وبکسر لام ثانی - بترکی پوشاک معروف که زیر قبا پوشند وصاحب غیاث این را بالفتح اول وضم لام ثانی نوشته وتسامح صاحب انند است که بحواله غیاث نوشت ودر اعراب حروف اختلاف کرد - فارسیان بقاعده خود رای مهمله را بلام وخای معجمه را بقاف بدل کرده (ارقالق) کرده باشند همچو (چنار وچنال) و (چخماخ وچقماق) ونقل نویسان چاکپدرست (لق) را بشکل (لق) نوشته باشند بتخفیف دائره قاف ورفته رفته درازی

گردان لام بکوتاهی گرائید ونقطه های قاف بقبضه اش در آمده بیچاره قاف را صورت واو باقی ماند ولام مرکب حلیۂ تای فوقانی اختیار کرد وصاحبان انند و فرہنگ فرنگ بصراحت حلیۂ لفظ (ارقالق) را (ارقاتو) کردند تا از معاصرین ترک تحقیق کرده ایم که این لباسی است که آستین ندارد ہمچو عبا بالای کتفین قائمش کنند وساتر ظہر باشد وبس۔ مخفی مبادکه در ترکی زبان (ارقه) پشت را گویند (کذا فی کنز) پس معلوم می شود که وجہ تسمیۂ (ارقالق) معنیی دارد اگر (ارقاتو) را بقول صاحبان فرہنگ و انند صحیح پنداریم گوئیم که مرکب است از (ارقه) و (تو) فارسیان ہای آخرۂ (ارقه) را بالف بدل کردند ہمچو (خاره وخارا) و بالفظ (تو) مرکب ساختند که بقول برہان بضم اول بمعنی پرده وتہ ولای باشد پس (ارقاتو) بمعنی پرده ظہر کنایه باشد از لباسی که ساتر پشت باشد۔ این است حقیقت این که اکثر محققین بیسر آن فارغ شدند وبعض شان بنقل نگاری قانع۔ (اردو) ارقاتو یا (ارقالق) ایک لباس کا نام ہے جو مثل عبا ساتر پشت ہے اور آگے سے کھلا ہوا۔

ارقالق | معاصرین ترک لباسی را گویند که ہمچو عبا ساتر پشت است بیان مفصل این بر (ارقاتو) گذشت (اردو) دیکھو ارقاتو۔

ارقالی | بقول صاحبان بول چال وبہار وروزنامه ہمان ارغالی است که گذشت ما صراحت کافی ہمدر انجا کرده ایم (اردو) دیکھو ارغالی۔

(الف) **ارقام** | بقول صاحب منتخب (۱) بالفتح خطها واین لغت عربی است صاحب شمس و انند گوید که (۲) بالکسر بمعنی نوشتن صاحب تحقیق الاصطلاحات فرماید که مصدر است از باب افعال از رقم ولیکن در کلام عرب بدین معنی نیامده وفارسیان استعمال این کنند

و احتراز از آن واجب - صاحب ازاحة الاغلاط گوید که آنچه هندیان بمعنی نوشتن نگارند و ایراد
مصدر باب افعال انگارند چنانچه جلال لکهنوی مؤلف رسالهٔ تنقیح اللغات نوشته (حاشیه)
نسبت آن بعض اجلهٔ عصر نوشته اند که در کتب لغات عربی یافته نمی شود و در استعمال فارسیان
نه مرا اقرار است و نه انکار (انتهی) مؤلف عرض کند که تا در کلام فرس - - - - - - -

(ب) ارقام کشیدن | را یافته ایم بمعنی نوشتن ولیکن رای ما اینست که این را بفتح اول (۱۲۴)
خوانیم بمعنی خطها کشیدن و کنایه باشد برای نوشتن چنانکه انوری گوید (ـــه) که بکلک و تنهات
وست اثیر ٭ بفلک برهمین کشد ارقام ٭ پس اگر استعمال (ارقام) با مصادر دیگر هم یافته شود
بالفتح خوانندش عیبی ندارد والبته صاحبان انند و شمس تسامح کرده اند که (الف) را بالکسر بمعنی
نوشتن نوشته اند (اردو) الف (۱) خطوط خط کی جمع (مذکر) (۲) لکھنا - امیر نے ارقام کرنا
پر لکھا ہے کہ ارقام اردو میں لکھنا کے معنی میں مستعمل ہے مگر عربی اور فارسی میں ترقیم
ہے شمس اللغات اور فردوس اللغات کے سوا کسی مستند لغت میں نہیں دیکھا گیا -
اس لئے صحیح نہیں معلوم ہوتا (سودا ـــه) یہ قصد خامہ ہے اب اسکی مدح غائب ہے ٭
کرے یہ مطلع انور حضور میں ارقام ٭ (ناسخ ـــه) کیا منہ سے نیک و بد میں نکالوں کہ رات
دن ٭ اخبار کوئی کرتے ہیں ارقام راتدن ٭ (ب) دیکھو الف کا نمبر (۲)

ارقان | بقول صاحب برہان بر وزن و رہان بلغت رومی (۱) حنائی باشد که بر دست و
پا بندند - خوردن نیم مثقال از آن قولنج را بگشاید و چون نقل در آبله ابتدای برآوردن باشد
قدری بر کف پای او مالند ایمن بود از انکسار چشم او برآید و باین معنی بجای نون قاف هم بنظر آمده

وبلغت مغرب الاقصی (۲) نوعی از بادام کوهیست که آن را لوز البربر گویند و روغن آن را زیت الهرجان خوانند- صاحبان هفت و انند هم ذکر این کرده اند وصاحب محیط بر ارجان نوشته که مرادف (ارقان) است بمعنی دوم و بر (ارقان) فرماید که همان (ارقون) و (ورقان) که اسم حناست و برحنا نوشته که بیونانی (ارقان) و (ایرقان) و (ارقون) و برومی (ششنبه) و (فعلوییون) وبسریانی (قورفر) و (کفرا) و در انگلیسی (لاسونیا ایلبا) وبهندی (مهندی) گویند و آن نباتی است معروف که بدان موی را خضاب کنند- دو قسم است کرمانی وتبریزی بهترین آن کرمانی است سبز رنگ گویند نر و ماده باشد- سرد وخشک در اول وگویند در دوم وبقول شیخ سرد در اول وخشک در دوم وگویند گرم باعتدال و در آن تحلیل وتجفیف بلا لذع و اذیت است و ریاح را پراگنده کند وتفتیح افواه عروق نماید ومنافع بسیار دارد (الخ)
مؤلف گوید که خواص ومزاج طبی این بمعنی دوم بر (ارجان) ذکر کرده ایم مخفی مباد که (ارقان) بالکسر در عربی زبان بمعنی خضاب کردن ریش را بحنا یا زعفران آمده پس عجبی نیست که رومیان یا یونانیان این نام را برای حنا از لغت عرب گرفته باشند والله اعلم آنچه صاحبان برهان وهفت این را بقاف پنجم (ارقاق) هم گفته اند جز این نیست که تصحیف باشد (اردو) (۱) مہندی- دیکھو اران کے دوسرے معنی (۲) دیکھو ارجان کا نمبر (۱)

ارقش | بقول برهان وجامع بروزن ورزش (۱) بمعنی فهمیده وکاردان باشد و در جای دیگر بجای قاف- فای مفتوح نوشته (۲) بمعنی قافله وکاروان والله اعلم صاحب هفت نقل آن کرده وصاحب سروری به قاف سوم مکسور ذکر معنی دوم نموده- صاحب

انند گوید کہ لغت فارسی است و در ہر دو معنی با برہان متفق - صاحب مؤید این را بہ فای مکسور بمعنی دوم و بذیل لغات ترکی نوشتہ و صاحب لغات ترکی گوید کہ بفتح اول و سکون ثانی و کسر قاف بمعنی کاروان است مؤلف گوید کہ لغت ترکی است و قول محقق آخرالذکر اعتبار را شاید - صاحب مؤید جلیہ لفظ را نہ نوشت و بحذف یک نقطہ قاف (ارفش) بہ فا نوشت و محققین فرس چہ قدر محتاط اند کہ فا و قاف ہر دو را بیان کردہ اند و قافلہ را فہمیدہ خواندہ اند و کاروان را کہ مرادف قافلہ است کاروان بدال مہملہ نوشتند و این چیزی نیست بجز تصرف و تحریف نقل نویسان بالجملہ بہ تحقیق ما اصح (ارقش) است بقاف و مغلش قافلہ و کاروان و در استعمال فرس متروک (اردو) قافلہ - بقول صاحب آصفیہ (عربی) اسم مذکر لغوی معنی سفر سے واپس پھرنے والا گروہ - کاروان - مسافروں یا تاجروں کا گروہ -

ارک بقول صاحب برہان بفتح اول و سکون ثانی و کاف فارسی (۱) قلعۂ کوچکی کہ درمیان قلعۂ بزرگ سازند - صاحب رشیدی و ناصری گوید کہ چہ قلعۂ کہ در... ون قلعہ باشد (ارک) است صاحب جہانگیری فرماید کہ قلعۂ درون را نامند (فرخی ع) آنکہ بگشاد بیک تیر دو شارک ز رگ ... خان آرزو در سراج گوید کہ (ارک) بالفتح و کاف تازی است - صاحب انند صراحت کند کہ این لغت فارسی است مؤلف گوید کہ بقول صاحب لغات ترکی بکاف عربی و فتح رای مہملہ لغتی است ترکی بمعنی قلعۂ کہ عمارات شاہ در او بود (انتہی) پس این تصرف فارسیان است کہ رای مہملہ را ساکن کردند بنسبت کاف فارسی ما با محققین فرس اختلاف داریم و با خان آرزو اتفاق کہ بکاف تازی نوشتہ محققین فرس در تحقیق و تعریف این غور نکردہ بودند کہ قلعۂ درون

قلعہ یا قلعۂ کوچکی در میان قلعۂ بزرگ را (ارک) گفتند و تعریف حقیقی این ہمان باشد کہ صاحب لغات ترکی ذکرش کردہ معاصرین عجم ہم قلعہ و محل بادشاہی را (ارک) بکاف عربی می گویند صاحب بول چال و رہنما۔ و روزنامہ بحوالۂ سفرنامۂ ناصرالدین شاہ قاچار ذکر این کردہ اند (اردو) وہ قلعہ جس مین بادشاہی محل ہو۔ شاہان سلف اپنے دارالسلطنت اور محل شاہی کو قلعہ ہی مین قائم کرتے تھے جس کو ترکی زبان مین آرک کہتے تھے (مذکر) صاحب روزنامہ نے اسکا ترجمہ گڑھی کیا ہے اور بقول صاحب آصفیہ گڑھی اسم مؤنث (ہندی) قلعچہ۔ چھوٹا سا قلعہ دکن مین گڈھی اس قلعہ نما عمارت کو کہتے ہین جو حاکم مقامی دیہات مین اپنے قیام گاہ کے لیے بناتا ہے۔

(۳) ارک۔ بقول برہان نام حصاریست در ولایت سیستان۔ صاحب رشیدی گوید کہ قلعہ سیستان را (اوک) نام است نہ (ارک) صاحب جہانگیری متفق با برہان (استاد فرخی ؎) خنگہا کردہ چو جنگ وشت بلخ ؛ قلعہا کندہ چو ارک سیستان ؛ (ولہ ؎) شاہی کہ فتح ہاست مرادورا چو فتح ارک ؛ شاہی کہ جنگہاست مراد را چو جنگ خوان ؛ خان آرزو در سراج این را بکاف تازی آوردہ و تذکرۃً با صاحب رشیدی ہم متفق۔ مؤلف گوید کہ ہمان (ارک) است کہ بر نمبر (۱) گذشت۔ باشد کہ قلعہ سیستان را کہ در و مستقر شاہ باشد بطور خاص آرک نام نہادہ باشند و (اوک) قلعۂ دیگر باشد در سیستان کہ ذکرش بجای خودش می آید۔ ہرگاہ سند استعمال موجود است و صاحبان تحقیق تصدیق ہم کردہ اند پس وجہی نیست کہ (ارک) را (اوک) گوئیم نسبت کاف فارسی عرض بیشود کہ اصح بکاف عربی است چنانکہ بر نمبر (۱) ذکرش کردہ ایم (اردو)

ایک خاص قلعہ کا نام (ارک) ہے جو سیستان میں واقع ہے - (مذکر)

(۳) ارک - بقول برہان وجہانگیری بزبان علمی اہل ہند اسمی است از اسامی نیر اعظم کہ آفتاب باشد مؤلف گوید کہ صاحبان برہان وجہانگیری درینجا تسامح کردہ اند کہ (ارک) را بکاف فارسی نوشتہ اند - بقول صاحب ساطع کہ محقق زبان سنسکرت است (ارک) بکاف عربی بالفتح وسکون دوم نام خورشید و (ارگ) بکاف فارسی مار یعنی افعی - ہرگاہ فارسیان این را برای نیر اعظم استعمال نکردہ اند بیانش ضرورتی نداشت و آضح باد کہ (ارک) بکاف عربی در سنسکرت نہ صرف برای خورشید نام است بلکہ در سنسکرت نباتی را ہم (ارک) گویند کہ غذای اباپیل است (اردو) ارک - زبان سنسکرت میں آفتاب اور ایک پودے کا نام ہے جو اباپیل کی غذا ہے اور (ارگ) یعنی سانپ (مذکر)

(۴) ارک - بقول برہان بفتح اول وثانی ریسمانی باشد کہ گاہی بر درخت آویزند و بران نشینند و در ہوا آیند و روند و گاہی بر پای اسپ و استر بندند و علف زار ہا سر دہند تا بچرد و باین معنی بضم اول وثانی ہم مشہور است - خان آرزو در سراج بذکر معنی برہان واختلاف با او این را با کاف تازی گوید - وبحوالہ سروری فرماید کہ بدین معنی (اورک) بہ واو دوم آمدہ مؤلف عرض کند کہ (اورک) بہمین معنی بکاف عربی در برہان ہم بجایش مذکور و تحقیقش ہم ہمدرانجا کنیم اگر (ارگ) را بقول برہان با کاف فارسی لفظ مستقل بدین معنی گیریم استعارہ باشد از (رگ) کہ فارسیان بزیادت الف زائد در اولش ریسمانی را نام نہادند کہ ذکرش بالا مذکور شدہ حیرت وجہ کہ از دوران خون تحرکی در رگہا می شود و (رگ) با رسن مشابہت صوری ہم دارد

باشد کہ استعارۃً رسن را (ارگ) گفتہ باشند یا اینکہ این را از زبان سنسکرت گرفتہ باشند کہ (ارگ) بمعنی مار و افعی آمدہ (کذا فی الساطع) پس رسنی را کہ در ہر دو صورت بتشبیہ بالا تحریکی دارد استعارۃً یہ تشبیہ مار - از (ارگ) موسوم کردہ باشند واللہ اعلم (ا ر د و) رسّی کا جھولا جو درختوں کی شاخوں پر ڈالا جاے (مذکر) یا وہ رسّی جو چرنے کے وقت چارپایوں کے پاؤں میں باندہ دیتے ہیں (اگوشت)

(۵) ارک - بقول صاحب رشیدی بالفتح نام ولایتی است حوالی الّان چنانکہ نظامی گوید (ع) ستیزندہ روسی ز الّان و ارک ؛ مؤلّف گوید کہ درین مصرع معنی اوّل یا دوّم ارگ زیادہ تر چسپان است و صاحب منتخب این را بکاف عربی نوشتہ گوید کہ در عربی زبان نام موضعی است - صاحب غیاث معنی اوّل الذکر بکاف عربی گفتہ (ا ر د و) ارگ یا ارک ایک ولایت کا نام ہے اور نیز (ارک) ایک موضع کا نام -

ارکاک بقول صاحب برہان و جہانگیری بکسر اوّل و سکون ثانی با کاف بالف کشیدہ و بکاف دیگر زدہ بباران قطرۂ کوچک را گویند کہ نرم باران باشد - خان آرزو در سراج فرماید کہ بہ ہندی ترجمۂ این پھہار است و ہر دو کاف تازی است - صاحب رشیدی از شہاب الدین خطّاط سندی آوردہ (ــہ) یک قطرہ ز ارکاک کف راد تو شاہا ؛ تشویر دہ قلزم و عمّان و محیط است ؛ بقول صاحب جامع ریزہ باران و بقول ناصری و ہفت بالفتح باران خورد قطرہ صاحب شمس فرماید کہ بالکسر باران و بالفتح انگشت است و این لغت ترکی است و صاحب مؤیّد ذیل لغات ترکی گوید کہ بالفتح انگشت صاحب انند بحوالۂ منتہی الارب فرماید کہ بالکسر لغت عرب باشد بمعنی باران ریزہ باریدن و باران ریزہ رسیدن و بہ تکرار این نوشتہ

که فارسی است بمعنی باران خرد و قطرهٔ کوچک باشد - صاحب منتهی الارب فرماید که (ارک) بالکسر و بالفتح باران نرم ریزه و (ارکاک - بالفتح) و (ارکاک - بالکسر) جمع آن و (ارکاک) بالکسر مصدر این از باب افعال - صاحبان کنز و لغات ترکی این را ترک کرده اند - محقق ما بعد الذکر (ایرکاک) بمعنی تر نوشته - مؤلف عرض کند که این لغت عرب است بفتح اوّل بمعنی باران ریزه - نه فارسی است و نه ترکی - از سند شهاب الدین خطاط هم معنی تمع پیدا است نواتقیم فرس نا حق این را لغت فارسی قرار داده اند و در بیان معنی هم تصرف کرده که جمع را واحد گفتند آنچه ترکان ایرکاک را بمعنی تر گرفته اند عجیبی نیست که از لغت عرب گرفته بقاعده رسم الخط خود یای تحتانی برای اظهار کسره زیاده کردند و مجازاً تر را گفتند (اردو) پهار و پهوار زن ریزه -

ارکشیدن استعمال - بمعنی اره کشیدن است که (ار) بمعنی (اره) بجایش گذشت (اثیر الدین اخسکتی ؎) کلک مانی طبعش آن استاد چابک صورت است * کاره اندر دستگاه صنعتش ارهی کشد * مؤلف گوید که شاعر نازک خیال بلطافت مضمون سیف را تابع قلم کرده است گوید که در کارگاه صنعت کلک ممدوح کارد (که تراشندهٔ قلم است) مطیع کلک شد یعنی خدمت (اره کشی) تفویض او است و اره کشی همان است که بعد از آنکه از قلم صنعتی بظهور آید حک و فک آن از کارد متعلق است (اردو) بقول امیر - آره کشی کرنا - آره چلانا - آنچہ (آرا) یا آری کهینچنا) پر فرمایا ہے کہ تشبیہ بصورت جمع مجاز معشوقین سر - گردن - جان یا اور دل کو ساتھ مستعمل ہے (۱۴۸)

ارکوتن بقول برهان و هفت و انند بانون و تای قرشت بر وزن پهلو شکن بلغت زند و پاژند بمعنی بخشیدن و بخشایش باشد صاحب جهانگیری در دستور چهارم خاتمهٔ کتاب

تذییل لغات ژند و پاژند ذکر این کرده و صاحب سوارد هم این را بهمین معنی آورده مؤلف
گوید که این ماخوذ باشد از (ارکون) که در فارسی قدیم حاکم و افسر اعلی را گویند و مبدل و مفرس
(ارخون) است که بزبان یونانی بهمین معنی آمده - صاحبان سوار و تکمیل وانند ذکر ارخون
کرده اند بقاعدهٔ فارسی خای معجمه بکاف عربی بدل میشود بهچو (خان و کان) بالجمله معنی لفظی
(ارکونش) کار افسرانه و حاکمانه کردن و مجازاً بمعنی بخشیدن مستعمل و حاصل بالمصدر بمعنی بخشایش
هم بر وزن مصدر آمده (اردو) بخشنا - اس کا حاصل بالمصدر بخشش ہے - بقول صاحب آصفیہ
(بخشنا) بمعنی عفو کرنا - معاف کرنا -

ارکیا بقول صاحب برهان و هفت وانند بر وزن اصفیا بلغت ژند و پاژند جوی آب
را گویند - صاحب جهانگیری در دستور چهارم خاتمهٔ کتاب بتذییل لغات ژند و پاژند ذکر این
کرده مؤلف گوید که (ارکی) بقول انند بحوالهٔ منتهی الارب در عربی زبان بمعنی بسیار سست
است پس بدین وجه که جوی سست رفتار است فارسیان تا هم بزیادت الف زائد در آخر
(ارکیا) برای جوی نام نهاده باشند و این کنایه باشد (اردو) ندی - دیکھو ارغا -

ارک همان (ارک) است که بکاف عربی گذشت - تعریفش همدر آنجا کرده ایم و از ماخذ هم بحث (اردو) دیکھو (ارک)

(الف) ارگچه صاحب انند گوید که بالفتح و جیم تازی بر وزن مضمضه (فارسی) نوعی از
خوشبویها - مرکب از صندل و گلاب و کافور و مشک و عنبر و روغن سمن و این لفظ هندی است
(انتهی) مؤلف گوید که مقصودش جزین نباشد که فارسیان از لغت هندی گرفته اند معناً

غیاث اللغات بامعنی بیان کردہ(انند) متفق صاحب ساطع که محقق (سنسکرت) است
فرماید که (ارگجا) بالفتح - مذکر - خوشبوئی است زرد رنگ که از صندل و عطر و غیر آن سازند
و بقولش (ارگجی) جامه که آنرا بارگجا رنگ کرده باشند مؤلف گوید که استعمال این را در فارسی
بجز دو محقق معاصر هندی نژاد دیگر کسی از محققین اهل زبان ذکر نکرده معاصرین عجم هم ازین
ساکت نعمت خان عالی این را نظم کرده (سه) بجز دی تنگ در آغوش کشیده است مرا
آن قبا تا بر دوش ارگجه پوش آمده است ؛ مؤلف گوید که - - - - - - - -

(ب) **ارگچه پوش** | درین شعر بمعنی (ارگجه مالیده) مستعمل است یعنی (ارگچه پوشدن قبا) (۱۴۴۲)
یعنی قبائی مستعمل است که ارگچه بر و مالیده باشند (اردو) (الف) ارگجا - بقول امیر
(هندی) مذکر - ایک مرکب عطر کا نام (سودا تپنگ باز کی هجو مین سه) موڈھون پر ارگجا
ملے ہے جب ؛ زرد اسکو دو باز کہتے ہین سب ؛ (میر حسن سه) اور امیر ارگجے کا عطر
مل مل ؛ سلیقے سے لگا ماتھے پہ صندل ؛ مؤلف عرض کرتا ہے کہ دکن مین (ارگجا)
ایک خاص قسم کے منجمد خوشبودار زرد رنگ مرکب کا نام ہے جسکو مثل عطر کے جسم پر
ملتے ہین خصوصًا سردی کے موسم مین - ہاتھون پر بعد غذا اور نیز چہرے پر تاکہ سردی
جلد دفع ہوجائے اور جلد تڑکنے نہ پائے - دلہنون کے لئے بلالحاظ موسم اور تقاریب
تقریبین (ارگجا) کی ایک خاص قسم مستعمل ہے (ب) ارگجا ملا ہوا -

ارگلی | بقول ضمیمه برهان گوسپند دشتی را گویند - صاحب انند بحواله فرهنگ فرنگ
صراحت کند که بفتح اول و ثالث و کسر لام لغت فارسی زبان است دیگر کسی از محققین فرس

ذکر این نکرده مؤلّف گوید که جز این نباشد که این مرکّب است از (ار) که بلغت ترکی مجازاً صاحب را گویند و (گلی) بیای نسبت منسوب به گل و صاحب منسوب به گل بزکوهی را بدین وجه نام نهاده باشند که بر غذای سنگ پاره‌ها و گلِ صحرائی بسر می برد گویند که در بزکوهی و دشتی فرقی است نازک - بزکوهی محتاج به علف نیست سنگ ریزها غذای اوست و همچنین بز دشتی خاک می لیسد و احتیاج به چریدن کاه ندارد (اردو) جنگلی بکرا - مذکّر -

ارگنج | بقول صاحب برهان و جامع و هفت بضمّ اوّل و سکون ثانی و کاف فارسی بنون و جیم زده نام شهریست از ولایت خراسان که در سرحد ماوراءالنهر واقع است - خان آرزو در سراج فرماید که پای تخت خوارزم است و بحوالهٔ رشیدی گوید که این ترکی است و بفارسی (گرگانج) خوانند - صاحب برهان بر (گرگانج) نوشته که نام دارالملک ولایت خوارزم باشد و معرّب آن (جرجانج) و ترکان ارگنج خوانند (انتهی) - صاحب (لغات ترکی) آورده که بضمّ همزه و سکون رای مهمله و فتح کاف فارسی و نون خفی و سکون جیم - نام شهریست (انتهی) بخیال ما معنی ترکیبی این در ترکی زبان نو پیدا است مرکّب است از (ار) و (گنج) و (ار) بمعنی صاحب است و (گنج) بمعنی تازه و حدوث - اگرچه تسمیهٔ این مطابق خیال ما باشد باید که این را بالفتح خوانیم نه بالضّم ولیکن معروف بضم است (اردو) ارگنج - زبان ترکی میں ایک شہر کا نام ہے جو پائے تخت خوارزم ہے (مذکّر)

ارگیله | بفتح اوّل و کسر کاف فارسی و فتح لام بقول صاحب بول چال و روزمرّهٔ عجم بمعنی قلیان باشد صاحب سوا السبیل این را بکاف عربی نوشته گوید که عوام این را بجای

(نارجیله) استعمال نمایند و بر (نارجیله) فرماید که بمعنی قلیان و در سنسکرت (نارگیل) نام است چه قلیان عموماً از نارجیل می باشد مؤلف عرض کند که (نارگیل بکاف فارسی) در فارسی زبان اسم (نارجیل) است و (نارجیل) معرب همان (نارگیل) واین را در سنسکرت (ناریر) و (ناریل) گویند - آنچه صاحب سوار السبیل ترجمهٔ قلیان در زبان سنسکرت (نارکیل) بکاف عربی نوشته است به تحقیق ما نرسید و این تحقق است که موجد قلیان در ابتدا این را از (نارجیل) درست کرد و فی زماننا هم قلیان کشان - قلیانی را ترجیح دهند وپسند کنند که از نارجیل ساخته شود گویند این جور قلیان بوی خوشی ولطافتی خاص دارد بالجمله بخیال ما (ارگیله) مخفف (نارگیله) باشد که نون اول را حذف کردند و در (نارگیله) جز این نیست که های نسبت در آخر نارگیل زیاده کرده نام قلیان نهادند که منسوب است بنارگیل (اردو) حقّه - بقول صاحب آصفیه (عربی) اسم مذکر - قلیان -

ارلاد | بقول صاحب ناصری بروزن فریاد یعنی هرگز و اصلا و مطلقا - فرماید که بهمین معنی در دساتیر آمده و صاحب انند نقل این کرده مؤلف گوید که هیچ نیست که این اسم جامد ژند و پاژند باشد و فارسیان لفظ (زنهار) بهمین معنی از (ارلاد) ساخته باشند و (زنهار) مبدل (ارلاد) باشد یعنی حرف اولش (الف) را بقاعدهٔ خود به زای هوز بدل کردند همچو (اروغ) و (زروغ) و حرف دوم یعنی رای مهمله را به نون همچو (آنار) و (آنان) و حرف سومش یعنی لام را اوّل به رای مهمله همچو (الوند) و (اروند) و باز رای مهمله را به های هوز همچو (هوبر) و (هوبه) مخفی مباد که در حرف سوم دو تبدیل واقع شده - پس حرف چهارم یعنی الف را بجا قائم داشتند

وحرف پنجم یعنی دال مهمله را اوّل بلام بدل کردند همچو (درغ) و (لغ) و باز لام را به رای
مهمله بدل ساختند مثالش بالا گذشت - نتیجهٔ این همه تبدیل ها باشد که (ارلاد) بزبان حال (ذرنها)
شد بتصرّف در حرکات (اردو) هرگز - بقول آصفیّه (فارسی) تابع فعل - زنهار - کبهی - کسی وقت کبهی نهیں

ارلاس | بقول صاحب ناصری نام عقل فلک عطارد - صاحب انند نقلش برداشته
و دیگر کسی از محققین فرس این را نه نگاشته معلوم میشود که این اسم جامد ژند و پاژند است
و مراد از عقل ثامن که با فلک هشتم یعنی فلک عطارد از عقل سابع پیدا شد صاحب غیاث
بلفظ (عقول) صراحت می کند که حق تعالی اوّل یک فرشته پیدا کرد و پس آن فرشته - یک فرشته
دیگر و یک آسمان پیدا کرد و بعده از فرشتهٔ دوم یک فرشته و آسمان سوم و هم برین ترتیب ده
فرشته و نه آسمان پیدا شد و همین ده فرشتگان را عقول عشره گویند و فرماید که نزد حکما زیاده
ازین متحقق نیست (انتهی) **مؤلّف** عرض کند که آغاز این حساب از فلک نهم است بهمین
سبب ما عطارد را با فلک هشتم حساب کرده ایم و اگر شمار این از فلکی کنیم که با ما قریب تر است
اندرین صورت فلک عطارد - فلک دوم باشد - مخفی مباد که صاحب غیاث عقل را (فرشته)
نوشته است و صاحب کاشف الاصطلاحات صراحتی که کرده است - وران هر یک فرشته
بیان کرده غیاث را عقل نام نهاده پس فرشتهٔ موکّل فلک عطارد را فارسیان قدیم (ارلاس)
گفته اند و وجه تسمیهٔ این هیچ بتحقیق نه رسید - اجمال بیان اوّل الذکر را به تفصیل ذیل واضح
کرده ایم - صاحب کاشف الاصطلاحات فرماید که بقول حکما باری تعالی عقل کل را پیدا
کرد که سه اعتبار دارد (۱) وجودش برای ذات خود و (۲) وجوبش با غیر و (۳) امکانش

برای ذوات - پس بلحاظ این اعتبارات ثلاثه از عقل کل پیدا -

(الف) از عقل اول سه چیز صادر شد با عتبار وجود (۱ عقل ثانی) و با عتبار وجوب بالغیر - ۲ نفس) و با عتبار امکان - ۳ جسم و همین است فلک الافلاک یا فلک اوّل پس

(ب) از عقل ثانی پیدا شد (عقل ثالث یا فرشتۂ سوّم) و فلک ثانی که از حساب زمانیان فلک هشتم است)

(ج) از عقل ثالث پیدا شد (عقل رابع یا فرشتۂ چهارم) و فلک ثالث یا فلک هفتم که متعلّق به زحل است -

(د) از عقل رابع پیدا شد (عقل خامس یا فرشته پنجم) و فلک رابع یا فلک ششم که متعلّق به مشتری است -

(ه) از عقل خامس پیدا شد (عقل سادس یا فرشتۂ ششم) و فلک خامس یا فلک پنجم که متعلّق است به مریخ -

(و) از عقل سادس پیدا شد (عقل سابع یا فرشتۂ هفتم) و فلک سادس یا فلک چهارم که تعلّق دارد باشمس -

(ز) از عقل سابع پیدا شد (عقل ثامن یا فرشتۂ هشتم) و فلک سابع یا فلک سوّم که زهره متعلّق بدوست -

(ح) از عقل ثامن پیدا شد (عقل تاسع یا فرشتۂ نهم) و فلک ثامن یا فلک دوّم که عطارد برانست -

(ط) از عقل تاسع پیدا شد (عقل عاشر یا فرشتۂ دہم) و فلک تاسع یا فلک اوّل کہ قمر
بروست (اردو) صاحب آصفیہ نے لفظ عقل پر فرمایا ہے (عربی) اسم مؤنث حکما
کی اصطلاح مین دس فرشتون مین سے ایک فرشتہ کا نام چنانچہ عقول عشرہ اسی وجہ
سے انکا نام رکھا گیا اور (عقول عشرہ) پر آپ ہی نے فرمایا ہے کہ (عربی) اسم مذکر دسون
فرشتے کیونکہ حکما کے نزدیک کل دس فرشتے ہین جنکو خداے تعالی نے اس طرح پر پیدا
کیا کہ اوّل صرف ایک فرشتہ کو مخلوق فرمایا اس کے بعد ایک اور فرشتہ اور آسمان پیدا
کیا یہانتک کہ ایک ایک فرشتہ اور ایک ایک آسمان پیدا کرکے نو آسمان اور دس فرشتے
پیدا کر دیئے اور دسوین فرشتے نے خدا تعالی کے حکم سے تمام جہان پیدا کیا (انتہی) پس
(ارلاس) کا ترجمہ نوین عقل یا نوان فرشتہ ہے جو آٹھوین آسمان سے متعلق ہے جسپر
عطارد ہے۔ اور یہ حساب فلک الافلاک سے شروع ہوا ہے اور اگر اس آسمان سے حساب
لگائین جو ہماری آنکھون کے آگے ہے تو عطارد دوسرے آسمان پر ہے پس فرشتۂ
موکل آسمان دوّم کو عقل تاسع اور فارسی مین (ارلاس) کہتے ہین۔

ارم بقول صاحبان برہان و جامع و ہفت و جہانگیری بکسر اوّل و فتح ثانی در عربی
(الف) (۱) بہشت شدّاد است و صاحب مؤید فرماید کہ گویند کہ بعد شدّاد یک خشت بالا
می رفتی تا نیش ہمہ صنعتہای بہشت ہمہ را ان موجود کردہ۔ چون خواست کہ درون آن
بہشت درآید جانش قبض کردند۔ رفتن نیافت و آنکہ می گویند بہشت ہشتم ہمین است
غلط است زیرا چہ در سراج القلوب تصریح است کہ این بہشت ہشتم نیست و آن بہشت

بهشت بالای هفت آسمان طبقاً عن طبق این زمان هست و بعد ازان مذکور است که (ارم) نصیب مومنان است غارت خواهند کرد- صاحب شمس فرماید که در عربی نام شهر عاد- و باغ بهشت شدّاد که حق تعالی او را بعزّت از چشم مردم پنهان ساخته و او را بهشت هشتم نام است چنانچه استادی گفته (شعر) زمینیان که باغ ارم راست طراوت زمان زمان بترسم که چون ارم شوی از چشم ما نهان ٭ ما از کلام انوری هم سندی یافته ایم (شعر) آنجا که درآید به نوا بلبل زرست ٭ جز جغد زیارت نکند باغ ارم را ٭ بهار گوید که ارم ذات العماد و اسکندریه و بقول منتخب ذات العماد دمشق یا اسکندریه- صاحب غیاث بحواله بهجت العالم نوشته که آرم شدّاد ما بین صنعا و حضرموت است در اقلیم اوّل و مساحت باغ ارم دوازده فرسنگ در دوازده فرسنگ و ارتفاع دیوار سه صد درعه- صاحب ازاحه گوید که از اوهام بعض خواص است که آرم باغ شدّاد را مانند و بمعنی بهشت درست نیست گوییم که (۲) مجازاً بمعنی بهشت هم استعمال کرده اند مولانا جامی فرماید (شعر) در ره اسلام بهر کو آمده ٭ کرد گذار او ز دم جور ارم (انتهی) مؤلف عرض کند که فارسیان (۳) بحر و باغ را هم ارم گفته اند و این هم مجاز معنی اوّل است ٭ ارم پوش) که می آید متعلق است (۱۲۲۳)
از همین معنی- ظهوری (شعر) معطر صد ارم آگنده مغز ٭ خس و خاری ٭ صبا گذارند ام بباغ و راغ که دارد ٭ وله (شعر) در کوی تو گلهای ارم خار و خسی چند ٭ پر مرغ چمن گشته جهنم قفسی چند (وله شعر) صد چمن پژمردگی در غنچهٔ دل چیده ٭ از بهارستان تو برگ ارم بر خویش زن ٭ بالجمله نتیجه این همه تحقیق آنست که ارم لغت عرب است- صاحب سخندان نوشته که (آرام) بزبان سنسکرت بمعنی (عیش باغ) است و در عربی نام باغ شدّاد (انتهی) مقصود

جز این نباشد کہ مناسبت لفظی و معنوی این ہر دو لفظ را می نماید و چیزی دیگر نمی فرماید- ما عرض کنیم کہ اگرچہ لفظ (ارم) بفتحتین از لغات عرب متحقق است کہ بر حرف (ہ) می آید امّا معانی مصدری متذکرہ حرف (ہ) باین معنی تعلقی و نسبتی ندارد و بر خلاف آن (آرام) کہ در سنسکرت بمعنی (عیش باغ) است بالفظ (ارم) بمعنی باغ و بہشت شدّاد تعلق لفظی و معنوی ہر دو دارد پس بخیال ما (ارم) بدین معنی ماخوذ است از (آرام) و بدین وجہ کہ علم بود و ہمین لفظ معانی دیگر در زبان عرب مستعمل بود- اہل عرب استعمال این بدین معنی ہم کردند نہ بطریق عجمہ بلکہ بر قاعدہ لغات عرب وحقیقت این است کہ لغاتیکہ در ابتدا از السنۂ غیر در زبان عرب داخل و مستعمل شد در حقیقت شان امتیازی باقی نماند- الحاصل ہمہ محققین عرب (ارم) را بمعنی بہشت شدّاد- لغت عرب گفتہ اند- صاحب کنز لغات کہ محقق زبان ترک است (ارم) بفتح اوّل و ثانی بمعنی فردوس و جنّت آوردہ و (آرم باغی) مثلہ پس عجبی نیست کہ معنی سوّم این کہ ما آنرا مجازی گفتہ ایم ترکی باشد واللہ اعلم (اردو) (۱) ارم- بقول امیر (عربی) مذکر- بہشت جو شدّاد پادشاہ نے ملک شام میں بنوایا تھا- (نوازش ؎) تری گلی ہے وہ گلزار دیکھتا جو اسے ﴿ ہزار بار تصدّق ابھی ارم ہوتا ﴾ (سالک ؎) شدّاد نے جب ارم بنایا یارب ﴿ ایسا تو نہ تھا کہ تجکو بھایا یارب ﴾ امیر ہی نے فرمایا ہے کہ (۲) اب عموماً مطلق بہشت کو بھی (ارم) کہتے ہیں (اسیر ؎) آب کوثر سے بھرے جام کرے زینت قصر ﴿ کہد و رضوان سے کہ ہم سوے ارم آتے ہیں ﴾ (۳) باغ- بقول آصفیہ (فارسی) اسم مذکر گلزار چمن زار- وہ جگہ جہاں بہت سے درخت لگائے ہوں-

(ب) (۱) ارم - بقول برهان وجهانگیری وجامع نام شخصی که ساز چنگ را وضع کرد - صاحب هفت گوید که بدین معنی لغت پارسی است - صاحب مؤید بحوالهٔ زفان گویا بذیل لغات عربی نوشته که (۲) نام مردی است - صاحب شمس گوید که در عربی بفتحتین (۳) بمعنی یک کس و (۴) بکسر اوّل و فتح دوّم نام پدر عاد یا نام مادر عاد یا نام قبیلهٔ عاد - و نام مردی - صاحب جهانگیری صراحت مزید کرده فرماید که همین واضع چنگ را (ارام - و رامین و رامتین) هم گفته اند و از کلام استادی سند برای ارم آورده (ـه) آه حزین در لب و آوای زیر چنگ ارم و ربود آهنگ پست چهار گوید که نام پدر یا مادر عاد است و بس - و بقول صاحب منتخب بفتحتین نام یک کس و بکسر اوّل و فتح دوّم نام پدر یا مادر یا قبیلهٔ عاد - مؤلف عرض کند که از تحقیق بالای کشاید که نام واضع چنگ (ارام) بود و مخففش (ارم) شد بحذف الف و اصل این لغت سنسکرت است که بر نمبر (۱) (الف) گذشت - و بتخفیف مدور فارسی زبان مستعمل شد و مخففش (ارم) و الله اعلم (اردو) (۱) ارم - اس شخص کا نام ہے جس نے ساز چنگ کو ایجاد کیا - (۲) ارم - ایک شخص کا نام (۳) ارم بمعنی - ایک شخص (۴) ارم - عاد کے باپ یا ماں کا نام - یا قبیلۂ عاد کا نام -

(ج) ارم - بقول صاحب مؤید که بذیل لغات عربی بحوالهٔ زاهدی آورده (۱) نام شهری - صاحب شمس گوید که در عربی بالضم (۲) نام موضعی در طبرستان و بکسر اوّل و فتح دوّم (۳) نام موضعی بفارس - بهار گوید که نام شهر عاد یا موضعی بفارس و بقول صاحب منتخب بالضم موضعی است در طبرستان و بکسر اوّل و فتح دوّم نام شهر عاد یا موضعی بفارس - مؤلف گوید که اصل این معنی اوّل است که بر (الف) گذشت یعنی بهشت عاد پس عجبی نیست که بیاد کرد آن

شہری و موضعی را ہم بدین نام موسوم کردہ باشند واللہ اعلم (اردو) (۱) ارم - ایک شہر کا
نام ہے جس کو عاد نے آباد کیا تھا - (۲) اُرم ایک موضع کا نام جو طبرستان مین واقع ہے
(۳) نیز (ارم) فارس کے ایک موضع کا نام (مذکر)

(د) ارم - بقول صاحب مؤید کہ بذیل لغات عرب بحوالۂ تاج نوشتہ بمعنی سنگ ہای
نشان راہ صاحبان شمس و ہفت فرمایند کہ بلغت عرب بفتحتین بمعنی نشان و علمیکہ بجہت نشان
راہ برپا کنند و بقول برہان و جامع و ہفت و جہانگیری بزبان عرب نشانۂ تیر و صاحب
شمس گوید کہ در عربی بمعنی نشانہ و صاحب محیط المحیط ہم تصدیق معنی سنگ نشان راہ کند
مؤلف گوید کہ آنانکہ در معنی این استعمال جمع کردہ اند در غلط افتادہ اند و محققینیکہ ایرام
بحوالۂ استعمال عرب بمعنی نشانۂ تیر آوردہ اند قابل تامل است (اردو) عربی زبان میں ارم
اوس نشان یا پتھر کا نام ہے جو رہنمائی کے لئے قائم کرین -

(ہ) ارم - بقول صاحب شمس بالفتح بلغت عربی (۱) بدندان گرفتن و (۲) سخت تافتن
رسن و (۳) خوردن تمام انچہ در خوان باشد و (۴) نرم کردن و (۵) سخت بستن - صاحب
منتخب تصدیق این ہمہ معانی مصدری کردہ (اردو) (۱) دانتوں مین پکڑنا - (۲) سخت بٹنا
(۳) جو کچھ خوان مین ہو اوسکو کھا لینا - (۴) نرم کرنا - (۵) کھینچکر باندھنا -

(و) ارم - بقول صاحب شمس و منتخب بالضم و تشدید رای مفتوحہ در عربی زبان بمعنی
دندانہا (اردو) دانت - بقول آصفیہ دندان - چبانے یا کاٹنے کا استخوانی اوزار جو حقتعالے
نے انسان و حیوان کے منہ مین پیدا کیا ہے (مذکر) (اسکی جمع ارم کا ترجمہ ہے)

(ز) ارم۔ بقول صاحب شمس و منتخب بالضم و تشدید رای مفتوحه در عربی زبان بمعنی اطراف انگشتان (اردو) انگلیون کے کنارے (مذکر)

(ح) ارم۔ بقول صاحب شمس و منتخب در عربی زبان بالضم و تشدید رای مفتوحه بمعنی سنگریزه۔ (اردو) کنکر۔ بقول آصفیه (ہندی) مذکر۔ سنگریزه۔

(ط) ارم۔ بقول صاحب مؤید که بذیل لغات ترکی نوشته بکسرتین بمعنی بودم (اردو) مین تھا۔

(ی) ارم۔ بفتح اول۔ بقول صاحب ضمیمهٔ برہان باین آرنج و دوش که ساعد باشد و وہی فرماید که معلوم نشد که کدام زبان است۔ دیگر کسی از محققین فرس و عرب و ترکی ذکر این نکرد (اردو) ساعد۔ بقول آصفیه (عربی) اسم مذکر و مؤنث۔ بازو (سالک ؎) صبح وداع کے بیابان کی روشنی شمع طور؛ خواب مین دیکھا تھا شکوہین نے ساعد یار کا؛ (اسیر ؎) جہان کو قتل کیا تیغ بے نیام کی طرح؛ اگرچہ ساعد معشوق آستین مین رہی؛

ارماط | بقول صاحب برہان بر وزن و طواط بلغت اہل یونان درخت کاوی را گویند و آن درختی است مانند درخت خرما و کاوی گل آن درخت است و نہایت خوشبوئی و آن در ملک دکن بسیار است۔ صاحب محیط گوید که درخت کاذی است که کدر نیز نامند و نزد بعضی گل آن و برکاذی فرماید که ہمان کدر و برکدر نوشته که بفتح کاف و کسر دال مہملہ و سکون رای مہملہ اسم عربی است و یونانی (ارماط) گویند و بلغت اہل یمن ہم و بقول بعضی بلغت ہندی (کاذی) نامند و نیز ہندی (کیوڑه) صاحب جامع الادویه مفرده و مرکبه گفته۔ که دکه آنرا کاذی)

گویند درختیست کہ در زمین ہند و سند و کران می روید نخلہ ایست کہ ازان طلع بر می آید و کاذی کہ ازان شربت کدری سازند درختی است مثل جوز یا عنّاب و انچہ ازان شربت سازند سرد و خشک در غایت سردی بالجملہ مزاج این گرم و خشک است در آخر دوّم و گویند معتدل در گرمی و خشکی مفرّح و مقوّی دماغ و دل و سائر حواس و اعضا و رافع خفقان و اعیا و نافع منا و خون و منافع بسیار دارد (اردو) کیوڑا - بقول آصفیہ (ہندی) اسم مذکر - ایک درخت اور اوس کے پھول کا نام جس کی خوشبو نہایت عمدہ ہوتی ہے - اس کا پھول گلّی کی مانند - اسوجہ سے کیوڑے کی گلّی اسے کہتے ہین - کاذی -

ارماطس | بقول صاحب برہان و ہفت بضم طای حطّی و سکون سین بی نقطہ نام یکی از پادشاہان یونان است گویند گل مختوم در زمان او بہم رسید و صورت او را بران نقش کردند مؤلّف گوید کہ دیگر کسی از محققین ذکر این نکرد و انچہ صاحب محیط بر گل مختوم می فرماید اینست کہ صورت حکیم ارطامس بر قرص آن منقوش می شد و در انجا ذکری از شاہ ارماطس بیان نیامد - باقی حال این اسمی است از زبان یونانی (اردو) ارماطس - ایک بادشاہ کا نام تھا جو یونان مین گزرا ہے - جس کے زمانے مین گلِ مختوم دریافت ہوئی اور ہاتھ آئی -

ارماک | بقول صاحب ضمیمۂ برہان (۱) بضم اول و سکون آخر کہ کاف باشد چوبی است شبیہ بدارچینی - صاحب شمس گوید کہ لغت فارسی است مرادف ارمال و فرماید کہ چوبی است کہ بدارچینی ماند و بوی خوش دارد و (۲) بعربی بالکسر مقیم شدن - صاحب مؤیّد ہم ذکر این ذیل لغات فرس کردہ گوید کہ مرادف ارمال است کہ می آید و صاحب منتہی الارب معنی

وسوم را (تقسیم کردن دیگری را بجای) نوشتہ و نیز بقولش (۳) در عربی زبان رمکہ بالتحریک بمعنی اسپ
و مادیان اسپ تاتاری کہ برای نسل باشد یا عام است و (رماک و رمک) جمع و (ارماک)
جمع الجمع آن۔ صاحب محیط بر ارماک نسبت معنی اوّل گوید کہ بفتح ہمزہ درخت کدر است و بعضی
گویند کہ پوست درخت کاذی است کہ بہندی کیوڑہ نامند (انتہیٰ) او ہمی گوید کہ این لفظ فارسی
زبان است یا بال زبان دیگر۔ حلیۂ لفظ تقاضی آنست کہ ما این را لغت ترکی گوییم ولیکن لغات
ترکی ازین ساکت۔ پس جز این چارہ نیست کہ این را لغت فارسی تسلیم کنیم چنانکہ بعض اہل لغت
نوشتہ اند (اردو) (۱) ایک قسم کی خوشبودار لکڑی جو دارچینی سے مشابہ ہوتی ہے صاحب
محیط نے کدر یا کیوڑے کا درخت لکھا ہے (۲) کھڑا کرنا۔ قائم کرنا۔ (۳) تاتاری گھوڑا
یا گھوڑی جو نسل کے لئے رکھی گئی ہو۔ یا عموماً گھوڑا یا گھوڑی۔

ارمال | بقول برہان بروزن پرکال۔ بلغت یمنی (۱) چوبیست شبیہ بہ قرفہ در غایت
خوشبوئی و قرفہ چوبی است شبیہ بدارچینی۔ خوردن آن در چشم را نافع و باین معنی بجای
لام۔ کاف ہم بنظر آمدہ۔ صاحب ہفت صراحت کند کہ این لغت یمنی است۔ صاحب شمس
این را لغت فارسی گوید و فرماید کہ بدارچینی سیاہ ماند۔ و نسبت او ہمین۔ مؤلف عرض کند
کہ مقصودش جز این نیست کہ (ارمال) مرادف (ارماک) است کہ گذشت و بقول اننذ بحوالہ
منتہی الارب بالکسر (عربی) بمعنی (۲) بی زاد شدن و (۳) بی باران شدن سال و (۴)
باریک بافتن بوریا را و (۵) برسن و برگ خرما بافتن سریر را و (۶) دراز کردن رسن را و (۷)
آلودہ بخون شدن تیر و (۸) رملہ گردیدن زن۔ و (۹) بالفتح جمع (رملہ) کہ بالضم خط سیاہ است

وصاحب محیط نسبت معنی اول فرماید کہ بفتح ہمزہ وسکون رای مہملہ وفتح میم والف ولام و بلغتی دیگر کاف بعد لام نیز آمدہ (یعنی ارمالک وبسریانی ارمالی گویند) اسم رومی است یوحنا بن ماسویہ گویدکہ اسم دوای ہندی است کہ شبیہ بقرفۃ القرنفل وبقول شیخ چوب یا پوست شجر یمانی است خوشبو۔ مشابہ بہ قرفہ وگویند نباتی است مثل چوب شلت وحکیم علوی خان نوشتہ اندکہ پوست درخت کادہی وبقول حکیم عبدالحمیدکہ درحاشیہ تحفہ نوشتہ۔ آنرا بہندی لودھ وپٹھانی لودھ گویند وتحمل کہ قسم زبون دارچینی ومیان قرفہ وسلیخہ باشدگرم دردوم وخشک دراول وگویندگرم وخشک درآخردوم قابض ومجفف وبوئیدنش مقوی دماغ وجہت درد دندان واستحکام آن نافع ومنافع بسیاردارد مؤلف عرض کندکہ اگرچہ بقاعدۂ فارسی تبدیل کاف بہ لام می شود چنانچہ (الکماک والماک) وبہمین قاعدہ ممکن است کہ فارسیان (ارماک) را (ارمال) کردہ باشند ولیکن بہ تحقیق صاحب محیط لام بعوض کاف عربی نیامدہ بلکہ لام رابعد کاف زیادہ کردہ (ارمالک) گفتہ اند یائی حال یا این مرادف (ارماک) است یا چیزدیگرکہ صراحت آن بالاگذشت (اردو) (۱) دیکھو ارماک کے پہلے معنی۔ صاحب آصفیہ نے (لودھ) پر لکھا ہے کہ سنسکرت اسم مذکر۔ لودھ۔ درخت کی چھال جو اکثر آنکھ کی دواکے کام آتی ہے اور ایک قسم کی بوٹی جو رنگنے کے کام آتی ہے۔ صاحب ساطع نے بھی لودھ کو لکھا ہے اور معنی آخرالذکر پر قناعت کی ہے۔ صاحب جامع الادویہ (لودھ پٹھانی) پر فرماتے ہیں کہ تین ماشہ کا استعمال آنکھ کو قوت بخشتا ہے اور فساد بلغم کو دفع کرتا ہے اور خون حیض کو بند کرتا ہے مقوی باہ ہے (وغیر ذلک) (۲) بے سروسامان ہونا۔ (۳) خشکسالی ہونا۔ (۴) باریک بننا پوریے کو

(۵) فرش بنانا رسّی یا کھجور کے پتون سے (۶) رسّی کو ڈھیلی چھوڑنا ۔ (۷) تیر کا خون میں آلودہ ہونا (۸) بیوہ ہونا ۔ (۹) سیاہ خطوط ۔ (مذکر)

ارمان بقول صاحبان برہان و رشیدی و جامع و سروری و ہفت و جہانگیری بفتح اوّل بروزن فرمان (۱) بمعنی آرزو باشد ۔ خان آرزو در سراج فرماید کہ این مخفّف آرمان است (کہ در ممدوده گذشت) صاحبان شمس و ساطع صراحت کنند کہ لغت فارسی است و صاحبان غیاث و اند فرمایند کہ بدین معنی لغت ترکی باشد مؤلّف گوید کہ صاحبان کنز و لغات ترکی کہ ہر دو محققین این زبانند ازین لفظ ساکت و صاحب مؤید ہم بذیل لغات ترکی ذکر این نکرد حالا تصفیہ این امر باقی ماند کہ آیا این لغت بقول مجرّد صاحبان اند و غیاث ۔ ترکی است یا بقول دیگر محققین متذکرۂ بالا ۔ فارسی مؤلّف عرض می کند کہ اگرچہ سکوت صاحبان کنز و لغات ترکی ازین لغت من وجہ تائید دیگر محققین می کند ولیکن باید کہ از ماخذ این آگاہ شویم بخیال ما این مرکب است از (ار) کہ لغت ترکی است بمعنی مرد و مجازاً بمعنی صاحب و (مان) در فارسی زبان بقول صاحب برہان بروزن خان بمعنی خانہ باشد کہ ترجمۂ آن در عربی بیت است و اسباب ضروریات خانہ را نیز گویند و بزبان سنسکرت (بقول صاحب ساطع) بمعنی درون و اندرون و تعظیم و تکریم و جاہ و مرتبہ ۔ پس فارسیان (ارمان) را باشد کہ از لغت ترکی و فارسی مرکب کردہ باشند یا از لغات ترکی و سنسکرت ۔ بصورت اوّل معنی لفظی و حقیقی این ۔ صاحب خانہ و مالک اسباب ضروریات خانہ باشد و بصورت ثانی ۔ صاحب دل و مالک اندرون و صاحب تعظیم و تکریم و جاہ و رتبہ بہر دو صورت کنایہ باشد از (آرزو) کہ خانۂ آن دل است پس این لغت را بدین معنی مفرّس

توان گفت مخفی مباد کہ (ارمانیدن) مصدریست بمعنی آرزو وحسرت بردن وافسوس وپشیمانی خوردن کہ تعریف کاملش بجایش عرض کنیم و آرمان حاصل بالمصدر آنست آنچہ خان آرزو۔ (آرمان۔ بہ ممدودہ) را اصل قرار دادہ این را مخفف آن گوید تسامح اوست زیراکہ (آرمانیدن) بہ ممدودہ نیامدہ نتیجہ لب ولہجہ بعض مقامات است کہ مقصورہ را ممدودہ کردند۔ چنانکہ محقق زبان دری یعنی صاحب (پہلوی دری) این را بہ ممدودہ آوردہ وبمقصورہ ذکری نکردہ بخیال ما از خلاف خان آرزو اصل لغت بمقصورہ باشد۔ معاصرین عجم ہم بمقصورہ درست خیال کنند وتائید خیال ما از ماخذ اینہم می شود کہ بالا مذکور شد۔ حکیم فردوسی گوید (ـــہ) بارمان وارد ندمر دہنر ۔ فراز آورد گونہ گون سیم وزر ۔ (حضوری قمی ـــہ) تو پری وار پری کام دل انسان محال ۔ حیف برجانش کہ با وصل تو ارمان کردہ است ۔ (اردو) ارمان۔ بقول امیر (ترکی) مذکر کہیں تمنّا وحسرت اور کہیں حوصلہ سے اسکی تعبیر خوشنما ہوتی ہے (زند ـــہ) کرلے مرد نے مرے زیرزمین بھی ظلم وجور ۔ آسمان ارمان نہ رہ جاے تجھے بیداد کا ۔ (ظفر ـــہ) کوئی حسرت اسے پری اپنی نکلنے کی نہیں ۔ ساتھ ہی زیرزمین ارمان سارے جائینگے ۔

(۲) ارمان۔ بقول برہان ورشیدی وہفت وانند رنج بردن وحسرت وپشیمانی و دریغ و افسوس۔ صاحب سروری بسند این معنی از کلام فردوسی سندی پیش کردہ کہ بمعنی اوّل مذکور شد۔ خان آرزو در سراج ذکر این کردہ فرماید کہ ماخوذ است از (آرمانیدن) بمعنی حسرت بردن وافسوس وپشیمانی خوردن وصاحب مؤید بذیل لغات فرس بالکسر آوردہ۔ مؤلف عرض کند کہ مصدر این بممدودہ نیامد وخود خان آرزو در سراج ازین مصدر ممدودہ ساکت

البته بمقصوره می آید و (ارمان) حاصل بالمصدر آنست و آنچه (آرمان) بهمین معنی در ممدوده گذشت نتیجه لب ولهجه بعض مقامات باشد۔ پس (ارمان) را ماخوذ از (آرماشیدن) نتوان قیاس کرد و نه مخفف آرمان چنانکه بمعنی اوّل ذکرش گذشت۔ مخفی مباد که این لغت مفرس است نه ترکی چنانکه حصر اطلاقش بمعنی اوّل کرده ایم (اردو) ارمان۔ بقول صاحب آصفیہ (ترکی) اسم مذکر یعنی افسوس۔ تاسف۔ دریغ۔ صاحب امیر اللغات نے (ارمان) کو ان معنوں مین نہین لکھا۔ لفظ افسوس بھی اردو مین مستعمل ہے بقول امیر (فارسی) مذکر۔ حسرت۔ رنج۔ تاسف (نسیم ؎) تو جائے کیون نہ آے افسوس ؛ افسوس افسوس ہاے افسوس ؛

(۳) ارمان۔ بقول برہان و ہفت نوعی از دارو باشد که بوی آن ہبوی قرفه ماند و بیخ دندان سخت کند مؤلف گوید که این ہمان (ارمال) است که به لام ہنجم بجایش گذشت تسامح برہان و ہفت بلش نیست که بذیل (ارمان) اینمعنی را ذکر کرد مطابقت این با بوی قرفه و افادت این برای استحکام دندان ہمه را آنجا ذکر کرده ایم و رای آن داروی دیگر موسوم به ارمان نیست۔ (اردو) دیکھو ارمال۔

(۴) ارمان۔ بقول برہان و ہفت و انند بکسر اوّل ہر چیز که آن بعاریت باشد و بقول مؤید چیزی عاریت۔ حیف است که سندی پیش نشد ما بمعنی اوّل نوشته ایم که مفرس است و صاحب مؤید ہم ذکر این بذیل لغات فارسی کرده اگر استعمال این را بدین معنی تسلیم کنیم و سندی بدست آید تو انیم عرض کرد که این مجاز معنی اوّل باشد که آرزو ہم عاریتی را ماند که بدل و دیعت کرده می شود بدین وجه که معنی حقیقی این آرزوست۔ فارسیان مجازاً بمعنی چیز عاریت استعمال کرده باشند

(اردو) عاریتی چیز۔ مستعار چیز۔ جو ملکی اور ذاتی نہ ہو (مؤنث) صاحب آصفیہ نے (عاریتی) کا ذکر انہیں معنون مین کیا ہے۔

(۵) ارمان۔ بقول برہان و ہفت نام شہر و مدیہ صاحب انند این را بالضم گفتہ۔ و صاحب رشیدی فرماید کہ نام موضعی بتوران و بقول صاحب مؤید نام شہری کہ در سرحد توران واقع است (فردوسی ع) کہ بیژن۔ ندارد بارمان رہی ؛ مؤلف عرض کند کہ عجبی نیست کہ این موضع یا شہر را بمعنی اوّل موسوم کردہ باشند و بانی این را از آبادی این آرزوی دل برآمدہ باشد (اردو) ارمان۔ توران مین ایک موضع یا ایک شہر کا نام ہے۔ (مذکر)۔

(۶) ارمان۔ بقول شمس بالکسر لغت عربیت۔ بمعنی استوار کردن ضعیف است کہ ما تصدیق این از لغات عرب نیافتیم۔

(۱) ارمان خوار | استعمال۔ بقول صاحب

(۲) ارمان خور | بحر آرزو کشندہ و حسرت خورندہ باشد صاحب ضمیمۂ برہان ہم ذکر این کردہ و صاحب برہان بضمن لفظ ارمان لغت دوّم را نوشتہ (اردو) ارمان بھرا بقول اسیر حسرت کشندہ (داغ ؎) وہ اپنے تصوّر سے یہان پیشتر آئے ہیں؛ ارمان بھرے دل مین

الٰہی اثر آئے ؛ (بحر ؎) ارمان بھرے محفل ساقی سے چلے ہم ؛ جز دیدۂ تر جام کسی روز نہ چھلکا ؛

ارمان کردن | استعمال۔ بمعنی آرزو و تمنّا کردن است۔ سند این از کلام حضوری گذشت بر لفظ ارمان (اردو) ارمان کرنا بقول امیر کسی بات کی تمنّا اور حوصلہ کرنا (بحر ؎)

(۱۳۴۱)

دل لگا کر آدمی پچھتایا نہیں ہو جان کو دشمن نہ یہ ارمان کرنا

ارمانیدن | بقول صاحب برہان و ہفت و اند بروزن ترسانیدن بمعنی آرزو و حسرت بردن و افسوس و پشیمانی خوردن باشد۔ بقول بحر سالم التصریف است یعنی بعد از حذف نون مصدر بنای ماضی او در مشتقات سالم باشد و تبدیل و حذف در حروف اصلی آن راه نیابد پس درین صورت غیر ماضی و مستقبل و اسم مفعول نخواهد بود و صیغهای غیر سالم آن که مضارع و حال و اسم فاعل و امر و نهی باشد در استعمال اہل لسان نیامده (الخ) صاحب نوادر فرماید که بمعنی آرزو کردن و حسرت بردن و اندوه خوردن و پشیمانی کشیدن است و صاحب موارد باتفاق نوادر گوید که ارمان حاصل بالمصدر باشد **مؤلف** گوید که آرمان که بممدوده گذشت هم حاصل بالمصدر همین مصدر است تا که (آرمانیدن) بالمد نیامده و ممدوده (آرمان) نتیجه لب و لہجہ مقامی است که (ارمان) را (آرمان) کردند۔ صاحب سروری بمعنی حسرت بر وزن قانع۔ خان آرزو در سراج ارمان را مخفف آرمان و ماخوذ از (آرمانیدن) نوشته ولیکن در ممدوده (آرمانیدن) را ذکر نکرد۔ **مؤلف** عرض کند که با لفظ (ارمان) صراحت کرده ایم که بلحاظ ماخذش (ارمان) بمقصوره اصل است و مصدر (ارمانیدن) از ہمان (ارمان) ساخته اند و یای زائده برای وقوع نقل قبل علامت مصدر زیاده کردند که این قسم عمل در اکثر مصادر فارسی است ہمچو (طلب و طلبیدن) و (فہم و فہمیدن) و غیره ذلک (اردو) ارمان کرنا۔ دیکھو ارمان کردن۔ حسرت کرنا۔ غم کرنا۔ افسوس کرنا۔ پشیمان ہونا۔ اشتعال امیر (ارمان کرنا) بمعنی تمنا کرنا۔ تو شط …

(الف با) **ارمائل** | صاحب رشیدی و شمس ذکر (الف) کرده و صاحبان برهان و سراج و

(ب) **ارمائیل** صفت وجامع وانند نسبت (ب) میفرمایند کہ بروزن عزرائیل نام پادشاہ زادہ ایست
واو مطبخی ضحاک بود گویند کہ دو پادشاہ زادہ بودند یکی ارمائیل ودیگری کرمائیل وایشان
بواسطہ تخیر خلق اللہ مطبخی ضحاک می کردند وبایشان حکم بود کہ دو نفر آدمی کہ ضحاک می فرمود بکشند
ومغز سرایشانرا بجہت مارانیکہ بر ہر دو کتف ضحاک برآمدہ بودند حاضر سازند۔ یک نفر را آزادمی
کردند وبہ صحرامی گریزانیدند وبجای مغز سراو مغز گوسپند داخل می نمودند وگویند کہ کردان
صحرانشین ازنسل آن جماعت اندکہ راہ صحرامی گرفت مؤلف) بنجیال با (الف) مخفف
(ب) باشد چنانکہ اسدی گوید (ــہ) دو پاکیزہ از گوہر پادشاہ ٭ دو مرد گرانمایۂ پارسا ٭
یکی نامش ارمایل پیش بین ٭ دگر نام کرمایل پاک دین ٭ صاحب شمس صراحت کند کہ این
لغت عربیست ودر لغات عرب یافتہ نمی شود وبنجیال ما اسم ترکی معلوم می شود ومعنی لفظی
این (مرد گرفتار کنندۂ مردم) واین لقب باشد بلحاظ فریضۂ خدمت کہ از اہل ملک ہر روز
دو کس را برای ذبیحہ گرفتار می کردند (ار) در ترکی زبان بمعنی مرد است وما بمعنی گیر وبحالت
ترکیب گیرندہ وایل بیای معروف بمعنی مردم (کذا فی لغات ترکی وکنز) ونیز (ایل) بقول
برہان بلغت سریانی یکی از نامہای خدای تعالی است۔ پس بدین لحاظ معنی لفظی (ارمائیل)
(مرد گیرندہ خدا) وکنایہ از خدا رسیدہ باشد و(ارمایل) را با مالۂ الف بیای تحتانی (ارمایل)
کردہ باشند واللہ اعلم (اردو) ارمائیل۔ ایک شہزادہ کا لقب تھا جو خدمت خلق کے لئے
ضحاک کا باورچی بن بیٹھا تھا اور ان دو شخصوں میں سے جن کو ہر روز اوسکے مغز کی
ضرورت سے قتل کرنے کا حکم تھا (تاکہ ضحاک کے دونوں شانوں پر باندھیں) ایک شخص کو

مخفی طور پر بھگا دیتا اور اسکے عوض بکری کا بھیجا شریک کر دیتا تھا ۔

(۱۲۲۵) (الف) ارم پوش | اصطلاح ۔ بقول صاحب بحر و بہار از عالم چمن پوش است (طغرا ــہ) ہمان بہ کہ خم را بہ رنگ و بو زعکسش ارم پوش گرد سبو ۔ مؤلف گوید کہ ازین سند مصدر ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔

(ب) ارم پوش گردیدن | پیدا می شود بمعنی باغ پوش شدن کنایہ باشد از سرسبز گردیدن (اردو) (الف) سرسبز (ب) سرسبز ہونا ۔ یعنی تازگی پیدا کرنا تر و تازہ ہونا ۔

(الف) ارمد | استعمال (الف) بفتح اوّل و ثالث لغت عربی است بمعنی

(ب) ارمد کردن چشم را | کسیکہ چشم او درد کند با سرخی و سیلان آب (کذا فی المنجد) فارسیان بالفظ کردن استعمالش کردہ اند چنانکہ انوری گوید (ــہ) در مقامی کز بخار خون و از گرد نبرد چشم مینای سپہر از کحل ارمد کردہ اند ۔ پس (ب) بہ رای اضافی یا بحذف آن صاحب درد کردن یعنی مبتلای درد کردن چشم راست کہ رمد در عربی ۔ بقول منتخب مرض درد چشم است و ارمد بقولش کسی کہ مرض رمد دارد ۔ (اردو) (الف) مرض آشوب میں مبتلا (ب) آنکھ کو آشوب میں مبتلا کرنا ۔ صاحب آصفیہ اور امیر نے لفظ آشوب پر لکھا ہے کہ آنکھ کے جوش کرآنیکی حالت کو آشوب کہتے ہیں ۔ (۱۲۲۶)

ارمز | بقول صاحب برہان و ہفت بضم اوّل بر وزن ہرمز (۱) نام روز اوّل است از ہر ماہ شمسی و (۲) نام فرشتہ ایست کہ امور و مصالح روز آرمزبد و تعلق دارد و (۳) نام ستارہ مشتری و (۴) نام پسر اسفندیار ۔ خان آرزو در سراج گوید کہ مخفف (ارمزد) بحذف

دال است و نسبت معنی چہارم فرماید کہ سہو کاتب یا تسامح مصنّف باشد کہ صاحب برہان
پسرزادۂ اسفندیار را پسر اسفندیار گفت - صاحب سروری بر (اورمزد) با واو دوم
و دال مہملہ در آخر ذکر ہر سہ معنی اوّل الذکر کردہ و بر (ارمز) فرماید کہ ہمان (اورمزد) کہ مترو(ک) شد - صاحب جامع و رشیدی را در ہر چہار معنی با خان آرزو اتفاق - مؤلف عرض کند کہ
اصل این (اورمزد) لغت ترکی است و بحذف واو علامت ضمّہ (ارمزد) بضمّہ اوّل ہم
آمدہ ہر دو بمعنی مشتری باشد کذا فی کنز - مرکّب از (اور) و (مزد) - اور بقول صاحب لغات
ترکی بتفخیم ضمّہ ہمزہ و سکون رای مہملہ بلندی و آسمان و مزد بقول کنز در ترکی بمعنی سیّارہ مشتری
است پس معنی لفظی (اورمزد) بلندی مشتری یا آسمان مشتری است و مجازاً بمعنی مشتری
اندرین صورت (ارمزد) مخفف (اورمزد) و (ارمز) مخفف (ارمزد) باشد و در ترکی این لغت
را صرف معنی سوم است - فارسیان مجازاً و استعارۃً بمعانی دیگر ہم استعمالش کردہ اند -
(اردو) (۱) ہر ماہ شمسی کے پہلے روز کا نام فارسی میں (ارمز) ہے (۲) ایک فرشتہ کا
نام فارسی میں (ارمز) ہے جس سے مصالح روز (ارمز) متعلّق سمجھے جاتے ہیں (۳)
مشتری بقول آصفیہ (عربی) اسم مذکّر - ایک ستارے کا نام جو چھٹے آسمان پر ہے منجّم
اسے سعد اکبر مانتے ہیں - قاضی فلک - برجیس (۴) ارمز - اسفندیار کے پوتے کا نام

ارم زار | بقول بہار و انند از عالم گلزار و لالہ زار است مؤلف گوید کہ کنایہ باشد از مطلق باغ کہ ارم بدین معنی بجای خودش گذشت (ملاحظہ ارم) پرچیانہ ہر گوشہ از رو خوش تر ارم زار ہر سو زگیسوی خوش تر (اردو) گلزار - بقول صاحب آصفیہ (فارسی) مذکر -

بمعنی چمن - گلشن - پہلوی ارمی -

ارمزد | بقول برہان و جامع و ہفت و سراج و جہانگیری مرادف (ارمز) کہ گذشت ما پ (ارمز) از حقیقت و ماخذ این بحثی کردہ ایم (حکیم فردوسی ؎) یکی کودک آمد بہ ارمزد روز ؛ بہ نیک اختر و فال گیتی فروز (اردو) دیکھو ارمز -

ارمس | بقول برہان و اننڈ بر وزن و معنی ہرمس کہ ادریس پیغمبر باشد و او را ہرامسہ نیز گویند و بر ہرمس فرماید کہ مرادف (ہرمز) و نام ادریس علیہ السلام باشد و (ہرمز) مرادف و مبدل (ارمز) است کہ گذشت پس وجہی نباشد کہ (ارمس) را مرادف و مبدل (ارمز) ہم نگیریم مخفی مبادکہ بقاعدۂ فارسی ہای ہوز بالف بدل شود ہمچو (ہمیان و امیان) و نیز زای ہوز بہ سین مثل (اباز و ایاس) پس بخیال ما این بہ تبدیل اول الذکر مرادف ہرمس است بمعنی ادریس و بہ تبدیل آخر الذکر بمعنی (ارمز) مگر استعمال این بمعنی (ارمز) از نظر ما نگذشت ہمین وجہ باشد کہ صاحب برہان بر ترادف ہرمس قناعت کرد - صاحب اننڈ باتفاق برہان صراحت کند کہ این لغت فارسی است و بر (ہرمس) فرماید کہ لغت رومی باشد پس بلحاظ تبدیل (ارمس) را باین معنی معرب توان گفت (اردو) ادریس - بقول امیر - ایک پیغمبر کا نام جو بہشت میں زندہ داخل ہوئے آپ حضرت شیث علیہ السلام کی اولاد میں ہیں اور حضرت آدم علیہ السلام سے پانچویں پشت - دریاے مصر پر آپ پیدا ہوئے - علم نجوم اور سینا - لکھنا آپ ہی کا ایجاد ہے - ہاروت و ماروت نے آپ ہی سے شفاعت کی درخواست کی تھی (ناسخ ؎) ناصحا ہر گز سیا جائے نہ میرا چاک دل ؛ سوزن عیسیٰ میں رشتہ بھی جو ہو ادریس کا

ارمغان | بقول برہان با غین نقطہ دار بر وزن پہلوان (۱) تحفہ و سوغاتی را گویند

که چون از جائی بیایند بجهة دوستان بطریق ره آورد بیاورند و او را ارمغانی بروزن لن ترانی هم گویند و بضم ثالث بروزن مردمان هم آمده و بعربی عراضه خوانند و (۲) درم و دینار را نیز گویند۔ صاحب هفت هم بهمین هر دو معنی ذکر ارمغان کرده خان آرزو در سراج گوید که بفتح اوّل و ضم میم اصح است و یرمغان بتحتانی مبدل این و ارمغانی هم بهمین معنی آمده۔ صاحبان جامع و سروری و جهانگیری و (دری و پهلوی) و بهار و رشیدی و آنند بمعنی اوّل قانع۔ صاحب شمس باتفاق برهان گوید که لغت فارسی زبان است و فرماید که بجای غین معجمه قاف هم آمده و بحوالهٔ مؤید نوشته که قاف تصحیف غین است و صاحب مؤید هم بذیل لغات فارسی این را آورده فرماید که بفتح اوّل و ضم سوّم صحیح باشد و در معنی اوّل اتقید رصراحت مزید کند که بمعنی مطلق تحفه باشد خواه از جائی بیارند یا بفرستند و بحوالهٔ زفانگویا ذکر معنی دوّم هم کرده مؤلف عرض کند که اکثر محققین ترکی ازین ساکت و صاحب کنز که محقق ترکی زبان است این را ذکر کرده صراحت کند که لغت فارسی است۔ پس در فارسی بودن این لغت شبهی باقی نماند و سوغات ترجمهٔ این است در ترکی (خاقانی ؎) از سفرهی آیم و در راه صید افگنده ام ٭ هست صید چرب پهلو ارمغان آورده ام ٭ (اردو) ارمغان۔ بقول امیر (عربی) و بقول آصفیه (فارسی) مذکر۔ هدیه۔ تحفه۔ سوغات مؤلف خیال کرتا ہے کہ غالبًا امیر سے تسامح ہوا ہے جو آپ نے اسکو عربی کہا (داغ ؎) خدا قبول کرے داغ تم جو سوے عدم ٭ چلے ہو عشق بتان لے کے ارمغان کی طرح ٭

ارمغان آوردن	استعمال صاحب	آصفی ذکر این کرده ازمعنی ساکت مؤلف گوید	

که آوردن تحفه باشد (سالک یزدی ؎) تا شده لیف
کعبهٔ عشقیم و دایم برہمن ؛ ارمغان از بہر ما ناقوس
و زنار آورد ؛ (اردو) ارمغان لانا بمعنی
تحفه لانا کہ سکتے ہین ۔ لیکن ملغات مین آئے
اسکا ذکر نہین فرمایا ۔ تحفه لانا مستعمل ہے ۔

ارمغان بردن | استعمال ۔ صاحب
آصفی ذکر این کرده از معنی ساکت مؤلف گوید
که تحفه برای کسی باخود بردن است (حزین
اصفهانی ؎) ازچمن ای نسیم اگر سوی قفس
کنی گذر ؛ برگ گل ارمغان ببر بلبل بینوای
را ؛ (اردو) ارمغان لیجانا ۔ (ناسخ ؎
آج میرے داغ سے چھوٹا ہے پھیا ہاں ای
نسیم ؛ ارمغان لیجا یہ گلشن مین برای عندلیب)

ارمغان دادن | استعمال ۔ صاحب
آصفی ذکر این کرده از معنی ساکت مؤلف
گوید که بمعنی تحفه دادن بکسی باشد (حزین
اصفهانی ؎) کنیم بخواه از شب ہجران کہ
تا بکی ؛ گیرد ز دیده خواب و بہ بخت ارمغان
دہد ؛ (اردو) تحفه دینا ۔ ارمغان دینا
بھی کہ سکتے ہین ۔

ارمغان داشتن | استعمال بمعنی تحفه
باخود داشتن است چنانکه ظہوری گوید
(؎) خسرو ہشفر ملک سوز روزی باد ؛
برای داغ عشق سینه ارمغان دارم ؛
(اردو) تحفه ساتھ رکھنا ۔ ارمغان ساتھ
رکھنا بھی کہ سکتے ہین ۔

ارمغان دیدن | استعمال ۔ صاحب
آصفی ذکر این کرده و از معنی ساکت و از
عرفی شیرازی سند آورده (؎) کسی
کز ملک معنی در رسد خود را بو بی بنما ؛ که گر
مس و انمائی کیمیا را ارمغان بینی ؛ مؤلف
گوید که ترک این بربیان تفوّق داشت ۔
(اردو) ارمغان دیکھنا ۔

ارمغان فرستادن | استعمال صاحب آصفی

(۱۱ جزو)

ذکر این کرده از معنی ساکت مؤلّف گوید که
تحفه فرستادن به کسی باشد که ارمغان تخصیص
(با خود بردن) ندارد (نظامی ؎) بسی ارمغانی
ز تاراج زنگ ۞ بهر سو فرستادی وزن و
سنگ ۞ (اردو) ارمغان بھیجنا (تسلیم ؎)
جگر کو داغ کلیجے کو زخم دل کو ملال ۞ جناب
عشق نے بھیجے ہیں ارمغان کیا کیا ۞

ارمغانی | بمعنی ارمغان است که گذشت
خان آرزو در سراج و هم صاحبان برهان
و رشیدی و بهار بر لفظ (ارمغان) ذکر این کرده آند
و صاحبان سروری و شمس و مؤیّد ذکر مستقل
این فرموده بمعنی اوّل ارمغان باشد و ارمغانی
بقاف که می آید مبدّل این است (از استادی
که صاحب شمس ذکرش کرده ؎) من بعد از تو
اگر به دربار روکنم ۞ هیچ ارمغانیی نبرم جز سلام
دوست ۞ صاحب سروری از خلّاق المعانی
سندی آورده (؎) چو فکرت بمعراج معنی
خرامد ۞ همه حور عین آورد ارمغانی ۞ خیال ما
سند ثانی بکار (ارمغان) هم می خورد خان آرزو
بر لفظ (ارمغان) صراحت کند که اگرچه ارمغانی
بمعنی ارمغان آمده ولیکن وجه آن معلوم نیست
فارسیان گاهی در آخر کلمات یا زیاده کنند
چنانکه (نوراهان و نوراهانی) و در الفاظ عربی
نیز چنانچه (قربان و قربانی) مؤلّف عرض
کند که یای نسبت باشد یعنی چیزیکه منسوب بود
با رمغان دیگر هیچ (اردو) دیکھو ارمغان –

(الف) **ارمقان** | صاحب مؤیّد ذکر الف)
(ب) **ارمقانی** | کرده گوید که بروزن زرگران
همان ارمغان بمعنی اوّل و بعضی گویند ریمقان
بیا هم (کذا فی القنیه) منقول از لسان الشّعرا لیکن
نسخه که نزد کاتب است در آن ارمغان با غین
است و در ادات نیز همچنان پس ازین معلوم
میشود که قاف تصحیف و از لسان الشّعرا می کشاید
که میم مفتوح است زیراکه بروزن زرگران

آمده (انتهی) وبذکر (ب) با ارمغانی فرماید که کلاهها
بالفتح همان ارمغان (و دیگر کسی از محققین ذکر
این نکرد) مؤلف عرض کند که بقاعدهٔ فارسی
این هر دو مبدل (ارمغان و ارمغانی) است
که فارسیان عراق غین معجمه را بقاف بدل کنند
چنانکه صاحب قوانین دستگیری آورده فرماید

که قاعدهٔ این قسم تبدیل در عراق عجم است
همچو (چناغ و چناق) و (ارموغ و ارموق) و
اکثر محققین فرس نوشته‌اند که اگر در لفظی قاف
بنظر آید باید دانست که اصلش غین معجمه یا کاف است
و از همین قبیل است (غالین و قالین) حقیقت (ارمغان)
بجایش عرض کنیم انشاء الله المستعان (اردو) دیکھو ارمغان

ارمک بقول صاحب برهان و هفت بضم اول بروزن اردک پشمینه باشد پوشیدنی لغت ترکی است در فارسی مستعمل حقیقت این بر (ارمک) گذشت - صاحب انند این را لغت فارسی زبان گفته و صاحب مؤید ذیل لغات ترکی نوشته (اردو) دیکھو ارمک -

ارمگان بقول صاحب برهان و جامع و هفت با کاف فارسی بروزن اصفهان (۱) تربیت کننده و مربی و (۲) بمعنی سعد و سعادت نیز آمده خان آرزو و سراج باتفاق برهان گوید که (۳) بمعنی سوغات نیز گفته‌اند و این مبدل (ارمغان) است پس باعراب ارمغان باشد صاحب سروری بذکر معنی اول از خاقانی سند آورده (له) گر تو بوسه ارمگان که بزرین کنی آستان که به کعبه ز توسهد جاودان یافته بگه کجیاست ارمگان یافته نیز فرماید که این لغت مخصوص نسخهٔ تحفة العراقین است و جای دیگر بنظر نیامده صاحب جهانگیری بصراحت کاف فارسی ذکر هر دو معانی اول الذکر کرده و از خاقانی سند آورده (له) در طالع هر که ارمگان یافته سرمایهٔ عمر جاودان یافته صاحب رشیدی

بمعنی اوّل قانع ۔ مؤلّف عرض کند کہ صاحب ناصری بزیادت نون بعد میم (ارمنگان)
بمعنی اوّل آورده پس بخیال ما (ارمگان) مخفّف (ارمنگان) است بمعنی اوّل و بیان ما خاتم
بجای خودش کنیم و معنی دوّمش مجاز است کہ معلّم و مربّی هم باعث سعد و سعادت باشد دیگر
هیچ ۔ انچه خان آرزو این را مبدّل (ارمغان) گفته جا دارد صاحب ناصری در آرایش
هشتم ذکر کرده کہ غین معجمه بکاف فارسی بدل شود هیچو (لغام و لگام) (اردو) (۱) معلّم بقول
آصفیه (عربی) اسم مذکّر ۔ علم سکھانیوالا ۔ استاد ۔ ادیب ۔ آپ ہی نے مربّی پر فرمایا ہے
کہ (عربی) اسم مذکّر ۔ پرورش کرنیوالا ۔ تربیت کرنیوالا سرپرست (۲) سعد ۔ بقول آصفیه (عربی)
اسم مذکّر ۔ نیک بختی اقبال مندی اور سعادت کا ذکر بھی آپ نے انہیں معنوں میں کیا ہے
(۳) ارمغان ۔ دیکھو ارمغان کے پہلے معنی ۔

ارمن | بقول صاحب برهان و هفت و جامع بفتح اوّل بروزن جرمن ولایتی است از
کوهستان آذربایجان و مولد شیرین و ابریشم ارمنی منسوب بانجا است و بکسر اوّل هم گفته اند
خان آرزو در سراج فرماید کہ اروان و نخجوان از جمله آنست و انچه صاحب برهان بکسر
اوّل هم آورده خلاف مشهور است صاحب ناصری فرماید کہ همین است کہ گرجستان صاحب
سروری از نظامی گنجوی سند می آورده (۵) خاص کن ملک جهان بر عموم ۞ هم ملک ارمن و
هم شاه روم ۞ صاحب شمس این را لغت فارسی زبان گفته و صاحب مؤیّد هم ذکر این بذیل
لغات فارسی فرموده شکسپیر گوید کہ فارسی است بخیال ما این لغت رومی باشد واللّه اعلم
(اردو) ارمن ۔ ایک ولایت کا نام ہے جو کوهستان آذربایجان سے ہے ۔ شیرین کا مولد

اور ابریشم ارمنی اسی سے منسوب ہے - صاحب ناصری نے اسی کو گرجستان کہا ہے -

ارمنا | بقول صاحب ناصری نام جرم فلک قمر است - صاحب انند این را بالفتح و لغت فارسی گوید - دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد معلوم میشود که این از لغت دساتیر است ماخذ این ہیچ متحقق نشد (اردو) فلک قمر یعنی پہلے آسمان کے جرم کا نام فارسی میں آرمنا ہے

ارمند | بقول صاحب برہان وہفت وانند بروزن فرزند (مخفف ارمیده مند) است یعنی صاحب آرام وآرام گرفته - صاحب جامع گوید که مخفف (ارمیده) صاحب نوادر ذکر این بذیل مصدر (آرامیدن وآرمیدن) کرده فرماید که بمعنی آرام گیرنده باشد مؤلف گوید که عجب است از محققین با نام ونشان وخصوصاً از ہفت وانند وبرہان نمیدانم که اصل این (آرمیده مند) از کجا پیدا کردند وبچه موشگافی (ارمند) را مخففش قرار دادند بخیال ما جزین نیست که مخفف (ارمنده) است که می آید ہمچو (ارغند) که مخفف (ارغنده) گذشت (اردو) دیکھو ارمنده -

ارمنده | بقول برہان بروزن شرمنده بمعنی آرمنده است وآرام گرفته - وبقول رشیدی (ارمنده وارمیده) مخفف (آرمنده وآرمیده) وصاحب جامع فرماید که (ارمند وارمنده وارمیده) این ہر سه مخفف (آرمیده وآرام گرفته) وصاحب نوادر این را بذیل مصدر (آرامیدن وآرمیدن) آورده گوید که بمعنی آرام گیرنده - صاحب ہفت میفرماید که بمعنی (ارمند) است که آرمیده وآرام گرفته باشد وصاحب ناصری ارشاد کند که (ارمنده) مخفف (آرمیده) وخان آرزو در سراج گوید که (ارمنده) بمعنی آرام گرفته مرادف

(آرمیده) و فرماید که تفاوتی دارد چنانکه در
(ارغنده) گذشت و صاحب جهانگیری نوشته
که (ارمنده و ارمیده) مخفف (آرمیده) چنانکه
حکیم سوزنی گوید (ع) تا بدان کندگان رسم
بکره چو خر بیار ای غلام خربنده چو که چو من به
نشاط این سفراند نه مانده از سفره مان ارمنده
مؤلف عرض کند که اصل این مصدر (آرمیدن)
است بعد و بحذف الف دوم مخففش (آرمیدن
بعد) و به تبدیل ممدوده بمقصوره (که نتیجهٔ لب ولهجه
بعض مقامات است) مبدل یا مخفف آن
(ارمیدن - بالف مقصوره) ولیکن این مصدر
لازم و در استعمال فرس و فرهنگهای عجم متروک
است و اسم فاعلش بر دو قسم آید (۱) ارمنده
به نون بروزن قیاسی و (۲) ارمیده به یای
تحتانی بروزن اسم مفعول - و دومین در حقیقت
بمعنی اسم مفعول است بمعنی آرام گرفته شده
ولیکن بدینوجه که این لازم است و در لازم
اسم مفعول نیاید (ارمیده) را نیز اسم فاعل
(ارمیدن) و مرادف (ارمنده) گرفتیم و در
مصادر لازم معنی مفعولی هم از فاعل پیدا میشود
و چنانکه خان آرزو نوشته است و صراحت
فرق هردو بر (ارغنده) گذشت اما خان آرزو
تسامح کرده است که (ارمنده) را صرف بمعنی آرام
گرفته نوشت - بخیال ما معنی این آرام گرفته
و آرام گیرنده هردو باشد - حیف است از برهان
که این را بمعنی (آرمنده - بنون) گفت و بمعنی
آرام گرفته آورد و مؤلف گوید که (ارمنده)
بمعنی آرام گیرنده باشد و برای (آرام گرفته)
لفظ (ارمیده) موجود است که می آید - وای
بر صاحب جامع که (ارمند و ارمنده و ارمیده)
هرسه را مخفف (آرمیده و آرام گرفته) بیان
کرد و فی الحقیقت نه چنانست بلکه (ارمند)
مخفف (ارمنده) و ارمنده مرادف یا مبدل
یا مخفف (آرامنده) باشد و معنیش آرام گیرنده

وغلط کرد صاحب ناصری که (ارمنده) را مخفف (ارمیده) گفت مؤلف عرض کند که اگر ارمنده را من وجه مخفف هم خیال کنیم اصلش (آرمنده) بنون باشد نه (آرمیده بیا) و صاحب جهانگیری از تحقیق کار نگرفت که (ارمنده و ارمیده) هردو را مخفف (آرمیده - بدو یا) نوشت زیرا که (ارمنده) مخفف (آرمنده) باشد و (ارمیده) که می آید مخفف (آرمیده) اگر محققین لغت اصول و قواعد را در تعریف الفاظ از دست دهند - جویندگان حقیقت را در غلط اندازند (اردو) ستانیوالا -

ارمگان بقول صاحب ناصری بالکسر تربیت کننده و بس - دیگر کسی از محققین ذکر این نکرد و ما بر لفظ (ارمگان) اشاره این کرده ایم و این مرکب است از (ار) و (منگ) و (الف و نون جمع) (ار) لغت ترکی ست مجاز از بمعنی نون صاحب و (منگ) بقول برهان بمعنی قاعده و قانون و روش پس معنی لفظی (ارمگان) صاحب قواعد و روش باشد و کنایه از معلم و مربی و (ارمگان) اگر مخفف این است (اردو) دیکهو ارمگان کی پہلے معنی

ارمنیین بقول صاحب برهان و هفت بر وزن حسین (۱) نام سبزی است بلغت یونانی و بلغت رومی (۲) انار صحرائی را گویند و بعربی رمان البری خوانند و بعضی درخت انار صحرائی را گفته اند و بعضی گویند انار دانه دشتی است که آنرا حب القلقل خوانند - صاحب رشیدی و ناصری بر انار دشتی قانع و بقول جهانگیری و سروری انار بری - صاحب جامع فرماید که بضم و فتح میم انار صحرائی و بقول بعض درخت آن و بقولی دانه آن - خان آرزو در سراج ذکر معنی اول و دوم کرده صاحب محیط نوشته که این اسم یونانیست و آن نباتیست بری و بستانی و هر سال می روید بری آن غیر مستعمل و بستانی آنرا برگها شبیه به برگ (اثل) بستانی

مربع بقدر نیم ذراع و غلاف ثمر آن شبیه بغلاف (لوبیا) مائل بطرف اسفل و تخم آن سیاه و دراز و تخم تری آن ستبر و اغبر و گویند (ارمنین) درخت قلقل است و بقول ابن بیطار غیر آنست و نیز ابن جلجل بغلطی گمان برده که آن قلقل است گرم و خشک در سوم و بقول گیلانی خشک در دوم و محلل و جاذب و از جمله خواص این نبات آنست که چون تازهٔ آنرا سوده و یا خشک آنرا بآب پخته بر موضعی که دران پیکان و مانند آن فرو رفته باشد ضماد نمایند از عمق بدن و گوشت انچه دران خلیده باشد بکشد و منافع بسیار دارد صاحب انند گوید که این لفظ بمعنی اوّل فارسی است و مؤلف عرض کند که منسوب به ارمن باشد بقاعدهٔ فارسی کریا و نون نسبت بر (ارمن) زیاده کرده باشند یا باعتبارات خاص نامش بزبان یونانی ارمنین باشد (اردو) (۱) ارمنین (لغطی بن یونان) کے فرزند کا نام (۲) ایک پودے کا نام بعض نے جنگلی انار کہا ہے اور بقول بعض اس کے درخت کو اور بقول بعض جنگلی انار کا دانہ جس کو حب القلقل کہتے ہیں صاحب محیط نے (حب القلقل) پر اسکا ہندی نام گوار پھلی لکھا ہے لیکن آپ ہی نے (ارمنین) پر لکھا ہے کہ بقول ابن بیطار وغیرہ (ارمنین) (حب القلقل) کے سوا ہے ایک پودے کا نام تیسرے درجہ میں گرم و خشک ۔

ارمنی نشین اصطلاح - بقول صاحب رہنمای سہولت بحوالہ سفرنامهٔ ناصر الدین شاه قاچار مقامی که ارمنیان در آنجا سکونت دارند مؤلف گوید که از قبیل شه نشین است ۔ اسم مفعول ترکیبی (اردو) ارمنیون کا محلہ مذکر

ارمنیه بقول برهان بکسر اوّل (۱) شهریست معروف که آتشکده درخش در آنجاست گویند بانی این شهر و تعمیر آتشکده درخش در اس

مجوسی بود کہ الحال براس البغل مشہور است و درہم بغلی منسوب باوست صاحب ہفت باتفاق برہان در معنی فرماید کہ بکسر اول و کسر یا وسکون رای مہملہ وسکون میم وکسر نون بمثناۃ تحتانی مشدد رسیدہ وہای مدورہ زدہ باشد صاحب انند صراحت فرماید کہ این لغت فارسی است ۔ خان آرزو در سراج گوید کہ ظاہرا بانی آتشکدہ باشد و بانی ارمنیہ ہمان ارمنین است کہ گذشت پس ارمنیہ بفتح اول باشد چنانکہ شہرت دارد و صاحب ضمیمہ برہان آوردہ کہ (۲) (ارمنیہ) نام مملکتیست وسیع کہ طرف مشرق دریای فرات وجانب شمال دیار بکر و کردستان و آذربایجان وسمت مغرب شروان وسمت جنوب گرجستان واقع است و آن منقسم بدو قسم است یکی صغری و دیگری کبری پس تفلیس و توابع آن را ارمنیہ کبری نامند و خلاط و مضافات آن را ارمنیہ صغری مؤلف نسبت خیال خان آرزو عرض کند کہ اگر بانی این (ارمنین) می بود نام این (ارمنینیہ) می شد بہ دو نون و بہ دو تحتانی ۔ (اردو) (۱) ارمنیہ ۔ ایک مشہور شہر کا نام ہے جو (راس) مجوسی کا آباد کیا ہوا ہے اور (۲) ایک وسیع مملکت بھی اسی نام سے موسوم ہے جو دریاے فرات کی مشرق میں واقع ہے ۔

ارمود بقول برہان و ہفت و انند بر وزن و معنی امرود است و آن میوہ باشد معروف خان آرزو در سراج فرماید کہ ظاہر اقلب امرود باشد از عالم ریوش و رویش مؤلف عرض کند کہ مقصودش از قلب بعض باشد ۔ صاحب جہانگیری فرماید کہ با اول مضموم و ثانی زدہ و میم مضموم و واو معروف امرود را گویند ہم او این را در دستور چہارم خاتمۂ کتاب بذیل لغات ژند و پاژند بہ ہمین معنی آوردہ ۔ صاحب جامع بر میوہ قانع ۔ بہ تحقیق ما (ارمود) بمعنی

لغت ترکی است (کذا فی کنز) مزاج وخواص این برآربو نوشته ایم (اردو) امرود، بگھو، اربو

(الف) **ارمون** بقول صاحب برهان وجهانگیری وجامع وهفت بر وزن گردون زری باشد که پیش از کار کردن بمزد و رد هند و آنرا بعربی (اربون) خوانند و بقول صاحبان رشیدی وسراج بمعنی بیعانه که بعربی (اربون) گویند و فرماید که ظاهرا (اربون) را به تصحیف (ارمون) خوانده اند۔ صاحب منتهی الارب ذکر (عربون) بمعنی بیعانه کرده گوید که عین بهمزه هم بدل شود یعنی در لغت عرب (اربون) هم بمعنی (عربون) آمده مؤلف گوید که بقاعده فرس تبدیل بای موحده با میم آمده همچو (غرب وغرم۔ بمعنی دانهٔ انگور پخته وتازه) پس ظاهر است که فارسیان (اربون) را که لغت عرب بود به تبدیل بای موحده با میم (ارمون) کردند پس اندرینصورت بقول صاحبان رشیدی وسراج تصحیف نباشد بلکه تبدیل است و این را مفرس توان گفت (لطیفی ؎) منم ور د ترا با جان خریدار ٭ که ارمون داده ام جان را بیازار مخفی مباد که ازین سند استعمال - - - - - - - - - - - - - - - -

(ب۔ ارمون دادن) بمعنی بیعانه دادن پیدا می شود۔ طرز بیان محققین اوّل الذکر نسبت معنی (ارمون) پسند خاطر ما نیست که معنی حقیقی آن بیعانه باشد وبس ومجازاً بمعنی زری توان گفت که پیش از کار بمزدور دهند پس ارمون دادن مجازاً بمعنی اجرت پیشگی دادن هم باشد (اردو) (الف) بیعانه۔ بقول صاحب آصفیه (عربی وفارسی) اسم مذکر۔ سائی۔ پیشگی۔ (فارسی) اسم مؤنث۔ وہ اجرت جو کام سے پہلے دیجائے سائی۔ بیعانه (ب) بیعانه دینا۔ پیشگی دینا۔

ارمونکن بقول صاحب برهان وهفت وانند وموارد بر وزن پهلوشکن بلغت ژند و پاژند

بمعنی خوابیدن و آرام گرفتن باشد صاحب جہانگیری در دستور چہارم خاتمۂ کتاب تبدیل لغات ژند و پاژند ذکر این کردہ مؤلف گوید کہ استعمال این حالا متروک است مخفی مباد کہ

(ارمون) اسم جامد زبان ژند و پاژند باشد بمعنی خواب و استراحت و آرام و (تن) علامت مصدر است حیف است کہ صاحبان تحقیق بر لفظ (ارمون) کہ گذشت این معنی را ترک کردہ اند و بر معنی بعیانہ اکتفا کردہ و عجبی نیست کہ معنی خواب مجاز باشد از بعیانہ کہ خواب بعیانۂ موت است واللہ اعلم اند رینصورت باید کہ نون اوّل را ساکن گیریم (اردو) سونا۔ آرام لینا۔

اربیا۔ | بقول صاحب برہان بر وزن انبیا (۱) نام یکی از انبیای بنی اسرائیل و (۲) نام خضر پیغمبر و (۳) نام حضرت علی علیہ السلام و (۴) نام بیت المقدّس و (۵) نام بلیان بن ملکان باشد و بضمّ اوّل و کسر اوّل ہم بنظر آمدہ۔ صاحب سروری گوید کہ بفتح ہمزہ و تشدید یای حطّی و بضمّ ہمزہ نیز نام پیغمبری از بنی اسرائیل (شیخ روزبہان ۵) بلطف شیث پیغمبر برفعت ادریس بآب دیدۂ نوح و بحلم اربیا ند صاحب جہانگیری در دستور پنجم خاتمۂ کتاب تبدیل لغات غریبہ ذکر این کردہ بر معنی دوّم قانع و فرماید کہ او را ابلیان بن ملکان ہم خواندہ اند صاحب جامع بذکر معنی اوّل و چہارم و پنجم فرماید کہ نام مبارک خاتم الانبیا و سیّد او صیا محمد و علی صلی اللہ علیہما و آلہما۔ صاحب (رشیدی و پہلوی) بر معنی اوّل قناعت کرد صاحب زبدہ گوید کہ لغت عربی است بمعنی خضر یا الیاس مؤلف عرض کند کہ بخیال ما این لغت سریانی زبانست۔ آنچہ صاحب غیاث بحوالہ منتخب ذکر این کردہ است غلط است۔ در منتخب با دیگر

لغات عربی یافتہ نمی شود۔ اغلب کہ فارسیان این را از سریانی گرفتہ باشند (ار دو) (۱) انبیای بنی اسرائیل سے ایک پیغمبر کا نام ارمیا ہے (۲) خضر کو بھی آرمیا کہتے ہین (۳) حضرت علی کرّم اللہ وجہہ بھی ارمیا سے موسوم ہین (۴) بیت المقدس کو بھی فارسیون نے ارمیا کہا ہے بعض اہل لغت نے نبیّنا علیہ الصّلوۃ والسّلام کو بھی آرمیا سے موسوم کیا ہے اس لفظ کی شان سے معلوم ہوتا ہے کہ زبان سریانی کا لفظ ہے۔

(الف) ارمید | بقول صاحب برہان (الف) بروزن فہمید مخفّف (آرمید) است

(ب) ارمیدہ | کہ ماضی آرمیدن باشد بمعنی قرار گرفت و ساکن شد و (ب) بروزن فہمیدہ مخفّف (آرمیدہ) کہ قرار گرفتہ و ساکن شدہ۔ باشد۔ صاحب ہفت در ہر دو ہمزبان برہان و صاحب انند بر (الف) ذکر (ب) ہم کردہ با برہان متّفق مؤلف گوید کہ ما صراحت کامل (ب) بر (ارمندہ) کردہ ایم کہ گذشت و (الف) ماضی مطلق است از (ارمیدن) کہ بجایش مذکور (ار دو) (الف) سستایا (ب) سستایا ہوا۔

ارلیس | بقول صاحب ضمیمۂ برہان بروزن تلبیس نوعی از خار بود کہ برگہای نرم آن دوائی باشد۔ صاحب شمس صراحت کند کہ این لغت فارسی زبان است فرماید کہ خار کہ از برگہای گلک نرم باشد۔ دراو و بہ بکار برند و صاحب مؤید ہم ذکر این بذیل لغات فارسی کردہ گوید کہ خاریست کہ از برگہای وی آنچہ نرم باشد دراو دیہ استعمال کنند حیف است کہ تا بیش ازین از حقیقتش خبر نداریم و این لغت غریب است کہ در محیط اعظم ہم یافتہ نشد (ار دو) ارلیس۔ کانٹونکی ایک قسم ہے جسکی نرم پتیونکو دوائر استعمال کرتے ہین اس سے زیادہ ہم معلوم نکر سکے

ارین بقول برہان وہفت وسروری وجہانگیری وناصری وجامع بروزن پروین نام پسر چہارم کیقباد است کہ برادر کوچک کاؤس باشد۔ خان آرزو در سراج گوید کہ اصح (کی ارین) است و فرماید کہ (کی) لفظی است برای تعظیم ہمچو (کی لہراسپ) و (کی قباد) و (کیخسرو) و (کے کاؤس) از جہت امتیاز داخل است نہ از اصل نام۔ **مؤلف** گوید کہ عجبی نیست کہ معنیٰ منسوب بہ آرم باشد و بفتح اول معروف واللہ اعلم (اردو) آرین کیقباد کے چوتھے لڑکے کا نام جو کاؤس سے چھوٹا تھا۔

ارمینا بقول صاحبان برہان وہفت وانند بروزن مہ سیما بلغت سریانی نوشادر باشد و آن چیزی است مانند نمک وبیشتر سفیدگران بکار برند وبعضی گویند لغت یونانی است صاحب محیط برا (ارمینا) گوید کہ نوشادر است و بر نوشادر نوشتہ کہ اسم فارسی است وبعربی نیز بدین نام مشہور و بلغت حجاز و یمن (نخش) وبیونانی (اذرار) و (ارمینا) و (ملیا) وبہندی (نوسادر) و (نوساگر) و بفرنگی (سال ارمونیک) و در انگلیسی (امونیا) نامند و باصطلاح اہل اکسیر (عقاب) و (کبریت الدخان) و (ملح النار) و (سلسالیوس) گویند و این چیزی است سفید شبیہ بشورۂ قلمی معدنی و مائی ومصنوعی می باشد بہترین آن پیکانی است کہ دران نوعی استدارت مخروطی شبیہ بہ پیکان تیر باشد و لہذا بہ پیکانی مسمّیٰ گشتہ طبع آن قریب بہ نمک است گرم و خشک در آخر دوم و بقول گیلانی در سوم و گویند گرم در آخر سوم و خشک در اول۔ و آن ملطف۔ مذیب۔ مفتح و قاطع سیلان خون و منافع بسیار دارد (اردو) نوشادر۔ بقول صاحب آصفیہ (فارسی) اسم مذکر۔ مرکب از نوش۔ آدر یعنی

(تریاق آتش) ایک کانی دوا کا نام جو اکثر سفید ہوتی ہے - کانی نوشادر نواح سمرقند کے ایک پہاڑ سے نکلتا ہی اور نیز اس پہاڑ کے غار سے جو (دمندان) علاقۂ کرمان مین واقع ہے کہتے ہین کہ اس غار مین سے دھوان نکلتا اور جم جاتا ہے یہ سب سے عمدہ قسم کا نوشادر ہے دوسرا نوشادر وہ ہے جو پڑاو ون آؤ ون مین گندگی وغیرہ جلنے سے اکھٹا ہو جاتا ہے - بہتوں لوگ اسی کو عقاب اور نسر طائر و مشاطہ کہتے ہین اور عرب والے (ملح بوتیہ) آنکھ کی سفیدی کے واسطے مفید ہے - اصل مین ایک قسم کا کھاریا نمک ہے - مزاجاً تیسرے درجہ مین یابس اور بعض کے نزدیک تیسرے مین حار -

ارمینہ | بقول صاحب شمس بالکسر نام شہریست وصراحت کند کہ لغت فارسی و عربیست صاحب اند ہم ذکر این کردہ و صاحب مؤید این را ذیل لغات فارسی نوشتہ مؤلف گوید کہ عجبی نیست کہ آباد کردۂ (ارمین) باشد (اردو) ارمینہ - ایک شہر کا نام ہے افسوس ہے کہ اس کے تفصیلی حالات نہین معلوم ہوئے -

ارمینیہ | بقول صاحب سروری نام الکہ ایست نصاری (جرجانی لامعی ؎) لشکرش ناشکستہ و ناشکستہ تیغ او ؛ در روم بت نماند و بارمینیہ شمن ؛ صاحب منتہی الارب گوید کہ بالکسر و گاہی یای اخیر مشدد ہم آید - شہریست بروم یا چہار اقلیم است یا چہار شہر متصل باہم و ہر شہر را از آنہا (ارمینیہ) گویند - ارمنی بفتح میم منسوب است بآن مؤلف عرض کند کہ در وجہ تسمیۂ این ہم عجبی نیست کہ (ارمین) را دخلی باشد (اردو) ارمینیہ روم مین ایک یا کئی شہرون اور اقلیمون کا نام ہے زمانۂ حال مین اسکی کامل حقیقت جغرافیہ سے معلوم

ہو سکتی ہے اہل لغت کا بیان جغرافیہ کے مقابلہ مین لا شے کا حکم رکھتا ہے -

ارمیون | بقول برہان وہفت واننذ بروزن ارغنون (۱) نام حکیمی است رومی و (۲) بمعنی زیرک و عاقل ہم آمده و (۳) نام سنگی است در زمین روم که ہر چند آنرا بشکنند مخمس شکسته شود و بفتح واو بروزن پرویزن ہم گفته اند مؤلف گوید که بخیال ما این لغت یونانی است و معنی دوم اصل باشد و بہمان سبب حکیمی را بدین اسم موسوم کرده باشند بلحاظ زیرکی او و عجبی نیست که سنگ مذکور را ہم نظر بر صنعتش که بالا مذکور شد مجازاً این نام نہاده باشند واللہ اعلم (اردو) (۱) ارمیون - ایک حکیم کا نام ہے جو روم مین گزرا ہے (۲) زیرک - بقول آصفیہ (فارسی) دانا دانشمند (۳) ایک پتھر کا نام بھی ارمیون ہے جو زمین روم مین واقع ہے - مذکر -

ارّن | بقول صاحب برہان بفتح اول و ثانی مشدد و سکون نون بلغت ژند و پاژند (۱) گوسفند ماده را گویند که میش باشد و بقول صاحب مؤید (۲) بفتح یکم و ضم دوم در زبان ترکی بمعنی آب صاحب جہانگیری در دستور چہارم خاتمہ کتاب بذیل لغات ژند و پاژند ذکر این بمعنی اول کرده و صاحب لغات ترکی نسبت معنی دوم فرماید که بفتح ہمزه و کسرهٔ رای مہملہ و سکون نون باشد و بجای دیگر (ارن) بکسر اول و فتح دوم ہم ہمین معنی آورده و صاحب کنز که ہم محقق ترکی زبان است این را (۳) بفتحتین بمعنی اشیای خوشبو وا گفته - صاحب ساطع فرماید که بفتح اول و ضم رای مہملہ بزبان سنسکرت (۴) آفتاب و (۵) بامداد و (۶) سرخی که بوقت صبح در افق ظاہر شود مؤلف عرض کند که بخیال ما این اسم جامد ژند و پاژند است و حالا در روزمرهٔ عجم متروک (اردو) (۱) بکری (ہندی) بقول آصفیہ اسم مؤنث - گوسفند

زیادہ (۲) پانی - دیکھو آب کے پہلے معنی (مذکر) (۳) خوشبودار چیزیں مؤنث (۴) آفتاب مذکر دیکھو آفتاب کے دوسرے معنی (۵) صبح بقول صاحب آصفیہ (عربی) اسم مؤنث (۶) صبح کی شفق (مؤنث)

ارنج | بقول برہان و ہفت بفتح اوّل و ثانی و سکون ثالث و جیم بمعنی (ارنج) است کہ بندگاہ ساعد و بازو باشد و بعربی مرفق خوانند۔ صاحبان جامع و سراج و رشیدی این را مخفف آرنج گفتہ اند کہ در ممدود ہ گذشت مؤلف گوید کہ لغت فارسی زبان است و اصل این (آرنگ) بمد و کاف فارسی کہ بجایش گذشت عجبی نیست کہ عربی دانان عجم کاف فارسی را بجیم عربی بدل کردہ باشند ہمچو (شنگرف و شنجرف و رنگ و رنج) و تبدیل ممدودہ بہ مقصورہ نتیجۂ لب و لہجۂ مقامی باشد (اردو) دیکھو۔ آرنج کے پہلے معنی۔

ارندان | بقول صاحب برہان و سراج و سروری و رشیدی و جامع و ہفت و انند بروزن قلمدان بمعنی انکار و حاشا باشد۔ صاحب جہانگیری گوید کہ پیر ہری۔ خواجہ عبد اللہ انصاری قدس اللہ سرہ العزیز در طبقات خویش آوردہ کہ "طاقت علم و عقل خلق در نیافتند و یرا مہجور کردند و برخاستند بانکار و ارندان" مؤلف گوید کہ باتفاق محققین لغت فارسی زبانست (اردو) انکار۔ بقول امیر (عربی) مذکر۔ اقرار کی ضد (جانصاحب ع) انکار سے بدتر ہیں سب اقرار تمہارے

ارنواز | بقول صاحب برہان و جامع و ہفت و ناصری و سراج و انند بر وزن سرفراز نام خواہر جمشید است کہ با خواہر دیگر (شہرناز) در حبالۂ ضحاک بود و عاقبت بفریدون منتقل شد۔ صاحب سروری از فردوسی سندی آوردہ (ســـ) در ایوان شاہی شب دیریاز ٭ بخواب اندرون بود با ارنواز ٭ مؤلف گوید کہ معنی لفظی این دل جوی شوہر۔ و خوش کنندۂ شوہر و مراد

رسانندهٔ شوهر باشد که (ار) بزبان ترکی بمعنی مرد و زوج آمده و نواز صیغهٔ امر از نواختن که بمعنی دل جوئی کردن و خوش کردن و بمراد رسانیدن آمده پس (ارنواز) اسم فاعل ترکیبی است از ہمین مصدر (اردو) ارنواز۔ زبان فارسی مین جمشید کی بہن کا نام ہے جو اپنی دوسری بہن کے ساتھ ضحّاک کی بی بی تھین اور آخرکار فریدون کے قبضہ مین آئین ۔

ارنونداسپ بقول خان آرزو و سراج با اوّل مفتوح وثانی زده و نون و واو مفتوح و نون و سوم زده و دال و ہمزهٔ مفتوح و سین مہملہ ساکن و بای فارسی ۔ نام پدر ضحاک صاحب رشیدی و جامع ہم ذکر این کرده اند مخفی مباد که اکثر در آخر اسمای شاہان ترک و فارس لفظ اسپ زیاده می کردند ۔ معنی لفظی این (صاحب اسپ تیز رو) باشد که (ار) در ترکی زبان مجازاً بمعنی صاحب آمده و (نوند) بقول برہان بمعنی تیز رو عموماً و اسپ تیز رو خصوصاً و مردم تیز فہم را ہم گفته اند ۔ اندرین صورت معنی این (صاحب اسپ که تیز فہم باشد) ہم توان گرفت عجبی نیست که ہمین باشد وجه تسمیهٔ این (اردو) ارنونداسپ ضحّاک کے باپ کا نام تھا ۔

ارنی بقول بہار بفتح اوّل وکسر دوم امر حاضر از مصدر (ارارت) بمعنی (بنما مرا) فارسیان آنرا یک کلمه پنداشته اند و بسکون دوم استعمال نمایند (سالک یزدی ؎) مرغ ارنی گو زشوق (لن ترانی) می پرد ٭ پیش موسی خار خار وادی ایمن گل است ٭ تا آرسته بسند ہمین شعر گوید که منصوص است و سکون دوم تصرف فارسیان مؤلف عرض کند که این اشاره ایست بسوی (رب ارنی) که سوال موسی علیه السّلام بود با خداوند تعالی و جوابش (لن ترانی) یافت پس فارسیان ازین لفظ اشاره می کنند به واقعات بازدیگر ہیچ (اردو) ارنی ۔ بقول

امیر-(عربی) اس کا لفظی ترجمہ (دکھا مجھے) آپ فرماتے ہین کہ موسیٰ علیہ السلام نے جلوۂ باریتعالے کے دیکھنے کی درخواست مین فرمایا تھا اور اسکے جواب مین ادھر سے ارشاد ہوا (لن ترانی) یعنی (نہ دیکھ سکیگا تو مجھے) (تسلیم ؔ) لینے لگے لن ترانیون کی ؔ؛ ایجان ارنی سنائی کس نے شہ (امیر ؔ) ارنی کہتے ہو کیون طور پہ ہر وقت امیر ؔ؛ اک ذرا حضرت موسیٰ کو تو آجانے دو ؔ؛

ارن بیز | بقول صاحب برہان وجامع وسراج وسروری با بای ابجد وزای فارسی بروزن الم بیجد چوب بقم را گویند که بدان چیزہا رنگ کنند و آنرا (تبرخون) ہم خوانند ومعرب آن طبرخون وبعضی بتقدیم بای ابجد بر یای حطی بروزن (سحر خیز) گفتہ اند- صاحب ہفت صراحت حلیہ لفظ کند که بفتح اوّل ورای مہملہ وسکون نون وفتح مثناۃ تحتانی وبای ابجد وسکون زای پارسی است- صاحب محیط بر بقم فرماید کہ بلغت مین (تاتورہ) وبعربی (بقم) چوبی سرخ رنگ مائل بزردی وبفارسی آنرا (وردبہنہ) ودر انگلیسی (لوگ اوڈم) وبہندی (پتنگ) گویند- گرم وخشک در دوّم وگویند گرم در سوّم وخشک در چہارم- چون آنرا کوفتہ بپخیتہ بر جراحت وقروح بپاشند تنقیۂ آن کند وشستن رو بآب آن جہت نیکوئی رنگ رخسار وتقویت مفاصل نافع ومنافع بسیار دارد وبر طبرخون فرماید کہ نوعی از صفصاف کہ بفارسی سرخ بید وبہندی تن مند نامند نتیجۂ این ہمہ تحقیق آنست کہ طبرخون ورای بقم باشد و(ارن بیز) اسم بقم است بخیال ما اصل این (ارن بیز) بروزن سحر خیز باشد چنانکہ صاحب برہان ہم ذکر کردہ بمعنی خوشبودار خالص وکنایہ از بقم کہ خوشبوی لطیفی دارد- (ارن) در ترکی زبان بمعنی چیز خوشبودار ود بیز) بقول برہان بمعنی خالص آمدہ وآنچہ بای موحدہ بیای تحتانی مبدل شد وبالعکس آن ونیز تبدیل

زای عربی بہ زای فارسی خلاف قیاس و تحریف و تصحیف باشد کہ ماخذش ہیچ متحقق نمی شود و در لغات ژند و پاژند ہم یافتہ نمیشود (اردو) پتنگ۔ بقول آصفیہ۔ ایک لکڑی کا نام ہے جس سے سرخ رنگ نکلتا ہے۔ (مذکر) بقول صاحب ساطع یہ زبان سنسکرت کا لفظ ہے۔

ارنی سنج استعمال بمعنی ارنی گو یعنی گویندۂ (رب ارنی) اسم فاعل ترکیبی از ارنی سنجیدن چنانکہ عرفی گوید (۵) حصۂ معجون ادب رنج بود ہذان لب موسی ارنی سنج بود ونہ (اردو) ارنی گو کہہ سکتے ہیں۔ (۱۲۲۸)

اروانہ بقول برہان و جہانگیری و ہفت و انند و جامع بر وزن پروانہ (۱) نام گلیست کہ آنرا خیری صحرائی گویند چون قدری ازان بخور کنند بوی بد و گندہ کہ در جائی باشد برطرف گردد و زائل شود و (۲) نوعی از شتر ہم ہست خان آرزو در سراج گوید کہ بدین معنی دال بجای واو آمدہ کہ بجای خودش گذشت برین تقدیر و احد ہما تحریف باشد و نوعی از شتر و قیل نوعی از مادۂ شتر صاحب سروری ذکر ہر دو معنی کردہ و برای معنی دوم از امیر مختاری سندی آوردہ (۵) من بندہ کہ روی سوی رہ دارم ؛ بی بختی دلی سراک و اروانہ ؛ صاحب ناصری بر شتر مادہ قانع و بقول صاحب رشیدی گل خیری و شتر مادہ۔ صاحب محیط این را بہ واو سوم بمعنی اول لغت فارسی گوید و افعال و خواص این بر (اردانہ۔ بدال مہملہ) گذشت۔ ماصراحت ماخذ (اردانہ۔ بدال) بجای خودش کردہ ایم عجبی نیست کہ فارسیان بقاعدۂ خود دال مہملہ را بواو بدل کردہ باشند ہمچو (بید و بیو) بمعنی کرمی کہ جامہ و کاغذ را ضائع کند پس آنچہ خان آرزو واحد ہما را تحریف گوید ما این را تبدیل نام نہیم و نسبت معنی دوم عرض کنیم کہ بقول صاحب لغات ترکی (اروشہ) بفتح اول و سوم بمعنی مادۂ شتر است انتہی۔ پس فارسیان بقاعدۂ خود کہ ذکرش بالا گذشت دال مہملہ را بواو بدل کردہ

اردانه کرده باشند حقیقت الف دوم همین قدر معلوم می شود که ترکیان بقاعدهٔ خود فتح دال را بالف نوشته باشند و فارسیان همان الف علامت فتح را قائم کرده (اردانه) کردند دیگر هیچ (ارده) (۱) دیکھو اردانه (۲) اونٹنی - بقول آصفیہ (ہندی) مادہ شتر - سانڈنی - ناقہ - (مونث) -

(۱) اروب | بقول صاحب بول چال (۱) و (۲) معرّب یورپ است انتہی) مؤلف
(۲) اروپا | گوید که تعلیمی است از پنج اقلیم طبیعی و نام یکی از برّ اعظم که در مغرب برّ اعظم ایشیا
(۳) اروپ | واقع و بر ہفده ممالک شامل (۱) برطانیه (۲) فرنساویه (۳) ہسپانیه (۴)
(۴) اروپا | پرتگال (۵) اتلی (۶) ترکی (۷) روس (۸) سویدن (۹) ناروے (۱۰) ہالنڈ
(۱۱) بلجیم (۱۲) سوئٹزرلینڈ (۱۳) پرشیا (۱۴) آسٹریا (۱۵) جرمنی (۱۶) ڈنمارک (۱۷) یونان - صاحب روزنامه (۳) را و صاحب رہنما (۴) را بحواله سفرنامهٔ ناصرالدین شاه قاچار به بای فارسی ہم ہمین معنی آورده و سند استعمال این حواله سفرنامهٔ ناصرالدین شاه قاچار - بای حال این تفریس معاصرین عجم است که در آن لزوم قاعدهٔ تبدیل باقی نمانده است یعنی تبدیل بعض حروف خلاف قاعده واقع (ارده) یورپ بقول صاحب آصفیه (انگریزی) اسم مذکر - مغرب کا برّ اعظم - ممالک مغرب - دنیا کے پانچ برّ اعظموں میں سے ایک برّ اعظم کا نام - جو برّ اعظم ایشیا سے جانب غرب واقع ہے اس میں سترہ ممالک شامل ہیں (جن کا ذکر فارسی میں ہوا مؤلف)

ارور | بقول صاحبان برہان و سراج و ہفت و انند بضم اوّل بروزن دختر بلغت ژند و استا بمعنی نباتات باشد یعنی رستنیها - صاحب جهانگیری در دستور چهارم خاتمهٔ کتاب بذیل لغات ژند و پاژند ذکر این کرده گوید که زرا تشت در صفت بهشتیان گوید (ــه) همان ملبوی ۲ ارور

سرد آتش ۲ باستاده بہ پیش قوم سرخوش ۲ مؤلف گوید کہ اسم جامد فارسی قدیم است (اردو) نباتات - بقول آصفیہ (عربی) اسم مؤنث - نبات کی جمع - پودے - سبزی - ترکاریان -

اروس | بقول صاحب برہان وجامع وہفت وانند وسراج وناصری ورشیدی وسروری وجہانگیری بفتح اول وثالث مجہول بروزن عروس متاع ۱ اسباب وکالا را گویند صاحب فرہنگ فدائی گوید کہ در فارسی زبان ہر خواستہ کہ برای خرید وفروش باشد (پوربہای جامی ۵) بگروز چار بار ببرد اسپہ از گلہ ۲ رمز دگر اروس وقماش از نہاد رہ ۲ صاحب انند صراحت کردہ کہ لغت فارسی زبان است - بخیال ما این ماخوذ است از لغت عرب کہ (اروس) بفتح اول وسکون ثانی وضم ہمزہ - بقول منتہی الارب جمع رأس ورأس بمعنی سر وسر ہر چیز وراس المال وسرمایہ تجارت وبقول منتخب (اروس) بمعنی روشن وصاف آمدہ پس عجبی نیست کہ فارسیان ہمین لفظ را بتصرف خفیف برای اسباب وکالا گرفتہ باشند (اردو) متاع - دیکھو اخریان -

ارومہ | بقول ضمیمہ برہان بفتح اول وسیم علفی کہ اشخار از ان حاصل شود - صاحب انند این را بالفتح وبضم دوم وفتح میم لغت عربی گوید کہ بمعنی بیخ درخت وجز آن باشد (ہکذا فی منتہی الارب) (اردو) ایک قسم کی گھانس کا نام فارسیون نے ارومہ رکھا ہے جس سے سجّی کا جوہر حاصل ہوتا ہے -

ارون | بفتح اول وواو وسکون رای مہملہ ونون - بقول صاحب فرہنگ فدائی (۱) بابا رچہ کلفت و (۲) میل آہنینی کہ زرگران چیزہای سنگین را از جای خودش برمیدارند وآن چنین است کہ یک سرش را زیر آن چیز می نہند وسر دیگرش را گرفتہ رو بزمین زور می کنند تا آن چیز بآسانی

از جای خود بلند شود و این از افزارهای سنگین کشی است و بقول صاحب انند در عربی زبان بفتح
اوّل وضمّ ثانی (۳) بمعنی شادمان و (۴) بمعنی زهر و (۵) مغز سر فیل که زهرناک باشد و (۶) نام
شهری در طبرستان (کذا فی منتهی الارب) مؤلّف عرض کند که معنی اوّل و دوّم غیر از فرهنگ فارسی
که از معاصرین اهل زبان است دیگر کسی نه نوشت (اردو) (۱) موٹا کپڑا - (مذکّر) (۲) وہ بھی
کل یا مشین جس کے ذریعہ سے سنگین چیز کو بلند کرتے ہیں - (۳) خوش - (۴) زہر - مذکّر -
(۵) ہاتھی کا مغز جسمیں سمیت پیدا ہو چکی ہو (مذکّر) (۶) ایک مقام کا نام (اردن) ہے جو طبرستان
میں واقع ہے -

اروتن | بقول صاحب برہان و ہفت و انند و موارد با فوقانی بر وزن (سبوشکن) بلغت
ژند و پاژند بمعنی شستن باشد و (اروتیم) یعنی بشوییم و (اروتید) بمعنی بشویید - صاحب جہانگیری
در دستور چہارم خاتمۂ کتاب ذیل لغات ژند و پاژند ذکر این کرده مؤلّف عرض کند که در
ترکی زبان (ارن) بفتح اوّل وضمّ دوّم بمعنی آب آمده (کذا فی المؤیّد) و صاحب لغات ترکی
هم معنی همزبان صاحب مؤیّد لیکن بحلیه لفظ اختلاف کرده پس عجبی نیست که فارسیان بقاعده رسم الخط
ترکی برای اظهار ضمّۂ رای مهمله - واو زیاده کرده (ارون) کرده باشند و فارسیان قدیم (تن) که
علامت مصدر است بر و زیاده کرده (اروتن) را بمعنی شستن گرفته باشند اگر بر خلاف این قیاس
(ارون) را لغت ژند گیریم جا دارد ولیکن در لغات ژند یافته نمی شود والله اعلم (اردو) دھونا -

اروند | بقول برہان و رشیدی و جہانگیری و غیاث و مؤید و سروری و ناصری و شمس و ہفت و
و سراج (۱) بر وزن و معنی الوند است و آن کوهی باشد در نواحی ہمدان گویند شخصی در آن کوه

آسود کہ نام او (اروند) بود و آن کوہ را بنام او خوانند (حکیم خاقانی ؎) شراری جہد ز آتش نعل اسپش * کہ حرّ اقش اروند و سہلان نماید * (اثیر الدین اخسیکتی ؎) صدای نالہ بخصمت ز کوہ این آید * پس ای درشت گران جان و سرد چون اروند * صاحب جامع گوید کہ این کوہ بر دجلہ واقع است کہ شط بغداد نام دارد - صاحب مؤید بحوالہ عجائب البلدان نوشتہ کہ برین کوہ در یک فصل سہ حالت بود بر قلّہ اش زمستان و بر صفح ربیع و در دامن تابستان (مرادف اراوند کہ گذشت) (اردو) کوہ الوند ایک پہاڑ کا نام ہے جو نواحی ہمدان مین واقع ہے - (مذکر)

(۳) اروند - بقول برہان و جامع و ہفت و سراج دریای محیط - وجہ تسمیہ این ہیچ معلوم نشد مخفی مباد کہ در زبان پہلوی (اروند) دجلہ را گویند چنانکہ بمعنی چہارم می آید پس عجبی نیست کہ مجازاً محیط را ہم گفتہ باشند (اردو) سمندر - بقول صاحب آصفیہ بحر محیط (مذکر) جس کو زبان سنسکرت مین سمُندر کہتے ہین -

(۳) اروند - بقول برہان و ہفت بمعنی کرۂ آب - خان آرزو در سراج بذکر این فرماید کہ معنی چہارم اصح است مؤلف گوید کہ ما را با او اتفاق نیست بخیال ما تعمیم معنی چہارم اصح باشد و معنی دوم و سوم مجاز آن (اردو) کرۂ آب - بقول آصفیہ (عربی - فارسی) اسم مذکر پانی کی سطح جو زمین کے کرہ کے ساتھ داخل کرہ ہے - وہ پانی جس نے زمین کو گھیر رکھا ہے

(۴) اروند - بقول برہان و رشیدی و ہفت و سراج نام دجلۂ بغداد صاحب جہانگیری فرماید کہ ہمین دجلہ را بعربی شط نام است (فردوسی ؎) اگر پہلوی را ندانی زبان * بتازی تو اروند را دجلہ خوان * (صاحب فرہنگ منظوم ؎) دارا روند رود را یاد * کہ بتازی بود شط بغداد *

صاحب سروری فرماید کہ مطلق بمعنی دجلہ و رود است - صاحب ناصری با سروری متفق وصاحب شمس صراحت فرماید کہ این لغت پہلوی است مؤلف گوید کہ بہ تحقیق ما ہم اسم جاء زبان پہلوی است و معنی دوم و سوم مجاز این باشد - انچہ اکثر صاحبان لغت این را بمعنی دجلہ بغداد گفتہ اند سندش می خواہیم - مخفی مباد کہ در لغت عرب ہم (شط) بمعنی کرانہ رود و جوی آمدہ (کذا فی المنتخب) و استعمال مجرد لفظ (شط) یا اروند برای دجلۂ بغداد سندی میخواہد در آن حالت توانیم عرض کرد کہ این تخصیص بمجاز باشد (اردو) ندی مؤنث - دیکھو ارغا بعض محققین فارسی نے دجلۂ بغداد کو اروند کہا ہے -

(۵) اروند - بقول برہان و جامع و ہفت و سراج نام چشمہ ایست در سیستان گویند فی بسیار در این چشمہ روئیدہ است انچہ در میان آب است سنگ شدہ و انچہ در بیرون آب است و از آب برآمدہ است نی است و شاخ و برگ دارد مؤلف گوید کہ اینہم مجاز معنی چہارم باشد کہ چشمہ را اروند نام نہادند (اردو) اروند فارسی زبان مین ایک چشمہ کا نام ہے جو سیستان مین واقع ہے -

(۶) اروند - بقول برہان و جہانگیری و جامع و سروری و ہفت و سراج بمعنی حسرت و آرزو مؤلف عرض کند کہ اکثری ازین ہمہ محققین سند این از ہمان کلام فردوسی گرفتہ اند کہ بمعنی ہشتم می آید و سندی دیگر از نظر ما نگذشت و ما سند اول الذکر را بمعنی ہشتم مناسب تر دانیم و بعض محققین ہم ہمچنین کردہ اند کہ ذکرشان بمعنی ہشتم می آید پس بخیال ما این معنی قابل نظر است و ہمانوقت مطمئن شویم کہ سند دیگر یابیم (اردو) دیکھو ارمان -

(۷) اروند - بقول برہان وجہانگیری وجامع ومؤید وسروری وشمس وہفت بمعنی فروشکوہ (حکیم فردوسی ؎) سیاوش مرا خود چو فرزند بود ٭ که با فرّ و با برز و اروند بود ٭ خان آرزو در سراج فرماید که بدین معنی (اورند) صحیح باشد که مبدّل (اورنگ) است مؤلف عرض کند که اگر بقولش (اورند) را بدین معنی صحیح قرار دہیم - نتوانیم که (اروند) را مبدّل (اورند) گیریم که رای مہملہ با واو و بالعکس آن بدل می شود چنانچه (برمر) و (برمو) بمعنی انتظار و (کلاو) و (کلار) بمعنی غوک وجا دارد که (اروند) را مبدّل اورنگ ہم گیریم که تبدیل واو با رای مہملہ و بالعکس آن جائز است چنانکه بالا گذشت ونیز تبدیل کاف فارسی با دال مہملہ ہم آمدہ ہمچو (پرنگ) و (پرند) و (دروغ) و (گروغ) پس اشتباہ خان آرزو باقی نماند مخفی مباد که سندی که بالا مذکور شد از برای معنی ہشتم ہم بکار میخورد (اردو) فر - بقول آصفیہ (فارسی) مذکر - بمعنی زیبایش - شان وشوکت - رفعت وشکوہ -

(۸) اروند - بقول برہان ورشیدی وجہانگیری وجامع وسروری وہفت بمعنی تجربه وآزمایش (فردوسی ؎) با رمان دار و ندمرد ہنر ٭ فراز آورد گونه گون سیم وزر ٭ خان آرزو در سراج گوید که در تحفة السعادت (اروین) بوزن پروین بمعنی تجربه وآزمایش آمدہ وصحیح بمعنی تجربه ہمین است وہمین را به تصحیف (اورند) خواندہ اند مؤلف عرض کند که سند استعمال مصدّق معنی است واگر (اروین) بمعنی تجربه وآزمایش آید تعلقی ندارد و مستلزم آن نیست که (اروند) مرادفش نباشد و وجہی برای تخصیص (اروین) بہمین معنی نیست (اردو) دیکھو آزمایش -

(۹) اروند - بقول برہان وہفت وسراج نام پدر لہراسپ صاحب سروری گوید که نسبش

بکیقباد میرسد (فردوسی ـــــہ) کہ لہراسپ بُد پور اروندشاہ چو کہ اوراہدی آن زمان تاج وگاہ ـ
وبقول ناصری نام حکیمی (پدر لہراسپ) کہ گشتاسپ و اسفندیار از پشت او بہم رسیدہ اند مؤلّف عرض کند
کہ عجبی نیست کہ این نام بلحاظ معنی ہفتم نہادہ باشند (اردو) لہراسپ کے باپ کا نام اروند تھا ـ
(۱۰) اروند ـ بقول برہان و جامع و ناصری و ہفت و سراج بمعنی عین ہرچیز (نثرنامۂ از فرزآباد ساتیر)
ہستی ویکتائی وکسی سراسر فروزہا اروند گوہر اوست واز و بیرون نیست (اردو) عین بقول
آصفیہ (عربی) اسم مذکّر ہرچیز کی ذات ـ جوہر ـ
(۱۱) اروند ـ بقول برہان و ہفت و مؤیّد بمعنی زیبائی وبقول شمس زیبا وپسندیدہ وزیبائی ـ
خان آرزو در سراج گوید کہ ظاہر تصحیف است و بدین معنی بہ تقدیم واو بر را و آن مبدّل
(اورنگ) است وکاف فارسی بدال بدل شود مؤلّف عرض کند کہ خان آرزو ہمین قسم اشکال در معنی
ہفتم پیدا کردہ و ما جوابش ہم در آنجا عرض کردہ ایم وبلحاظ معنی ما را با صاحب ہفت اتّفاق است
و این مبدّل (اورنگ) باشد کہ اورنگ بمعنی زیبائی ہم آمدہ (اردو) زیبایش ـ بقول صاحب
آصفیہ (فارسی) اسم مؤنّث پہبن ـ آرایش ـ زینت ـ سجاوٹ ـ

اروندہ بقول صاحب شمس مرادف (اروند) است کہ گذشت دیگر کسی از محقّقین فرس
ذکر این نکرد مؤلّف گوید کہ جز این نباشد کہ ہای زائدہ در آخر این آوردہ اند جویای سند باشیم
(اردو) دیکھو اروند ـ

اروس بقول برہان دانند بفتح اوّل وضمّ ثانی بواو رسیدہ وکسر نون وسین بی نقطہ ساکن
بیونانی غلّہ ایست کہ آنرا بفارسی کرسنہ وکسنک وبعربی رَتَمی الحمام گویند صاحب محیط برکرسنہ گوید کہ

معرّب است از (کسنک) فارسی و نیز بفارسی (کسن) و (شنک گاوی) و (گاودانه) و (شنکل) و بعربی (حبّ البقر) و بیونانی (ارونس) و بسریانی (کشنی) و برومی (ناغیونس) و بفرنگی (ربو) و بهندی (مٹر) نامند - غیر ماکول انسان بطریق غذا - بلکه علف و غذای گاو است و آنرا فربه می‌گرداند و بکبوتر و گوسفند و مرغ و غیره نیز می‌خورانند - بالجمله گرم در اوّل تا دوّم و خشک در دوّم و گویند گرم در دوّم و خشک در سوّم - شدید الیبوست کثیر الارضیت مقطّع و جالی و مفتّح سدد و منافع بسیار دارد مؤلّف عرض کند که عجبی نیست که فارسیان در اوّل (رونس) الف وصلی زیاده کرده معرّب کرده باشند - صاحب محیط ذکر مستقل (ارونس) هم کرده است و گوید که همان کرسنه (اردو) مٹر - بقول آصفیّه (هندی) اسم مؤنّث - ایک قسم کا غلّہ جسکے گول گول دانے ہوتے ہیں - عربی میں (کرسنہ) فارسی میں (کسنک) مزاجاً دوسرے درجہ میں گرم و خشک

ارونه | بقول صاحب شمس (۱) بمعنی پریشان و (۲) بدخواه فرماید که لغت عربی و فارسی است و ما از تحقیق این قاصریم که محققین عرب و فرس و ترک ازین ساکت اند (اردو) (۱) پریشان (۲) بدخواه - بد چاہنے والا - خیر خواہ کی ضد -

اروییس | بقول برهان و جامع و سراج و هفت - با شدّ یا سین بی نقطه بر وزن تحقیق (۱) تخته را گویند که فارسیان اسباب پرستش را بر بالای آن گذارند و با یای تحتانی با شین نقطه دار هم بنظر آمده و (۲) ریسمانی را نیز گویند که از موی بز تافته باشند - صاحب جهانگیری در دستور چهارم خاتمه کتاب - ذیل لغات ژند و پاژند ذکر این کرده (زرتشت بهرام سلّمه) ابا بر توهم قوی بارگاه از بدان و اندکان گشته نگهدار به که نگذارد کسی را جایگاهش بد همی باشد سوار دییس را اهش بد مگو

عرض کند کہ تبدیل سین مہملہ با معجمہ وبالعکس آن در فارسی آمدہ ہمچو (کستی) و (کشتی) و (شار) و (سار) پس (اردیس) و (اردیش) ہر دو صحیح باشد (اردو) (۱) وہ تختہ جس پر پرستش - پوجے کا سامان رکھیں - مذکّر (۲) بکری کے بالوں سے بٹی ہوئی رسّی (مؤنث)

اردیش | بروزن اردیس کہ گذشت - بقول صاحب جامع مرادفش بمعنی اوّل وصاحبان برہان وسراج ہم بذیل (اردیس) ذکر این کردہ اند کہ گذشت - بخیال ما این مبدّل آنست یا آن مبدّل این کہ صراحت تبدیل ہمانجا کردہ ایم (اردو) دیکھو اردیس -

اردین | بقول صاحبان برہان وجامع وہفت وآنند وشمس وجہانگیری بروزن پروین تجربہ و امتحان و آزمایش را گویند - صاحب رشیدی گوید کہ بممدودہ نیز آمدہ - خان آرزو بذیل لفظ آزروند ذکر این بہمین معنی کردہ مؤلّف عرض کند کہ ما در ممدودہ استعمال این نیافتیم واگر باشد نتیجہ لب ولہجۂ مقامی بیش نیست - باقی حال این اسم جامد زبان فارسی است وبخیال ما لغت ژند وپاژند ولیکن صاحب جہانگیری در دستور چہارم خاتمۂ کتابش ذکر این نکرد واللہ اعلم (اردو) دیکھو اروند کے آٹھویں معنی -

ارّہ | بقول بہار بروزن درّہ افزاریکہ درودگران ومانند آنہا دارند صاحب سروری گوید کہ بمعنی اوّل ہمان (ار) کہ گذشت وآن را بعربی منشار گویند وبہ تخفیف نیز آمدہ (حکیم اسدی ـــ) چو بر فرق جم ارّہ دندان نہاد ؛ جم ارّہ بر دندان بدندان نہاد ؛ معاصرین عجم ہم استعمال این کنند وصاحب رہنما بحوالہ سفرنامۂ ناصرالدین شاہ قاچار ذکر این کردہ مؤلّف گوید کہ حقیقت این بر (ار) بیان کردہ ایم کہ مخفّف (ارّہ) باشد (اردو) دیکھو ار کا پہلا نمبر -

ارّہ بر سر گذاشتن مصدر اصطلاحی۔ کنایہ (۱۳۰۹)
باشد از دو نیم کردن و مجازاً بمعنی قتل کردن و مبتلائے آفت کردن ہم (صائب ؎) نیست ممکن برگرفتن دیدہ از رویش مرا ٭ ارّہ گر بر سر گذارد تیغ ابرویش مرا ٭ (اردو) آرے سے چیرنا۔ امیر فرماتے ہین کہ مشہور ہے کہ بعض جابر بادشاہون کے عہد مین مجرم آرے سے چیرے بہی جاتے تہے۔ قتل کرنا۔ آفت ڈہانا۔ انہین معنون مین (آرا سر پر چلانا) کہ سکتے ہین۔ اسی کے لازم کا استعمال ایک مثل سے ثابت ہے ''آرے سر پر چلگئے تو بہی مدارہی مدار'' آرے چلانا۔ بقول امیر مجازاً سختی اور بیداد کرنا (ناصر ؎) کیا شانہ دشمن نے اس زلف مین ٭ مرے سر پہ آرے چلا یا کیا ٭

ارّہ جان اصطلاح۔ بقول برہان وجہانگیری وصفت و اننداج ثانی مشدّد و جیم بروزن پہلوان (...) نام شہریست کہ مابین آن و شیراز شش منزل فرسنگ راہ ست و آنرا عوام ارّہ غان خوانند باغین نقطہ دار مؤلف گوید کہ مخفف این بدون تشدید رای مہملہ وحذف ہای ہوّز (ارجان) ہم آمدہ کہ بجایش گذشت عجبی نیست کہ فارسیان این شہر را نظر بخصوصیاتش باضافت ہای ہوّز (ارّہ جان) نام نہادہ باشند یا بنظر جنگ وجدالی کہ درین واقع شدہ باشد بدون اضافت (ارّہ جان) بمعنی سخت جان گفتہ باشند بہرحال وجہ تسمیہ این معنی دارد و (ارغان) بغین معجمہ مبدل است کہ جیم عربی وغین معجمہ باہم بدل شوند ہمچو (مفلاج) و (مفلاغ) کہ بمعنی بازی مخصوص است۔ (اردو) ارّہ جان ایک شہر کا نام ہے جو شیراز سے ساٹھ فرسنگ پر واقع ہے۔ (مذکر)

ارّہ زبان اصطلاح۔ بقول صاحب بحر و ضمیمہ برہان و شمس و مؤید مردم تند و تیز حرف زنندہ را گویند مؤلف گوید کہ معنی لفظی اینا کسی کہ زبان او مثل ارّہ سخت و تکلیف رسان است

کنایہ باشد و اسم فاعل ترکیبی (اردو) سخت زبان
اردو مین اُس شخص کو کہ سکتے ہین جو درشتی اور
سختی کے ساتھ گفتگو کرے۔

ارّہ غان ہمان ارّہ جان است گذشت
ماصراحت کافی ہمدر آنجا کردہ ایم (اردو)
دیکھو ارّہ جان۔

ارہفت بقول صاحب برہان وہفت دانند بروزن زربفت یکی از پیغمبران است باعتقاد
کفرۂ ہند۔ ایشان شش طائفہ اند ہمہ قائل تناسخ۔ گویند چہار ہزار ارہفت خواہد آمد و بعد از ان
آفرینش برطرف خواہد شد۔ صاحب جامع فرماید کہ در ہندی بمعنی پیغمبر و رسول است خان آرزو
در سراج بنقل قول برہان گوید کہ (ارہنت) بنون است نہ بفا و پیش این گروہ پیغمبر نبی باشد
و ایشان ہشتاد و چہار فرقہ اند کہ موسوم است بہ (سراوگی) قائل بست و چہار (ارہنت) بمعنی
پیش قومی کہ آدمی باشد از قید ہستی خلاص یافتہ نیز فرماید کہ درین لفظ تنہا صاحب برہان غلط نکردہ است
بلکہ مثل علامہ میر غیاث الدین منصور وغیرہ۔ ہر کہ از دیار اہل ہند کما ینبغی آگاہی نداشتہ باشد این قسم
غلطی ہا کند۔ (اردو) ارہنت۔ بقول خان آرزو زبان سنسکرت مین ایک پیشوا سے فرقۂ سراوگی
کو کہتے ہین جو آدمی ہوا اور قید ہستی سے خلاص پا چکا ہو۔

(الف) ارّہ کش استعمال۔ صاحب آنند
(ب) ارّہ کشیدن بذکر (الف) گوید کہ
مباشر ارّہ را گویند و صاحب آصفی ذکر (ب)
کردہ از معنی ساکت مؤلف عرض کند کہ (ب)
مصدر است مرادف (ارکشیدن) کہ گذشت

بمعنی کار از ارّہ گرفتن و ارّہ راندن بر چیزی و کنایہ
باشد از مبتلای مصیبت کردن ہم و (الف) اسم فاعل
ترکیبی آن بمعنی ارّہ کشندہ (ظہوری ع) چو
از جام شد پنجہ اجم جدا ؛ بفرقش کشید ارّہ دست بلا
(اردو) (الف) آرا کش۔ بقول امیر ہ جو

آرے سے لکڑی چیرنے کا پیشہ کرے صحیح ارّہ کش ہے مگر زبان پر یوں نہیں ہے (ب) آرا چلانا - دیکھو ارّہ بر سر گذاشتن -

ارّہ گذاشتن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت و از صائب سندی پیش کردہ (ف) گر احتیاج ارّہ گذارد تبارکش بتحیر ٭ کجا بہ ہیچو خودی التجا برد ٭ مؤلف گوید کہ مجرد ارّہ گذاشتن چیزی نیست و از سند صائب استعمال (ارّہ بتارک گذاشتن) ثابت و این از قبیل (ارّہ بر سر گذاشتن) کہ گذشت (اردو) دیکھو ارّہ بر سر گذاشتن - جسپر امیر نے اسکے ترجمہ میں کامل صراحت فرمائی ہے -

ارہنت | ماخذ این بحوالہ خان آرزو بر (ارہنت) کردہ ایم (اردو) دیکھو ارہفت -

ارہنگ | بقول صاحب برہان و انند و ہفت و سراج بروزن فرہنگ نام قصبہ ایست از بدخشان و دران قصبہ زیارت گاہی است و باعتقاد مردم آنجا سر امام حسین علیہ السلام در آنجا مدفون است و آنرا (ارہنگ حسین) ہم گویند - صاحب ہفت صراحت کند کہ در آخر این کاف فارسی است - صاحب جہانگیری و رشیدی بر (نام قصبۂ از بدخشان) قانع - صاحب مؤید بدون نون (ارہگ حسین) نوشتہ گوید کہ در فرہنگ (ارہنگ) بنون است مخفی مبادکہ بخیال ما این مرکب است از (ار) کہ بزبان ترکی معنی مرد و مجازاً بمعنی صاحب مستعمل و (ہنگ) بقول برہان بمعنی وقار و غار و شگاف کوہ و زر و یاقوت و نگہداری و غمخواری پس عجبی نیست کہ این قصبہ را بوجہ دفن سر مبارک این نام کردہ باشد کہ معنی لفظی آن با وقار یا صاحب غمخواری و نگہداری باشد یا دران موضع غاری یا شگافی در کوہ باشد یا معدن یاقوت و بدینوجہ کہ معدن متعلق بہ بدخشان است جا دارد کہ وجہ تسمیۂ این کان یاقوت را دخلی باشد واللہ اعلم -

(اردو) بدخشان کے ایک موضع کا نام (ارہنگ) سے ہے۔ مذکر۔

ارّہ نہادن استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت و از صائب سند آوردہ (ص) سرو اگر جلوہ کند پیش قدر عنایش ٭ قمری از شہپر خود ارّہ نہد بر پایش ٭ بنجیال ما مجرد (ارّہ نہادن) چیزی است یکی از کلام صائب - - - - - - - -

ارّہ نہادن بر پا بمعنی بریدن پا ثابت است (اردو) پاؤن کاٹنا - پاؤن پر آرا چلانا ۔

ارے بقول بہار و انند (۱) بالفتح و یای مجہول کلمہ ندا است و مشترک در ہندی عوام (حکیم شرف الدین شفائی ص) اری گیدی تو کجا و رگ کجا شعر کجا ٭ لاف چیزی کہ ندانی چہ زنی پیش کسان ٭ صاحب منتخب گوید کہ (۲) در زبان عرب بالفتح کینہ ورشدن و (۳) عسل کردن زنبور۔ و بقول صاحب مؤید (۴) در ترکی زبان بفتح اوّل و کسر دوم بمعنی زنبور۔ صاحب کنز کہ محقق ترکی زبان است فرماید کہ بفتح اوّل و کسر دوّم (۵) بمعنی پاک است و بکسر اوّل و دوّم (۶) سطبر و فربہ و محکم و صاحب لغات ترکی بتصدیق معنی چہارم فرماید کہ (۷) بمعنی یوز ہم آمدہ مؤلف گوید کہ استعمال این معنی اوّل در معاصرین عجم حالا متروک است و دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد عجبی نیست کہ فارسیان این را از سنسکرت گرفتہ باشند کہ بقول صاحب ساطع بہمین معنی در سنسکرت آمدہ و در محل تحقیر مستعمل است (اردو) (۱) ارے بقول امیر کلمۂ خطاب حرف ندا (تحقیر او ربے تکلفی سے) اے - او - ابے کی جگہ مستعمل ہے (داغ ص) ہمارے ہاتھ سے دامن بچا کر ٭ ارے بیداد گر جاتا کہاں ہے ٭ (آتش ص) رو ئی یہ کہ بیت اشکون کے ریلے سے بہائے ٭ کیا کام کیا تو نے خدا سمجھے ارے آنکھ ٭ –

(۲) کینہ رکھنا - بقول آصفیہ عداوت رکھنا - دشمنی رکھنا - کپٹ رکھنا - (۳) زنبور کا شہد بنانا (۴) زنبور - بقول آصفیہ فارسی (مذکر) بھڑ - شہد کی مکھی (۵) پاک - بقول آصفیہ (فارسی) صاف - بے غش - (۶) دبیز - بقول آصفیہ فارسی - موٹا - گاڑھا - گندہ - دلدار - فربہ اور مضبوط اور محکم بھی اردو مین مستعمل ہے (۷) چیتیا - بقول آصفیہ (ہندی) اسم مذکر - یوز ایک درندے جانور کا نام جس کی کمر نہایت پتلی اور جسم پر چتیان ہوتی ہین -

اریب بقول صاحب برہان و رشیدی و ہفت و انند بضم اول وکسر ثانی وسکون تحتانی مجہول و بای ابجد (۱) بمعنی منحرف و کج باشد و ترکان قیقاج گویند - خان آرزو در سراج گوید کہ مرادف (اریو) است و (اریو) مبدل (اریب) - صاحب سروری فرماید کہ (دریب) ہم بدین معنی آمدہ (مولوی معنوی ؎) یک قدم چون زد بہ بالا تا نشیب ؛ یک قدم چون پیل رفتہ بر اریب ؛ صاحب شمس گوید کہ (۲) بزبان عرب بالفتح بمعنی زیرک و عاقل و اراب جمع آن - صاحب منتخب تصدیق قولش کند نسبت واحد - صاحب جہانگیری فرماید کہ بمعنی اول (لاوریب) و (وریب) نیز گویند مؤلف عرض کند کہ بزبان سنسکرت ہمین لفظ بمعنی مکر و پیچ آمدہ (کذا فی الساطع) پس عجبی نیست کہ فارسیان این را بمعنی منحرف و کج استعمال کردہ باشند بتصرف خفیف ؛ معنی (اردو) (۱) اریب - بقول امیر (فارسی) منحرف آڑا - ترچھا - عوام - اوریب بولتے ہین مؤلف عرض کرتا ہے کہ ہماری تحقیق مین یہ زبان سنسکرت کا لفظ ہے اسکی حقیقی معنی مکر او رپیچ کے ہین فارسیوں اور زباندانان اردو نے معنی مین خفیف سا تصرف کیا ہے اور ہار اردو کے بعض محاورات سے معنی حقیقی

تصدیق ہوتی ہے جیسے (اریب کی باتین) بقول امیر ہار پیچ کے فقرے - فریب دینے کی باتین - اور (اریب کی چال) بقول امیر دغا فریب کے کام - (۳) زیرک - عاقل (دیکھو اریش)

اریحا بقول برہان و ہفت و انند بر وزن سیحا نام دہلیست در ولایت شام - صاحب شمس فرماید کہ این لغت عربی است وحضرت یوشع علیہ السلام این را فتح کردہ بود - صاحب جہانگیری در دستور پنجم خاتمۂ کتاب بذیل لغات غریبہ ذکر این کردہ وصاحب منتخب ہمزبان صاحب شمس (اردو) اریحا - ایک موضع کا نام ہے جو ولایت شام مین واقع ہے - کہا گیا ہے کہ یوشع علیہ السلام نے اسکو فتح کیا تھا -

ارید برید بقول برہان وہفت بکسر اول وثانی وسکون ثالث ودال وکسر بای ابجد ورای قرشت وتحتانی ساکن ودال دیگر این لغت از توابع است ومعنی دوائی باشد مانند پیاز - میان شگافتہ وازسیستان آرند ، بر بواسیر طلا کنند نافع باشد وخوردن آن زبان را خون حیض بکشاید - صاحبان انند وشمس باتفاق برہان صراحت کنند کہ لغت زبان فارسی است مؤلف گوید کہ این ہمان است کہ در رمد ودہ ہم گذشت - صاحب محیط این را ممدودہ (آرید برید) نوشتہ فرماید کہ دوائی است فارسی مثل پیاز شگافتہ - وطن این سیستان گویا کہ آن بیخ ولبوس است کہ آن سوسن تری سرخ باشد وبقول انطاکی بیخ سوسن سفید کہ بفارسی سوسن آزاد نامند کہ زنبق عبارت ازان است گرم وخشک در سوم جاذ وجذاب ومحلل فضول ومنقی سطوح اعضا وغسال حرک است طلای آن نافع بواسیر واگر یکدرم بخورند ادرار حیض محتبس بقوت نماید - شربت آن یکدرم است مؤلف عرض کند کہ بخیال ما

اصل این بید باشد و بغیر ممدودہ نتیجۂ لب ولہجۂ مقامی است نسبت وجہ تسمیۂ این عرض می شود
کہ خان آرزو در سراج بذیل ممدودہ فرماید کہ آنچہ صاحب برہان گوید کہ از اتباع است خطاست
چراکہ اتباع۔ دو کلمہ بیک وزن باشد و اسم چیزی نباشد (انتہی) پس بخیال ما این اسم بمعنی
حقیقی لفظ باشد یعنی بیارید دوا را و ببرید پول نقش را و بدینوجہ کہ پیدا وار این سیستان بکثرت
است عجبی نیست کہ تجارت این در بلاد غیر فروغ دارد و عاجلانہ بفروش می رود۔ ہر گاہ اہل
سیستان این را می آوردہ باشند دارو فروشان دست بدست می گرفتہ باشند از ینجاست
کہ این دوا بہ (آرید برید) موسوم شدہ باشد۔ واللہ اعلم (اردو) فارسی مین (آرید برید) ایک
دوا کا نام ہے جو سیستان مین پیدا ہوتی ہے اور پیاز سے مشابہ ہوتی ہے بعض اطبا کا قول
ہے کہ یہ سوسن برّی سرخ کی جڑ ہے بعض کا خیال ہے کہ سوسن آزاد یعنی سوسن سپید کی
جڑ ہے۔ سوّم درجہ مین گرم و خشک بواسیر کے لئے انفع بخش۔ اسکو بقدر یک درم کھانے سے
رکا ہوا حیض قوّت کے ساتھ جاری ہوتا ہے۔

(الف) اریس | بقول برہان و ہفت و جہانگیری با تحتانی مجہول بروزن انیس (۱) بمعنی
زیرک و ہوشیار باشد و در عربی (۲) بمعنی متلبع آمدہ و بکسر اوّل و ثانی مشدّد در عربی (۳) بمعنی
مزارع و زراعت کنندہ۔ خان آرزو در سراج بذکر معنی اوّل فرماید کہ شین معجمہ ہم می آید
کہ مبدّل است۔ صاحب رشیدی ہم بمعنی اوّل قانع و صاحب شمس بمعنی سوّم بدین صراحت
کہ بالفتح و بالکسر و تشدید رای مہملہ باشد۔ صاحبان انند و جامع۔ صرف معنی اوّل و سوّم را
نوشتہ اند و بقول انند بحوالۂ منتہی الارب بمعنی امیر ہم آمدہ و صاحب سوار السبیل ہم ذکر این کردہ

در منتهی الارب متحقق است که بمعنی سوم بفتح اول و دوم بدون تشدید و نیز بفتح اول وکسر دوم و تشدید رای مهمله هر دو آمده و بمعنی امیر بدون تشدید راست و نیز بقولش (۴) نام چاهیست در مدینهٔ منوره نزدیک مسجد قبا پس بخیال ما مقصود برهان از معنی دوم امیر است مؤلف عرض کند که (ارش) بمعنی اول بر سو ۷۳ می نمبرش گذشته است و مانسبت ماخذش هم همدر انجا تحقیق کرده ایم پس بخیال ما اصل این ---------------

(ب) اریش | به شین معجمه باشد و الف مبدل این که فارسیان شین معجمه را به سین مهمله بدل کنند همچو (شار) و (سار) اندرین صورت نسبت (ب) این قدر قابل صراحت است که ترکان (ارش) را که بجایش گذشت بیای اظهار کسرهٔ رای مهمله نوشته اند و فارسیان آن یا را داخل لغت کردند دیگر هیچ - صاحبان برهان و جامع و سروری و هفت و انند (ب) را بمعنی اول مرادف الف گفته اند و فی الحقیقت (الف) مبدل (ب) باشد و خیال ما درین تبدیل بالعکس خان آرزوست بوجهی که بمعنی چهارم (ارش - بدون یا) ذکرش کرده ایم (اردو) (۱) دیکھو ارش کے تیسرے معنی (۲) امیر - بقول امیر (عربی) کارفرما - دولتمند - بڑا آدمی (ناسخ ؎) اس امیر باکرم کی مدح خوانی کے لئے ٭ کیا عجب گر وا ہوئے طوطی سے منقار آئینہ ٭ (۳) کسان - بقول آصفیہ (ہندی) اسم مذکر کاشتکار - مزارع - کھیتی باڑی کرنے والا - (۴) ایک کنوین کا نام عربی مین اریس ہے جو مدینۂ مطہرہ مین واقع ہے - مسجد قبا کے پاس -

اربیک | بقول صاحب برہان و ہفت و انند بروزن شریک بلغت ژند و پاژند بمعنی

دُور است که مقابل نزدیک باشد و بقول صاحب شمس در عربی زبان (۲) نام وادیی است
است و (۳) تخته های آراسته صاحب مؤید نسبت معنی دوم فرماید که در تاج اللغات بازای
سجه آمده - صاحب جهانگیری در دستور چهارم خاتمه کتاب بذیل لغات ژند و پاژند ذکر این
کرده - صاحب منتخب تصدیق معنی دوم می فرماید - بقول صاحب کنز (۴) بکسر اول و ثانی
بمعنی عمل و کار مؤلف گوید که اسم جامد فارسی قدیم است و بر زبان معاصرین عجم متروک
و معنی سوم از لغات عرب بتحقیق نرسید (اردو) (۱) دور بقول آصفیه (فارسی) بعید فاصله
(۲) ایک وادی عرب کا نام (اریک) ہے (۳) آراستہ تختے مذکر - (۴) عمل - بقول
آصفیه (عربی) اسم مذکر - کام - کاج - کار - دهندا -

اریکه نشین | استعمال - بقول صاحب انند بحواله فرهنگ فرنگ - مرکب - فارسی است
بمعنی تخت نشین دیگر کسی از محققین ذکر این نکرد - مخفی مباد که اریکه بقول منتهی الارب لغت
عرب است بفتح اول و کسر ثانی و سکون تحتانی و فتح کاف بمعنی تخت آراسته و سریری
که بران حجله یا شامیانه باشد و (ارائک) جمع آن - پس فارسیان این را با صیغهٔ امر مصدر
نشستن مرکب کرده بمعنی تخت نشین گرفتند که اسم فاعل ترکیبی است (اردو) تخت نشین
اردو میں کہ سکتے ہیں تخت شاہی پر بیٹھا ہوا - سلطنت ران - صاحب آصفیہ نے
(تخت نشینی) کا ذکر - اور (تخت نشین) کو ترک فرمایا ہے -

اریو | بقول صاحب سروری و رشیدی مرادف و مبدل (اریب) است که گذشت
(خان آرزو هم تبدیل لفظ (اریب) ذکر این کرده (بو ربهای جامی ۵) بربین میانت بازه نکو ستش

زدن گردن تو بتیغ اریو۔ مؤلف گوید کہ فارسیان بہ تبدیل بای موحدہ با واو (اریب) را (اریو) کردہ اند ہمچو (آب) و (آو) پس بضم اول و کسر دوم باشد مثل (اریب) (اردو) دیکھو اریب کا نمبر (۱)

الف مقصورہ بازای ہوّز

از بفتح اول و سکون ثانی بقول بہار ترجمہ (من) باشد مؤلف گوید کہ صلہ و (۱) بمعنی زائدہ چنانکہ (از وگفتم) یعنی گفتم او را (باقر کاشی ؎) تو خود کی می کنی از من فراموش۔ کجا جان میکنید از تن فراموش۔ (اردو) بقول آصفیہ (سے) علامت مفعول ہے جیسے "اس سے کہدو"

(۲) از۔ بقول بہار گاہی معنی اضافت نیز کند چنانکہ فردوسی گوید (؎) سپاس از خداوند خورشید و ماہ۔ کہ دیدم ترا زندہ در رجایگاہ۔ صاحب تحقیق القوانین ہم ذکر این کردہ چنانکہ (این آدم از کیست) صاحب قوانین دستگیری فرماید کہ دریںجا از بمعنی تبیین است (غنی ؎) رسانی ای صبا ہر جا کہ بینی آن نکو رو را۔ سلام از دل پیام از جان و از من بندگی او را۔ (اردو) اس موقع پر اردو میں بحالت تانیث مضاف الیہ کلمہ (کی) کا استعمال ہوتا ہے جیسے۔ "خدا کی تعریف کرو" اور بحالت تذکیر مضاف الیہ کلمہ (کا) کا استعمال ہے جیسے "اونکا حکم" اور کبھی کلمہ (سے) سے بھی (کے) کے معنی پیدا ہوتے ہیں دیکھو نمبر (۶) اسی طرح "سرکار سے حکم حاصل کرو" یعنی سرکار کا حکم حاصل کرو"

(۳) از۔ افادہ معنی نسبت ہم کند۔ چنانکہ (این از ان بہتر است) یعنی بہ نسبت آن۔ (اردو) سے بقول آصفیہ نسبت کے واسطے جیسے "یہ چیز اس سے اچھی ہے" یعنی اسکی نسبت۔ "ایک سے دو بھلے" یعنی ایک کی نسبت دو۔

(۴) از بقول صاحب مفتاح القواعد افادۂ معنی ظرفیت کند و آنرا ظرفیہ نامند چنانکہ (ع) ادیم از چہل روز گردد تمام ؎ این ظرف زمان است و برای ظرف مکان (از خانہ بیرون رفتم ؎ (اردو) بقول صاحب آصفیہ (سے) بمعنی اندر سنیچ مستعمل ہے جیسے " ہنڈے سے گھی نکالو " " پتیلی سے سالن نکالو " یہ مثال ظرف مکان کی ہے اور ظرف زمان کے لئے اردو مین کلمہ (مین) کا استعمال ہے جیسے " چالیس دن مین چمڑے کی دباغت ہوتی ہے " چار روز مین یہ کام تمام ہوگا "

(۵) از - بقول صاحب تحقیق القوانین بر ابتدای مسافت چیزی دلالت کند چنانکہ (سیر کردم از مکہ تا بصرہ) و گرسنہ بودم از شنبہ تا جمعہ) (اردو) بقول آصفیہ کلمۂ (سے) ابتدا کیلئے مستعمل ہے زمانہ سے تعلق ہو خواہ مکان سے جیسے " گھر سے بازار تک گیا " کل سے راہ دیکھ رہا تھا "

(۶) از - بقول صاحب قوانین برای بیان ماقبل آید چنانکہ (آنکس فراوان متاع از جواہر و پارچہ ہا با خود آورد) و ہمچنین درین مصرع (حزین ع) ترا شد از دل سنگین من بتخانہ را آذر (عرفی ؎) جایم از دیدہ کند عقل و جبینم دارد ؎ ہر کہ را کعبۂ مدح تو بود ناصیہ سای پنجیال تا این ہمان نمبر (۴) باشد کہ گذشت اضافی گوئیم یا تبیینی (اردو) بقول صاحب آصفیہ (سے) بیان کے لئے بھی مستعمل ہے جیسے " اسے کپڑے پیسے کھانے پینے سے کیا کمی ہے " مؤلف کی راے مین یہ مثال صاف نہین ہے بلکہ (بیانیہ) کی مثال یہ ہے " بہت سامال و اسباب جواہر و پارچہ سے اسکے پاس ہے " (دیکھو نمبر ۴)

(۷) از بقول صاحب قوانین بنا بر مجاورت آید چنانکہ (بیرون آمدم از شہر) (اردو)

بقول صاحب آصفیہ (سے) دوری کے لئے بھی مستعمل ہے جیسے "یہ چیز ہاتھ سے پھینکا"

(۸) از- بقول صاحب قوانین متضمن معنی استعانت باشد چنانکہ (بریدم سر دشمن را از خنجر) (اردو) بقول آصفیہ (سے) مدد کے واسطے بھی مستعمل ہے- جیسے "توپوں سے قلعہ لیا" "سو سواروں سے شہر لیا"

(۹) از- بقول صاحب قوانین- مفید معنی بعض باشد چنانکہ (سخاوت از شمائل کریمہ است وبخل از خصائل ذمیمہ)" (اردو) بقول صاحب آصفیہ (سے) بعض یا بعضیت کیواسطے بھی مستعمل ہے جیسے "ہندوؤں سے ایک وہ بھی ہے" یعنی ہندوؤں میں سے -

(۱۰) از- بقول صاحب قوانین متضمن معنی سبب بود چنانکہ (قول سعدی) گربہ در خانہ امین است از کم آزاری وگرگ در صحرا سرگردان است از بدکرداری)" (اردو) بقول آصفیہ (سے) سبب یا علت کے واسطے جیسے "غل سے کان پھٹے جاتے ہیں" یعنی غل کے سبب سے

(۱۱) از- بقول صاحب قوانین بمعنی طرف می آید چنانکہ (خسرو سے) لبی داری شراب آسا دلی دارم کباب از تو؛ بیا بنشین حریفانہ کباب از من شراب از تو؛ (اردو) سے طرف کے معنوں میں بھی مستعمل ہے جیسے "خردوں سے خطا اور بزرگوں سے عطا"

(۱۲) از- بقول صاحب مفتاح القواعد بمعنی بر ہم آمدہ کہ ترجمہ (علی) است وآن را استعلا نام است چنانکہ (فلان از نفس خود بخیلی می کند مؤلف گوید کہ فارسیان در ہمچو مقام کلمہ (با) استعمال کنند وبرای این صاحب قوانین دستگیری سند ہا آوردہ (حافظ شیرازی سے) اعتمادی نیست بر کار جہان؛ بلکہ از گردون گردان نیز ہم؛ (منہ سے) کو ہی ناموس تو

کنگرہ عرش زنیم ٭ علم عشق تو بر بام سمٰوات بریم ٭ (اردو) بقول آصفیہ (سے) بمعنی اوپر مستعمل ہے۔ جیسے سیڑھی سے گرا۔ کوٹھے سے گرا۔

(۱۳) از بقول صاحب قوانین دستگیری بمعنی مع آید و این را معیّت نامند چنانکہ (خواجہ جمال الدین سلمان سہ) جان زندگی از چشمہ پُر نوش تو دارد ٭ دل بستگی از سنبل گل پوش تو دارد ٭

(اردو) بقول صاحب آصفیہ (سے) بمعنی ساتھ ہمراہ مستعمل ہے جیسے "سالن سے روٹی کھائی" مؤلّف عرض کرتا ہے "مجھکو اس سے محبت ہے" یعنی اس کے ساتھ۔

(۱۴) از۔ بقول صاحب قوانین دستگیری بمعنی تخصیص ہم۔ چنانکہ (رنجیدم از فلان) و (این اسپ از فلان است) (نظامی سہ) از و بوم وکشور بیک بارگی ٭ ستوہ آمدند از ستمکارگی ٭

مؤلّف گوید کہ بہترین مثال این (از ماست کہ بر ماست) (اردو) اردو مین اس کے لئے کلمہ (ہی) یا اس کا مخفف صرف یای معروف زیادہ کرنے سے۔ جیسے "خدا ہی سے امید ہے" "اُسی سے توقع ہے" اور بعض مواقع مین صرف کلمہ (سے) سے بھی تخصیصی مقصد حاصل ہوتا ہے جیسے "تم مجھ سے کام رکھو" یعنی مجھی سے کام رکھو۔

(۱۵) از۔ بقول صاحب قوانین دستگیری برای اعراض ہم آید۔ مثال این از کلام سعدی است (سہ) صاحب دلی بمدرسہ آمد ز خانقاہ ٭ بشکست عہد صحبت اہل طریق را ٭ گفتم میان عالم و عابد چہ فرق بود ٭ تا کردی اختیار از آن این فریق را ٭ یعنی آنرا ترک کردہ این فریق را اختیار کردی۔ (اردو) صاحب آصفیہ نے صرف کلمہ (سے) کا استعمال ان معنون میں نہیں لکھا لیکن کہہ سکتے ہین کہ "آپ دلی سے حیدرآباد مین آبسے" یعنی دلی چھوڑ کر۔

(۱۶) از بقول صاحب مفتاح زائد ہم آید چنانکہ (ع) نہ از بہر آن می ستانم خراج ؛ (اردو)
کلمہ (سے) اردو مین بھی بعض موقعون پر زائد مستعمل ہے جیسے " انھون نے بہت سے انار
مجھکو دیدیے۔

(۱۷) صاحب قوانین دستگیری فرماید کہ (از) گاہی حذف ہم می شود چنانچہ حافظ (ﮦ)
ازین شعر تر و شیرین ز شاہنشہ عجب دارم ؛ کہ سر تا پای حافظ را چرا در زر نمی گیرد ؛ یعنی از
سر تا پا (نظامی ﮦ) سکندر کہ کرد آن عمارت گری ؛ کجا تا کجا سد اسکندری ؛ (خاص
ﮦ) وعدهٔ وصلی کہ ہمہ پارہ یادت رفتہ است ؛ چارہ دردِ من بیچارہ یادت رفتہ است ؛
(اردو) کلمہ (سے) اردو مین بھی اپنے موقع اور مقام کے لحاظ سے کبھی حذف ہوتا ہے
جیسے (ع) دونون مین کہنے سننے سے عداوت آہی جاتی ہے ؛ یعنی کہنے سے اور سننے سے
بالجملہ بخیال ما (از) صلہ ایست کہ با مصادر مختلفہ آمدہ معانی مختلفہ پیدا کند کہ انحصار آن درین
موقع بسیار مشکل است و ضرورتی ندارد و بسیاری ازین قسم معانیش در مرکبات این باب می آید

از آب بر آمدن | مصدر اصطلاحی۔ بقول صاحب بحر (۱) ظاہر شدن چیزے
مطلقاً۔ فرماید کہ اگر خوب بر آید۔ خوب از آب بر آمدہ و اگر بد بر آید۔ بد از آب بر آمدہ۔
گویند و بقول بہار (۲) از تنزل بترقی رسیدن و از دنو بعلو بر آمدن خواہ در شرافت خواہ در
رذالت۔ و ذکر معنی اوّل ہم کردہ۔ خان آرزو در چراغ بر معنی اوّل قانع۔ (میر نجات ﮦ)
تا بکی ای شوخ چشم پوچ برائی ز آب ؛ چند لبان حباب سر بہوا داشتن ؛ (اردو)
(۱) ظاہر ہونا۔ (۲) تنزل سے ترقی پانا۔ بری حالت سے اچھی حالت مین آنا۔

از آتش او گرم نشدم و از دود ش مردم (مثل) صاحبان خزینہ و امثال فارسی و احسن ذکر این کردہ اند و از معنی و محل استعمال ساکت اند۔ صاحب احسن بعوض لفظ (مردم) (سوختم) آوردہ **مؤلف** عرض کند کہ فارسیان این مثل را بجای زنند کہ مقصود شان از شکوہ و شکایت مرد بدخصال و مضرت رسان باشد کہ مثال او ہمچو آتش است کہ قبل از انکہ روشن شود و گرمیش مردم را نفع بخشد دودش مبتلای عذاب کند ہمچنین مرد بدخصال اگرچہ صلاحیت امداد دیگران داشتہ باشد ولیکن بیشتر از ان خوی بدش نقصان رساند (اردو) دکن مین کہتے ہین ”روٹی کبھی چولھے مین دھوین نے آنکھین پھوڑ دین“ اس کا یہ مطلب ہے کہ جب آگ سلگے گی تو اسوقت روٹی پکیگی لیکن اس سے پہلے دہوان سارے گھر مین پھیل چکا ہوا اور آنکھین بند ہو رہی ہین اسیطرح بدشخص اگرچہ کچھ نفع پہنچا سکتا ہے لیکن اسکے برے اخلاق نفع سے پہلے نقصانمین مبتلا کر دینگے۔

از آتشہا دودے ندیدہ (مقولہ) بقول صاحب انند بحوالہ فرہنگ فرنگ کنایہ از انقلابات بخت و زمانہ تجربہ ندارد (اردو) گرم و سرد زمانہ سے واقف نہین ہے۔

از آذر پسر چون براہیمی تواند برآمد (مثل) صاحب محبوب الامثال ذکر این کردہ از معنی و محل استعمال ساکت **مؤلف** گوید کہ فارسیان این مثل را بجای زنند کہ مقصود شان از بیان امکانات دنیا باشد کہ از اولاد کافری مسلمانی و از نسل فاسقی عابدی و (ہم برین قیاس) پیدا شدن ممکن است (اردو) دکن مین کہتے ہین ”شیطان کے پیٹ مین فرشتہ“ اسکا یہ مقصد کہ باپ تو مثل شیطان کے خبیث تھا اور اسکا لڑکا فرشتہ صفات نکلا۔ اور ہم نے بعض اہل ہند کی زبان پر انھین معنون مین ”شیطان کے گھر رحمان“ بھی سنا ہے۔

(۱) از آسمان چیزی بر زمین آوردن | مصدر اصطلاحی - بقول صاحب بحر عجم کار
(۲) از آسمان چیزی بر زمین کشیدن | ممتنع الوقوع سرانجام دادن است مؤلف
گوید که این کنایه باشد (مخلص کاشی ۵۳) کند جلوهٔ ناز تو جذبه واروپئ کز آسمان بزمین می کشد
مسیحا را پئ دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد - اگرچه از سند صاحب بحر تمثیل (از آسمان چیزی
بزمین آوردن) پیدا می شود لیکن علمی ندارد که بای موحده بمعنی بر ہم آمده - (اردو) آسمان سے
تارے اتار لانا "بقول امیر دشوار و ناممکن کام کرنا (گلزار نسیم ۵) وہ بولی جو تو کہے زبان سے پئ تارے
تو تاروں آسمان سے (فقرہ امیر) ایسے نایاب اور عالی مضامین کہتے ہین گویا آسمان سے تارے اتار لاتے ہین

از آسمان ہرچہ آمد زمین برداشت | (مثل) صاحبان خزینه و امثال فارسی ذکر این
کرده اند و از معنی و محل استعمال ساکت مؤلف گوید که فارسیان این مثل را بجائی زنند که
مقصود شان از بیان مجبوری فلاکت زده باشد بمقابلهٔ امیری یا ناتوانی بمقابلهٔ پہلوانی یا کم رتبه
بمقابلهٔ بلند پایه یا زبردستی بمقابلهٔ حاکمی و ہم برین قیاس (اردو) دکن مین کہتے ہین "جو برسے
ہمارے سر پر سے" "آسمان کی بلا زمین کے سر" مقصد یہ ہے کہ بیچاری زمین تمام آسمانی آفتون
اور بلاؤن کو سہتی ہے اور نہ سہے تو کیا کرے اور کہان جائے (ع) بہر زمین که رسیدیم آسمان پیداست پئ کا مصداق
ہے یہ مثل اس موقع پر کہی جاتی ہے کہ زبردست جو کچھ کرے زیردست اور غریب کو سہنا پڑتا ہے

از آسیا که برون رفت ترا با سیر و نیم سیر چه کار | (مثل) صاحبان خزینه و امثال فارسی ذکر این کرده
از معنی و محل استعمال ساکت اند مؤلف گوید که فارسیان این مثل را بمعنی زنند که چون کسی در آغاز کار
احتیاط مناسب نکند باید که بر نتیجهٔ آن هرچه باشد صبر کند افادهٔ این مثل نیست که چون غله را بآسیا بری

باید که وزنش کنی تا بعد ازانکه آرد شود حساب تو درست برآید هرگاه احتیاط ضروری است بکار نبرده و غله از آسیا بیرون رفت یعنی آرد شد پس حالا وقت آن نیست که از سیر و نیم سیر حساب کنی (اردو) دکن مین - بھاجی پکاکر کاڑیان چنا" کہتے ہین اسکے معنی یہ ہین کہ ساگ بھاجی کو پکانیسے پہلے تنکون سے صاف کرنا چاہئے - پک جانیکے بعد اسکا موقع نہین - اسی طرح غلہ کو پیسنے سے پہلے تول لینا چاہئے کہ کس قدر ہے پسجانے کے بعد سیر و نیم سیر کا حساب دیکھنے سے کیا فائدہ -

ازآن | (از) حرف جر و صلہ کہ بجایش گذشت و (آن) اسم اشارهٔ بعید کہ در ممدوده مذکور شد (۱۳۵۰) و بترکیب هردو (ازان) (۱) بمعنی حقیقی است (انوری ؎) کورده و زرخ مرگ آتش ازان تیغ ستده ٭ کوزهٔ جنت جان مایه از آنجام گرفت ٭ و (۲) بمعنی بدان وجه و بدان سبب که در اصل وجه و سبب دران محذوف است و اشارهٔ (آن) بطرف اوست (انوری ؎) بیدست توکس را ببرادی نرسد دست ٭ بوسیدن دست تو ازان معتبر آمد ٭ (۳) بمعنی مملوک و این معنی متعلق است از معنی ہشتم کلمهٔ (آن) که در ممدوده بمعنی مال و ملکیت گذشت یعنی لفظی این (از ملک) باشد و بمعنی ملک مستعمل (استادی ذکا ؎) دل برو که برد بستان برد ٭ دل بود ازان او ازان برده ٭ در کتابت و قرارت ممدوده بمقصوره بدل شده است اگرچه نوشتن مد بر الف دوم خلاف رسم الخط نباشد ولیکن خواندنش غیر فصیح (اردو) (۱) اس سے (۲) اسوجہ سے (۳) ملک بقول آصفیہ (عربی) اسم مؤنث - مال -

ازآن باز | استعمال بقول صاحب اسنادنجوی فرهنگ فرنگ بمعنی ازان وقت و ازان زمان - مؤلف گوید که در روزمرهٔ معاصرین عجم هم مستعمل است بمعنی زان پس (اردو) پھر اسکے بعد

(۱۳۵۱) **از آن پس** (استعمال) بمعنی بعد از ان و پس از ان باشد و بحذف الف (زان پس) ہم آمدہ اگرچہ درین ہم الف دوم ممدودہ باشد ولیکن در کتابت و قرارت مد حذف شود و بمقصورہ مستعمل متقدمین و متاخرین استعمال این کردہ اند و معاصرین ہم برزبان دارند (اردو) اسکے بعد۔

از آنجا بقول بہار (۱) بمعنی برای آن۔ (خواجہ نظامی ے) مگر بار برگنج ازانجا نشست ٭ کہ تاراج گان مہرہ ناید بدست ٭ مؤلف گوید کہ این مجاز باشد و (۲) بمعنی حقیقی یعنی از ان مقام مخفی مباد کہ مد الف دوم خصوصاً در قرارت حذف شود کہ خلاف فصاحت است (اردو) (۱) اسوجہ سے۔ اسلئے۔ (۲) وہان سے۔

از آنجا راندہ و از اینجا ماندہ (مثل) صاحبان امثال و خزینہ ذکر این کردہ اند و از معنی و محل استعمال ساکت مؤلف گوید کہ فارسیان این مثل را بجائی زنند کہ کسی با دو کس علاقہ داشتہ باشد و یک سوی را اختیار نکند و بالآخر از ہر دو ناکام شود (اردو) (ع) نہ خدا ہی ملا نہ وصال صنم نہ ادھر کے ہوے نہ ادھر کے ہوے ٭ صاحب آصفیہ نے لکھا ہے "نہ اللّذی نہ اُللذی" (غلط العوام) نہ ادھر کا نہ اُدھر کا۔ گھر کا نہ گھاٹ کا" (کن مین کہتے ہین" یہ بھی گیا وہ بھی گیا" حاصل یہ ہے کہ جس نے کسی کام مین یکسوئی اختیار نہ کی ہو اور دو شخصون سے تعلق رکھا ہو اور ہر ایک کے پاس اپنی خصوصیت کا دم بھرتا ہو وہ ہمیشہ دونون کے پاس بے اعتبار رہتا ہے اور بالآخر اس کو اس طرز عمل سے نقصان پہنچتا ہے اور ایسے ہی موقعون پر ان کہاوتون کا استعمال ہوتا ہے

از آنجا کہ بقول صاحب غیاث بحوالہ بہار بمعنی (برای آن) و بہار ذکر این بدون کاف کردہ کہ گذشت مؤلف گوید کہ غیاث

تصرف کرده است که کاف در آخر زیاد کرد۔ به تحقیق ما معاصرین عجم این را در ابتدای تحریر واقعهٔ استعمال کنند بمعنی (بدین وجه که) (گلستان سعدی) از آنجا که سلامت حال درویشان است گمان فضولش نبردند و بیاری قبولش کردند" مخفی مباد که ترک مد از الف و توهم در قرارت فصیح باشد و اگر در کتابت هم ترک کنند عیبی ندارد (اردو) بدینوجہ کہ۔ اسوجہ سے کہ۔ اسلیئے کہ۔

از آنجهان آمدن مصدر اصطلاحی۔ بقول صاحب بحر عجم از بیماری مہلک رهائش و صحت یافتن۔ صاحب ضمیمهٔ برہان ہم ذکر این ہمین معنی کرده حیف است که سندی پیش نشد و بخیال ما این کنایه باشد (اردو) نئے سرے زندگی پانا۔ مردون کو دغا دینا۔ موت کے منہ سے بچنا۔

از آنجهانی اصطلاح۔ بقول صاحب بحر عجم مرادف (از آن جهان آمدن) صاحب مؤید بحوالۂ قنیه ذکر این کرده فرماید که معنی ترکیبی از آن جہان ہستی و آنکه از مرض موت صحت یافته باشد۔ مؤلف عرض کند که کسی از مرض الموت صحت نمی یابد و مقصود فاضل محقق از مرض مہلک باشد و در آخر این یای نسبت است ندای علامت واحد حاضر و معنی لفظی این۔ صاحب آنجہان یعنی آنکه ازین جہان گذشت و مرد و اینجا انتہای مبالغه باشد به بیان حالتش که از مرض مہلک نجات یافت۔ کنایه از شخص صحت یافته از مرض مہلک (اردو) دوبارہ زندگی پایا ہوا مردون کو دغا دیا ہوا۔ موت کے منہ سے بچا ہوا یعنی وہ شخص جس نے مہلک مرض سے نجات پائی اور تندرست ہوا۔

از آن رو استعمال۔ معاصرین عجم این را (۱) بمعنی از برای آن، استعمال کرده اند۔ صاحب روزنامه بحوالۂ سفرنامهٔ ناصرالدین شاه قاجار گوید که (از آن رو

(۲۵۴۱)

راه می روند) بمعنی (ہمہ بر آن می گذرند) آمده مؤلف گوید که الف دوم اگرچه در اصل ممدوده باشد ولیکن در کتابت وخصوصاً در قرارت مخل فصاحت وبہ مقصوره بدل شده و (ازان رو) (۲) بمعنی حقیقی ہم مستعمل یعنی ازان سبب (اردو) (۱) اس پر سے (۲) اسو جہ سے۔

ازآن سان | استعمال - بقول صاحب تحقیق القوانین - سان را ور الفاظی شمار کنند که افادهٔ تشبیه دہند و بقول برہان سان شبیه و نظیر و طرز و روش پس این مرکب است از (از) و (آن) و (سان) و در استعمال فرس بمعنی ازان طرز و مثل آن وچنان مستعمل چنانکه انوری گوید (ــــه) ر جهان ای زجهان قدر تو بیش ؛ دولت سایه ازان سان گستر ؛ مخفی مبا که الف دوم اگرچه ممدوده باشد مگر در کتابت وخصوصاً در قرارت مقصوره گرفتن اولی وافصح (اردو) اسطرح سے اسطرح - ویسا -

(۱۲۵۴)

ازآن سر | استعمال - معاصرین عجم این را بمعنی ازان طرف استعمال می کنند که (سر) بقول بہار اوّل چیزی وجانب چیزی باشد - صاحب سرگذشت فرماید "می خواستم برگردم دیدم شعله خانم با مردی صحبت کنان ازان سر رو بطرف اطاق می آید" مؤلف عرض کند که الف دوم اگرچه ممدوده باشد ولیکن در کتابت وخصوصاً در قرارت باید که مقصوره گیریم که ممدوده مخل فصاحت است (اردو) اُس طرف سے - اس جانب سے - اُدہر سے

ازآن سیم گون سکهٔ نوبہار | استعمال - صاحب مؤید الفضلا فرماید که کنایه از گلہای سپید است و ذکر این بذیل لغات فرس در الف مقصوره کرده صاحب انند ہم بتقدیم و تاخیر لفظی ذکر این کرده یعنی (ازان سکهٔ سیمگون نوبہار) را ہمین معنی نوشته مؤلف گوید که گلہای سپید را بطور کنایه (سیمگون سکهٔ نوبہار) توان گفت

ولفظ (ازان) درین اصطلاح تسامح محقق
فاضل واضح باد که الف دوم در اصل ممدوده
باشد ولیکن در کتابت وخصوصًا در قراءت
مقصوره آوردن فصیح است (اردو) پیدا
پھول مذکر۔

ازآن کجا استعمال۔ بقول بہار بمعنی از برای
آنکه (میر معزی ؎) تم همیشه چو دال است
ازان کجا زلفت ؛ به دال ماند و خالت چو نقطه
بر سر دال ؛ (وله ؎) در و یاقوت من از ہمت
وجود تو سزد ؛ زان کجا ہمت وجود تو چو بحر است
و چو کان ؛ مؤلف گوید که کاف حذف شده
است یعنی اصل این (ازان کجا که) بود بمعنی ازین
وجه که پس آوردن کاف اولی باشد و در
ثانی الف (از) را تخفیف کردند و (زان) مخفف
ازان است مخفی مباد که الف دوم را مقصوره
آوردن فصیح است از ممدوده اگرچه در کتابت
نوشتن ممدوده نقصانی ندارد ولیکن در قراءت
مقصوره فصیح تر است (اردو) اس وجہ سے
کہ۔ اسلئے کہ۔

(۱۱۶۵۵) **ازآنکه** استعمال۔ بمعنی (بدانتوجه که)
و (ازان سبب که) و (برای آنکه) مرکب
از (از) و (آن) و (که) (انوری ؎)
در جاهی ساخت در دل بدخواه تیغ او ؛
نشگفت ازانکه جای گہر سنگ و آهن است ؛
(وله ؎) ملک را رای تو گرا فزون کند
نشگفت ازانکه ؛ صید کم ناید چو مستظهر بود از
دانه دام ؛ مخفی مباد که الف دوم که ممدوده
باشد در کتابت وخصوصًا در قراءت مقصوره
بدل شود که وجودش مخل فصاحت است۔
(اردو) اس لئے کہ۔ اسوجہ سے کہ۔

(۱۱۶۵۶) **ازآئینه نگین ساختن** استعمال۔ مرادف (آئینه بر انگشتر نشاندن) که در ممدوده
گذشت (صائب ؎) این قوم خودآرا که کنون بر سر دستند ؛ وقت است نگین خود

از آئینہ لبا زند (اردو) دیکھو آئینہ بر انگشتری نشاندن۔

ازابر سیہ باشد افزونی باران ہا (مثل) صاحبان خزینہ و امثال فارسی۔ و احسن ذکر این کردہ از معنی و محل استعمال ساکت اند مؤلف گوید کہ فارسیان ابر سیاہ را علامت باران کثیر دانند وچون گرد و غبار بسیار ببیند کہ علامت آمدن لشکر بسیار است۔ استعمال ہمین مثل کنند مقصود آن باشد کہ فوج بسیار می آید و تخصیص باین نیست بلکہ در دیگر مواقع ہم چون علامتی بہتی برای کارے بنظر آید استعمال این مثل جا دارد (اردو) دکن مین کہتے ہین "کالی گھٹا جم جم برسے" یہ بالکل اسی فارسی مثل کا ترجمہ ہے جس کے معنی یہ ہین کہ ابر سیاہ زیادہ برسنے کی علامت ہے

(۱۲۵۷) **ازابرو گرہ بیرون بردن** (استعمال) بمعنی دور کردن چین جبین و ناگواری طبع چنانکہ ظہوری گوید (ﻫ) شوم سرگشتہ تا کی غیراز پرکار رم اندازد ؛ انسان ابرو گرہ بیرون برد در کار رم اندازد ؛ (اردو) ابرو سے بل نکالنا۔ ناگواری دفع کرنا۔

(۱۲۵۸) **ازاثر دور** (استعمال) بمعنی بی اثر و دور از اثر (عرفی ﻫ) صدرہ اگلندم کمند نالہ بر ایوان عرش ؛ و ز اثر دور است رنج دست بازویم ہنوز ؛ (اردو) اثر سے دور۔ بے اثر۔

(۱۲۵۹) **از اختلاط پہلو تہی کردن** (مصدر اصطلاحی) کنایہ باشد از نپسندیدن اختلاط چنانکہ ظہوری گوید (ﻫ) گہی از اختلاط غیر گو پہلو تہی سکین ؛ کہ بار خاطرت از حرف پہلو دار می مانند (اردو) اختلاط سے پہلو تہی کرنا۔ کنارہ کرنا۔

ازار بقول برہان وہفت بکسر اول بروزن خیار (۱) تن وتک آب را خوانند و (۲) دستار را نیز گویند و (۳) ہر چیز کہ در پای کشند مانند شلوار و تنبان و در عربی (۴) زن باشد کہ در مقابل

مرد است وبمعنی لنگی ولنگ فوطه هم- خان آرزو در سراج بذکر معنی اوّل فرماید که اغلب که
همان شلوار است که در عربی آمده وبمجاز تنک وبن آب را گفته اند- صاحب ناصری نسبت معنی
اوّل سندی از انوری آورده (سلہ) اندیشه در سواحل دریای جاه تو: بسیار غوطه خورده
وی کم ازار یافت: صاحب جامع باتّفاق هر سه معنی اوّل الذکر بر همان نسبت معنی اوّل
صراحت کند که قعر آب است- صاحب جهانگیری ذکر معنی اوّل وسوّم وچهارم کند- صاحب
مؤیّد بذیل لغات عربی نسبت معنی چهارم فرماید که شلوار وماننده آن مثل لحاف کذا فی الصراح
وپاجامه ورخته که از فرو ناف تا ساق می پوشند- بهار گوید که بمعنی شلوار و فرماید که چنانچه دستار
مخصوص است به سر همچنین ازار مخصوص است بر پای پس احتیاج نماند- باین که مضاف
کنند بسوی پای مگر آنگاه که زیادت تصریح منظور باشد بهر تقدیر با لفظ بستن ودر پاکردن ودر پا
کشیدن می آید (حکیم سنائی ۵۳) تا چرخ برکشاد گریبان ز نو بهار: از لاله بست دامن کهسار پا
ازار: (ملّا فوقی ۵۳) یکره بگو بآن لب کم التفات خویش: تا کی کنی ازار تغافل به پای ما
مؤلّف گوید که صاحب منتخب که محقّق لغت عرب است نسبت (ازار) فرماید که بالکسر چادر که
برمیان بندند وشلوار وزن وپوشیدنی (الخ) پس فارسیان در معنی این اینقدر تصرّف کردند که
مجازاً ته آب را گفتند واستعمال این بمعنی دستار هم مجاز باشد- تکمیل بیان ماخذ این بر (ازار پا)
می آید (اردو) (۱) پانی کی ته (مؤنّث) (۲) دستار) بقول صاحب آصفیه (فارسی) اسم مؤنّث
پگڑی- عمامه- منڈاسا (۳) ته بند- بقول آصفیه (فارسی) اسم مذکّر- آپ فرماتے هیں
که فارسی میں تهمد بهی آیا هے- لنگی- ته پوشی- دهوتی وغیره- ازار- بقول امیر (عربی) (مؤنّث)

پاجامہ (انشا ؁) چشم بد دور شیخ جی صاحب پڑ گیا ازار آپ کی ٹانگی ہے ؎ (۴) عورت بقول آصفیہ (عربی) اسم مؤنث مجازاً بمعنی زن - استری - جورو - بیوی -

ازاربستن | استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت - وازبہان شعر سنائی غزنوی سند آوردہ کہ بذیل لفظ (ازار) گذشت - بخیال ما (ازاربستن) بمعنی تہبند بر کمر بستن وازار وہر دو پای پوشیدن است (اردو) تہبند باندہنا ازار پہننا -

ازاربند | استعمال - بقول صاحب انند بحوالہٗ فرہنگ فرنگ معروف کہ شلوار و تنبان بآن بندند مؤلف گوید کہ بندی کہ بواسطہ آن ازار یا تہبند بر میان بندند - اسم فاعل ترکیبی است از (ازار بستن) کہ گذشت و بجز کسی از محققین ذکر این نکرد (اردو) ازار بند - بقول امیر - مذکر - شلوار بند کمر بند (نواب مرزا شوق ؁) لال نیفا ازار بند
ٹہ اپہ لچھا اک کنجیوں کا اسمین پڑا ؎

ازارپا | استعمال - بقول برہان وہفت وبحر بکسر اول و رابع و یای فارسی بالف کشیدہ (۱) شلوار و تنبان را گویند - بہار بذیل لفظ (ازار) گوید کہ بسکون مہملہ ہم می آید و تحتانی در آخر ہم - یعنی (ازارپای) و فرماید کہ چنانچہ دستار مخصوص است بہ سر ہمچنین ازار مخصوص است بر پای پس احتیاج نماند باین کہ مضاف کنند بسوی پای و سر - مگر آنگاہ کہ زیادت تصریح منظور باشد و اینکہ بفک اضافت آمدہ ظاہر از جہت کثرت استعمال است - صاحبان رشیدی و شمس و مؤید با او متفق و صاحب سروری از خلاق المعانی سندی آوردہ (؁) چون گل در وزجود تو پیراہن حریر ؎ در پا چو سرو آنکہ نبودش ازار پا ؎ خان آرزو در سراج کسرۂ رای مہملہ را بحوالہ برہان و سکونش را بوثیقہ رشیدی ذکر کردہ فرماید کہ بمعنی شلوار است و نیز فرماید کہ چون ازار موضوع برای

پاست - لفظ پا درین مستدرک باشد مؤلف
عرض کند کہ سند خلّاق المعانی برای کسر و سکون
ہر دو بکار می خورد - اگر بسکون رای مہملہ گیریم فک
اضافت باشد وبس - مخفی مباد کہ از فک اضافت
معنی دیگر ہم پیدا می شود یعنی (۲) ازارپا - اسم فاعل
ترکیبی بمعنی کسی کہ ازار در پای دارد و نیز بتحقیق ما
(۳) ازارپا - باضافت ازار بمعنی پاتابہ و این کنایہ (۱۳۴۰)
باشد مخفی مباد کہ (ازار) ماخوذ است از (ازر)
کہ در لغت عرب بالفتح بمعنی احاطہ کردن آمدہ
(کذا فی منتخب) بدینوجہ کہ لنگ احاطہ کند بکمر
و پای - این را در عربی (ازار) گفتہ اند - اندریصورت
بخیال ما (شلوار و غیرہ) مجاز آن باشد - فارسیان
اگرچہ مجازاً دستار را ہم (ازار) گویند ولیکن این مجاز
بلحاظ ماخذش مقابل حقیقی است کہ دستار ہم احاطہ
می کند سر را - الحاصل برای معنی سوم از کمال
اسمعیل سندی پیش می کنم کہ بہار برای معنی اول
گرفتہ است (ـــہ) چون کبک آنکہ موزہ ندارد
کہ آنچہ صاحب مؤید این را بمعنی خیمہا نوشتہ اصطلا

ہرآینہ در پای می کشد چو کبوتر ازار پا (تصفیہ ما
و بہار ریز نکتہ سنجان می گذاریم یا ازکبوتر سبز سیم کہ پاتابہ
سرخ در پا کشیدہ یا ازاری (اردو) (۱) دیکھو
ازار کے تیسرے معنی (۲) وہ شخص جو ازار پہنا
ہوا ہو (۳) پاتابہ - بقول آصفیہ (فارسی) اسم
مذکر (صحیح پاتابہ) جُراب - وہ چیز جو پاؤن کو
گرمی سے بچائے - مؤلف کہتا ہے کہ وہ غلاف
جو پاؤن کو سردی سے بچائے (پاتابہ) کی وجہ
تسمیہ یہی ہے - یعنی پاؤن کو گرم رکھنے والی چیز
آپ نے اس چمڑے کو بھی پاتابہ کہا ہے جو
جوتے کے اندر زائد ڈال دیتے ہین جس کو اہل
دکن (سُتلا) کہتے ہین -

ازار خرگاہ　　اصطلاح - بقول صاحب بحر
(ضمیمہ برہان) و بہار و آنند است خرگاہ باشد
صاحب مؤید گوید کہ خیمہا و پردہٴ آن و در بعض
نسخ مؤید (ازارہ خرگاہ) نوشتہ مؤلف گوید

درست نیست کہ معنی ترکیبی این خبر می دہد کہ تہ بند
خیمہ۔ دیواری را گویند کہ از پارچہ و چوب قائم
کنند کہ آنرا در ترکی قنات گویند و (ازار خرگاہ)
بدین معنی کنایہ باشد (اردو) قنات۔ بقول
آصفیہ (ترکی) اسم مؤنث۔ لغوی معنی پہلو۔
بازو۔ اصطلاح میں وہ کپڑے کی دیوار یا پردہ
جو خیمے کے چاروں طرف لگاتے ہیں۔ کپڑے کا
بنا ہوا پردہ۔ کپڑے کی بنی ہوئی اوٹ یا ٹٹی
(امیر ۵) نہیں جو مائل سیر جہاں وہ پردہ نشین
تو کیوں فلک کی مشبک قنات اتنی ہے ؎

(۱) ازار در پا کردن | استعمال صاحب
(۲) ازار در پا کشیدن | آصفی بذیل لفظ

ازار سند این ہر دو آوردہ مؤلف گوید کہ ہر دو
بمعنی ازار پوشیدن است سند اول از فوقی
یزدی بر لفظ (ازار) گذشت و سند ثانی از کمال اسمعیل
ہمانست کہ بمعنی سوم لفظ (ازار پا) مذکور شد
بخیال ما سند مذکور متعلق بہ شلوار نیست چنانکہ ہمدرانجا
ذکرش کردہ ایم (اردو) ازار پہننا۔

ازارود | بقول صاحب برہان بکسر اول بر وزن گل آلود۔ ماوراء النہر را گویند و بفتح اول
ہم گفتہ اند۔ خان آرزو در سراج گوید کہ آنچہ معلوم می شود این لفظ در اصل (ازار رودی بود)
است کہ بتخفیف (ازارود) ماندہ و (ازرود) بحذف الف دوم ہم آمدہ و آن مخفف (ازارود)
باشد و بحوالہ رشیدی فرماید کہ گاہی بمد الف و غیر مدہ بحذف کلمہ رو و نیز آمدہ چنانکہ گویند (سیب
ازا) یعنی (سیب ماوراء النہر) (الخ) صاحب ناصری از فردوسی سند آوردہ (ع)
ازارود را ماوراء النہر دان ؎ و فرماید کہ باد نیز آید و گوید کہ بحذف را و واو و دال نیز گویند
چنانکہ (سیب ازا) (فخری ۵) بکوی مباد از سر او کم کہ جہان را ؎ آن موی بہ از جملہ سمرقند و
ازارود ؎ صاحب جامع فرماید کہ بمعنی ولایت توران و ماوراء النہر باشد۔ صاحب ہفت

با برہان اتفاق کند و گوید که بضمّ اوّل نیز آمده۔ صاحبان سروری و شمس و مانند هم ذکر این کرده اند
مؤلف گوید که نسبت ماخذ این با خان آرزو اتفاق داریم (اردو) ماوراء النہر ولایت توران
کا نام ہے جو رود جیحون کے اُس پار واقع ہے ۔

(الف) ازاره | بقول صاحب رشیدی
بالکسر بمعنی ازارهٔ خانه - صاحب جامع فرماید
که ازین دیوار تا اوّل طاقچه باشد - خان آرزو
در سراج گوید که بدین معنی لفظ عربی است چنانکه
(ازارة الجدار) در عربی گویند (کما فی القاموس)
و فرماید که آنچه (اجارهٔ دیوار) بجیم در هند شهرت
دارد خطاست و فارسی پنداشتن رشیدی هم
محلّ تعجب - صاحب شمس گوید که در عربی بمعنی
شلوار است و مانند آن مؤلف گوید که اگر فارسیان
(ازارة الجدار) را در فارسی بترکیب خود ...

(ب) ازارهٔ دیوار | مانند عیبی ندارد و محلّ
تامّل نیست که مجرّد (ازاره) را بمعنی (ازارهٔ دیوار)
گیرند - سندی پیش نشد (ب) را از قبیل (ازارگاه)
گرفتن عیبی ندارد که حصّه (زیر طاق) دیوار خانه
را (تهبند خانه) نام نهادن کنایه باشد و همین معنی از
(الف) پیدا کردن استعاره است اشتیاق سند
باشیم (اردو) الف و ب دکن میں دیوار کے
اس حصہ کو جو داخل مکان طاقچوں کے نیچے
واقع ہو تڑنچا کہتے ہیں جو استرکاری میں
کسی قدر ابھرا ہوا ہوتا ہے - نہ معلوم دلّی اور
لکھنؤ والوں نے اسکو کیا کہا ہے ۔

ازاردم | بقول برہان و جہانگیری و جامع
و ہفت بفتح اوّل و ثانی بالف کشیده و رای
نقطه دار زده و دال بی نقطه مفتوح و میم ساکن
نام غلّه ایست که آن را لوبیا گویند صاحب
ہفت صراحت کرده است که حرف چہارم
ہم زای ہوز باشد و صاحب محیط بر لوبیا نوشته
که اسم ہندیست و یونانی (سلهین) و (سیلا)

و (فاسلو) و در نبطی (وجره) و بسریانی (قسا مانا) و بقبطی (مامیرا) و برومی (قسولن) و بعربی (فریقیا) و (قریتیا) نامند و بفارسی نیز مشهور بلوبیا است و آنرا (لوبا) و (نا مروان) نیز گویند و در ملک مالوه آنرا (چوپلا) نامند و آن دانه ایست از حبوب مانند ماکوله سفید آن معتدل در حرارت و برودت و گویند گرم در اول و معتدل در رطوبت و یبوست و بعضی گرم و خشک در اول دانسته اند و سرخ آن گرم در آخر اول و تر در دوم ـ مرکب القوی مولد خلط بلغمی و نفخ و قراقر و جید برای صدر و ریه و مدر طمث و منافع کثیره دارد (الخ) مؤلف گوید که صاحب نفائس لوبیا را لغت عربی زبان گفته و صاحب مخزن این را لغت هندی نوشته و کسی از محققین اول الذکر بخبر صفا انند صراحت نکرد که (ازاز دم) لغت کدام زبان است و صاحب انند این را فارسی گوید و چو بی خبری از ماخذ این بجای حرف چهارم رای مهمله نویسد ـ اگرچه کاتب برهان هم نقطه را حذف کرده است ولیکن از سلسله ردیفش تصدیق این می شود که بجای حرف چهارم زای هوز است و غلطی کتابتش نیست بر خلاف صاحب انند که باصلاح ردیف در حروف لغت غلط کرده است ضعیف است از ناصری که بهیت تحمل ـ صاحب انند را در غلط انداخت بخیال ما این مرکب است از لغت عرب و فرس یا بهر دو لغت عرب یعنی آزاز لغت عربی است بقول منتهی الارب بمعنی جوش زدن دیگ و برافروخته کردن آتش و آواز کردن ابر و حرکت دادن چیزی و آمیخته کردن و دم در فارسی زبان بقول برهان بمعنی نفس و بعربی بمعنی خون پس عجبی نیست که فارسیان ترکیب این هر دو لفظ (ازاز دم) بمعنی حرکت دادن نفس یا جوش دادن نفس و آواز کردن نفس کنایه کرده باشند از لوبیا که مولد نفخ و قراقر در شکم است یا دم را

بمعنی خون گیرند - اندرین صورت معنی لفظی (از ازدم
حرکت دادن خون و کنایہ از غلّہ لوبیا کہ (مذ رشت)
است - کما مرّ - و اللہ اعلم - باقی حال این
مفرّس باشد (اردو) لوبیا - بقول صاحب

آصفیہ (عربی) اسم مذکّر - ایک قسم کا غلّہ جو
ماش کی قسم سے رنگ کا سفید ہوتا ہے -
اسکی کچّی پھلّیان گوشت مین پکاتے ہین اور دانون
کو گھنگنیان کرکے کھاتے ہین -

از اسپ پرت شد استعمال - صاحب روزنامہ بحوالۂ سفرنامۂ ناصر الدین شاہ قاچار ذکر این کردہ گوید کہ بمعنی (از اسپ در افتاد) باشد مؤلّف گوید کہ پرت بقول صاحب آنند و غیاث بمعنی برو و از راہ یکسو شو آمدہ ما تحقیق کاملش بجای خودش کنیم درینجا ہمین قدر کافی است کہ معاصرین عجم - پرت شدن را بمعنی جدا شدن گرفتہ اند و دیگر کسی از محقّقین فرس ذکر این نکرد (اردو) گھوڑے سے جدا ہونا - گھوڑے سے گرنا -

از اسپ فرود آوردہ بر خر نشاند (مثل) صاحبان خزینہ و امثال فارسی و احسن ذکر این کردہ از معنی و محلّ استعمال ساکت اند مؤلّف گوید کہ فارسیان این مثل را بجائی زنند کہ مقصود شان از بیان بدقسمتی کسی باشد کہ آنرا از مرتبۂ اعلیٰ بمرتبۂ ادنیٰ آوردہ باشند کہ تنزّلش باعث رسوائی او و کسر شانش باشد و از استعمال این مثل طنزی بر عامل کنند کہ خوب نہ کرد - (اردو) دکن مین کہتے ہین کہ "منہ سے اتار کے کمّل پر بٹھاے" یہ کہاوت اس موقع پر مستعمل ہے جب کسی کو اعلےٰ مرتبہ سے بے وجہ تنزّل کرکے اُسکی عزّت گھٹائی جائے اور ناحق رسوا کیا جائے - اس فارسی مثل کا لفظی ترجمہ بھی اردو مین ایک کہاوت کی شان کہتا ہے یعنی "گھوڑے سے اتار کر گدھے پر بٹھائے" -

ازاعتبار انداختن (مصدر اصطلاحی) (۱) بمعنی بی اعتبار کردن کسی را - اگرچہ محققین فرس این را ترک کردہ اند ولیکن صاحب روزنامہ بحوالۂ سفرنامۂ ناصر الدین شاہ قاچار فرماید کہ (از اعتبار می انداخت) بمعنی (غیر مستعمل می نمود) آمدہ پس (از اعتبار انداختن) (۲) بمعنی ناقابل استعمال بنظر آمدن - وبی کار و غیر مفید بودن باشد (اردو) بے اعتبار کرنا - (۲) بیکار ہونا - غیر مفید ہونا - قابل استعمال نہ ہونا -

ازاعتدال افتادن (مصدر اصطلاحی) بمعنی اعتدال نداشتن چیزی یا کسی باشد یعنی برہم شدن آن و اعتدال باقی نماندن در طبیعت چنانکہ ظہوری گوید (؎) بادخاکم را ببرد و آتش آبم را بسوخت ؛ خوردہ برہم طینتم از اعتدال افتادہ ام (اردو) اعتدال سے گر جانا اعتدال باقی نہ رہنا - برابر اور یکسان نہ رہنا -

ازافلاک گذشتن (مصدر اصطلاحی) کنایہ باشد از مرتبۂ اعلیٰ حاصل کردن و بمرتبۂ اعلیٰ رسیدن و بلند شدن چنانکہ صائب گوید (؎) روشندلان چگونہ ز افلاک بگذرند ؛ این بادہ سخت بیغش و ساز نازکست ؛ (قدسی ؎) شب معراج عروج تو ز افلاک گذشت ؛ بمقامیکہ رسیدی نرسد ہیچ نبی ؛ (اردو) آسمان پر سر پہونچنا - بقول امیر سرفرازی حاصل ہونا - (رشک ؎) گردون سجدے سے جو تیرے چوکھٹ پر ؛ پہنچے سر تا بآسمان میرا ؛ آسمان سے گزرنا - آسمان سے پار ہونا بھی بقول امیر مجازاً بہت دور پہنچنا (مومن ؎) منفعل سا دم ناہید نغمے کیا ہوئے ؛ کیون گزرتی ہے فلک سے آہ و زاری آپکی ؛ (رند ؎) نالہ ہونے لگا افلاک کے پار آج کی رات ؛ ضبط مجھسے نہ ہوا آخر کار آج کی رات ؛

از الف آدم تا میم مسیح (اصطلاح) بقول صاحب بحر و ضمیمہ برہان و مؤید بمعنی از آدم تا عیسیٰ علیہما السّلام - صاحبان مؤید و ہفت بعوض تا و آو عطف آوردہ اند بخیال ما غلطی کتابت بیش نباشد (اردو) آدم سے عیسیٰ تک -

(الف) ازالہ بقول صاحب آصفی دور گردانیدن مؤلّف گوید کہ لغت عربی است بکسر اوّل - صاحب منتخب ہم تصدیق این معنی کند فارسیان استعمال این معنی حاصل بالمصدر کنند و با مصدر (کردن) ہم یعنی - - - - - - - - - - - - - - - - - -

(ب) ازالہ کردن استعمال - بمعنی دور کردن و زائل کردن - صاحب آصفی از عالی شیرازی سندی آوردہ (نثر) ازالہ خطاب کردہ متعینہ صوبۂ بنگالہ نمودند" (اردو) (الف) ازالہ بقول امیر (عربی) مذکر - دور کرنا - زائل کرنا مٹانا - (فقرۂ امیر) پرہیز تو کرتے نہیں مرض کا ازالہ کیونکر ہو" (تسلیم ؎) تمہین منصف ہو مسیحا تمہین کیونکر کہدون ٭ مرض عشق کا اب تک تو ازالہ نہوا ٭ مؤلّف کہتا ہے کہ ان دونون مثالون مین اسکا استعمال حاصل بالمصدر کے معنون مین ہے (ب) زائل کرنا - مٹانا -

از امکان بیرون بودن استعمال - بمعنی ناممکن بودن است چنانکہ انوری گوید (۱۴۵۴)
(؎) نہال بختی کز باغ دولتت ببرند ٭ چو شاخ خشک ز امکان نشو بیرون باد ٭ (اردو) امکان سے باہر ہونا - خارج از امکان ہونا -

از اندازہ بیرون (اصطلاح) بقول بحر و مؤید بمعنی بسیار و بیشتر (اردو) اندازے باہر (ناسخ ؎) رنج ہے عشق مین اندازے باہر ناسخ ٭ کہتے ہین قامت منصور سے

تھی دار در ازؔ ۔ امیر نے (اندازے سے باہر ہونا) کا ذکر کیا ہے ۔

از اہل تلنگی استعمال ۔ باضافت اہل بہار گوید کہ در ہر کاری کامل عیاری و فرماید کہ کہ از اہل زبان تحقیق پیوستہ ۔ صاحب انند نقل این بر داشتہ صراحت کند کہ بکاف عجمی است مؤلف عرض کند کہ (تلنگی) بقول برہان بضم اوّل و فتح ثانی بمعنی خواہش کنندہ پس معنی لفظی (اہل تلنگی) صاحب مذاق باشد و فارسیان برای کسی استعمال کنند کہ در ہر کاری مذاق و دل تنگی داشتہ باشد بخیال ما درینجا ضرورت (از) نباشد تا آنکہ استعمال این متقاضی آن نشود مثلاً گوئیم کہ (فلان کس از اہل تلنگی است) یعنی آنکس از صاحبان ذوق است ۔ ضرورت انتقاد صراحت بدین وجہ واقع شد کہ بہار در معنی این معنی آزرا ترک کردہ است مؤلف گوید کہ معنی (از اہل تلنگی) (از اہل مذاق) باشد (اردو) اہل مذاق سے ۔ جیسے " آپ اہل مذاق سے ہیں یعنی ہر کام میں ذوق اور دلچسپی رکھتے ہیں "

ازای بقول صاحب شمس بکسر و بمعنی برابر چنانکہ گویند (ازای فلان) یعنی (برابر فلان) صراحت فرماید کہ لغت فارسی زبان است و دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد ۔ صاحب منتخب بر (ازا) فرماید کہ بالکسر بمعنی برابر شدن چیزی با چیزی ۔ مصدر است از (دوازی) (یوازی) و بمعنی مقابل و برابر نیز آمدہ مؤلف عرض کند کہ فارسیان برین لغت عربی بقاعدہ خود یای تحتانی بضرورت اضافت زیادہ کنند و بحالت غیر اضافت ہم یای زائد آرند دیگر ہیچ ۔ ازین قدر تصرف نتوان گفت کہ لغت فارسی یا مفرس است (انوری ؎) صدر را امر اتقوت جاہ تو خاطر ایست ؛ کاندر ازای فکرت او برق کودن است ؛ (ولہ ؎)

بیشک از الفاظ من یک نکتۂ مدح تراہ اہل معنی درازای صد مجلّد کردہ اند؛ (اردو) مقابل بقول آصفیہ (عربی) سامنے والا۔

ازاین | ازقبیل (از آن) است کہ آن اشارۂ بعید است و این اشارۂ قریب باصولی کہ ما در (از آن) و ملحقاتش ملحوظ داشتہ ایم می بایست کہ ذکر (از این) ہم در این جا کنیم کہ در اصل این الف دوم ہم داخل است ولیکن فارسیان در قرات و کتابت عموماً الف دوم را حذف کنند ازینجاست کہ ما این را و ملحقات این را بحذف الف دوم بجایش ذکر کنیم۔ (اردو) دیکھو ازین۔

(الف) ازبابت فلان | استعمال۔ بہار ذکر الف کردہ فرماید کہ بمعنی ازقبیل است

(ب) ازباب فلان | وگوید کہ از اہل زبان بتحقیق رسید مؤلف گوید کہ معاصرین عجم گویند "این پول ازبابت فلان است" یعنی متعلق است بہ فلان بابت۔ پس بقول بہار (الف) مرادف (ازقبیل) نباشد۔ صاحب انند کہ نقل نگار بہار باشد این را بحوالۂ اواز (باب فلان) قائم کردہ است (اردو) فلان بابت کا۔

ازبادہ گل گل شدن | مصدر اصطلاحی۔ بقول صاحب بحر عجم سرخی چہرہ ونشاط دل یافتن از شراب خوردن۔ دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد و سندی پیش نشد (اردو) سرور رجمنا (بقول صاحب آصفیہ آنکھوں میں سرخی جھلکنا) شراب خواری سے چہرہ سرخ ہونا۔

ازبالا سر ازیر باکلہ پایین آمدن | استعمال۔ صاحب رہنمای سہولت بحوالۂ سفرنامۂ ناصرالدین شاہ قاچار ذکر این باصیغۂ ماضی مطلق کردہ و مابشکل مصدر آوردہ ایم۔ فرماید کہ

از بام افتادن بحالتیکه کلّه بزمین رسد و پای بالا - این استعمال معاصرین است - (اردو) کوٹھے سے منہ کے بل گرنا -

از بالای بند خودش راپرت کردن استعمال بالا سے رسن جست کردن یعنی خود را از بالای رسن جہانیدن - صاحب رہنما بحوالہ سفرنامۂ ناصرالدین شاہ قاچار ذکر این کردہ عبارتش نقل کند (فقرہ) از بالای بند خودش راپرت کردہ توی نتوافتاد" (اردو) رسّی پر سے اپنے آپ کو اچھالنا -

از بالای چیزی استعمال - بہار ذکر (از بالای فلان) کردہ گوید کہ بمعنی از پیش فلان باشد صاحب انند نقل نگارش مؤلف عرض کند کہ معنی لفظی (از بالا) از جای بلند - است ولیکن فارسیان در محاورۂ خود استعمال این باظہار رقت و برتری چیزی کنند اگرچہ لفظ بالا در ہیچ مواقع زائد می نماید ولیکن در لطافت معنی داخل باشد مثلاً (از دل کسی افتادن) را (از بالای دل کسی افتادن) می گویند بمناسبت افتادگی - لفظ بالا استعمال کردند و نیز گویند (از بالای دل خود این قدر بیتابی دارم) یعنی بوجہ دل و باعث دل خود - بیتابی دارم و ظاہر است لفظ بالا درینجا ہیچ معنی ندارد و انا لفظی است پر معنی برای اظہار رقت و عزت و اقتدار دل - (والہ ہروی ؎) موبمو بیتابیی دارند از بالای دل ؛ عالمی در اضطراب افتادہ و دل بیکیست ؛ و در مصرع اوّل (از بالا) بمعنی از دست و از قدرت دل است و ہمین معنی از (از دل) ہم پیدا می شود ولیکن لفظ بالا این معنی را دوقیح و بلند کردہ است کہ بعوض (از دل) (از بالای دل) گفتند و ہمچنین مخلص کاشی گوید (؎) نپوشیدم ز بالای سخن ہر چند تشریفی ؛

همان از لب گریبان میدرد شوق ثنا خوانی ٭ اندرین شعر هم لفظ بالا هیچ معنی ندارد و (از بالای سخن) بمعنی (از سخن) است ولیکن برای اظهار وقعت وبلندی سخن لفظ (بالا) را استعمال کردند و همچنین گوید شفیع اثر (ﮯ) عزت از بالای زر دارند اہل روزگار ٭ عبرت از من گیر و پاس عزت خود را بدار ٭ درین شعر هم (بالای زر) بمعنی (وقعت زر) است و لفظ (بالا) درینجا زر را وقیع کند و بس ـ بخیال ما آنچه بهار و آنند (از بالا) بمعنی (از پیش) گفته اند نا قابل قبول است و اگر من وجه معنی (از بالا) را قائم کنیم می توانیم گفت که بمعنی (از وجه) و (از باعث) باشد (اردو) وجہ سے ـ باعث سے ـ

از بد قمار هرچه ستانی شتل بود (مثل) صاحبان خزینة الامثال و محبوب الامثال ذکر این کرده از معنی و محل استعمال ساکت اند مؤلف گوید که شتل بروزن و قتل زری را گویند که در قمارخانه برند و بحاضران مجلس دهند ـ (کذا فی البرهان) و بقول صاحب غیاث آنچه در قمار بازی حریف برده بعد از گرو بردن اندکی از زر حاصله خود حاضران مجلس قمار را بدهد ـ مؤلف گوید که مقصود محققین بالا جز این نیست که چون قمار بازی زری را بخوش وقتی از حریف خود بقمار برد یعنی بکامیابی خود پول حاصل کند حصه کلانش را در گرو بازی دیگر صرف کند و جزء قلیل آنرا بطور دل خوشی بر قمار بازان تقسیم نماید و همین جزء قلیل را شتل گویند و بد قمار بقول بهار آنکه قمار بنا راستی بازد (الخ) پس گویند که هرچه از بد قمار ـ بقمار برده یعنی بکامیابی بازی خود از و حاصل کرده آن را (برد بازی) مدان بلکه شتلی است که او به دل خوشی داده است یعنی جزء قلیل است از (برد بازی) تو که صد چند زیاده ازین بود ـ بالجمله مقصود فارسیان اهل استعمال

این مثل - مذمّت نا راستان است که ہرچه از حق خود از ایشان حاصل کنی - آن حصّهٔ قلیلی از حق تو باشد و بخیال او ای حق تو نمی دہند بلکه بطور (مثل قمار بازان) می دہند (ارد و) دکن مین کہتے ہین " نادہندسے جو کچھ مل جاے اسکا کرم - بھاگتے بھوت کی لنگوٹی ہی بھلی " یعنی جو شخص بدمعامله ہے اس سے اپنے مطالبه مین جو کچھ ہاتھ آجاے اسکو اپنا حق نه سمجھو بلکه اوسکی بخشش - صاحب محبوب الامثال نے لکھا ہے " نادہندسے جو نکلے سو لا " " آگ لگنتی جھوپڑی جو نکسے سو لا بہ " اسی آخر الذکر کہاوت کو دکن مین یون کہتے ہین " جلتے گھر کا بانس بھلا " صاحب محاورات ہند نے لکھا ہے " جلتی جھوپڑی سے جو نکلے سو واہ "

ازبر | استعمال - بقول صاحبان برہان و جامع و ہفت و غیاث بروزن جعفر بابای ابجد بیاد گرفتن و بخاطر نگاہداشتن باشد و بعربی حفظ گویند مؤلّف گوید که طرز بیان شان شان مصدری پیدا کند مقصود محقّق جزین نباشد که این حاصل بالمصدر (ازبر کردن) باشد و بهترین ترجمهٔ آن حفظ کتاب است در ذہن - خان آرزو در سراج فرماید که مرادف (ازبیر) بزیادت یای تحتانی است بمعنی حافظه و حفظ و ترِ مخفّف ازبر و بقول بعض بر ہم و این محل تردد و ازبر مخفّف (ازبیر) نباشد چه اوّل بفتح باست و دوّم بکسر با - پس (ازبر) مرکب باشد از کلمهٔ (از) و (بر) و این لفظ بمعنی (از حفظ و حافظه) خواہد بود و (ازبرم) بروزن سرگرم مرادف ازبر گفته اند و این دلالت دارد که (ازبر) مخفّف (ازبرم) باشد (الخ) بہار وانند گوید که (ازبر) بمعنی حفظ و یاداست و با لفظ کردن مستعمل مؤلّف عرض کند که با مصادر دیگر ہم چنانکه در ملحقات آید - صاحب جہانگیری ہمزبان برہان و گوید که این مرادف ازبرم

واز بر است (انوری ؎) ز وشنو حال خراسان و عراق ای شہ شرق ؛ کہ مرا ور است ہمہ حال چو الحمد از بر ؛ مخفی مباد کہ بر بقول برہان بمعنی یاد و حافظہ و حفظ و نگاہداشتن بجا طرآمدہ پس فارسیان بزیادت (از) در اوّل این (از بر) بمعنی چیزی گرفتند کہ از حفظ و حافظہ تعلّق دارد یعنی چیزیکہ (از حفظ) است و تعلّق بمشاہدۂ کتاب ندارد (اردو) از بر۔ بقول امیر (فارسی) حفظ۔ بر زبان (ناسخ ؎) نامۂ یار کے مضمون ہیں از بر مجھکو ؛ جس طرح یاد کوئی نسخۂ اکسیر رہے ؛

(۱۳۴۴) **از برآمدن** استعمال۔ بمعنی از بر شدن است کہ می آید و آمدن بمعنی شدن بر یعنی لست و دو گذشت (انوری ؎) طبع تو کہ ترجمان غیب است ؛ اسرار قضا ش از برآمد (اردو) از بر ہونا۔

از برابر خاستن استعمال۔ بمعنی از نظر جدا شدن است چنانکہ ظہوری گوید (؎) آنکہ از پیش ما نمی گذرد ؛ برنمی خیزد از برابر ما ؛ (اردو) سامنے سے ٹلنا۔

از برای فلان استعمال۔ بہار ذکر این کردہ از معنی ساکت و سندی از انوری آوردہ

از برای فلان را (؎) فاتحۂ داغش از زمانہ ہمیخواست ؛ شیر سپہر از برای لوح سرین آ گفت قضا کرئی سباع نوشت است ؛ کاتب تقدیر حرز روح امین را ؛ مؤلّف عرض کند کہ معنی (از برای) حقیقی است یعنی از جہت و آز فی الحقیقت زائد است کہ در استعمال فارسیان با کلمۂ (برای) می آید۔ انچہ محقّق نازک خیال کلمۂ (را) را داخل محاورہ کردہ است بخیال ما ضرورت ندارد زیرا کہ در سندیکہ پیش کردہ او (رای) اضافی است و با (از برای) تعلّق ندارد معنی شعر اینست کہ فاتحۂ داغش از زمانہ شیر سپہر را خواست از برای لوح سرین یا اگر شیر سپہر را

فاعل گیریم معنی شعر چنان باشد که شیر سپهر از برای لوح سرین آفتاب تخته داغش را از زمانه خواست بهر دو تقدیر
کلمهٔ (را) که بعد سرین واقع است اضافی است و متعلق بلوح یعنی (سرین را لوح) و (لوح
سرین را) بدون اضافت - هر دو بمعنی (لوح سرین) باضافت است چنانکه (اشک چشم)
را که باضافت است (چشم را اشک) و (اشک چشم را) بدون اضافت توان گفت - آنانکه
در مصرع ثانی کلمهٔ (را) را زائد گیرند یا آنرا متعلق به (از برای) دانند با ایشان اتفاق نداریم
و از همین قبیل است رای مصرع رابع که در آخر واقع (اردو) کسی کام کے لئے کسی
چیز کے لئے - کسی کام یا چیز کے واسطے -

از برای یک شکم منت دو کس نباید کشید (مثل) صاحب امثال فارسی ذکر این
کرده و صاحبان خزینه و احسن در آخر این بعوض (نباید کشید) (نتوان کشید) آورده اند و بحث
از معنی و محل استعمال ساکت مؤلف گوید که فارسیان این مثل را بجائی زنند که مقصود از بیان
فوائد قناعت و یکسوئی باشد و این مثل باعتبار مقصد مرادف (یک در گیر و محکم گیر) است گویند
که منت دو کس کشیدن خوب نیست یعنی نباید که با دو کس تعلق داریم که شکم یکی است و تعلق
با یک کس کافی (اردو) یک در گیر و محکم گیر" اس فارسی مثل سے معاصرین ہند کہاوت کا
کام لیتے ہین - صاحب آصفیہ نے بھی اسکو لکھا ہے "ایک کا ہو رہے" دکن ہین کہتے
ہین "ایک پیٹ کے لئے دو ہاتھ بہت کچھ" اس کا مطلب یہ ہے کہ انسان زیادہ حرص
نہ کرے اور مختلف شخصون کے پاس دوڑ دھوپ کرکے اپنی عزت نہ گھٹائے - ایک
پیٹ کے بھرنے کے لئے دونون ہاتھون یعنی اپنی ہی ذات سے وہ بہت کچھ کر سکتا ہے

از بر چیزی استعمال - بقول بہار بہ معنی بالای چیزی (فردوسی ؒ) بفرمود پس تا منوچہر شاہ ؛ نشست از بر تخت بارزمگاہ ؛ (نظامی ؒ) یکی خود فولاد آئینہ فام ؛ نہاد از بر فرق چون سیم خام ؛ نشست از بر بارہ کوہ وش ؛ بدین ہمایون برفتار خوش ؛ بجای ما درین لغت لفظ از زائد نیست بلکہ (از بر) بہیئت مجموعی بمعنی بالا باشد ہمین وجہ است کہ ہمچو اسمی اینرا بحالت اضافت کسرہ سید ہند (اردو) اسکے اوپر۔

از بر خواندن استعمال - صاحب آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی خواندن چیزی بزور حافظہ بدون دیدن کتاب (سعدی شیرازی ؒ) اگر خود ہفت سبع از بر بخوانی ؛ چو آشفتی الف با تا ندانی ؛ (اردو) منھ زبانی پڑھنا - یعنی زبانی بے دیکھے پڑھنا۔ صاحب آصفیہ نے (منھ زبانی) پر لکھا ہے کہ زبانی بلا تحریر - بے لکھے جیسے منھ زبانی کہلا بھیجنا۔

از بر خود استعمال - بہار گوید کہ باضافت بمعنی از پیش خود مستعمل (سید حسین خالص ؒ) ندید کس کمر تنگ دلستان ترا ؛ مصور از بر خود می کشد میان ترا ؛ مؤلف گوید کہ درین شعر (از بر) بمعنی (از دل) است کہ بر بمعنی آغوش و کنار و مجازاً بمعنی دل آمدہ و مقصد شاعر این است کہ مصور کہ مشاہدہ کمر یار نکردہ است از ذہن خود و از خیال خود تصویر کمرش کشیدہ است و این ہردو معنی از (از دل) پیدا است پس (از بر خود) بخیال ما بمعنی از دل خود - و از ذہن خود و از خیال خود باشد مجازاً نہ بمعنی از پیش - بہار بر ادعای خود سند دیگر ہم آوردہ (میر معزی ؒ) بدان قضا چو رضا دادم اندران ساعت ؛ نشستم از بر دیوی جہندہ ہمچو شہاب ؛ (ولہ ؒ) تا نام تو بنوشت دبیر از بر منشور ؛ سیارہ غلام قلم دست دبیر است ؛ مؤلف گوید کہ درین ہردو شعر

(از بر) بمعنی بالا است چنانکه بر از برخیزی) گذشت نه بمعنی (از پیش) پس متحقق شد که او عای بہار از اسنادش ثابت نشد۔ صاحب انند نقل نگار بہار۔ (اردو) اپنے دل سے۔ اپنے ذہن سے۔ اپنے خیال سے۔ جیسے "میں نے یہ تصویر اپنے دل سے کھینچی ہے" یعنی اپنے ذہن اور خیال سے۔

(الف) از بر داشتن — استعمال صاحب آصفی ذکر این کرده از معنی ساکت مؤلف گوید که بمعنی یاد داشتن و بحافظه داشتن کتابی باشد یا مضمونی۔ صاحب آصفی از آہی ہمدانی سند آورده (ﮯ) من چه دانستم که دلبر خط نخوانم آورد ؛ سرنوشت خویش را ہرگز کسی از بر نداشت بخیال ما — — — — — — — — —

(ب) از بر داشتن سرنوشت — مصدر (۱۳۶۵)
اصطلاحی۔ بکسر نون اوّل کنایه باشد از (مطلع بودن از سرنوشت) و این مصدر خاص از سند آہی ہمدانی پیدا می شود و اگر (از بر داشتن) قرآن گوئیم معنی اول الذکر درست شود که بر الف مذکور شد (اردو) حفظ کر لینا۔ حافظ ہو جانا منہ زبانی یاد رکھنا۔ (ب) نوشتہ تقدیر سے واقف ہونا

(۱۳۶۶) از بر شدن — استعمال۔ بمعنی بحفظ در آمدن کتاب یا مضمونی باشد چنانکه خاقانی گوید (ﮯ) روزی ہزار بار بجویم کتاب صبر ؛ چشمم نیست لاجرم از بر نمی شود ؛ (اردو) از بر ہونا۔

از بر کردن — استعمال۔ صاحب آصفی ذکر این کرده از معنی ساکت مؤلف گوید که بمعنی حفظ کردن و بحفظ آوردن کتاب و مضمونی باشد بذریعہ مشاہده یا بواسطہ سماعت (صائب ﮯ) تمام روز دارد داغ از شوخی معلم را ؛ تمام شب نشیند گوشه و از بر کند بازی ؛ (انوری ﮯ) بسی اسرار جزوی کرده معلوم ؛ بسی احکام کلی کرده از بر ؛ (ظہوری ﮯ) ساده نقشان خوانده اند نہیا

جملہ ازبر کردہ اند ؂ وقت شد گر چون لہوری
دفتر اندازان کنند ؂ (اردو) ازبر کرلینا۔
بقول امیر حفظ کرنا۔ زبانی یاد کرلینا (فقرہ
امیر) سبق ازبر کرلو تب چھٹی ملیگی "

(شعور سے) اور اق گل کے دیکھ کے
بلبل ہے نعرہ زن ؂ ازبر کرےگی یا دچمن کی
کتاب کو ؂ مؤلف عرض کرتا ہے کہ آخر الذکر
سند سے واضح ہے کہ (ازبر یاد کرنا) بھی مستعمل ہے۔

ازبر کسی | اصطلاح۔ بقول صاحب بحر عجم و بہار ؂ و ارستہ بمعنی از طرف اولی تحریک و تعلیم غیر۔ صاحب آنندیذیل (ازپیش کسی) ذکر این کردہ مؤلف گوید کہ این ہمان (ازبر خود) است کہ گذشت۔ وارستہ برائی این سند (خان خالص) آوردہ و سند مذکور ہم ہمدر انجا مذکور وما در معنی آن اختلاف کردہ ایم۔ بہار درانجا معنی این (ازپیش) نوشتہ و درینجا (از طرف) بخیال ما معنی (ازبر خود) یا (ازبر کسی) ہمان است کہ بر (ازبر خود) ذکرش کردہ ایم (اردو) دیکھو۔ ازبر خود۔

ازبرم | بقول صاحب برہان بر وزن سرگرم بمعنی (ازبر) باشد کہ بعربی حفظ گویند صاحبان جامع و جہانگیری و ہفت و اننداہم ذکر این کردہ اند۔ خان آرزو بذیل (ازبر) ذکر این فرمودہ گوید کہ (ازبر) مخفف این است مؤلف گوید کہ این مرکب است از کلمۂ (از) و لفظ (برم) و برم بقول برہان بمعنی (ازبر) و حفظ آمدہ چنانکہ (بر) بہمین معنی بر لفظ (ازبر) گذشت پس بخیال ما ترکیب (ازبرم) از ہمان قبیل است کہ نسبتاً (ازبر) ذکر کردہ ایم دیگر ہیچ (اردو) دیکھو ازبر۔

ازبروغ | بقول صاحب شمس۔ بالضم لغت فارسی است بمعنی لیف خرما و شاخہای زیادتی کہ از تاک بر آید۔ دیگر کسی از محققین ذکر این نکرد۔ بوضع لغت معلوم می شود کہ ترکی باشد

ولیکن محققین ترکی ہم ازین ساکت اندما از تحقیق مزید قاصریم (اردو) کھورکوپتی۔ انگور کی فضول شاخین۔

ازبز بقول صاحب شمس بزای اوّل معجمہ بانگ جوش ماکیان۔ صراحت کند کہ لغت فارسی است و دیگر کسی از محققین فرس با او نیست مؤلّف گوید کہ این آوازیست کہ ماکیان در زمانہ بیضہ نہادن برمی آرد و مسلسل تا دیر کشد و این آواز تعلق دارد از بیضہ دانش کہ غدود یا آن برای ترکیب دادن و مسلسل کردن سلک بعضہا بحرکت آید و تا بقای حرکتش آواز مسلسل از منقار ماده مرغ برآید پس عجبی نیست کہ این مرکّب باشد از کلمہ (از) و (بز) بز۔ بقول برہان بفتح اوّل در فارسی زبان بمعنی رسم و آئین و قاعده و روش و زمین و بکسر اوّل بمعنی زنبور آمده اگر بفتح موحّده گیریم معنی لفظی این از قاعده و روش و از زمین باشد و اگر بکسر موحّده گیریم بمعنی (از زنبور) پس عجبی نیست کہ فارسیان این آواز را بدین وجہ (ازبز) نام کرده باشند کہ متعلق حصۂ زیرین ماکیان و بقاعده و روش دریک سلسلہ تا دیر می برآید یا مثل آواز زنبور باشد۔ والله اعلم بحقیقۃ الحال غیر از طبع آزمائی ما چیزی دیگر نیست (اردو) مرغی کا کڑکڑانا۔ دکن مین اس آواز کو کہتے ہین جو مادے کی تیاری کے لئے مسلسل نکالا کرتی ہے کیا عجب ہے کہ اس آواز کو کرکرکرکر سے مشابہ پاکر (کڑکڑانا) کہا ہو اور عجمیون نے بھی اسی آواز کو (ازبز از بز از بز) سے مشابہ خیال کرکے اسکا نام (ازبز) رکھدیا ہو۔ صاحب آصفیہ نے (کڑکڑانا) پر لکھا ہے کہ انڈے دینیکے دنونمین مرغی کا بولنا۔ مرغی کی وہ آواز جو انڈے دینیکے زمانہ مین نکالتی پھرتی ہے۔

(۱) **ازبز رشیر دو شیدن** (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر و دارستہ و اند مثلی است مشہور بمعنی امر غیر ممکن بظہور آوردن۔ بہار گوید کہ بمعنی امر غیر ممکن بوقوع آمدن باشد

محمد جان قدسی (ســـه) نابینا را عشق کند صاحب دید ٭ توفیق از دست نابقی گفت و شنید ٭
آری مثلث اینکه دلش گر خواهد ٭ شیر از بز نرشبان تواند دوشید ٭ مخفی مباد که در مصرع اول
این رباعی عشق تقحتیین منظوم شده که بقول صاحب منتخب بمعنی بسیار دوست داشتن و پیوستن
با چیزی است - تسامح بهار است که این را بمعنی لازم نوشت ما را با محققین اول الذکر اتفاق
و آنچه همه محققین بالاتفاق این مصدر اصطلاحی را مثل گفته اند - بخیال ما غور نکرده اند

(۲) از بز نر شیر می دوشد | البته مثل است ولیکن این مثل را بقالب مصدر درست
کردن و باز مثلش نام نهادن درست نباشد ما (نمبر ۱) را مصدر اصطلاحی گوئیم (اردو) صاحب
آصفیه نے (چڑیا کا دودھ) بمعنی ناممکن بات لکھا ہے اگر اس محاورہ سے مصدر بنانا ہو تو
(۱) چڑیا کا دودھ دوہنا) کہہ سکتے ہیں (۲) چڑیا کا دودھ دوہتا ہے یعنی ناممکن کام کرتا ہے

از بس | استعمال - بہار گوید که (۱) مابعد این لفظ اگر مصدر یا آنچه در حکم مصدر باشد
واقع شود - حرف (از) برای سبب و کلمه (بس) بمعنی کثرت و بسیاری بود و (۲) اگر
جمله واقع شود آن جمله بمعنی مصدری و (بس) بهمان معنی بود چنانکه درویش واله هروی بمعنی
اول آورده (ســه) شاید از مضراب مطرب ناخنی بر دل زند ٭ بسته ام بر سینه از بس
خواهش اشب تار را ٭ و فرماید که بمعنی دوم هم سند کلام اوست (ســه ۲) از بسکه سینه کنده ام
و ناخن در و نشست ٭ چون پشت ماهی است سراپای سینه ام ٭ یعنی بسبب بسیاری
کندن سینه و نشستن ناخن در و سراپای سینه من مثل پشت ماهی شده در ین صورت حذف
(از) جائز است چنانکه میر صیدی طهرانی گوید (ســه) شد بسکه از خرام تو تغییر حالها ٭ از جا در

بگلشن ہہا لہہا ٭ و فرماید کہ حذف کاف نیز جائز است و تا سند این از انوری یافتہ ایم (سـ) راز عشق از این تراوش می کند ازبس مریخ ٭ گر بود روح الامین محرم کہ غمازی کند ٭ صاحب انند ہم ہمزبان بہار (اردو) ازبس - بقول امیر (فارسی) بمعنی - بہت - بے انتہا - آپ فرماتے ہین کہ اب فصحا کم استعمال کرتے ہین اور آپ ہی نے (ازبسکہ) کا ترجمہ (چونکہ) لکھا ہے دیگر از نسیم (سـ) ازبسکہ وہ شاہ تھا بد اختر ٭ کرتا تھا حسد سے قتل دختر ٭ (مومن سـ) ذی اعتبار ہوگئے ہم ترک عشق سے ٭ ازبسکہ پاس وعدہ و پیمان نہین رہا ٭ اسکی نسبت بھی آپ نے فرمایا ہے کہ اب فصحا اس کا استعمال کم کرتے ہین **مؤلف** عرض کرتا ہے کہ اگر اردو مین (ازبس) اور (ازبسکہ) کا استعمال کیا جائے تو مثل فارسی کے سبب اور کثرت کے دونون معنی ضرور پیدا ہونگے - اگرچہ امیر نے صراحت نہین فرمائی -

ازبسکہ | ہمان ازبس است کہ گذشت کاف بیانیہ دران حذف شد و درین باقی است گویا آن مخفف این است (انوری سـ) ہر لحظہ شود رنج تو در دست تو شکلی ٭ ازبسکہ بجنبد چہ شجاع و چہ جبان را ٭ (اردو) دیکھو (ازبس)

ازبن برآوردن نہال | استعمال - بقول بہار و انند از بیخ برکندن آنرا - صاحب انند ہم ذکر این کردہ - اگرچہ سندی پیش نشد و لیکن معاصرین عجم تصدیق این می کنند (اردو) درخت کو جڑ پیڑ سے اکھاڑنا - یا کھود کر پھینکنا (جڑ پیڑ سے اکھاڑنا یا کھود کر پھینکنا) بقول صاحب آصفیہ - بیخ و بنیاد سے اکھاڑنا - معدوم کرنا -

ازبن دندان | اصطلاح - باضافت بن - بقول برہان و ہفت (۱) بمعنی ازبن گوش

کنایہ از طوع و رضا و رغبت و از تہ دل۔ مکنون خاطر باشد کہ غایت از بن گوش۔ کنایہ از تہ دل شنیدن و از بن دندان کنایہ از دل گفتن و (۲) کنایہ از ذخیرہ و جمع شدہ ہم صاحب بحر عجم باختصار بیان در ہر دو معنی متفق با برہان خان آرزو در سراج نسبت معنی اوّل گوید کہ اغلب کہ بمعنی طوع و رغبت است و نسبت معنی دوّم فرماید کہ این معنی (از بن ناخن) است نہ (از بن دندان) چنانکہ خود برہان معنی دوّم را بر (از بن ناخن) نوشتہ (انتہی)

صاحبان جامع و وارستہ و رشیدی و جہانگیری و بہار بر معنی اوّل قانع و ہمزبان خان آرزو و صاحب ناصری ہم از کلام اہل زبان سند آوردہ (مختاری سلمہ) ہر کت بزبان مدح نگفت از بن دندان ؛ آب دہنش خون شد و جانش بلب آمد ؛ (ظہیر فاریابی سلمہ) بعون و عصمت حق و ولتت چنان بادا ؛ کہ چرخ از بن دندان شود مسخّر تو ؛ صاحب غیاث بذکر معنی اوّل گوید کہ کنایہ از نہایت رغبت و الحاح و منت کشی و ظاہر است کہ در چنین حالت اکثر بیخہای دندان ظاہر می گردد۔ مؤلف گوید کہ آنکہ برغبت دل کاری کند خندہ رو باشد و از خندہ روئی ظاہر شدن دندان ممکن است و عجبی نیست کہ ہمین باشد ما خذ این الحاح و منت کشی را از بن تعلقی نیست۔ بالجملہ از اسناد متذکرہ بالا ثابت است کہ این را تخصیص با گفتن نیست چنانکہ مقصود صراحت برہان است و تصدیق معنی دوّم نمی شود۔ طالب سند باشیم

(اردو) (۱) تہ دل سے۔ دل و جان سے (۲) ذخیرہ۔ بقول صاحب آصفیہ (عربی) اسم مذکر۔ خزانہ۔ گنجینہ۔ گودام۔ جمع۔ وہ چیز جو کسی وقت کے واسطے لگا رکھیں۔

(الف) از بن دندان خدمت کردن	مصادر	(ب) از بن دندان کاری کردن	اصطلاحی

صاحب انند ذکر (ب) فرموده سندی که پیش می کند از ان تصدیق الف می شود (محمد قلی سلیم ع) خواهد که خدمت از بن دندان کند ترا ؛ زین آرزو مه نوگشته ست چون خلال ؛ (سلمان ساوجی ع) فتح بابی ز فلک یافت کسی کو می کرد ؛ خدمتی بر در شه از بن دندان چو کلید ؛ مؤلف گوید که کسی که از دل و جان خدمت کسی کند همیشه در خدمت گذاری خنده رو باشد عجبی نیست که تا این همین خنده روی باشد (اردو) دل و جان سے خدمت کرنا - دل سے خدمت کرنا -

از بن سی و دو (اصطلاح) باضافت بن - بقول برهان بمعنی (از بن دندان) است که کنایه از رضا و رغبت دل و ته دل و طیب خاطر باشد - صاحبان بحر و هفت با برهان متفق - خان آرزو و سراج گوید که (از بن دندان) که گذشت بمعنی طوع و رغبت و (از بن سی و دو) و از بن سی و دو دندان بمعنی کمال رغبت و طیب خاطر باشد - زیرا که زیادت الفاظ دلالت بر زیادت معنی دارد صاحب جهانگیری و رشیدی باخان آرزو متفق واز (از بن دندان) هم همین معنی گیرند و ما با رای آخر اتفاق نداریم - صاحب ناصری بذیل (از بن دندان) ذکر این هم کرده معنی با خان آرزو متفق و مؤلف هم باو اتفاق دارد کمال اسمعیل ع) سالم ز بیت ارچه فزون نیست می شود ؛ گردون پیر از بن سی و دو چاکرم ؛ (اردو) کمال رغبت سے ته دل سے -

از بن سی و دو دندان (اصطلاح) باضافت بن - بقول برهان مرادف (از بن سی و دو) صاحبان بحر و هفت متفق با برهان و آنچه خان آرزو نسبت این و سراج گفته است بر (از بن سی و دو) گذشت و بقول صاحب جهانگیری و رشیدی کنایه از غایت طوع و نهایت رغبت - صاحب ناصری بذیل (از بن

دندان) ذکر این هم کرده معنیٔ با صاحب سراج
متفق وگوید که گاهی (ازبن سی وسه دندان)
هم می آید (اثیر الدین اخسیکتی ؎) نیم صبری
برلب ودندانش دل ٭ ازبن سی ودو دندان
می کند ٭ (اردو) دیکھو ازبن سی ودو ـ

ازبن گوش (اصطلاح) باضافت بن
بقول برهان وهفت وجامع کنایه از کمال اطاعت
وبندگی وخدمت گاری از ته دل ـ صاحب بحر
فرماید که غایتش از ته دل شنیدن ـ مؤلف گوید
که مقصودش جز این نباشد که استعمال این مخصوص
است برای شنیدن ـ خان آرزو در سراج
این را مرادف (ازبن دندان) نوشته ـ وبقول
صاحب ناصری کنایه از اطاعت وفروتنی
مؤلف را با خان آرزو اتفاق که معنی این عام
است وبا شنیدن خصوصیتی ندارد وچنانکه ادعای
بحر است ـ بهار از کلام صاحبان زبان استناد پیش
می کند (جمال الدین سلمان ؎) از سر مهر آستانش
آستان بوس آمده ٭ وزبن گوش اختران تابع
فرمان شده ٭ (وله ؎) ازبن گوش آنکه زخطش
ندارد سر چو زلف ٭ روز وشب افتاده از سرگشتگی
برگردن است ٭ (خاقانی ؎) ازبن گوش
آسمان از مه نو هر مهی ٭ حلقه بگوشی شود بر
در شاه عجم ٭ (ملا شیر ؎) ازبن گوش از نه
سر برخط نهند از سرکشی ٭ گوش شان چون گوشه
مکتوب می باید برید ٭ (اردو) دیکھو ازبن
دندان ـ

ازبن ناخن اصطلاح ـ باضافت
بن ـ بقول بحر وهفت وجامع وبرهان (۱)
کنایه از دقیقه وهیچ و(۲) کنایه از اطاعت
وبندگی وته دلی ـ خان آرزو در سراج ذکر
معنی اول کند ولیس ـ بهار برای این سند پیش
کرده (امیر خسرو ؎) حجام که خون از رگ جانم
بکشید ٭ یک آینه چون صورت او دیده پدید ٭
ز انگشت من آن نقدر ناخن ببرید ٭ خون دل من

ازبن ناخن بدوید ۞ (ملا عشرتی ۵۲) خون زارش ازبن ناخن برون می آورد ۞ (اردو)
بلبل را نہ پنداری کہ گل پامال کرد ۞ جان (۱) و (۲) دیکھو ازبن دندان -

ازبنیاد بردن | مصدر اصطلاحی - بقول بہار و انند کنایہ از ہلاک کردن و نابود ساختن (خواجہ شیراز ۵) حالیا عشوۂ لطف تو زبنیادم برد ۞ تا دگر بار جفای تو چہ بنیاد کند ۞ (اردو) جڑ پیڑ سے اکھاڑنا - بقول آصفیہ استیصال کرنا نیست کرنا - معدوم کرنا - اجاڑنا -

ازبہا افتادن | مصدر اصطلاحی - بقول بہار و انند (۱) از قیمت اصلی کم شدن (صائب ۵) بدر و غربت و زندان لباس چون یوسف ۞ مرو بجانب کنعان کہ ازبہا افتی ۞ مؤلف گوید کہ (۲) بخیال ما مجازاً از منزلت افتادن ہم و سندی کہ بالا مذکور شد بخیال ما برای معنی دوم است نہ اول (اردو) (۱) قیمت گھٹ جانا (۲) مرتبہ گھٹ جانا -

ازبہرای فلان | استعمال - بقول بہار بمعنی از بہر فلان مؤلف گوید کہ (بہرا) بقول برہان بروزن صحرا بمعنی از جہت چیزی و از برای چیزی آمدہ ما را از بیان صاحب برہان پسند نیست و بحث آن بجایش کنیم و درین جا ہمین قدر کافی است کہ (بہرا) بمعنی بہت و برای آمدہ - و یای تحتانی در آخر برای اضافت است و کلمۂ از در اول زائد پس (از بہرای فلان) بمعنی از برای فلان و از بہر فلان باشد (حکیم سنائی ۵) حاجت عقل اندر و گشت روا ای عجب ۞ ساخت زبہرای خویش از دل و طبعش سلب ۞ مخفی مباد کہ بقول صاحب منتخب سلب بالفتح و بفتحتین ہر دو آمدہ (اردو) فلان کے واسطے فلان کے لئے -

(الف) ازبہر تو تیا نماندن چیزی | استعمال - بہار بذکر الف و ب و ج و د گوید کہ کنایہ از نہایت

(ب) از بهر توتیا نیافتن چیزی
(ج) از بهر دوا نماندن چیزی
(د) از بهر دوا نیافتن چیزی

نایابی و قحط آنچیز است - صاحب بحر عجم نسبت (ب و د) فرماید که مبالغه در قحطی و نایابی آن - و آرسته هم ذکر (ب) و (د) بهمین معنی کرده (صائب ـــه) از بهر توتیا نتوان یافتن در و چند انکه چشم کار کند در ره غبار *مؤلف عرض کند که این مصدر مرکب است بمعنی حقیقی - (الف و ج) لازم است و (ب - د) متعدی (از بهر) را هم با این خصوصیتی نباشد بجای آن (برای) و (از برای) و مرادف این لفظ دیگر هم توانیم استعمال کرد - محاورهٔ فارسیان همین قدر است که چون عدم وجود و قحط چیزی را خواهند که بیان کنند گویند که فلان چیز از برای دوا و توتیا هم نیست مقصود این است که برای دوا و خصوصاً برای توتیا مقدار اقل آن کفایت کند و چون برای دوا و توتیا هم باقی نیست مراد آن باشد که مقدار قلیل و اقل هم از آن نمانده است و بس (اردو) دوا کو نه ملنا - بقول آصفیه کسی چیز کا بالکل دستیاب نه هونا - گهس لگانے کو نه ملنا - آپ هی نے (گهس لگانے کو نهین) یه فرمایا هے که اسقدر بهی نهین که گهس کر دوا کے بجاے لگائین - مجازاً بالکل نهین مطلق نهین ذرا نهین - نام کو نهین - نهایت کم یاب - نامیسر - ناپیدا و رعنقا هے - سب صرف مین آگیا - کچهه باقی نهین - بالکل نهین بچا (نکهت ـــه) کس سے سر پهوڑون جنون مین گهس لگانیکو نهین * سنگ کوی شوخ قاتل سنگ پارس هوگیا *

(۱) از بهر فلان	استعمال - بهار ذکر این کرده از معنی ساکت	مؤلف گوید که این مرادف (از برای فلان و از برای فلان را) است که گذشت (امیر معزی
(۲) از بهر فلان را		

۵۴) از بہر تراتوبہ وسوگند شکستیم ؛ بر کف قدح بادہ نہادیم دگر بار ؛ مخفی مباد کہ بعضی از معاصرین برآنند کہ در مصرع ثانی کلمۂ (را) زائد است و بخیال ما زائد نیست بلکہ متعلق از توبہ وسوگند باشد و تصرف ہمین قدر است کہ خلاف قاعدہ مقدم آوردند یعنی معنی مصرع اینست کہ از بہر تو توبہ و وسوگند را شکستیم - ما بیان کامل کلمۂ را بجای خودش کنیم و نسبت این استعمال ہمین قدر کافیست کہ (از بہر چیزی و از بہر فلان) مرادف (از برای و برای چیزی) است و بس (اردو) کسی چیز کے لئے - فلان چیز کے لئے - کسی چیز کے واسطے فلان کے واسطے - فلان کے لئے -

(۱) از بیخ برآوردن	استعمال - بقول صاحب انند یعنی از بن برآوردن و بعربی
(۲) از بیخ برانداختن	استیصال - مؤلف گوید کہ (از بنیاد برآوردن) بہمین معنی
(۳) از بیخ برکشیدن	گذشت سند نمبر (۲) از کلام سعدی آوردہ کہ بجای رش ہی خود
(۴) از بیخ برکندن	(ع) برانداختم بیخ شان از بہشت ؛ معاصرین عجم استعمال

این ہر چہار مصدر می کنند و استعمال نمبر (۴) در کلام انوری ہم یافتہ ایم (ــہ) برکند بدست عشق از بیخم ؛ تا بیخ صلاح و توبہ برکندم ؛ (اردو) دیکھو از بنیاد برآوردن -

از بید ثمر خواستن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر عجم طلب محال کردن - دیگری از محققین فرس ذکر این نکرد مؤلف گوید کہ معاصرین عجم تصدیق این می کنند (اردو) دکن مین کہتے ہین ”ہیجڑے سے بچے کی امید کرنا گولر سے پھول کی ہوس کرنا -

از بیر بقول برہان و جامع وہفت برون تفصیر یعنی از بر است کہ یاد گرفتن و حفظ باشد خان آرزو ہم در سراج ذکر این کردہ و صاحب جہانگیری از استاد فرخی سند آوردہ (ــہ)

با عطار دبستر خانہ سخن داند گفت ٭ ہر دبیر کہ دیوان کند آنرا تقریر ٭ از بئ رسم در آموختن نامہ کنند ٭ از نہ خواجہ بزرگان و دبیران از بیر ٭ مؤلف گوید کہ فارسیان یای زائد در میان بای موحدہ و رای مہملہ زیادہ کردہ اند ہمچو (شبخون و شبیخون) (اردو) دیکھو از برہ

از بیر کردن | استعمال - بقول صاحب آنند مرادف از برکردن است و سندش ہمان است کہ بر (از بیر) گذشت (اردو) دیکھو از برکرنا -

از بیضۂ خاکی چوزہ نزاید | مثل - صاحبان خزینہ و امثال فارسی و احسن ذکر این کردہ اند و از معنی و محل استعمال ساکت اند مؤلف گوید کہ فارسیان این مثل را بجائی زنند کہ مقصود شان از اظہار ناممکن بودن امری دکاری باشد (اردو) دکن میں عام لوگ کہتے ہیں "انگلیوں سے بچے نہیں ہوتے" خاص لوگ کہتے ہیں "ہتھیلی میں بال نہیں پھوٹتے" ہماری رائے میں عام لوگوں کی کہاوت فارسی مثل سے زیادہ مناسبت رکھتی ہے - بعض اہل ہند کہتے ہیں "خاکی انڈے سے بھی کہیں بچہ نکلتا ہے" یہ کہاوت بالکل لفظی ترجمہ ہے فارسی مثل کا - صاحب آصفیہ نے (خاکی انڈا) پر لکھا ہے کہ وہ انڈا جو مرغی جفتی کے بغیر خاک میں لوٹ کر دے اس انڈے کا بچہ نہیں نکل سکتا (الخ)

از بیم باران برِ ناودان می گریزد | (مثل) صاحبان خزینہ و محبوب الامثال ذکر این کردہ اند و صاحب احسن بجای کلمہ (بر) لفظ (زیر) آوردہ مؤلف گوید کہ فارسیان این مثل را برای شخصی زنند کہ بہ ناعاقبت اندیشی کار کند مقصود آنست کہ چون از بیم باران میخواہی کہ بجای سایہ دار پناہ گیری چہ قدر ابلہی است کہ از سایۂ ناودان پناہ جوئی و نمی دانی کہ ناودان آب ریز است و مقصود تو از سایۂ او حاصل نشود (اردو) بقول صاحب محبوب الامثال

"وہ کڑاہی سے نکلے تو آگ میں گرے" پنجاب میں کہتے ہیں "ڈھیمان وچون نکل کے وہن وچ پہیسے"
مقصود یہ ہے کہ جب کسی مضرت بخش مقام سے بچنا چاہیں تو اول خیال کر لینا چاہیے کہ وہ جگہ
کیسی ہے جہاں پناہ لینا مقصود ہے ایسا نہو کہ وہ مقام باعتبار خطرہ پہلے مقام سے بدتر ہو۔

از پی مغز خاکیان | استعمال - صاحب شمس ذکر این کردہ گوید کہ بمعنی تری دماغ
آدمیان است - صاحب مؤید فرماید کہ یعنی ازبرای تری دماغ آدمیان (کنز الفوائد)
در نسخۂ دیگر مؤید الفضلا این را (از پی مغز خاکیان) بہ بای فارسی نوشتہ وہمین قرین قیاس است
آوردن بای عربی بجای بای فارسی غلطی کتابت باشد وبس (اردو) دیکھو از پی مغز خاکیان ۔

از بیوہ گیر گدائی | (مثل) صاحبان خزینہ وامثال فارسی ذکر این کردہ از معنی ومحل استعمال
ساکت اند **مؤلف** گوید کہ فارسیان این مثل را برای اظہار رموز و نیت کسی برای کاری زنند
اندرین صورت معنی گیر درین مثل (قبول کن) باشد یعنی گدائی بیوہ را قبول کن وعیب مدار کہ
او برای شکم پروری چہ کند کہ گدائی نہ کند (اردو) دکن میں کہتے ہیں "بیوہ کی بھیک سر آنکھوں
پر" مقصد یہ ہے کہ بیوہ امداد کی مستحق ہے اوس کا بھیک مانگنا قابل اعتراض نہیں ۔

(الف) از پا افتادن | (استعمال) بقول بہار وانند مرادف از پا در آمدن و از پای در آمدن
بمعنی افتادن اگرچہ سندی پیش نکرد مگر بخیال ما استعمال این در زبان فارسی بسیار است (۱)
بمعنی حقیقی افتادن از پا لغزو شکوخیدن (ملا قاسم مشہدی ؎) سست بنیاد است عشق نخلہای
بی غمان ؎ افتد از پا گر کشی تصویر بر دیوار ما ؎ (عرفی ؎) چند گویم کہ گر ز پا افتم ؎ بشکند
این و آن خراب شود ؎ (۲) مجازاً ناتوان و عاجز شدن (ظہوری ؎) ز پا افتادۂ او

برسر افتد ✿ اگر صد بار خیزد دیگر افتد ✿ (وله سه) برایت هرکه بنشیند سبکی از خاک برخیزد ✿ زپا افتاده ام دستی ده هم کا فلاک برخیزد ✿ صاحب انند - - - - - - - - - - - - - - - - - -

(ب) از پا افتاده را بجواله مظهر العجائب بمعنی عاشق آورده از سند ساکت مؤلف گوید که این کنایه باشد متعلق بمعنی دوم (از پا افتادن) یعنی اسم فاعلش که بروزن مفعول آمده ولیکن بخیال ما اضافت این بسوی یار لازم است یعنی (از پا افتادهٔ تو) یا (از پا افتادهٔ او) (صائب سه) بود مستی زپا افتادهٔ نقش پای تو ✿ زبس سرو ترا کیفیت از رفتار میریزد ✿ در همه اسناد این مصدر الف (از) حذف شده است عیبی ندارد (اردو) (الف) (۱) ٹھوکر کھا کر گرنا (۲) عاجز ہونا - ناتوان ہونا - (ب) عاشق -

از پا افگندن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر عجم (۱) ساقط کردن و (۲) عاجز کردن کسی را - و بقول بہار بمعنی افگندن - صاحب انند گوید که بمعنی فگندن باشد (صائب سه) سیل از افتادگی دیوار از پا افگند ✿ سرکشان را روی میمالد مدارا بر زمین ✿ (عرفی سه) بر تو اخصمان دشمن تکیه کردن ابلهی است ✿ پای بوس سیل است از پا افگند دیوار را ✿ (باقر کاشی سه) مرقتی ا دلیران عشق را در رزم ✿ که افگنند ز پا خصم را و سر بخشند ✿ (انوری سه) آنرا که دست حادثه از پای افگند ✿ دست عنایت و کرمش دستگیر باد ✿ (اردو) (۱) گرا دینا - (۲) عاجز کرنا -

از پا در آمدن (استعمال) بقول بہار و انند بمعنی (۱) افتادن - اگرچه سندی پیش نشد ولیکن معاصرین عجم در روزمرهٔ خود بر زبان دارند صاحبان بحر عجم و ضمیمهٔ برهان و مؤید این را بزیادت یای تحتانی (از پای در آمدن) نوشته ذکر معنی اول گویند که (۲) بمعنی عاجز شدن و (۳) مردن و (۴) لغزیدن هم آمده - صاحبان

رشیدی و ناصری و سراج بہ معنی اوّل قانع و صاحب
ہفت معنی سوّم را ترک کرد (اردو) (۱) گرنا (۲)
عاجز آنا ۔ عاجز ہونا (۳) مرنا (۴) پھسلنا ۔

از پا در آوردن استعمال ۔ بقول بہار
و اَنند مرادف از پا افگندن و بقول صاحبان
ضمیمۂ برہان و بحر (از پای در آوردن) بزیادت
یای تحتانی زائد (۱) بمعنی افگندن و انداختن
و (۲) عاجز کردن و (۳) کشتن ۔ صاحب ہفت
بہ معنی دوّم قانع و صاحب مؤید بہ معنی اوّل و
دوّم (باقر کاشی ۔) کنم دگرگون گر بخت از گون
باشد ٭ ز پا در آرم اگر کوہ بیستون باشد ٭ (ملا شرف
الدین ۔) ای نخل تمنا قدر عنای تو ما را ٭ از پای در آورد
تمنای تو ما را ٭ (اردو) (۱) گرانا (۲) عاجز
کردینا (۳) مار ڈالنا ۔

از پا در افتادن استعمال ۔ بقول بہار
و اَنند مرادف (از پا افتادن) کہ گذشت یعنی
بمعنی افتادن مؤلف گوید کہ بہر دو معنی کہ صراحتش
بہ در آنجا کردہ ایم و سند معنی دوّم از میر معزی ہست
آوردہ ایم کہ صاحب اَنند این را متعلق بہ معنی اوّل
کند مخفی مباد کہ کلمۂ (در) درین زائد است و بس
(۵۲) تا بخت تو در نصرت دین دست بر آورد ٭
بس دشمن سرگشتہ کہ از پای در افتاد ٭ یعنی عاجز
شد (اردو) دیکھو (از پا افتادن)

از پا در افگندن استعمال ۔ بقول بہار و
مرادف (از پا افگندن) کہ گذشت (علی خراسانی
۔) صد سرو روان را بیکی جلوۂ رفتار ٭ از پای
در افگند خیال قدش انیست ٭ (عرفی ۵۳)
گفتا مروت انیست کز پا در افگنیمش ٭ تا آنکہ جوید
از غیر وز خود نیاید آنرا ٭ مؤلف گوید کہ کلمۂ (در)
زائد است و بر اسناد اشارۂ اوّل و دوّم بدین
ضرورت کردہ ایم کہ بتحقیق ما (از پا افگندن)
بہ دو معنی گذشت (اردو) دیکھو از پا افگندن

از پا در انداختن استعمال بقول بہار و اَنند
بمعنی افگندن (خواجۂ شیراز ۔) در خراسان

سرو گلبارش کند میل چمن ؛ سرو را از پا در اندازد
دل گل بشکنند ؛ مؤلف گوید کہ معاصرین عجم این را
ہم کنایۃً بمعنی عاجز کردن استعمال کنند یعنی مرادف
(از پا افگندن) است کہ گذشت وکلمۂ (در) درین
زائد (اردو) دیکھو از پا افگندن ۔

از پا رفتن استعمال (۱) بمعنی زائل شدن (۱۳۶۱)
از پا ۔ چنانکہ ظہوری گوید (ے) از کہن پیران
شدیم و نوجوانی برنخورد ؛ رفت از پا رفتن و سرو
روانی برنخورد ؛ و (۲) بمعنی افتادن و عاجز شدن
(ظہوری ے) ہمان غم دست می گیرد اگر روزی
ز پا رفتی ؛ تمنای غم مرد آزمائی می توان کردن ؛
بعض معاصرین بر آنند کہ در مصرع اول (افتی)
بہ الف باشد نہ (رفتی) بہ رای مہملہ غلطی کتابت
پیش نیست ولیکن تا آنکہ در نسخ دیگر این را نیابیم
نتوانیم تصرف کنیم ۔ (اردو) (۱) پاؤن مین
باقی نہ رہنا ۔ پاؤن سے زائل ہو جانا ۔ پاؤن
سے جاتی رہنا (۲) دیکھو از پا افتادن ۔

(۱۳۶۲) **از پا افتادنِ حیرت** (مصدر اصطلاحی)
مخفی مباد کہ (از پا افتادن) ہمان (از پا افتادن)
است کہ گذشت و مجازاً در اینجا بالفظ حیرت
بمعنی زائل شدن آمدہ چنانکہ ظہوری گوید (ے)
از پا فتاد حیرت بر جاست آب و تابم ؛ بر ضعف
ریخت قوت آسود اضطرابم ؛ (اردو) حیرت
باقی نہ رہنا ۔

از پا نشستن (مصدر اصطلاحی) بقول
بہار و اند کنایہ از قیام بستوہ آمدہ نشستن چنانکہ
صائب گوید (ے) دو عالم گر شود پروانہ شمع
از پای ننشینند ؛ بیک عاشق کجا آن آتشین رخسارہ
می سازد ؛ (حافظ شیراز ے) چون شمع وجود
من شب تا بسحر خورد را ؛ می سوخت چو پروانہ
تا روز ز پا ننشست ؛ (عرفی ے) عشق ننشست
ز پا در رہ جویائی قرب ؛ زاغ اندیشہ ہمان کبک
خرام است اینجا ؛ (صائب ے) چہ خیالست
دل از پای نشیند دیگر ؛ جلوۂ دیدہ ام از شاہ ہستو ارکجا

پیرس پڑ (اردو) تھک کر بیٹھ جانا۔

از پای بستہ چہ سیر آید و از دست گرسنہ چہ خیزد

(مثل) صاحبان گلدستہ و امثال فارسی ذکر این کردہ اند و از محل استعمال ساکت مؤلف گوید کہ این نثر گلستان سعدی است کہ صورت مثل گرفت و فارسیان این را بجائی زنند کہ مقصود شان از بیان مجبوری و عجز کسی باشد (اردو) ننگی کیا نہائیگی کیا نچوڑیگی۔ بقول صاحب آصفیہ یہ ایک کہاوت ہے یعنی اگر مفلس تہیدست دل والا بھی ہو تو کیا صرف کرے۔ بے مایہ کی کچھ حقیقت نہیں ہوتی۔ اسیطرح دکھن میں کہتے ہیں وہ آپہی میاں مانگتے باہر کھڑے درویش۔ ان دونوں کہاوتوں کا استعمال اظہار مجبوری و معذوری کے موقع پر ہوا کرتا ہے۔

از پا بچہ شما ہویدا است (مثل) صاحبان خزینہ و امثال فارسی ذکر این کردہ از معنی و محل استعمال ساکت مؤلف گوید کہ فارسیان این مثل را بجائی زنند کہ حالت کسی از روی و ہیئت او عیان باشد اگرچہ حالا برای ہیچ موقع این مثل عام است و لیکن فی الحقیقت این بواقعہ خاص تعلق دارد و صراحتش لطفی ندارد (اردو) صورت سوالی ہے۔ یہ دکن کی کہاوت ہے۔ اس موقع پر اس کا استعمال کرتے ہیں جبکہ عیاری یا غربت کسی کے چہرے اور لباس اور ہیئت کذائی سے ظاہر ہو۔

از پای درگذشتن مصدر اصطلاحی

بقول صاحب شمس لغزیدن و بیفتادن و عاجز شدن مرادف (از زبان و از پای در آوردن) صاحب مؤید بحوالہ قنیہ فرماید کہ بمعنی لغزیدن و افتادن است دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد مؤلف گوید کہ این لازم است و مرادف (از پای در آمدن) باشد نہ مرادف (از پای در آوردن) (اردو) دیکھو از پای در آمدن۔

ازپای درگشتن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر عجم بمعنی لغزیدن وافتادن صاحب هفت بذیل (ازپای درآوردن) ذکراین کرده گوید که مرادف ازپادرآمدن (اردو) پھسلنا۔ گرنا۔

ازپرا بقول صاحب شمس بفتح الف وبای فارسی بمعنی زیر وفرماید که بکسر نیز آمده وصراحت کند که لغت فارسی زبان است۔ دیگرکسی از محققین فرس ذکراین نکرد مؤلف گوید که بخیال ما اصل این (ازیرا) باشدکه الف وصلی دراوّل والف زائد درآخرکلمۂ (زیر) آورده باشند۔ آنچه یای تحتانی رابه بای فارسی بدل کردند غلطی کتابتش نباشد (اردو) زیر۔ بقول آصفیه (فارسی) بالاکانقیض۔ نیچے۔ تحت۔ پائین۔

(۱۲۴۹) **(الف) ازپرده بدرآمدن** (مصادر اصطلاحی) الف بمعنی ظاهر وفاش شدن است

(ب) ازپرده بدرافتادن چنانکه صائب گوید (ــه) سخنی کز دهن تنگ تو برمی آید

(ج) ازپرده برون شدن راز غیبست که از پرده بدرمی آید ٭ صاحب بحر

(د) ازپرده بیرون افتادن ذکر(ب) کرده فرماید که (۱) بمعنی ظاهرشدن و(۲) کنایه

(ه) ازپرده بیرون شدن ازرسواشدن هم (ظهوری ــه) زنجیرمی باید وگرکاکل مشکینش برکمر ٭ ازپرده می افتم بدردرپرده کش رخساررا ٭ صاحب انندذکر (ج) کرده فرماید که کنایه ازحدگذشتن است وبخیال ما طرز بیانش خوب نیست که مقصودش رسواشدن باشد یعنی (ج) هم بهردومعنی (ب) مستعمل۔ بهار وانند ذکر (د) کرده اند بمعنی رسوا وفاش شدن (ملاطغرا ــه) بدمسازی قاصد ذوالمنن ٭ ازین پرده بیرون نیفتد سخن ٭ صاحب انند بذیل (ج) سندی ازشانی تکلو آورده که بکار (ه) می خورد (ــه) گرونزد بوی خیالت وردماغ آرزو

زاہد خلوت نشین از پردہ بیرون می شود ؛ مؤلف عرض کند کہ این ہر پنج مصدر (۱) بمعنی حقیقی خود است یعنی فاش و ظاہر شدن و (۲) کنایۃً بمعنی رسوا شدن مستعمل - دیگر ہیچ (اردو) (۱) ظاہر ہونا فاش ہونا - (۲) رسوا ہونا -

از پرکار افتادن مصدر اصطلاحی - بقول صاحبان بحر و بہار و سراج و وارستہ ضائع و بیکار شدن (صائب ؎) تا نیفتاد است از پرکار غربال بدن ؛ خرمن خود را بچندین چشم از غش پاک کن ؛ (ابوالفیض فیاضی ؎) باحرف تو چون بیفتدم کار ؛ پرکار قلم فتد از پرکار ؛ (صائب ؎) فتادہ است چو تقویم کہنہ از پرکار ؛ بدور حسن تو مجموعۂ نکو یہا ؛ صاحبان جہانگیری و رشیدی (از پرکار افتاد) را بمعنی ضائع شد نوشتہ اند و این صیغہ ماضی مطلق است از ہمین مصدر - و کنایہ باشد کہ پرکار یعنی سامان و نظام ہم آمدہ و صاحب بحر بذیل ہمین مصدر صراحت انہم کردہ - (اردو) ضائع و بیکار ہونا -

(۱۲۶۰) **از پرکار انداختن** (مصدر اصطلاحی) کنایہ باشد از بیکار و ضائع کردن و این متعدی (از پرکار افتادن) است کہ گذشت بیان ما ہمہ را اینجا کردہ ایم (ظہوری ؎) شدم سرگشتہ تا کی غیر از پرکارم اندازد ؛ از آن ابرو گرہ بیرون بر و در کارم اندازد ؛ (اردو) بیکار و ضائع کردینا -

از پرکار رفتن (مصدر اصطلاحی) بقول بہار (۱) مرادف از پرکار افتادن و (۲) نیز کنایہ از مست و بیخود شدن - صاحب انند بمعنی دوم قانع - تاخذ این بر (از پرکار افتادن) مذکور (ظہوری ؎) بنظارہ لختی ز پرکار رفت ؛ ز دشواری کار از کار رفت ؛ (اردو) (۱) دیکھو از پرکار افتادن (۲) مست ہونا - بیخود ہونا

از پرکار شدن (مصدر اصطلاحی) بقول

برہان وبحر وناصری وسروری ورشیدی و جہانگیری وہفت با بای فارسی کنایہ از بیخودی وبی اختیاری واضطراب کردن باشد (مولوی معنوی ؎) ساغری چند بخور از کف ساقی وصال ؛ چون زپرکار رشدی برجہ و در رقص	در آی ؛ مؤلف عرض کند کہ درین مصادر اصطلاحی ہم پرکار بمعنی سامان ونظام است چنانکہ بہ (از پرکار افتادن) مذکور شد - بہار از بیخودی (۱) مرادف (از پرکار افتادن) و (۲) ہم بمعنی بیخود دست شدن گفتہ (اردو) دیکھو از پرکار رفتن -

از پس آواز کشیدن استعمال - تعریف این بر (از پس سر صفیر کشیدن) می آید (اردو) دیکھو (از پس سر صفیر کشیدن)

از پس خبران این کار استعمال - صاحب آنند بحوالہ بہار گوید کہ آنکہ بعد از ہمہ این کار را اختیار کند و فرماید کہ مرزا محمد قزوینی این عبارت را در نثر خود نوشتہ بخیال ما این استعمالی است بکسر نون اول بمعنی کسی کہ بعد از ہمہ افراد اشخاص محرک کاری شود وکاری را اختیار نماید دیگر ہیچ (اردو) متعدد افراد میں سب سے آخر یعنی اور دن کے بعد کسی کام کا محرک اور کرنے والا -

از پسر ناخلف دختر بہ (مثل) صاحب امثال فارسی ذکر این کردہ وصاحب احسن (بہ) را (بہتر) نوشتہ وہردو از محل استعمال ساکت اند مؤلف گوید کہ فارسیان در مذمت پسر ناخلف استعمال این مثل کنند کہ وجود دختر ازین قسم پسر بہتر است یعنی پسر ناخلف در حیات پدرش باعث اقسام رنج پدر می شود و بعد مماتش ہم سبب بدنامی او ست (اردو) دکن میں ناخلف لڑکے کی نسبت کہتے ہیں "ایسو لڑکے سے لڑکی بھلی" شیطانی یادگار سے گمنامی ہی بہ

بانجھ ہوتی ہو نا خلف نہ ہوتی" صاحب آصفیہ نے لفظ ناخلف پر ایک کہاوت کا ذکر کیا ہی جو اسی فارسی مثل کا ترجمہ ہے یعنی "ناخلف بیٹے سے بیٹی اچھی -

ازپس سر صفیر کشیدن (مصدر اصطلاحی) بقول بہار و اننداکنایہ از رسوا و ذلیل نمودن کسی را (محمد قلی سلیم ؎) در چمن ہر گہ با وہمراہ می بیند مرا ؛ ازپس سر چون رقیبان می کشد بلبل صفیر ؛ مخفی مباد کہ صفیر آواز ہر مرغ باشد عموماً و آواز بلبل خصوصاً و صفیر کشیدن بلبل بمعنی آواز کشیدن بلبل و (ازپس آواز کشیدن) آوازی است کہ مخالف کسی طنزاً ازپس او کشد و مراد ازان رسوا و ذلیل نمودن باشد فارسیان بخصوصیت بلبل لفظ (صفیر) بعوض (آوازہ) استعمال کردہ اند و بدین وجہ کہ بلبل صفیر خود از بالای درخت می کشد بعوض (ازپس) - (ازپس سر) گفتند بخیال ما برای انسان (ازپس آواز کشیدن) ہمین معنی دارد (اردو) آوازے کسنا - بقول امیر طعن کرنا - طنز سے کچھ کہنا (نصیر ؎) لبان نے نصیر اب او نکے ہاتون ناک مین دم ہے ؛ جہان وہ دیکھتے ہین مجھکو آوازے ہی کستے ہین ؛؛

(الف) ازپس و اشدن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر عجم (الف) بمعنی دور شدن (طغرا ؎) بت من زجام تو این نفع بین کہ وا می شود عقلمندی زپس ؛ صاحب بہار عجم و انند ذکر (الف) کردہ گوید کہ کنایہ باشد مؤلف عرض کند کہ (ب) عقلمندی ازپس ظاہر شدن - بُعد عقل را بحرکت ظاہر می کند و ہمین است وجہ کنایہ و بخیال ما (الف) را بطور مصدر خاص قائم کردن درست نباشد ازینجاست کہ ما (ب) را مصدر اصطلاحی قرار دادہ ایم (اردو) دکن مین کہتے ہین (عقل چوتڑون مین گھس جانا)

(ب) ازپس و اشدن عقلمندی

یعنی عقل سے دور ہونا۔ بے عقل ہونا۔ بقول صاحب آصفیہ (عقل چرنے جانا) بمعنی عقل کا موجود نہ ہونا۔ عقل کا غیر حاضر ہونا۔

(الف) **از پشت زین فرو کرد** (مقولہ) بقول صاحب شمس کوتاہ شد یا آخر رسید و صبح دمید۔ دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد و سندی پیش نہ شد مؤلف گوید کہ (از پشت زین فرو کردن) سواری را از بالای زین بزیر آوردن باشد غیر تسامح صاحب شمس نباشد کہ معنی خلاف قیاس بیان کرد کہ از کنایہ ہم درست نمیشود صاحبان ہفت و انند ---------

(ب) **از پشت سیارہ زین فرو کرد** را بیان کردہ اند بمعنی شب کوتاہ شد و شب بآخر رسید و صباح شد و صاحبان مؤید و بحر و ضمیمہ برہان بجای لفظ (سیارہ) لفظ (سیاہ) آوردہ اند بخیال ما رای مہملہ از غلطی کتابت حذف شد عجبی نیست کہ صاحب شمس ہمین مقولہ را بہ تسامح مختصر کرد کہ ذکرش بر الف گذشت و شک نیست کہ (ب) کنایہ باشد (اردو) دکن مین کہتے ہین "چڑیان چون چون کرنے لگین" یعنی رات ختم ہوئی اور صبح صادق نکل آئی اور انہین معنون مین کہتے ہین "پو پھٹی" صاحب آصفیہ نے پو پھٹنا پر فرمایا ہے کہ (ہندی) صبح صادق ہونا۔ صبح کی سپیدی کا نمایان ہونا۔

از پشت کوہ چادر احرام برکشید (مقولہ) بقول صاحبان بحر و ضمیمہ برہان بمعنی برف بارید و عالم را سفید کرد۔ صاحب مؤید بحوالہ ادات گوید کہ ای برف از پشت کوہ در گذر آورد و صاحب انند و شمس ہمزبانش مؤلف گوید کہ ما را با معنی بیان کردہ صاحب مؤید اتفاق است و این کنایہ باشد و با الفاظ مقولہ مناسبت دارد (اردو) پہاڑ کی چوٹی سے برف پگھلنے لگی

(الف) از پنجہ کشیدن استعمال بقول بہار دانند معروف مؤلّف گوید کہ ہر دو محققین
بالا بہ سند کلام صائب این مصدر را قائم کردہ اند (س ؎) ہر کہ در قید خود آرائی گرہ گردید مانند
آب را از پنجہ گوہر کشیدن مشکل است ٭ بخیال ما ازین سند صائب مصدر اصطلاحی - - - - - -

[illegible] **(ب) از پنجہ گوہر کشیدن آب را** بمعنی کار ناممکن و مشکل تر کردن آن پیدا می شود نظر از پنجہ
کشیدن) و این کنایہ باشد مرادف آب از آہن کشیدن) کہ گذشت (اردو) دیکھو آب
از آہن کشیدن -

[illegible] **از پوست بدر افتادن** (مصدر اصطلاحی) کنایہ باشد از (۱) ظاہر شدن و (۲)
بیخود شدن چنانکہ ظہوری گوید (س ؎) سہ کہ باشد کہ تواند بدر افتد از پوست ٭ مہر از شرم تو در
ذرّہ خزیدن دارد ٭ (ولہ ؎) ظہوری کی بدر افتاد از پوست ٭ شمیم طرّہ شد غمّاز آغوش ٭
(اردو) (۱) ظاہر ہونا - (۲) جامہ سے باہر ہونا - بقول آصفیہ آپے سے باہر ہونا خودی
مین نہ رہنا - بیخود ہونا -

از پوست بر آمدن (مصدر اصطلاحی)
بقول صاحبان بحر و ہفت و جامع و اند و برہان
(۱) کنایہ باشد از کشف راز و احوال خود کردن
و (۲) ترک دنیا نمودن و از خودی و نفسانیت
باز آمدن و (۳) خندان بودن مؤلّف گوید
کہ مقصود این باشد کہ از مسرّت و شادی در جامہ
نگنجیدن و از جامہ بیرون شدن و (۴) بمقصود
و مطلوب خویش رسیدن و آرزو بذکر معنی اوّل
و دوّم نسبت معنی سوّم فرماید کہ کمال شگفتگی و شادی
خان آرزو در سراج بذکر ہر چہار معنی نسبت
معنی چہارم گوید کہ این بسیار بعید است و مؤلف
با او اتفاق دارد (صائب ؎) چون غنچہ

محال است کہ از پوست بر آید ؛ چندانکہ ورق‌ش
سبز حصار است دل ما ؛ (اردو) (۱) اپنی
حقیقت ظاہر کرنا - (۲) دنیا کو ترک کرنا -
آپ سے باہر ہونا - (۳) خوشی کے مارے
جامہ سے باہر ہونا - پھولا نہ سمانا - ہنسنا -
(۴) مقصد حاصل کرنا - بامراد ہونا -

از پوست برآوردن (استعمال)

بقول وارستہ و صاحب بحر عجم یعنی پوست
کندن کہ بتازی تسلیخ گویند (اردو) کھال کھینچنا
بقول صاحب آصفیہ پوست کشیدن کا ترجمہ
زمانہ جہالت کی وہ سزا جس میں زندہ مجرم کے
جسم سے پوست اترواکر اس میں بھس بھروا دیا
کرتے تھے (میر ۵) رسم قلمرو عشق مت پوچھ
تو کہ ناحق ؛ اکوں کی کھال کھینچی اکوں کو دار
کھینچا ؛

(الف) از پوست برون آمدن مصدر

اصطلاحی - بقول صاحب انند کنایہ از ترک
تعلقات کردن - مؤلف گوید کہ بخیال ما ایہم
مرادف ہر چہار معنی (از پوست بر آمدن) باشد -
(صائب ۵) ہر کرا در پردہ ہای چشم آب
شرم نیست ؛ زود می آید برون از پوست چون
بادام تر ؛ (صائب ۵۳) غنچہ از پوست برون
آمد و ما بی دردان ؛ جامہ چاک نکردیم درین
فصل بہار ؛ طالب آملی در تہنیت صحت
ممدوح گوید (۵۳) تا مبارک صحت از درد
بیا سود ز شوق ؛ اہل دل غنچہ وش از پوست
برون آمدہ اند ؛ بخیال ما - - - - - - -

(ب) از پوست برون آمدن ارقم و مار

یعنی پوست انداختن و پوست ول کردن مار ، شہد
چنانکہ (سلمان ۵) کمند پیچ پیچ آرد سر اندر حلقہ
چون ثعبان ؛ سنان سرفراز آید برون از پوست
چون ارقم ؛ (صائب ۵) صد بار تا ز پوست
بیائی برون چو مار ؛ چشم تو لی حجاب ببیند بروی
گنج ؛ مخفی مباد کہ در سند اولین (از پوست برون

آمدن) بمعنی حقیقی است و در سند آخرالذکر بمعنی دوم کہ بر (از پوست بر آمدن) گذشت (اردو) (الف) دیکھو از پوست بر آمدن (ب) سانپ کا کینچلی چھوڑنا۔

از پوست برون شدن (مصدر اصطلاحی)

بقول صاحب آنند کنایہ از (از خود ہی خود بر آمدن) و خوشی با فراط نمودن مؤلف عرض کند کہ مرادف ہر چہار معنی (از پوست بر آمدن) کہ گذشت (اردو) دیکھو از پوست بر آمدن۔

(۱۸۴) ## از پوست برون فتادن (مصدر اصطلاحی)

مرادف از پوست بر آمدن باشد (ظہوری ؎) نبض شادی برون فتاد ز پوست ؛ غمزه درد نیشتر دارد ؛ (اردو) دیکھو از پوست بر آمدن۔

(۱۸۵) ## از پوست برون کشیدن (مصدر اصطلاحی)

مرادف از پوست بر آوردن کہ گذشت (طالب آملی ؎) زان سو ہوس لشانم سید لباس ؛ زین سو فنا ز پوست برون می کشد مرا ؛ (اردو) دیکھو از پوست بر آوردن۔

از پوست بیرون آمدن (مصدر اصطلاحی)

بقول بہار کنایہ از خود ہی خود بر آمدن و خوشی با فراط نمودن و بقول ناصری و رشیدی و جہانگیری کنایہ از کشف احوال خود کردن و ترک دنیا نمودن و از خود ہی باز آمدن و صاحب حقیقت شدن صاحب مؤید باتفاق معنی ناصری ذکر اسم مفعول این (از پوست بیرون آمده) کرده و ہم (از پوست بیرون آمدم) را بجای خودش نوشتہ و بحوالہ ادات گفتہ کہ ای خنده زنان آمدم و فانی شدم و فرماید کہ اقول معناه از نفسانیہ بیرون آمدم و بمغز و مقصود رسیدم مؤلف عرض کند این مرادف ہر چہار معنی (از پوست بر آمدن) باشد کہ گذشت (فیاض لاہجی ؎) در ادای درد دل چندانکہ اشک بی بیار ؛ ہمچو اشک از پوست بیرون آمدم باور نداشت ؛ (اردو) دیکھو از پوست بر آمدن۔

از پوست بیرون آوردن (مصدر اصطلاحی)

بقول بہار و آنند مرادف از پو

برآوردن که گذشت (مولانا ثنائی ؎) غنچه
زولاف لطافت بادهان تنگ و دست پژان
صبا تند آمده آورد بیرونش ز پوست ؎ (اردو)
دیکھو از پوست برآوردن۔

از پوست بیرون افتادن (مصدر اصطلاحی)
بقول بهار وانند۔ مرادف از پوست بیرون آمدن
مؤلف گوید که مرادف بهر چهار معنی از پوست
برآمدن است که گذشت (میر خسرو ؎) جهانرا
از نسیم گیسوی دوست ؎ چو غنچه خواست بیرون افتد
از پوست ؎ (اردو) دیکھو از پوست برآمدن

از پوست بیرون شدن (مصدر اصطلاحی)
بقول بهار مرادف (از پوست برآمدن) مؤلف
گوید که بر هر چهار معنی او شامل که گذشت جلالای
کاشی المتخلص به یقین ؎) در رهٔ عشقش گراز
منزل خبر سیه اشتم ؎ پرسید و بدم آنچنان کز پوست
بیرون می شدم ؎ (اردو) دیکھو از پوست
برآمدن۔

از پوست بیرون کشیدن (مصدر اصطلاحی)
بقول بحر و بهار مرادف از پوست برآوردن
که گذشت۔ بهار گوید که بقول وارسته کنایه از کشف حال
خود کردن و از خودی خود برآمدن مؤلف عرض
کند که چنان باشد که اصول لغت اجازت این معنی
نمیدهد و نه وارسته در مصطلحات چنان نوشته تسامح
بهار بیش نیست (اردو) دیکھو از پوست برآوردن

از پهلوی کسی چیزی دیدن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحبان بحر و بهار وانند
منفعت یافتن از وی مؤلف گوید که پهلو بقول صاحب برهان بفتح اوّل و سکون ثانی
و ضم لام بواو کشیده کنایه از نفع و فائده (الخ) پس معنی این مصدر اصطلاحی بر سبیل کنایه
باشد (اردو) فائده اٹھانا۔ بقول صاحب آصفیه نفع اٹھانا۔ منافع حاصل کرنا۔ پس اسکا
فارسی مصدر کا ترجمه کسی سے فائده اٹھانا۔

از پہلوی کسی کاری کردن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر عجم و بہار روا نند با عانت و امداد کسی کاری کردن (ہاشم صبوری ؎) دیده ام گوہر بدامن ریخت از پہلوی اشک ٭ ابر دانم ریزش از پہلوی دریا می کند ٭ **مؤلف** گوید که پہلو بقول برہان ترجمہ جنب است پس بجنب کسی کاری کردن کنایه باشد از امداد و اعانتش کاری کردن (اردو) کسی کی مدد اور اعانت سے کام کرنا۔

از پی استعمال (۱) بمعنی از پس چنانکه انوری گوید (؎) چون سایه دویدم از پیش روزکی چند ٭ در صحبت او بسیار بودم خرسند ٭ و (۲) مجازاً بمعنی از برای۔ مخفی مباد که (پی) بقول برہان بفتح اوّل و سکون ثانی بمعنی برای و بہر آمده بخیال **مؤلف** کلمه (از) درین زائد است (عرفی ؎) چاره آخر ضرور است از پی تحصیل درد ٭ من نه دانم ہر که می داند بگوید چاره چیست

(اردو) (۱) پیچھے (۲) لئے۔ واسطے۔

از پی جہت فلان بقول بہار بمعنی از بہر فلان **مؤلف** گوید که تسامح بہار یا غلطی کتابت باشد که واو عطف ترک شد مقصودش (از پی وجہت فلان) باشد یعنی از پی فلان و از جہت فلان۔ بخیال ما (پی) و (جہت) مرادف یکدیگر است پس وجہی نیست که در معنی یکی را از ین ہر دو زائد گیریم اگر سند استعمال پیش می شد تسلیم می کردیم در روز مرهٔ معاصرین استعمال این نیافتیم (اردو) اسکے لئے۔ اسکے واسطے۔

از پی چیزی رفتن جان مصدر اصطلاحی کنایه باشد از واقع شدن موت بوجه کسی یا چیزی عرفی گوید (؎) بوداعی که مرا می بری ایدل بگذار ٭ که بمیرم من و جان از پی محمل برود ٭ (اردو) کسی کے پیچھے جان جانا کسی کیلئے جان جانا (رفیق الدین بیہ حلیل جانشین امیر مغفور ؎) تربت فرہاد سے آواز آتی رہی ٭ جان شیرین ہای شیرین کو لٹو جاتی رہی ٭

از پی داشتن آئینہ (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب آنند - بکسر نون اوّل شگونی کہ ہنگام وداع دوستان و یاران بعمل آرند مرادف آب بر آئینہ زدن (سنجر کاشی ؎)

سکندر را ز پی آئینہ داشت عین وداع * چو چشم زباد جنّت کشید وقت شدن *

(اردو) دیکھو آب بر آئینہ زدن -

از پی رفتن استعمال - بقول بہار و آنند بمعنی در پی رفتن - سندی پیش نہ شد مؤلف گوید کہ از سندی کہ بر (از پی چیزی رفتن جان) پیش کردہ ایم سند این ہم توان گرفت بمعنی لفظی (اردو) پیچھے چلا جانا -

از پی سر صفیر کشیدن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر عجم رسوا نمودن شخصی را و مردم را از آن آگاہ کردن سندش از کلام سلیم ہمانست کہ بر (از پس سر صفیر کشیدن) گذشت کہ در مصرع ثانیش (از پس) را (از پی) نقل کردہ و صراحت ہم کردہ است کہ بہار ذیل (از پس سر صفیر کشیدن) از کلام سلیم سند گرفتہ تغیر لفظی کردہ است - خان آرزو در چراغ ہم زبان بحر و ما ہم در انجا صراحت کافی کردہ ایم (اردو) دیکھو از پس سر صفیر کشیدن -

از پیش (۱) بمعنی حقیقی است یعنی از قبل چنانکہ گویند "با از پیش ہمین سخن می گفتیم" و (۲) بمعنی از دل و از خاطر و از طرف چنانکہ "این مضمون را از پیش خود پیدا کردہ ام" یعنی از خاطر خود و از دل خود پیدا کردہ ام و از دیگری نہ گرفتہ ام (نعمت خان عالی ؎)

دل ما ہمہ پیدا و ز تو چشم نداشت * نیست از پیش تو البتہ بجای کسی است *

(اردو) (۱) پہلے سے (۲) دل سے - جیسے "اپنے دل سے میں نے یہ بات پیدا کی ہے" طرف سے - جیسے "انھوں نے تو نہیں کہا آپ اپنی طرف سے کہہ رہے ہیں"

(۳۶۶) **از پیش بردنِ کار** (مصدر اصطلاحی) بکسرۂ نون متعدی مصدر (از پیش رفتن کار) است که می آید یعنی سرانجام دادن کار و کار را جرائی کردن چنانکه ظہوری گوید (ہ) کی توان در وادی مقصود برد از پیش کار؛ بر ہمہ کاری مدار گر مقدم کار عشق؛ (اردو) کام چلانا - کار اجرائی کرنا -

(الف) از پیش پای کسی برخاستن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر و بہار و وارستہ و انند بہ تعظیم او برخاستن (تاثیرہ) با خویش را سبک پی دنیا نکرده ایم؛ از پیش پا ی نخیر و غبار رہا؛ مؤلف گوید کہ ہر چہار محققین این مصدر اصطلاحی را از ہمین یک شعر تاثیر پیدا کرده اند و قناعت ایشانست کہ - - - - -

(ب) از پیش پای کسی خاستن قائم نگردد کہ سند متقاضی آنست و نیز ایم (از پیش پای کسی برخاستن) را خصوصیت با تعظیم چہ، پیش پا ست محققین زبا ندان ازین مصدر اصطلاحی ساکت اند و معاصرین عجم خاموش - اگر سندی دیگر واضح تر ازین بدست آید قول فیصل را بکار خورد (اردو) کسی کی تعظیم کو اُٹھ کھڑے ہونا - اُٹھنا -

از پیش پیش استعمال - بقول صاحب آنند ترجمہ قدام است یعنی پیش پیش - بہار ذیل (از پیش پای کسی برخاستن) ذکر این کرده و از محسن تاثیر سند آورده (ہ) آنکہ چو پروول روشن بود زبان؛ از پیش پیش مشعل دولت روان بود؛ مؤلف گوید کہ کلمہ (از) درین استعمال زائد است (اردو) آگے آگے بقول امیر پیشا پیش پیچھے پیچھے کا عکس (قلق ہ) آگے آگے نقیب کی للکار؛ با ادب با ملاحظہ ہشیار؛

از پیش خود گرفتن چیزی (مصدر اصطلاحی) بقول وارستہ و انند و بہار و بحر متوجہ و مشغول آن شدن (محمد جان قدسی ہ) از چہ جا کی

ای دل ویران کہ از روزِ ازل ؛؛ ہیچ کس
از پیش خود نگرفت تعمیر ترا ؛؛ (اردو) متوجہ ہونا
مشغول ہونا۔

از پیش رفتن حرف (مصدر اصطلاحی)
بقول بہار وانند و بحر۔ سبز شدن حرف مؤلف
گوید کہ مقصود محققین از فروغ یافتن و فروغ
داشتن سخن است و بس (محسن تاثیر ؎)
رہ بی دلیل گم نکند کاروان عقل ؛؛ در وادئی
کہ حرف من از پیش می رود ؛؛ (اردو) بات
چلنا۔ بات کو فروغ ہونا۔

از پیش رفتن کار (مصدر اصطلاحی) کنایہ (۱۲۴۳)
از روا شدن و نتیجہ بر آوردن کار چنانکہ صائب
گوید (؎) رود چگونہ باین ضعف کار من
از پیش ؛؛ کہ من بجای نسیم سحر روم از خویش ؛؛
(اردو) کام چلنا۔ بقول آصفیہ کارروائی
ہونا۔ کار اجرائی ہونا۔ کام نکلنا۔ مطلب نکلنا
(ثروت ؎) صنم کی بزم مین جو می کا جام
چلتا ہے ؛؛ تو یان بہی خون جگر پی کے کام
چلتا ہے ؛؛

از پیش فروختہ استعمال۔ بمعنی فروختہ شدہ
صاحب روزنامہ بحوالۂ سفرنامہ ناصرالدین شاہ
قاچار ذکر این کردہ است (اردو) بکا ہوا۔

از پیش کسی (اصطلاح) بقول بہار و وارستہ
و بحر وانند مرادف از بر کسی کہ گذشت مؤلف
گوید کہ ہمان (از پیش) است کہ گذشت و سند این
بمعنی دوش مذکور (اردو) دیکھو از بر کسی۔

از پی مغز خاکیان استعمال بکسر یای تحتانی اول و زای معجمہ بقول صاحب ضمیمہ برہان
و بحر عجم وانند از برای تری دماغ آدمیان۔ (اردو) روشن دماغی کے لئے۔

از ترس ہندوانہ افگندن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر عجم بسیار ترسیدن
وارستہ و بہار گوید کہ مرادف بیضہ افگندن کہ بمعنی بسیار ترسیدن می آید (یحیی کاشی ؎) یا

ہندوانہ افگن ازترس رنجشم ؛ نگذارد دستی چو من از بہر خربزہ ؛ مؤلف گوید کہ فارسیان کنایتہً سندۂ پس افگندۂ سخت حیوانات را ہندوانہ گویند و درین مصدر اصطلاحی ہندوانہ بہمین معنی مستعمل یعنی حیوانیکہ بسیار خوفناک و خوف زدہ شود از دہشت ہندوانہ افگند و ہمین واقعہ در محاورۂ فرس بطور عام صورت مصدر اصطلاحی پیدا کرد برای بسیار ترسیدن (اردو) گابھ ڈالنا۔ بقول صاحب آصفیہ نہایت رعب ماننا جیسے " وہ اس حوصلہ کی بیوی تھی کہ اسکے سامنے گابھنی گابھ ڈالتی تھی " (ہگ بھرنا۔ ہگ مارنا۔ ہگ دینا) بقول صاحب آصفیہ خوف کے مارے پیخانہ پھر دینا۔ خوف سے پیخانہ نکل جانا۔ نہایت خائف اور ہیبت زدہ ہو جانا۔ (شیخ باقر علی از آصفیہ ــــہ) ہگ دیا ڈر کے سوچ کر انجام ؛ زیر پا جب کوئی فراز آیا

از تقصیر کسی گذشتن (مصدر اصطلاحی) بقول بہار و آنند کنایہ از عفو کردن باشد (ملا فیضی بلخی ــــہ) چون تیغ در زمانہ بہ تہمت شود علم ؛ صاحبدلی کہ از سر تقصیر مگذرد ؛ مؤلف گوید کہ سند متقاضی آنست کہ ما این مصدر را (از سر تقصیر گذشتن) بجایش قائم کنیم (اردو) درگزرنا درگزر کرنا۔ بقول صاحب آصفیہ معاف کرنا۔

از تندی زیر آمدن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب آنند بحوالۂ فرہنگ سکندر نامہ از درشتی درگذشتن مؤلف گوید کہ این کنایہ باشد (اردو) سختی چھوڑ دینا۔ سختی سے باز آنا۔

از تو این و از من این استعمال۔ بقول بہار۔ در امثال این تقابل لفظی آید و محذوف می باشد (نظامی ــــہ) ز تو آیینی و زمن آموختن ؛ ز من دیدہ را دیدہ بر دوختن ؛ ز من جستن از ما نمودن ز تو ؛ بیجان آمدن جان فزودن ز تو ؛ مؤلف گوید کہ درین قسم تقابل تخصیص بعرب

(من و تو) نیست جا دارد که (من و او) را مقابل گردانیم یا (این و آن) را بحسب ضرورت و موقع و بخیال ما تخصیص اینهم نیست که در ہمہ جا (می آید) را محذوف گیریم ـ ممکن است که لفظی دیگر را محذوف قرار دہیم و در این قسم ترکیب دائماً فعل محذوف باشد (اردو) تجھ سے اور مجھ سے جیسے " مجھ سے خطا اور تجھ سے عطا " اس فقرہ مین ہر جملہ کے بعد فعل محذوف ہوتا ہے

از تو حرکت از ما برکت (مثل) صاحبان خزینه و امثال فارسی و احسن ذکر این کرده از معنی و محل استعمال ساکت اند مؤلف گوید که فارسیان این مثل را بطور پند و نصیحت از برای کسانی زنند که در سستی و بیکاری گذارند و ہیچ فکر و تلاش معاش نه کنند (اردو) حرکت سے برکت (ذوق ع) چل درمیکده تک ہے حرکت سے برکت ؛

از توش در آمدن (مصدر اصطلاحی) صاحب فرہنگ فدائی که از معاصرین ما بود نوشته که آشکار شدن ہنرورى یا بی ہنری مرد در انجام کاری یا در آغازہای جوانی مؤلف گوید که توش بقول صاحب برہان بروزن گوش بمعنی تاب و طاقت و تن و بدن و زور و قوت و قدرت آمده (الخ) معاصرین عجم گویند که ظاہر شدن چیزی است از بطون کسی و بس (اردو) عادات و اطوار کا ظاہر ہونا ـ دکن مین برائی کے موقع پر کہتے ہین (پیٹ کے گن ظاہر ہونا)

از تو گشاید فقاع (مقوله) صاحب مؤید گوید که یعنی از تو مفاخرت کند ـ دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرده مخفی مباد که (فقاع) بقول صاحب منتخب لغت عرب است بالضم و بالفتح بمعنی مرد سرخ رنگ و بالضم و تشدید قاف شرابی که از جو و غیر آن سازند و بخورند و گیاہی که چون خشک شود و سخت

گرود۔ مانند شاخہای چارپایان شود مؤلف گوید که این مقوله در روزمرۂ معاصرین عجم متروک است ۔ (اردو) اکڑفون کرنا۔ امیر نے اکڑفون پر فرمایا ہی بانکپن جتانے اور اپنے آپکو کچھ سمجھ کے خواہی نخواہی اینڈنے برسنے کو کہتے ہیں فصحا کی زبان پر نہیں ہی (انتہی) اینڈنا۔ بقول امیر بل کرنا۔ اکڑنا پس اس فارسی مقولہ کا ترجمہ (اینڈنا) ہے ۔

از تو نازی و از من نیازی (مثل) صاحبان خزینه و امثال فارسی و آحسن ذکر این کرده اند و از محل استعمال ساکت مؤلف گوید که فارسیان این مثل را بجائی زنند که مقصود اظهار جبر کسی و عجز خود باشد (اردو) دکن میں بالکل اسکا ترجمہ بطور کہاوت مستعمل ہے یعنی ”تم ہو ناز ہم سے نیاز جو چاہو کرو“

از ته دل استعمال۔ بقول صاحب انند بمعنی از طوع و رغبت مؤلف گوید که بمعنی خضوع وخشوع ہمچنانکه در ملحقات می آید (سلمان ــه) نفس آن روز برآرم بخوشی از ته دل * که دل سوخته در بزم تو مجمر گردد * (اردو) تہ دل سے ۔

(۱۲۶۹) **از ته دل دعا کردن** (استعمال) بعجز و الحاح و خضوع و خشوع ۔ دعا کردن است چنانکه ظهوری گوید (ــه) لبش ہنوز نگردید بترنم آشنا * دعا نه از ته دل می کنم اثر نگشت (اردو) تہ دل سے دعا کرنا ۔

از ته دل کاری کردن استعمال۔ بقول بهار کنایه از طوع و رغبت و تصمیم قلب و حضور دل مؤلف گوید که از رغبت و طوع کاری کردن باشد (اردو) دل دہی سے کام کرنا ۔

از ته دل نفس برآوردن (مصدر اصطلاحی) کنایه باشد از زندگی بسر کردن باطمینان صاحب بهار عجم ذکر این کرده است و از صائب سندی آورده (ــه) نیست پروای بهار من و کنج قفسی * که برآرم بفراغت

نفسی از تہ دل پر (اردو) کمال خوشی سے زندگی بسر کرنا | فراغت و اطمینان سے زندگی بسر کرنا۔

ازتہ ریش گذشتن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر عجم و غیاث (۱) فریب دادن۔
صاحب انند گوید کہ کنایہ از فریب دادن (۲) ازجا برآمدن و از حالت نیک بحالت بد رفتن۔
مؤلف گوید کہ معنی اوّل کنایہ باشد یعنی ازتہ ریش کسی گذشتن و بیخبر داشتن او را و بفریب آوردنش و معنی
دوّم مرادی است یعنی فریب دادن کار بد است حیف است کہ سندی پیش نہ شد (اردو) (۱)
فریب دینا (۲) اچھی حالت سے بری حالت میں آنا۔

ازجا آمدن (مصدر اصطلاحی) بقول وارستہ از حیز برآمدن و بیحوصلگی کردن دیگر کسی از
محققین فرس ذکر این نکرد مؤلف گوید کہ بدون سند تسلیم نہ کنیم بخیال ما تسامح وارستہ بیش نیست
کہ (ازجا برآمدن) را بحذف (بر) قائم کرد۔ (اردو) حد سے بڑھنا۔ بقول آصفیہ اپنی جگہ سے
باہر قدم رکھنا۔ بساط سے باہر پاؤں رکھنا۔

ازجا برآمدن (مصدر اصطلاحی) بقول بہار
و انند (۱) تند شدن فرماید کہ این از اہل زبان
بتحقیق پیوستہ (ابوطالب کلیم ؎) یکی یافت گر
بہرہ از خدا * ز رشک آن دگر یک برآمد ز جا *
و (۲) بمعنی از حیز برآمدن و بی حوصلگی کردن۔
صاحب غیاث بحوالہ وارستہ ذکر معنی دوّم کند
و وارستہ معنی دوّم را بر (ازجا آمدن) نوشتہ کہ
گذشت مؤلف گوید کہ ما را با بہار اتفاق نیست
کہ معنی اوّل را بسند شعر کلیم پیدا کرد و معنی دوّم را
بدون سند قائم نمود۔ بخیال ما (ازجا برآمدن)
بمعنی از جادۂ اعتدال تجاوز کردن و از خود بیرون
شدن است و این در حالت خشم یا حسد یا محبت
و مسرت و تعجب و حیرت و غم بوقوع آید و سند
ابوطالب کلیم کہ بالا مذکور شد مصدق این است

(اردو) جامے سے باہر ہونا - دیکھو از پوست بدر افتادن کا نمبر ۲ -

از جا بر آوردن (مصدر اصطلاحی) بقول بہار متعدّی (از جا بر آمدن) وارستہ و انند ذکر این کردہ مؤلّف گوید کہ کسی را از خود بیرون کردن و بی خود کردن از خشم یا از محبّت یا عشق یا تعجب یا حیرت وغیرہ (محسن تاثیر ؎) نباشد ہیچ در یکجا قرارم ؛ عجب جستی مرا از جا بر آوردہ ؛ (اشرف ؎) ہر دم از جایش بر آرم تا ببینم قامتش ؛ بر سر جنگ آورم تا سیر گفتارش کنم (اردو) آپے سے باہر کر دینا - جامہ سے باہر کر دینا - بیخود کر دینا -

از جا بر خاستن مصدر اصطلاحی - بقول بہار بمعنی از جای بر آمدن و بیحوصلگی کردن یعنی مرادف از جا آمدن - صاحب انند بذیل (از جا رفتن) ذکر این کردہ سندش بکار اولیتی خورد کہ از جا خاستن راست مؤلّف گوید کہ (۱) معنی حقیقی دارد یعنی از جای خود برخاستن کسی و (۲) مجازاً بمعنی از خود گذشتن و از خود بیرون شدن (صائب ؎) صبح گر نتوانی از مستی ز جا برخاستن ؛ نالہ آہی از دل افگاری باید کشید ؛ (ولہ ؎) کند معشوق را بیدست و پا بیتابی عاشق ؛ بلرزد شمع بر خود چون ز جا پروانہ برخیزد ؛ (ولہ ؎) کرد تسلیم بمن مسند بیتابی را ؛ ہر سپندی کہ ازین انجمن از جا برخاست ؛ (اردو) (۱) اپنی جگہ سے اٹھ کھڑے ہونا - (۲) آپے سے باہر ہونا -

از جا بر داشتن کسی را (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر - ترقّی دادن و مرتبہ اش افزودن - بہار گوید کہ مرادف (از خاک بر داشتن) است کہ می آید - نیز فرماید کہ این اتّحاد اہل زبان بہ تحقیق پیوستہ - وارستہ و انند ہمزبان ہر دو محقّقین (سالک یزدی ؎) رفعت دنیای دون معراج پستیہا بود ؛ گشت قارون ہر کرا بر داشت از جا آسمان ؛ (اردو) آبرو بڑھانا - بقول امیر عزّت و توقیر زیادہ کرنا - مرتبہ بڑھانا (جعفر

ــہ) بڑہی ہے گریۂ عاشق سے آبروی فراق ؎
فلک ہے اپنی نظر مین حباب جوی فراق ؎

(الف) ازجابردن (مصدر اصطلاحی)

بقول بہار و آنند معنی ازجابرآوردن کہ گذشت (مفید بلخی ــہ) دل از معشوق دیرین آن قدر بیخود نمی گردد ؎ مگر ماہ نوی ازجابرد دیوانۂ مارا (صائب ــہ) روی گرم و دولت آنکس را کہ از جایی برد ؎ چون سپندی دان کز آتش سرفرازی می کند ؎ مؤلف گوید کہ ازہمین مصدر است ------ مصدر اصطلاحی

(۱۳۸۱) (ب) ازجابردن بنیاد کہ کنایہ باشد از افگندن عمارت۔ (خواجہ شیراز ــہ) اگرچہ بادہ غم دل زیاد ما ببرد ؎ نہیب حادثہ بنیاد ما ز جا ببرد ------

(۱۳۸۲) (ج) ازجا بردن دل کنایہ از پریشان حال کردن (رفیع واعظ ــہ) چنین کہ پای فشرده است بار تکلیفش ؎ کہ میتواند بردن زجا دل ما را (اردو)

(الف) دیکہو (ازجابرآوردن (ب) ڈھانا یا گرادینا کسی عمارت کو (ج) پریشان کرنا۔

(الف) ازجابرکندن (مصدر اصطلاحی)

بقول بہار مرادف ازجابرآوردن (ظہوری) ــہ) چہ گردد ہزاران توجہ یکی ؎ زجابرکند کوہہا بیشکی ؎ (شیخ ابوالفیض ــہ) برکند نہال سنبل از جای ؎ افگند درخت گل ہم از پای ؎ مؤلف گوید کہ از ہر دو سند بالا مصادر ------

(۱۳۸۳) (ب) ازجابرکندن کوہ کنایہ باشد از کار مشکل و دشوار کردن و ------

(۱۳۸۴) (ج) ازجابرکندن نہال یعنی از بیخ برکندن نہال سے پیشہ و (اردو) (الف) دیکہو ازجابرآوردن (ب) پہاڑ کاٹنا۔ بقول صاحب آصفیہ دشوار کام کرنا (ج) درخت کو جڑ سے اکہیڑنا۔

(۱۳۸۵) ازجابریدن امید (مصدر اصطلاحی) بکسر نون ناامید کردن چنانکہ انوری گوید (ــہ) بیداد فلک پردہ راز ہم بدرید ؎ تیمار جہان امیدم از جا

بریدہ (اردو) قطع امید کرنا (آرزو خاک میں ملا دینا۔ بقول امیر مایوس کرنا)۔

ازجا بیرون آمدن (مصدر اصطلاحی) بقول بحر و وارستہ مرادف ازجا برآمدن کہ گذشت (محسن تاثیر ؎) بیرون نیامدیم بہم نشان ازجا ۔ گرکین بخاطری نہ نشستہ غبار ما ۔ (اردو) دیکھو ازجا برآمدن۔

ازجا جنبیدن (مصدر اصطلاحی) بقول بہار و آنند مرادف ازجا برخاستن (ثنا ثا مشہدی ؎) از ضعیفی جسم ما را قوت رفتار نیست ۔ گر جنبید ز جا افتادہ گرد ... ہا ۔ مؤلف گوید کہ بخیال ما بمعنی ازجا حرکت کردن است و این معنی حقیقی است و مجازیش (اردو) اپنی جگہ سے جنبش کرنا۔ ہلنا۔

(۱۴۸۵) (الف) **ازجا خاستن** (استعمال) بمعنی حقیقی برخاستن از جا ست چنانکہ صائب گوید (؎) بیدار کے شوند بفریاد غافلان ۔ دیوار چون قفا نخیزد زجای خویش ۔ و از ہمین است مصدر اصطلاحی ---

(۱۴۸۶) (ب) **ازجا خاستن خانہ** | بمعنی از بنیاد برآمدن خانہ (ارادت خان واضح ؎) حباب آسا زجا با موج اشکم خانہ می خیزد ۔ نفس ہمرنگ شور حشر ازین کاشانہ می خیزد (اردو) (الف) جگہ سے ہلنا۔ اٹھ کھڑے ہونا (ب) بنیاد سے اکھڑنا

ازجا درآمدن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر عجم از حالت نیک بحالت بد رفتن و بقول بہار و آنند مرادف ازجا برآمدن مؤلف گوید کہ کنایہ از لغزش کردن و از مقام خود بیجا شدن و از مقام خود بیجا و زکردن و من آنچہ مرادف ازجا برآمدن است و معنی بیان کردہ صاحب بحر مجاز آن باشد (خواجہ نظامی ؎) گر آن ژرف دریا درآید زجای ۔ ندارد دوان داوری کوہ پای (رفیع واعظ ؎) زبار غم چو پروا لیک باز آید چو در گفتن ۔ از ان ترسم کہ از جا

در بنا یم از گرانیہا ٭ (اردو) اپنی جگہ سے ہٹنا۔ تجاوز کرنا۔ دیکھو از جا بر آمدن۔

از جا در آوردن (مصدر اصطلاحی) بقول بہار و انند متعدی (از جا در آمدن) صائب ؎) کوہ را از جا در آرد شوخی تمثال حسن ٭ نقش شیرین را بسنگ خارہ چون فرہاد بست ٭ (اردو) جگہ سے ہٹانا۔

از جا در رفتن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب فرہنگ فدائی (کہ از معاصرین عجم بود) از شنیدن یا دیدن ناگواری یکایک بخشم و جوش و خروش در آمدن مؤلف گوید کہ مقصودش از خود بیرون شدن است مرادف از جا بر آمدن (اردو) دیکھو از جا بر آمدن۔

از جا رفتن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر عجم بی حوصلگی کردن و مضطرب شدن و غضب ناک گردیدن و (از جا بردن) کہ گذشت متعدی این است مؤلف گوید کہ مقصودش از جادۂ اعتدال بیرون شدن است و بقول بہار از چیزی بر آمدن و بیحوصلگی کردن۔ وارستہ فرماید کہ مرادف (از جا آمدن و شدن) بخیال ما مرادف ہمان (از جا بر آمدن) است کہ گذشت (میر نجات ؎) بہوای سرکوی تو چو خس در رہ سیل ٭ گریہ انداز خوشی کرد کہ از جا رفتم ٭ (فوجی نیشاپوری ؎) آسمان مانند طفلان زود از جامی رود ٭ یک سخن گفتیم و دانستیم پیرجاہل است ٭ (صائب ؎) ہر کجا دیوانہ یاد بیدا از جامی رود ٭ شیشۂ دل را مگر از سنگ طفلان ساختند ٭ (ولہ ؎) از موج حادثہ مردان نمی روند از جا ٭ کہ زیر تیغ کند کوہ پا بدامان جمع (اردو) دیکھو از جا بر آمدن

از جا رفتن پا (مصدر اصطلاحی) بمعنی پا لغزی است (ظہوری ؎) کار دل از یاری بخت نگون گردیدست ٭ پایش از جا رفت و در چاہ زنخدان کہ ستہ شد ٭ (اردو) پاؤن پھسلنا۔ بقول آصفیہ قدم کا لغزش کرنا۔

(۱۳۸۹) **ازجا رفتنِ عضو** (استعمال) جدا شدن عضو از مقام خودش یعنی از مفصل (ملا قاسم مشہدی ؎) چنان غربت وطن شد تا ترا غربت وطن گردید ✤ کہ عضو من کہ ازجا رفتہ بود اکنون بجا آمد ✤ (اردو) کسی عضو کا اپنی جگہ سے سرک جانا۔

ازجا شدن (مصدر اصطلاحی) بقول بہار وانند و بحر و وارستہ مرادف (ازجا رفتن) کہ گذشت (باقر کاشی ؎) بوقت غضب دوست را آزمای ✤ گر ازجا نشد جان فشانش بپای ✤ (اردو) دیکھو ازجا رفتن۔

(۱۳۹۰) **ازجا کندن** (استعمال) از مقام خود جا اکردن باشد (صائب ؎) خواب غفلت شد گران از بس زخود بینی مرا ✤ سیل نتواند زجا کندن زسنگینی مرا ✤ (اردو) جگہ سے ہٹانا۔

(۱۳۹۱) **ازجان برخاستن** (مصدر اصطلاحی) یعنی پروای جان نکردن (ظہوری ؎) زجان برخاستن شرط است در عشق ✤ بزنہاری زغم زنہار منشین ✤ (اردو) دکن میں کہتے ہیں "جان پر سے اٹھ جانا" بقول صاحب آصفیہ جان پر کھیلنا۔ یعنی اپنے تئین ہلاکت میں مبتلا کرنا۔ مؤلف کہتا ہے کہ "جان کی پروا نہ کرنا" بھی کہہ سکتے ہیں۔

(۱۳۹۲) **ازجان خریدار بودن** (مصدر اصطلاحی) کنایہ باشد از ہمچو جان عزیز داشتن و ازجان و دل خواستن (صائب ؎) گوہرش ہرچند در گرو کسادی شد نہان ✤ صائب بیدل بود ازجان خریدارش ہنوز ✤ (اردو) جان سے زیادہ عزیز رکھنا۔ دل و جان سے چاہنا صاحب آصفیہ نے (جان سے برابر رکھنا) کا ذکر کیا ہے۔ یعنی نہایت عزیز رکھنا۔

ازجان سیر آمدن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحبان بحر و ضمیمۂ برہان بتنگ آمدن

از زندگی و بیزار شدن - صاحبان انند، مؤید
ذکر ماضی مطلق این کردہ اند یعنی (از جان سیر
آمد) بمعنی زندگانی خوش نمی آید مؤلف گوید
کہ معنی آخر الذکر حاصل است و معنی لفظی از
زندگی بیزار شد (اردو) جان سے بیزار
ہونا - زندگی سے سیر ہونا - صاحب آصفیہ
نے (زندگی سے تنگ آنا) کا ذکر کیا ہے -
بمعنی جینے سے بیزار ہونا -

از جان سیر شدن (مصدر اصطلاحی)
مرادف (از جان سیر آمدن) است کہ گذشت
صاحب ہفت ذکر ماضی مطلق این (از جان
سیر شد) کردہ (اردو) دیکھو از جان سیر آمدن
صاحب آصفیہ نے (زندگی سے تنگ ہونا)
بمعنی (جینے سے بیزار ہونا) لکھا ہے -

(۱) **از جان سیر گردیدن** (مصادر اصطلاحی) (۱۳۹۳)
(۲) **از جان سیر گشتن** مرادف (۱۳۹۴)
از جان سیر آمدن و شدن است (صائب

۵۱) باندک فرصتی می گردد از جان سیر تن پرور ؛
ز گوہر ہای فربہ رشتہ لاغر زود تر گردد ؛ (ظہوری
۵۲) گشتہ از جان خود ظہوری سیر ؛ بر سر خوان
رشک مہمان است (اردو) دیکھو از جان
سیر شدن -

از جان قدم بر آوردن (مصدر اصطلاحی)
صاحب مؤید ذکر مضارع این کردہ یعنی (از جان
قدم بر آرم) بمعنی از جان بخیزم - پس معنی مصدری
(از جان برخاستن) باشد (اردو) دیکھو از جان
برخاستن -

از جان من چہ خواہی (مقولہ) صاحب
تحقیق الاصطلاحات فرماید کہ فارسیان این
مقولہ را بجائی استعمال کنند کہ کسی از آرام ہمدم
تنگ آید (اشرف مازندرانی ۵۳) رفتم مگر
بگیرم یک بوسہ از لب او ؛ در دم خطش بر آمد
کز جان من چہ خواہی ؛ (اردو) "کیا جان
لوگے" یہ اُس موقع پر کہتے ہیں جب کہ مخاطب

شے عطا شدہ پر راضی نہو اور ہٹ کرے۔

ازجای بردن (مصدر اصطلاحی) صاحبان انند و ہفت و شمس و مؤید بضم بای موحدہ ذکر باضی مطلق این کردہ اند بمعنی (حیران نمود و بی قرار کرد) پس معنی مصدری این حیران و بیقرار کردن باشد مؤلف گوید کہ (ازجا بردن) بجای خود گذشت و این ہمان است و صراحت معنی آن بجالش کردہ ایم کہ بیخود گردانیدن باشد۔ وجہی نیست کہ درینجا معنی تازہ پیدا کنیم کہ سندی بدست نداریم (اردو) دیکھو ازجا بردن۔

ازجای بلند افتادن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب انند کنایہ از بی اعتبار شدن و بی رتبہ شدن مؤلف گوید کہ دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد ولیکن معاصرین عجم اینرا قبول کنند (۱) بمعنی حقیقی است و (۲) کنایہ از (از رتبہ بلند افتادن) و بی اعتباری حاصل نشست (اردو) (۱) بلندی سے گرنا (۲) مرتبہ سے گرنا۔ بی اعتبار ہونا۔

ازجای بلند افگندن (مصدر اصطلاحی) (۱) بمعنی حقیقی بقول انند (۲) کنایہ از بی اعتبار و بی رتبہ کردن۔ مؤلف گوید کہ بہر دو معنی متعدی (ازجای بلند افتادن) است (اردو) (۱) بلند جگہ سے گرانا (۲) مرتبہ سے گرانا۔ بی اعتبار کرنا۔

ازجائی آمدن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر عجم خیال کردن کاری (نظامی ؎)
گر آئی زجائی نگہدار جای ٭ وگرنہ سرت بسپرم زیر پای ٭ بہار باتفاق بمعنی بالا جائی بیک یا نویسد و بحوالۂ خان آرزو گوید کہ ہرگاہ گویند فلانی ازجای آمدہ است مراد آن بود کہ حرفی معقول گفتہ است و از دور آمدہ است ای خیال بلندی آوردہ است و بر متامل پوشیدہ نیست کہ تنہا از دور آمدہ در کلام فرس دیدہ نشد ظاہر ترجمۂ ہندی است و صحیح از راہ دور آمدہ و از راہ دور رسیدہ و صاحب انند ہمزبان بہار مؤلف گوید کہ مارا با صاحب بحر اتفاق است کہ (جای) را

بہ دو یای تحتانی (جائی) نوییم و سند ہم مؤید خیال ماست (اردو) دور کی کہنا۔ بقول صاحب آصفیہ نہایت سمجھ کی بات کہنا۔

(۱۳۹۵) **از جبین داغ سجود رویدن** استعمال۔ ظاہر شدن داغ سجود از جبین است (ظہوری ؎) کسی کہ داغ سجود ش زرویدش ز جبین ؛ بداغ خویش نشانش مکن نشان انیست ؛ (اردو) پیشانی پر گھٹا ظاہر ہونا۔

از جگر گذشتن (مصدر اصطلاحی) بقول بحر عجم بد دلی و نامردی کردن۔ بجز صاحب غیاث دیگر کسی ذکر این نہ کرد و سندی پیش نشد۔ معاصرین عجم ازین ساکت۔ (اردو) بدلی کرنا۔ نامردی کرنا۔

از جمع عثمان سمع ابوجہل را چہ علم (مثل) صاحب خزینہ ذکر این کردہ از معنی و محل استعمال ساکت مولف گوید کہ از جمع عثمان قرآن پاک مراد است کہ مرتب کردۂ سیدنا عثمان رضی اللہ عنہ باشد۔ فارسیان این مثل را بجائی زنند کہ مقصود شان از بیان جہل کسی در امر خاص باشد قول سعدی (مصحفی در میان زندیقان) مصداق این مثل است (اردو) گدہا کیا جانے زعفران کی قدر ؛ بقول آصفیہ بیوقوف جاہ و منصب کی قدر نہیں پہچانتا۔ چہ داند بوزنہ لذات ادرک۔

(۱۳۹۶) **از جملہ گسیختن** (مصدر اصطلاحی) کنایہ باشد از قطع تعلق کردن از عالمیان (ظہوری ؎) نبود رت کہ از جملہ گسیختم ؛ بریدم ز خود و بر تو آمیختم ؛ (اردو) دنیا سے کنارہ کشی کرنا۔

(۱۳۹۷) **از جوش افتادن دیگ** (استعمال) معنی لفظی این باقی نماندن جوش در دیگ باشد

ولیکن ظهوری در کلام خود این را بمعنی پخته شدن آورده است و این کنایه باشد زیرا که چون جوش دیگ بنشیند یعنی بنشیند چیزی که در دیگ است پخته شود (ظهوری ے) چنان بعشوه بکن گرم سرد مهران را ؟ که دیگ آرزو خام شان زجوش افتد ؟ معنی شعر بخیال ما اینست که ظهوری بیار خود گوید که سرد مهران را که آرزوی شان هنوز خام است از آتش عشوهٔ خود گرم بکن چنان نشود که دیگ آرزوی خام شان از جوش افتد یعنی پخته و تیار شود و بکام خود رسند و کامیابی شان خلاف مقصود تست (اردو) دیگ تیار ہونا۔

(الف) ازجوش نشستن (مصدر اصطلاحی) بهار و انند ذکر این کرده از معنی ساکت مؤلف گوید که بندهی که او پیش کرده است مصدر...

(ب) ازجوش نشستن خم | پیدا می شود معنی باقی نماندن جوش شراب در آن (صائب ے) خمی پری به خشت از جوش بهات است نشیند ؟ نگردد خامشی مهر لب اظهار عاشق را ؟ (اردو) (الف) جوش بیٹھ جانا۔ جوش بیٹھنا (ب) خم کا جوش بیٹھ جانا

ازجوش نشستن شراب (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر عجم بمعنی رسیدن آن مؤلف گوید که مقصودش از تیار و درست شدنش باشد۔ هم او سندی پیش کرده است که (ازجوش نشستن باده) راست عیبی ندارد (صائب ع) تا رگ خامی بود در باده ننشیند زجوش ؟ (اردو) شراب کا جوش بیٹھنا۔ شراب تیار ہو جانا۔

ازجوی زر آتش کشیدن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر و ضمیمهٔ برهان از صراحی طلا شراب انگوری در پیاله ریختن۔ صاحبان انند و مؤید ذکر (امرحاضر) این کرده اند یعنی (ازجوی زر آتش کش) و معنا با محققین اول الذکر متفق۔ صاحب شمس همین را (ازجوی زر آتش کش؟

نوشتہ غلطی کتابت بیش نباشد (بخیال ما این کنایہ باشد) (اردو) زرّین صراحی سے شراب انگوری پیالہ میں ڈالنا۔

(۱۳۹۸) **ازجہان رستن** (مصدر اصطلاحی) بمعنی ترک دنیا کردن است چنانکہ عرفی گوید (ع) بہر ارتوبہ از می کردم و دیر مغان بستم ؛ کسی کو بازم آرد بر سر خم از جہان رستم ؛ مخفی مباد کہ حاصل المصدر رستن ۔ رست است بر وزن ماضی کذا فی الموارد پس (ازجہان رستم) درین شعر بمعنی (از جہان رستن من) باشد (اردو) دنیا سے کنارہ کرنا ۔ دنیا ترک کرنا ۔

ازجہان گذشتن (مصدر اصطلاحی) بقول بہار کنایہ از مردن و رحلت کردن بہ عالم باقی ۔ اگرچہ دیگر کسی از محققین فرس ذکرش نکرد ولیکن در روزمرّہ معاصرین مستعمل است (اردو) دنیا سے گزر جانا مر

ازجہت استعمال بقول صاحب انند بحوالہ فرہنگ فرنگ بمعنی زیراکہ و زیرا و بنابرہ برای و از برای و از سبب و از باعث صاحب غیاث گوید کہ بہلول در شرح دیوان حافظ نوشتہ کہ ہرگاہ کہ لفظ جہت مرادف طرف و جانب باشد بہ تای دراز نویسند و وقتیکہ مرادف کلمہ برای و سبب باشد بتای مدوّرہ مرقوم نمایند مؤلف گوید کہ (جہت) لغت عرب است بمعنی طرف فارسیان اینرا بمعنی برای ہم بزیادت (از) استعمال کنند و ہم بدون (از) و کلمہ (از) درین زائد است مخفی مباد کہ (ازجہت) بمعنی زیراکہ نباشد چنانکہ صاحب انند نوشتہ البتہ (ازجہت اینکہ) مرادف (زیراکہ) آمدہ (اردو) واسطے ۔ لیئے ۔

(۱۳۹۹) **ازجیب بیرون دادن** (مصدر اصطلاحی) کنایہ باشد از ظاہر کردن چنانکہ ظہوری گوید (ع) گل صد بوستان از جیب اگر بیرون دہم شاید ؛ کہ از داغ محبت گلبنی کردم تن خود را ؛ (اردو) ظاہر کرنا ۔

(۱۴۰۰) **ازجیب سر برآوردن** (مصدر اصطلاحی) کنایہ باشد از قبا پوشیدن (صائب ع) یک بال

سر برآر زجیب قبای ناز ؛ دست مرا ببین
بہ گریبان چہ می کند ؛ مخفی مباد کہ جیب لغت عرب

است بقول منتخب بالفتح بمعنی سینہ و دل و گریبان
پیراہن (اردو) قبا پہننا - لباس پہننا -

از چاہ بالا آمدن | (مصدر اصطلاحی) بہار و انند ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ مرادف (از چاہ برون آمدن) است کہ می آید بمعنی از چاہ برآمدن (صائب ؎) بی کشش نتوان برون از قید دنیا آمدن ؛ بی رسن از چاہ ہیہات است بالا آمدن (اردو) کنوئیں سے باہر نکلنا -

از چاہ برون آمدن | استعمال - بقول بہار و انند کہ برون را بیرون نوشتہ بمعنی از چاہ برآمدن (صائب ؎) زنہار از کنج عزلت پای خود بیرون منہ ؛ کز بہا افتاد یوسف تا برون آمد زچاہ (اردو) باولی سے نکلنا - کنوئیں سے نکلنا -

از چاہ برون آمدہ در چاہ افتاد | (مثل) صاحبان خزینہ و امثال فارسی باختلاف برون و بیرون ذکر این کردہ از معنی و محل استعمال ساکت اند

مؤلف گوید کہ فارسیان این مثل را برای کسی زنند کہ از بلائی و مصیبتی نجات یافتہ باز در بلا مبتلا شود (اردو) دکن میں کہتے ہیں - "ایک سے بچا تو دوسرے میں پھنسا" بقول صاحب محبوب الامثال "بھاڑ کے نکال بھٹی میں جھونکا" اسی کے قریب قریب ہے "گڑ ہی سے نکلے تو آگ میں گرے"

از چرخ در آوردن | استعمال - بمعنی از آسمان بزیر آوردن کنایہ باشد از کار عجیب و غریب و ناممکن کردن - (انوری ؎) عکس بیچیل شکلت ؛ از چرخ در آورد سہا را ؛ (اردو) آسمان سے تارے اتار لانا - (دیکھو از آسمان چیزی بزمین آوردن)

از چرخ زدن نیفتد افلاک مقوله - بقول صاحب شمس (۱) از سیر باز ماند و فرود نیفتد و قیل قیامت قائم شود صاحب مؤید (از چرخ زدن افتد افلاک) نوشته فرماید که یعنی افلاک از سیر باز ماند و فرود افتد مؤلف گوید که طرز بیان هر دو درست نیست اصل این (افلاک از چرخ زدن بیفتد) باشد و این مقوله متقدمین عجم بود که بمعنی (قیامت قائم شود) استعمال می کردند (۲) بعضی از معاصرین گویند که (از چرخ زدن نیفتد افلاک) به نون نفی شکلی است که فارسیان بجائی زنند که مقصود شان از بیان تعریف افلاک باشد که اگرچه بقول متقدمین همیشه چرخ می زند ولیکن مثل (انسان چرخ زده) بوجه دوران سر از پا نیفتد - (اردو) (۱) قیامت آ ونگی - (۲) آسمان چکر کھا کر نہین گرتا -

از چشم افتادن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر عجم و چراغ و بهار و اننددی اعتبار شدن در نظر کسی (جمال الدین سلمان ؎) از انکه چشم من از طلعت تو محجوب است ؛ چو اشک مردم چشم خودم ز چشم افتاد ؛ (ظهوری ؎) گویند که از چشم تو افتاد ظهوری ؛ با و نگفتم تا نفتم از نظر خود ؛ (اردو) نظرون سے گرجانا یا گرنا بقول آصفیه بے اعتبار او ر بے وقعت ہوجانا (ناسخ ؎) کیا ہو ہم رندون کے آگے شیشهٔ گردون کی قدر ؛ گر گیا نظرون سے جب خالی قرابہ ہوگیا ؛

(الف) از چشم افگندن مصادر اصطلاحی

(ب) از چشم انداختن بقول بحر (الف) بمعنی بی اعتبار کردن و (ب) بقول بهار مراد الف کنایه از (از رتبه انداختن و بی اعتبار کردن) فغانی

(صائب ؎) آنکه از چشم تو افگند مرا بی تقصیر ؛ چشم دارم همین در دگر فتار شود ؛ (ظهوری ؎) باغ و بستان را با تمیدی ز چشم افگنده ام ؛ جان فدایت جای نیسار است در زندان تو ؛

(صائب ؎) عمرہا شد نا ز چشم اعتبار انداختست
است ؛ قبلہ را چون طاق نسیان گوشۂ ابروی تو
صاحب آنند نسبت ہر دو فرماید کہ کنایہ از بی اعتبار
شدن و کردن باشد مؤلف گوید کہ تسامح
اوست کہ این ہر دو مصدر متعدی را بمعنی لازم
گرفت (اردو) نظرون سے گرا دینا - گرانا
بقول آصفیہ بی اعتبار اور بے وقعت
کر دینا - جی سے اتار دینا (اسیر ؎) کعبہ
کو گراتا ہے کوئی ہو کے مسلمان ؛ کیون آنکھ
نظرون سے گرایا مرے دل کو ؛

از چشم بد دور (اصطلاح) صاحب
بحر عجم و بہار و انند فرماید کہ چون چیزی لقا
مطبوع و خوش آیندہ مرئی شود فارسیان
استعمال این بطریق دعا کنند مؤلف گوید کہ
معاصرین عجم استعمال این بدون کلمۂ (از)
کنند و اصل این (از چشم بد دور باد) است
(اردو) چشم بد دور - بقول آصفیہ (فارسی)
ایک کلمہ ہے جو دفع چشم بد کے واسطے کسی
چیز کی تعریف سے پہلے زبان پر لاتے ہین
نظر بد دور رہو - نظر نہ لگے —

(الف) از چشم خریداری دیدن (مصدر
اصطلاحی) بقول صاحبان بحر و انند و بہار
بتوجہ تمام دیدن (ملا رضی دانش ؎)
مژہ سپید کرد طمع غائبانہ پروری زلیخا را ؛
برد ای یوسف از چشم خریداری نگاہی کن ؛
مؤلف گوید کہ سند پیش کردہ بہار تقاضی
آنست کہ ما این مصدر را . . . .

(ب) از چشم خریداری نگاہ کردن
قائم کنیم (اردو) خریداری کی نظر سے دیکھنا

از چشم غیر دور (اصطلاح) بقول صاحبان
بحر و چراغ و بہار و انند مرادف (از چشم بد
دور) (محسن تاثیر ؎) از چشم غیر دور کہ امشب
بکام دل ؛ با دیدہ ز آستان تو رفتم غبار را ؛
(اردو) دیکھو از چشم بد دور -

از چشم کسی چیزی دیدن (مصدر اصطلاحی) بقول وارسته وبہار وصاحبان بحر وانند ظہور آن از پہلوی او دانستن (پیام ـه) ترا میخواہم ای داغ جنون رویت سیه گردد ❊ من این آتش که در سر دارم از چشم تو می بینم ❊ مؤلف گوید که مقصود محققین بالا جزین نیست که (بواسطهٔ چشم کسی دیدن چیزی را) یعنی از چشم خود ندیدن چنانکه ۔ لیلی را بچشم مجنون باید دید نه بچشم خود (اردو) کسی چیز کو کسی دوسرے کی آنکھوں سے دیکھنا ۔ جیسے معشوق کا حسن عاشق کی آنکھوں سے دیکھنا ''لیلی کو مجنون کی آنکھوں سے دیکھنا''

از چشمهٔ آفتاب جز تشنگی حاصل نشود (مثل) صاحبان امثال فارسی وخزینه واحسن ذکر این کرده از معنی ومحل استعمال ساکت اند مؤلف گوید که فارسیان این مثل را بجائی زنند که مقصود شان از بیان اثر بد کسی باشد ۔ اگر چه ظاہر او نیک نماید چنانکه چشمهٔ آفتاب ۔ فارسیان آفتاب را چشمهٔ آفتاب گویند وچون نامش چشمه شد باید که از و سیراب شویم وتشنگی را دفع نمائیم برخلاف آن ازین چشمه که برای نام است بجز تشنگی سیرابی حاصل نشود (اردو) اردو مین بھی چشمهٔ خورشید مستعمل جیسے (آتش ع) چشمهٔ خورشید مین بھی سانپ لہرانے لگے ''ایسا کہہ سکتے ہین ''چشمهٔ خورشید سے پیاس نہین بجھتی ۔

از چنگ جستن (مصدر اصطلاحی) بقول بہار معروف مؤلف گوید که پرواز کردن و بیرون شدن از دست باشد حیف است که سند مخوذ بہار بدست نیامد (اردو) ہاتھ سے جاتا رہنا

(الف) **از چوب تراشیدن چیزی** (مصادر اصطلاحی) بقول صاحب بحر عجم (ب)

(ب) **از چوب چیزی تراشیدن** بمعنی بہم رسانیدن چیزی از جائیکه حصول آن

از چوب خشک تراشیدنِ چیزی | ممکن نباشد و (د) مراد فش و رستہ (الف) و (ج)

از چوب خشک چیزی تراشیدن | (ج) ربہمین معنی آوردہ ۔ خان آرزو در چراغ (د)

ذکر (د) کردہ و بہار رب) قانع (زلالی در آذر وسمندر گوید ؎) آنجا کہ غمانش درتلاشند ؛ عاشق از چوب می تراشند ؛ (قدسی ؎) ز چوب خشک خوبان می تراشند آشنا قدسی ؛ مگر چون زلف شان از شانہ ہر سو محرمی باشد ؛ مؤلف گوید کہ بخیال ما در عوض این ہمہ مصادر (از چوب یا از چوب خشک تراشیدن آشنا و عاشق) مصدر اصطلاحی است کہ کنایہ باشد از کار عجیب و غریب کردن یعنی انسانی را از چوب پیدا کردن و این نتیجہ ایست کہ از اسناد بالا پیدا شدہ ملا لف ب ۔ ج ۔ د) را تسلیم نمی کنیم کہ نتیجۂ بی غوری است ۔ (اردو) عجیب و غریب کام کرنا ۔ لکڑی سے عاشق تراشنا ۔

از چوب مراتب واشتن | استعمال ؏ | صاحب رہنما ذکر مضارع این (از چوب مراتب دارد) کردہ و معنی لفظی این مصدر زینہ چوبین واشتن است مخفی مباد کہ رتبہ بالضم لغت عرب است بقول صاحب منتخب بمعنی پایہ و منزلت و بتحتین زمین بلند برآمدہ و تحتی لیس تصرف فارسیان می نماید کہ مراتب بمعنی زینہ و نردبان استعمال کردہ اند (اردو) لکڑی کی سیڑھی رکھنا ۔

ازچہ | استعمال (۱) بمعنی بچہ وجہ و بچہ سبب و چرا مرکب از کلمۂ (از) و (چہ) و این بقاعدۂ فارسی در الفاظی داخل است کہ بواسطۂ آن علت و سبب چیزی بیان کنند و (۲) بمعنی کدام چنانکہ " این عطر از چہ قسم است " سند این بر (ازچہ و ستم) می آید (انوری ؎) صرہ خواہ دانی از چہ خوشست ؛ زانکہ با نیزہ تو سر بسر است ؛ (اردو) (۱) کس لئے کس سبب سے

کیون - (۲) کس لئے - کون سے -

ازچه دستم استعمال - بقول انند و بهار مخفف ازچه دسته ام بمعنی ازکدام فرقه ام (طالب آملی ـه) امید ام زستی کز چه دستم ÷ عبادت پیشه یا عصیان پرستم ÷ مخفی مباد که دسته بقول برهان بالفتح بمعنی جماعت مردم آمده (اردو) کس فرقه سے ہون - کس جماعت سے ہون -

ازچه رو استعمال - بقول بهار و انند بمعنی بکدام تقریب مؤلف گوید که بکدام سبب و بکدام وجه و چرا (اسیر لاهیجی ـه) یارب ازچه رو روی ÷ تو در پرده نهان است ÷ ور پرده نهان است و پس پرده عیان است ÷ (اردو) کس سبب سے کس وجه سے - کیون -

ازچیزی افتادن استعمال - بقول بهار و انند بر رونق اولین نماندن - چون از چشم افتادن و از نظر افتادن و از صفا افتادن و از نغمه افتادن مؤلف گوید که این طرز بیان اصلا درست نباشد که تحقیق پسندان در غلط افتند اگر (ازچیزی افتادن) را بمعنی بیان کردهٔ بهار گیریم (از بام افتادن) چه باشد بخیال ما (ازچیزی افتادن) بمعنی حقیقی خودش از بالای چیزی ریختن و بزیر آمدن و سقط شدن چون از بلندی افتادن و از بام افتادن و از دست افتادن باشد و بحالت ترکیب افتادن با الفاظ خاص معنی اصطلاحی پیدا شود چنانکه (از چشم افتادن) و امثال آن که بجایش ذکرش کنیم (اردو) کسی چیز پر سے گرنا - جیسے بنگله پر سے گرنا - یا کسی چیز سے گرنا جیسے ہاتھ سے گرنا -

ازچیزی بازخریدن (مصدر اصطلاحی) بقول بهار و انند کنایه از رهانیدن و خلاص دادن (ملا وحشی ـه) بفروخته خود را از غفلت ما بازخریدیم ÷ آن خط غلامی که بدادیم دریدیم ÷

صاحب سحر ہم این را در ردیف بای عربی (باز خریدن از چیزی) بہمین معنی قائم کردہ (اردو) چھڑانا رہا کرانا۔

از چیزی بدر ریختن (مصدر اصطلاحی)

صاحب آنند و بہار ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بیرون کردن و افگندن از چیزی است کہ بدر ریختن بمعنی بیرون کردن بیرون افگندن آمدہ چنانکہ بدر ریختن حسرت از دل۔ (ظہوری ھ) زند جوش خون ناب دل و جگر ٭ ز دل حسرتی چند ریزم بدر ٭ (اردو) کسی چیز سے نکال کر پھینک دینا۔ نکال دینا جیسے گھر سے کوڑا نکال کر پھینک دینا یا دل سے حسرت نکال دینا۔ دور کرنا۔

از چیزی بر آمدن (مصدر اصطلاحی)

بقول سحر۔ (۱) جدا شدن و (۲) نشو نما یافتن از آن و بقول بہار (۳) ظہور گرفتن ہم و این کنایہ باشد (ظہوری ھ) روز و شب و شام سحری ریختہ در ہم ٭ گر تفرقہ اینست ز اوراد بر آیم ٭ (صائب ع) مستی کہ بی خانہ ز دستار بر آید ٭ (بابا فغانی ھ) نخل قدت کہ از چمن جان بر آمدہ ٭ شاخ گلی بصورت انسان آمدہ ٭ (ولہ ھ) از فرق تا قدم ہمہ جان است آن نہال ٭ گویا ز آب چشمۂ حیوان بر آمدہ (اردو) (۱) جدا ہونا (۲) نشو نما پانا۔ (۳) ظاہر ہونا۔

از چیزی بر آوردن

بقول بہار عجم معنی متعدی (از چیزی بر آمدن) مؤلف گوید کہ مقصودش جز این نیست کہ (۱) جدا کردن و (۲) نشو نما دادن و (۳) ظاہر کردن و فرماید کہ این در اشخاص کہ معنی ظرفیت در آن منظور باشد نیز آمدہ (محسن تاثیر ھ) با رحمت تو باد مخالف موافق است ٭ نومیدم از سفینہ کن از ناخدا بر آر ٭ از یک نگاہ لطف کہ بیگانہ دشمن است ٭ بار از دوست واکن و از آشنا بر آر ٭ (صائب ھ) من آن شیرین پسر را از پی رضای آب بر آوردم ٭ اگر طوطی ز بندی برون آورد شکر را ٭ مؤلف

عرض کند که بقول بہار این ہر سہ اشعار را باید که
متعلق بمعنی اوّل کنیم و بخیال ما این مصدر اصطلاحی
را باید که (از چیزی یا از کسی بر آوردن) قائم کنیم و نسبت
معنی اوّل ہم صراحت مزید درکار است یعنی بخیال
ما ازین مصدر پنج معنی پیدا می شود (۱) جدا کردن
سند این ہمان شعر صائب است که بالا مذکور شد و
(۲) بمعنی باز داشتن از چیزی سند این ہمان شعر
ثانی تکلو ست که گذشت و (۳) بمعنی مستغنی کردن
از کسی سند این در مصرع اوّل محسن تاثیر است
که بالا گذشت و (۴) بمعنی نشو و نما دادن و (۵)
ظاہر کردن - برای ہر دو معنی آخر الذکر سندی
پیش نہ شد و ما این را بدینوجہ قائم داشته ایم که
ہمین دو معنی بر (از چیزی بر آمدن) بحیثیت لازم
گذشت و توانیم عرض کرد که معنی دوّم و سوّم ہم
بحیثیت لازم در (از چیزی بر آمدن) توان گرفت
(اردو) (۱) جدا کرنا - (۲) باز رکھنا (۳) مستغنی
کرنا (۴) نشو و نما دینا (۵) ظاہر کرنا -

از چیزی برون آوردن (مصدر اصطلاحی) -
اصول لغت متقاضی آنست که این ہر پنج معنی
مرادف (از چیزی بر آوردن) باشد ولیکن از مصرع
دوّم کلام صائب که بر مصدر (از چیزی بر آوردن)
گذشت - سند این مصدر صرف بمعنی اوّل
حاصل می شود (اردو) دیکھو از چیزی بر آوردن

از چیزی بریدن (مصدر اصطلاحی)
بقول بہار جدا کردن و باز داشتن چون طفل را
از شیر بریدن - صاحب آنند این را (از چیزی
و از کسی بریدن) قائم کرده است و معنی با بہار
متفق مؤلف را در ہر دو تامل بخیال ما (طفل
را از شیر بریدن) و (طفل را از پستان بریدن)
مصدری خاص است که بجای خودش می آید
و صاحب بحر عجم و بہار ہر دو ذکر این کرده اند و بر
مصدر (بریدن) معانی مختلفہ آن بہ تبدیل صلہ ہا
می آید پس (از چیزی بریدن) را بہ تعمیم مصدری
قائم کردن قابل غور است (اردو) جدا کرنا - باز رکھنا

(ازمولف)

ازچیزی بیرون ریختن (مصدر اصطلاحی)

بقول بہار و انند بمعنی ازچیزی بدر ریختن است۔ مقصودش چیزی را ازچیزی بیرون کردن و ریختن باشد (بیدل ؎) آرزوئی در گره بستم دریکتا شدم ؛ حسرتی از دیده بیرون ریختم دریا شدم ؛ مؤلف گوید کہ بتسلیم مصدر بیان کردهٔ بہار عرض کنیم کہ از سند بیدل مصدر اصطلاحی (از دیده بیرون ریختن حسرت) پیدا می شود کہ بجایش می آید و آن مخصوص است و عیبی ندارد اگر آنرا در تعمیم این مصدر داخل کنیم (اردو) کسی چیز کو کسی چیز سے باہر پھینکدینا۔ جیسے کوڑا کرکٹ گھر سے باہر پھینکدینا۔

ازچیزی پاکشیدن (مصدر اصطلاحی)۔

بقول بہار و انند بمعنی بیرون آمدن (مولانا ثنائی ؎) دست از حیات خود من بیمار شسته ام ؛ تا آن طبیب از سر من پاکشیده است ؛ (ملا طغرا ؎) سبو در سر خود کلاهی ندیده ؛ خجل گشته از نرگه پاکشیده ؛ (محمد علی سلیم ؎) فغان من رکاب هلال پای کشید ؛ کہ از ستاره رهش در میان کلہ شده است ؛ مؤلف عرض کند کہ (ازچیزی پاکشیدن) بمعنی کناره کردن ازان است و (از سرکسی پاکشیدن) بمعنی برخاستن از پیش کسی و کناره کردن ازو و (از بزم پاکشیدن) بمعنی برخاستن از بزم و کناره کردن از بزم و (از رکاب پاکشیدن) بمعنی کناره از رکاب کردن و سوار نشدن۔ پس اگر مصادر خاص متعدده مثل را بذیل تعمیم این مصدر داخل کنیم باید کہ معنی عام کناره کردن گیریم نہ بیرون آمدن (اردو) کسی چیز سے کنارہ کرنا۔

ازچیزی پہلوتہی کردن (مصدر اصطلاحی)

بمعنی کناره کردن ازان باشد چنانکه صائب گوید (؎) گر لطاهر زا هد از دنیا کند پہلوتہی ؛ از فریب او مشو غافل کہ میدان می کشد ؛ (اردو) پہلوتہی کرنا۔ بقول صاحب آصفیہ کنارہ کرنا۔

پس فارسی مصدر کا ترجمہ کسی چیز سے کنارہ کرنا کسی سے پہلوتہی کرنا۔

از چیزی جدا شدن (استعمال) بقول بہار بمعنی از چیزی بر آمدن مؤلف گوید کہ علیحدہ شدن از چیزی و کنارہ کردن از چیزی باشد (اردو) کسی چیز سے جدا ہونا۔ کنارہ کرنا۔

از چیزی خریدن (مصدر اصطلاحی) بقول بہار و آنند کنایہ از رہانیدن و خلاص دادن مؤلف گوید کہ (خریدن) بدین معنی آمدہ کہ بجایش می آید و (خریدن از چیزی) بمعنی (رہانیدن از چیزی) است و بہار درینجا (از چیزی) را مقدم آوردہ دیگر ہیچ (مخلص کاشی ع) گرفتہ روی مرا ورنہ گشتہ بو خمارم ٭ زمیفروش باین وجہ خون خویش خریدم ٭ (صائب ع) ازتند باد حادثہ شمع مرا بخر ٭ چون دست دست نست بدست حمایتی ٭ مؤلف گوید کہ از مثال اول (از کسی خریدن) پیداست و از مثال دوم (از چیزی خریدن) (اردو) کسی یا کسی چیز سے چھڑانا۔ نجات دلانا۔

از چیزی دست برداشتن (مصدر اصطلاحی) ترک کردن آنچیز باشد (صائب ع) دل عاشق کی از زلف معنبر دست بردارد ٭ کجا مظلوم از دامان محشر دست بردارد ٭ (ولہ ع) پردہ پوشی چون شب تاریک کار صبح نیست ٭ دست بردار از سیہ کاری چو گردد مو سپید ٭ (اردو) کسی چیز کو ترک کرنا۔ کسی چیز سے دست بردار ہونا۔

از چیزی دست شستن (مصدر اصطلاحی) کنایہ باشد از مایوس شدن و نا امید شدن از ان شد این از کلام مولانا ثنائی بر (از چیزی پا کشیدن گذشت) (اردو) کسی چیز سے ہاتھ دھونا۔ ہاتھ دہو بیٹھنا۔

(١) از چیزی سر برون آوردن مصادر اصطلاحی
(٢) از چیزی سر برون کردن
بہار و آنند ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ

کامیاب شدن و فہمیدن (محمد قلی سلیم س۵) ہر کسی بیرون نمی آرد سری از زلف او ؛ شانہ و اند معنی این مصرع پیچیدہ را ؛ (ابو الحسن فراہانی س۲) ہیچکس زان طرۂ پیچیدہ سر بیرون نکرد ؛ با وجود آنکہ مضمون پیش پا افتادہ بود (اردو) پار اترنا - بقول آصفیہ کامیاب ہونا - مؤلف کہتا ہے کہ ہم نے سر بر ہونا بھی سنا ہے - اگرچہ صاحب آصفیہ نے اسکو ترک کیا ہے -

از چیزی فراموش کردن | (استعمال) بقول بہار و انند بمعنی چیزی را فراموش کردن مؤلف گوید کہ بر کلمۂ (از) صراحت این کردہ ایم کہ گاہی (از) بمعنی (را) می آید و (از کسی فراموش کردن) ہم مصدری است (باقر کاشی س۵) تو خود کی ہی کنی از من فراموش ؛ کجا جان می کند از تن فراموش ؛ (اردو) کسی چیز کو بھول جانا - کسی شخص کو بھول جانا -

از چیزی فرو کشیدن | (مصدر اصطلاحی) بقول انند بحوالۂ بہار (۱) فرود آوردن - بہار درین ردیف - ازین مصدر ساکت است و در ردیف فا (فرو کشیدن) را ذکر کردہ بر معروف قانع مؤلف گوید کہ (فرو کشیدن از چیزی) (۲) چیزی را بواسطۂ چیزی کشیدن و حاصل کردن یا (۳) چیزی را از داخل چیزی کشیدن و حاصل کردن معنی بیان کردۂ صاحب انند راسندی باید (اردو) (۱) اتارنا (۲) کسی چیز سے کھینچنا (۳) کسی چیز میں سے کھینچنا -

(۱) از چیزی گذاردن | استعمال -

(۲) از چیزی گذاشتن | بقول بہار

(۳) از چیزی گذراندن | چیزی را از یک طرف بآن طرف گذراندن (حکیم قطران س۵) در بدولت روزگار از چرخ گذارد سرم ؛ خادم این درگہم جاوید و خاک این درم ؛ (خواجہ نظامی س۲) نہ دنیا نہ دولت نہ وا را گذاشت ؛ سنان از سر سنگ خارا گذاشت ؛ (فردوسی ۲ع) کہ از کوہ بگذاشتی تیغ و تیر ؛ مؤلف گوید کہ

تخصیص این ہر سہ مصدر چرا (گذرانیدن) ہم درین داخل است و سند اوّل متعلق است از (سر از چیزی گذاشتن) کہ می آید اگرچہ من وجہٍ در تعمیم این مصادر ہم داخل است ولیکن بلحاظ معنی بیان کردۂ بہار اولی است کہ این سند را ازین مقام متعدد داریم مخفی مباد کہ این ہر سہ مصادر بخیال ما (۱) بمعنی گذاشتن چیزی از داخل چیزی و (۲) بلند کردن چیزے از چیزی و (۳) عبور گردانیدن از چیزی ہم باستعمال مصدر اوّل مثلاً ”اورا از آب گذاردم“ (اردو) (۱) کسی چیز سے پار کرنا۔ جیسے ”تیر کلیجہ سے پار کرنا“۔ (۲) کسی چیز سے بلند کرنا۔ جیسے ”نیزہ سر سے بلند کرنا“۔ (۳) پار اتارنا۔ جیسے ”دریا سے پار اتارنا“ کہ سند اوّل متعلق ہمین باشد

از چیزی گل چیدن

(مصدر اصطلاحی) بقول بہار (۱) کنایہ از فیض بر داشتن و (۲) تماشا کردن (صائب ؎) نہ مجنونم کہ فیض خود دریغ از شہریان دارم ؛ کہ از دیوانۂ من کوچہ و بازار گل چینند ؛ (ولہ ؎) بسیر باغ و بستان احتیاجی نیست عاشق را ؛ کہ ہم از کار خود فرہاد شیرین کار گل چینند ؛ (اردو) (۱) فیض حاصل کرنا (۲) دیکھنا۔ مشاہدہ کرنا۔

از چیزی یاد کردن

استعمال۔ بقول بہار و اند چیزی را یاد کردن مؤلف گوید کہ بمعنی حقیقی خود است و کلمۂ (از) بمعنی (را) آمدہ (خواجہ شیراز ؎) نگویم از من بیدل بسہو کردی یاد ؛ کہ در حساب خرد نیست سہو در غلط مخفی مباد کہ سند بہار برای (از کسی یاد کردن) است و این پیش او چیزی نیست (اردو) کسی چیز کو یاد کرنا۔

از حاصل افتادن کشت

(مصدر اصطلاحی) خشک شدن و خوشہ نیاوردن آن باشد چنانکہ ظہوری گوید (؎) ہنوز می کنم انبار کیہان حسرت ؛ اگرچہ کشت تمنا ز حاصل

افتاد است ؛ (اردو) کھیتی کا خشک ہو جانا - خوشہ نہ لانا -

ازحد بردنِ چیزی (مصدر اصطلاحی) بقول بحر عجم افراط کردن در آن - بہار و صاحب آنند (ازحد بردن) را قائم کردہ گویند کہ زیادہ از آنچہ نباید بکار بردن است (باقر کاشی ؎) ہر چیز باشد جانِ من بسیار - قدرش کم شود ؛ بسیار تاز ازحد مبر و رہم شکستی نازخود ؛ (ظہوری ؎) جور و جفا ازحد مبر ای بیوفا بترس ؛ ای بیوفا بترس بترس از خدا بترس ؛ (اردو) حد سے گزر جانا - کسی چیز کا - اور اسی کا متعدی حد سے زیادہ کرنا - محاورہ اردو میں اس موقع پر دونوں کا استعمال ہے - جیسے "آپکا ظلم حد سے زیادہ گذر گیا - آپ نے حد سے زیادہ ظلم کیا "

ازحدِ خود بیرون آمدن (مصدر اصطلاحی) صاحب آنند ذکر این کردہ فرماید کہ معروف - مؤلف گوید کہ بمعنی پا از حد بیرون نہادن است - سندی پیش نشد - معاصرین عجم تصدیق استعمالش کنند (اردو) حد سے تجاوز کرنا -

(۱) **ازحد رفتن** (مصادر اصطلاحی)

(۲) **ازحد گذشتن** مرادف ازحد خود بیرون آمدن باشد (ظہوری ؎) گرنہ اصراف لوی رفت ظہوری ازحد ؛ حرف اسال شدی طاقت پارینہ ما ؛ (ولہ ؎) ازحد بگذشت خندیدن خدا را چشم گریانی ؛ پلیم ضائع شد از آلودگی تقبیل قفائی ؛ (اردو) حد سے گزر جانا -

ازحرف زبان خالی کردن (مصدر اصطلاحی) کنایہ باشد از بسیار گفتن (ظہوری ؎) زبان خالی کنم از حرف چشم افتد چو بر قاصد ؛ نمی گویم لبش چون این ہمہ پیغام بر دارد ؛ (اردو) بہت کچھ کہہ ڈالنا -

ازحلق کشیدن (مصدر اصطلاحی) بقول بہار و انند نوعی از تعزیر۔ مؤلف گوید کہ تحقیق زبان ازحلق کشیدن است کہ در زمانہ شاہان سلف زبان وراز را سزا بود کہ زبانش ازحلق میکشید و بعض جہّال در خودکشی ہم ازین کار گیرند (رضی ۔۔) در درد دل ہر کرمی کند اظہار بپادیش چون فغان زحلق کشید ۔ یعنی زبانش باید ازحلق کشید (اردو) زبان کھینچنا۔ بقول آصفیہ گدی کے پیچھے سے زبان نکالنا۔ زبان کاٹنے کی سزادینا جیسے بہرجیمی کے زمانے میں خلاف بادشاہ کہنے پر دیجاتی تھی۔

ازحلوا شیرین تر جنگ درخانۂ دیگران (مثل) صاحبان امثال فارسی و خزینہ ذکر این کردہ از معنی ومحل استعمال ساکت مؤلف گوید کہ چون از خانہ کسی آواز خانہ جنگی برآید سامعین حظّی و لطفی می برند و خندہ ہا می زنند ہمین رسم و عادت رابصورت مثلی گفتہ اند (اردو) رکن مین کہتے ہین "ہمسایہ کی لڑائی خاصی دل بہلائی"

ازحول و حوش استعمال۔ صاحبان روزنامہ و رہنما بحوالہ سفرنامۂ ناصرالدین شاہ قاچار ذکر این کردہ اند بمعنی اطراف واکناف و قرب و جوار مؤلف گوید کہ حوش بالفتح عربست۔ بقول صاحب منتخب بمعنی گرداگرد صید درآوردن و حول بقولش بالفتح بمعنی گرداگرد چیزے (اردو) اطراف واکناف۔ قرب وجوار۔ دونون مرکب الفاظ اردو مین مستعمل ہین۔ صاحب آصفیہ نے (قرب وجوار) پر فرمایا ہے (عربی) بمعنی گرد و نواح۔ آس پاس امیر نے (آس پاس) پر لکھا ہے (ہندی) اردگرد۔ گردو پیش۔

ازخ بقول برہان و ہفت و جامع بروزن ملخ۔ و انہا سے سخت باشد کہ ازبدن آدمی

برآید و در دکمند و آنرا العربی ثولول خوانند - صاحب انند گوید که این لغت فارسی زبان است صاحب برہان بر (زرخ) بدون الف ہم ہمین معنی نوشته ہمدر آنجا فرماید که بمد (آزرخ) ہم گویند مؤلّف عرض کند که در ممدوده ذکرش کرده ایم و بخیال ما اصل این (زرخ) است فارسیان بقاعدهٔ خود الف وصلی در اوّل این آورده (ازرخ) کردند و ممدوده نتیجهٔ لب و لہجهٔ مقامی است صراحت ماخذ بر (زرخ) بیاید (اردو) مسا و مسّا (مذکر) دیکھو (آزرخ)

ازخاشاک پل جیحون می سازد (مثل) صاحبان خزینه و امثال فارسی ذکر این کرده از معنی و محل استعمال ساکت مؤلّف گوید که فارسیان چون کسی را مشغول کار فضول و بی نتیجه و ناپائدار بینند این مثل را زنند (اردو) دکن مین کہتے ہین " یہ تو تنکون کا پل ہے " یعنی محض ناپائدار اور بی نتیجہ اور فضول ہے - اسی طرح وہ نمک کا گھر بنایا ہے -

ازخاطر بردن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر (۱) فراموش کردن بہار بذکر معنی اوّل (۲) بمعنی فراموش شدن ہم نوشته (شیخ شیراز سلمه) ولی در دست بی پروا نگاری غافلی دارم که در آتش زخاطر می بردستی کبابش را ؛ و صاحب انند (ازخاطر بردن و رفتن) را بیک جا ذکر کرده ہر دو معنی نویسد - جا دارد که لفّ و نشر مرتّب گیریم - اما در تسامح بہار شکّی نیست که ناحق معنی دوّم را بذیل (ازخاطر بردن) نوشت (اردو) فراموش کرنا - بقول آصفیه بھولنا - چیت سے اتارنا -

ازخاطر رفتن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب انند فراموش شدن - سندی پیش نشد ولیکن معاصرین عجم بر زبان دارند و ما از ظہوری سندی ہم بدست آورده ایم (سه) بسہو

ازخاطرش گرفتہ ام برحال خود گریم ؛ فراموشی اگر عہد است گو ہرگز مکن یاد م ؛ (اردو) خیال سے اترجانا ۔ بقول آصفیہ ۔ یاد سے اترجانا ۔

(۱۰۲) **ازخاک برآمدنِ تخم** استعمال ۔ بمعنی روئیدن باشد (صائب ؎) چو تخم سوختہ از خاک برنمی آید ؛ سری کہ من زخیال تو زیر پر دارم ؛ (اردو) اُگنا ۔

ازخاک برداشتن کسی را (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر مرادف (ازجا برداشتن کسی را) ۔ بہار گوید کنایہ از نواختن و بجائی رسانیدن (صائب ؎) دامن دشت جنون عالم نومیدی نیست ؛ خواہد از خاک مرا آبلۂ پای برداشت ؛ (ولہ ؎) سرو نازی کہ کند سرکشی از سایۂ خود ؛ چہ خیال است کہ از خاک مرا بردارد ؛ (حاجی فریدون سائق تخلص ؎) برندارد سرِ من افتادۂ خود را از خاک ؛ با ہمای سایۂ بال ہما گردد بلند ؛ خان آرزو در سراج ہمزبان بہار (اردو) دیکھو (ازجا برداشتن کسی را) بحر شخصی کہ دستگیری او کردہ باشند ۔ بہار گوید بمعنی برقیاس ازخاک برداشتن کسی را ۔ خان آرزو در چراغ ہمزبان بحر ۔ مؤلف گوید کہ اسم مفعول مصدر (ازخاک برداشتن کسی را) است کہ گذشت بمعنی این ترقی دادہ شدہ و مرتبہ افزون کردہ شدہ و نواختہ شدہ ۔ و بلحاظ معنی حقیقی مصدر مذکور کسی کہ او را ازخاک برداشتہ اند پس بقول بحر معنی دستگیری کردہ شدہ (من وجہ) درست است (اردو) دیکھو (ازخاک برداشتن کسی را) یہ اوسی کا اسم مفعول ہے ۔ مدد کیا ہوا ۔ ترقی دیا ہوا ۔ نوازا ہوا ۔

ازخاک برداشتہ (اصطلاح) بقول

ازخاک برگرفتن کسی را (مصدر اصطلاحی) بقول بہار و آنند مرادف (ازخاک برداشتن کسی را)

کہ گذشت ۔ خان آرزو در سراج ذکر از خاک برگرفتن بمعنی نواختن کردہ (یوسفی جبر باد قانی ؎) بغیر من کہ ہمین پایمال روزیدم ؎ کسی نماند کہ بخشش ز خاک برنگرفت (استاد علی قلی ماہر ؎) چون فتیلہ سوخت داغ او ز سر تا پا مرا ؎ برگرفت از خاک رہ آن آتشین سیما مرا ؎ (ظہوری ؎) ز خاکساری افتادہ کے بہ بخت بلند ؎ بپایۂ کہ فلک را ز خاک برگیرند ؎ (اردو) دیکھو از خاک برداشتن

از خاک برگرفتہ (اصطلاح) بقول بحر و بہار و وارستہ و چراغ) مرادف از خاک برداشتہ مؤلف گوید کہ این اسم مفعول مصدر از خاک برگرفتن است کہ گذشت (مرزا رضی دانش ؎) گر سرمہ لاف نسبت مژگان زند بجاست ؎ از خاک برگرفتہ چشم سیاہ اوست ؎ اگر با معان نظر برین سند غور کنیم توانیم عرض کرد کہ صاحب بحر و خان آرزو ہم در معنی این لفظ غیر ضروری کردہ اند زیرا کہ (دستگیری کسی کردن) کمتر از (نواختن و ترقی دادن و مرتبہ افزودن) است پس بقول ما چنانکہ بر (از خاک برداشتہ) ذکرش کردہ ایم معنی (از خاک برگرفتہ) ہم (نواختہ شدہ و مرتبہ افزون کردہ شدہ و ترقی دادہ شدہ) باشد نہ شخصی کہ دستگیری او کردہ باشند فتامل (اردو) دیکھو از خاک برداشتہ

(۱۱۲۱) **از خاک بستر کردن** (مصدر اصطلاحی) کنایہ باشد از (بر خاک خفتن) چنانکہ صائب گوید (؎) خوابگاہ مرگ را ہموار بر خود ساختن ؎ در زمان زندگی از خاک بستر کردن است ؎ مخفی مباد کہ در مصرع ثانی کلمۂ (از) بمعنی (را) است چنانکہ در معانی (از) ذکر این گذشت (اردو) خاک پر سونا ۔ خاک کا بستر بنانا ۔

(۱۱۲۲) **از خاک خاستن انسان** (مصدر اصطلاحی) کنایہ باشد از پیدا شدن انسان در مقامی چنانکہ گویند (از خاک خراسان اہل علم می خیزند) یعنی در ملک خراسان اہل علم پیدا می شوند ۔ صائب

هم بهمین معنی آورده (ــہ) دلیر صف افتادگان
عشق متاز ؛ که جای گرد ازین خاک مرد نخیزد ؛
(اردو) خاک سے پیدا ہونا - جیسے خاک
ہند سے اکثر اہل علم پیدا ہوے ہین -

ازخاک ستاندن و به آب دادن (مصدر اصطلاحی) بقول بہار و آنند کنایہ از
ہلاک کردن و نابود ساختن (نظامی ــہ) چو دریا
بہ تلخی جوابش دہم ؛ زخاکش ستانم بآبش دہم ؛
(اردو) خاک مین ملانا - بقول آصفیہ برباد
کرنا - زمین کا پیوند کرنا - نا پید کرنا - مٹنا -

ازخانۂ سوختہ ہر چہ برآید سود است (مثل) صاحب محبوب الامثال ذکراین کرده از
معنی و محل استعمال ساکت مؤلف گوید کہ فارسیان این مثل را بجائی زنند کہ از نا دہندہ
و بدمعاملہ چیزی قلیل بدست آید (اردو) بقول صاحب محاورات ہند جلتی جھونپڑی سے
جو نکلے سو واہ" دکن مین کہتے ہین " جلتے گھر کا بانس بھلا" صاحب محبوب الامثال فرماتے
ہین " آگ لگنتی جھونپڑی جو نکسے سو لا بھ" ان کہاوتون کا یہ مقصد ہے کہ جلتے ہوے
گھر سے جو کچھ بچ جاے وہ غنیمت ہے -

ازخدا بیابی (اصطلاح) بقول بہار و آنند در امثال این کلام مفعول فعل (بیابی) یعنی
جزا محذوف می باشد (ملا جویا ــہ) می ریختی و سبو شکستی ؛ اے محتسب ازخدا بیابی ؛ مؤلف
گوید کہ این محاورۂ عجم است کہ چون کسی بر کسی جور و جفا کند و مظلوم دست تلافی ندارد میگوید
کہ (ازخدا بیابی) یعنی عوض و سزای این ازخدا بیابی (اردو) خدا سمجھے - بقول صاحب
آصفیہ دعای بد یعنی خدا اس کی سزا دے - خدا اس کا بدلا لے (ذوق ــہ) ستم کو ہم
کرم سمجھے جفا کو ہم وفا سمجھے ؛ اور اسپر بھی نہ سمجھے وہ تو اس بت سے خدا سمجھے ؛

از خدا شرم دار و شرم مدار (مثل) صاحبان خزینہ و امثال فارسی و احسن ذکر این کرده از معنی و محل استعمال ساکت اند مؤلف گوید کہ فارسیان این مثل را بطور پند و نصیحت زنند مقصود آنست کہ بنده را باید کہ از خدای خود شرم دار و نہ از دیگر کسی (اردو) دکن مین کہتے ہین "بس خدا سے ڈرے" یعنی کسی اور سے نہ ڈرا تو ہرج نہین - خدا سے ڈرنا کافی ہے "خدا سے شرم کرے" بہی انہین معنون مین کہتے ہین -

از خر افتادن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحبان برہان و بحر و سراج و ناصری و جامع و ہفت و بہار کنایہ از مردن و از عالم رفتن (نظامی ہ) بہ ہندوستان پیری از خر فتاده * پدر مرده کرا بچین گاو زاده * صاحبان شمس و رشیدی ہمین معنی ذیل (از خر فتادن) نوشتہ اند کہ (فتادن) مخفف (افتادن) است - صاحب مؤید صراحت کند کہ این زبان ماوراء النہر است صاحبان انند و شمس معنی بیوقر شدن ہم نوشتہ اند جا دارد کہ بطور کنایہ گیریم ولیکن کسی از محققین فرس ذکر این معنی نکرد و سندی ہم پیش نشد مؤلف گوید کہ (۱) بمعنی حقیقی است یعنی سقط شدن از پشت خر و (۲) کنایہ از مردن - گویند کہ کسی کہ از پشت خر بیفتد جان بسلامت نبرد برخلاف (از اسپ فتادن) کہ خر از پشت خود افتاده را لگد ہم زند و اکثر ہلاک شود برخلاف اسپ کہ از پشت افتاده را گزندی دیگر نرساند (اردو) (۱) گدہے پر سے گرنا (۲) مرنا -

از خر افگندن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر عجم فریب دادن و عاجز کردن - بہار و انند ذکر (از خر فگندن) ہمین معنی کرده (مولوی معنوی ہ) در مدح ایشان مرا از خر فگنده * چند بفریبد مرا این دہر چند * (اردو) فریب دینا - عاجز کرنا -

ازخردان خطا وازبزرگان عطا (مثل) صاحبان خزینہ و امثال فارسی و احسن ذکراین
کردہ ازمعنی ومحل استعمال ساکت اند مؤلف گوید کہ فارسیان چون بزرگی رابہ بی ادبی کسی در
خشم بینند بطور سفارش این مثل رازنند (اردو) امیر نے اسی فارسی مثل کو لکہا ہے اور مقولہ
سے نامزد کیا ہے یعنی چہوٹون کی خطا بزرگ معاف ہی کر دیتے ہین - حاصل یہ ہے کہ
یہی فارسی مثل اردو مین بھی مستعمل ہے -

ازخرس موئی لیس است (مثل) صاحبان خزینہ و امثال فارسی و احسن ذکراین کردہ از
معنی ومحل استعمال ساکت اند مؤلف گوید کہ این مرادف و مماثل (ازخانہ سوختہ ہرچہ برآید
سود است) (اردو) دیکھو (ازخانہ سوختہ ہرچہ برآید سود است)

ازخرفگندن (مصدر اصطلاحی) بہار
واانند ذکراین کردہ - ہمان است کہ بہ ازخرافگندن (ازخرافگندن) گذشت (اردو) دیکھو
ازخرافگندن -

ازخط بیرون شدن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر و بہار - وانند اطاعت
نکردن (میر معزی ے) ازخانمان گرد ہی کز خط شد ند بیرون ؛ خنگ آوران لغا جان شان
زدوند لغا ؛ (اردو) اطاعت نہ کرنا - حکم توڑنا - بقول آصفیہ نافرمانی کرنا - کہا نہ ماننا -

ازخطر امین شدن استعمال - بخوف شدن وخطرہ باقی نماندن (ظہوری ے) امین شدہ (۱۱/۲)
ازخطر ظہوری ؛ آری شدہ زنہاری ما ؛ (اردو) خطرہ سے نجات پانا -

ازخطر بیرون آوردن استعمال - بیرون
آوردن ازخطر واندیشہ (ظہوری ے) خشم محبا
خود درون برد ؛ آوردہ برونم ازخطر ہا ؛ (اردو) (۱۱/۵)
خطرے سے نجات دلانا - خطرے سے بچانا -

ازخندہ بہ قفا افتادن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحبان بحر و بہار و انند خندہ بسیار کردن (شیخ شیراز در ترغیب اختلاط زنان گوید ؎) ور دوم چو غنچہ دہی از وفا * کہ از خندہ افتد چو گل در قفا * مؤلف گوید کہ از خندہ بسیار ضاحک از بیتابی در قفا می افتد ازینجاست کہ این معنی بطور کنایہ قائم شد (اردو) ہنستے ہنستے لوٹ جانا۔ بہت ہنسنا (وزیر ع) فغان وہ سن کے مری ہنستے ہنستے لوٹ گئے *

ازخواب برآمدن (مصدر اصطلاحی) بقول بہار و انند بمعنی بیدار شدن (خواجہ شیراز ؎) نفس برآمد و کام از تو بر نمی آید * فغان کہ بخت من از خواب بر نمی آید * مؤلف گوید کہ ازین سند مصدر اصطلاحی ---------------

(۱۸۶۳) **ازخواب برآمدن بخت** بمعنی بیدار شدن بخت و طالع سندی پیدا می شود (اردو) (۱) بیدار ہونا۔ نصیبا جاگنا۔ نصیب جاگنا۔ بقول صاحب آصفیہ قسمت کھلنا۔ اقبال یاور ہونا۔ (آتش ؎) اک شب بلبل بیتاب کے جاگے نہ نصیب * پہلوے گل میں کبھی خار نے سونے نہ دیا *

(۱۸۶۴) **ازخواب بردن کسی را** (مصدر اصطلاحی) بمعنی خواب از کسی بردن و او را موقع و مہلت خواب ندادن (ظہوری ؎) غیر از اشتیاق نغوابش بردہ * راہ افسانہ خوانی ہم ہست * (اردو) سونے نہ دینا۔

ازخواب درآمدن (مصدر اصطلاحی) بقول بہار و انند مرادف ازخواب برآمدن کہ گذشت (خواجہ نظامی ؎) رطب چین درآمد ز دوشینہ خواب * و ماغی پر آتش و ہانی پر آب * صاحبان ہفت و مؤید و شمس ہم ذکر ماضی مطلق

این کردہ اند- (اردو) دیکھو ازخواب برآمدن کے پہلے معنی -

(۱۲۱۸) **ازخوان سیرانہ برخاستن** (مصدر اصطلاحی) سیر خوردن (ظہوری ؎) زخوان وصل تو سیرانہ برخاست پشیمانیم در سر پنجہ خائیست ؛ (اردو) پیٹ بھر کر کھانا - سیر ہو کر کھانا -

ازخودا وسوال کردم (مقولہ) بکسر دال مہملہ اول - یعنی از حال او سوال کردم صاحب روزنامہ بحوالۂ سفرنامۂ ناصرالدین شاہ قاچار گوید کہ سوال کردم برادچہ گذشت ؛ مؤلف گوید (ازخودکسی سوال کردن یعنی از حال او از و سوال کردن مصدر نیست (اردو) اس سے اُسکا احوال دریافت کرنا -

(۱۲۱۹) **ازخود بدر رفتن** (مصدر اصطلاحی) یعنی ازخود بیرون شدن و ازخودی بیرون شدن و بحال خود نماندن است و این کنایہ باشد (ظہوری ؎) می نشینم خشم بر در میروم ازخود بدر ؛ برامید وعدہ مشق انتظاری می کنم (اردو) بےخود ہونا -

ازخود برآمدن (مصدر اصطلاحی) بقول بہار ازقید خودی برآمدن مؤلف گوید کہ مرادف (ازخود بدر رفتن) کہ گذشت و این کنایہ باشد (صائب ؎) صائب زخود برآ ہی کہ شرط طریق عشق ؛ گام نخست ازخودی خود گذشتن است ؛ (اردو) بےخود ہونا -

(۱۲۲۰) **ازخود بدر کردن** (مصدر اصطلاحی) متعدی (ازخود بدر رفتن) کہ گذشت یعنی از خود بیرون کردن و این کنایہ باشد (ظہوری ؎) بانش وعدۂ در آمد نیست ؛ ہان ظہوری زخود بکن بدر م ؛ (اردو) بےخود کرنا -

ازخود برآوردن (مصدر اصطلاحی) بقول بہار متعدی (ازخود برآمدن) کہ گذشت مؤلف گوید کہ مرادف (ازخود بدر کردن) و این کنایہ باشد (صائب ؎) آہی میتوان ازخود برآوردن جہانی را ؛ کہ یک رہبر بمنزل میرساند

کاروانی را ؀ (اردو) دیکھو ازخود بدر کردن-

ازخود بردن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر عجم بمعنی بیخود کردن و این کنایه باشد (اردو) بیخود کرنا-

(۱۳۶۱) **ازخود برون آمدن** (مصدر اصطلاحی) مرادف ازخود بدر رفتن و ازخود برآمدن و این کنایه باشد (بیدل ــه) بنال از درد و غفلت آن قدر کز خود برون آئی ؀ بقدر قلقل است از خویش دامن چیدن مینا ؀ (اردو) دیکھو ازخود بدر رفتن-

ازخود برون رفتن (مصدر اصطلاحی) بقول بهار مرادف ازخود برآمدن که گذشت- سندی که پیش کرده است (ازخود بیرون رفتن) را است که می آید و شک نیست که این در سوزه معاصرین عجم مستعمل است و کنایه باشد (اردو) دیکھو ازخود برآمدن-

ازخود بریدن (مصدر اصطلاحی) صاحب بهار عجم و صاحب انند که بذیل (ازخود رفتن) ذکر کرده) فرماید که بمعنی ازخود می برآمدن است (لااوری ــه) هر سر موی ترا با زندگی پیوندهاست ؀ باچنین دل بستگی ازخود بریدن مشکل است ؀ (ظهوری ــه) به نورت که از جلوه بگسیختم ؀ بریدم زخود بر تو آمیختم ؀ (اردو) دیکھو ازخود بدر رفتن-

(۱۳۶۲) **ازخود بیرون آمدن** (مصدر اصطلاحی) مرادف ازخود بدر رفتن و برآمدن باشد که گذشت و این کنایه باشد (صائب ــه) تا ازخود بیرون نیائی خویش را نتوان شناخت ؀ عیب تیر کج درآغوش کمان معلوم نیست ؀ (وله ــه) در صف مردان که بیرون رفتن ازخود طاعت است ؀ بادبان کشتی می کمتر از سجاده نیست ؀ (اردو) دیکھو ازخود بدر رفتن-

ازخود بیرون رفتن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر عجم بمعنی بیخود شدن مؤلف گوید که کنایه باشد استعمال این در کلام ظهوری یافته ایم

(ـه) زخود بیرون نه رفتیم در نیامد ؛ نشد رام
رمی وریوزه دارم ؛ (اردو) دیکھو ازخود رفتن

(۱۴۳) **ازخود تهی شدن** (مصدر اصطلاحی) بمعنی
بیخود شدن و این کنایه باشد (ظهوری ـه)
برهگذار صبا آگهان چه بیهوشند ؛ زخود تهی شده
پر آرزوی آغوشند ؛ (وله ـه) گران ترا ز خواب
ای ناقه پا آهسته ترداری ؛ که شد محمل نشین ازخود
تهی بهر سبکباری (اردو) بےخود ہونا۔

(۱۴۴) **ازخود تهی گشتن** (مصدر اصطلاحی) مرادف
(ازخود تهی شدن) که گذشت و این کنایه باشد
(ظهوری ـه) تا مشتاقان شود پر کعبه گشت انس
خود تهی ؛ صد بیابان تشنگی بردار زمزم عاشقت
(اردو) دیکھو ازخود تهی شدن۔

ازخود حساب داشتن (مصدر اصطلاحی)
بقول خان آرزو در چراغ و صاحب بحر عجم در نظر
داشتن خود که کنایه از انانیت و بخود مغرور بودن
است مؤلف گوید که این کنایه باشد (سلیم ـه)
خاکساری پیش مغروران ندارد اعتبار ؛
گر حسابی داری ازخود در حساب ما مباش ؛
(اردو) خودبینی کرنا۔ خودپسندی کرنا صاحب
آصفیه نے (خودبینی) اور (خودپسندی) پر مغروری
اور تکبر لکھا ہے۔

(۱) **ازخود رفتن** (مصدر اصطلاحی)
بقول بحر و بهار بمعنی بیخود شدن مؤلف
گوید که این کنایه باشد و ازهمین مصدر است۔
(۲) **ازخود رفته** که اسم مفعول است
و بهار ذکر این کرد بمعنی ازخود رم کرده که مقصود
از بیخود باشد (صائب ـه) بوی گل و بانگ
سحری بر سر راهند ؛ گر میروی ازخود به ازین
قافله نیست ؛ (وله ـه) عاشق سرگشته را
ازگردش دوران چه باک ؛ موج ازخود رفته را
از بحر بی پایان چه باک ؛ (اردو) (۱) بیخود
ہونا۔ (۲) بیخود۔

(۱۴۵) **ازخود رم کردن** (مصدر اصطلاحی) مرادف

(ازخود رفتن) کہ گذشت و این کنایہ باشد (ظہوری

ے) وام بنہادم نبردی دام من انصاف نیست

کردم ازخود رم نگشتی رام من انصاف نیست ؎

(صائب ے) کسی کز عقل وحشی شد چو مجنون ید

نمی بیند ؎ زخود رم کردہ آزادی ز دام وود نمی بیند

(اردو) بیخود ہونا۔

ازخود رمیدہ | (اصطلاح) بقول صاحب

انند بحوالۂ مظہر العجائب بمعنی عاشق۔ سندی پیش

نشد دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد و این

کنایہ باشد (اردو) عاشق۔ مذکّر۔

ازخود شدن | (مصدر اصطلاحی) بقول

بہار و انند یعنی ازخود برآمدن۔ مقصودش

از بیخود شدن است و این کنایہ باشد (مولوی

معنوی ے) زخود شدم ز جمال پر از صفا ایدلِ تو

بگفتمش کہ زہی خوبی خدا ایدل ؎ (اردو)

بیخود ہونا۔

ازخود غائب شدن | (مصدر اصطلاحی)

بقول صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ بمعنی

غافل و بیخود و بیخبر شدن سو دیگر کسی از محققین

عجم ذکر این نکرد و سندی پیش نشد۔ کنایہ باشد

(اردو) بیخود ہونا۔

ازخود فارغ گشتن | (مصدر اصطلاحی) (۱۲۹۴)

بمعنی بیخود شدن و از بند ہستی آزاد شدن و

این کنایہ باشد (ظہوری ے) بجز ز دوستی

ازخود چو سوسن گشتہ ام فارغ ؎ برای تیغ خصمی

زبان می سازد نیام اینجا ؎ (اردو) بیخود ہونا

(۱) ازخود گذشتن | (مصدر اصطلاحی) (۱۲۹۵)

بمعنی بیخود شدن و این کنایہ باشد (عرفی

ے) بجز غم حملہ کنارہ است کہ ازخود گذری تو

زورق اہل فنا مست ساحل نبرد ؎ بہار ذکر

(۲) ازخود گذشتہ | بمعنی ازخود رفتہ

کردہ و این اسم مفعول۔ مصدر اوّل الذکر

است (ے) ازخود گذشتگان را آئینہ پیش پا

است ؎ پیوستہ صاف باشد بحری کہ بی کنارہ است

(اردو) (۱) بیخود ہونا - (۲) بیخود -

ازخود گسستن (مصدر اصطلاحی)
بقول صاحب آنند بذیل (ازخود رفتن) بمعنی
از قید خودی بر آمدن کہ مقصودش بیخود شدن است
و این کنایہ باشد - سندی پیش نشد (اردو)
بیخود ہونا -

ازخودی خود گذشتن (مصدر اصطلاحی) بمعنی
بیخود شدن باشد - سندا این از کلام صائب نہ
(ازخود بر آمدن) گذشت و این کنایہ باشد -
(اردو) بیخود ہونا -

ازخون شستن (مصدر اصطلاحی) بقول بہار و آنند بمعنی (۱) پاک کردن از خون
مؤلف گوید کہ (۲) چیزی را ازخون شستن ہم چنانکہ "روی را ازخون شستم" (اردو)
(۱) خون سے پاک کرنا (۲) کسی چیز کو بعوض پانی سے دھونے کے خون سے دھونا -

ازخون گذشتن (مصدر اصطلاحی)
بقول بحر و بہار و آنند بحل کردن خون - این
کنایہ باشد (میرزا طالب خلف حاجی مرزا خان
بیگ ص) ای خلق تو بر خلق عیان از رہ عین
موقوف شفاعت تو حرم کونین ٭ آنجا کہ شفاعت
تو باشد ترسم ٭ ازخلق حسن بگذری از خون
حسین (اردو) قصاص سے درگذر کرنا
خون بخش دینا -

ازخویش بر آمدن (مصدر اصطلاحی) بقول بہار بمعنی ازخود بر آمدن کہ مقصودش بیخود
شدن باشد و این کنایہ است - سند پیش کردہ اش متعلق از (ازخویش برون آمدن) است
در بجای خودش مذکور شود - صاحب آنند ہم بذیل ازخود رفتن ذکر این کردہ (اردو) بیخود ہونا

ازخویش بر آوردن (مصدر اصطلاحی)
بقول بہار و سندی (ازخویش بر آمدن) مقصودش
ازبیخود کردن و این کنایہ باشد (صائب ص)
ازخویش بر آوردہ تماشای تو ما را ٭ چو سرو دلبند دو سہ

تماشای تو مارا ؛ (اردو) بیخود کرنا۔

(۱۲۳۹) **ازخویش برون** (مصدر اصطلاحی) بمعنی بیخود کردن و این کنایہ باشد (صائب ؎) عجب کہ برق فنا گردِ من تواند یافت ؛ چنین کہ جلوۂ او می برد مرا ازخویش (اردو) بیخود کرنا۔

(۱۲۴۰) **ازخویش برون آمدن** (مصدر اصطلاحی) بمعنی بیخود شدن است و این کنایہ باشد (ابوالحسن انجوی ؎) اگر ازخویش برون آمدہ چون مردان ؛ باش آسودہ کہ دیگر سفری نیست ترا ؛ (صائب ؎) نیست چندان رہ بملک بیخودی ازعارفان ؛ تا برون ازخویش می آیند درمیخانہ اند ؛ (اردو) بیخود ہونا۔

(۱۲۴۱) **ازخویش دامن چیدن** (مصدر اصطلاحی) کنایہ باشد از بیخود شدن (بیدل ؎) بنال از درد غفلت آن قدر کز خود برون آئی ؛ بقدر قلقل ست ازخویش دامن چیدن مینا ؛ (اردو) بیخود ہونا۔

ازخویش رفتن (مصدر اصطلاحی) بہار ذکر این کردہ و ازمعنی ساکت مؤلف گوید کہ کنایہ باشد از بیخود شدن (صائب ؎) رود چگونہ با این ضعف کار من از پیش ؛ کہ من بپای نسیم سحر روم ازخویش ؛ (میرزا ابوالحسن انجوی ؎) بہ محفلی کہ تو ئی بسکہ رفتہ ام ازخویش ؛ گمان برند حریفان کہ جای ما خالی است ؛ (اردو) بے خود ہونا۔

(۱۲۴۳) **ازخویش سر برداشتن** (مصدر اصطلاحی) کنایہ باشد از بیخود شدن (صائب ؎) خود نمائی کار ما را در گرہ انداختست ؛ قطرہ چون برداشت سر ازخویش دریا می شود (اردو) بے خود ہونا۔

ازخویش گسستن (مصدر اصطلاحی) بقول بحر ترک خودی کردن مؤلف گوید کہ کنایہ باشد از بیخود شدن۔ بہار سندی آوردہ (میرزا ابوالحسن انجوی ؎) بگسل ازخویش بہر جا

کہ خواہی پیوند ، کہ درین رہ ز تو ناساز تری نیست | ترا ، ما این سند از دیوان صائب نیافتیم (اردو) بیخود ہونا

ازدار آویختن (مصدر اصطلاحی) بقول بہار و انند سیاستی معروف مؤلف گوید کہ بمعنی حقیقی - بردار کشیدن است کہ نتیجہ آن موت است بہ خفہ کردن (امیر خسرو) عدو از پای خود بر آسمان خواہد شود ممکن ، چو از دار اندر آویزی نگونش باژگون سازان ہزاران (اردو) سولی پر چڑھانا - دار پر کھینچنا - پھانسی دینا -

ازو ہم چو از آدشوم در قفس افتم (مثل) صاحبان خزینہ و امثال فارسی و مجموعۃ الامثال ذکر این کردہ از معنی و محل استعمال ساکت اند مؤلف گوید کہ مرادف (از چاہ برون آمد در چاہ افتاد) باشد کہ گذشت (اردو) دیکھو مثل آخر الذکر -

ازدائرہ افتادن (مصدر اصطلاحی) بقول بحر و بہار و انند - بی رتبہ شدن - (صوفی شیرازی رباعی) صوفی ہر کس کہ بو الفضول افتاد است ، از دائرۂ رد و قبول افتادہ است ، از گردش چرخ است کہ بہ می رقصم ، این دائرہ سخت بی اصول افتادہ است مؤلف گوید کہ از این سند کہ پیش شد (از دائرہ افتادن) کنایہ باشد از حد بیرون شدن و چون اضافت دائرہ بسوی رد و قبول است معنی آن باشد کہ از حد رد و قبول بیرون شدہ است - پس مجرد (از دائرہ افتادن) را بہ این شعر بمعنی بی رتبہ شدن نتوان گرفت طالب سند دیگر باشیم و از این معنی انکار نمی کنیم زیرا کہ از حد چیزی افتادن بمعنی از رتبۂ آنچیز افتادن من وجہ توان گرفت (اردو) مرتبہ سے گرنا -

ازدب بقول صاحب سروری و ضمیمۂ برہان بہ زای معجمہ و دال مہملہ بوزن

اُنبر بحوالۂ تحفۃ السعادت بمعنی بگیر و بکش باشد صاحب انند معنی این راگیر و بکش نوشته فرمایند که ہکذا فی الادات و فی الدستور- مگر درین لغت کاتب را شبہہ است که فارسی است یا ترکی و غالب آنست که ترکی است ولیکن چون به تصریح روایت یافته نشد ہم در فارسی آورد یم (انتہی) و در مؤید الفضلای مطبوعه نقل ہمین عبارت است و بذیل لغات فارسی نوشته شده- امّا در نسخهٔ قلمی بذیل لغات ترکی مرقوم و صاحب ضمیمهٔ برہان حرف آخر را بای فارسی گیرد- مؤلف گوید که در ترکی بودن این شکی نیست و آنچه صاحب سروری و ضمیمهٔ برہان معنی این در اثبات نوشته درست یافته نمیشود (اردو) لے- کھینچ-

ازدحام | لغت عربی است- بقول صاحب منتخب بالکسر انبوہی کردن مخفی مباد که مادّهٔ این زحم است بقول صراح- زحم بمعنی انبوہی است- فارسیان استعمال این بمعنی انبوه کرده اند و با مصادر فارسی ہم مرکب ساخته اند که در ملحقات می آید (ظہوری ؎) مرید من شو و خود را ببر بخلوت خود ؛ ببین که شیخ چه در ازدحام می افتد ؛ (واله ؎) ز مجلس تو مرا ازدحام بیرون کرد ؛ گذشت عمری و خالی نبود جای کسی ؛ (اردو) ازدحام بقول امیر (عربی) مذکر- جماؤ- بھیڑ- ہجوم (قلق ؎) تہ بام ازدحام رہتا تھا ؛ مجمع خاص و عام رہتا تھا ؛

ازدحام آوردن	استعمال بمعنی انبوہی نمودن و زحمت دادن (ظہوری ؎) خلوتی بگزین که تنهائی نیارد ازدحام ؛ تا نبینی روی عکس آئینه زنگاری بخبر ؛ (اردو) زحمت دینا- تکلیف دینا- چڑھائی کرنا- (۱۱۴۳)
ازدحام شدن	(استعمال) انبوہی

شدن (ظہوری ــه) گشت حیرت خانه ام ویران و خاکش باد برد* ازدحام درد و غم	شد بر در و بام ہنوز* (اردو) ازدحام ہونا چڑھائی ہونا -

ازدر | بقول برہان و سروری و جامع و ناصری و ہفت و انند و شمس و مؤید با دال ابجد بروزن افسر بمعنی زیبا و لائق و سزاوار (انوری ــه) ریش از بهی کندن پیاپی* سر ازدر سیلی و بادم (از ناصری ــه) روز از در بزم است و شراب ازدر خوردن* هر چند چمن نیست کنون ازدر دیدار* صاحبان انند و سروری بذکر این گویند که بحذف الف ہم آمده بخیال ما این مفرس (اجدر) باشد که بقول منتخب در عربی بمعنی سزاوار تر آمده فارسیان بقاعدهٔ خود جیم عربی را به زای معجمه بدل کردند ہمچو (چوجه) و (جوزه) (اردو) لائق سزاوار -

(۱۱۴۴۵) ازدر تو کردن سر | (استعمال) سر از در بیرون کرده دیدن - صاحب سرگذشت ذکر این کرده است* آقا مسعود سرش را ازدر تو کرده گفت ای امان وزیر رسید* (اردو) جھانکنا - بقول صاحب آصفیه دروازه سے منھ نکال کر دیکھنا -

(۱) ازدر در آمدن | (مصدر اصطلاحی) بقول بہار بمعنی از راه در آمدن و این از جہت رفع ابہام بود - از راہہای دیگر غیر موضوع (خواجه شعیب وزیر شاه عباس ــه) چنان کز در در آمد اہل ماتم را سیه بختی* فغان از بلبلان برخاست چون سوی چمن رفتم* (ظہوری در قصیده ــه) به برخوردن دوستان در نظر* بیاری که غافل در آید ز در* (واله ہروی) واعظ سحری ازدر میخانه در آمد* سر کرد سخنہا که کند ہرزه درائی* و فرماید که بعضی از محققین برانند که بمعنی اندرون در آمدن باشد پس مؤلف را با رای آخر الذکر اتفاق است و بخیال ما

ازسند اوّل الذکر ـ ـ ـ ـ ـ ـ ـ ـ ـ ـ ـ ـ ـ ـ ـ

(۳) **ازدور رآمدن سیہ بختی** | اصطلاح خاص است وکنایہ باشد از برگشتن طالع (اردو) (۱) اندر آنا ۔ (۲) قسمت الٹنا ۔ بقول آصفیہ ۔ بد اقبالی کا سامنا ہونا ۔ شامت آنا ۔

ازدور رآوردن | (استعمال) بقول بہار از راہ گوید کہ ازین سند ظاہر میشود کہ بمعنی پی طلب و سعی دور آوردن ابا قر کاشی (ـه) کسیکہ دست خیالم بدامنش آوردن و بہم رسانیدن باشد (اردو) گھر بیٹھے ملجانا نرسید ٭ ببین چگونہ دور آورد نقش از درمن ٭ مؤلف کا متعدی ۔ مثلاً خوش قسمتی نے زید سے گھر بیٹھے ملادیا

ازدِرکن | بقول صاحب جہانگیری کہ در دستور چہارم خاتمہ کتاب بذیل لغات شد و بار نہ آوردہ ۔ باوّل وثانی مفتوح وزای ثانی مکسور بزر را گویند و حالا در روزمرۂ معاصرین عجم متروک است و ماخذ این ہیچ متحقق نشد (اردو) بکرا ۔ مذکر ۔

ازدست | بقول برہان وجامع بروزن بدست (۱) بمعنی زیر دست و مطیع و محکوم ۔ وبقول صاحب سجر عجم (۲) برابر و ہم چشم نیز ۔ صاحب جہانگیری ذکر معنی اوّل کردہ از شیخ فرید عطار سند دہد (ـه) شہریار ازدست تو بسیار ہست ٭ ہیچ گلخن تاب را این کار ہست و سندی دیگر از حکیم سنائی ہم آوردہ کہ بذیل می آید خان آرزو در سراج بذکر بمعنی اوّل سند سنائی از جہانگیری نقل کند (ـه) منکہ ازدست انیم و آنم ٭ من کنون دست راست سلطانم و فرماید کہ این خطاست و صحیح (دردست) است بہ دال مہملہ و مراد انست کہ منکہ در دست این و آنم یعنی محکوم این و آنم و باختیار این و آنم گو در دست راست سلطانم و دست راست سلطان بسبب گرفتن بیعت در دست این و آن افتد و این معنی نہایت خوب و آنچہ جہانگیری

نوشتہ ہی حاصل بلکہ خطا ست (انتہی) بہار بذکر ہر دو معنی برای معنی دوم از محسن تاثیر سند آوردہ (شعر) با با رقیب کمتر ز انگشت زائدی نیست ؛ ہمدست ماست امّا از دست ما نباشد ؛ صاحب بحر عجم ہم برای معنی دوم از ہمین شعر استناد کردہ بخیال ما معنی اوّل درین شعر زیادہ چسپان است خصوصاً بوجہ تشبیہ انگشت زائد با رقیب یعنی انگشت زائد اگرچہ ہمدست است ولیکن مثل دیگر انگشتان محکوم نیست - آنچہ خان آرزو باصلاح در شعر سنائی معنی نہایت خوب پیدا کند خلاف طرز ما ست کہ از خوبی پیدا کردہ او ذوقی نداریم (اردو) (۱) محکوم - بقول آصفیہ (عربی) - ماتحت - زیر حکم تابع (۲) ہم چشم - بقول آصفیہ (فارسی) برابر والا - ہم رتبہ - ہمجولی -

(۱۴۳۶) **از دستار گذشتن** | (استعمال) بمعنی پروای دستار نکردن است و این در حقیقت در تتمیم (از چیزی گذشتن) داخل است (صائب ؎) از سر گذشتہ اند کریمان این زمان ؛ کو سر گذشتہ کز دستار بگذرد ؛ (اردو) پگڑی کی پروا نہ کرنا -

(۱۴۳۷) **از دست افتادن بر فلک** | (استعمال) بمدد کسی بر فلک رسیدن باشد (نوری ؎) تا ابد جرم دخان بارندہ گردد چون سحاب ؛ گر بیفتد بر فلک از دست تو یک تنجیاب ؛ (اردو) کسی کی مدد سے آسمان پر پہنچ جانا -

(۱۴۳۸) **از دست بدر افتادن** | (مصدر اصطلاحی) بمعنی بیرون از اختیار شدن و بیخود شدن - (ظہوری ؎) خود را بباد آنگہم بر پی غلط تا کی روم ؛ از دست می افتم بدر در بزم جانان کیستی ؛ (اردو) ہاتھ سے جاتا رہنا - بقول صاحب آصفیہ قابو سے نکل جانا - قابو مین نہ رہنا بس مین نہ رہنا - قبض و تصرف سے باہر ہو جانا - خود رفتہ ہو جانا - آپے مین نہ رہنا - بے خود - بے اختیار

ہونا - دیکھو از چنگ جستن -

از دست بر آمدن | (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر و بہار و انند - از دست ممکن بودن و میسر شدن (شیخ شیراز سه) گرت از دست بر آید دہنی شیرین کن * مردی آن نیست که مشتی بزنی بر دہنی * (اردو) ہاتھ سے ہو سکنا -

از دست بر آوردن | (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب مؤید بحوالہ قنیہ و رای معنی ترکیبی بمعنی کشتن دیگر کسی از محققین ذکر این نہ کرد و نہ سندی پیش شد و نہ معنی لفظی برای کنایہ تعلقی دارد - مشتاق سند باشیم (اردو) مار ڈالنا -

از دست بر خاستن | (مصدر اصطلاحی) بقول بحر و بہار و انند مرادف (از دست بر آمدن) که گذشت (سعدی سه) اگر از دست بر خیزد که با دلدار بنشینم * ز جام خضری نوشم ز باغ عمر گل چینم * (اردو) دیکھو از دست بر آمدن -

از دست بردن | (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر عجم و بہار عجم و انند کنایہ از بیخود کردن (خواجہ شیراز سه) مرا می دگر بارہ از دست برد * بمن باز بیخودی دست برد * (اردو) بیخود کرنا -

از دست بر گرفتن | (مصدر اصطلاحی) بقول صاحبان بحر و سراج و ناصری و بہار و انند و رشیدی و جہانگیری و برہان کنایہ باشد از نیست و نابود گردانیدن (ظہیر فاریابی سه) نخستم گفتی زود ت از دست بر گیرم * چگونہ است کہ بہ سستی درست و بتوانی * (اردو) نیست و نابود کرنا - مٹانا -

از دست برون بردن | (مصدر اصطلاحی) کنایہ باشد از بیخود کردن (حافظ شیراز سه) پردہ مطربم از دست برون خواہد برد * آہ اگر زانکہ در این پردہ نباشد بارم * صاحب انند ہمین سند را بر (از دست بیرون بردن) آوردہ که می آید (اردو) بیخود کرنا -

(۱۲۲۰) **از دست برون شدن** (مصدر اصطلاحی) کنایه باشد از - در قبضهٔ اختیار نماندن (انوری ۵) پای من بنده چون ز جای برفت ؛ کار از دست من برون شده گیر ؛ (اردو) ہاتھ سے جاتا رہنا - دیکھو از چنگ جستن -

از دست بیرون بردن (مصدر اصطلاحی) بقول بحر و بہار و انند کنایه باشد از بیخود کردن - سند بہار ہمان شعر حافظ شیراز است که بر از دست برون بردن گذشت (اردو) بیخود کرنا -

از دست بیرون کردن (مصدر اصطلاحی) بقول بہار معروف مؤلف گوید که معنی لفظی این از قبضهٔ اختیار بیرون کردن بیندی پیش نشد (اردو) ہاتھ سے دینا - بقول آصفیه چھوڑنا ترک کرنا - قبضه چھوڑنا - جانے دینا -

از دست پزا (اصطلاح) بقول بحر عجم و رشیدی نانیکه خمیر آن نرسیده باشد - خان آرزو در سراج گوید که بفتح بای پارسی و زای معجمه بالف کشیده نان فطیری و آنرا (از دست نزا) نیز گویند و آن مبدل از دست - فرماید که اغلب که ماخوذ باشد از پزیدن بمعنی پختن یعنی نانیکه از دست پخته شود و برتابه و آتش بدست پزند و به تنور نبندند چه اکه نان فطیری در تنور بسیار کرخت و ضایع میشود بخلاف نان خمیر که در تنور بندند و بگرمی آتش پخته گردد و احتیاجی که در پختن نان فطیری بر آتش و تابه بدست افتد در نان خمیر که به تنور بندند نیست (انتهی) صاحب برہان گوید که نان فطیر را گویند که خمیر آن نرسیده باشد - صاحب جامع فرماید که نان فطیر است که خمیرش خام و نارس باشد صاحب جہانگیری بر نان فطیر قانع - بخیال ما آنچه خان آرزو نسبت وجه تسمیهٔ این صراحت کرده است درست است (اردو) چپاتی - وه روٹی جو خمیری نهو اور ہاتھ سے پکائی جائے (مؤنث)

از دست جستن (مصدر اصطلاحی) بقول

صاحب شمس و رشیدی کنایه باشد از مردن شدن کے
بیش نشد مخفی مباد که (از دست و ہر جستن) به اینمعنی
معنی می آید و عجبی نیست که (از دست جستن)
مخفف آن باشد و رنه معنی حقیقی آن ہیچ تعلق
با کنایه ندارد (اردو) مرنا۔

(۱) از دست دادن | (مصدر اصطلاحی)

بقول بہار مرادف (از دست بیرون کردن)
که گذشت و او از معنی ہر دو ساکت و بر معروف
قانع ۔ مؤلف گوید که بمعنی از دست گذاشتن
و از قبضه اختیار گذاشتن باشد بخیال ما این را
بتعمیم معنایش ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔

(۲) از دست دادنِ چیزی | قائم

کردن انسب و ہم برین قیاس است و از
کف دادن چیزی) که بجای خودش می آید
و از ہمین مصدر عام است ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔

(۳) از دست دادنِ دامن | (۳) بمعنی

(۴) از دست دادنِ عنان | گذاشتن

دامن و (۴) بمعنی بی اختیار شدن صراحت کامل
این بر (دامن) و (عنان) می آید (صائب
ﷺ) ساده لوحانی که در دخود بدر مان داده اند
دامن یوسف ز دست از مکر اخوان داده اند ﷺ
(عرفی ﷺ) پیش عرفی مده از دست عنان
کین صیاد ﷺ خویش را ابله نمود است ولی ابله
نیست ﷺ (اردو) (۱ و ۲) ہاتھ سے دینا۔
(۳) دامن ہاتھ سے دینا۔ (۴) بے اختیار ہونا

(۱۲۲۱) از دست در رفتن | (مصدر اصطلاحی)

بمعنی خارج شدن از قبضه و با اختیار نماندن۔
صاحب سرگذشت خان لنکران استعمال این
کرده "اسپ از دستم در رفت و گریخت"
(اردو) چھوٹ جانا۔ ہاتھ سے نکل جانا۔

از دستِ و ہر جستن | (مصدر اصطلاحی)

بقول صاحبان بحر و جامع و سراج و ہفت
و جہانگیری و بہار و برہان بمعنی از خر افتادن
که مردن و از عالم رفتن باشد۔ صاحبان مؤید

وشمس ذکر (از دست دہر جستن) بہمین معنی
کردہ اند کہ ماضی مطلق ہمین مصدر باشد مؤلف
گوید کہ این کنایہ باشد و (جستن) را باید کہ بفتح
جیم عربی خوانیم (اردو) مرنا -

از دست رفتن (مصدر اصطلاحی) بقول
صاحبان رشیدی وسراج وجہانگیری وہفت
وبرہان (۱) کنایہ از بیخودی وبی اختیاری
واضطراب کردن - بہار وسروری بر بیخود
شدن قانع (ملا محمد عصار ؎) زراہ شوق
گشتندی چو سرمست ٭ زجام اولین رفتندی از دست
وصاحب ناصری بذیل (از پرکار شدن) ذکر
انہم کردہ واز استادی سند آوردہ (؎) از
یک نکہت زدست رفتم ٭ رفتم زجہان و مست
رفتم ٭ مؤلف گوید کہ بخیال ما اینرا (از دست
رفتن کسی) قائم کردن اولی است (کہ از دست
رفتن چیزی) ہم می آید وصاحب بحر (۲) بمعنی
فوت شدن وخود او بر (فوت شدن) نوشتہ کہ
بمعنی مردن واز دست رفتن چیزی وکاری از دست
بخیال ما مقصودش درینجا از مردن نباشد پس
در رای مؤلف معنی دوم متعلق است از (از
دست رفتن چیزی) کہ می آید (اردو) (۱) بیخود
ہونا (۲) دیکھو (از دست رفتن چیزی)

از دست رفتن چیزی (مصدر اصطلاحی)
بمعنی از قبضۂ اختیار رفتن چیزی است چنانکہ
صائب گوید (؎) بہر چہ آستین نفشانی
رود از دست ٭ بہر چہ پشت پا نزنی دستگیر نیست
واز ہمین مصدر است (از دست رفتن کار)
وامثال آن کہ بجایش می آید (اردو) ہاتھ سے
جاتا رہنا - دیکھو از پہنگ جستن -

از دست رفتن کار (مصدر اصطلاحی)
بقول صاحب بحر عجم کنایہ باشد از فوت شدن
مطلب (ظہوری ؎) از دست رفتہ کار مجال
تلاش نیست ٭ یا چون کنیم بند کہ از سر گذشتہ آب
(صائب ؎) دستم زکار رفت و کار من از دست رفتہ است

تا بہلہ وست درکمر یار کردہ است ٭ (اردو) ہاتھ سے بات جاتی رہنا (ظفر ــہ) راز خلوت تم نہ جلوت مین بیان کرنا ظفر ٭ ہاتھ سے جاتی رہیگی بات ہاتھ آئی ہوئی ٭

از دست رفتنِ کسی

(مصدر اصطلاحی) ہمان (از دست رفتن) است کہ ذکرش گذشت و ما اشارہ این مصدر آنجا کردہ ایم (اردو) دیکھو از دست رفتن

(۱) از دست شدن

(مصدر اصطلاحی) بقول برہان و جامع و ہفت بمعنی از دست رفتن است کہ کنایہ از بیخودی و بی اختیاری و اضطرار کردن باشد۔ صاحبان بحر عجم و رشیدی و سروری و سراج ہم این را مرادف (از دست رفتن) گویند۔ بہار از انوری سندی آوردہ (ــہ) از دست مشو ز سقطہ من ٭ پایی تو اگرچہ در ریاست ٭ صاحب ناصری ذکر این ذیل (از پا در افتادن) کردہ و سندی آوردہ (شریف غیاث ــہ) چون نامہ است رسید بستم شدم ز دست ٭ در بیخودی مگر شرابش نوشتہ ٭ صاحب مؤید (از دست شدن) را کہ بمعنی مطلق ہمین مصدر است ذکر کردہ ہمو گوید کہ این در حقیقت (از دست شدن کسی) است و ــــــــــــــــــــ

(۲) از دست شدنِ چیزی

کنایہ باشد از (رفتن چیزی از قبضہ اختیار) چنانکہ وقت از دست شد و کار از دست شد۔ و موقع از دست شد (اردو) (۱) بیخود ہونا۔ (۲) ہاتھ سے جاتی رہنا۔ جیسے بات ہاتھ سے جاتی رہی۔ دیکھو (از دست رفتن چیزی)

از دست عنان دادن

(مصدر اصطلاحی) بمعنی بی اختیار شدن۔ این ہمان است کہ ذکر اجمالی این بر (از دست دادن عنان) گذشت و سندی ہم از عرفی و بیان کامل این ذیل ملحقات (عنان) می آید (ظہوری ــہ) جملہ دلہا رہ عشق تو در پیش و پس اند ٭ پیش پیش ہمہ از دست عنان دادہ ما ٭ (اردو) بے اختیار ہونا۔

ازدست فزا | بقول برہان و بحر و رشیدی
و ہفت و جہانگیری و سروری و جامع ہمان (از
دست پرا) است کہ گذشت باید کہ فا را مفتوح
گیریم۔ فارسیان بقاعدۂ خود بای فارسی را بہ فا
بدل کنند چون (سپید) و (سفید) صراحت ما نخد
(برازدست پرا) گذشت (اردو) دیکھو (ازدست پرا)

(۱۲۲۵) **ازدست کسی رفتن** | (مصدر اصطلاحی)
از قبضۂ اختیار کسی رفتن است (ظہوری ؎)
رسید نہا چہ مفت ازدست من رفت * بہ بیگانگیہا
آشنائیست * مخفی مباد کہ این مرادف (ازدست
رفتن چیزی) است کہ بجایش مذکور شد (اردو)
دیکھو (ازدست رفتن چیزی)

(۱۲۲۶) **ازدست کسی عنان برگرفتن** | (مصدر
اصطلاحی) او را بی اختیار کردن است چنانکہ
(ظہوری گوید ؎) تا در رکاب رخش طلب پا
نہادہ ایم * ازدست اختیار عنان برگرفتہ ایم *
(اردو) کسی کو بے اختیار کرنا کسی کے ہاتھ سے
اختیار لے لینا۔ اختیار سلب کر دینا۔

ازدست کشیدن | (استعمال) بقول بہار
معروف وسندی پیش نشد مؤلف گوید کہ (۱)
(ازدست کشیدن چیزی یا کسی را) بمعنی کشیدن
آن چیز یا کس را بسوی خود باشد و (۲) (ازدست
کسی کشیدن چیزی) بمعنی حاصل کردن آن از قبضہ
کسی (اردو) (۱) کسی چیز یا کسی شخص کو اپنی
جانب کھینچنا (۲) کسی شخص کے ہاتھ سے کوئی
چیز لے لینا۔

(۱) **ازدست گذاردن** | (مصادر اصطلاحی)
(۲) **ازدست گذاشتن** | (۲) بقول صاحب
بحر عجم واگذاشتن و دست برداشتن مؤلف
گوید کہ (۱) ہم مرادفش باشد (عرفی ؎) اگر
ز رمان دہ و ازدست دل بگذارد راحت
است * کہ این راحتی زین و درد روز افزون نمی خیزم *
(اردو) چھوڑ دینا۔ دست بردار ہونا۔

ازدست گرسنہ چہ خیزد | (مثل) صاحب

خزینة الامثال ذکر این کردہ است و این مثل
بذیل (از پای بستہ چہ سیر) گذشت و مرادف انست
(اردو) دیکھو (از پای بستہ چہ سیر)

از دست گرفتن (استعمال) بہار ذکر این کردہ
بر (معروف) قانع و سندی پیش نکرد مؤلف
گوید کہ (۱) (از دست کسی گرفتن) چیزی را از قبضہ
او حاصل کردن و (۲) (از دست گرفتن چیزی را)
برداشتن چیزی بواسطۂ دست باشد (اردو)
(۱) کسی کے ہاتھ یا قبضہ سے لینا - حاصل کرنا
(۲) کسی چیز کو ہاتھ سے اٹھانا -

از دست مگذار (اصطلاح) بقول صاحب
مؤید - ای ضائع مگذار - صاحبان انند و شمس
و ہفت نقل این کردہ اند مؤلف گوید کہ مصدر
این (از دست گذاشتن) است کہ گذشت و این
امر است ازان بمعنی و امگذار را از دست مدہ
معنی بیان کردہ صاحبان تحقیق را سندی باید -
(اردو) چھوڑ - ہاتھ سے نہ دے -

از دست ہشتہ شدن (استعمال) بقول
بہار معروف مؤلف گوید کہ ہشتن بقول صاحب
بحر عجم بالکسر بمعنی فرو گذاشتن و رہا کردن و آویختن
است پس از دست ہشتہ شدن بمعنی از دست
گذاشتہ شدن و رہا کردہ شدن و آویختہ شدن
مجہول باشد - این چیزی نبود قابل بیان از ینکہ
بہار ہم نوشت تا تکمیلش کردہ ایم (اردو) چھوٹ
جانا - رہا کیا جانا - لٹکایا جانا -

از دست ہم ربودن چیزی (مصدر
اصطلاحی) بقول بہار و وارستہ نہایت عزیز
بودنش (صائب ؎) بپاک چشمی من
شبنمی ندارد باغ * ز دست ہم ربایند گلعذارانم
مؤلف گوید کہ چیز مطبوع و مرغوب
و عزیز را یکی از دست دیگری می برد پس معنی
بیان کردۂ محققین بالا کنایہ باشد (اردو)
کسی چیز کا نہایت عزیز ہونا - مرغوب و مطبوع
ہونا -

ازدف بقول صاحبان برہان و جامع و (دری و پہلوی) بکسر اوّل و فتح ثالث و سکون
فا - میوه ایست سرخ رنگ و صحرائی که آنرا العربی زعرور خوانند و بفتح اوّل گفته اند - صاحب
سروری بذکر این گوید که این را (کوثر) ہم نام است - خان آرزو در سراج فرماید که علف شتران
ہم گویند - صاحب محیط بر زعرور نوشته که این را العربی ذو ثلثه حبات و شجر الدب خوانند نوعی است
از فواکه و گویند قسمی است از آلو یا از غبیرا و صحیح آنست که سیب صحرائی است و نامش بفارسی
(ازدله) و (کیل) و (کالنج) و بشیرازی (لیلک) و باصفہانی (گوتج) و این سرخ آنست
و زرد آنرا (شرذوک) و به ترکی (ایشان) و در مکاین (کرجیل) و به یونانی اصطفالینس
سرد در آخر دوم و خشک در اوّل و بعضی بالعکس گفته اند و آن اشبه بادویه و کمتر باغذیه - قاطع
صفرا و مسکن حدت خون و منافع بسیار دارد - و بر (کونا) به زای عربی فرموده که اسم فارسی
زعرور سرخ است - صاحب انند بحواله فرہنگ فرہنگ فرماید که (ازدف) لغت زبان
فارسی است و بعضی از معاصرین گویند که لغت دری است و ماخذ این ہیچ تحقق نشد -
(اردو) جنگلی سیب - مذکر -

ازدل بدر افتادن راز (مصدر اصطلاحی) معنی افشای راز شدن (ظہوری ؎) (۱۴۴۷)
ترسم که راز ہا ہمه از دل بدر فتد ؛ رسوا شوم گر آه نہانی برآورم ؛ (اردو) راز فاش ہونا

ازدل برآوردن (مصدر اصطلاحی)
بقول بحر و بہار - فراموش کردن مؤلف گوید
که این کنایه باشد (حسن بیگ رفیع ؎) از آن
زمان که تو ما را از دل برآوردی ؛ مسافریم بہر
خاطری که می گذریم ؛ (اردو) بہول جانا
فراموش کرنا -

(۱۴۴۸) **ازدل بردن** (مصدر اصطلاحی) بیرون ازدل کردن است چنانکہ صائب گوید (ع) چون وہ پیغام تسکین بقرار بوسہ راہ حرف و صوت ازدل بردکی خار خار بوسہ را (اردو) دل سے نکالنا۔ دل سے ہٹانا۔

ازدل بردہر آنچہ ازدیدہ برفت (مثل فارسی) صاحبان خزینہ و محبوب الامثال و امثال فارسی واحسن و بہار ذکر این کردہ از معنی و محل استعمال ساکت اند مؤلف گوید کہ فارسیان این مثل را باظہار خوبی (حضوری) می زنند و این مصداق (سگ حضور بہ از برادر دور) است و ہمین مثل بہ تقدیم و تاخیر و تبدیل الفاظ (ہر کہ از دیدہ دور از دل دور) ہم ہست مقصود اینست کہ کامیاب کسی است کہ از دیدہ یار یا حاکم خود دور نشود و ہمیشہ در حضور باشد (اردو) بقول صاحب محبوب الامثال "بہائی دور پڑوسی نیڑے" "آنکھ اوجھل پہاڑ اوجھل"

(۱۴۴۹) **ازدل برون کردن چیزی** (مصدر اصطلاحی) یعنی در دل نداشتن و ازدل برآوردن و خالی کردن دل ازان باشد چنانکہ "ازدل برون کردن خیال و غم و آرزو و ہوس" و امثال آن (ظہوری ع) برون کردہ ام صد تمنا ازدل ۔ کہ یک حسرتش را درآوردہ ام ۔ (اردو) دل سے نکال دینا۔ دل سے دور کرنا

(۱۴۵۰) **ازدل رخت بدر انداختن** (مصدر اصطلاحی) کنایہ باشد از خیالات دل بیرون کردن ۔ (ظہوری ع) کارہا از پیش بینی این چنین افتادہ پس ۔ رخت دل انداختیم از دل بدر بیگانگیر ۔ (اردو) خیالات دل سے نکال دینا۔

(۱۴۵۱) **ازدل رفتن چیزی** (مصدر اصطلاحی) یعنی ازدل بیرون شدن آن و در دل باقی نماندنش چنانکہ آرزو ازدل رفتن و حسرت از دل رفتن و خیال ازدل رفتن و امثال آن

(عرفی ؎) گر بمیرم منما چهره بمن روز وصال ؛
حسرت روی تو حیف است که از دل برود ؛
(اردو) دل سے نکل جانا - دل میں باقی نہ رہنا
(۱۴۵۲) **از دل شستن چیزی** (مصدر اصطلاحی)
کنایه باشد از (از دل دور کردن و در دل باقی
نداشتن) چنانکه مهر و محبت از دل شستن و
آرزو و هوس از دل شستن (ظهوری ؎)
از مهر دوستکامی خصمان خویشتن ؛ مهر و محبت
از دل احباب شسته ایم ؛ (اردو) دل سے
نکالدینا -
از دل کشیدن (مصدر اصطلاحی) صاحب
انند ذکر این کرده از معنی ساکت و از صائب
سند دهد (؎) داغم که بیقراری این درد جان
گداز ؛ حرف شکایت از دل بیتاب می کشد ؛
مؤلف گوید که این سند متعلق از (حرف کشیدن)
است که بجای خودش آید نه (از دل کشیدن)
تسامح صاحب انند هست که این مصدر را باستناد
این شعر قائم کرده ؛ (اردو) دیکھو (حرف کشیدن)
از دل ماندن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب انند
آزرده شدن (خواجوی کرمانی ؎) دل جور و
دید جانرا در بیافت ؛ خاطر خواجو ازین از دل بماند
(اردو) آزرده ہونا -
(۱۴۵۴) **از دل نهادن کسی را** (مصدر اصطلاحی) کنایه
از بیرون کردن از دل (انوری ؎) بر گوش
نهاده سر زلف ؛ از گوشهٔ دل نهاده ما را ؛ یعنی بیرون
نهاده و بیرون کرده (اردو) دل سے نکالدینا -

(۱) **از دل چرک دنیا آمدن** (مصادر اصطلاحی) بهار ذکر (۲) کرده فرماید که گویند
(۲) **از دل دولت یافتن** هر کرا دل شود دولت باو روی آورد (محسن تاثیر ؎)
ضرری نیست که سودی ز پشیمانی گل نکند ؛ دل غنچه به نیال زر گل دارد ؛ و سندی دیگر از
سعید اشرف هم آورده که بذیل می آید صاحب انند نقل نگار بهار است و وارسته (از دل

دولت آمدن) را قائم کرده و بذکر سند بالا سندی دیگر از سعید اشرف ہم آورده (سه)
زر بخش راحت گیتی مہیا چنان کرد دنبل آید چرک دنیا و فرماید که (چرک دنیا) کنایه از
دولت دنیوی است و صاحب بحر عجم نقل وارسته برداشت - مؤلف عرض کند که
(دمّل) بالضم و بتشدید میم مفتوح - لغت عرب است بقول صاحب منتخب نوعی از
ریشہا که بر تن آدمی بر آید (انتہی) پس ازین ہر دو سند که بالا مذکور شد مصدر (از دمّل و
یافتن) حاصل نمی شود و نمی دانیم که بہار و وارسته چه اصول این مصدر را ازین اسناد پیدا کرده
اند البته ازین سند مقوله (دمّل به دنبال زر دارد) پیدا می شود که بجایش قائم کنیم آنچه وارسته
و صاحب بحر عجم از سند دوم مصدر (از دنبل دولت آمدن) قائم کرده اند ہم درست نباشد
که الفاظ شعر این مصدر را پیدا نمی کند البته (از دمّل چرک دنیا آمدن) حاصل می شود و (چرک
دنیا) محاوره عجم بمعنی دولت دنیا آمده که بجایش می آید ازینجاست که (با مصدر اصطلاحی)
آخر الذکر را در عنوان این بحث قائم کرده ایم - و آنچه وارسته و بہار (دمّل) را (دنبل) نوشته اند
سندش در کار است که محققین پابند لغات فرس این را ترک کرده اند و محققین لغت عرب
(دمّل) را ذکر کرده اند چنانکه بالا مذکور شد - پس تصرف فارسیان در املا ثابت کردن بر ذمه
وارسته و بحر عجم باشد و سند آخر الذکر که در آن کتابت (دنبل) به نون و بای موحده است بکار
شان نمی خورد که استعمال لفظ صحیح ہم وزن شعر را نقصانی نمی دہد - بالجمله (از دمّل چرک دنیا
آمدن) بمعنی دولت مند شدن کسی است که او را دمّل عارض شود (اردو) صاحب آصفیه
نے (دنبل) کا ذکر کیا ہے - فرماتے ہیں کہ فارسی زبان کا لفظ ہے ہمکو اس سے اختلاف ہے

بلکہ دقّل - عربی ہے) بھوڑا - ولدار بھوڑا - پس فارسی مصدر کا ترجمہ (دقّل کے مرض سے دولتمند ہونا) ہے -

ازدمی | بقول برہان بروزن ہمدمی جانوریست غیرمعلوم و فرماید کہ بارای قرشت ہم گفتہ اند - و بقول صاحب ہفت نام جانوری است و صاحب انند بہ نقل عبارت برہان گوید کہ لغت فارسی است صاحب سروری ہمزبان ہفت و فرماید کہ در مؤید بہ رای مہملہ آمدہ و ما در نسخۂ مطبوعۂ مؤید (اردمی) را نیافتیم و بعوض آن (اردی) بفتح اوّل و سوم بمعنی جانوری و بحوالۂ صراح نوشتہ کہ بمعنی مادۂ بزکوہی و در نسخۂ دیگر کہ قلمی است (اردہی) نوشتہ بمعنی جانوری حیف است از محققین کہ ترک این لغت تفوّق داشت براین قسم تحقیق کہ من حیث اللّفظ و المعنی مجہول است و بس -

ازدن | بقول صاحب برہان بفتح اوّل و ثانی و سکون نون (۱) بمعنی رنگ کردن باشد و (۲) بمعنی خلانیدن سوزن و بقول صاحب بحر مخفّف آزدن کہ در محاورہ گذشت سالم التّصریف یعنی بعد از حذف نون مصدر بنای ماضی او و مشتقات سالم باشد و تبدیل و حذف در حروف اصلی آن راہ نیابد پس درین صورت غیر ماضی و مستقبل و اسم مفعول نخواہد بود و صیغہای غیر سالم آن کہ مضارع و حال و اسم فاعل و امر و نہی است در استعمال اہل لسان نیامدہ (انتہی) خان آرزو در سراج فرماید کہ بجمیع معانی مخفّف آزدن بالمد باشد و ہم برین قیاس (ازدہ) صاحب سوارد کہ ہم محقق مصادر است این را ایدہ و معنی بالا ذکر کردہ و صاحبان جامع و ہفت و انند ہمزبانش و صاحب مؤید

فرماید که همان (آزدن) بممدوده بمعنی ازخم - مرکب است مؤلف گوید که طرز بیانش اگرچه
ابهام دارد ولیکن ما به تحقیق ماخذ از و مدد وی یافته ایم مقصودش جز این نباشد که (ازدن)
مرکب است از کلمهٔ (از) و (دن) و دَن بقول برهان بمعنی خُم سرکه و شراب و روغن و
امثال آن باشد فرماید که بدین معنی لغت عرب است - صاحب منتخب فرماید که دَن بالفتح
و تشدید بدون خُم و بحوالهٔ صاحب قاموس نویسد که خم دراز که بر زمین نتواند ایستاد تا آنکه زمین را
گو نکنند پس (ازدن) بمعنی حقیقی (ازخم) باشد چنانکه صاحب مؤید گفته - اندرین صورت (دن)
را درین لغت علامت مصدر نتوان گرفت و معنی مصدری پیدا نشود و بدون علامت مصدر
ازینجاست که ما اشارهٔ صاحب مؤید را مفید و ماخذ نه گیریم - بخیال ما این مرکب است از
(ازج) که بمعنی کدوی سرکه یا عسل گذشت و بمعنی مطلق کدو هم آمده که فارسیان کار خُم از و
گیرند یعنی عسل یا سرکه یا شراب یا رنگ را دروا اندازند و (دن) علامت مصدر
پس (ازجیدن) بمعنی خم کردن و درخم انداختن باشد و کنایه از رنگ کردن و همین است
اصل این مصدر یعنی اوّل و معنی دوّم مجاز آن که در خلانیدن سوزن هم بر جلد رنگ
نیلگون کنند - فارسیان بقاعدهٔ خود جیم عربی را به زای هوز بدل کردند همچو (جوجه) و
(جوزه) نتیجهٔ این همه تحقیق آنست که (ازدن) بمقصوره است و (آزدن) بممدوده
نتیجهٔ لب و لهجهٔ مقامی که مقصوره را بممدوده بدل کردند پس نتوان گفت که (ازدن)
مخفف (آزدن) است چنانکه بعض محققین ذکرش کرده اند (اردو) دیکھو آزدن -

ازدنبل دولت آمدن	(مصدر	اصطلاحی) وارسته و صاحب بحر ذکر این کرد

ما بحث این بلا زوال حرکت دنیا آمدن کرده ایم ضرورت	اعادهٔ آن درینجا نباشد (ازدو) دیکھو (از زوال حرکت دنیا آمدن)

(۲۵۲۱) **از دنیا گذشتن** (مصدر اصطلاحی) صاحب روزنامه بحواله سفرنامهٔ ناصر الدین شاه قاجار ذکر اسم مفعول این (از دنیا گذشته) کرده است بمعنی ترک دنیا کرده پس معنی مصدری (۱) ترک دنیا کردن باشد و بہ تحقیق ما (۲) مردن (اردو) (۱) دنیا ترک کرنا۔ ترک دنیا کرنا (۳) مرنا۔ دنیا سے گزر جانا۔

ازدو بقول برہان و ہفت و انند وجامع بضم اوّل و ثالث و سکون ثانی و واو (۱) صمغ درخت ارجن باشد که درخت بادام کوہی است و ازان حلوا پزند و (۲) مطلق صمغ را نیز گفته اند۔ صاحب مؤید بمعنی اوّل قانع۔ صاحب سروری گوید که صمغی را گویند که حلوا ازان پزند و آنچه بصحت اقرب است مطلق صموغ را (ازدو) گویند۔ صاحب مؤید ذکر این بذیل لغات فارسی کرده و صاحب انند صراحت فرموده که فارسی است صاحب محیط فرماید که (ازدو) اسم صمغ است و بر صمغ آورده که اسم عربی است و شرق البشیر هم نامند و بیونانی (قومیا) و به رومی (ویبون) و به فارسی (ژو) و (شلم) و (کوج) و (دشیرا) (ازدو) و بهندی (گوند) گویند۔ رطوبتی است که از تنهٔ بعض درخت ها سیلان کند و بران منجمد و خشک گردد و مراد از مطلق صمغ رطوبت درخت مغیلان است و طبیعت کلّ صموغ حار و یابس و گویند طبع هر واحد از صموغ طبع شجری است که آنرا ازان اخذ کنند و اوّل قابض۔ مغری مع تجفیف و تقویت است مؤلف گوید که این مرکب است از کلمه (از) و (دو) و در لغت عرب است بقول صاحب منتخب بالفتح و تشدید واو بمعنی بیابان

پس (اردو) بترکیب فارسی بمعنی چیزی که ازبیابان است کنایه ازمطلق صمغ ومعنی اوّل مجازآن (اردو) (۱) درخت بادام کوہی کا گوند جس سے اہل فارس حلوا پکاتے ہیں (۲) گوند۔ مذکّر۔ بقول صاحب آصفیہ ایک قسم کا چیپدار مادّہ جو درختوں سے نکلتا ہے جسکو فارسی ہیں (کوج) (ازدی) وغیرہ کہتے ہیں ۔

(۱۲۵۵) **ازدوپای نشستن** (مصدر اصطلاحی) کنایه باشد از مؤدّب نشستن (انوری سے) حواس ظاہر و باطن که میہمان دلند۔ یکی زجملۂ ہر دو گروه بتوانند۔ که پیش خدمت او از دو پای بنشینند۔ زدل برآرد و برجای جانش بنشانند۔ (اردو) دوزانو بیٹھنا۔ مؤدّب بیٹھنا

(۱۲۵۶) **ازدو تای دیگر است** (مقولہ) معاصرین عجم این را بمعنی (ازدو چیز دیگر است) استعمال کنند۔ صاحب رہنا بحوالۂ سفرنامۂ ناصرالدین شاہ قاچار ذکراین کرده (اردو) دوسرے دو دین سے ہے ۔

(الف) **ازدوتیره** (اصطلاح) بقول صاحب شمس بمعنی ابرسیاه وبخارات سیاه مؤلف گوید که مقصودش جز این نباشد که فارسیان (دوتیره) ابرسیاه وبخارات سیاه را گویند که ہر دوتیره باشد ومعنی (ازدوتیره) از ابرسیاه وبخارات سیاه۔ بخیال مؤلف ذکراین بر (دوتیره) اولی بودنه باکلمۂ (از) دیگر کسی از محققین فرس ذکراین نکرد۔ صاحب مؤید ذکر

(ب) **ازدودتیره** کرده فرماید که ای از ابرسیه وبخار آن۔ پس دودتیره کنایه باشد از ابر دیگر ہیچ۔ عجبی نیست که کاتب شمس در لفظ ومعنی تصرّف کرده (ب) را از (الف) کرده۔ والله اعلم۔ بخیال ما ذکراین بر (دودتیره) تفوّق داشت (اردو) (الف) کالی گھٹا اور کالی بخارات سے (ب) کالی گھٹا ہے ۔

ازدودن بقول صاحب انند بحوالہ فرہنگ فرنگ بالفتح وضمّ دال ثانی لغت فارسی است بمعنی (زدودن) وصاف نمودن۔ دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکردونہ سندی پیش شد۔ مؤلف گوید کہ درحلیۂ لفظ تسامح کردہ است کہ (بضمّ دال اوّل) را ثانی نوشت مخفی مباد کہ (زدودن) بکسر اوّل بمعنی پاک و پاکیزہ کردن وتراشیدن آمدہ کہ می آید (کذا فی بحر) پس حزین نباشد کہ فارسیان بقاعدۂ خود الف وصلی را دراوّل این زیادہ کردہ اند ولبس۔ صراحت ما ختام بر (زدودن) کنیم ودرینجا از خیال اجمالی کارگرفتہ ایم (اردو) چھیلنا۔ صاف وپاک کرنا۔

(۱) **ازدور بوسہ دادن** (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر عجم نہایت ادب و تعظیم کردن مرادف ازدور بوسہ زدن و ------------

(۲) **ازدور بوسہ زدن** بقول بہار مبالغہ در آداب وتعظیم (صائب سے) عرق داغ جنون وارکہ فرماندہ عقل ٭ بوسہ ازدور برین مہرہمایون زدہ است ٭ (محسن تاثیر سے) دورباش حسن را نازم کہ ماہ وآفتاب ٭ بوسہا ازدور برلبہای بامش میزنند ٭ وارستہ وانند ہم ذکر (۲) کردہ اند مؤلف گوید کہ کسانیکہ مخاطب خود را بسیار ادب ملحوظ دارند سلامش ازدور کنند وقریب رفتن را ترک ادب دانند و بدینوجہ کہ طریقۂ سلام اہل عجم بردست راست خود بوسہ دادن ودست بر سینہ نہادن است (ازدور بوسہ دادن وزدن) کنایہ شد از نہایت ادب وتعظیم کردن (اردو) نہایت ادب اور تعظیم کرنا۔ دکن میں (زمین بوس ہونا) کہتے ہیں اگرچہ اسکے معنی بقول صاحب آصفیہ صرف زمین چومنا۔ اور ملازمت میں حاضر ہوکر آداب بجالانا

ہیں لیکن بدین وجہ کہ آداب بجا لانے سے۔ زمین بوس ہونے کا درجہ بڑھا ہوا ہے (زمین بوس ہونا) سے نہایت ادب اور تعظیم کرنا مراد ہے اور یہ صرف دکن کا محاورہ ہے۔

ازدور دوست بر آتش می گذارد (مثل)
صاحب خزینۂ امثال فارسی و احسن ذکر این کردہ اند و از معنی و محل استعمال ساکت۔ مؤلف گوید کہ فارسیان این مثل را در حق کسی زنند کہ کمال محتاط باشد۔ مقصود اینست کہ او میخواہد کہ از آتش گرم شود ولیکن احتیاطش اجازت نمی دہد کہ از آتش نزدیک شود۔ مطلب خود از دور حاصل می کند کہ مبادا آتش در لباسش نیفتد و اخگری ضرر نرساند۔ (اردو) پھونک پھونک کر قدم رکھتا ہے۔ یعنی کمال احتیاط سے قدم آگے بڑھاتا ہے۔ صاحب آصفیہ نے (پھونک پھونک کر پاؤن رکھنا۔ پھونک پھونک کر قدم رکھنا) کا ذکر کیا ہے یعنی کمال احتیاط سے چلنا بچ بچ کر کوئی کام کرنا (ہجر ۵) یہ چاہیے کہ رکھیں قدم پھونک پھونک کر
چیونٹی بھی اپنے پاؤن کے نیچے نہ پاوے رنج

ازدور رسیدہ (اصطلاح) بقول جناب آنند (۱) یعنی از راہ دور آمدہ (۲) کنایہ از مضمون تازہ و نازک و (۳) بعضی گویند کہ عبارت از مہمان عزیز۔ سندی کہ پیش کردہ است (از راہ دور آمدہ) راست۔ با معنی اول را کہ حقیقی است تسلیم کنیم و معنی سوم ہم من وجہ۔ تا معنی دوم را طالب سند باشیم (اردو) (۱) دور سے آیا ہوا۔ مسافت بعید سے آیا ہوا (۲) دور کی بات (مؤنث) بقول آصفیہ گہرا خیال۔ سمجھ کی بات۔ باریکی۔ نکتہ۔ (۳) مہمان عزیز

(الف ۹۵) **ازدور زمین بوسیدن** (مصدر اصطلاحی)
مرادف از دور بوسہ دادن و زدن است کہ گذشت (صائب ۵) آفتاب و مہ ترا

ازد ورمی بوسد زمین پیش من کہ این ذرّہ ام تا گرد | سر گردم ترا ہ (اردو) دیکھو از دور بوسہ دادن

ازدوست یک اشارہ وازما بسر دویدن | (مثل) صاحبان خزینہ و امثال فارسی واحسن ذکر این کردہ از معنی ومحلّ استعمال ساکت مؤلّف گوید کہ فارسیان بر موقع اظہار کمال محبت واطاعت این مثل را زنند (اردو) حکم ہو تو سر سے چلتے آؤن " یہ کہاوت دکن مین مستعمل ہے جو کمال محبت اور اطاعت کے موقع پر کہی جاتی ہے۔

ازدوسندانِ چار دندان | (اصطلاح) بقول صاحب مؤیّد بحوالۂ قنیہ ازدو مشت کش چار دندان بشتین۔ فرماید کہ لکن فیہ شکٌ یعنی صاحب مؤیّد را درین شک است دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد و نہ سندی پیش شد مؤلّف گوید کہ باید کہ با ضافت (سندان) خوانیم یعنی بکسر نون دوم و (ازچار دندان) کنایہ باشد از صف چار دندان کہ در اردو آن را (چوکا) گویند و در دہن انسان زیر و بالا دو صف این چار دندان باشد کہ در خاویدن زیادہ کار کند۔ فارسیان این دو صف را بہ دو سندان استعارہ کردہ اند پس (از دو سندان چار دندان) کنایہ باشد از دو صف چار دندان کہ زیر و بالاست و این اصطلاح عجم است کہ دو صف دندان را (دو سندانِ چار دندان) گفتند۔ ضرورت نداشت کہ کلمۂ (از) را داخل اصطلاح کنیم کہ وجودش متقاضی تکمیل مقصد است مثلاً در تعریف سختی واستحکام دندان گوئیم کہ " او از دو سندانِ چار دندان آہن سخت را می خاود " مراد آن باشد کہ ہر دو صف دندانش بقدر مستحکم و سخت است کہ آہن را نرم کندو می خاود و پس ما را در صحت این اصطلاح شکی نیست (اردو) دو چوکون سے۔ مثلاً فلان شخص کے دانت ایسے مضبوط اور مستحکم ہین کہ وہ دو چوکون

سے لوہا چبا سکتا ہے۔ اور پتھر توڑ سکتا ہے۔

ازدو سنگ آرد می باید (مقولہ) بقول
بہار وانند یعنی منظور از باہم سائیدن دو سنگ
آرد است نہ آنکہ عبث باہم بسایند وضائع شوند
(انتہی) مؤلف گوید کہ این مقولۂ فارسیان است
وبجائی استعمالش کنند کہ چون کسی را بہ بینند کہ وقت
خود ضائع می کند و کار از وقت نہ گیرد یا کاری
می کند کہ نتیجۂ از و نہ بر آید و ہمچنین موقع نیز گویند
کہ دو آغاز دو دست کاری باید چرا دست بر
دست نشست۔ (اردو) جب کوئی شخص
بیکاری مین اپنا وقت ضائع کرتا ہو تو دکن مین
کہتے ہین دو میان ہاتھ پہ ہاتھ دھرے بیٹھنے
سے کیا فائدہ۔ کچھ نہ کچھ کرو۔ صاحب آصفیہ
نے (ہاتھ پر ہاتھ دھر کر بیٹھنا) کا ذکر کیا ہے یعنی
خالی اور بیکار محض رہنا۔ بے شغل رہنا۔ خالی
بیٹھے مکھیان مارنا۔ نیز دکن مین کہتے ہین
وہ چکی کس کام کی جس سے آٹا نہ گرے

ازدو کدبانو خانہ نارفتہ می ماند (مثل)
صاحبان امثال ذکر این نکردہ اند۔ بہار گوید
کہ یعنی تا مدار کار بر یکی نباشد انتظام امور ممکن
نیست و بدیہی است کہ چون دو کسی در یک کار
سعی کنند و ہر کدام غرضی دارد کہ نقیض یکدیگر
است البتہ معاملہ برہم می شود۔ مؤلف عرض
کند کہ این نتیجۂ این مثل است کہ بہار بیانش کردہ
بمعنای حقیقی مذمت وزن یک مردی کند کہ چون
شان مخل راحت شوی باشد یعنی یک زن از
رفتن خانہ خبری نمیگیرد بدین خیال کہ زن دیگر
بند و بست خواہد کرد و دیگری بہ ہمین قسم خیال
این کار را بر ذمۂ خود نہ گیرد و حاصل اینست
کہ خانہ ناصاف می ماند۔ برخلاف یک زن کہ
خود را ذمہ دار ہمہ کارہای خانہ میداند (اردو)
دو ملاؤن مین مرغی حرام۔ بقول صاحب آصفیہ
دو ہم دعوی اور ہم پیشہ آدمیون مین کام بگڑ جاتا ہے

دکن مین کہتے ہین ؎ دو جورو دن کا موا جھک جھک ہجرا ہوا" یعنی دو بیویون والا مرد ہمیشہ متفکر اور بے راحت رہتا ہے اور مثل پنجرے

کے اس کے جسم مین صرف ہڈیان رہجاتی ہین - فارسی مثل کے مقصد کے لحاظ سے اوّل الذکر کہاوت ہی زیادہ موزون ہے -

ازدولتِ فلان (استعمال) بقول بہار (۱) ای بدولت فلان مؤلف گوید کہ مقصود بہار ہمین نباشد کہ بوجہ کسی و بہمین کسی (ملّا طغرا ؎) شد از دولت عشق در زیر نگاہ ؛ ہمین نشستن ساقی ہیچو ماہ ؛ صاحب سرگذشت ہم استعمال این کردہ ؎ الحمد للہ از دولت سر شما احوال اینجا کہ ہمیشہ خوبست - احوال شما چہ طور است" بخیال ما (۲) بمعنی حقیقی چنانکہ ملّا طغرا در تعریف شبنم و تشبیہ آن بشمع آوردہ (؎) تنش کردہ از دولت اشکبار ؛ مقامات پروانہ را استوار (ہند) اردو (۱) بدولت - بقول آصفیہ (فارسی) باقبال - آسرے سے - طفیل - باعث - سبب (۲) دولت سے -

ازدوی تازی (استعمال) بقول برہان و ہفت و انند بمعنی صمغ عربی است کہ (ازدو) بمعنی صمغ آمدہ - صاحب محیط بر صمغ عربی نوشتہ کہ (صمغ درخت مغیلان) بہترین اقسام صمغ و قوی ترین صموغ و از اجزای تریاق کبیر است کہ بہندی آنرا ببول کا گوند) و بیونانی و سریانی (قومیا قیاس) و بہ انگلیسی (گم) نامند مزاج

آن معتدل در گرمی و سردی و خشک در دوم و جالینوس گرم دانستہ گویند سرد و خشک و قوتش تا سی سال باقی می ماند و آن قابض و مغری مع تجفیف و تقویت است و منافع کثیر دارد (اردو) ببول کا گوند - مذکر -

ازدہ بقول برہان و ہفت و انند بمعنی ز... کردہ - خان آرزو در سراج بذیل مصدر (ازدن)

ذکر ازده کرده گوید که برین قیاس است (آزده) مفعول و صفت
هنوز نه باشد که (ازده) از مشتقات (ازدن)
است یعنی اسم مفعولش که به معنی رنگ کرده

شده یعنی رنگین و سوزن زده بعد از آنکه
مصدر این را ذکر کنیم ضرورت ذکر این نبود —
(اردو) (۱) رنگین (۲) گودا ہوا —

ازدهان زاده (اصطلاح) بقول صاحب شمس (فارسی) (۱) کنایه از سخن و (۲) مرغ است مؤلف گوید که اگرچه کسی از محققین فرس ذکر این نکرد ولیکن معنی لفظی این متقاضی است که این هر دو معنی کنایه باشد که سخن هم از دهان پیدا می شود و بچه مرغ هم بواسطه منقار خود از بیضه بیرون می آید یعنی حرکت منقارش بیضه را شق کند (اردو) (۱) بات — مونث (۲) پرند کا بچه جو انڈے سے نکلا ہو —

ازدهان زیاد است (مقوله) بقول صاحب بحر و وارسته یعنی فوق حالت و استعداد است
(شفیعا اثر ص) بیدبست چو دندان فیل
از بسکه حرف های زیاد از دهن کند اظهار ؛
مؤلف گوید که دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد و از سند پیش شده مصدر اصطلاحی (حرف زیاد از دهان اظهار کردن) پیدا می شود که بجای خودش آید (اردو) چھوٹا منه بڑی بات — بقول آصفیه — حوصله سے بڑھ کر بات
(ممنون ص) شب غم کا بیان کیا کیجیے ؛ — سے
بڑی بات اور چھوٹا منه ؛

ازدهان مار بر آمدن (مصدر اصطلاحی)
بقول صاحب بحر و سراج و برهان کنایه از راستی باشد که هیچ کجی در آن نباشد — صاحب هفت ذکر معنی بالا گوید که چیزی مرغوب الطبع و مصفا را هم نامند — مؤلف گوید که عجب است از تحقیقش چیزی گوید که قیاس هم تسلیم نمی کند و اصول هم که چیز مرغوب و مصفا را با این مصدر تعلق

سندی پیش نکرد و ما تسلیم نمی کنیم۔ بالجملہ بخیال
ما این مصدر اصطلاحی۔ کنایہ باشد از راست باز
ثابت شدن و ثابت کردن خود را و این خبر رسید
از خیال پیشینیان کہ بزعم راستی آمادہ می شدند کہ از
آتش بگذرند و دست در روغنِ گرم کنند و دست
در دہن مار دہند تا اگر فاعل این خطا شدہ است
بسوزد و از زہر مار ہلاک شود ورنہ جان بسلامت
برد و این را برای امتحان راست و دروغ قرار
می دادند و چون کسی ہمہ تن آمادہ برین کار می شد
و ہمہ سامان مہیا می گردید بلطائف الحیل او را
باز می داشتند و بر راستی او اعتماد می کردند تا این
واقعہ اصطلاحی گردید (اردو) گرم کڑاہی میں
ہاتھ ڈالنا۔ دکن میں مستعمل۔ سچا ثابت ہونا۔

(الف) ازدہانِ ماربیرون آمدن | مصدر
اصطلاحی) بقول بہار مرادف (ازدہان مار
برآمدن) صاحبان رشیدی۔ وجہانگیری
و ناصری۔ و آنند ذکر این کردہ اند۔ صاحب
بحر عجم ------------

(ب) ازدہانِ ماربیرون آمدہ | راو ذکر کردہ
گوید کہ چیزی کہ بکمال راست باشد و ہیچ کجی در و
نبود و بکمال لطیف و نفیس و باصفا و روشنی باشد
صاحب جامع گوید کنایہ ازین است کہ راست
است و کجی ندارد و بقول صاحب شمس کنایہ
از راستی و کجی کہ ہیچ کسری ندارد۔ صاحب موید
گوید کہ امی لطیف و راست۔ کذا فی القنیہ مولف
عرض کند کہ الف کہ مرادف (ازدہان مار برآمدن)
است دو معنی دارد (۱) چیزی ازدہان ماربیرون
آمدن) کہ معنی حقیقی است و گویند کہ مار کہنہ در
شب تاریک چیزی را از دہن بیرون کردہ
نگہدارد و از ان روشنی ظاہر شود و او بوسیلہ آن
سیر کند پس معنی اول اشارہ بدان است و (۲)
کنایہ باشد بہ راست ثابت شدن۔ چنانکہ حضرت
آن بر (ازدہان مار برآمدن) گذشت و (ب)
اسم مفعول است از الف بلحاظ معنی اول مصدر

کنایہ از چیز لطیف و باصفا و روشن و بلحاظ معنی دوم مصدرش کسی کہ راست باز ثابت شدہ (اردو قسم الف) دیکھو (از دہان مار برآمدہ) (ب) (۱) مصفّا اور روشن چیز جیسے سانپ کا من (۲) وہ شخص جو راست باز اور سچا ثابت ہوا ہو۔

از دہ سخرک (استعمال) بقول صاحب مؤید بہ مدودہ وقیل بمقصورہ و بضم۔ چنگال یا دام کوہی و در نسخہ مطبوعہ (ازدہ تخرّک) نوشتہ گوید کہ یعنی چنگال۔ تخرک نام میوہ ایست و بمعنی مالیدہ کہ او را یا دام کوہی نیز گویند۔ (انتہی) مؤلّف گوید کہ این ہمان است کہ ما تحقیق کاملش بر (ازدہ سخرک) کردہ ایم دیگر ہیچ (اردو) دیکھو (ازدہ سخرک) و (ازدہ تخرّک)

از دہر گذشتن (استعمال) بقول بہار و انند کنایہ از مردن و رحلت کردن بعالم فانی مؤلّف گوید کہ مقصودش از عالم فانی باشد (وحید ؎) نبود عجب ز دہر اگر دیر بگذرد؛ کز روح کشتگان تو راہ گذار نیست؛ صاحب انند نقل بہار برداشتہ و مولوی ہادی علی اشکت بر حاشیۂ بہار نوشتہ کہ در اصل ہمچنین است ولیکن ظاہر اشال مطابق ممثل نیست مؤلّف گوید کہ صاحب حاشیہ درست فرماید کہ این مصدر در روزمرۂ معاصرین مستعمل است و سند متعلق است از (دیر گذشتن) و دہر فاعل آنست (اردو) زمانے سے گزر جانا۔ دنیا سے گزر جانا۔ مرنا۔

(۱) **از دہن کسی حرف گرفتن** (مصادر اصطلاحی) صاحب انند ذکر نمبر (۳ و ۴) کردہ

(۲) **از دہن کسی سخن گرفتن** از معنی ساکت و سندش پیش کند (صائب ؎) مگیر از دہن

(۳) **از دہن کشیدن** خلق حرف راز نہار؛ آسیا چو شدی پاس دار نوبت

(۴) **از دہن گرفتن** را؛ (میرزا محمد اسمعیل ایما ؎) ہرچہ در دل گذرد کی بزبان

هر آنکه هم؛ عیب باشد که سخن از دهن کس گیرند؛ (سلیم ...) خوش آنکه خسته دلان می ز جام زرشت گشتند؛ چو نقطه از دهن تنگ یار حرف کشند؛ مؤلف گوید که از سند اول مصدر (۱) (از دهن کسی حرف گرفتن) و از سند دوم مصدر (۲) (از دهن کسی سخن گرفتن) پیدا می شود (الف) بمعنی قطع کلام کردن و صاحب بحر عجم بر (سخن از دهن کسی گرفتن) فرماید که (ب) بمعنی پیش از آنکه کسی چیزی گوید همان سخن بجنبه گفتن باشد پس (حرف از دهن کسی گرفتن) هم مرادف آنست و از سند سوم مصدر (حرف کشیدن از چیزی) پیدا می شود و تحقیق کامل این بجای خودش کنیم و درینجا همین قدر کافیست که صاحب آنند هر دو (۱ و ۲) را بمعنی (ب) بالا اقتباس از غور رفاهم کرد (اردو) (الف) قطع کلام کرنا (ب) کسی کے منہ سے بات چھین لینا-

از دیده بیرون ریختن حسرت (مصدر اصطلاحی) همان است که ذکرش برار (از چیزی بیرون ریختن) کرده ایم و سند این همدر آنجا مذکور شد- یعنی حسرت از دیده بیرون کردن- (اردو) حسرت دل سے نکال دینا-

از دیده خواستن (مصدر اصطلاحی) طلب ... صاحبان بحر عجم و سراج و بهار و آنند و جهانگیری ضمیمه برهان و رشیدی بمعنی خواهش کردن و بحر والعلم ... تمام خواستن (امیر خسرو ...) بیاراست قلب جهان سوز را؛ که از دیده همی خواست آن روز را؛ (اردو) دل سے چاہنا- آرزو کرنا-

از دیده دور را از دل دور (مثل) صاحب بحر ... الامثال ذکر این کرده مرادف (از دل برود هر آنچه از دیده برفت) باشد که گذشت- (اردو) دیکھو مثل آخر الذکر-

از راستی گذشتن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر عجم بمعنی دروغ گفتن مؤلف گوید که این کنایه باشد (اردو) سچائی کو چھوڑ دینا جھوٹ کہنا- راستی سے کام نہ لینا-

ازرانِ خود کباب خوردن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب آنند بحوالہ فرہنگ سکندرنامہ کنایہ از مشقت خود چیزی حاصل کردن (اردو) محنت و مشقت سے حاصل کرنا۔

(۱۵۵۹) **از راہِ آب آمدن** استعمال بمعنی حقیقی است یعنی بعبور آب آمدن (صائب ــ) خیال خال تو آمد بدل ز روزن چشم ؛ چنانکہ در گلشن ز راہ آب آید ؛ (اردو) نہر کی راہ سے آنا۔

(۱) **از راہ افتادن** (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر عجم بمعنی راہ گم کردن مؤلف گوید کہ این کنایہ باشد۔ بہار گوید کہ ۔ ۔ ۔

(۲) **از راہ افتادہ** ہم برین قیاس است مقصودش چنین نباشد کہ کسی کہ راہ گم کردہ باشد۔ اسم مفعول (۱) (علی قلی بیگ علی ترکمان ــ) با چو خضر ہم درین بادیہ پی سپرون ؛ ہر کہ از راہ فتد باز براہ اندازیم ؛ (میر معزی ــ) میان بادیہ تہر و شب بہ عیشت زمانہ بود سراسیمہ و فتادہ ز راہ ؛ (اردو) (۱) راستہ گم کرنا۔ راستہ بھولنا۔ (۲) راستہ بھولا ہوا۔

(۱۵۶۰) **از راہ افگندن** (مصدر اصطلاحی) بمعنی (۱) (از راہ باز داشتن) و حائل شدن (ظہوری ــ) ز فکر کعبہ باحرام دیر عریانم ؛ بتان ہند ز راہ حجاز افگندند ؛ (۲) بخیال ما این را کنایۃً مراد فِ (از راہ انداختن) ہم توان گرفت کہ گذشت (اردو) مزاحم ہونا۔ باز رکھنا۔ (۲) دیکھو (از راہ انداختن)۔

(۱) **از راہ انداختن** (مصادر اصطلاحی)

(۲) **از راہ بردن** بقول بہار حسب بحر عجم گمراہ کردن و فریب دادن (خواجہ شیراز ــ) در بین گوشہ گیری عشقم ز رہ بینداخت ؛

اکنون شدم چو ستان برابر و تو مائل ؛ محمد ابراہیم
شوکتی (؎) کو فریبی کہ بہم یک نفس از راہ ترا ؛
سخت تنگ آمدہ در بغلم آہ ترا ؛ صاحب آنند
نذکر این فرماید کہ - - - - - - - -

(۳) از راہ بردہ | بقول مظہر العجائب
بمعنی عاشق مؤلف گوید کہ ہر سہ کنایہ باشد
(اردو) (۱) و (۲) بھٹکانا ؛ بقول آصفیہ گمراہ
کرنا - دھوکا دینا - (۳) عاشق - مذکر -

از راہ خار برداشتن | (مصدر اصطلاحی)
بقول صاحب ناصری کنایہ از دفع فساد و مفسد
نمودن است چنانکہ نظامی گوید (؎) جوانمردی
کن از من بار بردار ؛ گل افشانی کن از رہ خار
بردار ؛ مؤلف گوید کہ معنی حقیقی این صاف
و پاک کردن راہ و کنایہ باشد از دفع کردن حائلات
و معنی بیان کردہ صاحب ناصری مجازیست
(اردو) راستہ صاف کرنا - حائلات دفع
کرنا - فساد مٹانا -

از راہ خطا رفتن | (مصدر اصطلاحی) کنایہ
باشد از بیوجہ رفتن و خطا کردن و در رفتن (حافظ
شیراز ؎) آن ترک پریچہرہ کہ دوش از بر ما رفت
آیا چہ خطا دید کہ از راہ خطا رفت ؛ (اردو) غلطی
سے چلے جانا -

(الف) از راہ دور آمدہ | (اصطلاح)
(ب) از راہ دور رسیدہ | بقول صاحب
بحر و بہار و وارستہ (۱) مضمون تازہ و خیال
نازک و (۲) مہمان عزیز مؤلف گوید کہ این
کنایہ باشد ورای معنی حقیقی (محمد قلی سلیم الف ؎)
چون مصرعی زمن مثنوی عرش بدار ؛ از راہ
دور آمدہ مضمون تازہ ایست ؛ (مرزا معز فطرت
ب ؎) از راہ دور میرسد این گوہر متاع ؛
غافل مباش از سخن دیر دیر ما ؛ بیدل بمعنی
حقیقی ہم آوردہ (رباعی) پیش از ہمہ شاہان
غیور آمدہ ؛ ہر چند کہ آخر بظہور آمدہ ؛ ای ختم
رسل قرب تو معلومم شد ؛ دیر آمدہ ز راہ دور

آمدہ ٭ (اردو) (۱) دور کی بات (مونث) (۲) عزیز جہان (مذکر) دیکھو (از دور رسیدہ)

ازراہ رفتن (مصدر اصطلاحی) بقول بحر و بہار رواست گمراہ شدن و فریب خوردن (صائب ؎) بفریب کسی زراہ مرو ٭ یوسف من اگر برادرنست ٭ (ولہ ؎) مرو زراہ بانید تو تشنہ دگران ٭ کہ چون پیادہ کج خرج راہ خواہی شد ٭ (اردو) بھٹکنا ۔ فریب کھانا ۔

ازراہ کوہ رفتن (مصدر اصطلاحی) بقول بہار رواست اعلام کردن (محمد سعید اشرف ؎) سخن بکریست تحسین سخندان چہرہ آرایش ٭ زراہ کوہ رفتن باشد او را دخل بیجایش ٭ (اردو) اعلام کرنا ۔ دیکھو فرہنگ آصفیہ (رگا نڑ ما رنا)

(۱۱۴۹) **ازراہ گردیدن** استعمال ۔ بمعنی باز رفتن و باز گردیدن است (انوری ؎) گفتہ زیش ورشب معراج جاہ ٭ آفتاب و ماہ را از راہ گرد ٭ (اردو) واپس ہونا ۔ پلٹ جانا ۔ لوٹ جانا ۔

ازرخ نقاب کشیدن (مصدر اصطلاحی) دور کردن نقاب از روی باشد (ظہوری ؎) ماہ من چون زرخ نقاب کشید ٭ سجدہ از فرق آفتاب کشید ٭ (اردو) نقاب اٹھانا بقول آصفیہ گھونگٹ اٹھانا ۔ منھ کے اوپر سے پردہ ہٹانا ۔ نقاب الٹنا ۔ (۱۱۵۰)

ازرق بقول برہان بارای قرشت بروزن ابلق (۱) نام خط چہارم است از ہفت خط جام جم (۲) در عربی رنگ کبود را گویند ۔ مؤلف گوید کہ مقصود صاحب برہان از رای قرشت حرف سوم باشد ۔ صاحب منتخب بر (زرق) گوید کہ بالضم کبود چشمان و (ازرق) جمع آن و بر (ازرق) بہ زای معجمہ دوم فرماید کہ کبود چشم و چیزی صاف ۔ محشی بر (ازرق ۔ بہ رای مہملہ دوم) ہم کردہ ایم ۔ حاصل اینست کہ این لغت عرب است بمعنی دوم و فارسیان بمعنی اول

ہم استعمالش کردہ اند و عجبی نیست کہ خط چہارم از ہفت خط جام جم (کبود رنگ) باشد ۔ سند معنی اوّل از کلام خاقانی بر (ارزق ۔ بہ رای مہملہ دوم) گذشت کہ در آن لفظ (ارزق) را بہ رای مہملہ دوم نوشتہ اند و بعض بہ زای ہوز دوم گرفتہ اند کہ ما بہ آنجا ذکرش کردہ ایم ۔ بخیال ما (ارزق) بہ رای مہملہ دوم بدین معنی غلط است و در کلام خاقانی بہ زای معجمہ دوم صحیح باشد ۔ صاحبان ضمیمہ برہان و جامع و ہفت و غیاث ذکر این بہ زای معجمہ دوم کردہ اند مخفی مباد کہ خان آرزو در سراج بر (خط جام) نوشتہ کہ خطی کہ در جام جمشید بود و آن جام ہفت خط داشت اوّل خط جور ۔ دوم خط بغداد ۔ سوم خط بصرہ ۔ چہارم خط ازرق پنجم خط اشک ششم خط کاسہ گر ۔ ہفتم خط فرودین ۔ صاحب ازاحۃ الاغلاط صراحت کردہ است کہ بجای حرف دوم زای ہوز است رای مہملہ گرفتن غلط باشد (انوری ۵۲) و وشش چون شد عدد و رواد ہم پنقصہ چرخ ازرق ۔ زراق ﷺ (اردو) (۱) جام جمشید کے سات خطون سے چوتھے خط کو فارسیون نے ازرق کہا ہے (۲) ازرق ۔ بقول امیر (پوربی) اسکا مادہ زرقا نیلا ۔ وہ آدمی جسکی آنکھ کنجی ہو ۔

ازرق پوش استعمال ۔ بقول صاحب آنند بحوالۂ فرہنگ فرنگ نیلگون لباس یعنی آنکہ جامۂ نیلگون پوشد ۔ دیگر کسی از محققین ذکر این نکرد ۔ اسم فاعل ترکیبی است و قرین قیاس (اردو) نیلگون لباس ۔ نیلے لباس والا ۔

ازرق چرخ استعمال ۔ بقول صاحب مؤید بکسر قاف ۔ فلک باشد ۔ دیگر کسی ذکر این نکرد ولیکن ترکیب اضافی موافق قیاس است (اردو) آسمان ۔ مذکر ۔

ازرق شامی استعمال ۔ بقول صاحب بحر

نام شخصی که در قتل امام الشہدا علی جدہ وعلیہ التحیۃ والثنا معاضد شمر علیہ اللعنہ بود۔ وارستہ و بہار و صنا اند ہم ذکرش کردہ اند (محسن تاثیر ۵) ہر صبح بحشیم فلک تیرہ حرامیست ؛ ہر شام گہم چرخ	کبود ازرق شامیست ؛ (اردو) ازرق شامی ایک شخص کا نام ہے جو واقعۂ کربلا مین یزید کا شریک تھا عجب نہین کہ اوس کی آنکھ کنجی ہو اور یہی وجہ تسمیہ ہو۔

ازرک بقول صاحب ضمیمۂ برہان با اوّل و ثانی مفتوح و رای مکسور بر زرگو نید دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد بخیال ما عجبی نیست که این مخفف ہمان (ازدزکن) باشد که گذشت۔ از لغات ژند و پاژند و عجبی نیست که حرف سوّم ہم زای ہوز است یا حرف چہارم (ازدزکن) رای ہملہ بدین وجه که ماخذ (ازدزکن) متحقق نشد و دیگر کسی از محققین ذکر این نکرد۔ از تحقیق حرف سوّم این قاصریم (اردو) دیکھو ازدزکن۔

ازرکاب پاکشیدن (مصدر اصطلاحی) کنایه باشد از (کناره از رکاب کردن) و سوار نشدن (۱۵۱۸) و این مصدر خاص بتعمیم (از چیزی پاکشیدن) داخل است که گذشت و سند این مصدر انجا از کلام سلیم گذشت (اردو) رکاب سے پاؤن نکال لینا۔ سوار نہونا۔

ازرگ اندیشه خون چکیدن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر عجم و بہار و آنند نہایت فکر و اندیشه کردن۔ صاحب رشیدی و ناصری فرماید که کنایه از فکر و اندیشه۔ بقول صاحب جہانگیری کنایه از دقت فکر و اندیشه بود و صاحب شمس ذکر ماضی مطلق این کرده یعنی (ازرگ اندیشه خون چکید) یعنی اندیشه بسیار کرد و رنج کشید۔ صاحبان برہان و ہفت و جامع (ازرگ اندیشه چکیدن) را نوشته گویند که کنایه از دقت کردن در فکر و اندیشه باشد مؤلف

گوید که محققین آخر الذکر به تسامح لفظ (خون) را ترک کرده اند که بغیر آن معنی درست نمیشود و باعتبار معنی ما را با صاحب رشیدی و ناصری اتفاق است و اگر خواهیم که بشکل معنی مصدری بیانش کنیم کنایه باشد از (ظاهر شدن فکر و تلاش بسیار و محنت بسیار واقع شدن) ضعیف است که محققین اول الذکر معنی این را بطور متعدی بیان کرده اند - اگرچه سندی پیش نشد و لیکن در صحت این مصدر اصطلاحی شبهی نیست - ما استعمال این کرده ایم و برای اظهار طرز استعمال همدرینجا نقلش کنیم (ہ) به تیغ نازکشی سهمه ترک شهلا را ؛ چنانکه از رگ اندیشه خون چکید ما را ؛

(اردو) لہو پسینا ایک ہونا - بقول آصفیہ نہایت مشقت میں پڑنا (حالی ہ) حلال آدمی کو ہے کھانا نہ پینا ؛ نہ ہو ایک جب تک لہو اور پسینا ؛

ازرم | بقول ضمیمه برهان مخفف آزرم است که شرم و انصاف باشد دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد مؤلف گوید که (آزرم) به چهار ده معنی در صد و ده گذشت اگر این را مخفف آن گیریم باید که بهمه معانیش باشد تخصیص دو معنی چرا - و بدین وجه که بار (آزرم) از ماخذش بحثی نه کرده ایم درینجا غور کردیم (ازرم) بقول صاحب منتخب بالفتح لغت عرب است بمعنی (از میان شاش کسی را برخیزانیدن) پس ازین معنی کنایةً بمعنی بی شرمی و بی انصافی توان گرفت و در فارسی قدیم الف نفی در اول لفظ می آوردند چنانکه بر لفظ (اجنبان) ذکر آن کرده ایم پس ازین توجیه معنی (ازرم) شرم و انصاف توان گرفت - بخیال ما همین باشد وجه تخصیص دو معنی که بالا مذکور شد پس اگر ازرم را بالمد نتیجه لب و لهجهٔ مقامی گیریم توانیم عرض کرد که از چارده معانی که بر آن گذشت معنی اول و ششم را اصل گیریم و باقی معانی را مجاز آن یا در بعض معانی

آن الف را اصلی قرار دہیم واللہ اعلم بحقیقۃ الحال - برای اسم جامد این قسم تاویلات ضرورت ندارد (اردو) شرم - بقول آصفیہ (فارسی) مؤنث - غیرت - حیا - انصاف بقول امیر (عربی) مذکر - داد -

ازرمیدخت | اصطلاح بقول برہان و جامع و سروری و ہفت با دال و خای نقطہ دار بروزن سحری گفت (۱) نام دختر پرویز است کہ لشکر بد وبیعت کرد و شتماہ ملک راندو (۲) نام شہری نیز ہست کہ او بنا کرد - معنی اول برا آزرم) در ممدودہ ہم گذشت کہ مخفف این باشد و (آزرمی دخت) و (آزرمین دخت) نیز بہر دو معنی در ممدودہ نوشتہ ایم - صاحب ناصری ہمدر انجا نسبت معنی اول گفتہ کہ معنی ترکیبی این دختر حیادار است پس درینجا ہم ہمان قیاس باشد کہ (ازرم) بدون مد ہم بمعنی شرم گذشت اندرین صورت (ازرمی) و (ازرمین) بقاعدۂ فارسی بیای نسبت و بہ یا و نون نسبت بمعنی منسوب بہ شرم و شرمگین باشد - مخفی مباد کہ بذیل (آزرم) معانی حیا و شرم و بزرگی و عزت و حرمت و تاب و طاقت و رحم و شفقت و عدل و انصاف و سلامتی و راحت و قہر و خشم گذشت پس بلحاظ صفات دختر پرویز ممکن است کہ یکی را از ہمہ معانی بالا در وجہ تسمیۂ این گیریم - نسبت معنی دوم ہمین قدر عرض کنیم کہ شہر آباد کردۂ (ازرمیدخت) را بنامش موسوم کردند (اردو) دیکھو آزرمیدخت -

ازرنگ | بقول برہان و جامع و انند بروزن بیرنگ خیار با درنگ را گویند - بقول صاحب جہانگیری مطلق خیار - خان آرزو در سراج باتفاق برہان گوید کہ بمدہ نیز گفتہ اند - ما در ممدودہ ذکر این کردہ ایم - صاحب محیط بر خیار فرماید کہ بکسر اول اسم فارسی است و بفارسی (بادرو)

ولایاد روغ) ہم خوانند و شامل (بقشد) یعنی خیار یادرنگ و (بقشا) یعنی خیار زہ است و بعضا تخم ہردو را تخم خیارین نام است و اکثر مراد ازان (قشد) است کہ آن را (خیار ماکول) و بشیرازی (خیار درار) و (خیار بالنگ) و بخراسانی (خیار بادرنگ) و بفارسی (کارنجک) و بسریانی (جلارا) و بیونانی (فلوموس) و (فامورون) و بہندی کہیرا گویند۔ سرد و تر در دوم و گویند در سوم و بقول بعضی گرم و تر در دوم و در آن قبضی است و مدر بول و مطفی حرارت و مسکن تشنگی و منافع بسیار دارد مؤلف گوید کہ (ازرنگ) مخفف و مبدل بادرنگ باشد کہ بای عربی بکثرت استعمال حذف شدہ دال مہملہ بقاعدۂ فارسی بہ زای ہوز بدل شدہ ہمچو (سرخ مرد) و (سرخ مرز) کہ نام رستنی است و اگر مرکب گیرند از کلمہ (از) و (رنگ) معنی لفظی این (از رستنی و روئیدنی) باشد کہ رنگ بقول برہان حاصل بالمصدر رستن و روئیدن آمدہ کہ فارسیان خیار بادرنگ را بدین نام موسوم کردہ باشند و اللہ اعلم (اردو) کھیرا۔ بقول حسن آصفیہ (ہندی) اسم مذکر۔ ایک قسم کی چھوٹی ککڑی۔ بادرنگ۔ قشد۔

ازرنگ گشتن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب انند تغیر یافتن رنگ۔ بخیال ما بدرنگ شدن و گردانیدن رنگ باشد۔ بہار ہمین را بزیادت بای موحدہ (ازرنگ بگشتن) نوشتہ چہ عجب ہو کہ بنا شد کہ در سند بای زائد موجود است ناظر صاحب انند را پسند کنیم (خواجہ شیراز سے) آب حیوان تیرہ گون شد خضر فرخ پی کجاست ؛ گل بگشت از رنگ خود یا دبہاران را چہ شد ؛ (اردو) رنگ بدلنا۔ بقول آصفیہ۔ رنگ اڑنا۔ رنگ کا متغیر ہونا۔ مؤلف کہتا ہے کہ بدرنگ ہونا بھی کہہ سکتے ہیں۔

(۱۲۴۶) **از روی پردہ برگرفتن** (مصدر اصطلاحی) برداشتن نقاب از روست مرادف (از رخ نقاب کشیدن) کہ گذشت بحث مفصّل این بر (پردہ برگرفتن) آید (انوری ؎) روی توکہ شمع لالہ زو در گیرد؛ گل پردہ ز روی با توچون برگیرد؛ (اردو) نقاب چہرہ سے ہٹانا منھ سے نقاب ہٹانا۔ نقاب اٹھانا۔ (دیکھو از رخ نقاب کشیدن)

(۱۲۴۷) **از رہ چپ زدن** (مصدر اصطلاحی) کنایہ از پہلو تہی کردن از راہ (ظہوری ؎) از رہ تشنگی ہرگز ظہوری چپ نزد؛ سالک از پا در بیابان بلا باشد از پرکار داشت؛ (اردو) پہلو تہی کرنا۔ کنارہ کرنا۔

از ریش کند و بر بروت بست (مثل) صاحبان خزینہ و امثال فارسی و احسن محبوب الامثال ذکر این کردہ از معنی و محل استعمال ساکت اند۔ مؤلف گوید کہ فارسیان این مثل را بجائی زنند کہ عیبی را بطرزی دفع کنند کہ مماثل آن عیبی دیگر پیدا شود (اردو) صاحب محاورات ہند نے اسی فارسی مثل کو بہ تبدیل خفیف اردو مین استعمال فرمایا ہے یعنی ”از ریشم کند و در بروتم پیوند“ اور محل استعمال کی نسبت فرماتے ہین کہ اعلیٰ مرتبہ سے اٹھا کر پست مرتبہ مین ڈالنا ہے تکا کام کرنا مؤلف کو آپ سے اختلاف ہے۔ ایسے موقع مین فارسیون نے (از اسپ فرود آوردہ بر خر نشاندن) کا استعمال کیا ہے اس خاص مثل کو اس موقع سے تعلق نہین ہے۔ صاحب محبوب الامثال نے اس فارسی مثل کے مقابلہ مین لکھا ہے ”احمد کی پگڑی محمد کے سر“ اس سے لاابالی پن اور بے تکا پن ظاہر ہوتا ہے لیکن یہ بھی فارسی مثل کی مرادف نہین ہے۔ ہماری رائے مین دکن کی ایک کہاوت من وجہ اسکی مماثل ہے یعنی ”ہاتھون کو صاف کیا تو منھ کالا ہوا“ یہ اس موقع پر کہتے ہین جب کہ

کوئی شخص اپنے عیوب کو عقلمندی کے ساتھ دفع نہ کرے - اسکی مثال ایسی ہے جیسے کوئی ہاتھ کی سیاہی دفع کرنے کے لئے پانی سے کام نہ لے بلکہ لب لگا کر صاف کرنا چاہے جس کا نتیجہ یہ ہوگا کہ ہاتھ تو ضرور صاف ہونگے مگر ساتھ ہی لبون پر سیاہی چڑھ جاویگی -

از ریگ روغن می کشد (مثل) صاحبان خزینہ و امثال فارسی ذکر این کردہ از معنی و محل استعمال ساکت اند مؤلف گوید کہ فارسیان این مثل را بجائی زنند کہ کسی کار بی نتیجہ کند (اردو) ہوا کو مٹھی مین بند کرتا ہے "صاحب آصفیہ نے اس کے مصدر کو لکھا ہے یعنی (ہوا مٹھی مین بند کرنا) محنت بے فائدہ کرنا مشقت لاحاصل کرنا - ایسا کام کرنا جو ناممکن اور قریب بہ محال ہو - اس موقع پر دکن مین کہتے ہین "مسکے کی روٹی پکاتا ہے" یعنی بی نتیجہ کام کرتا ہے - ناممکن کام کا ارادہ کرتا ہے -

(الف) **از زبان افتادن** (مصدر اصطلاحی) بقول بحر و بہار و اننددو وارستہ مجال سخن نداشتن (میرزا مقیم الف ہ) گشتم ہلاک و حرف توام در دہان ہنوز ٭ افتادم از زبان و توئی بر زبان ہنوز ٭ (مخلص کاشی ہ) آنکہ بی تقریر از حال دلم آگاہ بود ٭ از زبان افتادم و گوشی بفریادم نکرد ٭ مؤلف گوید کہ استعمال این مصدر با شمع بمعنی خاص وارد یعنی ---

(ب) **از زبان افتادن شمع** بمعنی خاموش شدن شمع و ظاہر است کہ این خاموشی (۱۹۹۹)
ورای مجال سخن نداشتن است - (صائب ہ) شمع در پردۂ فانوس نیفتد ز زبان ٭ نشود چشم سخنگوی تو از خواب خموش ٭ (اردو) (الف) زبان بند ہونا بقول آصفیہ قوت گویائی جاتی رہنا - بات کرنے بولنے سے عاجز ہونا (ناسخ ہ) شب فرقت مین ہم

کھرتے ہیں نالان ؎ زبان ہوتی نہیں شل جرس بند ؎ (ب) چراغ بجھنا۔ چراغ بڑھنا۔ بقول آصفیہ چراغ کا خاموش ہونا۔

از زبان افتادنِ قلم (مصدر اصطلاحی) یارای تحریر نبودن و قلم خراب و سودہ شدن نوک و زبانش و این کنایہ باشد (محمد رفیع واعظ ؎) از بس بجال واعظ دل خستہ نالہ کردہ؎ افتاد از زبان قلم ہرزہ نال ما ؎ (اردو) قلم گھس جانا۔ قلم بگڑ جانا تحریر کے قابل نہ رہنا۔

از زبان افگندن (مصدر اصطلاحی) صاحب بحر عجم و وارستہ ذکر این بذیل (از زبان افتادن) کردہ فرماید کہ متعدی است و بقول بہار و انند مجال سخن ندادن (صائب ؎) نرگس مستانہ اش از سرمۂ شرم و حیا؎ شوخ چشمان ہوس را از زبان افگندہ بود ؎ (اردو) زبان بند کرنا۔ بقول آصفیہ بولنے سے روکنا۔ بات نہ کرنے دینا۔ خاموش کرنا۔

از زبان انداختن (مصدر اصطلاحی) بقول بہار و انند مرادف (از زبان افگندن) (آقا شاپور المتخلص بہ شاپور ؎) دشمن خود خواندم با آنکہ او را دوست داشت ؎ آنقدر گفتم کہ او را از زبان انداختم ؎ (علی خراسانی ؎) چرا با ز از زبان اندازدش ہنگام گویائی ؎ سرود مرغ بستان را چو می گردد چمن باعث ؎ (اردو) دیکھو از زبان افگندن ؎

(۱) از زبان برآمدن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر عجم سہو و خطا کردن در گفتگو۔ بہار ذکر کردہ ---------

(۲) از زبان برآمدنِ حرف کردہ گوید کہ معروف مؤلف گوید کہ (۲) بمعنی بیرون شدن حرف از زبان است۔ صاحب بحر (۱) را مرادف (از زبان در آمدن) گرفتہ کہ می آید و ما طالب سند باشیم کہ کسی از محققین فرس با او

وصراحت کامل بر (اززبان جستن و درآمدن)
کردہ ایم (اردو) (۱) گفتگو مین چوکنا- سہو کرنا
صاحب آصفیہ نے (زبان سے نکلنا) پر لکھا ہے
کہ بلا ارادہ کوئی بات منھ سے نکل جانا- دکن مین
(منھ سے نکل جانا) مستعمل ہے- یعنی چوک یا سہو سے
کوئی بات زبان سے نکل جانا- (۲) منھ سے بات نکلنا

(۱) اززبان جستن (مصدر اصطلاحی)

بقول برہان وبہار وانند وضمیمۂ برہان وہفت گنبد
از خطا وسہو در گفتگو باشد- صاحب بحر این را
مرادف (اززبان برآمدن) گوید کہ بہمین معنی گذشت
خان آرزو در سراج بذیل (اززبان درآمدن)
ذکر این کردہ- مرادفش گوید بہ ہمین معنی یعنی سہو
کردن در تکلم- صاحب ناصری این را - - - -

(۲) اززبان جستن سخن

نوشتہ- کنایہ از سہو
وخطای بی اختیار در تکلم مؤلف گوید کہ (۱) عام
است برای سخن وغیر آن مثل نالہ وفریاد وآہ و
(۲) مخصوص بہ سخن وامثال آن کہ بی ساختہ

وناخواستہ اززبان برآمدن یعنی بسہو کہ قائل
ارادہ آن نداشت (اردو) (۱ و ۲) صاحب
آصفیہ نے (زبان سے نکل جانا) پہ فرمایا ہے کہ
بلا ارادہ کوئی بات منھ سے نکل جانا دکن مین
کہتے ہین (منھ سے نکل جانا)

اززبان درآمدن (مصدر اصطلاحی)

بقول بہار وضمیمۂ برہان مرادف (اززبان
جستن) کہ گذشت- صاحبان ناصری وسراج
وانند ورشیدی وشمس وجہانگیری ہم ذکر این
کردہ اند اتفاق ہمہ در معنی است کہ کنایہ باشد
از سہو کردن در تکلم وما بر (اززبان جستن سخن)
صراحت کردہ ایم وبنظر ما بیان محققین پسند خاطر
ما نیست کہ سہو در تکلم کردن چیزی دیگر است و (از
زبان درآمدن یا جستن سخن) معنی دیگر دارد
یعنی سخنی یا دشنامی ومدح وثنائی کہ بدون ارادۂ
قائل بسہو از زبانش بی ساختہ برآید آن را قائل سیان
(اززبان درآمدن واززبان جستن) گفتہ اند

حیف است که کسی از محققین سندی پیش نکرده ۔
ما از معاصرین عجم تحقیق این کرده ایم (اردو) و کچھو
وا از زبان جستن)

(۱) از زبان کسی چیزی آوردن | مصادر
(۲) از زبان کسی چیزی بستن | اصطلاحی
(۳) از زبان کسی چیزی ساختن | بقول
(۴) از زبان کسی چیزی گفتن | صاحب

بحر و بہار و آنند نقل کردن چیزی را از زبان کسی
که او نگفته باشد (محمد قلی سلیم سلہ) تا فتند راز من شاہ
ول از پرده برون ۔ حیله سازان ز زبان تو خبر
می آرند ۔ (قدسی سلہ) از زبان من غرض گو
گر نه حرف تازه بست ۔ یار اوراق تغافل را چرا
شیرازه بست ۔ (ظهوری سلہ) مژدهٔ وصل
حضور است تو هم باور کن ۔ از زبان تو ظهوری
خبری خواهم بست ۔ (صائب سلہ) چنان ز
عشق تو ویران شدم که نتوان ساخت ۔ اگر ضرور
بود از زبان من سخنی ۔ (تنها سلہ) کی گفته ایم
گل به رخ او برابر است ۔ بلبل عبث دروغ
گو از زبان ما ۔ مؤلف عرض کند که از سند
اوّل مصدر ------
(۱) از زبان کسی آوردن خبر) پیداست
و از سند دوم و سوم که مال قدسی و ظهوری
است مصدر ------
(۲) از زبان کسی بستن حرف خبر) هویداست و
از سند چهارم صائب مصدر اصطلاحی --
(۳) از زبان کسی ساختن سخن) و از سند پنجم
تنها مصدر اصطلاحی ------
(۴) از زبان کسی گفتن دروغ) ظاهر میشود
پس (۱) مصدر اوّل در حقیقت مرادف
(آوردن از زبان کسی) است که گذشت و متعلق
بمعنی ہشتم مصدر (آوردن) که بجایش مذکور شد
معنی این مطلق نقل کردن خبر و سخن و امثال آن
از زبان کسی ۔ آنچه صاحبان بحر و آنند و بہار
درینجا معنی تازه پیدا کرده اند یعنی (نقل کردن

چیزے از زبان کسی کہ او نگفتہ باشد) قابل
غور است و این معنی البتہ از قرینۂ مصرع اول
پیدا میشود لیکن مال مصدر نیست۔ اگر (از
زبان کسی آوردن خبر یا سخن بحیلہ) قائم کنیم
البتہ معنی بیان کردۂ محققین بالا را بدین مصدر
مخصوص توانیم کرد برخلاف این اگر گوئیم کہ "
از زبان پیمبر یا از پیمبر علیہ السلام آوردہ است
یا خبری آوردہ است" معنی این ہمین قدر
است کہ نقل حدیث کردہ است و بس۔
(اردو) دیکھو آوردن از زبان کسی۔ اور
بلحاظ معنی بہار و بحر کسی کی جانب سے بات
بنانا۔ کسی کی طرف سے جھوٹ موٹ کہدینا
کسی کی جانب سے غلط روایت کرنا۔
(۲) نسبت مصدر دوم عرض میشود کہ مصدر
(بستن) درین مصدر اصطلاحی اصل است و
حرفی و خبری و سخنی را از زبان کسی بستن یعنی
منسوب کردن خود متقاضی معنی بیان کردۂ ہمہ
محققین بالا است۔ برخلاف نمبر (۱) (اردو)
کسی کی جانب سے بات بنانا۔ جھوٹ موٹ
کہدینا۔ غلط روایت کرنا۔
(۳) نسبت مصدر سوم عرض کنیم کہ تفہیم
چیزی حرف و خبر و سخن و حاصل آن شامل
و مصدر (ساختن) کہ اصل این مصدر اصطلاحی
است متقاضی معنی سازش است پس با
بیان کردۂ ہمہ محققین اتفاق است (اردو)
دیکھو نمبر (۲)
(۴) در مصدر چہارم ما را با ہمہ محققین بالا
اتفاق نیست زیرا کہ مصدر (گفتن) باعتبار
معنی ہیچ قرینۂ سازش ندارد۔ پس (از زبان
کسی چیزی گفتن) مرادف (آوردن از زبان
کسی) است کہ گذشت یعنی نقل کردن
از زبان کسی باشد و بمعنی (نقل کردن چیزی را
از زبان کسی کہ او نگفتہ باشد) نتوان گرفت
سند پیش کردۂ محققین بالا ہم (از زبان کسی

گفتن دروغ) پیدا می شود - حاصل اینست که لفظ
(دروغ) این معنی را پیدا کرد و بلا وجود آن یا مماثل
آن هرگز این معنی پیدا نمی شود - هرسه محققین
برین غور نفرموده اند - واین مماثل مصدر
اصطلاحی اوّل است - (اردو) دیکھو
نمبر (۱)

ازره انداختن کمان (۱۲۹۹)
(مصدر اصطلاحی) کنایه باشد از بیکار کردن کمان و شکستن آن
از انتهای کشش (ظهوری ۵) کمان خود ازره انداختم * خطا نیست و سعی شگیر با * (اردو)
کمان توڑ دینا -

(۱) **از زیر سنگ بر آمدن**
(۲) **از زیر سنگ برون آمدن**
(مصادر اصطلاحی) بقول صاحب بحر عجم از مهلکه شدید خلاص یافتن - بهار و اننددرج (۲) بهمین معنی کرده (صائب ۵۲)
آمد ز زیر سنگ برون هر دلیکه ریخت * بر خاک میوه های تمنای خام را * صاحب بحر (از زیر سنگ
بیرون آمدن) را هم نوشته (اردو) شدید آفت اور مهلکه سے بچنا - نجات پانا -

(۱) **از زیر سنگ برون آوردن**
(۲) **از زیر سنگ بیرون آوردن**
(۳) **از زیر سنگ پیدا شدن**
(۴) **از زیر سنگ پیدا کردن**
(مصادر اصطلاحی) (۱) و (۴) بقول بهار
کنایه از بهم رسانیدن چیزی از جائیکه حصول آن
از آنجا وقوع نداشته باشد - صاحب بحر عجم نسبت
(۲) و (۴) گوید که مرادف (از چوب چیزی تراشیدن)
است که گذشت و فرماید که (از زیر سنگ پیدا
شدن) لازم آنست - وارسته هم ذکر (۲) و (۴)
کرده (مخلص کاشی ۵۵) گر شود آئینهٔ دل آب
حسنت را چه باک * میکند پیدا از زیر سنگ حیران
دیگر * مؤلف عرض کند که برای ادعای هرسه
محققین و هرچهار مصدر اصطلاحی همین یک سند
است و بس که با چهارم مخصوص باشد بخیال ما تو

ہمین یک سند مصدر ---------

(۵) از زیر سنگ پیدا کردن حیرانی پیدا شود و معنی آن کنایةً ہمان است کہ بار از چوب تراشیدن چیزی بیان کردہ ایم دیگر ہیچ یعنی کنایہ باشد از کار عجیب و غریب کردن (اردو) (۱) و (۲) و (۴) و (۵) دیکھو از چوب تراشیدن چیزی (۳) عجیب و غریب کام وقوع مین آنا۔

از سایۂ خود رم می کند (مثل) صاحبان مخزن و امثال فارسی ذکر این کردہ از معنی و محل استعمال ساکت اند مؤلف گوید کہ چون فارسیان کسی را در غایت وحشت بینند این مثل را بحق او زنند (اردو) اپنے سایے سے وحشت کرتا ہے۔ دکن مین کہتے ہین " اپنی چھاؤن سے چمکتا ہے " امیر نے (اپنے سایے سے وحشت ہونا) کا ذکر فرمایا ہے یعنی حد سے زیادہ وحشت ہونا (رند ؎) اے جنون کیا جنون کی شدت ہے ؛ اپنے سایے سے مجھکو وحشت ہے ؛

از سخن لب تہی کردن (مصدر اصطلاحی) کنایہ باشد از خاموش ماندن (ظہوری ؎) گرچہ لبہا تہی کنم ز سخن ؛ دیدۂ پر نگاہ بر چشم ؛ (اردو) خاموش رہنا۔ (۱۲۳۵ھ)

(۱) از سر باز شدن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر و بہار یعنی جدا شدن حیف است کہ سندی پیش نشد بخیال ما این کنایہ باشد و بگر کسی ذکر این نکردہ (از سر باز کردن چیزی) کہ می آید متعدی این است و این لازم آن بخیال ما باید کہ این را ہم ---------

(۲) از سر باز شدن چیزی قائم کنیم یعنی دور شدن چیزی از سر باشد چنانکہ دور شدن بلا و تمار و عقل و امثال آن از سر و نباید کہ در تحتی این از آنقدر تسمیم کار گیریم کہ صاحب بحر و بہار گرفت (اردو) سر سے دفع ہونا۔ دور ہونا۔ جانا۔ ٹلنا

از سر باز کردن (مصدر اصطلاحی) بقول جناب بحر عجم (۱) بمعنی دور کردن چیزی از خود و (۲) انداختن ورق کم گنجفه برای برآوردن ورق بیش بهار بذکر معنی اوّل گوید که بعضی قید (بلطائف الحیل) نیز کرده اند یعنی دور کردن چیزی بلطائف الحیل از خود و ذکر معنی دوم هم فرموده (خواجه جمال الدین سلمان سلمه) از سر من باز کن ساقی خرد را کین زمان ؛ با خیالش خلوتی دارم که جان را بار نیست (وله سلمه) ساقیا از شبانه مخموریم ؛ از سرم باز کن بلای خمار ؛ مؤلف گوید که از هر دو سند بالا پیدا که برای معنی اوّل مصادر اصطلاحی ------

از سر باز کردن چیزی قائم کنیم که بمعنی از سر دور کردن چیزی باشد و در تعمیم (چیزی) عقل و خمار و امثال آن داخل باشد که متعلق به سر است و نیز به تحقیق ما ضرورت آن نیست که برای معنی اوّل (بلطائف الحیل) را داخل معنی کنیم و مراد محققین بالا از معنی دوم فرو ریختن و انداختن ورق کم رتبه ای یک بازی باشد جهت بکار آوردن ورقی که در سمان بازی درجهٔ اعلی پیدا کند - آنانکه از بازی گنجفه بیخبر اند مقصود ما ازین نشنیدن ایشان نشود باین حال برای معنی دوم باید که مصدر ------

از سر باز کردن ورق گنجفه قائم کنیم حیف است که سندی پیش نشده گیر نیامد اردو (۱) سر سے ٹالنا - دفع کرنا (۲) گنجفے کا ہلکا پتا پھینکنا تاکہ صرف بھاری پتا رہجائے اور ما و سکے ذریعہ سے جیت ہو -

(۱) از سر بدر آوردن (مصدر اصطلاحی) بقول بہار و انند مرادف (از سر باز کردن) که گذشت - ما صراحت خیال خود بمصدر آنجا کرده ایم (خواجه شیراز سلمه) ماجرا کم کن و باز آ که مرا مردم چشم ؛ خرقه از سر بدر آورد و بشکرانه بسوخت ؛ بخیال ما این را باید که ------

(۲) از سر بدر آوردن چیزی قائم کنیم بمعنی از تن جدا کردن چیزی از قسم لباس و

(۳) از سر بدر آوردنِ خرقه | کنایه باشد از
دور کردن خرقه از تن - مصدر دوّم من وجه تعمیم
دارد که بجای خرقه - قبا یا لباس دیگر را هم شامل است
اگرچه سند مخصوص است بخرقه - آنچه بهار این را بمعنی
معنی مرادف (از سر باز کردن) نوشته قابل غور
است که سندش پیش نکرد و از نظر ما هم نگذشت
(اردو) (۱) و (۲) اتارنا (۳) خرقه اتارنا -

(الف) از سر بدر بردن | (مصادر اصطلاحی)
(ب) از سر بدر رفتن | بقول صاحب
بحر عجم (ب) بمعنی (۱) از حد تجاوز کردن مؤلف
گوید که مقصودش غیر از بیخود شدن نباشد و (۲) لبریز
شدن پیمانه و سبو و دیگ و امثال آن و (الف)
متعدی (ب) باشد مؤلف گوید که مقصودش چنین
نباشد که (الف) (۱) بمعنی از حد تجاوز کردن یعنی
بیخود کردن باشد و (۲) لبریز کردن پیمانه و امثال آن -
بطرزیکه آبش از کنارها فرو ریزد - و آرسته نسبت
(ب) گوید که از حد تجاوز کردن چون پیمانه و سبو و دیگ و امثال
و از سر لبریز شدن آن باشد بآبی که آنچه در وست
بریزد و نسبت (الف) همزبان بحر عجم - بهار نسبت
(ب) فرماید که کنایه از دور شدن و بقول بعضی از فضلا
بمعنی جوش زدن دیگ - و از حد تجاوز کردن مؤلف
گوید که طرز بیان صاحب بحر عجم بهتر از دیگران است
بخیال ما برای معنی اوّل باید که لفظ (کسی) در آخر
مصدر زیاده کنیم و برای معنی دوّم لفظ (چیزی)
مخصوص به مائعات (ظهوری الف ملـه) ساقی
از سر امید بدر است ؛ لطف سرشار و جام سرجوش
(وله ب ملـه) رفتیم ز سر بدر خوشا حال [illegible]
ز جرعهٔ ایاغی ؛ (اردو) (الف) (۱) بیخود کرنا
(۲) چھلکا دینا - ابال دینا - (ب) (۱) بیخود ہونا
(۲) ابل جانا - چھلک جانا - چھلک پڑنا - نکلنا

از سر بدر رفتنِ آبِ چیزی | (مصدر
اصطلاحی) بمعنی از حد بیرون شدن آب از سر
باشد و قریب بمعنی آب از سر گذشتن که در ممدوده
گذشت (سعید اشرف ملـه) گویا از سر بدر رفت

(۱۰۶۷)

آب جدولش؛ کاین چنین گلزار اشعارش خراب
افتادہ است؛ (اردو) پانی حد سے بڑھ جانا۔
دیکھو آب از سرگذشتن۔

از سر بدر شدن | (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر عجم بہر دو معنی مرادف از سر بدر رفتن بہار و وارستہ ہم بمعنای بیان کردہ خود کہ بر (از سر بدر رفتن) گذشت این را مرادف آن دانند مؤلف گوید کہ ما بر (از سر بدر رفتن) بحث کامل کردہ ایم کہ متعلق باین باشد زلالی ؎
می عشقش چو شور بام و در شد؛ پیالہ تنگ بود از سر بدر شد؛ (اردو) دیکھو از سر بدر رفتن

(۱) **از سر بدر کردن** | (مصدر اصطلاحی) بقول بہار بمعنی از سر بدر آوردن کہ گذشت (خواجہ شیراز ؎) دل را اگرچہ بال و پر از غم شکستہ بود؛ سودای خام عاشقی از سر بدر نکرد؛ مؤلف گوید کہ ما صراحت کافی بر (از سر باز کردن چیزی) کردہ ایم و این مرادف آنست و بخیال ما باید کہ این را ہم ---------

(۲) **از سر بدر کردن چیزی** | قائم کنیم و در تعمیم (چیزی) سودا و عقل و نشہ و خمار و امثال آن داخل باشد کہ متعلق بہ سر است (اردو) دیکھو از سر باز کردن چیزی۔

(۱) **از سر بردن** | (مصدر اصطلاحی) بقول بہار مترادف (از سر رفتن) کہ می آید سندی از ظہوری پیش کردہ است کہ متعلق است با (از سر بدر بردن) و ہمانجا گذشت۔ مؤلف گوید کہ باید کہ این را

(۲) **از سر بردن چیزی** | قائم کنیم بمعنی از سر دور کردن چنانکہ از سر بردن عقل و ہوش و نشہ و مستی و امثال آن کہ متعلق بہ سر باشد۔ (اردو) سر سے دفع کرنا۔

از سر برکشیدن دراعہ | (مصدر اصطلاحی) بمعنی جدا کردن دراعہ از بدن۔ اگر این را (از سر برکشیدن جامہ) قائم کنیم جا دارد کہ برای ہمہ اقسام لباس عام شود کہ پوشیدن برآوردن

آن متعلّق به سر باشد واین از قبیل ومرادف (از سر بدر آوردن چیزی) است که گذشت۔ (انوری ؎) آسمان را گر نوید جامۂ سکنان دهی ؛ در زمان درّاعۂ پیروزه از سر برکشد ؛ (اردو) دیکھو از سر بدر آوردن چیزی۔

(۱) از سر برون کردن (مصدر اصطلاحی) بقول بہار مرادف (از سر بدر کردن) است که گذشت سندی پیش نکرد۔ صاحب انند از سر برون کردن به همین معنی نوشته۔ او هم سندی پیش نساخت ما صراحت کامل بر (از سر باز کردن چیزی) کرده‌ایم واین مرادف آنست بمعنی اوّل وباید که اینراهم

(۲) از سر برون کردن چیزی قائم کنیم و در تعمیم (چیزی) عقل وخمار وامثال آن داخل باشد که متعلّق به سر است (اردو) دیکھو از سر باز کردن چیزی۔

(۱۲۶۲) از سر برون نهادن پا (مصدر اصطلاحی) بمعنی تجاوز کردن از مقام خود (ظهوری ؎) که مراد ف این است ---------- بخاک افتاده در کوی تو چو را هم ؛ ز سر نه نهم برون پا سر راهم ؛ (اردو) جگه سے هٹنا۔ تجاوز کرنا۔

از سر پا روان شدن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحبان بحر عجم ورشیدی وبہار وسراج وهفت وناصری وجهانگیری وشمس وبرهان کنایه از زود روان شدن وبه تعجیل رفتن باشد مؤلّف گوید که تیز رونده کف پا را سالم بر زمین نه نهد بلکه از تیزی رفتار پاشنۂ پای او بر زمین قرار نگیرد ویا اگر گیرد از سرعت رفتار بچشم نیاید همین باشد وجه کنایه (حکیم نزاری ؎) نداریم حالیا زین بیش پروای ؛ دوانی کن روان شو از سر پا سے ؛ (اردو) جلد چلنا۔

(۱) از سر پیمان رفتن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب انند بمعنی نقض عهد نمودن (حافظ شیراز ؎) در ازل بست دلم با سر زلفت پیوند ؛ تا ابد سر نکشد وز سر پیمان نرود ؛ مؤلّف گوید

(۱۷۹۳) **(۲) از پیمان گذشتن** سند این بہ (از سر چیزی گذشتن) بجای خودش می آید (اردو) وعدہ خلافی کرنا۔ وعدہ کو وفا نہ کرنا۔

(۱۷۹۴) **از سر تا پا** (استعمال) بمعنی سراپا و ہمہ تن و تمام تر و از ابتدا تا انتہا (ظہوری ؒ) ز سر تا پای دل گشتیم دلدار این چنین باید٭ غمخواہیم جز غم ہیچ غمخوار این چنین باید٭ (ولہ ؒ) لفصادی چہ دستی برد بالا غمزۂ شوخی٭ ز سر تا پا ہمہ رگ گردم و بر نیشتر چشم (اردو) سر سے پاؤں تک۔ بقول صاحب آصفیہ ابتدا سے انتہا تک۔ اول سے آخر تک۔ بالکل۔ تمام۔

(۱۷۹۵) **(الف) از سر تازیانہ** (مصادر اصطلاحی)
(ب) از سر تازیانہ بخشیدن
(ج) از سر تازیانہ دادن

(ج) بقول صاحب بحر عجم باشارۂ تازیانہ بخشیدن و این کنایہ از حقارت و فرومایگی مایہ جود باشد۔ بہار و آنند ذکر (ج) کردہ معنی با صاحب بحر ہم زبان و صاحب غیاث ہم ذکر این فرمودہ (انوری ؒ) گیتی بہ سر سنان گشادیم٭ پس از سر تازیانہ دادیم٭ مؤلف گوید کہ مقصود شعر این باشد کہ چیزی کہ بزور شمشیر گرفتیم اولاً بحقارت گذاشتیم و دادیم یعنی باشارۂ نوک تازیانہ عطا کردیم و آن در خور آنہم نبود کہ از دست ما دہیم۔ حیف است کہ سندی دگر بدست نیامد کہ تحقیق استعمال (از سر تازیانہ بخشیدن یا دادن) بمعنی بیان کردۂ محققین بالا می شد و معاصرین عجم (از سر تازیانہ) را استعمال می کنند مثلاً گویند کہ "از سر تازیانہ این کار از و گرفتیم" یعنی او را مجبور کردیم برای این کار۔ باقی حاصل (از سر تازیانہ) بمعنی از جبر و تشدد می باشد (اردو) (الف) کوڑوں سے۔ جبر سے۔ مثلاً "ہم نے یہ کام کوڑوں سے لیا" یعنی ماریپٹ کر، جبر سے پورا کرایا" (ب و ج) کسی چیز کو حقیر جانکر دیدینا۔

(۱۳۵۶) از سرِ تقصیر گذشتن (استعمال) مرادف (از تقصیر کسی گذشتن) که گذشت - سند این از کلام مفید بلخی ہمدر آنجا مذکور شد (اردو) دیکھو از تقصیر کسی گذشتن -

(۱۳۵۷) از سرِ چشمهٔ لب تشنه بیرون آمدن (مصدر اصطلاحی) بحث مفصل این بذیل (از سرِ فلان چیزی بر آمدن) می آید (اردو) دیکھو از سرِ فلان چیزی بر آمدن)

(۱۳۵۸) (الف) از سرِ چیزی برخاستن (مصادر
(ب) از سرِ چیزی خاستن (اصطلاحی)
(ج) از سرِ چیزی گذشتن (الف و ج) بقول بہار و آنند کنایه از ترک آن چیز کردن و فرماید که بدین معنی تنہا (از چیزی برخاستن) ہم آمده (صائب الف) آنقدر باش که من از سر جان برخیزم ؛ چون نجم خانه ام ای بنده نواز آمده ؛ (مجیر الدین بیلقانی ج) زمن جان خواستی جان راچه قدر است ؛ تو بنشین کز سر جان میتوان خاست ؛ (اسیر ج) ز دل کسی که باین ترکتاز می گذرد ؛ چگونه از سر دعوای تاز می گذرد ؛ (حافظ شیراز ج) زاہد خلوت نشین دوش به میخانه شد ؛ از سرِ پیمان گذشت بر سر پیمانه شد ؛ صاحب بحر عجم ہم ذکر (الف) ہمین معنی کرده مؤلف گوید که اگرچه (از جان برخاستن) که بجایش گذشت در تتمیم (الف) داخل است و (از خون گذشتن) که گذشت در تتمیم (ج) شامل ولیکن این تتمیم برای ہر یک مقام بکار نمی خورد از ینجاست که با وجود این تتمیم که درین مصادر اصطلاحی است مصادر مخصوصه را ہم بجای خودش ذکر کرده ایم و گفتیم که در معنی ہم خصوصیتی دارد - بخیال ما معنی (الف و ب) بیان کردهٔ محققین بالا بطور عام درست نباشد زیرا که (از سر جان یا از جان برخاستن یا خاستن) پروای جان نکردن و آماده مرگ شدن است نه ترک آن کردن - برخلاف (ج

کہ در آن بمعنی ترک آن چیز کردن صادق می آید۔
چنانکہ (از سر دعوی گذشتن) کہ ترک دعوی کردن
است و (از خون گذشتن) بمعنی ترک دعوی خون
کردن باشد و (از سر راہ گذشتن) بمعنی حقیقی ہم دارد
باقی حال ازین تعمیم ما را اختلاف است (اردو)
(الف) و (ب) و (ج) کسی چیز سے اُٹھ جانا
گزر جانا۔ جیسے (جان سے اُٹھ جانا) بمعنی مرنے پر
آمادہ ہو جانا۔ (جان سے گزر جانا) مرنا۔ فنا
ہونا۔ صاحب آصفیہ نے مصدر اوّل الذکر
کو نہیں لکھا۔ دکن میں مستعمل ہے اردو میں
ایسی عام اصطلاح کل مقامات پر ایک معنون
میں نہیں مستعمل ہو سکتی۔ ہر ایک استعمال کو
ہم اوسکے خاص مقام پر بیان کرینگے۔

از سر خانہ افتادن (مصدر اصطلاحی)
بقول خان آرزو در چراغ و صاحب بحر عجم
کمزور شدن سندی پیش کردہ (سہ) میل و
سنگ از سر مہ دار و غمزۂ مردافگنش ❊ ترسم از سر خانہ
افتد نرگس جادو فنش ❊ ہم او فرماید کہ سر خانہ بمعنی جای
معیّن است۔ درین صورت بمعنی (از پایۂ خود
افتادن) خواہد بود۔ بہار باتفاق راہی آخر گوید
کہ این مخصوص بفن کُشتی است اگرچہ در غیر آن
نیز مستعمل۔ ہمہ محققین بالاتفاق این سند کردہ اند
و کسی نہ نوشت کہ مال کیست بخیال ما این کنایہ
باشد (اردو) کمزور ہونا (چاروں خانے چت گرنا)
بقول آصفیہ ایسا گرنا کہ دونوں ہاتھ اور پاؤں پھیل جائیں

از سر خون در گذشتن (مصدر اصطلاحی)
بقول صاحب انند بحل کردن خون (شیخ شیراز
در گلستان نثر) ملک از سر خون وی در گذشت
(اردو) خون معاف کر دینا۔

از سر در رفتن (مصدر اصطلاحی) بقول
صاحب بحر عجم و وارستہ و انند مرادف از سر بدر
رفتن کہ گذشت یعنی بد و معنی کہ ذکرش ہمدرین جا
کردہ ایم (مخلص کاشی سلہ) بر تنک ظرفی چو
من چندین مپیما جام لطف ❊ بیم آن باشد کہ

از سر در رود پیمانہ ام ؛ (اردو) دیکھو از سر بدر رفتن

از سر دست (اصطلاح) بقول صاحبان برہان و بحر و بہار و رشیدی و جامع و سراج و انند و ناصری و ہفت و شمس و جہانگیری کنایہ از گفتن حرفی و سخنی باشد بی تامل و فکر و زود ساختن کاری بی انتظار (نظامی ؎) سخن تا چند گوئی از سر دست ؛ ہمانا ہم تو مستی ہم سخن مست ؛ (میر خسرو ؎) شہ بر آن تا چہ بازد از سر دست ؛ کہ درآید بہ پیل بند شکست ؛ (حکیم نزاری قہستانی ؎) ہمین دم موزہ پوشم از سر دست ؛ ز سر سازم قدم با سر بیایم ؛ مؤلف گوید کہ بمعنی بی تامل و فکر و زود (اردو) بقول صاحب آصفیہ بر جستہ فی البدیہہ - بلا تکلف - بلا تامل - جلد -

از سر رفتن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر مرادف از سر بدر رفتن کہ ذکرش گذشت - و ارستہ ہم بانش مؤلف گوید کہ ہر دو محققین سندی از کلیم آوردہ اند (؎) سیاہ و آتش سودای کس زین گونہ تشنہ افتد ؛ ز جوش گریہ ام چشمی است چون دیگ ز سر رفتہ ؛ و خان آرزو در چراغ ہم بو ثیقہ سندی دیگر گفتہ کہ (از سر رفتن) بمعنی از دیگ ریختن آب وغیرہ آنچہ در آن باشد بسبب جوش خوردن (رکنای مسیح ؎) چند از پی آب و نان بہر در برویم ؛ چند از پی روزی مقدر برویم ؛ دیگ تن ما بجوش حرص آمدہ است ؛ ترسم کہ یکبار رسید کز سر برویم ؛ بہار گوید کہ کنایہ باشد از دور شدن (حافظ ؎) ہوای کوی تو از سر نمی رود آری ؛ غریب را دل سرگشتہ با وطن باشد ؛ و از حد تجاوز کردن نیز مؤلف گوید کہ طرز بیان محققین بالا مقصد را بہ پریشانی انداختہ بخیال ما باید کہ این را بدو تقسیم قائم کنیم ------

(الف) از سر رفتن چیزی) (۱) بمعنی فراموش شدن آن و باقی نماندنش در سر است و سند حافظ شیراز کہ بالا مذکور شد سند خیال ماست و از ہمین مصدر عام است (از سر رفتن ہوا) و (از سر رفتن خیال)

وامثال آن و (۲) ریختن چیزی از جوش چنانکه
ریختن دیگ از کثرت جوش و لبریز شدن پیمانه
وامثال آن۔ خان آرزو ذکر همین معنی کرده است
ولیکن سندش که از رکنای مسیح آورده بکار این
نمی خورد و این مرادف معنی اول (از سر بدر رفتن)
است که گذشت و سندی که صاحب بحر از کلیم
آورده است برای این معنی بکار آید یعنی مصدر
خاص (از سر رفتن دیگ) از ان پیدا می شود
و این درین مصدر عام داخل باشد ------
(ب) از سر رفتن کسی) بمعنی از حد تجاوز کردن
کسی کنایه از بی خود شدن و بدین معنی این مرادف
معنی اول از (سر بدر رفتن) است که گذشت
و سند رکنای مسیح که خان آرزو ذکرش کرده که بالا
مذکور شد متعلق است از همین معنی (اردو) الف (۱)
فراموش ہوجانا خیال سے جاتا رہنا (۲) ابل جانا
(ب) بے خود ہونا۔

(۱) از سر رفتن پیمانه (مصدر اصطلاحی)
بقول صاحب انند لبریز شدن پیمانه از چیزی
چنانچه هرچه درو است از سرش بریزد و این
داخل است در مصدر عام -------

(۲) از سر رفتن چیزی که بحث تفصیلی
این بذیل (از سر رفتن) کرده ایم و همچنین است

(۳) از سر رفتن دیگ مؤلف گوید
که سند (۳) همان است که از کلام طالب کلیم
به (از سر رفتن چیزی) بذیل (از سر رفتن) مذکور
شد۔ و این مصدر خاص داخل است در مصدر
عام (از سر رفتن چیزی) بهار ذکر (۳) کرده
و بضمن آن (۱) را نوشته معنی با صاحب انند
متفق است۔ طرز بیان هر دو به (۱ و ۲) قابل
صراحت است مقصود شان جز این نباشد که
(پیمانه از سر رفته) و (دیگ از سر رفته) ظرفی باشد
که هرچه درو است از جوش لبالب شود و بریختن
آغاز کند نه این که همه بریزد (اردو) (۱) پیمانه کا
چھلکنا۔ صاحب آصفیه نے (چھلکنا) کا ذکر

انہین مضمون مین کیا ہے - یعنی لبریز ہوکر ٹپکنا - ڈہلکنا (۲) دیکھو (از سر رفتن کا (الف) (۳) دیگ کا ابلنا - آپ ہی نے (ابلنا) پر لکہا ہے جوش کہا کر گرنا - چہلک جانا - چہلک پڑنا -

(۱۶۶۹) **از سر رفتن ہوا** (مصدر اصطلاحی) کنایہ باشد از (خیال از سر رفتن) سند این از کلام حافظ بر (از سر رفتن) گذشت و این مصدر خاص - داخل مصدر عام (از سر رفتن چیزی) بمعنی او لیش باشد که بذیل (از سر رفتن) گذشت (اردو) خیال دل سے جاتا رہنا -

(۱) از سر زانو ساختن (مصدر اصطلاحی)

(۲) از سر زانو ساختہ صاحب انند نسبت (۲) فرماید که کلیہ ایست که سالک در مراقبہ سر بر زانو نہد و در سیر می شود پس گوئی سر زانو را آلت سیر یعنی قدم ساخت مؤلف گوید که (۲) ماضی مطلق بہ ہای زائدہ در آخر یا اسم مفعول (۱) باشد (۱) بمعنی سر را زانو قرار دادن و کنایہ باشد از غور و فکر کردن که در حالت غور و فکر سر بر زانو نہند مراقبہ را از این مصدر تعلقی نیست و نہ سالکان در مراقبہ از زانو کار گیرند - دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد محققین عرب مراقبہ را بمعنی امید داشتن و خوف کردن از کسی نوشتہ اند و صاحب غیاث گوید که گردن فرو انداختن و باصطلاح حضور دل است با خدا و غیبت از ماسوی (انتہی) نتیجہ این تحقیق آنست که سر بزانو نہادن مراقبہ نیست که اہل سلوک گردن را بسوی قلب خم دہند - (اردو) (۱) سر زانو پر رکہنا - سر بزانو ہونا کہہ سکتے ہین - یعنی غور و فکر کرنا -

از سر زانو قدم ساختن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر و ضمیمہ برہان بمعنی مراقبہ نمودن - صاحب شمس این را (از سر زانو قدمی ساختم) نوشتہ که صیغہ واحد متکلم از ماضی مطلق ہمین مصدر است گوید که برای سیر دل مراقبہ کردم - کذا فی الادوات صاحب مؤید ہمیش

فرماید که ای برای سیر ول مراقبہ قدم ساختم کذا فی الادات
و اقول معناه سر زانو را قدم ساختم و این بیان حالت مراقبہ است
زیرا که سالک در مراقبہ سر را بر زانو می نهد و در سیر می شود پس
گویی سر زانو را آلت سیر یعنی قدم ساختم (انتهی) مؤلف
گوید که بخیال ما این مرادف مصدری است که
گذشت و صراحت کافی همانجا کرده ایم که کنایه از غور
و فکر کردن است و بس (اردو) دیکھو از سر زانو ساختن ـ

از سر زندگانی گرفتن | (مصدر اصطلاحی)
بمعنی زندگی تازه یافتن باشد یعنی زنده شدن بعد
مرگ که ادعای شاعریست (صائب ؎) چون
چراغ کشته گیرم زندگانی را ز سر ز آتشین رخسارهٔ
گر بر مزار هم بگذرد ؎ (اردو) نئے سرے سے زندگی
حاصل کرنا - مر کر جینا (حقیقی معنوں میں) دوبارہ
جی اٹھنا -

از سر زیاد است | (مقوله) بحر و وارسته گفته که
مرادف از دهان زیاده است که گذشت (روشنی
؎) سجده گه درگهش ای چرخ زیاد از سر تست ؎
مکن این بی ادبی راست کن این پشت دوتا ؎
(اردو) دیکھو از دهان زیاد است -

از سر سوزن برون شدن | (مصدر اصطلاحی)
بقول صاحب بحر کمال سهولت در رفع چیزی
خان آرزو در چراغ - همزبان بحر عجم (تاثیر ؎)
وقتست غیر از سر سوزن برون شود ؎ از بسکه
گشت موی دماغ ضعیف من ؎ بهار گوید که بسهولت
تمام بر آمدن چنانکه باندک حرکت سر سوزن خار
از پا بر می آید - سندش همان است که بالا مذکور
شد و بقول انند (از سر سوزن بیرون شدن)
مرادف (از سفت سوزن بیرون شدن)
که می آید و بجای نحوله حرف بحرف نقل معنی بهار کرده
با این قدر اضافه که (در اظهار تلون حال گویند که
فلانی گاه از سفت سوزن می گذرد و گاه از توی
علیقاپی نمی تواند گذشت) مؤلف گوید که
از سر سوزن مراد از سوراخ سوزن است و این
مصدر کنایه باشد از کامیاب شدن با وجود دشواری

آنچہ محققین بالا در بیان معنی سخنہا میان آوردہ اند
بخیال ما زائد از ضرورت وخصوصًا صاحب آنند
چیز غیر متعلق را ذکر کردہ است - حاصل اینست
کہ ما را با معنی بیان کردۂ صاحبان تحقیق اتفاق
نیست (اردو) سوئی کے ناکے سے نکلنا -
نکل سکتے ہیں بمعنی نازک کام کرنا - صاحب آصفیہ
نے اس کے متعدی (سوئی کے ناکے سے نکالنا) کا ذکر فرمایا ہے بمعنی قدرت کے دور کی
ناممکن بات کا کر دکھانا - حسن سلیقہ دکھانا - دانا
دکھانا - مؤلف عرض کرتا ہے کہ (سوئی کے
ناکے سے نکلنا) کا استعمال بمعنی نازک اور مشکل کام
میں کامیاب ہونا ہو سکتا ہے -

(۱) از سر شدن

(مصادر اصطلاحی)

(۲) از سر شدن چیزی

بقول بحر و وارستہ
مرادف معنی دوم (از سر بدر رفتن) بہار و وارستہ
سندی از نعمت خان عالی پیش می کند (ﮯ)
از سر شدن نشّہ گذشتم ز سر خود چو ساقی بسر من بر سر
جام دگر دہ ۔ مؤلف گوید کہ این متعلق است
از مصدر اصطلاحی ----------

(۳) از سر شدن نشّہ

بمعنی باقی نماندن نشّہ
در سر و دور شدن نشّہ از سر - اگر خواہیم کہ این را
جامع گنیم از مصدر (۲) کار گیریم کہ و تعمیم (چیزی)
نشّہ و عقل و درد و امثال آن داخل باشد کہ متعلق
بسر است - اندرین صورت معنی (۲) از سر دور
و دفع شدن چیزی باشد (اردو) (۱) سر سے
جانا (۲) کسی چیز کا سر سے جانا - دفع ہونا جیسے
بلا سر سے دفع ہوئی - درد سر سے دفع ہوا -
عقل سر سے گئی (۳) نشّہ اترنا -

(۱) از سر فلان چیزی برآمدن

از مصدر اصطلاحی) بقول بہار ترک آن کردن - و فرمایدی
کہ سند این در بحث منادی دادن بیاید و بر انشاد
از شیخ العارفین آوردہ (ﮯ) و گر لعل سیراب
منادی جان گدایان را بخضر لب تشنہ از سر
حیوان بر دن آید ۔ مؤلف گوید کہ بہار (حشیہ)

را در (از سر فلان) داخل کردہ۔ خوب مصدری قائم کردہ است اگرچہ (سر چشمہ) فک اضافت (سرچشمہ) می باشد ولیکن از سند بالا این مصدر قائم کردن حیف است۔ اگر خواہیم کہ ازین شعر مصدری پیدا کنیم توانیم عرض کرد کہ۔ (۲) (از سرچشمہ لب تشنہ بیرون آمدن) کہ بجای خودش گذشت کنایہ باشد از۔ ناکام برگشتن از منزل مقصود و دیگر ہیچ پس مصدر (۱) چیزی نیست و دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد (اردو) (۲) دکن میں کہتے ہیں "ندی کو جاکر پیاسا آنا"

(۱۴۸۱) **از سر عجز** استعمال۔ بمعنی از راہ عجز و از عجز باشد (انوری ؎) ہمش آنچنان کہ از سر عجز اصرار و رازبانہ دست کشادہ (اردو) عاجزی سے

(۱) از سر قدم ساختن (مصادر اصطلاحی)

(۱۴۸۲) **(۲) از سر قدم کردن** کنایہ باشد از طی کردن راہ و راہ رفتن بکمال تعظیم کسی کہ بسویش می روند سند (۱) از حکیم نزاری قہستانی برادر سر وست) گذشت (طالب کلیم ؎) اگر مرد رہی نعلین خار معنی از پاکن ؛ قدم از سر کن و سودای منزل را زسر واکن ؛ (اردو) سر سے چلنا بقول آصفیہ نہایت تعظیم کے باعث سر کو پاؤں بناکر راستہ طے کرنا۔ سر کے بل چلنا (ناسخ ؎) نقش پاسے یار پر رکھیے بھلا کیونکر قدم پر سر سے چلنے کی ہے کوے یار میں عادت ہمیں ؛

(۱) از سر کار افتاد (مقولہ) بقول صاحب بحر عجم بکسر رای مہملہ اول بمعنی ضایع شد و دیگر از و کاری نمی آید صاحب ضمیمہ بیان فرماید کہ این کنایہ باشد مؤلف عرض کند کہ تقاضای ندارد کہ این را از رتبۂ (مقولۂ عجم) بمصدر اصطلاحی منتقل کنیم و ------

(۲) از سر کار افتادن بمعنی بیکار و ضایع شدن گیریم (اردو) (۱) ضائع ہوا۔ بیکار ہوا یا قابل کار نہیں رہا (۲) ضائع ہونا۔ بیکار ہونا یا قابل کار نہ رہنا۔

(۱۸۹۳) **از سرِ کسی پا کشیدن** (مصدر اصطلاحی) کنایہ باشد از برخاستن از پیش کسی و کنارہ کردن از آن کس۔ سند این از مولانا بنائی بر مصدر (از چیزی پا کشیدن) گذشت و این مصدر خاص متعلق است از مصدر مذکور کہ عام است (اردو) کسی کے پاس سے اُٹھ کھڑے ہونا۔ چل دینا۔

(۱۸۹۴) **از سرِ کسی گرد بر آوردن** (مصدر اصطلاحی) کسی را بحالتی آوردن و بنوبتی رساندن کہ ضرب بسیار بر سرش افتد و گرد ازو بلند شود کنایہ باشد از ذلیل و رسوا و برباد کردن و تباہ کردنش (صائب ــہ) مبین بچشم حقارت بہیچ خصم ضعیف ؛ کہ تیشہ گرد بر آورد از سرِ فرہاد ؛ (اردو) ہوش بگاڑ دینا۔ دھول اڑا دینا۔ دکن میں مستعمل ہے۔ ذلیل و رسوا کرنا۔ برباد کر دینا۔ تباہ کر دینا۔

از سر گذشتن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر عجم (۱) بمعنی واگذاشتن و دست برداشتن۔ صاحب ضمیمہ برہان گوید کہ کنایہ باشد

مؤلف عرض کند کہ حیف است کہ سندی پیش نہ شد بہ تحقیق ما (۲) بمعنی بے پروائی سر نگہ داشتن (۱۸۹۵) (صائب ــہ) از سر گذشتہ اند کریمان اہل جہان ؛ کو سر گذشتہ کہ ز دستار بگذرد ؛ (اردو) (۱) چھوڑ دینا۔ دست بردار ہونا۔ (۲) سر کی پروا نہ کرنا۔ سر سے گذر جانا۔ بقول آصفیہ جان سے گذر جانا (نصیر ــہ) شمع کے رنگ قدم ہے منزل اقلیم عشق ؛ سر سے جو گذرے اُسے کیا ہے سفر یہ دور کا ؛

(۱) **از سر گرفتن** (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر و بہار و انند و بحر عجم بہ تازگی شروع کردن (صائب ــہ) دلبری را زلف او در دورِ خط از سر گرفت ؛ ہیشو و از خاک افزودن حرص شبنم وام را ؛ (والہ ہروی ــہ) دل وقف شد زغم مژہ اشکبار را ؛ از سر گرفتہ ام دگر آزار گریہ کار را ؛ سندی از صائب بر (احرام از سر گرفتن) ہم گذشت۔ مؤلف گوید کہ بیان ما از ہمین

مقصود راست ----------

(۲) از سر گرفتن دلبری | یعنی از سر نو آغاز
دلبری کردن چنانکه در سند صائب گذشت و
(۳) از سر گرفتن کاری | یعنی از سر نو آغاز
کردن کاری چنانکه در سند واله ہروی مذکور شد
پس (احرام از سر گرفتن) که بجایش گذشت
و (از سر گرفتن دلبری) که بالا مذکور شد داخل است
در تعمیم (از سر گرفتن کاری) بخیال ما از تعمیم
(۱) تعمیم (۳) بهتر است (اردو) (۱) سرے کو
آغاز کرنا - ابتدا سے شروع کرنا (۲) سرے سے
دلبری کا آغاز کرنا - (۳) کسی کام کو سرے سے کرنا

(۱) از سر لبریز شدن چیزی | (مصادر
(۲) از سر لبریز شدن دیگ | اصطلاحی)
(۲) بقول صاحب بحر عجم - آن باشد که آنچه
در آن هست بریزد بسبب جوش خوردن -
سندی پیش نشد و بخیال ما کنایه باشد از لبریز شدن
جوش دیگ و آغاز بر ریختن شدن چیزی که در وی است
مقصود صاحب بحر هم جز این نباشد پس آنچه
ما (۱) را بطور عام قائم کرده ایم شامل باشد بر
تعبیر دیگ هم مثلاً (از سر لبریز شدن جام و قدح
و حوض) و امثال آن (اردو) (۱) کسی چیز
کا بھر کر یا جوش کھا کر ابل جانا - چھلک جانا
(۲) دیگ کا جوش کھا کر ابل جانا -

(۱) از سرم مگذار | (مقوله) بقول صاحب
مؤید بحواله قنیه ای مرا مگذار - صاحب انند
نقل نگارش - سندی پیش نه شد (اردو)
مجھ کو مت چھوڑ - مجھ کو نہ چھوڑ -

از سر نو | (اصطلاح) بقول صاحب
بحر و چراغ و بہار و انند یعنی بتازگی مؤلف
گوید که مقصود جز این نباشد که از ابتدا و از سر
(میر یحیی شیرازی ؎) با بہشت کی نہم یحیی
چو برخیزم ز خاک ؛ از سر نو بی رخت خواهم کفن
بر سر کشید ؛ (اردو) سرے سے - بقول صاحب
آصفیه اوّل سے - شروع سے - ابتدا سے

بقول امیر ازسرنو بھی اردو میں مستعمل ہے بمعنی
نئے سر سے - پھر (قلق ؎) از سرنو ہوا
وہ شہر آباد ٭ دل کی ہر ایک سے بر آئی مراد ٭

(الف) از سر نہادن (مصدر اصطلاحی)

بقول بہار (۱) بمعنی از سر باز کردن - مرادف
(از سر وا کردن) کہ می آید (ملا نظیری نیشاپوری)
؎ آن کج کلہ چو با صف عشاق بگذرد ٭
شاہان ز سر نہند ہوای کلاہ را ٭ صاحب
انند بحوالہ فرہنگ فرنگ گوید کہ (۲) بمعنی ترک
کردن است و ہم او بہ ذیل (از سر بدر کردن)
کہ گذشت نوشتہ کہ کنایہ از دور کردن و مرادفش
مؤلف گوید کہ ہمین معنی بر (از سر باز کردن)
بمعنی اولش گذشت سنجیال ما این را باید کرد -

(ب) از سر نہادنِ چیزی قائم کنیم

بمعنی از سر دور کردن چیزی چنانکہ (از سر نہادن
بزرگی) یعنی (از سر دور کردن بزرگی) (نظامی
؎) بدرگاہ لطف و بزرگیش بر ٭ بزرگان نہادہ
بزرگی ز سر ٭ و ---------------

(ج) از سر نہادنِ ہوا کہ از سند بالا پیدا
می شود بمعنی از سر دور کردن ہوس - در تعمیم (ب)
داخل باشد و برای معنی دوم مطالب سندیم
(اردو) (الف) سر سے نکال دینا - (ب) کسی
چیز کو سر سے نکال دینا - (ج) دل سے ہوس
دور کرنا -

از سر وا شدن (مصدر اصطلاحی) بقول وارستہ
و بہار و صاحب بحر بمعنی جدا شدن مؤلف
گوید کہ کنایہ باشد از دور شدن (مسیح کاشی ؎)
برو برو برو ای ناصح از سرم وا شو ٭ وگرنہ از تو
بگفتن زبندہ نشنودن (اردو) دور ہونا ٹلنا

(الف) از سر وا کردن (مصدر اصطلاحی)

بقول صاحب چراغ و بحر (۱) بمعنی دور کردن
چیزی از خود مؤلف گوید کہ شرط (از خود)
درینجا لی ضرورت است و (۲) انداختن ورق
گنجیفہ برای برآوردن ورق پیش - بہار گوید کہ

مرادف (از سر باز کردن) که بهمین دو معنی گذشت
صاحب آنند هم ذکر این کرده مؤلف گوید که
بخیال ما ضرورت معنی دوم بخصوصیت گنجفه نباشد
که از ملحقات این ظاهر می شود که آن هم در معنی
اول داخل است چنانکه بر (ز) ذکرش می آید
ما بر (از سر باز کردن) نوشته ایم و درینجا هم
عرض کنیم که این را (از سر واکردن چیزی) قائم
کردن اولی است و در تعمیم چیزی ملحقات این
داخل باشد یعنی ------

(ب) از سر واکردن تعویذ | بمعنی دور کردن
تعویذ (شفیع اثر ؎) از تو یاران که درد خود
دوا واکرده اند؛ وقت راحت همچو تعویذت ز سر
واکرده اند؛ مخفی مباد که از همین سند مصدر (از سر
واکردن کسی) هم بمعنی دور کردن کسی را پیدا
می شود و ------

(ج) از سر واکردن رشته | بمعنی دور کردن
تعلق (صائب ؎) رشتهٔ جسم گران جان را
ز سر وا می کنم؛ سر برون چون سوزن از جیب
مسیحا می کنم؛ و ------

(د) از سر واکردن سر | بمعنی دور کردن
سر از تن (قاسم مشهدی ؎) پا چو از رفتار شوق
افتد ز تن بهتر نیست؛ سر چو بی شور جنون گردد
ز سر واکردنی است؛ و همچنین ------

(ه) از سر واکردن سودا | بمعنی دور کردن
سودا (کلیم ؎) اگر مرد رهی نعلین خار معنی از پا
کن؛ قدم از سر کن و سودای منزل را ز سر واکن
و ازین قبیل است ------

(و) از سر واکردن غم | بمعنی دور کردن
غم (طغرا ؎) بده می که غم را ز سر واکنم؛ پدید
غم آرام پیدا کنم؛ و ------

(ز) از سر واکردن ورق | بمعنی دور کردن
ورق از دست و انداختن آن مخفی مباد که معنی
دوم بیان کردهٔ محققین که بذیل (از سر واکردن)
گذشت متعلق است از همین و صف قندهاری

ف) مانند آن ورق کہ ز سر وا کند کسی ؎ جست
بحرج گنجفہ وا د آفتاب را۔ و۔۔۔۔۔۔

(ح) از سر وا کردن ہوا | معنی دور کردن
ہوس از سر (ابو طالب کلیم ف) نیستم راضی کہ
سر بر کرسی زانو نہم ؎ تا ہوای سر بلندی راز سر وا
کردہ ام ؎ (اردو) (الف) دور کرنا۔ (ب)
تعویذ جدا کرنا۔ کھولدینا (ج) تعلق جدا کرنا (د)
سر تن سے جدا کرنا۔ (ہ) سر سے سودا دور کرنا
(و) غم دور کرنا۔ (ز) گنجفہ کا ورق پھینکدینا۔
ملاحظہ ہو (از سر باز کردن) کے دوسرے معنی
جس پر اس کا تفصیلی بیان ہے (ح) دل سے
ہوس نکالدینا۔

از سر وا گشتن | (مصدر اصطلاحی) بقول
صاحب بحر و وارستہ مرادف (از سر وا شدن)
کہ گذشت (مرزا جلال اسیر ف) بلای شب
جمعہ وا گشتہ از سر ؎ خماریم ساقی بدہ می ؎
(اردو) دیکھو از سر وا شدن۔

از سر وا نہادن | (مصدر اصطلاحی) بقول
بہار معنی از سر نہادن کہ گذشت۔ صاحب انند
ذکر این ذیل (از سر بدر کردن) کردہ ؎ محمد سعید
اشرف ف) نہال حسن او را موسم از پا فتادن شد ؎
ہوای عشق ما را وقت از سر وا نہادن شد ؎ (اردو)
دیکھو از سر نہادن۔

از سر و پا روان شدن | (مصدر اصطلاحی)
صاحب انند بحوالہ بہار گوید کہ مرادف (از سر پا روان
شدن) باشد کہ کنایہ از تیز روی است حیف است کہ
ما این را در بہار نیافتیم و سندی ہم پیش نشد بخیال
ما وجہ کنایہ درین موجود است کہ سر و پا بہم دور اول خیال
سیر کردن مبالغہ ایست برای تیز روی (اردو)
جلد چلنا۔ دیکھو (از سر پا روان شدن)

از سطوخودوش | استعمال۔ بقول صاحب شمس گیاہیست کہ سندش دمشودہ گویند
فرمایا کہ لغت فارسی است۔ دیگر کسی از محققین ذکر این نکردہ و در کتب ادویہ ہم این را نیافتیم

اگرچه (اسطوخودوس) گیاهی است دوائی ولیکن گیاهی که اهل هند آنرا (هتوره) نامند آنرا به هیچ زبان (ازسطوخودوش) نه گویند سخیال ما چیزی نیست بجز تسامح صاحب شمس یا غلطی کتابت حیف است که در جمیع نسخ این همین است وبس وما از تحقیقش قاصریم (اردو) ذیشعور

(الف) از سفت سوزن گذار آمدن | (مصادر اصطلاحی) صاحب بحر عجم نسبت (ب) (۱۹۷۳)

(ب) از سفت سوزن گذشتن | گویدکه (۱) مرادف (از سر سوزن برون شدن)

که گذشت- (۲) ونیز تلوّن حال نمودن وسفت بالضم سوراخ کوچک عموماً وسوراخ سوزن خصوصاً- دارسته بهمزبانی بحر نسبت معنی دوّم فرماید که گویند که فلان- گاه از سفت سوزن می گذرد وگاه از توی علیقا- پی تمیتواند گذاشت بهار بذکر معنی دوّم گوید که بسهولت تمام برآمدن واو همین معنی بر (از سر سوزن برون شدن) بیان کرده وصاحب انند هم ذکر هر دو معنی کرده محققین بالا از برای (ب) سندی از کلام شانی تکلو آورده اند (ـه) ستم که در فلک از فربهی نمی گنجد ؛ از سفت سوزنش از لاغری گذار آمد ؛ مؤلف عرض کند که از همین سند (الف) را پیدا کرده ایم وبرای (ب) فی الحقیقت سندی پیش نشد- بخیال ما (الف) در کلام شانی تکلو (۱) بمعنای حقیقی اوست واگر کنایه قرار دهیم (۲) مرادف (از سر سوزن برون شدن) باشد به معنی که بهدر آنجا ذکرش کرده ایم ومعنی دوّم بیان کردۀ بحر ودارسته وانند بدون سند اعتبار را نشاید که استعمالش باین معنی از نظر ما نگذشت ونه معاصرین عجم تصدیقش میکنند

(اردو) (۱) سوئی کے ناکے سے نکلنا- (۲) دیکھو (از سر سوزن برون شدن)

از سنگ بیرون آوردن | (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر مرادف از چوب چیزی از آن شدن

با بحث کامل این ہمہ را آنجا کردہ ایم - و وارستہ ہم
ذکر این کردہ و بہار (از سنگ برون آوردن)
نوشتہ فرقی ندارد - سند ہر دو از کلام وحید است
(ع) کی تواند برخ فرہاد و خسرو راہ یست ؎
زور عشق از سنگ می آرد برون معشوق را ؎
(اردو) دیکھو (از چوب چیزی تراشیدن)

(۱) از سنگ پیدا شدن | مصدر اصطلاحی

بقول بہار لازم (از سنگ برون آوردن) و
صاحب بحر ہم ذکر این ذیل مصدر آئندہ
کردہ و وارستہ ذیل (از چوب تراشیدن) آنہا
آوردہ (نعمت خان عالی ؏) سخت زنہار
ہر دم چون کشتم از بہر رزق ؎ روزی دیوانگان
از سنگ پیدا میشود ؎ خیال از سند پیش شدہ
مصدر ــــــــ

(۲) از سنگ پیدا شدن چیزی | تعمیماً مجازی

حاصل شدن چیزی از سنگ و مصدر ـــ

(۳) از سنگ پیدا شدن روزی | تخصیصاً

یعنی حاصل شدن روزی از سنگ پیدا می شود
کنایہ از بہم رسیدن چیزی یا روزی بر خلاف قیاس
و بر خلاف عادت (اردو) (۱) خلاف قیاس
ظاہر ہونا - (۲) کسی چیز کا خلاف قیاس پیدا
ہونا - ظاہر ہونا - (۳) خلاف امید روزی ملنا

(۱) از سنگ پیدا کردن | مصدر اصطلاحی

بقول صاحب بحر و وارستہ مرادف (از چوب چیزی
تراشیدن) بہار ہم ذکر این کردہ مرادف (از سنگ برون
آوردن) گوید کہ ہر دو کیفیت از شعر (ع) وسند هم اندر
وحشی سنگ برون بہر ... زبان ... دردی از سنگ پیدا
سکند ؎ مؤلف گوید کہ گو خود ہم ہیچم کہ مصدر عام قائم کنیم

(۲) از سنگ پیدا کردن چیزی یا چیزی را

قرار دہیم - و اگر تعمیم واز مصدر خاص باشد -

(۳) از سنگ پیدا کردن درد | باشد

یعنی پیدا کردن دل درد را بدون سبب -
(اردو) (۱ و ۲) دیکھو (از چوب چیزی تراشیدن)
(۳) بے سبب درد میں مبتلا ہونا -

(الف) ازسنگ تراشیدن آدم (مصدر اصطلاحی)

(ب) ازسنگ چیزی تراشیدن

(ب) بقول وارسته و بحر مرادف (ازچوب چیزی تراشیدن) که گذشت - بهار از صائب سند می آورده (شعر) ندیدم محرمی چون کوهکن تا درد دل گویم * بشیرین کاری صنعت ز سنگ آدم تراشیدم * مؤلف گوید که ازین سند مصدر (الف) پیدا می شود (۱) بمعنی حقیقی یعنی بت از سنگ تراشیدن و (۲) از سنگ آدم پیدا کردن یعنی کار عجیب و غریب کردن و بخیال ما (ب) برای این معنی اصلا درست نباشد که معنی لفظی آن لطفی ندارد - ازینجاست که ما (الف) را قائم کرده ایم (اردو) (الف) (۱) پتھر کا بت بنانا - پتھر سے بت تراشنا - مورت بنانا (۲) پتھر سے انسان پیدا کرنا - عجیب و غریب کام کرنا (ب) دیکھو (ازچوب چیزی تراشیدن)

ازسنگ درآوردن چیزی استعمال بمعنی ساختن چیزی از سنگ - صاحب روزنامه بحواله سفرنامه ناصر الدین شاه قاچار ذکر (ازسنگ درآورده) بمعنی (ازسنگ ساخته) کرده است (اردو) پتھر سے تراشنا -

ازسواد به بیاض بردن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب تحقیق الاصطلاحات بمعنی مسوده را صاف کردن - فرماید که گاهی (به بیاض بردن) فقط گویند دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد معاصرین عجم تصدیق این کنند (اردو) مبیضه کرنا - مسوده صاف کرنا -

ازسودای نقد بوی مشک می آید (مثل) صاحبان خزینه و امثال فارسی ذکر این کرده از معنی و محل استعمال ساکت اند مؤلف گوید که فارسیان این مثل را در خوبی سودای نقد می زنند که هم دل خواه بدست آید و هم ارزان و از بوی مشک کنایه باشد از تفریح - مقصود اینست که چون کسی سودای نقد کند دلش خوش می شود که چیز خوب بقیمت مناسب بدست آید بر خلاف سودای

وام کہ مالک آن بگران قیمت دہد واگرچہ آن چیز بحسب مقصود مشتری خوب نباشد مگر طوعاً و کرہاً مشتری قبولش کند کہ بوام گیر آمدہ است و پول از دست رفتہ (اردو) نقد سودی کا کیا کہنا یہ کہاوت دکن مین مستعمل ہے - یعنی نقد سودا ہمیشہ سفید ہوتا ہے - چیز مناسب اور دو جی دام پر اور عمدہ ملتی ہے - نیز کہتے ہین "نقد سودا ہجاب کا سودا" یعنی نقد سودا قریب قریب اصل دامون کے ملتا ہے - مالک مال بہت کم نفع پر فروخت کردیتا ہے -

از سوزن گر آہن نمی توان خریدا (مثل) صاحب امثال فارسی ذکر این کردہ دیگر محققین امثال ازین ساکت اند - مقصود ازین مثل این است کہ ہر چیز را جائی مخصوص است کہ از انجا بہ قیمت مناسب وارزان گیر آید - سوزن از سوزن گر ارزان بدست آید برخلاف آن آہن از سوزن گر خریدن - نمی شود زیرا کہ او خود خریدار آہن است برای ساختن سوزن پس درین قیاس نیست کہ او آہنی کہ وارد بفروشد (اردو) دکن مین جب کوئی شخص بری اور خراب شکر خرید کر لاتا ہے تو کہتے ہین کہ "کیا تم نے حلوائی سے خریدی ہے" اس کا مطلب یہ ہے کہ حلوائی شکر اسی حالت مین فروخت کردیتا ہے جب وہ خراب اور اسکے کام کی نہ ہو ورنہ وہ کیون بیچنے چلا تھا - اسکو تو رات دن شکر ہی سے کام ہے - اسی طرح کہتے ہین "بھڑ بھونجے سے دہان نہ پا وین کنبی سے کھلی" اس کا یہ مطلب ہے کہ بھڑ بھونجا دھان خود خرید کر لاتا ہے وہ کبھی اسکو نہ بیچے گا - اسی طرح کنبی یعنی کاشتکار کو خود اپنے جانورون کے لیے کھلی کی ضرورت ہے وہ کیون بیچنے چلا تھا -

از سوزن گر زبان خموشی نکو بود (مثل) صاحب خزینہ ذکر این کردہ - وازمعنی ومحل استعمال

ساکت مؤلف گوید کہ فارسیان این مثل را بجائے زنند کہ کار با شخص بدزبان افتد کہ زبانش ہمچو سوزن تکلیف دہد- می گویند کہ "آغا خاموش شو کہ او سوزن گری می کند" یعنی از زبان کار نمی گیرد بلکہ از سوزن کار میگیرد- (اردو) بدزبان سے خاموشی بھلی"

از شاخ پیوست کردن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحبان بحر و وارستہ و بہار و اننند پیوند کردن نہال کہ آنرا (برگ پیوند) نیز گویند (علی نقی کمرہ ؎) درخت عیش ما پیوستہ بار آرد بر محنت ؛ کہ ندگر بوستان پیر از شاخ خلد پیوستش ؛؛ (اردو) پیوند لگانا - بقول آصفیہ ایک درخت کی شاخ کو دوسرے درخت کی شاخ مین پیوست کرنا۔

از شاخ کندہ (اصطلاح) بقول بحر و بہار از شاخ جدا کردہ صاحب اننند ہم پانش (حکیم زلالی ؎) ولی کو بی غم عشق است زندہ بود چون میوۂ از شاخ کندہ ؛ مؤلف گوید کہ سند متعلق است بہ (میوۂ از شاخ کندہ) اگر این را (چیز از شاخ کندہ) قائم کنیم بلحاظ تعمیمش ورای میوہ ہم داخل آن باشد ہمچو برگ از شاخ کندہ مخفی مباد کہ این (اسم مفعول) است از مصدر لا (از شاخ کندن) (اردو) شاخ سے توڑا ہوا - خواہ میوہ ہو یا پتّا۔

(۱۴۸۶) **از شرم رو ساختن کسی** (مصدر اصطلاحی) یعنی شرمندہ شدن کسی و روی خود را برای دفع شرم درست کردن چنانکہ ظہوری گوید (؎) برای صبح و بالست عالم آرائی غنچی ز شرم ساختہ خورشید روی روی تو ہست ؛؛ (اردو) منہ چھپانا - بقول آصفیہ خجالت یا شرمندگی سے منہ سامنے نہ کرنا- دکن مین منہ چھپائے پھرنا کہتے ہین - چھپنا بھی کہ سکتے ہین یعنی آنکھ چرانا - شرمندہ ہونا۔

(الف) **ازشکم افتادن** (مصدر اصطلاحی) بقول صاحبان برہان و بحر و رشیدی و جامع و سراج و ہفت و انند و شمس و جہانگیری کنایه از مردن و از عالم رفتن باشد - صاحب مؤید ذکر اسم مفعول این (ازشکم افتاده) کرده فرماید که یعنی سقط شده و دور شده - صاحب منتخب بر لفظ (سقط) گوید که بچۂ ناتمام ازشکم افتاده و بفتحتین آنچه افتاده باشد پس مقصود صاحب مؤید چنین نباشد که (ازشکم افتاده) بمعنی بچۂ ناتمام ازشکم افتاده و دور شده - اندرین صورت معنی لفظی این مصدر (۱) جدا شدن چیزی ازشکم و (۲) مجازاً ساقط شدن حمل - ہیچ بخیال ما نمی آید که محققین بالکنایه مردن چه طور قائم کرده اند و از کجا آورده اند سندی پیش نشد - البته صاحب رشیدی مصرعی از نظامی بسند این آورده (ع) ناف زمین ازشکم افتاده بود خان آرزو بر و اعتراض کرده فرماید که بر عاقل پوشیده نیست که مردن زمین ہیچ معنی ندارد مؤلف عرض کند که عجب است از خان آرزو که ہیچ تصفیه نکرد - بخیال ما (ازشکم افتادن) ہمان و معنی دارد که بالا مذکور و به وثیقه سند نظامی مصدر -

(۱۳۸۸) (ب) **ازشکم افتادنِ ناف** البته قائم می شود و بخیال ما کنایه باشد از (بجا و ذکردن ناف از جای خودش) که عارضه ایست و توانیم از ہمین سند مصدر نخاص -

(۱۳۸۹) (ج) **ازشکم افتادنِ نافِ زمین** ہم گیریم که کنایه باشد از (بجا و ذکردن ناف زمین از جای خودش) یعنی مبتلای مصیبت شدن زمین یا زلزله رفع شدن و زمین یا تہلکه و تخریبه افتادن در خانه کعبه که فارسیان خانۂ کعبه را (ناف ارض) گفته اند کذا فی بحر عجم (اردو) (الف) (۱) پیٹ سے گرنا پیٹ سے جدا ہونا (۲) پیٹ گرنا - بقول صاحب آصفیه اسقاط حمل ہونا (ب) ناف ٹلنا

ناف ٹلجانا - ناف ڈگنا - بقول صاحب آصفیہ عصبات و عضلات ناف کا بوجہ اُٹھانیکے سبب بے جگہ ہوجانا (اسیر ۵) دامن کا بوجہ اُٹھ نہ سکا نازکی سے یار ۞ بل آگیا کمر مین تری ناف ٹل گئی ۞ (ج) زمین پر آفت آنا - زلزلہ آنا - خانہ کعبہ مین تہلکہ واقع ہونا -

از شکوہ انداختن (مصدر اصطلاحی) صاحب روزنامہ بحوالہ سفرنامۂ ناصر الدین شاہ قاچار ذکر اسم مفعول این (از شکوہ انداختہ) کردہ فرماید کہ بمعنی نظر انداز کردہ مؤلّف گوید کہ معنی حقیقی این از مرتبت انداختن) است و معاصرین عجم بمعنی (نظر انداز کردن) استعمال کنند مقصود شان از نظر انداختن) باشد (اردو) مرتبہ سے گرانا - نظر سے گرانا - نظر انداز کرنا -

(۱) **از شیر باز داشتن** (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب انند بمعنی باز داشتن طفل را از شیر

(۲) **از شیر باز کردن** (کلیم ۵۲) چو رفت ایّام شیر و عہد نازش ۞ بعادت دایہ کرد از شیر بازش ۞ مؤلّف گوید کہ (باز داشتن) بمعنی منع کردن آمدہ (کذا فی بحر عجم) و بقولش (باز کردن) بمعنی جدا کردن کہ می آید پس این مصادر خاص بمعنی حقیقی و در تعمیم آن داخل است (اردو) دودھ چھڑانا - دودھ بڑھانا - دودھ چھٹانا - بقول صاحب آصفیہ بچے کو دودھ پینے سے باز رکھنا

(الف) **از شیر برآوردن** (مصادر اصطلاحی)

(ب) **از شیر بریدن** (الف) مرادف

(ج) **از شیر جدا کردن** (از شیر باز داشتن)

(د) **از شیر واگرفتن** است کہ گذشت

وصاحب انند (ب) و (ج) و (د) راہم مرادف نوشتہ - ما از برای (الف) سندی یافتہ ایم (ظہوری ۵) یاد است کہ مہر تو شکر ریخت بکامم ۞ در کودکیم دایہ چو از شیر برآورد ۞ صاحب انند سند (ب) و (د) پیش کردہ است و از سند (ج) ساکت ولیکن تصدیق (ج) از معاصرین

عجم می شود که بمعنی حقیقی است و بخیال ما این چهار
مصدر مخصوص است با طفل و مقتضای احتیاط
آنست که در آخر هر چهار مصدر لفظ (طفل)
یا (کودک) یا مماثل آن زائد کنیم (کلیم ؎)
ز بهر شیر دختر رز تا بریدم طفل عادت را * بحکم دایهٔ
مشرب بخون توبه خو کرده * (ظهوری ؎)
رسید نوبت بیدار بختیم وقتست * که طفل خواب
ز شیر فسانه واگیرد * بخیال ما سند (ج) قابل غور
است اگر (واگرفتن از شیر) را بقول صاحب
آنند متعدی گیریم در معنی شعر باید که بخت بیدار
را فاعل قرار دهیم و در مصرع ثانی بعد لفظ
(خواب) کلمهٔ (را) محذوف باشد و اگر (ج) را
بمعنی لازم گیریم خود طفل فاعل قرار یابد - ولیکن
استعمال مصدر (واگرفتن) بمعنی لازم بنظر نیامد
و از محققین مصادر صاحبان بحر و نوادر این مصدر
را ترک کرده اند و بهار ذکر این کرده از معنی ساکت
و در سندی که از کلام سنجر کاشی پیش کرده است
استعمال این بمعنی متعدی است و صاحب
موارد هم که محقق مصادر است بحوالهٔ سند
مذکور این را بمعنی باز داشتن آورده نه
باز ماندن پس در سند (ج) هم باید که (وا
گرفتن) را متعدی گیریم بصراحتی که بالا گذشت
(اردو) (ا) و (ب) و (ج) دیکھو از شیر
باز داشتن -

از شگفته ماه نو نهفتن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب ناصری کنایه باشد از قطع
مادّهٔ فساد و سامان معالجه و از شاعری سند آورد (؎) زان پس که سخن بطعنه گفتند * از
شگفته ماه نو نهفتند * مخفی مباد که شگفته بقول صاحب برهان بمعنی عاشق و مدهوش و دیوانه
مزاج و واله و متحیر باشد و (ماه نو) بقول محققین هلال و نام ماه اول است از سال ملکی (کذا
فی البرهان) پس توانیم عرض کرد که از الفاظ این مصدر اصطلاحی و معنی حقیقی آن هیچ وجه کنایه

ظاہر نیست ونہ دیگر کسی از محققین ذکر این کرد ونہ فرمایدکہ این شعر مال کیست ونمی دانیم کہ سلسلۂ بیان ہم در اشعار بالا وارد یانی باینحال ما از تسلیم این مصدر اصطلاحی معذوریم کہ محقق زباندان پیدا کردہ است ومعاصرین عجم ہم ازین سکوت ورزند۔ (اردو) مادۂ فساد کو مٹانا اور سامان معالجہ کرنا۔

ازصاحب۔یک سخن میدارم

(مقولہ) بقول صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ این محاورۂ اہل زبان است کہ ہرگاہ می خواہند کہ سخنی بکسی بگویند ہمچنین با وخطاب کنند مؤلف گوید کہ بمعنی میخواہم کہ چیزی بخدمت جناب عرض کنم (اردو) جناب سے کچھ عرض کرونگا۔ عرض کیا چاہتا ہون۔

(الف) ازصحرا آوردن
(ب) ازصحرا جستن
(ج) ازصحرا یافتن

(مصدر اصطلاحی) بقول بحر عجم ووارستہ مفت ورایگان یافتن خان آرزو در چراغ ذکر (ب) و (ج) بہمین معنی کردہ بہار وانند گوید کہ این کنایہ باشد چہ جستن بمعنی یافتن بسیار آمدہ (تقی الدین اوحدی الف ؎) زصحرا نیاورد بودیم دل را ؛ کہ از ما ربودی بصحرا فگندی ؛ محمد سعید اشرف (ب ؎) کی بمجنون یا بفرہادش برابر می کنم ؛ ما گردیوانہ خود را از صحرا جستہ ایم ؛ (محمد قلی سلیم ج ؎) ہمچو مجنون ناتوانی از کجا عشق از کجا ؛ یافت از صحرا اگر دیوانہ جان خویش را ؛ (اردو) پڑا پانا۔ بقول آصفیہ راستہ چلتے کچھ پانا۔ بے محنت ومشقت کے کسی چیز کا حاصل ہونا۔ مفت ملنا۔ مؤلف عرض کرتا ہے کہ انہین معنون مین اہل دکن کہتے ہین (جنگل سے کاٹ لانا) مثلاً ”کیا مین اسے جنگل سے کاٹ لایا ہون جو تم اسقدر رکم قیمت لگاتے ہو“ بات یہ ہے کہ جنگل سے جو لکڑی کاٹ کر لاتے ہین وہ مفت ملتی ہے۔ بغیر کسی دام کے۔ اسی بنیاد پر دکن مین یہ محاورہ مستعمل ہے۔

(الف) از صدا افتادن | (مصدر اصطلاحی) بقول بحر (۱) مجال سخن نداشتن و (۲) بی صدا شدن - وارسته بمعنی اوّل قائل و بہار بمعنی دوّم قناعت کند (محمد قلی سلیم ؒ) دل حزین عجبی نیست کز نوا افتد ؛ اگر شکسته شود کوه از صدا افتد ؛ صاحب انند باتفاق بہار (از نوا افتادن) را ذیل این مصدر نوشته مرادفش گوید صاحب بحر از اشرف سند آورده (اشرف ؒ) خط دمید از رخ و آوازه خوبیت نشست ؛ گشت مو دار چو چینی ز صدا می افتد ؛ مؤلف عرض کند که باید که اینرا برای معنی دوّم ----------------

(ب) از صدا افتادن چیزی | قائم کنیم و (از آواز افتادن چیزی) و (از نوا افتادن چیزی) و (از صوت افتادن چیزی) و مماثل آن داخل این باشد و برای معنی اوّل لابد است ---

(ج) از صدا افتادن کسی | قائم کردن - ولیکن استعمال معنی اوّل از نظر ما نگذشت و نه سندی پیش شد مشتاق سند باشیم و بلحاظ تعمیم مصدر (از چیزی افتادن) که گذشت به اصول ما بہار و انند باید که (از صدا افتادن) را هم متعلق بدان کنیم ولیکن ما بعد را آنجا با بہار و انند اختلاف خود ظاهر کرده ایم

(اردو) (الف و ب) آواز نہ رہنا - اس کا استعمال موقع و مقام کے لحاظ سے مختلف ہے (آواز نہ نکلنا) جیسے "اس باجے سے تو آواز ہی نہیں نکلتی غالباً بگڑ گیا ہے" (آواز نہ دینا) مثلاً "اس پیالہ میں بال آگیا ہے اس لئے آواز نہیں دیتا" (ج) آواز بند ہوجانا ، بات نہ کرسکنا (اسیر ؒ) سر سے تری انگوٹھا جو اس نے نہیں کھایا ؛ کیوں بند ہے نیلے ترے بیمار کی آواز (منہ بند ہونا) بھی کہتے ہیں - بقول آصفیہ بات نہ کرسکنا -

از صد زبان زبانِ خموشی نکوبود | (مثل) صاحبان امثال فارسی و محبوب الامثال ذکر این

کردہ اند و از معنی و محل استعمال ساکت اند۔ مؤلف گوید کہ فارسیان این مثل را باظہار خوبی خاموشی و ترجیح خاموشی بر یاوہ گوئی استعمال کنند (اردو) بقول صاحب محبوب الامثال "سب سے بھلی چپ" مقصد یہ ہے کہ خاموشی مفید چیز ہے جس میں یاوہ گوئی کا عیب ظاہر ہونے نہیں پاتا۔

(۱) از صفا افتادن | (مصدر اصطلاحی) بقول بہار رواستد بیرونق شدن (تاثیر ــ۵) چو بیدماغ شد ہی گلشن از صفا افتاد ؛ حنا بہ بند کہ بخت بہار بکشاید ؛ معاصرین عجم ہم استعمال این بر زبان دارند و صاحب رہنما بحوالہ سفرنامۂ ناصر الدین شاہ قاچار ذکر (از صفا افتادہ است) کردہ بمعنی بیرونق شدہ است۔ بخیال ما باید کہ این را ---------------------

(۲) از صفا افتادنِ چیزی | قائم کنیم۔ و اگر خواہیم کہ از سند مصدر خاص قائم کنیم ---------

(۳) از صفا افتادنِ گلشن | بمعنی باقی نماندن رونق و بہار گلشن (اردو) (۱) رونق باقی نہ رہنا۔ رونق جاتی رہنا۔ (۲) کسی چیز کی رونق جاتی رہنا (۳) باغ کی سرسبزی باقی نہ رہنا۔ باغ کی رونق مٹ جانا۔

از صفحۂ دل حک کردنِ چیزی | (مصدر اصطلاحی) کنایہ باشد از فراموش کردن چیزی (ظہوری ــ۵) چون ورق برگشت گلشن لیک بلبل حرف قہر ؛ حک نکرد از صفحۂ دل کز کلک منقار داشت ؛ (اردو) بھول جانا۔ دل سے محو کرنا۔ دل سے مٹا دینا کہ سکتے ہیں۔

(الف) از صورت خواری شستن | (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر عجم و ضمیمۂ برہان (۱) عزیز کردن و (۲) آراستن و زیب و زینت دادن۔ صاحب شمس ذکر ماضی مطلق این (از صورت خواری شست) کردہ گوید کہ یعنی عزیز کرد و بسیار است و فرماید کہ ذرات الفضلا ہم

بدین معنی بجای خواری - خوشبوی نوشته مؤلف گوید که غلطی کتابت باشد چنانکه در شمس بر همین اصطلاح (ساشست) را (پشت) نقل کرده صاحب مؤید بجواله قنیه بر این معنی مطلق این فرماید که ای عزت گردانید و بیار است و در نسخه مطبوعه اش این اصطلاح متروک است بخیال ما - - - - - - - -

(ب) از صورت خود خواری شستن کسی | کنایه باشد از غیرت کردن چنانکه صاحب مؤید گفته و -

(ج) از صورت کسی خواری شستن | کنایه باشد از عزیز کردن و آراستن و زیب و زینت دادنش چنانکه صاحب بحر عجم آورده (اردو) (ب) غیرت اختیار کرنا (ج) عزت دینا - سنوارنا

از ضرورت | استعمال - بقول صاحب انند بجای ضرورت مستعمل است مؤلف گوید که یعنی بضرورت و بسبیل احتیاج (نظیری ؎) چو عریان شد چمن مرغ از ضرورت خانه میسازد چو قحط گل بود بلبل بآب و دانه می سازد (اردو) ضرورتاً - بقول صاحب آصفیه از روی ضرورت ناچار - مؤلف کہتا ہے کہ (ضرورت پر) بھی مستعمل ہے جیسے "ضرورت پر ہم نے ایسا کیا"

از ضعف بہر جا که نشستیم وطن شد | (مثل) صاحبان خزینه و امثال فارسی و احسن ذکر این کرده از معنی و محل استعمال ساکت اند مؤلف گوید که فارسیان این مثل را در خلاف وطن پرستان استعمال کنند مقصود شان اینست که وطن پرستان که پای بیرون از وطن نمی نهند و از کسب معیشت غافل اند این درست نباشد - وطن چیزی نیست و حب وطن را مانع تلاش روزی کردن نادرست است ما را باید که به کسب کمال و روزی سعی کنیم و بضرورت - بیرون از وطن رویم و جائیکه بحالت ضعف نشستیم همان وطن ماست (اردو) دکن میں کہتے ہیں - جہاں کھلانے کو ملے

وہی وطن ہے جہاں مینگا ملے وہی وطن —

(۱) ازطاق افتادن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحبان بحر و انند و بہار از جای بلند افتادن (میرزا معز فطرت ۵) جلوه کرد که افتاد آفتاب ازطاق چرخ ؛ دستی افشاندی که مہتاب از کنار بام ریخت ؛ مؤلف گوید که بخیال ما این را باید که -------

(۲) ازطاق افتادن چیزی قائم کنیم (اردو) (۱ و ۲) کسی چیز کا بلندی سے گرنا۔

(۱) ازطاق افگندن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر و بہار و انند از جای بلند افگندن مؤلف گوید که این متعدی (ازطاق افتادن) است و بخیال ما باید که این را هم -------

(۲) ازطاق افگندن چیزی قائم کنیم (اردو) (۱) و (۲) کسی چیز کو بلند مقام سے گرانا

(۱) ازطاق دل افتادن (مصادر

(۲) ازطاق دل کسی افتادن اصطلاحی)

(۱) بقول بہار و انند کنایه باشد از خوار و بی اعتبار شدن۔ صاحب بحر (۱) را بزیادت لفظ کسی (۲) کرد و خوب کرد که موافق اصول لغت است و بقیلش (۳) بمعنی نامقبول و ناپسند شدن پیش کسی و بی اعتبار گردیدن باشد (صائب ۵) بذوقی باده در جام سفالین ریختم صائب ؛ که ازطاق دل فغفور چین افتاد چینی ها ؛ (وله ۵) چنان افتادم ازطاق دل هم صحبتان صائب ؛ که وقت رفتنم آئینه چشمی تر نمی سازد ؛ (عرفی ۵) که گفته زطاق دل دوستان ولی ؛ خورشید از بیان ترسد ازو بالها ؛ بہار بذیل (۱) ذکر ازطاق دل فرو ریختن کرده و ما لفظ کسی زیاده کرده ایم -------

(۳) ازطاق دل کسی فرو ریختن صاحب بہار عجم از معنی ساکت مؤلف گوید که این مرادف (۲) باشد (شیخ سعدی ۵) نقاب زلف ز عارض اگر براندازی ؛ صنم زطاق دل برہمن فرو ریزد

(اردو) (۱ و ۲ و ۳) دل سے اترنا۔ دل سے گرنا | بقول آصفیہ نظر و نسی گرنا۔ حقیر ہونا۔ ناپسند ہونا۔ نامرغوب ہو جانا

از طرف برشکستن (مصدر اصطلاحی) بقول بحر و آنند روتافتن و کنارہ کردن و اعراض نمودن۔ صاحب غیاث و آنند ہر دو این را بحوالۂ بہار نوشتہ اند حیف است کہ ما در بہار این را نیافتیم۔ (اردو) منہ پھیر لینا۔ کنارہ کرنا۔

از طوق سر کشیدن (مصدر اصطلاحی) مخفی مبادکہ (سر کشیدن از چیزی) بقول صاحب (۱۴۹۳)
بحر بمعنی روگردان شدن از انست پس معنی (از طوق سر کشیدن) انکار کردن و روگردانیدن از طوق باشد۔ (ع) از طوق زلف خور ظہوری کشیدہ سر * در رہگذر سگان تو صاحب قلادہ شدہ (اردو) طوق سے کنارہ کرنا۔ منہ پھیر لینا۔

از عدالت رفتن مزاج (مصدر اصطلاحی) بقول بہار و آنند کنایہ از فاسد شدن مزاج (امیر خسرو ع) رفت جہان را از عدالت مزاج * جست در آغاز حرارت مزاج۔ مؤلف گوید کہ (عدالت) لغت عرب است بقول صاحب منتخب بالفتح بمعنی شایستہ گواہی شدن و عادل بودن و داد دادن و برابری۔ پس میر خسرو درین شعر استعمال آن بمعنی اعتدال کردہ است و من وجہ بامعنی آخر الذکر صاحب منتخب متعلق پس معنی لفظی این از اعتدال رفتن مزاج باشد (اردو) طبیعت سے اعتدال جاتا رہنا۔ طبیعت ناساز ہونا۔

(الف) **از عدم بگذرد** (مقولہ) بقول صاحب آنند (۱) از مردہ زندہ شود۔ و (۲) در عدم برود و بدین معنی اشارت (سعدی ع) از آنجا بہ صحرای محشر برد از اینجاست می آید۔ و

(ب) **از عدم در برد** | نیز مثله - صاحب مؤید نسبت (الف) فرماید که مرده زنده شود و قیل در عدم برود (فیه نظر) و (ب) مثله - مؤلف عرض کند که بادی ہر دو لغت صاحب مؤید است و بس - صاحب انند نقلش برداشته بخیال ما معنی دوم من وجه جا دارد و معنی اوّل برخلاف الفاظ و قیاس که از کنایه ہم درست نمی شود زیرا که از برای آن قرینه در کار است مثلاً اگر گوئیم که "فلان از اعجاز مسیحا یا به مسیحائی لب یار از عدم بگذرد" توانیم قیاس کرد که زنده شود و بغیر آن معنی اوّل از الفاظ (مقوله) پیدا نمی شود (اردو) الف و ب (۱) زنده ہونا - جی اٹھنا (۲) عدم سے آگے بڑھنا - یعنی عرصۂ قیامت میں قدم رکھنا -

از عدم در شدن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب ضمیمۂ برہان و بحر عجم بمعنی مرده زنده شدن مؤلف گوید که این مصدر ہم از قبیل مقولۂ گذشته باشد که بموجود قرینه معنی زنده شدن مرده حاصل شود حیف است که سند ی پیش نشد و دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد (اردو) مرده جی اٹھنا

از عنان چیزی دست کشیدن (مصدر اصطلاحی) کنایه باشد از کناره کردن از چیزی) (۱۲۴۴)
(عرفی ؎) عرفی بہشت نسیه و بزم وصال نقد :: دست از عنان دولت آماده چون کشم (اردو) کسی چیز سے کناره کرنا - کناره کش ہونا -

(الف) **از عهده بر آمدن** (مصادر اصطلاحی) (الف و ب) بقول بہار و انند
(ب) **از عهده در آمدن** عبارت است از کاری را حسب دل خواه سر انجام
(ج) **از عهدۂ کاری بر آمدن** دادن خان آرزو در چراغ ہم ذکر این ہر دو مصدر
(د) **از عهدۂ کاری برون آمدن** بہمین معنی کرده است صاحب بحر عجم (ج) و (د) (۱۲۵۵)

(ه) از عهدهٔ کاری در آمدن را بهمین معنی آورده و ما (د) را در کلام ظهوری یافته ایم
(ظهوری ـــ ه) پی اظهار عجز ای دل اگر شد فرصت جانی ؛ که چشم از عهدهٔ ناز و تغافل بر نمی آید ؛
(و له ـــ ه) نمی آییم برون از عهدهٔ لطف ؛ قیاس جور بسیار تو کردم ؛ (شفائی ـــ ه) زه کرده کمان
غمزهٔ غماز شفائی ؛ کو حوصله کز عهدهٔ این ناز در آید ؛ خان آرزو بضمن (ب) در چراغ فرماید که
در کلام شفائی ردیف (در آید) خالی از غرابت نیست ـ محمد صالح بیگ آگاه سلمه الله تعالی این
توجیه وجهی کرده است که درینجا در آمدن بمعنی بر آمدن است چنانکه (در کردن) بمعنی بدر کردن
و بیرون نمودن و لیکن مشهور بدین معنی کلمهٔ (در) با لفظ (کردن) مستعمل شود نه (آمدن) و آخر
به تحقیق پیوست که (در آمدن) بمعنی (بر آمدن) نیز بسیار آمده ـ **مؤلف** عرض کند که ازین تحقیق
مصدر (ج) و (د) و (ه) اصل است باقی هر دو هیچ ـ صاحبان تحقیق از همین سه مثال که
بالا مذکور شد بحسب مذاق خود مصدر ها قائم کرده اند اگر در هر سه مصدر (ج) و (د) و (ه) بعوض
(کاری) چیزی را قائم کنیم نقصانی ندارد و لیکن (کاری) بهتر از (چیزی) است پس سند اوّل
متعلّق به (ج) باشد و سند دوّم متعلّق به (د) و سند سوّم متعلّق به (ه) (اردو) کسی کام کو جیسا
چاہیئے ویسا کرنا حسب دلخواہ سر انجام دینا ـ

ازغ | بقول برهان و جامع و آنند بفتح اوّل و سکون ثانی و غین نقطه دار آنچه از شاخهای
درخت ببرند و پیرایش دهند ـ صاحب سروری گوید که آنچه ببرند از شاخهای انگور ـ صاحب
هفت ترجمهٔ این بعربی فضله نوشته و خصوصیت انگور نکند و فضله بقول صاحب منتخب بالضم
آنچه زیاده مانده باشد **مؤلف** گوید که همین لفظ در محاوره نگذشت و (آزغ) بزیادت الف

بعد زای معجمه هم بمعنی پیراستن شاخها که مقصود از حاصل بالمصدر باشد یعنی (پیرایش) و این بقاضی آن است که (ازوغیدن) مصدرش باشد بمعنی پیراستن شاخها ولیکن محقّقین فرس آن را ترک کرده اند بخیال ما (آزوغ) اصل باشد و (آزغ بحذف واو) مخفّفش پس باید که زای معجمه مضموم گیریم و باشد که (آزوغ) مفرّس (زوغ) باشد مخفی مباد که (زوغ) بغین معجمه بقول صاحب اننّد لغت عرب است بمعنی خمیدن و کشیدن ناقه را به مهار و ستم کردن پس بریدن شاخها هم ستم است که در وقت بریدن شاخهای انگور بسیار که آن را می کشند و زوائد آن را قطع کنند عجبی نیست که فارسیان بزیادت الف وصلی در اوّل - (ازوغ) بمعنی شاخهای بریده درخت خرما خصوصاً و بمجاز برای هر قسم درخت عموماً گرفته باشند والله اعلم - ممدوده و مقصوره نتیجهٔ لب و لهجهٔ مقامی باشد دیگر هیچ - (اردو) درخت کی کاٹی ہوئی شاخیں خاصکر انگور کے لئے یہ عمل کیا جاتا ہے یعنی اوقات مقررہ پر اوس کی زائد شاخون کو کاٹ دیتے ہین جس کو دکن ہین خصی کرنا کہتے ہین -

ازیچ | بقول صاحب برهان و رشیدی و جامع و هفت و اننّد بفتح اوّل و سکون ثانی و کسر ثالث و جیم فارسی ساکن گیاهیست که بر درخت پیچد و آن را بالعربی عشقه خوانند خان آرزو در سراج این را به جیم عربی نوشته فرماید که بعضی به جیم فارسی هم گفته اند - نیز فرماید که صحیح به رای مهمله و این تحریف است (انتهی) صاحب ناصری باتّفاق برهان سندی آورده (درویش سقّاــه) نهال قدّ من از عشق زرد شد آری ٭ درخت خشک شود چون برو تند ازیچ ٭ صاحب شمس گوید که بعضی به رای مهمله گفته اند مؤلّف عرض کند که ما (اریچ) به رای مهمله

ازما خذ این بحث کامل کرده ایم و درینجا با خان آرزو اتفاق داریم که صحیح به رای مہملہ باشد و بقاعدهٔ فارسی تبدیل رای مہملہ بزای ہوز درست نیست پس خان آرزو درست گوید که تصحیف است (اردو) دیکھو ارغج۔

ازغلاف برآمدن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر عجم بمعنی بی حجاب شدن بہار گوید که کنایه از بی تکلف و بی حجاب شدن (محسن تاثیر ؎) خوشا و میکده بشتاق سینه صاف برآئی ؛ کشتی پیاله و چون لاله از غلاف برآئی ؛ وارسته مشتق و بمعنی از سلیم سند دہد (رباعی) ای سرتا پاتن تو چون آئینه صاف ؛ چون تیغ نگه برآمدی خوش زغلاف ؛ رفتی بضیافت حریفان آخر ؛ کون را بسر شکم نہادی چون ناف ؛ مؤلف گوید که

(۲) **ازغلاف برآمدن شمشیر** بمعنی حقیقی۔ بیرون از نیام و برہنه شدن شمشیر است سند این از کلام سلیم بالا مذکور شد و اگر ---------

(۳) **ازغلاف برآمدن کسی** قائم کنیم کنایه باشد از بی حجاب شدن کسی و نقاب از چہره برانداختن (اردو) (۱) و (۳) بے نقاب ہونا۔ بے پرده ہونا۔ (۲) تلوار میان سے نکلنا

ازقر بقول صاحب شمس لغت فارسی است بر الفاظ اللغات گوید (۱) بمعنی گنده بغل بود (۲) شک تیز بوی۔ دیگر کسی از متقدمین فرس ذکر این نکرد۔ صاحب منتخب (اذفر) را به ذال معجمه بفتح اول و سکون ثانی آورده بمعنی تیز بوی باشد مؤلف عرض کند که اگر صاحب شمس به شناخت شود تواند بود که تصحیف اذفر است و فارسیان ذال معجمه را بزای ہوز بدل کرده باشند و قسم تصرف در معنی (اردو) (۱) گنده بغل۔ بقول آصفیه۔

(فارسی) اسم مذکر وہ شخص جسکی بغلوں مین سے بدبو آوے - بغل گند والا (۲) تیز بو مشک بھی اردو مین کہ سکتے ہین یعنی وہ مشک جسکی بو تیز ہو -

از فرق تا قدم | استعمال بمعنی از سر تا پاست فارسیان ہر دو لغت عربی را بترکیب خود استعمال (۱۴۹۳)
کردہ اند (ظہوری ؎) گشتہ از فرق تا قدم یک داغ * لی نشانیم و این نشانہ ما * (اردو) سر سے پاؤن تک -

(۱) از فرق واکردن | مصدر اصطلاحی | بقول بہار مرادف از سر واکردن کہ گذشت و بقول صاحب آنند دور کردن و دفع نمودن (ابوطالب کلیم ؎) بادہ کو تا موج سان رقص از ہمہ اعضا کنم * چون حباب از فرق دستار تعلق وا کنم * مؤلف گوید کہ ازین سند مصدر ---

(۲) از فرق واکردن دستار | بمعنی دور کردن دستار از سر و کشادن دستار از سر پیدا مشتق و این معنی حقیقی است و بدون وجود سند دیگر نتوانیم تسلیم کرد کہ این مرادف (از سر واکردن ۱) است (اردو) (۱) دیکھو از سر واکردن (۲) سر سے پگڑی ہٹا دینا -

از فریاد خر کسی نرنجد | (مثل) صاحبان خزینہ و امثال فارسی و احسن ذکر این کردہ از معنی و محل استعمال ساکت اند مؤلف گوید کہ فارسیان چون یاوہ گوئی را مشغول گفتگوی فضول بینند این مثل را بحق او زنند (اردو) جب کوئی احمق فضول گوئی اور بکواس کرتا ہے تو دکن مین کہتے ہین "گدھا ہے بک لینے دو"

از فکر افتادن | مصدر اصطلاحی | بقول صاحبان بحر عجم و بہار و آنند و چراغ - فراموش شدن (شفائی ؎) ز شغل عشق نی کافر شناسد نی مسلمانم * ز فکر مومن افتادم ز یاد برہمن

(۱۲۹۴)

رفتم* مؤلف گوید کہ باید کہ این را --

(الف) از فکرِ چیزی افتادن | قائم کنیم کہ کنایہ باشد از مصئون بودن از فکر چیزی) چنان کہ ظہوری گوید (ے) جمع آن دل کہ ز آغاز پریشان افتد* سرہ آن سر کہ ز فکر سر و سامان افتد* و ہم --

(ب) از فکرِ کسی افتادن | کنایہ باشد از یاد کسی رفتن - سند این ہمان است کہ از کلام شفائی بالا مذکور شد (اردو) (الف) بے فکر ہونا (ب) فراموش ہونا - خیال سے جاتا رہنا خیال سے نکل جانا -

از فلان چہ کشاید | (مقولہ) بقول صاحب بحر و انند و بہار بمعنی - از وچہ کار آید مؤلف گوید کہ بمعنی از دست او چہ می شود و او چہ تواند کہ کند (میر خسرو ے) منکہ بر بوی تو در راہ صبا خاک شدم* چہ کشاید ز نسیم گل و بوی چمنم* شیخ سعدی ے) ہر زخم بہ روی دل عاشق در فتح است* زین بیش ز تیغ تو ستمگر چہ کشاید* (اردو) وہ کیا کر سکتا ہے -

(الف) از فلان چیز بر آمدن | (مصادر اصطلاحی) بقول صاحب انند (الف)
(ب) از فلان چیز بر آوردن | و (د) بمعنی ترک آن کردن و نسبت (ب) گوید کہ
(ج) از فلان چیز برون آمدن | گاہی از اشخاص کہ بمعنی ظرفیت در ان ملحوظ نبود
(د) از فلان چیز بیرون آمدن | نیز آید - بہار نسبت (ج) گوید کہ بمعنی ترک آن چیز
(ہ) از فلان چیزی بر آوردن | کردن است و نسبت (ہ) ہم زبان انند و صاحب بحر نسبت (ہ) فرماید کہ در اکثر جا با ظرفیہ مستعمل و گاہی در اشخاص کہ بمعنی ظرفیہ ملحوظ نیست ہم آمدہ

وخان آرزو در چراغ هنر بانش (ظاهر ع) خضرت لب تشنه از سر چشمهٔ حیوان برون آید ؎ .
(و له ر و). ـــه) بچون ز لوح دل اندوه کلش رفته بشوی ؎ باین روش ز خمار شبانه بیرون
آمی ؎ صاحب آنند نسبت (ب) و بحر و چراغ نسبت (ه) از یک کلام تاثیر سند آورده
(ـــه) با رحمت تو با دمخالف سوافق است ؎ نوسیدهم از سفینه کن از ناخدا بر آره ؎ مولف
گوید که (الف) همان است که بر (از چیزی بر آمدن) گذشت و بر هر سه معنی شامل که ذکرش
و اسناد و هر سه معنی سند را آنجا مذکور شد (ب) همان است که بر (از چیزی بر آوردن) ذکرش رفت
که متعدی الف باشد و (ج) و (د) مرادف (الف) و (ه) مرادف (ب) ما بر مصادر
(از چیزی بر آمدن و بر آوردن) صراحت کامل کرده ایم - ضرورت نداشت که این مصادر
را باین عنوان قائم کنند و از تکرار کار گیرند (اردو) دیکھو از چیزی بر آمدن و بر آوردن
(الف) از فلان - فقاع می کشاید (مقوله) بقول خان آرزو در سراج و بقول صاحب
رشیدی و شمس یعنی به وی می نازد و تفاخر می کند و می لافد - صاحب سروری (می کشاید)
را (کشاید) نوشته (خاقانی ـــه) انجا که من فقاع کشایم بدست فضل ؎ الّا ز درد دل چو یخ
افسرده تن نیند ؎ مولف گوید که (فقاع) لغت عرب است بقول صاحب منتخب بالضم و تشدید
قاف یعنی قسم شراب که از جو سازند پس فارسیان (فقاع کشادن) را کنایه گرفته اند از لاف
زدن و تفاخر نمودن که می آید و این معنی پیدا می شود از خوشحال و مسرور شدن که نتیجه استعمال
شراب است بخیال ما این را نباید که بطور مقوله قائم کنیم و سند متقاضی آنست که مصدر
اصطلاحی قرار دهیم یعنی

(ب) **از فلان فقاع کشادن**) سر زدن و ظاہر شدن مسرت و خوش حالی از دو
کنایہ باشد از ظاہر شدن تفاخر و لاف سند پیش کردہ صاحب سروری متعلق است
از فقاع کشادن کسی کہ می آید و البتہ آن مصدر متعدی است و (الف و ب) بترکیب خود بیش
لازم آن معنی بیان کردہ محققین بر الف مجازی است نہ حقیقی (اردو) (الف) وہ ناز کرتا ہے
فخر کرتا ہے لاف مارتا ہے (ب) کسی شخص کا ناز کرنا ۔ تفاخر کرنا ۔ لاف مارنا ۔

(الف) **از فلان نمی ماند** (مقولہ) (الف) بقول صاحبان تجرو انند و بہار در رتبہ از دو
کم نیست (لا ادری ؎) زبس جوش دل غمدیدۂ من پی نمی ماند ز رو ۔ یا دیدۂ من پو تخیل ہا
باید کہ این را شکل مصدری قائم کنیم یعنی --------

(ب) **از فلان یا از چیزی نماندن**) کم نبودن در رتبہ ۔ از ان کس یا از ان چیز مثلاً
گوئیم "ما از دو دران کار نماندیم" یعنی کم نماندیم برابر او ماندیم ۔ حاصل اینست کہ از (الف) خصوصیت
استعمال پیدا می شود با صیغۂ واحد غائب حال ما این را نہ پسندیم (اردو) (الف) اس سے
کم نہیں رہتا ہے مثلاً "زید امتحان میں بکر سے کم نہیں رہتا ہے" (ب) کسی کا کسی کے مقابل
میں رہجانا ۔ یعنی کم ہونا ۔

از فلفل آہن نمیتوان خرید (مثل) صاحب خزینہ ذکر این کردہ از معنی و محل استعمال
ساکت مؤلف گوید کہ فارسیان این مثل را بجائی زنند کہ مقصود شان از بیان عدم مناسبت
معاوضہ باشد یعنی آہن فروش فلفل را او بمعاوضۂ قیمت آہن قبول نکنند این کہ بیان
کم بہاست و بکار او نیاید ۔ برخلاف این از آہن کہنہ حلوا بدست آید یعنی حلوا فروشان

آہن کہنہ را بعوض حلوا قبول می کند (اردو) دکن مین کہتے ہین - کیا نعل کے ٹکرون سے برفی لاؤگے یعنی نہین لاسکتے - اس کا مطلب یہ ہے کہ نخود فروش تو بھوسے چنون کے معاوضہ مین نعل کے ٹکڑے قبول کرلیتا ہے لیکن حلوائی اوس کے معاوضہ مین برفی نہین دیتا -

ازفلفل وزنجبیل سردی مطلب (مثل) صاحبان امثال فارسی وخزینه واحسن ذکر این کرده از معنی ومحل استعمال ساکت اند مؤلف گوید که فارسیان این مثل را بجائی زنند که کسی از کسی چشم کاری دارد که او موزون واہل آن کار نیست مثلاً از زنجبیل چشم گرم داشتن وازظالم امید رحم کردن (و امثال آن) اینجا است که ازفلفل وزنجبیل که مزاجاً گرم است سردی طلب کردن - مقصود اینست که توقع چیزی ازکسی دارد که صلاحیت واہلیت آن ندارد (اردو) دکن مین کہتے ہین وہ جگنو سے آگ نہین ملتی -

ازفنداک | صاحب انند گوید که این لغت فارسی زبان است و مرادف (آزفنداک) که در ممدوده گذشت - دیگر کسی از محققین فرس ذکر این بالف مقصوره نکرده ما بر (آزفنداک) بیان کرده ایم که قوس قزح باشد و (آزغنداک) بعینه معنی هم در ممدوده بهمین معنی گذشت خان آرزو در سراج ذیل ممدوده گوید که بعضی (آژفنداک) بزای فارسی هم گفته اند و ما در ممدوده ذکر این هم کرده ایم بخیال ما (آزغنداک) اصل است و مرکب از (زغند) که بقول برهان بمعنی از جای برجستن باشد بر مثال آهو - مقصودش غیر از حاصل بالمصدر نباشد (اگرچه مصدر این متروک است) از قبیل جست از جستن - زیادت الف در ابتدا چیزی نیست که بقاعدهٔ فارسیان الف وصلی است و ممدوده نتیجهٔ لب ولہجهٔ مقامی - امّا نسبت الف و کاف آخر محلّ

غور است کہ (اک) بفتح اوّل بقول برہان بمعنی آسیب و آفت آمدہ و ہرگاہ (ازغند) را با (اک) مرکب کنند الف مفتوح را ساکن کردن مشکلی نیست و معنی لفظی این جہت آسیب و آفت۔ و بزمانی کہ زمانیان از حقائق ہر چیز خبر نداشتند و از حقیقت قوس قزح آگاہ نبودند عجبی نیست کہ آنرا بدین نام موسوم کردہ باشند و در عقیدۂ پیشینیان بود کہ قوس قزح علامت طلوع فال بادوباران است پس آن را بہ (جہت آسیب) موسوم کردن غلط نبود۔ و اللہ اعلم بحقیقۃ الحال و پس ازان غین معجمہ بقاعدۂ فارسی بدل شد بہ فا۔ چنانکہ (غلیو) را (فلیو) ہم گویند۔ آما تبدیل زای عربی بزای فارسی خلاف قیاس است کہ بہیچ وجہ (آزفنداک) را (آژفنداک) کردند (اردو) دیکھو (آزفنداک)

ازقاضی دوکس راضی نشوند | (مثل) صاحب احسن ذکر این کردہ از معنی و محل استعمال ساکت مؤلف گوید کہ این مثل بیان واقعی را اظہار کند۔ گویند کہ از فریقین مقدمہ دائماً یکی کامیاب است و دیگری ناکام پس قاضی کہ کار فصل خصومات میکند نتیواند کہ ہردو را کامیاب کند شخص کامیاب ہمیشہ مدّاح قاضی است و فریق ناکام برخلافش پس جائیکہ کسی شکوہ و شکایت قاضی کند فارسیان این مثل را زنند (اردو) دکن مین کہتے ہین ”آدھا شہر قاضی کا“ اس سے یہ مطلب ہے کہ شہر بھر مین جن لوگون کو قاضی سے فصل خصومات کا کام پڑتا ہے اون مین سے نصف تو اوس کے مدّاح ہونگے اور نصف شاکی۔ اس لئے کہ متخاصمین مقدمہ سے ایک کی جیت اور دوسرے کی ہار مسلّم ہے پس کسی قدر مبالغہ کے ساتھ یہ کہاوت مستعمل ہے۔

ازقبلِ فلان | (استعمال) بقول بہار و آنند (۱) از طرف فلان۔ فرماید کہ این شائع است

(۲) گاہے بمعنی از برای نیز آید (میر معزی ۵۳) تو گنج ہمین از قبل بخشش خواہی ٭ در خاک چه تاثیر بود گنج و دفین را ٭ مؤلف گوید که (قبل) لغت عرب است بقول صاحب منتخب بالفتح زمان پیش از زمان چیزی ـ نقیض بعد و بالضم و بضمتین پیش چیزی و اندام پیش و نقیض دُبر و اوّل چیزی و پایین کوه و بضمتین گروه ها جمع قبیل و بفتحتین بلندی زمین که پیش یا شد و بکسر قاف و فتح بای موحده بمعنی نزد و جانب و طاقت پس استعمال فارسیان بترکیب خود متعلق باشد بامعنی آخر الذکر بکسر قاف و فتح بای موحده ـ مارا در معنی اوّل تاملّ است و طالب سند باشیم دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد (اردو) (۱) فلان کی جانب سے ـ فلان کی طرف سے ـ (۲) اس کے لئے ـ اسکے واسطے ـ

از قرار یکه گفتند | استعمال ـ بقول صاحب روزنامه بحواله سفرنامهٔ ناصرالدین شاه قاچار بمعنی (مسموع می شود) و صاحب رہنما نقل فقرهٔ آن کرده " از قرار یکه گفتند از ہلاکت جستند بمعنی تفصیلیکه بیان کردند نجات یافتند از ہلاکت " پس معنی (از قرار یکه گفتند) به تفصیلیکه گفتند باشد (اردو) حسب تفصیل سے اُنھون نے کہا ـ

از قفا بر آمدن | (مصدر اصطلاحی) بہار ذکر این کرده از معنی ساکت و صاحب انند مثله و ہر دو از کلام علی خراسانی سند آورده اند (۵) ہر کس که نزد ما بر آید ٭ شک نیست که از قفا بر آید ٭ مؤلف گوید که قفا لغت عرب است بفتح اوّل و دوّم و بقول منتخب بمعنی پس گردن و ازین سند ظاہر می شود که (از قفا بر آمدن) لازم (از قفا بر آوردن) است که بمعنی (سیلی زدن) و بر آوردن کسی را از مجلس به جبر ـ دست بر پس گردن نهاده که بیرون کردن از

مجلس بحال ذلت است (اردو) صاحب آصفیہ نے (گردن پکڑ کر نکال دینا) کا ذکر کیا ہے
یعنی گردن مین ہاتھ ڈالکر نکال دینا - بے عزتی سے دھکے دیکر نکالنا - گل ہتے دیکر نکالنا -
اس کا لازم دکن مین (گردنی کھا کر نکلنا) مستعمل ہے اور یہ اس فارسی مصدر کا ترجمہ ہے -

از قفا جبین کردن (مصدر اصطلاحی) بقول بحر - روی باز پس کردن - بہار و انند گوید کہ این کنایہ باشد (اوحد الدین انوری ؎) قرص نشود فوت اگر نہ ہر روز در حال کند از قفا جبین فرماید کہ قصہ فوت شدن نماز از حضرت سلیمان علیہ السلام و برگشتن آفتاب بامر ملک سبحان مشہور است و در مقام غرور مسطور است یعنی او مثل سلیمان نماز را فوت نمیکند والا چنانکہ آفتاب بامر او سبحانہ تعالی برای او برگشت تا نماز را ادا کند - برای ممدوح نیز قفای خود را جبین می کند یعنی روی باز پس می کند و برگردد کذا فی الشرح مؤلف عرض کند کہ (۱) کسی کہ روی در مقابل ما ست اگر از ما رو گردان شود آنرا ہم (از قفا جبین کردہ) گوئیم و کسی کہ پشت بسوی ما دارد اگر روی بسوی ما کند آنرا نیز (اردو) منہ پھیرنا - پلٹنا -

از قلم افتادن حرف (مصدر اصطلاحی) بقول بحر و بہار و انند سہو شدن حرف در ہنگام نوشتن (صائب ؎) پایہ عزت بلندی گیرد از افتادگی ؛ از قلم چون حرفی افتد در کنارش جا دہند (اردو) کسی حرف کا قلم سے رہجانا - چھوٹ جانا - کوئی حرف لکھنے سے رہجانا -

از قید رستن (استعمال) رہائی یافتن و آزاد شدن از بند و قید چنانکہ عرفی گوید (؎) (۱۴۹۸)
آنکس کہ پای بستہ راہ و روش فنا و ؛ یا بارکش خریست کہ از قید رستہ است ؛ (اردو) قید سے
چھوٹنا -

از قیروان تا قیروان (استعمال) بہار بذکر این از معنی ساکت مؤلف گوید کہ خصوصیت

قیروان چہ باشد (از قاف تا قاف) ہم گویند مقصود اینست کہ از یک کنارۂ دنیا تا کنارۂ دیگر یعنی در ہمۂ عالم (سنجر کاشی ؎) از قیروانست صدمۂ او تا بقیروان ٭ از قاف تا بقاف سپاہ مظفرش (اردو) دنیا کے اس سرے سے اُس سرے تک ۔

از قیمت افتادنِ چیزی (مصدر اصطلاحی) صاحب انند بذیل (از بہا افتادن) گوید کہ مرادف آنست وسندی پیش نشد یعنی ندارد و در روزمرۂ معاصرین مستعمل است و در تعمیم (از چیزی افتادن) داخل کہ گذشت (اردو) دیکھو از بہا افتادن ۔

(الف) **از کار افتادن** (مصدر اصطلاحی) بقول صاحبان بحر عجم و انند و بہار معطّل و ناکارہ شدن مؤلف گوید کہ باید کہ این مصدر را (از کار افتادن چیزی) قائم کنیم و در ہمین مصدر عام داخل است

(ب) **از کار افتادنِ پای** بمعنی معطّل و بیکار شدن پای یعنی قوت رفتار باقی نماندن در رو (ظہوری ؎) پای در جستجو ز کار افتادہ ٭ سراغ الکنم زبانی چند ٭

(ج) **از کار افتادنِ پنجہ** بمعنی معطّل و بیکار شدن پنجہ یعنی باقی نبودن قوت در رو (صائب ؎) پنجۂ مشکل کشا ہرگز نمی افتد ز کار ٭ ہست در خشکی کشایش پیش پا دست شانہ را ٭

(د) **از کار افتادنِ دست** بمعنی معطّل و بیکار شدن دست یعنی باقی نماندن قوت در رو (صائب ؎) کدامی سرو بالا را گذار افتادہ در گلشن ٭ کہ از خمیازہ دست شاخ گل از کار افتادہ

(ہ) **از کار افتادنِ زبان** بمعنی معطّل و بیکار شدن زبان یعنی بی اثر شدنش (ظہوری

ے) افتادہ در نصیحت جان صد زبان زکار ؛ زنجیر او بریدہ بسوہان مانشد ؛ و ------

(و) ازکار افتادنِ نالہ | بمعنی بی اثر شدن نالہ (ظہوری ے) گریۂ تازہ روند در کار است ؛ نالہ ازکار اگر افتاد چہ غم ؛ صاحب اند بحوالہ مظہر العجائب ------

(ز) ازکار افتادہ | بمعنی عاشق - آوردہ حیف است کہ سندی پیش نشد اگر این را بر محل کنایہ تسلیم کنیم - مصدری خاص (ازکار افتادن کسی) بمعنی عاشق شدن کسی قائم می شود و (ز) اسم مفعول آن باشد ولیکن بلا وجود سند - قولش اعتبار را نشاید کہ از محققین زبان دان کسی مؤید او نیست الحاصل بخیال ما (الف) تا (و) ہمہ کنایہ باشد (اردو) (الف) بے کار ہونا (ب) پاؤں بیکار ہو جانا - چلنے کے قابل نہ رہنا (ج) پنجہ بیکار ہو جانا یعنی اس میں قوت باقی نہ رہنا - (د) ہاتھ بیکار ہونا یعنی کام کے قابل نہ رہنا (ہ) زبان بے اثر ہونا (و) نالہ بے اثر ہونا (ز) عاشق - (مذکر)

ازکار بردن | (مصدر اصطلاحی) بقول بحر و بہار رو اتند - معطل و ناکارہ گردانیدن مؤلف گوید کہ این کنایہ باشد (مثلاً شیدای ہند ے) دماغ عشرتیان بسکہ بادہ برد زکار ؛ کنون بگوش طرب بم زیر پیدا نیست ؛ (صائب ے) دست ہزار کوہکن ازکار می برد ؛ پیچ‌ہا کہ بر دل صورت پذیرست ؛ بخیال ما باید کہ این را ہم ------

ازکار بردنِ چیزی یا چیزی را | قائم کنیم (اردو) بے کار کر دینا۔

(۱۴۹) (الف) ازکار بیرون رفتنِ چیزی | (مصدر اصطلاحی) مرادف (ازکار افتادن چیزی) است کہ گذشت (ظہوری ے) سیر و بیرون گزند عقدہ ہا ازکار ما ؛ عشق می سوزد سپندار سیہ

برزنار ما ؎ (اردو) دیکھو از کار افتادن چیزی ۔

از کار خود بیرون آمدن (مصدر اصطلاحی) ۱۰۰۴۱

مرادف (از عہدۂ کاری برون آمدن) کہ گذشت (ظہوری سہ) دلی در ہمسری از کار خود بیرون نمی آید ؎ سلامت دار یارب دل ربای طرہ درہم را ؎ (اردو) دیکھو ۔ از عہدۂ کاری برون آمدن ۔

از کار در آمدن کسی (مصدر اصطلاحی)

کنایہ باشد از سر انجام کار خود کردن و فارغ شدن کسی از کار خود ۔ صاحب رہنما بحوالۂ سفرنامۂ ناصر الدین شاہ قاچار ذکر این کردہ است یعنی (از کار در می آید) یعنی از کار خود فارغ میشود ۔ (اردو) کام سے فارغ ہونا ۔ کام کر چکنا ۔

از کار دست کشیدن (مصدر اصطلاحی)

بقول صاحب آنند بحوالۂ فرہنگ فرنگ ترک کردن کار ۔ مؤلف گوید کہ این متعلق است از مصدر عام (دست کشیدن از چیزی) کہ می آید ۔

(اردو) کام سے کنارہ کرنا ۔ ہاتھ کھینچنا ۔ دستکش ہونا ۔

از کار دور (اصطلاح) بقول صاحبان بحر و مؤید و شمس و ہفت و آنند و ضمیمۂ برہان نالائق و بیکار ۔ مؤلف گوید کہ این کنایہ باشد ضعیف است کہ سندی پیش نہ شد (اردو) ناقابل کار ۔ بے کار ۔

(الف) **از کار رفتن** (مصدر اصطلاحی)

بقول صاحب بحر عجم معطل و ناکارہ شدن ۔ بہار گوید کہ مرادف (از کار افتادن) کہ گذشت ۔ مؤلف عرض کند کہ بخیال ما باید کہ این را (از کار رفتن چیزی) قائم کنیم کہ کنایہ باشد از قابل کار نماندن و بیکار شدن آن چیز و از ہمین مصدر عام باشد ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔

(ب) **از کار رفتن پای** کنایہ از بیکار شدن پای از رفتار (میر خسرو سہ) خواستم تا بروم در طلب رفتۂ خویش ؎ یاد م آمد رخ او پای من از کار برفت ؎ و ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔

(ج) از کار رفتن تماشا | کنایه باشد از
بی لطف و بی حاصل شدن تماشا (حکیم زلالی
ــه) تماشائی زبس می رفت از کار ؛ بروئش
آب می زد نقش دیوار ؛ و ------

(د) از کار رفتن دست | کنایه باشد

(ه) از کار رفتن دست و بازو | از بی توتی

(و) از کار رفتن دست و دل | و بیکار شدن
دست و دست و بازو و در اختیار نبودن دل (صائب
ــه) دستم ز کار و کار من از دست رفته است ؛
تا بهله دست در کمر یار کرده است ؛ (محمد سعید
اشرف (ه) ــه) دست و بازو یم ز شوق اعتبار
از کار رفت ؛ کار کردم در جهان چندانکه دست
از کار رفت ؛ (صائب (و) ــه) دست و دلم
زود ینست از کار رفته است ؛ بند قبا کشوده با آغوش
من در آ ؛ و همچنین ------

(ز) از کار رفتن کسی | بمعنی بیکار و ناقابل
کار شدن آنکس باشد و این مرادف
از کار شدن کسی است که بجای خودش می آید
و سند بدست نیامد (اردو) (الف)
دیکھو از کار افتادن (ب) دیکھو از کار افتادن
پاہی (ج) تماشے کا بے لطف اور بے حاصل
ہونا - (د) دیکھو از کار افتادن دست (ه) دست
و بازو بیکار ہونا - (و) دل قابو مین نہ رہنا
اختیار مین نہ رہنا (ز) کسی کا ناقابل کار ہونا
کسی کام کا نہ رہنا -

از کار شدن | (مصدر اصطلاحی) بقول
صاحب بحر و بہار مرادف (از کار رفتن) که
گذشت مؤلف گوید که بخیال ما باید که ایراہم

(الف) از کار شدن چیزی | قائم کنیم

(ب) از کار شدن کسی | ہمچو از
کار رفتن چیزی و کسی) که گذشت (حزین اصفہانی
ب ــه) بوی یار من از ین سست وفائی ؛
گلم از دست بگیرید که از کار شدم ؛ (اردو)
دیکھو از کار رفتن چیزی و کسی -

(الف) ازکارِ کسی برآمدن (مصدر اصطلاحی)
صاحب آنند ذکر این بذیل (از عہدہ برآمدن)
کردہ فرماید کہ مرادف آنست (نظامی ؒ)
چہ افسون در آموزو از رہنمون ؛ کہ آید زکار سکندر
برون ؛ مؤلف گوید کہ سند متقاضی آن است
کہ مصدر ------

(ب) ازکارِ کسی برون آمدن - قائم کنیم -
بہار ذکر این کردہ است (اردو) الف وب
دیکھو از عہدہ کاری برآمدن -

(1501) ازکار گذشتن کار (مصدر اصطلاحی) کنایہ
باشد از ضائع و خراب شدن کار (صائب ؒ)
ای کارساز خلق بفریاد من برس ؛ زان پیشتر
کہ کار من ازکار بگذرد ؛ (اردو) کام بگڑنا -

(الف) ازکار ماندن (مصدر اصطلاحی)
بقول صاحب بحر و بہار و آنند معطل و ناکارہ
شدن مؤلف گوید کہ بخیال ما این را باید کہ

(ب) ازکار ماندنِ چیزی قائم کنیم (صائب ؒ)
ہیتو اندگرہ ازکار دو عالم واکرد ؛ دست
ہرکس بہ تماشای تو ازکار بماند ؛ مخفی مباد کہ
ازین سند مصدر ------

(ج) ازکار ماندنِ دست بمعنی بیکار
شدن دست پیدا میشود و ازہمین قبیل است
(د) ازکار ماندنِ زبان بمعنی قوت (1502)
گویائی نداشتن و بیکار شدن زبان
(ظہوری ؒ) چہ می پرسی زکار من
زبان ازکار می ماند ؛ بپوشان چشم از زخم
نگاہ انگار می ماند ؛ واضح باد کہ (ج) و
(د) در تعمیم (ب) داخل است و این کنایہ
باشد (اردو) (الف) دیکھو ازکار افتادن
(ب) دیکھو ازکار افتادن چیزی - (ج)
دیکھو ازکار افتادن دست (د) دیکھو ازکار
افتادن زبان -

(1503) ازکاروان گسستن کسی (استعمال) جدا شدن کسی از قافلہ مخفی مباد کہ گسستن لازم

وتعدی ہر دو آمدہ (عرفی ؒ) نگسلی از کاروان کعبہ ای دل گر شتاب ؛ می کند از مدت بجا کہ عجز محمل می برند؛ (اردو) کسی کا قافلہ سے جدا ہونا۔

(۱۵۰۲) **از کار و بار خویش برآمدن کسی** (مصدر اصطلاحی) (۱) معطل و بیکار شدن کسی از کار و بار خود و (۲) فارغ و سبکدوش شدن از کار و بار خود (ظہوری ؒ) خوش آنکہ کردن و ناکردنم بکار نیاید؛ بکار و بار تو از کار و بار خویش برآیم؛ (اردو) (۱) معطل اور بیکار ہونا (۲) کار و بار سے سبکدوش ہونا۔ فارغ ہونا۔

(الف) **از کار و بار شدن** (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر و بہار و آنند معطل و ناکارہ شدن (محمد قلی سلیم ؒ) برمن گذشت سرو چو از شوق دامنش؛ ہمچون چنار دست من از کار و بار شد؛ مؤلف گوید کہ بخیال ما باید کہ (ب) **از کار و بار شدن چیزی** قائم کنیم و ---------- (ج) **از کار و بار شدن دست** کہ از سند محمد قلی سلیم پیدا می شود۔ و تعمیم (ب) داخل باشد (الف) مرادف از کار افتادن و (ب) مرادف از کار افتادن چیزی و (ج) مرادف از کار افتادن دست باشد کہ گذشت (اردو) (الف) دیکھو (از کار افتادن (ب) از کار افتادن چیزی۔ (ج) از کار افتادن دست۔

از کارہ (اصطلاح) بقول صاحب ضمیمہ برہان بردن بہ کارہ آنکہ سخنان گذشتہ را یاد کند مانند قصہ خوان و امثال آن و فرماید کہ قیاس مقتضای دال قصہ دار می کند باعتبار ذکر صاحب مؤید بذیل لغات فارسی این را آوردہ و فرماید کہ جریدہ شمار را و ہم مثل صاحب ضمیمہ برہان نسبت دال معجمہ اشارہ کند و دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد مؤلف گوید کہ

اگر در اصل این ذال معجمه را گیریم - بلحاظ تصرف فارسیان این را مفرس توان گفت که ذال معجمه را بزای ہوز بدل کردند و ہای نسبت در آخر او زیاده کرده (ازکاره) بمعنی منسوب به تذکره ہا گرفتند و قصّه خوان را نام کردند (اردو) داستان گو - بقول صاحب آصفیه اسم مذکر - وه شخص جس کا پیشہ امیروں کو قصّہ سنانے کا ہو - قصّہ خوان -

ازکالسکه آمدن استعمال - بمعنی فرود آمدن از کالسکه - این محاورهٔ معاصرین است که آمدن را بمعنی فرود آمدن گرفته اند - صاحب روزنامه بحواله سفرنامهٔ ناصرالدین شاه قاچار (ازکالسکه آمدیم) را بمعنی از بہل فرود آمدیم - نوشته (اردو) گّگی سے اتر آنا -

ازکام برآمدن (مصدر اصطلاحی) بمعنی ناکام شدن باشد چنانکه ظهوری گوید که بر مصدر آینده می آید (اردو) ناکام ہونا - (۱۵۰۵)

ازکام تراویدن حدیث (مصدر اصطلاحی) برآمدن سخن از زبان باشد (ظهوری ﴿) زکام من نه تراود حدیث شکر و شکایت ؛ اگر بکام درآیم وگر زکام برآیم ؛ (اردو) بات منه سے نکلنا (۱۵۰۶)

ازکام نهنگ گام بیرون کشیدن (مصدر اصطلاحی) کنایه باشد از نجات یافتن از مہلکه) (ظهوری ﴿) هرکه غواص قلزم عشق است ؛ گام بیرون کشد زکام نهنگ (اردو) کہتے ہیں (موت کے منہ سے نکلنا) (شیر کے پنجے سے چھوٹنا) بمعنی مہلک خطرے سے بچنا - نجات پانا - (۱۵۰۷)

ازکاه و جوشن خبر ندارد (مثل) صاحب خزینة الامثال ذکر این کرده از معنی و محل استعمال ساکت - دیگر محققین امثال این را ترک کرده اند مؤلف گوید که فارسیان این مثل را برای کسی زنند که ہیچ معلومات ندارد مقصود این است که او نمیداند که کاه چه چیز است

وبوشن پچ چیز (اردو) دکن میں کہتے ہیں " اسکو گھوڑے اور گدھے کی تمیز نہیں " یعنی
نہایت کم معلومات کا شخص ہے - نیز کہتے ہیں " وہ سیدھا الٹا نہیں جانتا "

از کجا این سر خر پیدا شد (مثل) صاحبان خزینہ و امثال فارسی ذکر این کردہ از معنی و محل استعمال ساکت اند مؤلف گوید کہ فارسیان چون می بینند کہ شخص غیر متعلق در بحثی خود را دخل کند یا در کردہ دخل معقولات کند یا بجائی کہ ضرورت او نبود داخل شود این مثل را زنند (اردو) دکن میں عام لوگ کہتے ہیں " یہ گدھا کدھر سے آنکلا " مہذب لوگ کہتے ہیں " یہ حضرت کدھر سے آ ٹپکے " نیز کہتے ہیں یہ بلا کدھر سے آئی " یعنی یہ صاحب بے سبب بے تعلق کیوں آ گئے - اور یہ صاحب دخل در معقولات کیوں کرنے لگے -

از کجا در حساب آمدن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر بمعنی در حساب نیامدن - بہار بحوالہ خان آرزو گوید کہ بعد لفظ آنقدر و چندان بمعنی نفی دیدہ شد الا درین شعر سلیم - صاحب آنند ہم نقل این برداشتہ (محمد قلی سلیم سے) ؎ ز بیشتر تراود خواہ چند انست * کہ خون من ز کجا در حساب می آید * ہم او فرماید کہ حاصل آنکہ از بسیاری داد خواہان نوبت انتقام من نخواہد رسید خیال ما

خصوصیت این با ساب نیست لفظ از کجا مرادف چگونہ باشد کہ بترکیب خاص با جملہ مثبت آمدہ افادۂ معنی منفی کند - مثلا گوئید " این امر چگونہ شود " یعنی از من نشود ہمچنین " از کجا در امکان ماست کہ این کار کنیم " یعنی در امکان ما نیست کہ سر انجام این کار دہیم (اردو) یہ کیونکر ہو سکتا ہے " یعنی نہیں ہو سکتا - اس کا مصدر (کیونکر ہو سکنا)

از کرامات شیخ ما چہ عجب * گربہ شاشید و گفت باران است (مثل) صاحب خزینہ و امثال

فارسی ذکر این کرده از معنی و محلّ استعمال ساکت اند مؤلّف عرض کند که فارسیان این شعر را بطور مثل بجائی زنند که چون مکّاری خود را بصورت بزرگی پیش کند ولاف بزرگی و کرامات خود زند (اردو) جب کوئی اٹھائی گیرا اپنے آپ کو پیر طریقت بنا کر دھوکہ بازی کرتا ہے تو وہ لوگ جن کو اس کے کچّے چِٹّھے سے آگہی ہے اوسکی ہر ایک مذموم حرکت پر بطور استہزا یہ کہتے ہین کہ "یہ بھی آپ کے کرامات سے ہے" نیز ایسے ہی دھوکے باز کی نسبت جب وہ باتفاق اونگنے لگتا ہے تو کہتے ہین "پینک مین مراقبہ فرما رہے ہین"

(۱۵۰۸) **از کسی ایمن نشستن** (استعمال) مطمئن بودن از کسی چنانکه سعدی در گلستان فرماید (ع) هرگز ایمن ز مار ننشستم (اردو) کسی سے بیفکر بیٹھنا مطمئن رہنا۔

(۱۵۰۹) **از کسی برآوردن** (مصدر اصطلاحی) بحث این بر (از چیزی برآوردن) بتفصیل گذشت (اردو) دیکھو (از چیزی برآوردن)

از کسی برداشتن (مصدر اصطلاحی) بقول بحر و بهار و آنند و وارسته جور و ستم او برداشتن مؤلّف گوید که معنی لفظی این برداشت کردن از کسی که کنایه باشد از برداشت جور و ستم اگر برداشتن را بقول صاحب بحر عجم بمعنی جفا کشیدن گیریم این بمعنی حقیقی خود است (طالب کلیم ے) بردباری چیست جور از دشمنان برداشتن ٭ ورنه جان پرور دلست از دوستان برداشتن ٭ (اردو) کسی کا جور و ستم سہنا۔ برداشت کرنا۔

از کسی بریدن (مصدر اصطلاحی) بهار گوید که بمعنی جدا کردن و باز داشتن است چون طفل را از شیر مؤلّف گوید که (طفل را از شیر بریدن) در مصدر عام (از چیزی بریدن) داخل است و ما بحث مفصّل این بر (از چیزی بریدن) کرده ایم (اردو) دیکھو (از چیزی بریدن)۔

ازکسی جامه داشتن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر وبهار و وارسته یعنی مرید وخلیفهٔ او او بودن (شوکت ؎) طوطیم جامه حسن آینه ازمن دارد چه بال من خلعت سبزی بقد آینه است مؤلف گوید که پیران طریقت به خلیفه خود خلعت خلافت می دهند چنانکه پادشاهان به وزیر اعظم خود خلعت وزارت می بخشند پس (ازکسی جامه داشتن) خلافت یا جانشینی از پیر طریقت یا وزارت از پادشاه حاصل کردن کنایه توان گرفت - مریدی را درین مصدر داخل کردن و وزارت را نگذاشتن قابل غور است مخفی مباد که تعمیم جامه درین مصدر شامل باشد بر خلعت و خرقه و امثال آن - اگر گوییم که فلان ازکسی خرقه دارد - من وجه تخصیص باشد با خلافت و جانشینی پیر طریقت و همچنین از لفظ خلعت تخصیص وزارت شاهی و جامه عام است برای هردو (اردو) کسی پیر طریقت کا مرید یا خلیفه هونا - کسی پادشاه کا وزیر هونا -

ازکسی چیزی دیدن (مصدر اصطلاحی) بقول وارسته وبهار و بحر ظهور آن از پهلوی او دانستن (طالب آملی ؎) سپردم خویش را با مجرمانت پاس دارای غم ٭ گر از چشم رسد گردی بدامان از تو می بینم ٭ (اردو) کسی کی طرف سے خیال کرنا - مثلاً یه فائده جو هم کو پهونچا هے هم اسکو انهین کی طرف سے خیال کرتے هین سمجهتے هین ٭

ازکسی درحساب بودن (مصدر اصطلاحی) بقول بهار ازکسی فی الجمله اندیشه داشتن و احتیاط کردن مثلاً شخصی است که برای همه کس می دود و همه را بر چاق خود کرده است و چون به شخص دیگر که فقط متامل - دست می رسد اندک احتیاطی بکار می برد و مثل سائر نیز توان گفت که با وسیر کند - گویند "ازو درحساب است" و نیز گویند "ازو حساب می برد" فرماید که از اهل زبان بتحقیق پیوسته صاحبان انند نقل نگار بهار - (باقر کاشی ؎) برون ده از ان تار پیچ و تاب ٭ که زنار باشد ازو درحساب ٭

(صائب ؎) با صبح رو کشاده تر از آفتاب باش ؛ از ہر کہ دم شمرده زند در حساب باش ؛ صاحب بحر عجم (در حساب بودن) بمعنی ترسیدن وفہمیده سر کردن بجای خودش آورده و از صائب استناد کرده (اردو) اندیشہ کرنا - ڈرنا -

ازکسی درگذشتن (مصدر اصطلاحی)

معاف کردن خطای کسی - صاحب آنند بحوالہ فرہنگ فرنگ (ازمن درگذر) بمعنی گناه من بہ بخشش آورده امر است از ہمین مصدر بخیال ما این مرادف از تقصیر کسی گذشتن است کہ گذشت (اردو) دیکھو (از تقصیر کسی گذشتن)

(الف) ازکسی ذخیره داشتن (مصدر اصطلاحی)

بقول بحر و وارستہ شکوه او در دل گرفتن (ایما ؎) در کیش اہل ہمت فکر ذخیره کفر است ؛ از ہیچ کس نباشد فکر ذخیره ما را ؛ فرماید کہ ذخیره بمعنی شکوه مستعمل است مؤلف گوید کہ مقصودش از شکوه وشکایت باشد (شانی تکلو ؎) تن در دہم بہیچ ازین پس کہ نالہا ؛ یکیک ذخیره ہای دلم از زبان کشید ؛ بہار و آنند ہمین مصدر را - - -

(ب) ازکسی ذخیره در دل داشتن

قائم کرده اند و از ہمان کلام ایما کہ بالا مذکور شد سند آورده - مؤلف گوید کہ از سند مذکور (مصدر از کسی فکر ذخیره بودن) پیدا می شود - بخیال ما ضرورت این مصادر نبود بلکہ بر لفظ (ذخیره) کہ بجای خودش می آید صراحت این کافی بود کہ فارسیان آن را بمعنی شکوه وشکایت ہم استعمال کرده اند (اردو) دل مین کسی سے ناراض رہنا -

ازکسی رنگ داشتن (مصدر اصطلاحی)

بقول صاحب بحر عجم بہره وانتفاع ازکسی یافتن - بہار گوید کہ منفعت داشتن (سلیم ؎) زخون ما گرو تیغ رنگین ؛ سلیم از ما کسی رنگی ندارد ؛ خان آرزو در چراغ سندی دیگر از ابوطالب کلیم ہم آورده (؎) زعشق رنگ نداری بدوست رو منما ؛ سرشک گر بخست رنگ کہربا نگرفت ؛

مؤلف گوید که سند دوم متعلق است به (از چیزی رنگ داشتن) مخفی مباد که رنگ بقول برہان بمعنی نفع وفائده ہم آمده پس۔ این معنی حقیقی خود است (اردو) کسی چیز یا کسی شخص سے تمتع یا فائده حاصل کرنا۔

از کسی کسوت داشتن (مصدر اصطلاحی)

بقول صاحب بحر و وارسته مرادف از کسی جامه داشتن که گذشت و با صراحت خیال خود بعد آن تحقیق کرده ایم۔ بہار و آنند ذکر این کرده (محسن تاثیر ؎) گوئی از پیک نگه قاصد ما کسوت داشت * که بتقدیر شفرہا به ہمه دلی باز آمد * (اردو) دیکھو از کسی جامه داشتن۔

از کسی کشیدن (مصدر اصطلاحی)

بقول بحر و بہار و آنند و وارسته۔ جور و ستم او کشیدن۔ مؤلف گوید که از قبیل (از کسی برداشتن) است که گذشت ولیکن فرق در ہر دو اینست که درین مصدر جور و ستم را محذوف گیرند و در آن جور و ستم داخل معنی برداشتن است (بیانا ؎) کبا ہم کردی از آه بیابی * ولا چند از توی باید کشیدن * صاحب بحر این سند را از محسن تاثیر گفته (فرح الله شوشتری ؎) چشم تو چه داند که از و ما چه کشیدیم * از نشهٔ خود کی چه خبر داشته باشد * (اردو) دیکھو از کسی برداشتن۔

(۵۱۵)

از کسی گفتن کسی را (مصدر اصطلاحی)

یعنی از جانب کسی گفتن (گلستان سعدی ؎) از من بگوی حاجی مردم گزای را * کو پوستین خلق بآزار می درد * حاجی تو نیستی شتر است از برای آنکه * بیچاره خار می خورد و بار می برد * (اردو) کسی کی جانب سے کہنا۔

از کسی ماندن (مصدر اصطلاحی)

بقول بحر و بہار در پای کم آمدن۔ مؤلف گوید که مقصود شان جز این نباشد که در مرتبه کم بودن (وحید ؎) دل و دین در تماشایش دگر با من نمی ماند * بتاراک دستی گردم که از دشمن نمی ماند * یعنی دوستی

که از دشمن کم نباشد. مخفی مباد که (از فلان یا از چیزی یا
نماندن) که گذشت متعلق است از همین (اردو)
کسی سے کم نہ رہنا جیسے "زید جرأت مین بکر سے
کم نہین ہے"۔

از کسی منت داشتن (مصدر اصطلاحی)
بقول صاحب بحر عجم (۱) ممنون کسی بودن
ضد منت نہادن (حافظ شیراز ؎) بروی یار
نظر کن ز دیده منت دار ⁂ که کار دیده همه از
سر بصارت کرد ⁂ بخیال ما (۲) بمعنی ممنون کسی
کردن هم (ظهوری ؎) از تو و آتش منت روی
زمین دار دلمن ⁂ چرخ سنگین دل زندگر بزمین
ساز مرا ⁂ (اردو) (۱) کسی کا ممنون ہونا۔
جیسے "مین آپ کا ممنون ہوا" (۲) کسی کی
منت کسی پر رکھنا۔ جیسے "آپکے ملازم نے
مجھکو مدد دیکر آپکا ممنون کیا ہے"

از کسی منت شناختن (مصدر اصطلاحی)
ممنون آنکس شدن (سعدی ؎) منت
منه که خدمت سلطان همی کنی ⁂ منت شناس
از و که بخدمت بداشتت ⁂ (اردو) کسی کا
ممنون ہونا۔

(١١٥)

از کشش نام تو (استعمال) بقول صاحب مؤید و هفت یعنی از شوق نام تو حیف است
که سندی پیش نشد. مخفی مباد که شوق هم کشش دل است یعنی شوق بقول صاحب منتخب در عربی
زبان بمعنی میل کردن نفس بچیزی و آرزومند گردانیدن آمده پس این فی الحقیقت بمعنی حقیقی
است اگرچه محققین فرس کشش را بمعنی شوق نه نوشته اند (اردو) تیرے نام کے شوق سے۔

از کعبه چو بگذری (استعمال) بقول صاحب مؤید و آنند بمعنی اگر ورای آن تصور کنی صاحب
شمس فرماید که یعنی درین کعبه تصور کنی حیف است که سندی پیش نشد مؤلف گوید که صاحب
شمس در بیان معنی تسامح فرموده است یا غلطی کاتب پیش نیست بخیال ما باید که بمقام استعمال این

بصراحت مزید ہدیۂ ناظرین کنیم۔ مثلاً گویند کہ حقیقت حال ہمان بود کہ ما پیش تو عرضہ دادیم اگر از کعبہ بگذری (یعنی آنچہ ما گفتہ ایم آنرا باور نکنی و از راستی قدم بیرون می نہی) اختیار بدست تست" (اردو) اگر آپکا خیال اس کے خلاف ہو۔

(الف) **ازکف افتادن** (مصدر اصطلاحی) بقول بہار معروف مؤلف گوید کہ مرادف از دست رفتن چیزی باشد کہ گذشت و باید کہ این را ہم (ازکف فتادن چیزی) قائم کنیم و از ہمین مصدر عام است مصادر خاص ---------

(ب) **ازکف افتادن تیغ** یعنی در قبضۂ اختیار نبودن و بدست نبودن تیغ ظہوری ــہ) فتادہ زکف تیغ کین خواہیش ؛ زدہ برکمر راہ بیر اہیش ؛ و ہمچنین ---------

(ج) **ازکف افتادن دل** یعنی بقبضۂ اختیار نبودنش رحافظ ــہ) بر دبکار خود ای واعظ این چہ فریاد است ؛ مرا فتادہ دل ازکف ترا چہ افتادہ است ؛ (اردو) (الف) ہاتھ سے جاتا رہنا (دیکھو از چنگ جستن) (ب) تلوار ہاتھ سے گر جانا (ج) دل ہاتھ سے جاتا رہنا۔ جی ہاتھ سے جاتا رہنا (مشتاق ج ــہ) جی اگر اس سے لگایا رشک سے دل جل گیا ؛ دل اگر اسکو دیا جی ہاتھ سے جاتا رہا ؛

(۱۵۱۶) **ازکف افگندن چیزی** (استعمال) مترادف ازکف افتادن باشد (ظہوری ــہ) ازکف اجل فگندہ کلید در فراق ؛ این قفل بی کشادہ زدندانہ پرشد است ؛ (ولہ ــہ) تقویم کہنہ ازکف چو ظہوری فگندہ ایم ؛ این عقدہ ہای کار منجم ز انجم است ؛ (اردو) پھینک دینا ہاتھ سے ڈالدینا۔

(الف) **ازکف اندا ختن** (استعمال) بقول

بہار معروف مؤلف گوید کہ مرادف (ازکف
افگندن چیزی) کہ گذشت بخیال ما باید کہ
این را ہم ---------------

(ب) ازکف انداختن چیزی | قائم کنیم

(محمد اسحق شوکت ســه) گل و دولت زرنگش
می دہد بوی قباگشتن ؛ اگر رنگ حنا باشد زکف
انداختن دارد ؛ (اردو) دیکھو ازکف افگندن

(۱۵۱۳) ازکف بردن عنان | (مصدر اصطلاحی)
کنایہ باشد از بی اختیار کردن (ظہوری ســه)
اشکم زکف عنان بر دامی مدعی چہ کردی ؛ بریکدست
دوانم جولانی دعائی ؛ (اردو) بے اختیار کرنا

(۱) ازکف برون (بیرون) شدن | مصدر
اصطلاحی) بقول بہار ازکف برون شدن
معروف مؤلف گوید کہ باید کہ این را ...

(۲) ازکف برون شدن چیزی | قائم
کنیم کہ بمعنی از قبضہ اختیار رفتن از دست
رفتن چیزی است و بلحاظ سند پیش کردۂ بہار

(۳) ازکف برون شدن فرصت |
بمعنی از دست رفتن وقت و موقع (ملا طغرا ســه)
دریغا کہ فرصت برون شد زکف ؛ عمل نامدار
کف بتیر ملت ؛ (اردو) (۱) ہاتھ سے جانا
(۲) کسی چیز کا ہاتھ سے جانا ۔ (۳) وقت
ہاتھ سے جانا ۔

(۱) ازکف جستن | (مصدر اصطلاحی) بقول
بہار معروف مؤلف گوید کہ اگرچہ معنی لفظی این
از دست رفتن باشد ولیکن سندش متقاضی آنست
کہ این را ---------------

(۲) ازکف جستن نبض | قائم کنیم بمعنی
پیدا بودن نبض کنایہ از زندہ (ظہوری ســه) رجل
کز کف او نجستہ است نبض ؛ با این قبضہ جان
عدو کردہ قبض ؛ (اردو) (۱) ہاتھ سے جانا
(۲) نبض ہاتھ سے ظاہر ہونا ۔ زندہ ہونا ۔

ازکفچہ مار حلوا ستوان خورد | (مثل) صاحبان
خزینہ و امثال فارسی و احسن ذکر این کردہ اند

وازمعنی ومحلّ استعمال ساکت - مؤلّف
گوید که مقصود اینست که کفچۂ مار که مراد از سرِ مار
است اگرچه با کفچه مشابهت دارد ولیکن نمیشود
که ما ازو حلوا خوریم بلکه از کفچۂ مار زہر حاصل شود
فارسیان این مثل را برای اظہار مناسبت
وخصوصیت ہرکس و ہر چیزی زنند مثلاً از ظالم
امید رحم - وازممسک چشم کرم نتوان داشت
(اردو) دکن مین کہتے ہین ڈوئی کے پہن سے
من نہین ملتا ؛ مطلب یہ ہے کہ اگرچہ ڈوئی
کا سر سانپ کے پہن کے مشابہ ہے لیکن
اس سے وہ من نہین ملتا جو کہا جاتا ہے کہ
سانپ کے سر مین ہوتا ہے مطلب یہ ہے کہ
ہر انسان مین انسانیت نہین ہوتی - بخیل
بہی اگرچہ صورت اور شکل مین مثل سخی کے
ہے لیکن بخیل سے سخاوت نہین ہو سکتی -
ظالم سے رحم نہین ہو سکتا -
(۱) ازکف دادنِ چیزی (مصدر اصطلاحی)

بمعنی از دست دادن چیزی است چنانکه
(۲) ازکف دادنِ دامن | بمعنی از دست
گذاشتن دامن (صائب ؎) ہرکس که نداد
ازکف دامن فرصت ؛ از گم شدۂ ما چه خبر داشته
باشد ؛ (وله ؎) وقت زندی خوش که کام
از موسم گل برگرفت ؛ دامن سجّاده را داد از کف
وساغر گرفت ؛ وازہمین قبیل است (ازکف
دادن احتیاط) بمعنی بی احتیاط شدن وکار
به بی احتیاطی کردن (صائب ؎) چون شود
ہموار دشمن احتیاط ازکف مده ؛ کہربا در پردۂ
باشد آب زیر کاه را ؛ بہار (ازکف دادن) را
ذکر کرده به معروف قانع ونجیال ما ----
(۳) ازکف دادنِ عنان | کنایه باشد
از موقع از دست دادن به این تقسیم (۱) متعلق
است (ظہوری ؎) در بوسۂ رکاب عنان
چون دہم زکف ؛ رخش ترا که تارک خورشید بہم
است ؛ (اردو) (۱) دیکھو از دست دادن

چیزی (۲) دامن ہاتھ سے دینا - (۳) موقع ہاتھ سے دینا -

از کفِ دست مو بر آمدن (مصدر اصطلاحی) بقول بحر وجود گرفتن امر ممتنع الوقوع - فرماید کہ این محاورہ در مقام تعلیق محال بہ محال مستعمل (صائب ره) بزند چون خط مشکین تو نقشی بر آب ٭ مو بر آید ز کف دست اگر مانی را ٭ صاحب آنند ہم ذکر این کردہ (صائب ره) چگونہ دانہ ما سر برآورد از خاک ٭ ہنوز مو ز کف دست بر نیامدہ است ٭ (اردو) دکن مین کہتے ہین "ہتیلی مین بال پہوٹنا" - یعنی ناممکن بات وقوع مین آنا -

از کفر ابلیس مشہور تر است (مثل) صاحب خزینة الامثال ذکر این کردہ از معنی و محل استعمال ساکت و دیگر محققین امثال این را ترک کردہ اند مؤلف گوید کہ (۱) مقصود این است کہ شہرت نام بد - زود و بسیار می شود برخلاف نام نیک - و فارسیان چون بہ بینند کہ ظلم ظالمی بسیار شہرت گرفتہ است یا کسی بنام بد مشہور است این مثل را زنند (۲) اگر کفر را اضافت دہیم این مثل باشد برای کسی کہ در بدی شہرت دارد - بدین معنی کہ بدکاری یا بخل او از کفر ابلیس زیادہ مشہور است - (اردو) (۱) دکن مین کہتے ہین "ظالم کا نام ڈنکے کی چوٹ" یعنی ظلم کی شہرت بہت زیادہ اور جلد ہوتی ہے - برخلاف اس کے عادل کی شہرت دہیمی - نیز کہتے ہین "شہرت چاہے ننگا ناچے" حاصل یہ ہے کہ برائی کی شہرت بہت جلد ہوتی ہے برخلاف بہلائی کے (۲) جو شخص اپنے برے افعال مین زیادہ شہرت رکہتا ہے - اوسکی نسبت کہتے ہین کہ "شیطان سے زیادہ مشہور" بقول آصفیہ نہایت بدنام - رسواے خلق -

(۱) ازکف رفتن (مصدر اصطلاحی) بقول
بہار - معروف مؤلف گوید کہ ------
(۲) ازکف رفتنِ چیزی مرادف از دست
رفتن چیزی است کہ گذشت و ------
(۳) ازکف رفتنِ عنان متعلق از ہمین
مصدر عام باشد بمعنی از دست رفتن اختیار -
و موقع (ظہوری ؎) ناصح سمند پند چہ ہمین
می کنی ٭ بیجاست طعنہ چون رود از کف عنان
کس ٭ (ولہ ؎) اگر دم میزنی ناصح تو ہم پائی
روان ترکن ٭ ز کف رفتہ عنان پا در رکاب
شہسوار من ٭ (اردو) (۱) ہاتھ سے جانا (۲)
کسی چیز کا ہاتھ سے نکل جانا (۳) باگ ہاتھ سے
چھوٹنا - بقول آصفیہ اختیار نہ رہنا - موقع
جاتا رہنا -
(۱) ازکف رہا کردن (مصادر اصطلاحی) بقول

(۲) ازکف گذاشتن بہار - معروف مؤلف
گوید کہ مرادف (ازکف دادن چیزی) کہ گذشت
پس باید کہ در آخر این ہر دو مصادر ہم لفظ چیزی
زیادہ کنیم (شفیع اثر ؎) منعم از کف کی گذارد
ساغر شبگیر را ٭ بیشتر در طلب سیل آب باشد شیر را ٭
(اردو) دیکھو ازکف دادن چیزی -
ازکف ندادن دامن خود (مصدر اصطلاحی)
کنایہ باشد از باز نیامدن از دادخواہی و قائم بودن
بر دادخواہی کہ دادخواہان پیش حاکم دامن
خود را بطلب داد در دست خود گیرند و این جست
داد است (ظہوری ؎) نخواہم داد روز حشر
از کف دامن خود را ٭ ببینم تا بکف دامان گل
پیراہن خود را ٭ (اردو) دادخواہی میں ثابت قدم
رہنا - داد چاہنا - اس میں کہتے ہیں (پلو
پسار کرنا اور چاہنا)

ازکلک برآمدنِ نقش (مصدر اصطلاحی) بقول بہار و انند نوشتہ شدن نقش - مؤلف
گوید کہ نوشتہ شدن (خواجہ شیراز ؎) ہزار نقش برآید ز کلک صنع و یکی ٭ بدلپذیری نقش نگار ما نرسد

(اردو) لکھا جانا۔ کتابت کا وقوع مین آنا۔

ازکُلہ جستن (مصدر اصطلاحی) بقول بحر پرواز کردن و بدر زدن بہار ذکر این بہمین دو معنی کردہ و لیکن سلسلۂ ردیفش این را در کاف فارسی آوردہ۔ صاحب اشند ہمزبان خان بحر بکاف عربی (ملا طغرا۔ نثر) اگر منصور شکل وزد در تہدید کدۂ نفس می نشست و رپای دار ایمان ازکلہ اش می جست" (اردو) پرواز کرنا۔ اڑ جانا۔ بھاگ جانا۔

ازکمر او (اصطلاح) بقول بحر (۱) اسے از عبادت و طاعت او و (۲) از بی نیازی او۔ صاحب مؤید بحوالہ قنیہ ذکر معنی بالا فرماید کہ و (۳) معنی میانۂ او نیز آمدہ۔ صاحب ہفت ہمزبان مؤید مؤلف گوید کہ معنی سوم لفظی است و برای معنی اوّل و دوّم غیر از استعارہ قیاسی قائم نمیشود و برای آن تشبیہی نفہم نامی آید و بدون سند استعمال تسلیم نتوانیم کرد۔ معاصرین عجم ہم باخیال ما اتفاق دارند (اردو) (۱) اوسکی عبادت سے (۲) اوس کی بے نیازی سے (۳) اسکی کمر سے۔

ازکنار بام ریختن چیزی (مصدر اصطلاحی) از بلندی افتادن آن چیز۔ سند آن برا از طاق افتادن) از کلام میرزا معز فطرت گذشت (اردو) بلندی سے گرنا کسی چیز کا۔ (۱۵۱۵)

ازکنار فکر نہادن (استعمال) جدا کردن ازکنار فکر یعنی از خیال گذاشتن و در فکر نداشتن (انوری ؎) یکدم منہ ازکنار فکرت ؛ آن جور نہادو خوش لقا را ؛ (اردو) خیال سے نکالدینا۔ (۱۵۱۶)

(الف) ازکوزہ ہر چہ ہست ہمان میشود روان	(مثل) بہار ذکر الف و ب کردہ
(ب) ازکوزہ ہمان برون تراود کہ در وست	گوید کہ مصرع دوّم مشہور است

و (الف) از ناصر خسرو صاحبان امثال فارسی و محبوب الامثال و احسن و خزینہ ذکر (ب) کردہ از معنی و محل استعمال ساکت اند - صاحب انند ہم ذکر الف و ب کردہ فرماید کہ معنی مصرعین بمصداق کل انا یترشح بما فیہ - است و احتیاج شرح نیست مؤلف عرض کند کہ (ب) مثلی است کہ فارسیان بمعنی ہر چہ حقیقت است ظاہر می شود استعمالش کنند و این کنایہ باشد - ناصر خسرو ہمین مثل را بہ تبدیل الفاظ استعمال کردہ است کہ برالف مذکور (اردو) بقول صاحب محبوب الامثال "جو ہانڈی میں ہوگا رکابی میں آئیگا" جو دل میں ہو وہی نکلتا ہے" برتن میں جو ہوگا وہی نکلے گا" صاحب امثال ہندی نے فرمایا ہے "جو ہانڈی میں ہوگا سو ڈوئی میں نکل آئے گا" ان کل کہاوتوں کا مقصد یہ ہے کہ جو حقیقت ہے وہی ظاہر ہوگی -

از کوہ آمدن (مصدر اصطلاحی) بہار ذکر این کردہ از معنی ساکت و دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد (صائب ؎) بدریا میروم اے ناخدا از کوہ می آیم ؛ تو پنداری کہ من ای بیوفا از کوہ می آیم ؛ مؤلف گوید کہ بخیال ما کنایہ از بلندی آمدن باشد . و از دشت و بیابان آمدن ہم دیگر ہیچ (اردو) بلندی سے آنا - دشت بیابان سے آنا -

از کہان صاحب شمس گوید کہ بفتح الف و کاف و ہا معنی کاہل باشد و سند از بہرام زر تشت آوردہ (ع) بدی اندر جہان کار از کہانش ؛ دیگر کسی از محققین ذکر این نکرد مؤلف گوید کہ آسژ کہان و آژ کہن بہ زای فارسی در ممدودہ گذشت بہ ہمین معنی و در مقصورہ ہم بہ زای فارسی می آید و در سند ہم کتابت صحیح (از کہان) بہ زای فارسی است پس تسامح صاحب شمس

بیش نیست یا غلطی کاتب که این را به زلے عربی نوشت۔ بحث کامل بجای خودش کنیم۔
(اردو) دیکھو (از کہن)

از کیسهٔ خلیفه بخشش می کند (مثل) صاحبان خزینه و امثال فارسی ذکر این کرده از معنی و محل استعمال ساکت اند۔ مؤلف گوید که فارسیان این مثل را برای کسی زنند که به مال دیگران موقع صرف بیدریغ داشته باشد (اردو) حلوائی کی دوکان پر دادا جی کی فاتحہ۔ بقول صاحب آصفیہ یہ کہاوت ہے پرائے مال کو اپنا سمجھ کر صرف میں لانے یا غیر کا مال بیدریغ صرف کرنے کے موقع پر بولتے ہیں۔

از کیسه رفتن (مصدر اصطلاحی) بقول بحر و وارسته و بهار و انند ضائع شدن و گم گشتن گویند که بر شخص و غیر شخص اطلاق کنند (زلالی ؎) بی غم او عمر خطا میرود ⁂ روز و شب از کیسهٔ ما می رود ⁂ (صائب ؎) چه گل ز خوردهٔ من روی باغ رنگین است ⁂ بوا مدار که از کیسهٔ بهار رود ⁂ (وله ؎) به امید وعدهٔ شبها و میان زلف او ⁂ روزگاری شد که روز از کیسهٔ ما می رود ⁂ (وله ؎) دریاب فیض صحبت روحانیان که زود ⁂ چون بوی گل ز کیسهٔ گلزار میرود ⁂ (شفیع اثر ؎) نقد عمر خویش را صرف عزیزان کرده ایم ⁂ هر که از یاران رود از کیسهٔ ما رفته است ⁂ وارسته فرماید که مرادف (از گره رفتن) باشد که می آید حاصل اینست که از کیسه رفتن یا از گره رفتن بصورت اضافت به کسی کنایه باشد از نقصان شدن و ضائع شدن متاع کسی (اردو) گرہ سے جانا۔ بقول آصفیہ۔ جیب سے خرچ ہونا۔ ذاتی نقصان ہونا۔ (سالک ؎) ملامت سہے دل دینے پر اتنی ⁂ گرہ سے تیری ناصح کیا گیا ہے ⁂

ازگاست بقول صاحبان برہان و جامع وسراج و انند وہفت باکاف فارسی بر وزن بد ذات مردم بد دل و بد اندرون را گویند و ماخذ این ہیچ متحقق نشد و خان آرزو در سراج بر نقل برہان قانع - اسم جامد فارسی زبان باشد (اردو) بد باطن لوگ -

(۱) **ازگرد افتادن** (مصدر اصطلاحی) بقول بحر بی رونق شدن (ظفرا ؎) دستگاه سینه ریشان نیست غیر از ناله ❊ بی فغان ازگرد می افتد دکان آسیا ❊ مؤلف گوید که صاحب بحر عجم این مصدر اصطلاحی را بوثیقه ہمین یک سند پیدا فرموده است و دیگری از محققین ذکر این نکرد - سند متقاضی آنست که این را ------------------------

(۲) **ازگرد افتادن دکان** قائم کنیم - زیرا که گرد علامت آمد و شد بسیار است که دکان را مایه رونق است و (ازگرد افتادن) را بطور عام بمعنی بی رونق شدن نتوانیم قبول کردن تا استعمال آن بطور عام بنظر نیاید و برای بازار و مماثل آن ہم استعمال این جا دارد و من وجه ہمین قدر تعمیم کافی است (اردو) (۱) بے رونق ہونا - (۲) دکان یا بازار کا بے رونق ہونا

ازگرد راه رسیدن (مصدر اصطلاحی)
بقول صاحب بحر از سفر رسیدن - بہار گوید که استعاره (؟)
کنایه باشد (استاد ؎) رسید یار من از گرد راه
می خواہم ❊ کمر کشاید و خنجر بمن حواله کند ❊ (صائب
؎) تا گرد باد ه بگردون نمی رسد ❊ از گرد راه
قاصد مجنون نمی رسد ❊ (محمد سعید اشرف ؎)

میرسد حسن تو ازگرد ره امروز مگر ❊ کز خط تازه
او باز غبار آمده پیش ❊ (اردو) سفر سے آنا -
(الف) **ازگرد شانه کرد** (مصدر
(ب) **ازگرد عالم شانه کرد** اصطلاحی)
(ج) **ازگرد قدم شانه کردن** صاحب
شمس ذکر (الف) کرده گوید که بمعنی موجود کردن

و آفرید و ظاهر کرد - صاحبان بحر و ضمیمهٔ برهان
ذکر (ب) بهمین معنی کرده اند و صاحب بحر عجم
بر (ج) فرماید که بمعنی موجود کردن و آفریدن و
موجود شدن و ظاهر شدن - صاحب مؤید بحواله
اداة ذکر ماضی مطلق (ج) کرده فرماید که اَی
موجود کرد و موجود شد و آفرید و ظاهر شد و کرد
صاحب هفت قلزم همزبان مؤید - مؤلف عرض کند
که بخیال ما صاحب شمس تسامح کرد که (در الف)
لفظ عدم را ترک نمود و از صاحب بحر هم تسامح
واقع شد که در (ب) عدم را عالم نوشت و دلیل
ما نیست که خود او بر (ج) که مصدر (ب)
باشد لفظ عدم آورده است مخفی مبادکه (عدم شانه
کردن) بقول بهار بمعنی حقیقی مرادف شانه
زدن یعنی پیراستن است و بقول صاحب
بحر در محاورهٔ فرس بمعنی اعراض کردن پس
ازگرد عدم پیراستن و اعراض کردن - دور
کردن عدم مراد باشد و کنایةً (بوجود آوردن و
آفریدن) و معنی لازم قابل غور که الفاظ (ج) متقاضی
آن نیست ضعیف است که سندی پیش نشد (اردو (ج))
پیدا کرنا - ظاهر کرنا (ماضی مطلق) یعنی پیدا هوا - ظاهر هوا

ازگره او چه می رود (مثل) صاحبان خزینه و امثال فارسی و احسن ذکر این کرده از معنی و محل استعمال ساکت اند مؤلف گوید که (ازگره رفتن) مرادف (ازکیسه رفتن) است که گذشت بخیال ما این (مثل) نباشد بلکه مقوله ایست که فارسیان چون کسی را به تعمیل حکم حاکم نسبت عطای چیزی قاصر بینید این مقوله را استعمال کنند یعنی حقیقتش مراد آن باشد از کیسهٔ خودش صرف نمی شود پس چرا در تعمیل حکم تامل می کند و نیز این را استعمال کنند بمعنی (نقصان او چه می شود) به محلی که چون کاری کنند و شخصی بی نقصان خود مزاحمت رساند - صاحب ناصری بر (ازگره رفتن) از امیر خسرو سندی آورده است که متعلق به همین مقوله باشد (امیر خسرو ۵) او میرود به ناز و گره می زند بر زلف

مردن مراست از گرہ او چہ می رود؛ (اردو) دکن مین کہتے ہین اُس کا کیا خرچ ہوتا ہے"
اُس کا کیا بگڑتا ہے" اُس کا کیا جاتا ہے" یعنی جب مالک نے کسی چیز کے دینے یا کسی کام کے
کرنے کا حکم دیا ہے تو پھر وہ کیون نہین کرتا اور خواہ نخواہ کیون تامّل کرتا ہے یا اس موقع پر
اس کا استعمال کرتے ہین جب کہ کوئی شخص کسی ایسے کام مین تامّل کرے جس مین اس کا کوئی
نقصان نہین ہے - محاورۂ اردو مین کہتے ہین "اُسکی گرہ سے کیا جاتا ہے" دیکھو
(از کیسہ رفتن) جس پر کلام سالک سے اسکی سند ہے -

از گرہ رفتن (مصدر اصطلاحی) بقول بحر و برہان
و جامع و ہفت نابود و تلف شدن زر نقد و غیرہ صاحب ناصری
فرماید کہ تلف شدن چیزی از زر و غیرہ کہ در پارچہ بستہ باشد بہار
گوید کہ بمعنی از کیسہ رفتن و این ترجمۂ محاورۂ ہندیست اصائب
ع) خون می چکد ز غنچۂ منقار بلبلان؛ زین نقد
تازہ کز گرہ روزگار رفت؛ صاحبان رشیدی
و شمس ہمزبان ناصری - خان آرزو در سراج
گوید کہ تحقیق آنست کہ این مثل است و آنرا در
محلّی گویند کہ چون کاری کنند و شخصی بی نقصان
خود مزاحمت رساند گویند" از گرہ او چہ می رود"
و معنی زر نقد و غیرہ سا در آن دخلی نیست و از بعضی
اہل تحقیق شنیدہ شد کہ این ترجمۂ مثل ہندیست
و صحیح در فارسی " از کیسہ چہ می رود" (الخ) رفتہ و
این را مرادف (از کیسہ رفتن) آوردہ مؤلّف
گوید کہ آنچہ محققین اوّل الذکر بیان کردہ اند درست
است و آراستہ ہم درست گوید کہ این مرادف
از کیسہ رفتن باشد کہ گذشت - بخیال ما معنی بیان
کردۂ صاحبان ناصری و شمس و رشیدی حقیقی
است کہ وجود لفظ گرہ درین مصدر متقاضی اینست
و مقصود از نقصان باشد آنچہ خان آرزو این را
مثلی گوید بعید از غور و تحقیق است ما بر مقولہ
(از گرہ او چہ می رود) بیان کردہ ایم کہ فارسیان آنرا

ازین مصدر پیدا کرده اند و ساخته اند نه اینکه این مصدر را مقوله یا مثلی گوییم و محل استعمال این بیان فرمودهٔ خان آرزو هیچ تعلق ازین مصدر ندارد بلکه آن محل استعمال مقولهٔ مذکور است که گذشت و آنچه خان آرزو فرماید که "زر نقد و غیره را درین محل حقیقی این مصدر یعنی زر نقد و غیره را درین محل کلی است و برای غیر زر نقد جهت نقصان مطلق - استعمال این کردن مجاز باشد مخفی مباد که (از کیسه رفتن) و (از گره رفتن) هر دو مصادر اصطلاحی فارسی است و با تخصیص اول را بحسب سماعت نیست هم بخیال ما درست نیست که بمعنای خان آرزو تسلیم نمی کنیم (اردو) دیکھو از کیسه رفتن -

از گریبان سر بر آوردن (مصدر اصطلاحی) بقول بحر عجم جلوه گر شدن - دیگر کسی از محققین ذکر این نکرد و سندی پیش نه شد - معاصرین عجم تصدیق این می کنند (اردو) جلوه گر ہونا -

از گریهٔ ماتم گل سوری نروید (مثل) صاحبان خزینه و امثال فارسی و آصف ذکر این کرده از معنی و محل استعمال ساکت مؤلف گوید که مقصود اینست که گل سوری یعنی گل سرخ از آب شیرین نشو و نما یابد و آب شور یا تلخ با درخت گل سرخ نمی سازد و (گریهٔ ماتم) درینجا استعاره باشد از آب تلخ یا شور - فارسیان این مثل را بجائی استعمال کنند که مناسبت چیزی ملحوظ نباشد گویند که آب گریه در خور آن نیست که از و آبیاری درخت شود و اگر بالفرض از و کار گیرند گل سوری را نروید که تلخی اشک با درخت گل نسازد - (اردو) دکن مین جب کاشتکاری کے لیئے پانی کافی مقدار مین نہین ہوتا تو کہتے ہین که "کیا موت سے کتوه چلائیگا" مقصد یہ ہے که کاشتکاری کے لیئے جن ذریعے سے پانی کا استعمال ہوتا ہے انہین سے کام چل سکتا ہے یہ نہین ہوسکتا که پیشاب سے بہر و سر پر تخم بو دین -

ازگلاب شکر (استعمال) بقول صاحب مؤید بحوالہ شرح المخزن شرابی کہ ازگل سازند دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد مؤلف گوید کہ در بعضی نسخ مؤید این لغت متروک است بخیال ما این کنایہ باشد یعنی چیزی کہ ازگلاب وشکر سازند۔ کنایہ گرفتہ اند از شراب گل۔ حیف است کہ سندی پیش نشد۔ (اردو) گلاب کے پھولون کی شراب۔

ازگل آن (استعمال) بقول صاحب مؤید دانند با کاف فارسی ای از طینت وخلقت آن۔ صاحب شمس گوید یعنی از خلق آن مؤلف گوید کہ بکسر کاف فارسی باشد کہ فارسیان گل را بمعنی طینت وخلقت گرفتہ اند وبقول برہان خاک بآب آمیختہ پس این استعمال بہ معنی حقیقی است (اردو) اوس کی طینت سے۔

ازگل او برخوردن (مصدر اصطلاحی) بقول بحر۔ بضم کاف فارسی وکسر لام از خلق ودولت او بہرہ مند گردیدن۔ صاحب مؤید وشمس از مشتقات این (ازگل او برخورند) را ذکر کردہ بمعنی از شفاعت وخلق ودولت او بہرہ مند شوند۔ مخفی مباد کہ گل بقول برہان بطریق کنایہ افادۂ معنی دولت ہم کند۔ چنانکہ گویند ازگل شما اینہا را می شنوم۔ یعنی بدولت شما (الخ) (اردو) اخلاق اور دولت سے متمتع ہونا بہرہ یاب ہونا۔

ازگل او برخورید (مقولہ) بقول صاحب بحر وضمیمہ برہان وہفت یعنی از خلق ودولت او بہرہ مند گردید مؤلف گوید کہ این مقولہ متعلق است از مصدر گذشتہ۔ یعنی صیغۂ جمع امر حاضر است ازان۔ (اردو) اوسکے اخلاق اور دولت سے تمتع حاصل کرو۔

(الف) ازگل باغش (استعمال) بقول صاحب شمس بمعنی نعیم جنات وصاحب انند۔ ۔ ۔ ۔

(ب) ازگلِ باغش برخورند | بمعنی از شفاعت وخلق و دولت او بہرہ مند شوند - آوردہ مؤلف گوید کہ این ہم متعلق است از مصدر (ازگل او برخوردن) کہ گذشت - لفظ باغ درین زائد است و این استعارہ باشد کہ (گل باغ) را بمعنی شفاعت وخُلق و دولت گرفتہ اند - بجای لفظ (باغ) بمناسبت گلست و آنچہ صاحب شمس (الف) را بمعنی نعیم جنات آوردہ قابل غور - زیراکہ بلحاظ معنی (ب) الف بمعنی از شفاعت و ازخلق و از دولت باشد و بس (اردو) (الف) اس کے باغ کے پھول سے (ب) اسکی شفاعت اور اخلاق اور دولت سے تمتع حاصل کریں

ازگلِ تو اینہا می شنوم | (مقولہ) بقول بہار و آنند یعنی از دولت تو مؤلف گوید کہ گل بقول برہان بمعنی دولت آمدہ پس معنی مقولہ اینست کہ بہمین تیغ و بدولت تو و بذات تو مرا این امر حاصل شد (اردو) تیری بدولت مجھکو یہ بات حاصل ہوئی۔

(۱) ازگلو کشیدن | (مصدر اصطلاحی) بقول بحر و بہار و وارستہ مرادف (ازحلق کشیدن) کہ گذشت (مخلص کاشی ؎) اگر از سینہ بی یادش برآید ؛ نفس را ازگلو باید کشیدن ؛؛ صاحب آنند گوید کہ این نوعی از تعزیر است مؤلف گوید کہ (زبان از کام کشیدن) تعزیری است کہ بجای خودش می آید کہ سلاطین سلف - زبان دراز را می کردند یعنی زبانش از حلق کشیدہ از قفا بر می آوردند مخلص کاشی ہمین تعزیر را برای نفس آوردہ است و برحاشیۂ وارستہ سندی از کلام رضی) برای (ازحلق کشیدن) ہم آوردہ (وہو ہذا ؎) درد دل ہر کہ می کند اظہار ؛ باید چون فغان زحلق کشیدہ ؛؛ ما ہمین سند را ذیل (ازحلق کشیدن) نوشتہ ایم کہ گذشت و در آنجا تسامح کردہ ایم یعنی ازین سند رضی مصدر (ازحلق کشیدن درد دل) پیدا میشود بمعنی دور کردن درد

دل و برآوردنش از حلق بشکل تعزیر و همچنین از سند مخلص کاشی که بالا مذکور شد مصدر اصطلاحی۔

ازگلو کشیدن نفس بمعنی ازگلو بشکل تعزیر بیرون آوردن نفس را پیدا می شود (اردو) (۲) ازگلو کشیدن (۱) دیکھو از حلق کشیدن (۲) دم بند کرنا۔ مار ڈالنا۔ یہ اسی قسم کی سزا ہے جیسے (زبان کھینچنا)۔

ازگلها چه گل (استعمال) بقول صاحب انند بحواله فرہنگ فرنگ یعنی ازکدام اصل و خاندانی فرماید که این محاوره اہل زبان است مؤلف عرض کند که دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد بخیال ما خبر این نیست که درینجا گل استعاره باشد از خانواده (اردو) کس خاندان سے ہے۔

ازگور نقش خار برست (مقوله) بقول صاحب مؤید بحواله مؤید الفضلا یعنی تن مرده را زنده گردانید۔ در نسخه دیگرش که قلمی است (ازگو نفس خار بر رست) نوشته و بمعنی (تن مردم زار و نزار گشت) آورده حیف است که سند استعمال پیش نشد۔ تحریر نسخه مطبوعه فی الجمله معنی دارد که کنایه (تن مرده زنده شد) ازان پیدا کنیم و (ازگو نفس خار بر رست) چیزی نیست و معنی آخر الذکر ازان پیدا نشود و این بر زبان معاصرین متروک است و بدون وجود سند نتوانیم تسلیم کرد که بر زبان متقدمین یا متاخرین هم باشد بخیال ما اصل این (ازنقش گور خار رستن) است که بجایش می آید حیف است که بحکم اتفاق محققین در لفظ و معنی تصرف شده است۔ (اردو) مرده کو زنده کیا۔ اگرچہ ہم نے فارسی معنوں کے لحاظ سے ترجمہ کردیا ہے لیکن ہماری رائے میں اس کا صحیح مصدر۔ دیکھو (ازنقش گور خار رستن)

ازگوشه باسیکه پریدهم پریدهم (مثل) صاحبان امثال فارسی و خزینه و احسن ذکر این کرده از معنی و محل استعمال ساکت اند مؤلف گوید که فارسیان این مثل را بموقع استقلال طبیعت

زنند یعنی چون از کسی قطع تعلّق کنند نباید که باز روبسوی او کنند (اردو) دکن مین کہتے ہین ’’جس کو چھوڑے پھر منھ نہ موڑے‘‘ یعنی جس شخص سے قطع تعلّق کیا پھر اوسکی جانب منھ نہ کرنا چاہیے

ازگوشۂ دل نہادن (مصدر اصطلاحی) بقول ﮧ) برگوش نہادہ سر زلف ؛ ازگوشۂ دل
بحر و بہار رواشد از دل فراموش کردن مؤلّف نہادہ مارا ؛ فرماید که درین بیت التفات است
گوید که از دل بیرون کردن خیال که امر اختیاری از خطاب بغیبت (اردو) فراموش کرنا - دل
است - برخلاف فراموش کردن (الوری سے خیال نکالدینا -

(۱۵۱۸) **ازلب آری بلی راندن** (مصدر اصطلاحی) دفع الوقتی ولیت ولعل کردن باشد (آرے بلے) در محدودہ گذشت (ظہوری ﮧ) غیر آری و بلی راندہ ظہوری از لب ؛ نیست در کام زبان جای چرا و چون را ؛ (اردو) آرے بلے کرنا - (دیکھو آرے بلے)

(الف) ازلباس عریان (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب شمس (الف) بمعنی
(ب) ازلباس نفس - عریان از زینت بیرون آمدہ و (ب) بقول صاحب
(ج) ازلباس نفس - عریان شدن مؤیّد - ای از اوصاف ذمیمه مجرّد شدہ و از خودی خود بیرون آمدہ و (ج) بقول صاحب بحر و ضمیمۂ برہان (۱) از اوصاف ذمیمه مجرّد شدن و (۲) از خودی بیرون آمدن - مؤلّف گوید که (ب) و (ج) کنایه باشد و برای الف وجه کنایه نیست تا آنکه مجرّد لباس را استعارہ از زینت گیم سندی درکار است (اردو) (الف) زینت سے معرّا (ب) برائیون سے پاک (ج) (۱) برائیون سے پاک ہونا - (۲) بیخود ہونا -

(۱۵۱۹) **ازلب بدر چیدن حرف** (مصدر اصطلاحی) کنایه باشد از حرف زدن (ظہوری ﮧ)

لبم مہر است و چشمم تر۔ خدا روزی کند روزی ؛ کہ بنشینم نگہ در چشم و حرف از لب بدر چینم ؛
(اردو) بات کرنا۔

(۱۵۲۰) **ازلب برآوردنِ چیزی** (مصدر اصطلاحی) کنایہ باشد از ترک کردن از زبان نیاوردن چیزے برزبان (ظہوری ھ) سالک نشود تا سبک از بارگرانش ؛ ازلب خبر منزل و فرسنگ برآورد ؛ (اردو) زبان پر نہ لانا۔

ازلب برون آمدنِ آواز (استعمال) بقول بہار۔ حدیث و مانند آن در (آواز) داخل باشد مؤلف عرض کند (۱) از زبان و دہن برآمدن آواز و نالہ و فغان و امثال آن و (۲) بخصوصیت حدیث۔ مجرد سخن (ملا نظیری نیشاپوری سلہ) ازلب برون نیاید آواز عشق بازان ؛ پرواز مرغ بسمل جز زیر پر نباشد ؛ (رضا ھ) می تند گرد دہانش ہمچو خط عنبرین ؛ ہر صدا کز لب جانان ہمی آید برون ؛ (اردو) (۱) آواز یا نالہ یا فغان وغیرہ منہ سے نکلنا۔ (۲) بات منہ یا زبان سے نکلنا۔

(۱۵۲۱) **ازلب حرفِ کسی برزمین نہادن** (مصدر اصطلاحی) کنایہ باشد از ترک کردن تذکرۂ کسی (ظہوری ھ) خوشا زندی کہ کاوش از شراب کام بردارد ؛ نہد حرف ہم ازلب بزمین و جام بردارد ؛ (اردو) کسی کا ذکر ترک کرنا۔

(۱۵۲۲) **ازلب سرزدنِ دشنام** (مصدر اصطلاحی) بمعنی از دہن کسی برآمدن دشنام (ظہوری ھ) پیش کہ می کنیم شکایت کہ سرزدہ ؛ دشنامی ازلب تو بجیب دعای ما ؛ (اردو) گالی منہ سے نکلنا۔

(الف) **ازلب کشادن** (مصدر اصطلاحی) بقول بہار۔ مرادف ازلب واکردن۔ از معنی ہر دو ساکت۔ صاحب آنند نقل نگارش و مہر دو از سعدی سند آوردہ اند (ھ) از غنچۂ لب کشا با مردہ دلان حرفی ؛ یک رہ بدم احیا کن

اعجاز مسیحا را ؛ مؤلف گوید که سند متقاضی آنست
که مصدر ---------------

(ب) ازلب کشادن حرف | قائم کنیم
بمعنی سخن کردن و مجرد (ازلب کشادن بخیال ما
چیزی نیست (اردو) (الف) و (ب) بات کرنا۔

ازلب مہر برداشتن (مصدر اصطلاحی) (۱۵۲۳)
کنایه باشد از آغاز گفتگو کردن و زبان کشادن
(ظهوری ؎) قاصد از لب مهر گو بردار و لی
دہشت بگو ؛ گوش او را چشمها بر راه پیغام من است
(اردو) مہر سکوت توڑنا۔ گفتگو شروع کرنا۔

(الف) ازلب واکردن (مصدر اصطلاحی)
بقول بهار و انند مرادف (ازلب کشادن)
و ہر دو محققین بر ہر دو مصدر از معنی ساکت اند
مؤلف گوید که ما بر (ازلب کشادن) ذکر کرده ایم
که آن چیزی نیست و از سندی که در انجا مذکور
شد مصدر (ازلب کشادن حرف) بمعنی سخن
گفتن و گفتگو کردن باشد۔ پس در اینجا ہم خیال
ما این است که اگر مصدر ---------------

(ب) ازلب واکردن حرف | قائم کنیم
توانیم گفت که بمعنی مذکور مرادف (ازلب کشادن
حرف) است ولیکن ہر دو محققین سندی که برای
(الف) از کلام بیدل آورده اند معنی تازه پیدا
می کند (و هو هذا ؎) نوای عندلیبان نکہت
گل شد درین گلشن ؛ نگر مینا به قلقل واکند حرف
ازلب جوئی ؛ بخیال ما ازین سند مصدر اصطلاحی
(۱۵۲۴) (ازلب کسی واکردن حرف) بمعنی از زبان دیگرے گفتن پیدا میشود
یعنی سخن کردن ازلب و لہجۂ دیگری۔ فتأمل
(اردو) (ب) دیکھو ازلب کشادن حرف۔
(بلحاظ معنی آخر) کسی دوسرے کے لب و لہجہ میں گفتگو کرنا۔

ازلب واکشیدن سخن (مصدر اصطلاحی)
بہار ذکر این کرده گوید که بجای لفظ (سخن) حرف
و امثال آن توان آورد و از معنی ساکت و سندی
از کلام صائب پیش می کند (؎) یک جهان
غمّاز را در پشت در جا میدہی ؛ از لب منصور

و بمعنی سخن و آهستگی . مؤلف گوید که از این مثل
مصدر (از لب کسی واکشیدن سخن) پیدا میشود بمعنی
سخنی گفتن که از لب دیگری برآمده است یعنی نقل کردن
سخن دیگری (اردو) کسی اوسکی بات نقل کرنا

از لری بر آمدن | بقول بہار بضمّ لام از روستائیت بر آمدن صاحب اننَد ہم ذکر این کرده (محمد سعید اشرف ﮦ) زاہدان کوه بقصد دلبری آمد بیرون ؛ داخل شہر شد و از لری آمد بیرون ؛ مؤلف گوید که (لُر) بالضمّ بقول برہان طائفه باشد از صحرا نشینان و بقول و آرسته قومی بود از ذرّیات شیاطین و بمعنی احمق و روستائی (الخ) پس بخیال ما (لری) بزیادت یای مصدری در آخر بمعنی احمقی باشد یا شیطنت (اردو) احمقی سے باز آنا شیطنت سے باز آنا ۔

از لقلق سگ ۔ دریا مردار نمیشود | (مثل) صاحبان خزینه و امثال فارسی ذکر این کرده از معنی و محلّ استعمال ساکت اند مؤلف گوید که فارسیان این مثل را بجائی زنند که مقصود شان از بیان بردباری عالیشانی باشد و بخیال ما این باعتبار مقصد مماثل (ابر را بانگ سگ ضرر نه کند) باشد که گذشت (اردو) دیکھو ابر را بانگ سگ ضرر نکند ۔

ازم | بقول برہان و سراج و جہانگیری و جامع و ہفت بفتح اوّل و سکون ثانی و میم بمعنی (۱) فرزند باشد ۔ صاحب ناصری بحواله جہانگیری ذکر این کرده گوید که او شاہدی ندارد و خود تصدیق این نمی کند و صاحب مؤید این را بذیل لغات ترکی آورده گوید که بفتحتین است بمعنی فرزند و صاحب غیاث بحواله لطائف فرماید که (۲) بفتحتین در ترکی انگور را گویند ۔ صاحب لغات ترکی (اوزم) بمعنی انگور نوشته عجبی نیست که فارسیان واو علامت ضمّه را که در رسم الخط

ترکی بکتابت قائم می شود حذف کردہ (ازم) بضمتین استعمال کردہ باشند و ہم صراحت فرماید کہ بفتحتین بمعنی فرزند است پس بخیال ما محققین فرس از غور کار نگرفتند کہ این را لغت فارسی دانستند (اردو) (۱) فرزند۔ بقول آصفیہ (فارسی) اسم مذکر۔ پوت۔ بیٹا۔ لڑکا۔ (نسیم ۵) خالق نے دیئے تھے چار فرزند؛ دانا عاقل ذکی خردمند؛ (۲) انگور۔ بقول امیر (فارسی) مذکر۔ عنب۔ ایک مشہور میوہ۔ خشک ہو جانے کے بعد منقے ہو جاتا ہے۔

ازما | بقول صاحب ضمیمۂ برہان مخفف آزما کہ امتحان کنندہ باشد دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد مؤلف گوید کہ (آزمودن) در ممدودہ گذشت بمعنی آزمایش نمودن۔ و (ازمودن) بہ مقصورہ نیامدہ۔ اگر این را نتیجۂ لب و لہجۂ مقامی خیال کنیم (ازما) امر است از (ازمودن) بمعنی بیازما و امر تا آنکہ با اسمی مرکب نشود افادہ معنی اسم فاعل ترکیبی نمی کند (کار آزما) البتہ اسم فاعل ترکیبی است ولیکن نمی شود کہ (ازما) را بمعنی آزمایش کنندہ گیریم حیف است کہ سندی پیش نشد و بہ تحقیق ما (ازما) بمعنی بیازما است و بس (اردو) آزمانا بقول امیر بمعنی امتحان کرنا (الخ) اس کا امر بھی اردو میں آزما ہے۔

ازما حرکت از تو برکت | (مثل) صاحب محبوب الامثال ذکر این کردہ از معنی و محل استعمال ساکت مؤلف گوید کہ (از تو حرکت و از ما برکت) بجای خودش گذشت آن۔ ارشاد۔ او تعالی شانہ است بسوی انسان و این مقولۂ انسان است ببارگاہ او تعالی شانہ مقصود ہر دو یکی است محققین امثال مثل ما بعد الذکر را بیان کردہ اند و ما از معاصرین عجم ہم آن را شنیدہ ایم۔ ذکر این بجز صاحب محبوب الامثال دیگر کسی نکرد (اردو) دیکھو از تو حرکت از ما برکت۔ صاحب

محبوب نے اس مثل کے مقابلہ مین ایک اردو کہاوت لکھی ہے یعنی " بے روئے بچے کو دودھ نہین ملتا" ہماری راے مین اس فارسی مثل کا ترجمہ وہی بہتر ہے جس کا ذکر ہم نے مثل گذشتہ پر کیا ہے۔

از ماست کہ بر ماست (مثل) صاحبان خزینہ و امثال فارسی و احسن و محبوب واننند و بہار عجم ذکر این کردہ اند۔ بہار گوید کہ این مثلیست مشہور در محلیکہ از کسی حرکتی ناخوش صادر شود چنانکہ تدارک آن نتواند کرد۔ منیر نند صاحب آنند نقل نگارش مؤلف گوید کہ ہمچنین باشد بلکہ فارسیان این مثل را بجای زنند کہ از فکر و تدبیر خود نتیجۂ بد پیدا شود (اردو) بقول صاحب محبوب الامثال " اپنے کئے کی سزا بھگتو" صاحب محاورات ہند نے لکھا ہے کہ (از ماست آنچہ بر ماست) اردو مین بھی مستعمل ہے یعنی اپنے اوپر جو گذرتا ہے اپنے کردار کا نتیجہ ہے دکن مین کہتے ہین " اپنے ہاتھوں مول لی ہوئی بلا ہے" امیر نے اس فارسی مثل کو لکھا ہے فرماتے ہین کہ اردو مین مستعمل ہے یعنی ہمارے اوپر جو مصیبت ہو وہ ہمارے ہی ہاتھوں ہے۔ نیز کبھی یہ پچتانیکی جگہ کہتے ہین

از ما کشیدن از شما بخشیدن (مثل) صاحبان خزینہ و امثال ذکر این کردہ از معنی و محل استعمال ساکت اند مؤلف گوید کہ حاجتمندان این مثل را پیش کریمان زنند (اردو) دکن مین کہتے ہین " داتا دے نقیرے داتا کی دین سائین کی چین" یعنی تم دیتے جاؤ ہم لیتے جائین تمہارا کام دینے کا اور ہمارا کام لینے کا

از مردی تا نامردی یک قدم است (مثل) صاحبان امثال فارسی و احسن ذکر این کردہ از معنی و محل استعمال ساکت اند مؤلف گوید کہ ہمین مثل را بشکل مصرعی شنیدہ ایم وہو ہذا (مع) نامردی و مردی قدمی فاصلہ دارد۔ فارسیان این را برای کسی زنند کہ در کارے

کامیاب شود مراد این است کہ مردی و نامردی چیزی نیست یک قدم پیش - نامرد را مرد کند وبس (اردو) دکن مین کہتے ہین ”جس کا قدم بڑھا وہی جھنڈے پر چڑھا“ یعنی جو سبقت لے گیا وہی مشہور ہوا - نیز کہتے ہین ”جو سب سے آگے وہی مرد میدان“ نیز ہندی مین یہ کہاوت مشہور ہے ”پگ آگے پت رہے - پگ پاچھے پت جاے“

ازمسمار دوختن | (مصدر اصطلاحی) بقول بحر وبہار روا ستند بکمال احتیاط نگاہداشتن و سخت بستن مؤلف گوید کہ باید کہ لفظ (چیزی) برآخر این زیادہ کنیم و مقصود محققین (از سخت بستن) چیزی را از میخ ہای آہنی مستحکم کردن باشد تا فرو نریزد (محمد سعید اشرف سے) تا گرفتہ یاد از خصم لئیمت طرز بخل ؛ دوختہ زر را بدست خویش از مسمار گل ؛ مخفی مباد کہ مسمار لغت عرب است بکسر اوّل وبقول صاحب منتخب بمعنی میخ واز میخ دوختن کنایہ باشد - از کمال استواری وکمال احتیاط چیزی (اردو) میخون سے مضبوط اور مستحکم کرنا - کمال احتیاط سے حفاظت کرنا -

ازمعاطفۂ باد خیزد خاک برنخیزد | (مثل) صاحبان امثال فارسی وخزینہ ذکر این کردہ از معنی ومحل استعمال ساکت مؤلف گوید کہ فارسیان این مثل را برای اظہار نتیجہ بد از محبت غیر جنس استعمال کنند مخفی مباد کہ معاطفہ بضمّ اوّل بقول صاحب منتہی الارب بمعنی باہم مہربانی نمودن است مقصود این است کہ اگر باد آمادۂ مہربانی شود حاصلی نیست جز اینکہ خاک برخیزد و در چشم و دہن افتد ونقصانی بخشد (اردو) دکن مین کہتے ہین ”ہوا کی آشنائی سے منہ مین مٹی“ اس کا مطلب یہ ہے کہ غیر جنس کی محبّت اور دوستی

نقصان کے سوا کچھ حاصل نہیں ہے - ہند مین کہتے ہین " کوئلون کی دلالی مین ہاتھ کالے " بقول آصفیہ - برے کام مین پڑنے کا انجام بدنامی ہے - جس کام مین ناحق نام بدنام ہو اوسکی نسبت بولتے ہین مؤلف کہتا ہے کہ اسکا حاصل وہی ہے جو فارسی مثل کا حاصل ہے

از مغز برون فشاندن چیزی (مصدر اصطلاحی) بمعنی ظاہر کردن چیزی از مغز باشد - (ظہوری سه) برون فشاند ظہوری ز مغز عطر سخن ⁂ شمامہا ز شمیم تو در مشام کشید ⁂ (اردو) کسی اچھی بات کا دماغ سے پیدا کرنا - (۱۵۲۵)

از مکافات عمل غافل مشو (مثل) صاحبان خزینہ و امثال فارسی و احسن و محبوب الامثال

گندم از گندم بروید جو ز جو ذکر این کردہ از معنی و محل استعمال ساکت اند - مؤلف گوید که فارسیان چون ظالمی را بتلای مصیبتی یا بدکاری را به اشتغال بد - یا ظالم را بظلم مبتلا بینند بجو او بطور پند و نصیحت این مثل را ازنند (اردو) بقول صاحب محبوب الامثال " جیسا دوگے ویسا پاؤ گے " - ہے یہ گنبد کی صدا جیسی کہے ویسی سنے " دکن مین کہتے ہین " جو بوئے وہی کاٹے " -

ازمل بقول برہان و جامع و جہانگیری و ہفت و سراج بر وزن جدول (۱) بمعنی بسیار و کثیر باشد و (۲) آواز را نیز گویند و (۳) بمعنی ہمہ و مجموع ہم آمدہ - صاحب مؤید بحوالہ قنیہ بر معنی دوم قانع و ذکر این ذیل لغات فارسی کردہ مؤلف گوید کہ این لغت عربی است بقول محیط المحیط بمعنی آواز مختلط و تمام و بقول منتہی الارب عیال بسیار ہم پس متحقق شد کہ این فارسی نیست و معنی دوم و سوم در استعمال معرب ہم موجود نیست معنی اول عرض میشود

که اگر فارسیان این را العوض (عیال بسیار) بمعنی مجرد بسیار استعمال کرده باشند۔ طالب سند باشیم اندرین صورت تصرف فارسیان باشد صرف در معنی اوّل (اردو) (۱) بہت (۲) دیکھو آواز (۳) تمام

ازمن | بقول صاحب شمس بحوالہ سکندری بر وزن برمن و بہ تحقیق ما بکسر میم و بفتح دوم نام ولایتی که ابریشم آن مشہور است دیگر کسی ذکر این نکرده و به تحقیق نه پیوست که در کدام اقلیم واقع است (اردو) ازمن ایک ولایت کا نام ہے جس کا ابریشم مشہور ہے۔

ازمن درگذر | (استعمال) بقول صاحب آنند بحوالۂ فرہنگ فرنگ بمعنی گناه من به بخش مؤلف گوید که این امر است از مصدر (از کسی درگذشتن) که گذشت ضرورت نداشت که ذکر مستقل این کنند (اردو) میری خطا معاف کر۔

ازمودن | بقول صاحب بحر عجم مخفف آزمودن که در ممدوده گذشت و آزماید مضارع این۔ صاحب نوادر ہم ذکر این کرده بذیل آزمودن۔ فرماید که بالمد والقصر آمده مؤلف گوید که (آزمون) بمعنی امتحان در فارسی آمده در ممدوده مذکور برخلاف آن (ازمون) بمقصور دنیامد پس فارسیان از ہمین اسم جامد بحذف نون آخر وبه زیادت (دن) علامت مصدر آزمودن کردند و مصدری ساختند۔ پس آزمودن بجای اصل است و ازمودن بقصر نتیجۂ لب و لہجۂ مقامی و مخفف آن (اردو) دیکھو آزمودن۔

ازموم سنگ ساختن | (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر۔ کار عجیب و غریب کردن بہار روا نند گوید که این کنایه باشد (نظامی ۵) که چون شاه عالم بدانای روم٭ بفرمود تا سنگ سازد ز موم٭ به پیروزی آن نقش درخواسته٭ چو پیروزه نقشی شد آراسته٭ (اردو) عجیب و غریب

کام کرنا۔ جیسے آسمان سے تارے اتار لانا۔ دیکھو (از آسمان چیزی بر زمین آوردن)

(الف) ازمیان انداختنِ حجاب (مصادر اصطلاحی) بہار نسبت (ب) فرماید

(ب) ازمیان انداختہ شدنِ حجاب کہ بمعنی مرتفع شدن حجاب است واگر اقتران آن بلفظ درمیان باشد بمعنی فروہشتن مؤلف گوید کہ الف متعدّی است و ب لازم آن۔ سند بہار کہ از کلام نظامی پیش کردہ است۔ ----------

(ج) ازمیان انداختہ گردیدنِ حجاب راست (ع) چو زان کار گردند پرداختہ ؏ حجاب ازمیان گردد انداختہ (اردو) (الف) پردہ اُٹھانا (ب) و (ج) پردہ اُٹھنا۔ پردہ باقی نہ رہنا۔ حجاب باقی نہ رہنا۔

(۱۵۷۲) **ازمیان برخاستنِ چیزی** استعمال۔ بمعنی حائلی باقی نماندن (ظہوری ع) برخاستہ ازمیان ظہوری ؏ دیوار ودری نماندہ حائل ؏ (اردو) آڑ باقی نہ رہنا

(الف) ازمیان برداشتن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر دور انداختن۔ بہار ذکر این کردہ ازمعنی ساکت واز کلام سعید اشرف سند دہد (ع) چیست دانی زندگانی دل ز جان برداشتن ؏ خوشتین را رفتہ رفتہ ازمیان برداشتن ؏ مؤلف گوید ازین سند۔ ----------

(ب) ازمیان برداشتن۔ خوشتین را بمعنی نابود کردن وفنا کردن وازخودی بیرون آمدن ودر خود نبودن است واین متعلق باشد از تفہیم (ازمیان بردن کسی را) وہم چنین ----------

(ج) ازمیان برداشتنِ صلح بمعنی کالعدم کردن صلح (درویش والہ ہروی ع) یک قدم نہ پیش اگر خصم ازمیان برداشت صلح ؏ کوتہی از مرد کوتاہی است نی از خنجر است ؏ مختصر است

که ما را از معنی بیان کرده صاحبان بحر و بهار اتفاق
نیست زیراکه استعمال (الف) برای هریک مقام
معنی تازه پیدا می کند اگر (ازمیان برداشتن) را
بسوی خس و خاشاک مضاف کنیم البته معنی
دور انداختن هم پیدا می شود ولیکن در همه جا از
یک معنی کار نتوان گرفت و اگر خواهیم که برای (الف)
معنی عام قائم کنیم - بخیال ما سن وجه کنایه باشد.
از معدوم کردن (اردو) (الف) دور پهینکنا
معدوم کرنا - (ب) اپنے آپ کو مٹانا - بیخود
ہونا (ج) صلح کو کالعدم کرنا - صلح پر قائم نہ رہنا۔

ازمیان بردن کسی را (مصدر اصطلاحی) (۱۵۷۶)
(مرادف ازمیان برداشتن کسی را) که ذکرش بذیل
(ازمیان برداشتن خویشتن را) گذشت (ظهوری
ع) از من کناره مکن بردم از میان خود را چو رفتم
بوسه اگر من کنار میدانم :: (اردو) دیکھو
(ب) (ازمیان برداشتن خویشتن را)

ازمیان در انداختن (مصدر اصطلاحی)

بهار ذکر این بذیل (ازمیان برداشتن) کرده
فرماید که هر دو مرادف یکدیگر باشد - سندی پیش
نکرد - طالب سند باشیم که معنی لفظی این مقتضی
آن نیست که این را مرادف (ازمیان برداشتن)
گیریم (اردو) دیکھو ازمیان برداشتن -

ازمیان کناره گرفتن استعمال تقول
بهار معروف - مؤلف گوید که بمعنی ازمیان
برخاستن و کناره کردن کسی (بافغانی ع)
شده ام خراب آندم که چنان میان نازک :: هم
بدست وانگه زمیان کناره گیرد :: (اردو)
درمیان سے اٹھ جانا - کنارہ کرنا -

(۱۵۷۷) **ازمیانه برگرفتن** (مصدر اصطلاحی) مرادف
(ازمیان برداشتن کسی) باشد که ذکر این بذیل (ازمیان
برداشتن خویشتن را) گذشت (ظهوری ع)
از ما نتوان کناره کردن :: خود را ازمیانه
برگرفتیم :: (اردو) دیکھو (ب) ازمیان
برداشتن خویشتن را ::

از نارنج زلیخا زخم یافتن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب ناصری کنایہ از ملامت و شنعتی است کہ بمکافات ملامت و شنعت یابند (نظامی ے) چو یوسف زین ترنج از سر تیابی ٭ ز نارنج زلیخا زخم یابی ٭ مؤلف گوید کہ محقق زباندان اگرچہ اینرا مصدر اصطلاحی قائم کردہ است و از قصۂ یوسف و زلیخا معنی این شعر را درست میکند ولیکن بخیال ما این مصدر اصطلاحی نیست کہ بمعنی ملامت و شنعت یافتن استعمال کنیم۔ قائل (اردو) ملامت کیا جانا۔

ازناگاہ | **ازناگہان** (استعمال) بقول بہار۔ مزید علیہ ناگاہ و ناگہان (کمال اسمعیل ے) چہ بود کہ تشریف دادی ازناگاہ ٭ کہ یاد ست از من رنجورہ ناتوان آوردہ ٭ کہ آفتاب شریعت بطالع مسعود ٭ باوج برج سعادت زناگہان آمد ٭ (اسیری لاہجی ے) جمال یار برانداخت پردہ ازناگاہ ٭ عیان نمود بنقش جہان رخ چون ماہ ٭ (کمال سمنانی ے) بدو دو رخی و گشت بہشتی زناگہان ٭ از مین مقدس فرح انگیزست اصفہان ٭ مؤلف گوید کہ بخیال ما۔ ناگہان۔ مزید علیہ ناگاہ است و در ہر دو کلمہ (ز) زائد بمعنی تنہا نیم تسلیم کرد کہ (ازناگاہ و ازناگہان) مزید علیہ ناگاہ و ناگہان است قائل (اردو) یکایک۔ یک بیک۔

(الف) **ازناو** | بقول صاحبان برہان و رشیدی و ہفت و انند نام ناحیہ ایست از نواحی

(ب) **ازناوہ** | ہمدان۔ صاحب جامع ذکر (الف) کردہ و صاحب سروری و سراج بذیل (الف) (ب) را ہم نوشتہ مؤلف گوید کہ (الف) مخفف (ب) باشد مخفی مباد کہ (ناو) و (ناوہ) ہر دو اسم جامد فارسی زبان است بمعانی مختلفہ چنانکہ صاحب برہان صراحت آن کردہ است پس عجبی نیست کہ نظر بمعانی مذکور بمناسبتی خاص این مقام را (ازناو) و (ازناوہ)

نام نہادہ باشند واللہ اعلم (اردو) نواحی ہمدان سے ایک مقام کا نام (ازناو) و (ازناوہ) ہی

ازنب | بقول برہان و ہفت بر وزن مذہب (۱) بمعنی رنجش باشد کہ از رنجیدن است و (۲) در عربی فربہ را گویند کہ ضدّ لاغر است صاحب انند صراحت کند کہ این لغت فارسی است بمعنی اوّل مؤلف گوید کہ صاحب انند بحوالہ منتہی الارب (زنب) بمعنی فربہ شدن آوردہ پس ازنب در عربی بمعنی فربہ تر باشد و بدینوجہ کہ زیادتی فربہی ملالت خیز است عجبی نیست کہ فارسیان مجازاً این را بمعنی رنجش استعمال کردہ باشند یا اسم جامد فارسی قدیم باشد۔ خان آرزو در سراج فرماید کہ در عربی (اذیّة) ہمین معنی است (کما فی الصّراح والکنز) پس ظاہراً (اذیّة) را کہ لفظ عربی است چنین خواندہ باشند۔ صاحب انند ذکر (اذی) بروزن لقا بالف مقصورہ کردہ فرماید کہ لغت عربی است بمعنی ایذا دادن و رنجہ کردن و رنجہ شدن و رنجش و چیزی کہ آزار دہد۔ الحاصل خیال ما ہمان است کہ بالا مذکور شد و برای تبدیل (اذی) بہ (ازنب) قاعدۂ تبدیل فارسی مقتضی نیست (اردو) (۱) رنجش۔ بقول آصفیہ (فارسی) اسم مؤنث۔ آزردگی۔ ناخوشی (۲) فربہ بقول آصفیہ (فارسی) لاغر کا مقابل۔ لحیم شحیم۔ تن و توش کا تیار۔ سنڈا۔

ازنرمۂ گوش | اصطلاح۔ بقول انند و بہار کنایہ از کمال اطاعت از قبیل (ازبن گوش) کہ گذشت۔ دیگری از محققین فرس ذکر این نکرد۔ ضعیف است کہ سندی پیش نشد مشتاق سند باشیم (اردو) دیکھو ازبن گوش۔

(۱) **ازنسق افتادن** | (مصدر اصطلاحی) بقول بہار و انند بمعنی بی ربط و پریشان شدن (ابوطالب

کلیم ؎) گر از نسق فتاده احوال ما چه نقصان ؛ عقد گهر ز قیمت کی افتد از گسستن ؛ مولّف گوید که با صول هردو محققین بالا این متعلق باشد از مصدر عام (از چیزی افتادن) که گذشت و ما اینرا مصدر خاص خیال می کنیم مخفی مباد که نسق لغت عرب است بقول صاحب منتخب بالفتح سخن را نظم و ترتیب دادن و بفتحتین رشتهٔ دندان و جزآن که برابر و هموار باشد و نخست زینت داده و مهرهٔ در رشته کشیده (انتهی) بخیال ما باید که این ـــــــــــــ

(۲) از نسق افتادن چیزی | قائم کنیم و این کنایه باشد (اردو) کسی چیز کا بے ربط ہونا پریشان ہونا ـ

(الف) از نظر افتادن | (مصادر اصطلاحی) بقول صاحب بحر (الف) بمعنی ناپسند و نا اعتبار
(ب) از نظر افگندن | شدن فرماید که (ج) متعدی اوست و ذکر (ب) کرده
(ج) از نظر انداختن | گوید که بمعنی بی اعتبار کردن باشد ـ بخیال ما (ب) و (ج) هردو

متعدی (الف) باشد ـ بهار گوید که (الف) مرادف از چشم افتادن، و (ب) مرادف از چشم افگندن) که گذشت مولّف عرض کند که (ج) مرادف از چشم انداختن، که گذشت ملا قاسم مشهدی الف ؎) بی روی تو خورشید فتاد از نظر من ؛ مانند سپهری که بکف رنگ بر آورد ؛ صائب الف ؎) ز خطّ پشت لب آن طاق ابرو از نظر افتد ؛ که نقش آخر از نقش نخستین خوشتر افتد ؛ (وله الف ؎) عشقم چنان ربود که دنیا و آخرت ؛ افتاد چون دو قطرهٔ اشک از نظر مرا ؛ (درویش واله هروی ب ؎) بی پرده روی او نتوانم نظاره کرد ؛ از بس حجاب حسن فگند از نظر مرا ؛ مولّف گوید که باصول محققین بالا (الف) داخل است در مصدر عام

(از چیزی افتادن) و ما این را مصدر خاص خیال کنیم و ہمہ را آنچا اختلاف خود ظاہر کردہ ایم و بخیال ما باید کہ در آخر ہر یک ازین سہ مصدر لفظ (چیزی) و (کسی) قائم کنیم (اردو) (الف) دیکھو از چشم افتادن (ب) دیکھو از چشم افگندن (ج) دیکھو از چشم انداختن۔

از نغمہ افتادنِ ساز (مصدر اصطلاحی) بقول بہار۔ خارج آہنگ شدن ساز باشد (شفیع اثر ؎) بی ہم نفس صدا نشود از کسی بلند ٭ افتد ز نغمہ ساز چو یکتار بشود ٭ صاحب اَنند ہمین مصدر را (از نغمہ ساز افتادن) نوشتہ بخیال ما ترکیب بہار بہتر از انند است مخفی مباد کہ مصدر عام (از صدا افتادن چیزی) بجای خودش گذشت و ما تخصیص این را پسند کنیم (اردو) ساز کا بے صدا ہونا۔

(الف) **از نفس انداختن** (مصدر اصطلاحی) بقول صاحبان بحر و انند و بہار بمعنی خاموش و بی صدا گردانیدن۔ خان آرزو در چراغ ذکر این ہمین معنی کردہ (طغرا ؎) شکوۂ دانہ و دام از نفس انداخت مرا ٭ شور بیہودہ ز چشم قفس انداخت مرا ٭ بخیال ما باید کہ اینرا (ب) **از نفس انداختن کسی را** بمعنی بی نفس و بی دم کردن کسی قایم کنیم کہ کنایہ باشد از نیم جان کردنش سند ما ہمان است کہ بالا مذکور شد (اردو) (الف) بے صدا کر دینا۔ (ب) بے دم کر دینا۔ صاحب آصفیہ نے (بے دم) پہ فرمایا ہے۔ بے جان۔ ادھ موا۔ سانس اکھڑا ہوا۔

(الف) **از نفسِ گور خار بر رستن** (مصادر اصطلاحی) (الف) بقول صاحب ضمیمہ

(ب) **از نقشِ گور خار رستن** برہان کنایہ از خواری و بی اعتباری باشد و بقول

صاحبان بحر عجم و برہان و جامع و ناصری و ہفت دانند (ب) بہ ہمین معنی۔ صاحب شمس ذکر ماضی مطلق (ب) کردہ گوید کہ یعنی مردم زار و نزار گشت و بحوالۂ صاحب مؤید فرماید کہ کنایہ از کار زشت است و آنچہ در مؤید است بر (از گور نقش خار برست) بیان کردہ ایم کہ گذشت۔ سندی پیش نہ شد و بہ تحقیق ما (ب) درست است و در (الف) اختلاف لفظی بہ تسامح صاحب ضمیمۂ برہان باشد یا بہ غلطی کتابت۔ فارسیان رستن خار بر قبر کسی بسیار بد دانند و شگون گیرند بر غیر مغفرت مدفونش عوام اہل ہند ہم چون کسی را بدعای بد یاد کنند گویند "گورش ملو باد از خار" پس (از نقش گور خار رستن) بمعنی حقیقی رستن خار است بر تودۂ قبر کسی و بطور عام کنایہ قرار دادہ اند برای خواری و بی اعتباری مدفون و در محاورہ بر زندگان ہم استعمال این شد دگر ہیچ (اردو) خوار اور بے اعتبار ہونا۔

از نقش و نگار در و دیوار شکستہ آثار پدید است صنادید عجم را	(مثل) صاحبان	اسے علیٰ یادگار ہے۔ دکن مین کہتے ہین "شکستہ حالی مین بھی ایک خاص رونق ہے" "گو کیسی ہی خراب حالت مین ہے مگر بزرگون کی نشانی ہے"

خزینہ و امثال فارسی ذکر این کردہ از معنی و محل استعمال ساکت اند مؤلف گوید کہ فارسیان چون آثار قدیم یا چیزی از مصنوعات پیشینیان بہ بینند۔ بیاد گر دصانعش این شعر را بر زبان رانند (اردو) یہ چیز اگرچہ بری حالت مین ہے لیکن اپنے صانع کی اس کی موجودہ ردی حالت اپنی شان و شوکت کی خبر دیتی ہے" اُس مقام پر یہ جملے استعمال کئے جاتے ہین جب پیشینیون کی کوئی یادگار نظر آجائے۔

از نمد بیرون رفتن شراب (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر عجم- صاف و خالص شدن شراب- بهار گوید که مرادف (از نمد گذشتن شراب) که می آید و این کنایه باشد مؤلف گوید که فارسیان چون خواهند که شراب را از دُرد پاک و صاف کنند در نمد بپالایند و از همین طریق عمل این محاوره قرار یافت (ملا طغرا ؎) چو بیرون رود این شراب از نمد؛ خورد چشم آئینه آب از نمد؛ صاحب آنند هم ذکر این کرده (اردو) شراب چهن کر صاف هونا۔

از نمد چیزی کلاه داشتن (مصدر اصطلاحی) بقول بهار و آنند و صاحب بحر عجم همطور و هم وضع او بودن (محمد قلی سلیم ؎) عیب است که بشنید بجز روی دل از ما؛ چون از نمد آینه داریم کلاهی؛ مؤلف گوید که نکته پسندان پسند کنند که در تعمیم لفظ (چیزی) صرف همان اشیا داخل باشد که از نمد برو غلاف کنند چنانکه آینه را غلافی از نمد کنند و بخیال ما خوبتر بود که این را (از نمد آینه کلاه داشتن) قائم کنند بمعنی هم وضع آینه بودن و اگر تعمیم پسندان برخلاف ما باشند باید که تعمیم را محدود کنند بصراحتی که بالا گذشت (اردو) کسی چیز کے همرنگ هونا۔ هم وضع هونا۔

از نمد گذشتن شراب (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر عجم و بهار و آنند مرادف (از نمد بیرون رفتن شراب) که گذشت (میرزا نوری فتوی متخلص ؎) از پوشش نمد رانه بانصاف میشوی؛ چون می که از نمد گذری صاف میشوی؛ (اردو) دیکھو از نمد بیرون رفتن شراب

از ننگ بدر آمدن (مصدر اصطلاحی) کنایه باشد از ننگ و ناموس نداشتن و بی شرم شدن (ظهوری ؎) زاهد چه در پیروی رند نکو شد؛ کاید بدر از ننگ تا ناموس در آید؛

(اردو) بے شرمی اختیار کرنا۔ بے شرم ہونا۔

از ننگ برون آوردن (مصدر اصطلاحی) کنایہ باشد از بے شرم کردن مؤلف گوید کہ متعدی مصدر لازننگ بدر آمدن باشد (ظہوری ع) ظہوری را برون آوردہ از ننگ عریانی ؛ بداغ نعل کسوت خانۂ عشقت قبا پوشم ؛ (اردو) بے شرم کرنا۔ (۵۲۰)

از نو (اصطلاح) بقول صاحب بحر عجم و بہار بمعنی۔ تازگی ؛ مولانا وحشی ع) بازم از نو خم ابروی بتی در نظر است ؛ سلخ ماہ دگر و غرہ ماہ دگر است ؛ صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ فرماید کہ بمعنی بتازگی و تازہ و بار دیگر و دیگر بار کہ بعربی مجدداً گویند خان آرزو در چراغ گوید کہ مرادف از سرنو باشد کہ گذشت (اردو) دیکھو از سرنو۔

(۱) **از نوا افتادن** (مصدر اصطلاحی) بقول بہار مرادف از صدا افتادن کہ گذشت صاحب انند این را با (از صدا افتادن) ذکر کردہ (سلیم ع) دل حزین عجبی نیست گز نوا افتد ؛ اگر شکستہ شود کوہ از صدا افتد ؛ مؤلف گوید کہ باید کہ بر آخر این مصدر لفظ چیزی قائم کردہ ---

(۲) **از نوا افتادن چیزی** بمعنی بی صدا شدن آن چیز قائم کنیم و لحاظ سند سلیم ---

(۳) **از نوا افتادن دل** کنایہ باشد از بند شدن حرکت دل ؛ (اردو) (۱) و (۲) دیکھو از صدا افتادن (۳) دل کی حرکت بند ہونا۔

از نوا رفتن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر عجم بمعنی بی صدا شدن و بقول بہار مرادف از نوا افتادن صاحب انند این را بدیل از صدا افتادن آوردہ (عظمی خراسانی

س) تا دور شدم از تو دلم ذوق ندانست ۞ افسوس
که این بلبل گویا ز نوا رفت ۞ مؤلّف گوید که بخیال ما باید که لفظ
(چیزی) در کسی زیاده کنیم چنانکه بر (از صدا افتادن)
ذکرش کرده ایم (اردو) دیکھو از صدا افتادن

ازنواز | استعمال - بقول صاحب شمس بالفتح نام زن ضحّاک که چون فریدون ضحّاک را کشت (ازنواز) را که خواهر جمشید بود در حبالۂ خویش آورد مؤلّف گوید که تسامح صاحب شمس بیش نیست که (ارنواز) را که به رای مہملہ دوّم بجایش گذشت با زای معجمہ دوّم آورد - ما صراحتی کافی ہمدر آنجا کرده ایم وکسی از محققین با صاحب شمس نیست (اردو) دیکھو ارنواز -

ازنوکیسه وام مخواه | (مثل) صاحبان خزنیه و امثال فارسی ذکر این کرده از معنی و محلّ استعمال ساکت اند مؤلّف گوید که مراد از نوکیسه نو دولت است وظاهر است که نو دولت دولت را بسیار دوست می دارد ونمی خواهد که حصّۂ از و بدیگری دهد تا آنکه از وام دادن هم احتیاط کند - فارسیان بر ہمچو موقع این مثل را بطور پند ونصیحت زنند - مقصود اینست که از نو دولت امید وام ہم نیست تا بعطا چه رسد (اردو) دکن مین کہتے ہین ”نو دولت کو دولت پیاری“ یعنی نو دولت سے بہت مشکل ہے کہ کوئی کچھ حاصل کرسکے -

از نیِ بوریا شکر نخوری | (مثل) صاحبان خزنیه و امثال فارسی ذکر این کرده از معنی و محلّ استعمال ساکت اند مؤلّف گوید که فارسیان این مثل را باظہار مناسبت وخصوصیت ہر چیزی زنند مقصود اینست که نیشکر ہم نی باشد ونی بوریا ہم لیکن نشنود که از نی بوریا شکر خورند و از نیشکر بوریا سازند - مصداق (ہر کسی را بہر کاری ساختند) باشد و مرادف (از کفچۂ مار حلوا نتوان خورد) که گذشت (اردو) دیکھو (از کفچۂ مار حلوا نتوان خورد) دکن مین عام لوگ کہتے ہین ”انگلیان

سے بچے نہیں ہوتے ؛

ازو | استعمال - بقول صاحب انند بحوالهٔ فرهنگ مخفف (ازاو) است (انوری سنه) خسرو اعظم و دارای عجم وارث جم ؛ که ازو رسم جم و ملک عجم نام گرفت ؛ مؤلف گوید که صاحبان قواعد فارسی - حذف - این قسم الف را که در آغاز ضمائر است بحالت ترکیب با کلمهٔ (از) جائز دارند نه واجب (اردو) اُس سے -

ازو بربست | استعمال - بقول صاحب انند بحوالهٔ فرهنگ فرنگ بمعنی - ازو بهره مند و متمتع شد - دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد - مؤلف گوید که صاحب موارد (بربستن) بمعنی فائده برداشتن آورده پس بخیال ما (ازو بربست) بمعنی حقیقی است (اردو) اس سے متمتع ہوا - نفع پایا یا فائدہ حاصل کیا -

ازو پہلو تہی کرد | (مقوله) بقول صاحب

ازو پہلو کرد | انند بحوالهٔ فرهنگ فرنگ یعنی ازو کناره کرد دیگر کسی از محققین این را نه نوشت مؤلف گوید که مصدر اصطلاحی (پہلو تہی کردن و پہلو کردن از چیزی و از کسی) بمعنی کناره کردن از چیزی و از کسی اصل این است که بجای خودش می آید - ضرورت نداشت که ذکر این کنیم که ماضی مطلق است (اردو) اُس سے پہلو تہی کیا -

(۱) ازو تا این بسیار نیست | (مقوله)

(۲) ازو تا این بسی نیست | بقول صاحب انند اسے بسیار تفاوت نیست (ناصر علی سنه) ما وفا کیشان نگاه حسرت بت دیده ایم ؛ ورنه از بتخانه تا حرم بسیار نیست ؛ (خاقانی سنه) از احمد تا احد بسی نیست ؛ میمی بمیان حجاب معنی است ؛ مؤلف گوید که چیزی که قابل بیان است (بسیار نیست)

وسبی نیست) که بمعنی تفاوت بسیار نیست مستعمل
لفظ (از و تا این) را در معنی دخلی نیست ازینجاست
که دیگر محققین فرس این را ازین مقام ترک
کرده اند و از هر دو اسناد هر چه پیدا می شود
(از فلان تا فلان بسیار نیست و بسی نیست)
(اردو) اس مین اور اس مین کچھ فرق
نہین ہے یعنی زید و عمرو مین - بتخانے اور
اور حرم مین کچھ فرق نہین ہے -

ازوجز | استعمال - بقول صاحب آنند
بضم جیم تازی و سکون زای ہوّز بمعنی جز
ازو (فردوسی ؎) جز او هرگز اندر دل من
مباد ❊ از و جز بر من نیارید یاد ❊ و فرماید که ہم
احتمال این معنی ہم ہست که اگر جز از و بیارید
پیش من نیارید و بدیگری بیارید لیکن معنای تحقیق
در مصرع عین نہی ماند از غوامض سخن مؤلف
گوید که ازو جز - قلب (جز ازو) ست دیگر ہیچ
وضرورت ذکر این نبود ازینجاست که دیگر
محققین فرس این را ترک کرده اند (اردو)
اس کے سوا -

ازو دندان برکند | (مقوله) بقول صاحب
آنند بحواله فرہنگ فرنگ کنایه (از وا امید منقطع
ساخت) دیگر کسی از محققین ذکر این نکرده و نه
سندی پیش شد مؤلف گوید که (دندان از چیزی
برکندن و کندن) بقول صاحب بحر عجم ترک
آن کردن است که بجای خودش می آید لیس
درین مقوله که متعلق از مصدر اصطلاحی مذکور ست آن
را داخل کردن بدینوجه جا دارد که دندان بقول برہان
کنایه از طمع و توقع ہم آمده (اردو) اس سے امید منقطع کی

ازورد | بقول برہان باوا و بروزن شب گرد - دوائی است که بفارسی (انده قوقو)
خوانند و بعربی (خند قوقی) گویند که اگر آب آن را بگیرند و با روغن بجوشانند و بر طفلی که دیر بحرکت
آید بمالند زود بحرکت آید و جمیع بادهارا نافعست - صاحب آنند هم ذکر این کرده - صاحب

محیط بہ (حندقوقی) فرماید کہ لغت نبطی است و بیونانی (طوطس) و (طریفیہ) و (اکرکریا) و بفارسی
(اندقوقو) و (اکرکمان) و (دیواسپست) گویند و بلغت بربری و افریقیہ (افراسیون) و بہ عربی
(عرمضان) و (عرنقصان) و آن بری و بستانی باشد و بہندی (بسکھپرا) و (گداپرنا) نامند
گرم در دوم و خشک در اول و درین اختلاف ہم ۔ بستانی آن معتدل انجلا و تخفیف و
منقی قروح و نبات آن مولد خون عکر غلیظ و منافع بسیار دارد ۔ بالجملہ این قدر متحقق شد
کہ این اسم فارسی زبان نیست ۔ آنچہ صاحب انند این را لغت فارسی گوید محل نظر ۔ صاحب
محیط این را بہ دال مہملہ سوم (ازدد) نوشتہ فرماید کہ لغت بربری و افریقیہ باشد ۔ (اردو)
بقول صاحب محیط بسکھپرا ۔ گداپرنا ۔ صاحب آصفیہ نے (بسکھپرا) پر لکھا ہے کہ (ہندی)
اسم مذکر ۔ دوا کے ایک پودے کا نام ۔ صاحب ساطع نے اسکو زبان سنسکرت کا لفظ
قرار دیا ہے ۔ فرماتے ہین کہ ایک مشہور پودا ہے جسکی جڑ دواؤن مین مستعمل ہوتی ہے ۔

ازوری | بقول صاحب برہان و ہفت و انند بر وزن سرسری بلغت بربری نام درخت
است سطبر و خاردار ۔ پوست آن سرخ و گندہ بو باشد و در دوا ۔ و بکار برند ۔ حیف است کہ
صراحت اسم فارسی یا عربی این نہ شد و از اسمای ادویہ ہم بتحقیق نہ پیوست کہ این کدام قسم
درخت است ۔ صاحب محیط ہم ازین ساکت ۔ بخیال ما این ہمان است کہ صاحب محیط
آنرا (ازدوی) نوشتہ بہ دال مہملہ سوم و واو چہارم نام (دارشیشعان) و بہ (دارشیشعان)
فرماید کہ اسم فارسی است و بعربی (قندول) و ببربری (ازدوی) و برومی (اشہابوس)
و (اشتلاپوس) و بیونانی (اصفلادس) و بشامی (عیدان) و بہندی (کائی پھل) نامند

وآن پوستی است سطبر مانند سلیخه مائل بسرخی وبسیار خاردار مائل بگرمی وخشک در دوم وگویند گرم در اول وخشک در آخر دوم و دران حرافت وقبض است پوست آن در تلطیف وتفتیح قوی تر منافع بسیار دارد (الخ) پس متحقق شد که محققین اول الذکر به تسامح بجای دال مهملهٔ سوم واو نوشتند و واو چهارم را به رای مهمله بدل کردند یا دال مهملهٔ سوم را بقاعدهٔ فرس به واو بدل کردن ممکن است همچو (بید) و (بیو) که بمعنی کرکی است ولیکن تبدیل واو چهارم با رای مهمله خلاف قاعده فرس می باشد باقی حال خیال ما نیست که غلطی کتابت یا تسامح اهل تحقیق (ازدوی) را (ازوری) قائم کرد دیگر هیچ (اردو) کاسے پھل۔ بقول آصفیہ۔ ہندی۔ اسم مذکر۔ ایک دوا کا نام جو درحقیقت کسی درخت کی چھال ہے جسے عربی میں دارشیشعان کہتے ہیں۔ (الخ)

ازو زاغ گرفت (مقوله) بقول صاحب انند بمعنی از وحیله بازی کرد و ازو دغا وفریب نمود۔ دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد مؤلف گوید که (زاغ گرفتن) بقول صاحب بحر بمعنی طعنه زدن واستهزا کردن آمده وخود صاحب انند هم این را بجای خودش نوشته پس این مقوله مشتق از همین مصدر باشد بمعنی۔ از فلان استهزا کرد۔ هیچ معلوم نمی شود که معنی دغا وفریب وحیله بازی چگونه درین داخل شد۔ مخفی مباد که محرر زاغ بمعنی فتنه هم آمده کما فی البرهان والسراج) پس اگر برادعای صاحب انند سندی پیش شود اعتبار را شاید (اردو) اس سے دغا وفریب کیا۔

ازو غائب مشو (مقوله) بقول صاحب انند بمعنی ازو غافل مشو مستعمل (حافظ ع) خصوصی گر همی خواهی ازو غائب مشو حافظا۔ دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد مؤلف گوید که درین مصرع (غائب مشو) بمعنی دور مشو آمده۔ خیال ما هیچ ضرورت ندارد که غائب را بمعنی غافل گیریم پس بتغییر وجود

سند صریحی نمی‌بینی ازتسلیم نتوان کرد (اردو) ایسے
غافل نہ ہو اور ہماری راے کے مطابق
اس سے دور ست ہو۔

ازو گوی برد (مقولہ) بقول صاحب
انند بحوالہ فرہنگ فرنگ مرادف (ازو طوق
برد) یعنی بر او فتحیاب گشت و غالب آمد۔
دیگر کسی ذکر این نکرد مؤلف گوید کہ گوی بردن
بقول صاحب بحر عجم بمعنی فائق آمدن و غالب
آمدن آمدہ کہ می آید و این مقولہ مشتق است
از ہمین مصدر۔ ضرورت آن نبود کہ اینرا بطور
مستقل قائم کنیم (اردو) اس سے سبقت لے گیا۔ اس پر غالب آیا

ازو مشغول میشود (مقولہ) بقول صاحب
بحر عجم یعنی از و اعراض میکند۔ دیگر کسی از محققین فرس
ذکر این نکرد و سندی پیش نشد مخفی مباد کہ شغل لغت
عربست بقول صاحب منتخب بالضم و بالفتح و
بفتحتین و بضمتین بمعنی (۱) کار (۲) بے پروائی
پس اگر فارسیان بمعنی دوم استعمال کردہ باشند
میتوان شد۔ ما از معاصرین عجم بمعنی اعراض
نشنیدیم۔ طالب سند باشیم (اردو) اس سے
بے پروا ہوتا ہے۔ منہ پھیر لیتا ہے۔

ازوی استعمال۔ بمعنی از و باشد کہ وی بقول برہان در استعمال فرس بمعنی او آمدہ۔
دیگر ہیچ (خسرو ـــــ) ازوی خوشست بہ شکنجہا نگاہ ناز ؛؛ وز خسرو شکستہ فغان ہای زار
خوشتر یا ؛؛ (اردو) اس سے۔

ازہاک بقول صاحبان برہان و جامع و ہفت و انند بفتح ہای مؤز و رای بی نقطہ بالف
کشیدہ و بکاف زدہ نام اصلی ضحاک ماران است۔ خان آرزو در سراج بذکر این گوید کہ شہرت
نام اصلی وی (دہاک) بدال مہملہ و ضحاک معرب آنست پس صحیح (اژدہاک) باشد بقلب
(اژدہاک) بزای عجمی و ظاہرا (دہ آک) لقب او ست چنانکہ بیاید (انتہی) مؤلف گوید

که چون اسم ظالمی است و باتّفاق اہل لغت لفظ (ازہراک) موجود است ضرورت آن نیست که اختلاف کنیم و باشد که (دہّاک) ہم اسمش باشد و (اژدہاک) و (اژدہاک) نیز که تعریف ہر یکی بجای خودش کنیم - درینجا ہمین قدر کافی است که این مرکّب باشد از (زہر) و (اک) زہر بقول برہان بروزن قہر سم را گویند و بمعنی غصّه و غضب و خشم و قہر ہم آمده و (اک) بقولش بفتح اوّل و سکون بمعنی آفت و آسیب و ہلاکت پس (زہراک) بمعنی زہر ہلاکت نامش نہاده باشند و الف بکسرت استعمال ساکن شد - پس الف وصلی - بقاعدۂ فارسی در اوّلش آورده - (ازہراک) کرده باشند (اردو) ازہراک - ضحّاک کا نام ہے جو ایک نہایت ظالم پادشاہ گزرا ہے - مرتاس کا بیٹا - بقول صاحب آصفیہ حضرت عیسیٰ علیہ السلام سے ۴۰۰ برس پہلے ہوا ہے -

ازہران | استعمال - بقول صاحب شمس لغت فارسی است بالفتح بمعنی آفتاب و مہتاب - دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد و نه سندی پیش شد - صاحب انند اُنرا بقاعدۂ عربی تثنیه گیرد و فرماید که در عربی زبان بمعنی شمس و قمر آمده مؤلف گوید که اگر بقول شمس بقاعدۂ فارسی این را بالف و نون جمع گیریم مفرّس باشد - مخفی مباد که ازہر لغت عرب است و بقول صاحب منتخب بمعنی روشن تر و سپید ه روی از کرم و جوانمردی و ماه - پس آفتاب و ماه را که ہر دو روشن تر است بطور کنایه (ازہران) گفتن جا دارد (اردو) چاند اور سورج - مذکر -

ازہرباب | (اصطلاح) بقول صاحبان بحر و بہار روا نند بمعنی ہر قسم و ہر گونه انوری

۵) دوش با یار خویش می گفتم ٭ سخن دوستدار از هر باب ٭ (اردو) ہر قسم سے۔ ہر اعتبار سے۔ ہر طرح پر۔

از ہر جا کہ سنگ آید بالای لنگ آید (مثل)

صاحبان محبوب الامثال و خزینہ امثال فارسی و احسن ذکر این کردہ از معنی و محل استعمال ساکت اند مؤلف گوید کہ این مماثل "نزلہ بر عضو ضعیف می ریزد" باشد کہ می آید مقصود از نیست کہ شخص ضعیف و ناتوان مورد آفت و مصیبت شود (اردو) صاحب محاورات ہند نے لکھا ہے کہ اردو میں اس موقع پر "نزلہ بر عضو ضعیف می ریزد" کا استعمال بطور کہاوت ہوتا ہے یعنی ضعیف کمزور کی ہر جگہ کم بختی ہے۔ صاحب آصفیہ نے (نزلہ گرنا) پر مثل مذکور کا ذکر کیا ہے۔ صاحب محبوب الامثال نے اس فارسی مثل زیر تعریف کے مقابلہ میں لکھا ہے "مرے کو ماریں شاہ مدار" صاحب آصفیہ نے "مرتے کو ماریں شاہ مدار" لکھا ہے اور فرمایا ہے کہ غریب ہی کو ہر ایک شخص ستاتا ہے مصیبت پر مصیبت آتی ہے۔

از ہر جور استعمال۔ بقول صاحب منتخب اللغات سفرنامہ ناصر الدین شاہ قاچار بمعنی از ہر طرف و شقی مباد کہ جور بقول برہان بضم اول و فتح ثانی و سکون رای قرشت بمعنی بالا باشد کہ نقیض پایین و پست است۔ صاحب ناصری فرماید کہ در محاورہ مستعمل است کہ "جب تیر و جور بسیار بفلان تبلغ و مقدار قرار گرفت" یعنی بعد از زیر و بالای بسیار الخ، و معاصرین عجم جور بضم اول و سکون واو معروف و رای مہملہ بمعنی طور و طریق استعمال کنند صاحب روزنامہ ہمای دیگر لفظ جور را بمعنی طرز و طریق آوردہ و در ین استعمال ہم بہمین معنی آمدہ یعنی بہ اندک فارسیان طور را کہ بمعنی مسنف است بہ تبدیل طای حطی بجیم و تبدیل

فتحہ بہ ضمہ جور کردند خلاف قیاس بخیال ما درینجا ہم جور بمعنی اوّل الذکر است یعنی بالا و مجازاً بمعنی اعتبار مستعمل پس (از ہر جور) بمعنی از ہر اعتبار است وبس ۔ فتح واو بکثرت استعمال مبدّل شد بہ سکون ۔ (اردو) ہر طریق سے ہر اعتبار سے

از ہر چہ بگذری سخن از یار خوشتر است

(مثل) صاحبان خزینہ و امثال فارسی ذکر این کردہ از معنی و محل استعمال ساکت اند مؤلف گوید کہ فارسیان این مثل را بجائی زنند کہ مقصود شان از ذکر مقصود خود باشد یعنی گویند کہ مقصود از مقصود خود باید داشت و از غیر مقصود سخن بیان آوردن مقصود را باطل کردن است مثلاً می گویند کہ "این چہ داستان بیان آمد سخن از مقصود خود زنید" از ہر چہ بگذری سخن از یار خوشتر است (اردو) دکن میں کہتے ہیں" پیا کی کہاوت من بہاے دکھڑے سے کیا کام" اس کا مطلب یہ ہے کہ کام کی باتیں کرو فضول قصّوں سے کیا فائدہ ۔

از ہر در (اصطلاح) بقول بحر عجم و انند مرادف از ہر باب کہ گذشت بہار ہم ذکر این کردہ وسندش بر لفظ حملہ آوردہ (نظامی ؎) بہر حملہ کانگیخت از ہر دری ٭ فرو ریخت از رو بیان لشکری ٭ مخفی مباد کہ در بقول برہان بمعنی نوع و جنس ہم آمدہ (اردو) دیکھو از ہر باب ۔

از ہفت و چار (اصطلاح) بقول صاحب بحر عجم و ضمیمہ برہان و شمس و مؤید کنایہ از ہفت سیّارہ و چار طبع مؤلف گوید کہ خود صاحب بحر عجم (ہفت و چہار) را کنایہ بمعنی ہفت سیّارہ و چار عناصر نوشتہ پس درینجا ضرورت داشت کہ (از ہفت و چار) کنایہ بمعنی (از ہفت سیّارہ و چار طبع) گیرند بخیال ما می آید کہ معنی کلمہ (از) را چرا ترک کردند ۔ فتامّل (اردو) سات سیّاروں اور اربعہ عناصر سے ۔

ازهلاکت جستن (مصدر اصطلاحی) کنایه باشد از نجات یافتن از هلاکت - معاصرین عجم استعمال این کنند - صاحب رہنما بحوالۂ سفرنامۂ ناصرالدین شاقاچار آورده که "از قراریکه گفتند از هلاکت جستند" یعنی بتفصیلیکه بیان کردند از مرگ محفوظ ماندند (اردو) ہلاکت سے بچنا۔

ازهم استعال بمعنی بایکدیگر و باهم و همه را مخفی مباد که بقول برہان بمعنی دیگر و یکجا و یکدیگر و همه باشد و بمعنی نیز هم و معانی متعدده کلمۂ (از) بجای خودش گذشت (عرفی ؎) غم می کشد عنانم من هم شتاب دارم ؛ ازهم دعا نگویند یاران شادمان را ؛ (اردو) بایکدیگر - باهم - تمام کو -

ازهم امتیاز کردن (مصدر اصطلاحی) بهار ذکر این کرده از معنی ساکت - مؤلف گوید که بمعنی از یکدیگر تمیز کردن و شناختن (ثنائی نظیری نیشاپوری ؎) آنچنان گرفته جا بمیان جان شیرین ؛ که توان ترا و جان را ز هم امتیاز کردن ؛ (اردو) ایک کو دوسرے سے فرق کرنا - تمیز کرنا -

(۱) ازهم باز کردن (مصدر اصطلاحی) بقول بهار مرادف ازهم امتیاز کردن گذشت یعنی او هر دو را یکجا نوشته از معنی هر دو ساکت وسند این پیش نکرد - و دیگر کسی از محققین زبان با او نیست - مؤلف گوید که معنی لفظی این ازهم جدا کردن است و بس که بقول صاحب بحر باز کردن بمعنی جدا کردن آمده و بس باید که

ازهم باز کردن دو چیز ف تخمینه (اردو) ایک کو دوسرے سے جدا کرنا -

ازهم برآمدن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر عجم و ضمیمه برهان بمعنی (۱) پریشان شدن و (۲) شکست خوردن - صاحبان مؤید و شمس واننده و هفت ذکر (ازهم برآید) بمعنی

دو معنی کردہ اند و این مضارع ہمین مصدر اصطلاحی است حیف است کہ سندی پیش نشد (اردو) (۱) پریشان ہونا۔ غم کھانا آصفیہ ع) غم کھاتا ہون لیکن مری تسکین نہین ہوتی کیا غم ہے فرسے کا کہ طبیعت نہین بہرتی۔

ازہم بریدن (مصدر اصطلاحی) بہار ذکر این با مصادر (ازہم امتیاز کردن و ازہم باز کردن) کردہ از معنی ساکت و سندی پیش نکردہ و دیگر کسی از محققین فرس باو نیست مؤلف گوید کہ بمعنی از یکدیگر جدا کردن است بخیال ما باید کہ این را ------

ازہم بریدن دو چیز یا دو کس قائم کنیم (اردو) ایک کو دوسرے سے جدا کرنا۔

ازہم پارہ کردن (مصدر اصطلاحی) بہمین معنی پارہ پارہ و بے کار کردن و جملہ اجزای آنرا از یکدیگر جدا کردن (صائب ع) چارۂ غفلت دل آگاہ نتوانست کرد؛ این کتان را پارہ ازہم ماہ نتوانست کرد؛ (اردو) دہجیان اڑانا۔ بقول صاحب آصفیہ پارہ پارہ کرنا۔

(الف) ازہم پاشیدن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر عجم و بہار متفرق و پریشان شدن و کردن لازم و متعدی ہر دو آمدہ مؤلف گوید کہ باید کہ این را (ازہم پاشیدن چیزی) قائم کنیم و مصادر خاص متعلق باشد ازہمین مصدر عام جنانچہ

(ب) ازہم پاشیدن آہ بمعنی متفرق و پریشان شدن آہ (ظہوری ع) چو تار خامہ آہم پاشد ازہم بہر برگ نفس تا بیدنم نشستن

(ج) ازہم پاشیدن جسم را بمعنی پارہ پارہ شدن و کردن آنرا (صائب ع) دل روشن زہم می پاشد آخر جسم صائب را؛ کتان کی پردہ آن ماہ سیما نتواند شد؛ ------

(د) ازہم پاشیدن صحبت بمعنی پریشان و برہم کردن و شدن صحبت (صائب ع) شور محشر صحبت ما را نمی پاشد زہم؛ موج می شیرازہ

جمعیت نابستہ است ؛ (ولہ) صحبت جسم و
روان زود از ہم می پاشد ؛ یک نفس شبنم غربت زدہ
مہمان گلست ؛ بہار از ہمین سند مصدر ———

از ہم پاشیدنِ صحبتِ جسم | قائم کردن سا
بیش نیست (اردو) (الف) متفرق اور پریشان
ہونا۔ تتر بتر ہونا۔ برہم ہونا۔ برہم کرنا۔ پریشان
کرنا۔ (ب) آہ کا پریشان ہونا۔ ضائع ہونا۔ (ج)
جسم پارہ پارہ ہونا۔ جسم کو پارہ پارہ کرنا (د) صحبت
برہم کرنا۔ صحبت برہم ہونا۔

(الف) از ہم جدا شدن (مصدر اصطلاحی)
بقول بہار لازم از ہم جدا کردن بمعنی از ہم بریدن
مؤلف گوید کہ (بریدن) لازم و متعدی ہر دو
آمدہ (کمافی البحر) و صاحب مؤید (از ہم جدا شدن)
را کہ مشتق از ہمین مصدر است بہمین معنی آوردہ
و بخیال ما باید کہ این را از ———

(ب) از ہم جدا شدنِ دو چیز یا دو کس | اتمام
کنیم۔ چنانکہ ظہوری گوید (ص) تا چند از تو دور
جدائی کنند کسی ؛ پیوند جسم و جان شدہ از ہم جدا
مپرس ؛ پس متعدی این ہم ———

(ج) از ہم جدا کردنِ دو چیز یا دو کس | باشند
(صائب ص) لفظ و معنی را بہ تیغ از یکدگر نتوان
برید ؛ یکیست صائب تا کند جانان و جان از ہم
جدا ؛ (اردو) (الف و ب) از ہم جدا ہونا۔ ایک
دوسرے سے جدا ہونا۔ (ج) از ہم جدا کرنا
ایک کو دوسرے سے جدا کرنا۔

از ہم درشکستن (مصدر اصطلاحی) بقول
صاحب فرہنگ نظامی کہ از معاصرین عجم است
بمعنی پراگندہ شدن و پریشان و منہزم و شکست خوردہ
شدن است مؤلف گوید کہ کنایہ باشد و
بخیال ما باید کہ این را اضافہ کنیم بطرف چیزی
و کسی (اردو) پراگندہ ہونا۔ پریشان ہونا
برہم ہونا۔

از ہم درگذراندن (مصدر اصطلاحی) بہار
ذکر این ذیل از ہم گذشتن کردہ و فرماید کہ مجازاً

بمعنی مردن وغیره که می آید مؤلف گوید که سندش متقاضی آنست که این را بمعنی کشتن گیریم واین کنایه باشد ومعنی لفظی این گذراندن کسی از یکدیگر واز همه یعنی از موجودات ودنیا چنانکه ابوالفضل در دستور العمل نوشته "اگر درنگاهداشت آن تمرد یا فرستادن او موجب فسادی باشد او را از هم درگذرانند" پس باید که این را ------

از هم درگذراندنِ کسی | بمعنی کشتن کسی قائم کنیم (اردو) مار ڈالنا ۔

(الف) **از هم ریختنِ چیزی** (مصدر اصطلاحی) بقول بهار بمعنی از هم ریخته شدن ۔ مؤلف گوید که بمعنی برهم شدن و از همین مصدر عام متعلق است مصادر خاص که بلحاظ مضاف الیه خود معنی خاص دارد وهمچون ------

(ب) **از هم ریختنِ حلقهٔ زنجیر** | کنایه باشد از برهم شدن انتظام (صائب ۵) حلقهٔ زنجیر اگر از هم بریزد گو بریز ۞ کار دنیا را نظامی گر نباشد گو مباش ۞ وهمچنین ------

(ج) **از هم ریختنِ زنجیر شب و روز** | کنایه باشد از برهم خوردن نظام عالم (ظهوری ۵) زنجیر شب و روز زهم ریخت ظهوری ۞ امید مرا رابطهٔ تعطیل همان است ۞ وهم از بیان ------

(د) **از هم ریختنِ طاق کسری** | کنایه باشد از برهم شدن سلطنت وحکومت کسری (شفیع اثر ۵) حرفی آمد از شکوه بارگاهت درمیان ۞ ریخت از هم طاق کسری بر سر نوشیروان ۞ وهم برین قیاس است ------

(ه) **از هم ریختنِ نفس** | کنایه باشد از بند شدن نفس ومردن (میرزا معز فطرت ۵) دل زغم چاک شد آن کافر بیداد کجاست ۞ ریخت از هم نفسم خانهٔ صیاد کجاست ۞ (اردو) (الف) برباد اور برهم هونا کسی چیز کا ۔ (ب) انتظام برهم هونا (ج) نظام عالم کا برهم هونا (د) سلطنت کسری کا برهم هونا ۔ (ه) دم ٹوٹنا

بقول آصفیہ سانس اکھڑنا۔مرنا۔

ازہم سوا کردن (مصدر اصطلاحی) در محاورۂ معاصرین عجم یکی را از دیگری جدا کردن۔صاحب رہنما بحوالۂ سفرنامۂ ناصر الدین شاہ قاچار ذکر ازہم سوا کردہ است بمعنی یکی را از دیگری جدا کردہ است۔کردہ کہ ماضی قریب است ازین مصدر (اردو) ایک کو دوسرے سے جدا کرنا

ازہم شدن (مصدر اصطلاحی) بقول ضمیمۂ برہان بمعنی (۱) جدا شدن و (۲) شگفتن صاحب شمس بر (ازہم شد) فرماید کہ یعنی مفلس شد و متحیر گشت۔و صاحبان مؤید و انند گویند کہ ای جدا شد و باز شد و شگفت مؤلف گوید کہ ازین ہر پنج محققین یکی ہم سند پیش نکردہ و رہبر دو معنی اول الذکر اتفاق چہار اہل تحقیق است و با صاحب شمس کسی نیست۔تولش اعتبار را نشاید و بلحاظ معنی لفظی خلاف قیاس ہم (اردو) (۱) جدا ہونا۔(۲) کھلنا۔پھولنا۔

ازہم فاصلہ داشتن (مصدر اصطلاحی) بہار ذکر این کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بمعنی با یکدیگر فاصلہ داشتن (میر محمد حسین شوقی ــه) دو رہیم بصورت ز تو نزدیک بمعنی ما نند دو مصرع کہ ز ہم فاصلہ دارد خیال ما باید کہ او دو چیز در آخر این باشد مقیم (اردو) باہم یکدیگر فاصلہ رکھنا

(الف) ازہم کردن (مصدر اصطلاحی) بقول بہار بمعنی ازہم باز کردن (ملا نظیری نیشاپوری ــه) از کمند عشق جستن می شود ترک ادب ورنہ طغیان جنون از ہم کند زنجیر را۔مؤلف گوید کہ خیال ما نیز ہمین مصدر ----------

(ب) ازہم کردن زنجیر پیدا می شود بمعنی شکستن زنجیر (اردو) (الف) ایک کو دوسرے سے جدا کر دینا (ب) زنجیر توڑ دینا۔

(۱۵۹۶) **ازہم کشیدن** (مصدر اصطلاحی) کنایہ باشد از جدا کردن دو چیز و دو کس از ہمدیگر چنانکہ ظہوری گوید (ــه) از دو نازکی کشند از ہم دل معشوق

خاطر عشاق ؛ (اردو) ایک کو دوسرے سے جدا کرنا ـ

(الف) ازهم گذراندن | (مصادر اصطلاحی)

(ب) ازهم گذرانیدن | (الف) بقول صاحب انند بمعنی هلاکت کردن و (ب) بقول صاحب بحر عجم بمعنی قتل کردن ـ صاحب غیاث هم ذکر (ب) کرده مؤلف عرض کند که ما صراحت کافی بر (ازهم درگذراندن) کرده ایم که گذشت و درینجا همین قدر کافی است ـ بخیال ما باید که در آخر این هردو لفظ (کسی) زیاده کنیم (اردو) مار ڈالنا ـ

(الف) ازهم گذشتن | (مصدر اصطلاحی)

بقول صاحب بحر بحواله خان آرزو (۱) بمعنی کشته شدن (اشرف [illegible]) خوش آنکس که زخمش زهم گذشت ؛ چه تیغی چو مقراض ازهم گذشت ؛ (محتشم کاشی [illegible]) زخم ناخورده گذشتم زهم ای سگبیت دل ؛ درکمان تیر نگه این همه داری نگاه ؛

با تصدیق بیان صاحب بحر ـ از چراغ هدایت یافتیم و بحواله وارسته فرماید (۲) بمعنی ازیکدیگر جدا شدن نیز (واله هروی [illegible]) باین ناامیدی ازو گم گذشتیم چو ازهم گذشتیم ازهم گذشتیم ؛ بهار گوید که معنی دوم اصلی است و معنی اول مجازی (محمد قلی سلیم [illegible]) جنون تا پیرهن رامی کند چاک ؛ گریبان و قبا ازهم گذشت است ؛ بخیال ما ازین سند (ازهم گذشتن گریبان و قبا) کنایه باشد از پاره پاره شدن قبا ـ مؤلف گوید که برای معنی اول و دوم باید که (ازهم گذشتن کسی) قائم کنیم و برای معنی دوم (ازهم گذشتن چیزی) و ازهمین مصدر عام است ـ ـ ـ

(ب) ازهم گذشتن کار | بقول بحر و وارسته بمعنی آخر شدن آن و بقول بهار بمعنی برهم شدن و نقصان یافتن کار ـ سند بهار و وارسته از محمد قلی سلیم است ([illegible]) گرچنین خون دل از دیده پرنم گذرد ؛ دیده برهم خورد و کار دل ازهم گذرد ؛ مارا بلحاظ معنی سند با بهار اتفاق است و هم چنین

(ج) ازہم گذشتن معاملہ | بقول بحر و ارشاد
فیصل شدن آن وبقول بہار انفصال یافتن
معاملہ (باقر کاشی ؎) خراب مجلس دار القضائے
سکیدہ ام چوکہ صد معاملہ ازہم بیک پیالہ گذشت ٭
مؤلف عرض کند کہ ہر دو معنای حقیقی ومجازی
(ازہم گذشتن) کہ بالا مذکور شد مقتضی آن بود
(ج) را کنایہ از برہم شدن معاملہ گیریم ولیکن
باستناد کلام باقر کاشی قضیہ برعکس آنست وازینا
چیزی نیست بجز محاورہ مخفی مبادکہ از مصدر ثنائی
الف متعلق است

(د) ازہم گذشتن وفا | کنایہ باشد از باقی (۱۵۸۴)
نماندن و دور شدن وفا چنانکہ از کلام ملا فوقی
یزدی پیداست (؎) قصہ کوتہ رحم فوتید و
وفا ازہم گذشت ٭ جانشین ہر دو شان بغض و
عداوت دادہ اند ٭ بخیال ما ازہم گذشتن وفا
بلحاظ معنی الف فوت شدن وفاست کنایہ
از باقی نماندن آنست (اردو) (الف) (۱)
مرنا۔ مارا جانا۔ (۲) ایک کا دوسرے سے
جدا ہونا (ب) کام بگڑنا۔ برہم ہونا (ج) معاملہ
فیصل ہونا (د) وفا باقی نہ رہنا۔

(الف) ازہم گسستن | مصدر اصطلاحی (فا)
بقول بہار یعنی ازہم جدا شدن۔ مؤلف گوید
کہ بخیال ما در آخر یعنی باید گذشت چیزی زیادہ
کنیم یعنی ازہم گسستن چیزی یعنی برہم شدن
آن باشد و ... معنی متعلق است۔

(۱۵۸۵) (ب) ازہم گسستن آمد و رفت | بمعنی
جدا شدن آمد و رفت یعنی آمد و رفت را عرفی
(؎) چشم اگر با ... شید و ازہم سلسلہ
آمد و رفت نظر ... حیران نگہ و ہم از نگہ

(ج) ازہم گسستن آہ | کنایہ باشد از
بند شدن آہ و ... یعنی ازہم
گسستن آہ کنایہ باشد از قطع جاری بود
... ابو طالب کلیم (؎) چون ... گسست
ازہم آہ ... برآستی این شمع گواہ است ٭

وہمچنین ----

(د) از ہم گسستن پود و تار | یعنی از یکدیگر
جدا شدن تار و پود و برہم شدن باشد و استعمال
این در نفی یعنی (از ہم نگسستن پود و تار) کنایه
باشد از برہم نشدن آن و با قاعده بودنش چنانکه
صائب گوید (ه) بیا که تا تو چو گل رفته ز
بزم برون ٭ ز ہم نمی گسلد پود و تار گریه شمع ٭
وہم ازین قبیل است ----

(ه) از ہم گسستن شیرازه | یعنی برہم
شدن شیرازه (زمانه ای مشهور ه) نگسلد
شیرازه پیوند جانبازان ز ہم ٭ از کتاب عشق
ہستی فرد باطل بوده است ٭ وہم برین قیاس
است ----

(و) از ہم گسستن طناب | یعنی از یکدیگر
جدا شدن و شکستن طناب (انوری ه) چون
طناب شفق زہم بگسست ٭ شب فرو هشت
پرده های ظلام ٭ و علی هذا القیاس ----

(ز) از ہم گسستن نغمه | یعنی پریشان و
برہم و بند شدن نغمه (ظهوری ه) ازہم نگسلد
نغمه برہم ماند ٭ لب و ناله را روبرو کرده ایم ٭ مخفی
مباد که گسستن و گسلیدن و گسیختن بقول بعضا
بحر عجم مرادف یکدیگر است پس بخیال ما از ہم گسیختن
متعلق باشد بمصدر خاص ----

(۱۵۳۶) (ح) از ہم گسیختن بنا | یعنی خراب شدن
و ضائع شدن عمارت و ----

(۱۵۳۷) (ط) از ہم گسیختن رشته | یعنی از ہم جدا
شدن رشته و باقی نبودن تابش یعنی شکستن
آن - و ----

(۱۵۳۸) (ی) از ہم گسیختن بال و پر طائر و بال سمندر | یعنی بے پر و
بال و پاره پاره شدن پر طائر و بال سمندر ----

(۱۵۳۹) (ک) از ہم گسیختن نظاره | یعنی پریشان
و برہم شدن نظاره - سند (ح تاک) از کلام
میرزا طاهر وحید است (ه) از گریه ام
نظاره لاغر ز ہم گسیخت ٭ این رشته از گرانی گوهر ----

زہم گسیخت ؛ ہمچون حباب شد دلم از حرف
او خراب ؛ آہ این بنا ز چشمۂ کوثر زہم گسیخت ؛
از زور شعلہ ہاے دل زار ما مپرس ؛ آہی کشید
و بال سمندر زہم گسیخت ؛ (اردو) (الف)
جدا ہونا (ب) آمد و رفت بند ہونا (ج) [illegible]
بند ہونا ۔ (د) تار و پود کا جدا ہونا ۔ برہم ہونا
(ہ) شیرازہ ٹوٹنا (و) ٹانکا بھی ٹوٹنا (ز) نغمہ
کا برہم ہونا ۔ بند ہونا (ح) عمارت کا گرنا
(ط) تاگا ٹوٹنا (ی) پر و بال جھڑ جانا (ک) انقطاع
باقی نہ رہنا ۔ برہم ہو جانا ۔

شاہ وقا چار ذکر ماضی این مصدر کردہ یعنی (از ہم
متلاشی می کرد) را بمعنی پارہ پارہ می کرد آوردہ
صاحب رہنما ہم اینرا نوشتہ و بعوض (می کرد)
(می گردد) نقل کردہ ۔ مقابلہ معنایش می کنا[illegible]
از تعلقی کتابت یک دال مہملہ را [illegible] کردہ ۔
باشی و مثال این شہرتی است کہ فارسیان آنرا
تلاشی [illegible] لغت عرب نیست بقاعدۂ عربی
متلاشی گرفتند [illegible] و آن باشد کہ چیزی را
[illegible] کہ تلاش کنند برای او
[illegible] باشد (ملاحظہ شود تلاش در غیاث)

از ہم متلاشی کردن (مصدر [illegible]) (اردو) بقول صاحب رہنما بکھیر دینا ۔
در محاورۂ معاصرین عجم بمعنی پارہ پارہ کردن ٹکڑے ٹکڑے کرنا ۔ مؤلف کہتا ہے کہ منتشر
است صاحب روزنامہ بحوالۂ سفرنامۂ ناصر الدین کرنا بھی کہہ سکتے ہیں ۔

از ہنگ بقول شمس بفتح کاف [illegible] قصبہ از بدخشان کہ در آن مدفن
حضرت امام الشہدا علیہ التحیۃ والثنا واقع است [illegible] ذکر این نکتہ خالی نباشد
کہ ہنگ بقول برہان بمعنی غار و شکاف کوہ آمدہ و بمعنی قدرت و تمکین و وقار ہم و درا
انجم معانی بسیار دارد ۔ پس عجبی نیست کہ [illegible] در وجہ تسمیہ اہتمام داخل باشد

بترکیب کلمۂ از و اللہ اعلم (اردو) آزہنگ ۔ بدخشان میں ایک قصبہ کا نام ہے ۔ جو مدفن ہے
جناب امام حسین علیہ السلام کا ۔

(الف) ازہوا آویختن (مصدر اصطلاحی) صاحب رہنما بحوالہ سفرنامۂ ناصر الدین شاہ ۔
(ب) ازہوا آویزان است قاچار ذکر (ب) کردہ فرماید کہ بمعنی (معلق آویزان است)
مقصودش چیزی نباشد کہ معلق است بشکل آویزان پس (الف) مصدری باشد بمعنی
معلق شدن بشکل آویختن و (ب) مشتق از (الف) (اردو) (الف) معلق لٹکنا (ب)
معلق لٹک رہا ہے ۔

(الف) ازہوا گرفتن (مصدر اصطلاحی) دانستن آن چیز را و اعتنا بران نکردن و رغبت
بقول وارستہ و صاحب بحر از جائیکہ غیر ممکن ندا شتن برو ۔ مخفی مباد کہ برای این معنی (گرفتن)
باشد چیزی حاصل کردن (نظام دست غیب را بمعنی خیال کردن گیریم ۔ سند این از کلام
؎) مرغیکہ بود بربتن او بال و پر عذاب ؎ باقر کاشی یافتہ ایم (؎) گفتی ز تو کی جدا
تا نام نامۂ تو شنید از ہوا گرفت ؎ مؤلف شوم من ؎ این حرف گرفتم از ہوا سنج بہار از عجم
گوید کہ بخیال ما باید کہ این را سند مصدر ---

(ب) ازہوا گرفتن چیزی قائم کنیم (ا) بمعنی (ج) ازہوا گرفتن سخن و مانند آن قائم
جست کردہ گرفتن و بخیال رغبت و شوق کردہ است بمعنی از جائیکہ غیر ممکن باشد چیزی
گرفتن چیزی سند بخیال ما ہمان شعر (نظام دست غیب) حاصل کردن ۔ صاحب انند نقل نگارش وما
است کہ بر (الف) مذکور و (۲) ناقابل اعتبار این معنی را نمی پسندیم ۔ نکتہ سنجان تصفیۂ این کنند

بنجیال ما اگر (ج) را مخصوص بہ حرف وسخن و امثال آن کنند۔ بمعنی خلاف توقع شنیدن چیزی باشد وبس (اردو) (الف) ناممکن مقام سے کوئی چیز حاصل کرنا (ب) (۱) لپک کر لینا۔ کمال رغبت وشوق سے کسی چیز کا حاصل کرنا۔ بقول آصفیہ لپک لینا (۲) ہوائی خبر خیال کرنا۔ اعتنا نہ کرنا (ج) بقول بہار دیکھو الف اور بقول مؤلف۔ خلاف توقع کسی بات کا سننا۔

(۱۵۶) **از ہوس برون آوردن کسی را** (مصدر اصطلاحی) بمعنی رستگاری دادن از ہوس و این من وجہ متعلق باشد از مصدر عام (از چیزی برآوردن و برون آوردن) ظہوری ے
بہ درون حیرتی درون آوردہ؛ از ہوس خویش را برون آوردہ؛ (اردو) ہوس سے نجات دلانا

از ہوش بردن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر و بہار بمعنی بیہوش کردن۔ خان آرزو در چراغ ہم بالش (میرزا طاہر وحید ے) رسیدی نہ ار نگہ کردی نہ دانستہ جا بردی؛ مرا بردی ز ہوش اما نمیدانم کجا بردی؛ بنجیال ما باید کہ در آخر این (از کسی یا کسی۔) زیادہ کنیم (اردو) بیہوش کرنا صاحب آصفیہ نے (ہوش لے جانا) انہیں معنوں میں لکھا ہے۔ ذوق ے کہاں تک کہاں کا رروان رہ گیا؛ میرے ہوش بانگ درا لے گئی؛

از ہوش رفتن (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب بحر (۱) بیخود شدن (۲) بیہوش شدن و دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد و سندی پیش نشد مؤلف گوید کہ در آخر این باید کہ لفظ (از کسی) زیادہ کنیم بمعنی اول حقیقی است و معنی دوم مجاز آن [illegible] معاصرین عجم مستعمل است و لازم از ہوش بردن گذشت (اردو) (۱) بیخود ہونا (۲) بیہوش ہونا۔

(الف) از یاد بردن (مصادر اصطلاحی) الف بقول صاحب بحر عجم بمعنی فراموش کردن

(ب) ازیاد رفتن | و (ب) بقولش بمعنی فراموش شدن صاحبان مؤیّد و بهار و انند ذکر
هر دو مصدر کرده اند و صاحب ضمیمهٔ برهان بر الف قانع - بهار گوید که (یاد رفته) بحذف کلمهٔ
(از) بمعنی (از یاد رفته) مستعمل است مؤلّف گوید که بر اصول لغت باید که بر آخر الف (چیزی
و کسی را) و بر آخر (ب) (چیزی و کسی) زیاده کنیم (عرفی الف ــه) گر جاهلی آوازه دهد کین
چه ترانست ؛ حاجت ببر از یاد چه بسیار و چه کم را ؛ (وله الف ــه) گر بدیریم طلبید مشیخهٔ
حور سرشت ؛ هیمه و دوزخ برم از یاد چو امّید بهشت ؛ (حافظ شیراز الف ــه) گو نام ما
زیاد لبعمد اچه می بری ؛ خود آید آنکه یاد نیاری ز نام ما ؛ شیخ سعدی الف ــه) یار یکه
غمی می برد از یاد شراب است ؛ خون گرمی اگر هست درین شهر کباب است ؛ (ملا
مفید بلخی ب ــه) نکته استاد رفت از یاد می ترسم زبیم ؛ طفلم و از درج گوش خود گهر
گم کرده ام ؛ (ظهوری ــه) رفته خوبان خراسان و عراق از یاد من ؛ در دکن از هندوان
ترکان سقلا بیم هست ؛ (خالص خان ــه) و عده وصلی که ای مه پاره یادت
رفته است ؛ چاره در دمن بیچاره یادت رفته است ؛ صاحبان شمس و مؤیّد ذکره
(ج) از یاد مبر | بطور مقوله کرده می فرمایند که یعنی فراموش مکن و خیال نمی فرمایند
که این امر است از (الف) پس مصدر را گذاشتن و امرش را بشکل مقوله نگاشتن تحقیق
پسندان را در غلط می اندازد و نشود که این استعمال را مخصوص دانند با امر حاضر (اردو)
(الف) بھلا دینا فراموش کرنا - (ب) فراموش ہونا (ج) نہ بھول - فراموش نہ کر -
ازیرا | بقول برهان بر وزن نصیر ا مخفّف آن زیرا باشد که از برای تعلیل است یعنی

از برای این و ازین جهت - خان آرزو در سراج فرماید که کلمه تعلیل است و زیرا و ایرا
مخفف آن و بحواله قوسی فرماید که در شیراز کسی از کسی پرسد که فلان نهم را چرا نساختی و او در
جواب گوید (ایرا) و بهمان اکتفا کند و قصد آنست زیرا که چنان می بایست - صاحب جهانگیری
سندی آورده (مولوی معنوی ـه) بگو زیرا که گر دو غم نگردد * زیرا غم تحیر دوست کم نگردد
صاحب غیاث گوید که این مزید علیه (زیرا) ست بمعنی ازین جهت - بخیال ما مقصود وی
جز این نباشد که فارسیان بقاعده خود بر (زیرا) الف وصلی آورده (ازیرا) کرده اند و صاحب
انند هم زبانش - صاحبان مؤید و جهانگیری و ناصری و هفت و شمس هم ذکر این کرده اند
بهار گوید که (ازیرا - زیرا - ایرا) مخففات (ازین را) باشد و میتوان گفت که (ایرا) مخفف
(این را) بمعنی برای این بود - بهر تقدیر کلمه (را) بمعنی برای است و چون تنها کلمه (این)
نیز بهمین معنی آمده چنانکه بیاید پس الحاق کلمه (را) بدان زائد بود مثل الحاق کلمه (جا) در
(ازین جا) و چنین زیادت بلکه زیادت ازین در کلام فصحا شائع (الخ) مؤلف عرض
کند که بخیال ما اصل این (ازین راه) بود بمعنی ازین سبب و ازین وجه - بکثرت استعمال - نون و
های مختفی آخر حذف شد و همین دو حرف است که در محاورت تلفظ آن ثقیل لفظ (ازین راه) مقتضیه
پس (ازیرا) مخفف (ازین راه) باشد و (زیرا) مخفف (ازیرا) که الف اول حذف شد بقاعده
فارسی زبانان همچو (اشتر - شتر) و همچنین (ایرا) هم مخفف (ازیرا) باشد بحذف زای هوز
که صاحب مؤید و جهانگیری ذکر این قسم حذف کرده است و استعمال این همیشه با کاف بیانیه
شود و جائی که کاف بیانیه نباشد باید که آنرا محذوف گیریم (اردو) کیونکه - بقول

صاحب آصفیہ (ہندی) برای علت - اسلئے کہ - اس واسطے کہ بسطرِ خیر کہ - اس سبب سے کہ -

ازیراک | بقول صاحب شمس بارای مکسور و یای معروف بانگ و فریاد کردن - دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد و ہمین بزای فارسی در ممدوده گذشت مخفی مباد کہ مقصود صاحب شمس غیر از حاصل مصدر نباشد و بخیال ما تسامح اوست کہ بازای ہوز در قوم قائم کرده - در قواعد فارسی تبدیل زای عربی بفارسی یا بالعکس آن نیامده (اردو) دیکھو آژیراک کے تیسرے معنی -

ازیراکجا | استعمال - بقول صاحب انند بمعنی زیراکہ - چه (کجا) بمعنی کاف در شاہنامہ بسیار مستعمل است (فردوسی ؎) ازیراکجا چشم انسان نبود * کہ گفتار شان کس تواند شنود * دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد - بہار برلفظ (کجا) صراحت فرموده است و سند ہم آورده کہ لفظ (کجا) بمعنی کاف بیانیہ آمده (اردو) کیونکہ - دیکھو ازیرا -

(الف) ازیز | بقول برہان و جامع و سروری و سراج بروزن تمیز بانگ و فریاد و ناله را گویند صاحب سروری از مولوی معنوی سند آورده (؎) زین سبب کز غیرت و بانگ کنیز * مادر فرزند دارد صد ازیز * صاحب ناصری فرماید کہ عربیست صاحب ہفت صراحت کرده است کہ درین ہر دو زای ہوز است و صاحب انند ہمزبان ناصری - صاحب منتخب کہ محقق لغات عرب است این را آورده فرماید کہ بمعنی آواز کردن رعد و آواز جوش دیگ و جوشیدن و مضطرب کردن رگ و درد کردن زخم و ریش (الخ) مؤلف گوید کہ ہمین لغت بہمین معنی ناله و فریاد بزای فارسی دوم و رای مهمله آخر در ممدوده ہم گذشت بخیال ما جز این نیست کہ فارسیان (ازیز) را

که لغت عرب بمعانی متذکره صدر است بمعنی ناله و فریاد مجازاً مخصوص کرده استعمال کرده اند
و بر خلاف قیاس زای عربی دوم را به زای فارسی و زای معجمه آخر را به رای مهمله هم بدل کردند
چنانکه در ممدوده گذشت - ممدوده و مقصوره چیزی نیست که نتیجه لب و لهجه مقامی است
مخفی مباد که از سند مولوی معنوی که بالا مذکور شد استعمال ----------

(ب) **ازیرداشتن** | بمعنی ناله و فریاد کردن پیدا است (اردو) (الف) ناله و فریاد -
(مذکر) (ب) ناله و فریاد کرنا -

ازیش | بقول برهان و جامع و هفت بر وزن کشیش بمعنی ازو و از وی چنانکه گویند ازیش
بستان یعنی ازو بگیر - خان آرزو در سراج فرماید که ظاهراً مخفف (از ایشان) خواهد باشد یعنی از
که فلان شخص باشد) فلان چیز را بستان - درین صورت یای شین که ضمیر است معنی بهم رسید
والله اعلم (انتهی) مؤلف گوید که مقصود محققین اول الذکر این باشد که (ازو) بزیادت یای
زائد در آخر (ازوی) شد چون (پا و پای) و (حیا و حیای) کذا فی توارد ... (ی) و سندی هم
برین پیش کرده است از عبدالرزاق فیاض که عجمی الاصل بوده است ازیش رست نو رگ گل از آن
زند نازکی نو رنگ حیا ده خدا چهره حیای را - مخفی مباد که بعضی از معاصرین برانند که یای
زائد بقاعده فارسی بر لغات عرب زیاده نتوان کرد و تحقیق ما آنست که فارسیان اکثری
از قواعد خود بر لغات عرب هم جاری کرده اند چون حذف (الف و لام) که ... (الحمد لله)
و (الله) استعمال کرده اند با تجاهل چون در آخر (ازوی) شین ضمیر در زدند (ازویش) شد و پس
از آن بکثرت استعمال (واو) حذف شد چنانکه (هوشیار) و (هشیار) و (خاموش) و (خامش)

تاآنکہ (ازیش) شد بمعنی ازو آنرا ما توجیہ محققین اوّل الذکر را کہ صراحتش کردہ ایم بہتر از توجیہ خان آرزو دانیم زیرا کہ بقول شان زیادت و حذف مطابق قواعد فارسی و بقول خان آرزو حذف (نون) در قواعد فارسی دیدہ نشد فتامّل ولیکن شک نیست کہ محققین اوّل الذکر در بیان معنی (ازیش) تسامح کردہ اند بخیال ما (ازیش) بمعنی (ازو آنرا) باشد نہ صرف بمعنی ازو (اردو) اُس سے وہ چیز جیسے - اُس سے (اسکو) یا (اس چیز کو) یا وہ چیز حاصل کر۔

(الف) ازیک پیمانہ نوشیدن | (مصدر اصطلاحی) بقول صاحب انند مساوات و برابری داشتن - بہار ذکر این کردہ از معنی ساکت و ہردو از کلام صائب سند آوردہ اند (ص) خمار و خواب و بیماری و شوخی و سیہ مستی ؛ زیک پیمانہ می نوشند می از چشم شہلایش ؛ مؤلف گوید کہ بخیال ما باید کہ این را ---

(ب) ازیک پیمانہ نوشیدن می | قائم کنیم بمعنی حکم مساوات داشتن و مساوی بودن (اردو) بقول امیرؔ ایک آوے کے برتن ہیں ” ایک ترکش کے تیر ہیں “ یعنی سب ایک ہی سے ہیں مؤلف عرض کرتا ہے کہ اگر ان کہاوتوں سے مصدری استعمال قائم کریں تو کہہ سکتے ہیں ” ایک آوے کے برتن ہونا “ ایک ترکش کے تیر ہونا یعنی مساوات کا حکم رکھنا مساوی ہونا - دکن میں کہتے ہیں - ایک گھاٹ سے پانی پیا “

ازیک تن چہ آید | (مثل) صاحب محبوب الامثال ذکر این کردہ از معنی و محل استعمال ساکت - دیگر محققین امثال این را ترک کردہ اند مؤلف گوید کہ معاصرین عجم

استعمال این کنند مرادف (از یک گل بهار نمی شود) که می آید (اردو) دیکھو از یک گل بهار نمی شود۔

از یک جیب سر برآوردن (مصدر اصطلاحی)

بقول صاحب آنند و بهار که بدیل (از یک گریبان سر بیرون آوردن) نوشته مساوات و برابری داشتن در کاری حیف است که سندی پیش نشد۔ مشتاق سند باشیم۔ اصول لغت متقاضی آنست که این غلط نباشد۔ (اردو) دیکھو از یک پیمانه نوشیدن می۔

(الف) از یک چشم دیدن (مصدر اصطلاحی)

بقول صاحب بحر منظر مساوات دیدن بهار و آنند گوید که منظر مساوات دیدن آن دو چیز متضاد را و بنها تفاوت نکردن (مخلص کاشی ؎) مطلب گو نهین موقوف طاعت کردن است ... میتوانم دید از یک چشم چندین ... مؤلف گوید که سنجیدن ما باید که ----------

(ب) از یک چشم دیدن همه را بمعنی همه را یکسان شمردن قائم کنیم و ضرورت ندارد که معنی این دو چیز متضاد را مخصوص کنیم تخصیص دو چیز در این تعمیم داخل است و ضرورت شرط متضاد هم نیست و شعر مخلص با شق ثانی متعلق است از همین (اردو) ایک آنکھ سے سب کو دیکھنا۔ یا سب کو ایک نظر سے دیکھنا ... جاننا۔ یکسان برابر جاننا (اردو شعر ...) دیکھتے ہیں سب کو ... آنکھ ... روشن ضمیر ... ہر ایک نیک ...

(الف) از یک دست صدا برنخیزد (مثل)

صاحبان ... ذکر این کرده ... مستعمل ... صاحبان ... محبوب ... ----

(ب) از یک دست صدا برنیاید نوشته ... اند ... گوید که این مثل ... نیز شهرت دارد و مؤلف گوید که ... یکسان ... مقصود شان

از بیان تعلق دو فریق یا دو کس یا دو امر باشد یعنی محبت پیدا نشود تا آنکہ از ہر دو جانب آثار آن پیدا نشود و ہم برین قیاس رنجی بمیان نیاید تا آنکہ از ہر دو جانب بنیاد آن قائم نشود و عموماً در بیان خوبی اتفاق دو کس ہم مستعمل (صائب الضیا) تا ہمشیر نیست وا شود نه برگ و بانست ؛ نیست ممکن کہ زیک دست صدا برخیزد ؛ (ملا طغرا ؎) یعنی نوای طرب ساز کن ؛ بطنبوره نی راهم آشنا کن ؛ چو انگشت طنبور ازنی جدا ؛ زیک دست ہرگز نه خیزد صدا ؛ (ملا طاہر غنی ؎) بہ ہمیشہ دل از کف صدای موسیقار ؛ چو صدا نگر کہ بہ یکبار برنمی آید ؛ (اردو) ایک ہاتھ سے تال نہیں دیجاتی " ایک ہاتھ یا ایک ہاتھ سے تالی نہیں بجتی " بقول امیر راه و رسم اور محبت کا نباه اسی حالت میں ہوتا ہے جب طرفین سے برابر کا برتاؤ ہو ۔

(الف) ازیکدیگر بریدن (مصدر اصطلاحی) بقول بہار یعنی (از ہم بریدن) فرماید کہ سند این بر از ہم جدا کردن گذشت مولف گوید کہ بمعنی از یکدیگر جدا کردن است و باید کہ این را ــــــ

(ب) ازیکدیگر بریدن دو چیز یا دو کس قائم کنیم چنانکہ بر (از ہم بریدن) ذکر کرده ایم ۔ سند محولہ متعلق است از (بہ تیغ ازیکدیگر بریدن) وازین تعلق ندارد ۔ اگرچہ برای این سندی پیش نشد ولیکن با تصدیق این از معاصرین عجم کرده ایم ۔ (اردو) دیکھو از ہم بریدن دو چیز یا دو کس ۔

ازیکدیگر گسستن (مصدر اصطلاحی) بقول بہار لازم (ازیکدیگر بریدن) کہ گذشت یعنی نباشد کہ بہار و رشیدی در المصادر (گسستن) بمعنی از ہم جدا کردن و شدن آورده و بقول صاحب بحر بمعنی بریدن و جدا کردن و شکستن تحقیق کاملش بجای خودش کنیم و درین جا ہمین قدر کافی است کہ اگر گسستن را متعدی گیریم این مرادف (ازیکدیگر بریدن) است

واگر لازم گیریم لازمش چنانکه لازم گسستن) گذشت (اردو) دیکھو ازهم بریدن دوچیز یا دوکس و ازهم گسستن

(الف) از یک گریبان سر برآوردن (مصدر اصطلاحی) بهار ذکر این کرده از معنی ساکت۔ صاحب انند این را ــــــــ

(ب) از یک گریبان سر بیرون آوردن نوشته گوید که مساوات و برابری داشتن کاری (صائب ـــه) حسن و عشق از یک گریبان سر برون آورده اند ٭ این شرر در سنگ با پروانه گرم صحبت است ٭ (ولـــه) از حجاب عشق در بیرون و درون حلقه ام ٭ با تو گر از یک گریبان سر برون آورده ام ٭ (اردو) دیکھو ایک پیمانه نوشیدن می۔

از یک گل بهار نمیشود (مثل) صاحب محبوب الامثال ذکر این کرده از معنی و محل استعمال ساکت دیگر محققین امثال این را ترک کرده اند مؤلف گوید که معاصرین عجم این را بجائی زنند که نقص تنهائی در بیان کردن مقصود باشد که شخص تنها آنقدر کامیاب نشود چنانکه دو کس بشوند و از یک شرر تشنند کو برانه (اردو) بقول صاحب محبوب الامثال اکیلی لکڑی کہیں نہیں جلتی ٭ دلّی میں کہتے ہیں ٭ اکیلا خدا ہے ٭ تنہا ہمیشہ خطرے میں ٭٭ اکیلے سے کچھ نہیں ہو سکتا ٭

ازین بقول بهار (۱) بمعنی این قسم و این نوع و چنین و (۲) از برای این و فرماید که هم بدین معنی تنها (این) نیز آمده (مولانا کاتبی ـــه) از دو شمشیر زره بار و حیدر کش ده ٭ بسکه ازین قلعه را سایه حق و کشاده ٭ (سعدی ـــه) ازین مه پاره عابدفریبی ٭ ملائک صورتی طاوس زیبی ٭ که بعد از دیدنش صورت نبندد ٭ وجود پارسایان را شکیبی ٭ (مولانا کاتبی ـــه) گر صد بلا نباشد جانم نگیرد آرام ٭ زین سخت جان ندیدم جانی بدین بلاکست ٭ (باقر کاشی ـــه) سبا است نگذشته است کسی از ره عشق ٭ صد ازین قافله در رهگذر ماند و ٭ (شرفی ـــه)

ازینکه بعد بر بدین تمام شانه شود و گره کشاده گردد ز طرهٔ شمشاد، صاحب ضمیمهٔ برہان بمعنی اوّل قانع
وارسته هم ذکر این کرده و صاحب مؤید بحوالهٔ شرفنامه تصدیق معنی اوّل کند (اردو) (۱) اس قسم کا
ایسا (۲) اس لئے - اسواسطے -

ازین باب (استعمال) بقول بحر و بہار و آنند
بمعنی ازین مقوله مؤلف گوید که معاصرین عجم اینرا
بمعنی ازین قسم و ازین معامله استعمال کنند مخفی
مباد که اصل این (ازاین) بود - الف دوم حذف
شد - فارسیان عجم بضرورت وزن شعر حذف
الف را مستحسن دانند (اردو) اس باب میں
اس بارے میں -

ازین بابت استعمال - بقول بہار و آنند
مرادف (ازین باب) حیف است که سندی
پیش نشد اگر استعمال این را تسلیم کنیم بمعنی حقیقی
باشد یعنی ازین مقدمه و ازین معامله معاصرین
عجم استعمال این بر زبان دارند مثلاً گویند "ازین
بابت او را هیچ سروکار نیست" یعنی ازین معامله
او را سروکاری نیست (اردو) اس معاملے
جیسے "اس معاملے سے اسکو کچھ سروکار نہیں"

ازین باره (استعمال) بقول صاحب بحر
و بہار و آنند - مرادف ازین باب که گذشت
بمعنی ازین مقوله مؤلف گوید که با خیال خود ما
بر (ازین باب) ظاهر کرده ایم (اردو) دیکھو
ازین باب -

ازین بالاپنجره و چشم انداز به پائین دارد
(مقوله) ناصرالدین شاه قاچار استعمال این
در سفرنامهٔ خود فرموده صاحب روزنامه ذکر
این کرده گوید که بمعنی (بالای این عبا و نگاه - غرفه
و پیش انداز - نظر زیرین دارد) مؤلف گوید
که (ازین) بمعنی خود است در (بالاپنجره) و (چشم
انداز) کنایه باشد از غرفه و دریچه و (بپائین
دارد) بمعنی نظر زیرین دارد مقصود است

که ازین غرفه که در عبادت گاه است که ذکرش جابی
است) کیفیت و تماشای پایین نظر می آید ما
(بالا پنجره) و (چشم انداز) را بجای خودش هم
نوشته ایم بعضی از معاصرین عجم گویند که درین مقوله
صرف (بالا پنجره) بمعنی دریچه و غرفه باشد و (چشم انداز
پایین دارد) بمعنی چشم به پایین می افتد و موقع
نگاه بر پایین دارد - بخیال ما درین صورت و او
عطف غلط است که میان (پنجره) و (چشم
آمده (اردو) اس دریچہ سے نیچے کی کیفیت
نظر آتی ہے -

(الف) ازینجا | (استعمال) بقول صاحب
بحر و بہار عجم دانند بمعنی برای این و از برای
این (نظامی گنجوی سے) گر بار برگنج ازینجا نشست
که تا رانگان مهر باید بدست ؟ مؤلف گوید
که فارسیان ---------

(ب) ازینجاست | بمعنی ہمین سبب است
استعمال کنند و لزوماً کاف بیانیه در آخرش با
مثلاً گویند ازینجاست که ما ذکر این کرده ایم
یعنی همین سبب است که ما ذکر این کردیم اگرچه این
استعمال من وجه با (الف) تعلق دارد و لیکن خصوصیتی
در (ب) زائد (اردو) (الف) - اس لئے - اس واسطے
(ب) اسی لئے - اسی سبب سے - یہی وجہ ہے کہ

ازین خراس خراب | (اصطلاح) بقول
صاحب آنند اشاره بسوی فلک است و آنرا
خراس بدین معنی گفته است که همیشه بگردش
است و خراب بدین وجه گفته که اول و آخر دنیا
همین خراب است و بدین معنی اگر دهر را گویند
درست باشد - صاحب مؤید هم ذکر این کرده
مؤلف گوید که آس بمعنی آسیا - بجای خودش
گذشت و (خر آس) قلب اضافت (آس خر)
بمعنی آسیای بزرگ و آسیائی که بزور خر گردش
کند و فارسیان خراب بالصفت او آورده خراس
خراب گفته بعد و در ان معنی دنیا را گفته اند
پس (ازین خراس خراب) بمعنی ازین دنیا باشد

صاحبان انند ومؤید در معنی این غور نفرموده اند
(اردو) اس زمانہ سے - اس دنیا سے -

ازین در | استعمال - بقول صاحب بحر وانند مرادف ازین باب که گذشت ما خیال خود را هم در آنجا ذکر کرده ایم (فردوسی ؎) ازین در سخن چند راندیم نیز ۰ که گفتار خیره نیرزد بشیز ۰ (نظامی ؎) ازین در بسی گفته با خویشتن ۰ هم آخر به تسلیم در دادتن ۰
(اردو) دیکھو ازین باب -

ازین دست | استعمال - بقول صاحب بحر بمعنی این چنین و مرادف (ازین سان) که می آید - صاحب انند هم ذکر این کرده (طالب آملی ؎) شکست هیچ منی از زبان عجب نبود ۰ که روزگار ازین دست بشیار شکست ۰ (میرزا عبد الغنی قبول ؎) کرده سودائی ازین دستم خیال ابروش ۰ هست ناخن را بلی در ره جادوئی دخل عظیم ۰ مؤلف گوید که (ازین دست) بمعنی ازین قسم است فارسیان یکدست بمعنی یک قسم آورده اند - صاحب برهان برلفظ دست ذکر این کرده و بقولش دست بمعنی طرز و روش هم آمده (اردو) اس طرح سے - اس طریقہ سے - ایسا -

ازین راه | استعمال - بهار ذکر این کرده از معنی ساکت ما ذکر این بر (ازین راه) کرده ایم
(اردو) دیکھو (ازین راه)

ازین رو | (استعمال) بقول صاحبان بحر و بهار وانند مرادف (ازین باب) که گذشت و ما صراحت خیال خود هم در آنجا کرده ایم بخیال ما این بمعنی ازین وجه و ازین سبب باشد (انوری ؎) شعله آتش ازین روی که گفتم گوئی ۰ ذره در رقعا کتابت قلم منتخب است ۰ (امیر معزی ؎) افتاده بیچاره ز فرقت خسته دل من ۰ زین روی ترا نام بت چاه ذقن شد ۰ (اردو) اس وجہ سے اس سبب سے -

ازین ره گذر | استعمال - بقول بهار بمعنی

ازبرای این مؤلف گوید که (ازاین راه) بمعنی ازین وجه بجای خودش گذشت واگر استعمال (ازین رہگذر) ازسندی ظاهر شود مرادف (ازین راه) باشد و بس - حیف است که دیگر کسی از محققین ذکر این نکرد - ماهم از معاصرین عجم نشنیدیم (اردو) دیکھو ازین راه -

ازین سان (استعمال) بقول صاحب بحر و بہار و انند مرادف (ازین دست) بمعنی این چنین (حکیم فردوسی ؎) بود دانشومند و هم پهلوان چنو نبیند کسی نیز ازین سان جوان ؎ مخفی مبادکسان بقول برہان بمعنی طرز و روش و رسم و عادت و شکل و مانند آمده (اردو) دیکھو ازین دست -

ازین سبب (استعمال) بمعنی ازین وجه [illegible] خودش گذشت چنانکه [illegible] [illegible] جا تمام

ازین گشت (اردو) دیکھو ازین رو -

ازین قبیل استعمال - ما صراحت این به (ازاین قبیل) کرده ایم که گذشت (اردو) دیکھو ازاین قبیل -

(الف) **ازین قرار** (اصطلاح) بقول صاحب بحر و چراغ (۱) باین وضع - بہار گوید که بمعنی ازین دست صاحب انند این را مرادف ازین سان گوید سالک (شعر ؎) ز بیم خاک دلم گر ازین قرار تپید ز بردن زخاک شدی پیکرم چو سنگ مزار (میرزا عبد الغنی قبول ؎) ز وعده اش دل این بیقرار یافت قراری چو نخل اگر صنم من ازین قرار نیفتد مؤلف گوید که خیال ما سند آخر الذکر که پیش کرده بہار است متعلق ازین نیست زیراکه در مصرع دوم شش قرار قراری است که ذکرش در مصرع اول گذشت فافهم - صاحب روزنامه بحوالہ سفرنامہ ناصر الدین شاه قاجار [illegible] (۲) بمعنی بدین تفصیل آورده و مقصودش

انیست که به تفصیلی که در ذیل می آید و این معنی
از ترجمهٔ انگلیش می کشاید حیف است که بند
این نقل عبارت نکرد و هم او گوید که
(ب) ازین قرار است بمعنی مسموع
شد- باشد- غیر از محاوره چیزی دیگر نیست
و از ترکیب لفظی این معنی پیدا نمی شود بجز اینکه
اوّل - ذکر سماعت چیزی کنیم و بعد ازان چیزی
دیگر را ذکر کرده گوئیم که (این هم ازین قرار
است) یعنی این هم مسموع شد- دیگر هیچ
(اردو) (الف) (۱) دیکھو از نیسان (۲) حسب
ذیل- بقول آصفیہ تفصیل زیرین سے
موافق (ب) سنا گیا-

الف مقصوره بازای فارسی

اژرخ بقول برهان و انند بفتح اوّل و ثانی و سکون خای نقطه دار- دانهای سخت که از اعضا بر می آید و درد نمی کند و بعربی ثولول گویند- صاحب جامع گوید که مخفف (آژرخ) است که در ممدوده گذشت- صاحب جهانگیری سند آورده (خواجه عمید لویکی سه) رخ سپهر اژرخ داشت ازدیت گوئی ؛ هلال قاب مقوّس نمود کرد اژرخ ؛ (وله سه) زحل در هشتمش چون چشم زنخ بود ؛ ز اشک خون رخ او چون اژرخ بود ؛ صاحب هفت گوید که این مرادف (ازرخ) باشد که به زای هوّز گذشت مؤلّف عرض کند که (زرخ - به زای هوّز) و (ژرخ - به زای فارسی) به همین معنی آمده (کذا فی البرهان) و بقول صاحب کنز که محقّق ترکی زبان است (ژرخ - به زای فارسی) لغت فارسی است پس - اسم جامد باشد و فارسیان بقاعدهٔ خود الف وصلی در اوّل این آورده (اژرخ) کرده باشند و (آزرخ و آژرخ - بممدوده) نتیجهٔ لب و لهجهٔ مقامی باشد- صراحت ماخذ (زرخ و ژرخ) بجایش کنیم- (اردو) دیکھو ازرخ

و آزخ و آژخ —

اژدر بقول برهان وهفت وجامع با دال ابجد بر وزن لشکر (۱) سر علم و رایت را گویند و (۲) مار بزرگ وبقول صاحب غیاث (۳) نیز نام شکلی است در فلک بصورت اژدها که آنرا راس و ذنب نیز گویند۔ صاحبان رشیدی وسروری وبهار و آنند ومؤید بر معنی دوم قانع۔ خان آرزو در سراج فرماید که اصل این (اژدرها) است بمعنی اعظم یعنی مار بزرگ و (اژدها) و (اژدر) مخفف آن وفرماید که بعضی بر آنند که بواسطه عظم جثه بصیغهٔ جمع (اژدرها) گفتند اندرین تقدیر (اژدر) مفرد باشد و (اژدرها) جمع و (اژدها) مخفف آن وخیال خود ظاهر کند که گاهی جمع بجای مفرد در محل تعظیم استعمال کنند چنانکه لفظ (بانوان) که جمع بانوست در اشعار خاقانی بمعنی بانو آمده پس درین صورت (اژدرها) که جمع (اژدر) است بجای مفرد استعمال کرده باشند وبعد از آن از کثرت استعمال حکم مفرد پیدا کرد (الخ) صاحب سخندان فارس فرماید که در سنسکرت همین را (اجگر) گویند صاحب ساطع که محقق زبان سنسکرت است گوید که (اجگر) مذکر اژدهاست مؤلف عرض کند که بخیال ما جز این نیست که فارسیان این لفظ را از سنسکرت گرفته بقاعدهٔ خود مفرس کردند یعنی جیم عربی را بزای فارسی بدل کردند چنانکه (کج) و (کژ) و کاف فارسی را به دال مهمله چنانکه (اورنگ) و (اورند) پس بدین عمل تبدیل (اجگر) (اژدر) شد ونسبت معنی اول عرض می شود که بیجا نباشد که سر علم و رایت هم مشابه باشد به اژدری که سر خود بالا کند ومعنی سوم هم مبنی بر تشبیه بر سبیل استعاره و دیگر محققین فرس

ذکر معنی سوم را ترک کردہ اند و صاحب غیاث نہ سندی پیش کردہ نہ حوالۂ کتابی (اردو) (۱) پھریرا - بقول آصفیہ جھنڈے کا کپڑا ۔ دستارچہ - پھریری - باوٹا (۲) اژدر بقول امیر (فارسی) (اردو مین مستعمل) مذکر بمعنی اژدہا (برق ؎) جوش سودا مین جو آئی لہر زلف یار کی ٭ صورت اژدر مجھے ہر ایک جادہ ہو گیا ٭ (۳) راس و ذنب (عربی) بقول آصفیہ (مذکر) اُن دو ستارون کا نام جن کے سبب سے کسوف و خسوف ہوتا ہے جسکو اردو مین (راہو کیت) کہتے ہین - صاحب فرہنگ آصفیہ نے اسکا ذکر انفراداً کیا ہے

اژدر شکار | استعمال - بقول بہار و آنند از عالم شیر شکار مؤلف گوید کہ اسم فاعل ترکیبی است بمعنی کسی کہ اژدر را شکار کند ضرورت بیان این نبود (امیر خسرو ؎) ترک خدنگ افگن و سندان گذار ٭ ہمہ شیر افگن و اژدر شکار ٭ (اردو) اژدر شکار - اردو مین کہہ سکتے ہین یعنی اژدرہے کو شکار کرنے والا

اژدرہا | بقول برہان و جامع و جہانگیری (۱) بمعنی اژدر است کہ مار بزرگ باشد و (۲) کنایہ از مردم شجاع و قہر آلود و (۳) رایات و سر علم و (۴) پادشاہ ظالم و (۵) ضحاک ماران را ہم گفتہ اند - مؤلف گوید کہ معنی اول حقیقی است بصراحتی کہ بقول خان آرزو بر لفظ (اژدر) گذشت یعنی کلمہ جمع برای مفرد تعظیماً مستعمل شد و معنی دوم و سوم و چہارم و پنجم بخیال ما استعارہ باشد نہ کنایہ - بر سبیل تشبیہ کہ رایت و سر علم را صورۃً و پادشاہ ظالم و ضحاک را بلحاظ ظلمش با اژدہاست صاحب ہفت این را مفرد گوید بمعنی (اژدر) و ذکر دیگر معانی ہم کند از انکہ از ماخذ بیخبر است و ما ذکرش بر (اژدر) کردہ ایم - صاحب انند نسبت معنی چہارم بر لفظ ظالم قناعت کردہ

مقصودش حزین نباشد کہ پادشاہ ظالم یا مطلق شخص ظالم را (اژدرہا) گفتہ اند صاحبان دو بی و پہلوی و رشیدی و بہار بمعنی اوّل قانع و صاحب سروری ذکر معنی اوّل و سوّم و پنجم کردہ (کمال اسمعیل ۵) کنج را بر سر اگر سم بود اژدرہا ٭ گنج حسنی و ترا زلف چو ثعبان بسر (دقیقی ۵) یکی صمصام اعداکش عدوخواری چو اژدرہا ٭ کہ ہر گز سیر نبود وی ز مغز و از دل اعدا ٭ (اردو) (۱) دیکھو (اژدر) کے دوسرے معنی (۲) شجیع - جوانمرد - غصیلا - (۳) دیکھو (اژدر) کے پہلے معنی (۴) ظالم پادشاہ (۵) ضحاک - دیکھو (ازہراک)

(۱۵۸۵) **اژدر ہفت سر** (اصطلاحات) از قبیل دارندۂ سر است کہ بقول صاحب بحر عجم کنایہ از آسمان یا بخیال ما (اژدر ہفت سر) کنایہ از دنیاست کہ ہفت آسمان دارد - سراج الدین راجی گوید (ع) از ین ہفت سر اژدر غمخوار ٭ بپرہیز تا نگو بود ہوشیار ٭ (اردو) دنیا - توش -

اژدم بقول صاحب انند بحوالۂ فرہنگ فرنگ نوعی از نمدہ کہ زیر زین نہند دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نہ کرد و نہ سندی پیش شد صاحب انند این را لغت عرب نوشتہ غیر از تسامح یا غلطی کتابت نیست - ما خدا این ہیچ متحقق نشد بجز این کہ این را اسم جامد فارسی قدیم گیریم و مشتاق سند باشیم معاصرین عجم ازین ساکت - اگر این را مرکّب از (آژ) و (دم) گیریم معنی لفظی این (آسایش خون) باشد کہ (آژ) بقول صاحب سراج بمعنی آسایش و (دم) در عربی بمعنی خون آمدہ و شک نیست کہ نمدہ زین خون اپشت اسپ را آسایشی است یعنی اگر بدون نمد - زین بر پشت اسپ قائم کنند جراحت پیدا شود و جریان خون واللہ اعلم بحقیقۃ الحال تبدیل ممدودہ بہ مقصورہ نتیجۂ لب و لہجۂ مقامی است و بس پس باید کہ اینرا لغت اوّل و سوّم خوانیم -

(اردو) نمدزین بقول آصفیہ (فارسی) اسم مذکر وہ نمدہ جو زین کے نیچے گھوڑے کی پشت پر ڈالتے ہیں ۔ خوگیر

اژدہ | بقول صاحب انند بفتح اوّل وسکون زای فارسی و دال مہملہ در فارسی زبان بمعنی ناہمواری و درشتی سوہان ۔ فرماید کہ بالف ممدودہ نیز آمدہ ۔ صاحب غیاث ہم ذکر این کردہ مؤلف گوید کہ این مرادف (آژدہ) باشد کہ در ممدودہ گذشت یعنی حاصل بالمصدر (آژدن) کہ بمعنی آژنیدہ برسنگ آسیا زدن ہم گذشت وانچہ صاحب انند بمعنی ناہمواری نوشتہ مجاز باشد و دیگر محققین فرس ازین ساکت اند ۔ اشتقاق سند باشیم ممدودہ و مقصورہ چیزی نیست غیر از لب ولہجۂ مقامی (اردو) ناہمواری ۔ بقول آصفیہ کھردراپن ۔ سوہان کا کھردراپن ۔

اژدہا | بقول برہان وہفت و جہانگیری بمعنی (اژدر) است و بر ہر پنج معانی (اژدہا) شامل کہ گذشت یعنی (۱) مار بزرگ (۲) مرد شجاع و قہر آلود (۳) رایت وسر علم (۴) پادشاہ ظالم (۵) ضحاک ماران ۔ صاحب ناصری بذکر معنی اوّل گوید کہ ضحاک را (اژدہاک) می گفتند کہ می آید و این مخفف آن باشد و فرماید کہ (اژدہا) از ترکیب لغت دہان کشادہ و بخاطر صاحبان ذوق میرسد

شاید مخفف اژدہان بودہ و در اصل مار اژدہان بمعنی ماردہان کشادہ می گفتہ اند الخ) مؤلف عرض کند کہ ما بر (اژدر) و (اژدرہا) ماخذ ہر یک بیان کردہ ایم و (اژدہا) مخفف (اژدرہا) است بحذف رای مہملہ دیگر ہیچ و حقیقت (اژدہاک) بجای خودش عرض کنیم ۔ محقق زبان دان بیان ترکیب لغت کہ بطور بیان ماخذ این کردہ است ۔ از فہمیدن آن قاصریم کہ (اژدہان) بمعنی دہن کشادہ از کجا پیدا شد ۔ حقیقت

(آتش) بجای خودش گذشت و بدین معنی تعلق ندارد
بهار به معنی اوّل قانع و فرماید که (۹) نوعی از آتشبازی
هم مؤلف گوید که ما این قسم آتشبازی را دیده ایم
که چون آتش دهندش بشکل اژدر بلند شود پس
استعارةً آنرا (اژدها) نام نهاده باشند خان
آرزو در چراغ هدایت هم ذکر این معنی کرده است
و در سراج اللغات به معنی اوّل قانع و صاحب
[illegible] با معنی ششم را ترک کرده و صاحب [illegible]
معنی اوّل و سوم و پنجم را نوشت ظهوری ه
دل که در کنج جگر جا دارد جای در کام اژدها
دارد (صائب ه) نفس متناقض بود [illegible]
گو مردان اژدها را چو گلو تنگ گیرند صاحب
صاحب جهانگیری برای معنی دوم [illegible]
سند آورده (ه) شد چو [illegible] اژدها [illegible]
شد چو اژدها را دید (سیف اسفرنگی [illegible]
ه) سایهٔ اژدهای [illegible]
گیاه [illegible] از سروری ه) کشاده [illegible]

اژدهای علم چو که شیر فلک [illegible] پس مؤلف
گوید که این هر دو سند متعلق به اژدهای آتش
و علم است که می آید با معنی سوم تعلق ندارد
صاحب [illegible] برای معنی پنجم سندی از
خاقانی آورده است که بخیال ما تعلق معنی
اوّل است (ه) [illegible] اژدها ندارم
[illegible] ه [illegible] کمان خانهٔ اژدهاست
[illegible] ه [illegible] کمان خانهٔ اژدهاست
[illegible] است [illegible] ولد از سروری
ه [illegible] اگر [illegible] گواهی نشستند
[illegible] چراغ (ه)
چو [illegible] فسون [illegible] دم اژدها
[illegible] که [illegible] سندی که
صاحب [illegible] برای معنی دوم پیش کرد
[illegible] شده [illegible] باشند)
[illegible] شود (اردو) ا—
[illegible] آتشبازی کی ایک قسم

جسکو فارسیون نے اژدہا کہا ہے جو روشن
ہونے پر اژدہا سے مشابہ ایک آتشین شکل
ظاہر کرتی ہے۔

اژدہا بارہ (استعمال) بہار و آنند ذکر این
کردہ از معنی ساکت مؤلف گوید کہ بارہ
بقول برہان بمعنی طرز و روش آمدہ پس مراد
(اژدہا خوی) باشد بمعنی حقیقی۔ ضرورت نشد
کہ این را بطور استعمال خاص بیان کنند (نظامی
ے) نخواندی ز تاریخ جمشید شاہ ؛ کہ آن
اژدہا چون فرو بردہ ماہ ؛ فریدون بآن اژدہا
بارہ مرد ؛ بآن قوت اژدہائی چہ کرد ؛ (اردو)
اژدہا خوی (اردو میں کہ سکتے ہیں یعنی اژدہا
کی خصلت رکھنے والا۔

اژدہا پیکر استعمال۔ بقول صاحب جامع
مرادف (اژدہای فلک) کہ می آید۔ دیگر کسی از
محققین فرس ذکر این نکرد و نہ سندی پیش
شد (اردو) دیکھو اژدہای فلک۔

اژدہا خوی (استعمال) بقول بہار و آنند
مرادف (اژدہا بارہ) کہ گذشت یعنی خوی
و خصلت اژدہا وارندہ (نظامی ے) کہ این
اژدہا خوی مردم خیال ؛ نہنگی است کاورد
بر ما وبال ؛ (اردو) دیکھو اژدہا بارہ۔

اژدہا شدن (مصدر اصطلاحی) کنایہ باشد
از خشمگین شدن کہ اژدہا بمعنی قہر آلود آمدہ
وسند این بر معنی دوم لفظ اژدہا گذشت
(اردو) غصے ہونا۔

اژدہا فش (استعمال) بقول صاحب
آنند بحوالہ فرہنگ فرنگ مرادف (اژدہاک)
بمعنی ضحاک ماران مؤلف گوید کہ (فش)
بقول برہان بفتح اول و سکون ثانی بمعنی شبیہ
و نظیر و مانند است پس ضحاک را کہ ظالم بود
کنایۃً بہ (اژدہا مانند) ملقب کردہ باشند۔
(اردو) دیکھو اژدہاک

اژدہاک بقول برہان و جامع و ہفت

وانند و رشیدی و مؤید- باکاف بمعنی ضحاک
ماران باشد- خان آرزو در سراج فرماید که
کاف درینجا برای نسبت است و این مجاز
باشد- صاحب (دری و پهلوی) و سروری
از استاد دقیقی سندی آورده (سه) پادشاهی
ملک تو قدیمست و نیابت برده تخت اژدهاک
مخفی مباد که در (اژدهاکا) الف سوم زائد است
(عبدالقادر نائی از جهانگیری سه) جمشید را جدا
بیک اره سر بنیمه دو آک - اژدهاک اسیر
دوبار کرد ** (اردو) دیکھو اژدہاک-

اژدهای حمری (اصطلاح) بقول
صاحب شمس همان اژدها لقب ضحاک
دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرده و بنگ
پیش شد- مؤلف گوید که (حمری) بالضم یعنی
سرخ منسوب بحمرت در حالت الحاق
یای نسبت تای مصدری حذف نمایند-
چنانکه از صورت صوری - و از فطرت
فطری (کما فی الغیاث) (اردو) دیکھو اژدہاک

(الف) اژدهای رایت | (اصطلاح)
(ب) اژدهای علم | بقول
صاحب بحر و سراج و رشیدی و بهار-
(۱) صورت اژدها که در رایت و علم نقش
کنند- (ظهیر فاریابی سه) در تن اژدهای
رایت تو ز باد فتح شور و عدو را پی ** (خواجه
جمال الدین سلمان سه) اژدهای علم عزم
ترا بهر عدو ز عقرب اندیش روان نیش
اجل در دنبال ** مؤلف گوید که (۲)
فارسیان رایت و علم را به اژدها تشبیه داده اند
یعنی بترکیب اضافی (اژدهای رایت) رایت
باشد- و همین معنی درست و بالاجم توان گرفت
و استادی که بمعنی سوم لفظ (اژدها) گذشت
هم تعلق باین ست (اردو) (۱) اژدها
کی تصویر جو علم مین بنائی جاتی ہے (۲) علم
کا اژدہا-

اژدہای فلک (اصطلاح) بقول برہان وہفت وجامع (۱) - اشارہ بعقدتین راس وذنب است و (۲) تنین را نیز گویند که از جملهٔ چہل وہشت صورت فلک باشد و بقول صاحب بحر (۱) راس وذنب و (۲) کہکشان - خان آرزو در سراج فرماید که عبارت از تنین است که راس وذنب سرودم اوست صاحب ناصری آورده که کنایه از راس وذنب که بعربی تنین خوانند - صاحب موید فرماید که عقدتین راس وذنب (کذا فی القنیه) و در نسخهٔ بحر آورده که - راس وذنب سرودم تنین افلاکی است صاحب رشیدی فرماید که بمعنی راس وذنب که تنین گویند و بقول صاحب انند وغیاث شکلی است در فلک بصورت اژدہا که آن عقدتین است وبعربی آنرا راس وذنب گویند و تنین را نیز گویند که صورتی از جملهٔ چہل وہشت صورتهای فلکی است مؤلف گوید که پریشان بیانی محققین بالاقتضی آنست که اول تحقیق تنین کنیم و تنین بقول صاحب منتخب بالکسر وتشدید نون بلغت عرب ماری است بزرگ و بحیره در آسمان از تقاطع منطقهٔ فلک مائل بصورت ماری بزرگ که یک طرفش را راس گویند وطرف دیگر را ذنب و بہر سیده آنرا نیز تنین گویند و بحر الصاحب قاموس فرماید که تنین سفیدی است در آسمان که تنه اش در شش برج است ودمش در برج ہفتم سیر می کند چون کوکب سیاره وآن را بفارسی ہشتنبر گویند و فرماید که اینچه جوہری موضعی در آسمان نوشته غلط است - پس بخیال ما دو معنی بیان کردهٔ صاحب بحر صحیح درست است ولیس ضعیف است که سندی پیش نشد (اردو) (۱) راس وذنب - دیکھو اژدر کے تیسرے معنی (۲) کہکشان - بقول صاحب آصفیه (فارسی) اسم مونث مخفف کاہکشان - وہ طولانی سفیدی

چواندھیری راتین سڑک کے مانند آسمان پر دور تک گئی ہوئی نظر آتی ہے اور اصل مین یہ بہت سے چھوٹے چھوٹے ستارون کی قطار ہے - کہکشان اسوجہ سے نام رکھا گیا کہ جس طرح کوئی شخص گھانس رسی مین باندھکر کندھے پر ہوا دور تک لیجاتا اور اُس سے زمین پر نشان پڑجاتے ہین یہی صورت اسکی ہے (۲) مانگ ـــہ) چھڑک کے مانگ پر افشان وجہ تشبیہ

بولا ستارے دن کو دکھاتی ہے کہکشان میری ؎

اژدہای نیزہ | استعمال نیزہ باشد فارسیان نیزہ را [illegible] تشبیہ دادہ اند مرکب اضافی است از نوادر ـــہ) چون اژدہای نیزہ کشتہ [illegible] دست خصم نیزہ خطا کرد . ذرگاہ (اژدہا نیزہ بقول مصنف ایضاً فارسی) اسم مذکر (دیکھو اژدہا)

اژرغ | بقول برہان درجامع دانست (بفتح اول وسکون ثانی وغین نقطہ دار شاخہارا گویند کہ از درخت بریدہ باشند وبعربی جلمہ خوانند - مؤلف عرض کند کہ ہمین لغت بہمین معنی بزای فارسی در ممدود گذشت وصاحب برہان ہم آنجا نوشتہ کہ الف (آزغ) ممدود وبزای ہوز است - (ازغ) بفتح اول وزای ہوز بہ ہمین معنی گذشت بمعنی پیرایش شاخہا وہمین معنی را (آزدغ) ہم نوشتہ و [illegible] بآن ایشان مذکور شد وصاحب برہان در آنجا نوشتہ کہ معنی شاخہارا گویند کہ از درخت خرما وتاک وغیرہ بریدہ باشند تحقیق آنست کہ محققین فرس بلحاظ اختلاف باہمی معنی این ہمہ لغات ذکر کردہ اند [illegible] ممدود ومقصور چیزی نیست کہ آن [illegible] ولہجہ مقامی است وتبدیل زای [illegible] فارسی البتہ قابل غور است کہ خلاف قاعدہ فارسیان است کہ زای فارسی بعربی یا بالعکس آن بدل نمی شود وجز این نیست

که این تبدیل - خلاف قیاس باشد - اصل این آزدغ - حاصل بالمصدر (آزدغیدن)
و این مصدر متروک التصریف است چنانکه ذکرش بر (ازغ) کرده ایم و معنی آزدغ (۱)
پیرایش درختان و مجازاً (۲) بمعنی شاخهای بریده شده و (آزغ) بحذف واو مخففش و (ازغ)
بمقصوره مثله و (اژغ) به زای فارسی مبدلش برخلاف قیاس پس (آژدغ) و (آژدغ)
و (آرغ) و (آژغ) و (ازغ) و (اژغ) همه مرادف یکدیگراست بهردو معنی بالا -
(اردو) (۱) دیکهو (آزدغ) (۲) دیکهو (ازغ)

اژکان | بقول برهان و هفت و انند بر وزن دربان بمعنی مردم کاهل و باطل و مهمل و بیکار
صاحب جامع این را مرادف اژکهان - و اژکهن - و اژهان و اژهن گوید که می آید - مؤلف
عرض کند که (آژکهان) و (آژکهن) به همین معنی در ممدوده گذشت بخیال ما این مرکب است
از (آژ) که بقول برهان و خان آرزو در سراج بمعنی آسایش و کهان - بقول صاحب سراج
و برهان بالفتح بمعنی جهان - پس معنی لفظی (آژکهان) آسایش جهان باشد - خان آرزو در
سراج لفظ (اژکهان) را بمعنی کاهل و کاهلی هردو نوشته نتیجه تحقیق ما خود اینست که (آسایش جهان)
کنایةً کاهلی را توانیم گفت نه کاهل را و از سند (اژکهان) که بجای خودش می آید تصدیق خیال ما
می شود - اندرین صورت باید که این را بمعنی کاهلی گیریم و برای معنی بیان کرده محققین اوّل الذکر
سند (اژکهن) فی الجمله تائید کند که می آید پس باید که این را بمعنی کاهل اسم فاعل ترکیبی گیریم حیف است
که این قدر صراحت در ممدوده بلفظ (آژکهان) و (آژکهن) نکردیم و در انجا خیال ما این بود که مقصوره
اصل است و درین جا بالعکس آن پس به حذف های هوّز (آژکان) مخفف (آژکهان) و

به تخفیف الف دوم (آژکهن) و به تخفیف کاف (آژهان) و به تخفیف الف دوم (اژهن)
مخفف (آژهان) باشد. مخفی مباد که بقاعدهٔ فارسی - حذف های هوز والف جائز است همچو
(گیاه) و (گیا) و (استخوان) و (ستخوان) البته حذف کاف عربی در (اژهان) خلاف قیاس است
همین است حقیقت این دیگر هیچ - ممدوده و مقصوره چیزی نیست که نتیجهٔ لب ولهجهٔ مقامی است
(اردو) کاہل - بقول آصفیه (عربی) بمعنی سست - کاہلی بمعنی سستی - مؤنث -

اژگن | بقول صاحبان برهان و هفت و انند و جامع - باکاف به وزن بهمن (۱) دریچهٔ
شبکه‌دار که از پس آن نگاه توان کرد - خان آرزو در سراج گوید که (۲) این مخفف (اژکهن) است
باشد که می آید مؤلف گوید که ما بر (اژکان) صراحت کرده‌ایم که اصل آن (اژکهان) است
پس جا دارد که بحذف الف دوم (اژکن) را مخفف (اژکان) گیریم یا بحذف های هوز مخفف
(اژکهن) مخفی مباد که صاحبان برهان و سروری و ممدوده این را بمعنی اول به کاف فارسی
آورده‌اند که گذشت پس بمعنی اول مرکب باشد از (آژ) که بقول سراج بمعنی آسایش آمده
و (گن) بقول برهان بکسر اول و سکون ثانی بمعنی صفت باشد هرگاه آنرا با کلمه ترکیب
سازند همچو (شرمگن) و امثال آن افادهٔ معنی صاحب هم می کند - یعنی صاحب شرم پس
(اژگن) به کسرهٔ کاف فارسی بمعنی صاحب آسایش و آسایش دارنده کنایه باشد از دریچهٔ
شبکه‌دار که از پس آن نگاه توان کرد یعنی بمعنی اول - در این صورت بقول محققین اول الذکر
این را بر وزن بهمن گرفتن خطاست و خود صاحب برهان هم در ممدوده (آژگن) را بکاف
فارسی و کسر آن آورده و تبدیل ممدوده و مقصوره چیزی نیست که نتیجهٔ لب ولهجهٔ مقامی است

پس صاحب برهان غلط کرد که این را بمعنی اوّل با کاف عربی نوشت و بفتح کاف بیان کرد سلسلهٔ ردیف لغت همه محققین اوّل الذکر ظاهر می کند که مقصود شان درین جا کاف عربی است نه فارسی و فی الحقیقت لغت صحیح به کاف فارسی است چنانکه از ماخذ تحقیق شد پس ما این را بمعنی اوّل بجای خودش هم بیان کنیم اگرچه تحقیق کاملش درین جا ختم شد (اردو) (۱) دیکهو (آژگن) (۲) دیکهو (اژکان)

اژکهان | بقول صاحبان برهان و هفت قلزم و جامع و ناصری و سراج و انند بروزن پهلوان مرادف (اژکان) باشد که گذشت صاحبان جهانگیری و سروری و رشیدی از بهرامی نوشته سند آورده اند (ع) اشو گفت آنکه هیچ نیکی روانش نه بدی اندر جهان کار اژکهانش نه مؤلف گوید که با بحثی کامل به (اژکان) گروهم و از ماخذ انهم خبر داده ایم درین جا همین قدر کافی است که (آژکهان) بمد و دو اصل است و (اژکهان) بمقصوره مرادفش و بحث کامل نسبت معنی هم به (اژکان) مذکور - خیال ما در سند بالا (اژکهان) بمعنی کاهلی است (اردو) دیکهو اژکان -

اژکهن | بقول صاحب برهان و جامع و هفت بروزن کرگدن بمعنی اژکهان است که مردم کاهل باشد صاحب سروری و رشیدی از شاکر بخاری سند آورده (ع) به دل بر بودن مردی و شاطری از مه نه بوسه دادن جان پدر پس اژکهنی نه صاحب ناصری این را بمعنی کاهلیت نوشته و از منوچهری سندی پیش کرده که در صفت اسپ گفته است (ع) دو دو با او اربحل و بجوم با او اژکهن نه خان آرزو در سراج این را مرادف (اژکان) گوید یعنی بمعنی کاهل و کاهلی - ما بلفظ (اژکان) از ماخذ و معانی این

بحث کامل کرده ایم درینجا همین قدر کافی است که این بحذف الف مخفف (اژکهان) باشد (اردو) دیکھو (اژکان)

اژگن | بفتح اول و سکون زای فارسی و کسر کاف عجمی همان است که بحث مفصل آن بر معنی اول (اژکن) کرده ایم (اردو) چھپری دار کواڑ جو اکثر کوٹھیوں میں روشنی آنے کی غرض سے لگا دیے ہیں۔ صاحب آصفیہ نے (جھلملی) پر اس کا ذکر کیا ہے۔ نیز جالدار دروازہ اس دروازے کو کہہ سکتے ہیں جس میں جالی لگائی گئی ہو۔

(الف) **اژند** | بقول برہان و شمس و انند و هفت بفتح اول و ثانی و سکون نون و دال ابجد گلی باشد که بر روی خشت پهن کنند و خشتی دیگر بر بالای آن نهند (۲) گل ولای ته حوض را نیز گویند صاحب انند ------

(ب) **اژنده** | بزیادت های هوز در آخر بمعنی اول (الف) آورده و هیچ ظاهر نکرد که وجه خصوصیت با معنی واحد چیست و صاحبان تحقیق در صدد وجه (آژند) را به هر دو معنی الف و (آژنده) را بیک معنی اول الذکر نوشته اند و مصدر (آژندیدن) در مصدر و معنی گل بکار بردن در میان دو خشت گذشت ما در آنجا از ماخذ نیز تحقیق نکرده ایم بنا بر علیه همه را اینجا تلافی مافات کنیم بخیال ما اصل این [illegible] محققین و بقول صاحب منتخب لغت عرب معنی زمین درشت و سخت و شیء سخت گل مانند فارسیان جیم عربی را بقاعده خود بزای فارسی بدل کردند چو (کج) و (کژ) پس (ژند) شد و بعد از ان الف وصلی در اولش آوردند و بکثرت استعمال حرکت نون بسکون بدل شد (اژند) شد و برای گل ولای ته آب یا حوض نام نهادند که بقول محققین جدید حقائق اشیا اصل سنگ همین

گل ولای ته آب است و پس ازان های نسبت در آخرش زیاده کرده (اژنده) کردند بمعنی منسوب به (اژند) یعنی گلی که در تعمیر منازل درمیان دو خشت نهند تا هر دو خشت را پیوست کند و چون خواستند که ازین لغت مصدر سازند (دن) را که علامت مصدر است بر آخرش آورده (اژنده دن) کردند و برای دفع ثقل های هوز بقاعدهٔ فارسی به یای تحتانی بدل شد هیچو (شاهگان) و (شایگان) مخفی مباد که آنچه صاحبان تحقیق (ب) را مخصوص به معنی اول کرده اند وجه آن در صراحت بالا ظاهر شد و آنچه (الف) را به معنی (ب) هم استعمال کردند بر سبیل مجاز است یا اینکه (الف) را معنی اول محقق (ب) گیریم - ممدوده و مقصوره چیزی نیست که نتیجهٔ لب و لهجهٔ مقامی است پس باید که این را مفرس دانیم (اردو) دیکھو (آژند) و (آژنده)

اژنگ | بقول برهان و هفت دانند بر وزن پلنگ - چین پیشانی و روی و اندام باشد صاحب سروری فرماید که مرادف همان آژنگ که در ممدوده گذشت (جامع شرفنامه) اگر در جبین تو افتد اژنگ ٭ فتد لرزه اندر تن شاه زنگ ٭ صاحب ناصری اینقدر صراحت فرماید که چین صورت از پیری یا غضب - اژنگ باشد مؤلف گوید که بمعنی مطلق چین باشد و اصل این (آژنگ) است و ذکرش بجای خودش می آید و از ماخذش هم بهدر آنجا بحث کنیم - فارسیان بقاعدهٔ خود الف وصلی در اول آن آورده (اژنگ) کردند و بس - الف ممدوده چیزی نیست که نتیجهٔ لب و لهجه مقامی است (اردو) دیکھو آژنگ کے پہلے معنی -

(الف) اژول ۰ | (الف) بقول صاحب شمس بالفتح بمعنی برانگیخت بر کاری و شتابی
(ب) اژولیدن | - فرماید که در تحریر بیت بد و ضم زای پارسی و (ب) بمعنی برانگیختن - دیگر کسی

از محققین فرس ذکر این نکرده و سندی پیش نشد مؤلف گوید که (ژول) بقول صاحب برهان بمعنی چین و شکنج و ناهمواری باشد و ژولیدن مصدر رش بمعنی درهم شدن و پریشان گردیدن بقول بحر پرشکنج و ناهموار شدن ردمی - اگر بقاعدهٔ فارسی الف وصلی در اوّل (ژول) و (ژولیدن) آورده (اژول) و (اژولیدن) کنیم جا دارد و الف وصلی بر معنی هیچ اثر نکند پس (الف) مرادف (ژول) و (ب) مرادف (ژولیدن) باشد. صاحب شمس تسامح کرده است که (اژول) را بمعنی ماضی مطلق آورده زیراکه (ژول) از دو حال خالی نیست - امر حاضر باشد یا حاصل بالمصدر (اژولیدن) و یای تحتانی در (ب) زائد باشد که فارسیان در وسط کلمه یای زائد را برای سهولت و دفع ثقل می آرند همچو (شبخون و شبیخون) (اردو) (الف) دیکهو اخم (ب) چین بجبین هونا - پریشان هونا -

اژه | بقول برهان و سراج و هفت و جامع و جهانگیری - بفتح اوّل و ثانی آهک را گویند و بعربی کلس و نوره خوانند مؤلف گوید که ما ذکر این در ممدوده کرده ایم و این اسم جامد زبان فارسی است ممدوده و مقصوره چیزی نیست که نتیجهٔ لب و لهجهٔ مقامی است - اگر اصل لغت (آزه) بزای هوز می بود - قیاس مقتضی آن می شد که (آزه) را مبدل همان (آهک) گیریم که بقاعدهٔ تبدیل های هوز بزای هوز بدل شود همچو (براه) و (براز) و هم از قبیل تبدیل های هوز بکاف و عکس آن آمده چنانکه (پروانه) و (پروانک) والله اعلم (اردو) دیکهو آهک

(الف) اژهان	(الف) و (ب) بالفتح	گذشت مؤلف گوید که الف مخفف
(ب) اژهن	بقول برهان بمعنی (اژگان)	(اژگهان) و (ب) مخفف (اژگهن) ما صراحت

کامل و بیان ماخذ بر (اژکان) کرده ایم صاحبان اننددو هفت و جامع و جهانگیری ذکر هر دو کرده اند	و صاحب سروری بر (ب) قانع (اردو) دیکھو (اژکان)

اژنخ | بقول صاحب شمس با زای عجمی مکسور و یای معروف چرک چشم بوده آنرا بترکی (کیخ) نامند و بتازی (رمص) دیگر کسی از محققین فرس ذکر این نکرد مؤلف گوید که همین لغت به همین معنی در ممدوده گذشت و هم در آنجا صاحب رشیدی این را بحذف یا (آژخ) نوشته و به همین معنی ذکر کرده بخیال ما تسامح اوست که (آژخ) مراد (اژخ) است نه (آژیخ) بالجمله (آژیخ) و (اژیخ) هر دو یکی است و ممدوده و مقصوره چیزی نیست که نتیجهٔ لب و لہجهٔ مقامی است۔ خیال می کنیم که فارسیان (کیخ) لغت ترکی را بقاعدهٔ تبدیل (اژیخ) کرده باشند که تبدیل کاف و زای فارسی آمده چنانکه (ارغنک) و (ارغژ) و نیز تبدیل غین با خای معجمه درست است همچون (چرغ) و (چرخ) پس در اوّل (ژیخ) الف وصلی آورده (اژیخ) کرده باشند۔ حیف است که ما را تحقیق (کیخ) از لغات ترکی نه شد (اردو) دیکھو آژیخ۔

(الف) **اژیدن** | بقول صاحب شمس مرادف (آژیدن) و (آژیده) که در ممدوده

(ب) **اژیده** | گذشت حیف است که سندی پیش نه کرد که استعمال این مقصوره ثابت شود دیگر محققین فرس ازین هر دو ساکت اند خیال ما نسبت ماخذ این است که این مرکب است از لفظ (آژ) که بمعنی آسایش آمده (کذا فی السراج) پس فارسیان علامت مصدر (دن) برو زیاده کرده (آژدن) کردند و کنایةً بمعنی استره زدن مستعمل شد۔ زیرا که استره زدن هم

نوعی از آسایش است برای اہل ولایت و دیگر معانی (آژدن) کہ بجایش مذکور شد مجاز باشد و (یای تحتانی) بعد زای فارسی در (آژیدن) زائد است کہ فارسیان برای سہولت تلفظ یای تحتانی در وسط کلمہ زیادہ کنند چنانکہ (شبخون) را (شبیخون) کردند ممدود و مقصور چیزی نیست کہ نتیجہ لب و لہجہ مقامی است مخفی مباد کہ (آژ) اسم مفعول است از (الف)،

(اردو) دیکھو (آژیدن و آژیدہ)

اژیر بقول برہان و ہفت و جامع بروزن وزیر بمعنی ہوشمند و زیرک و عاقل باشد و مردم پرہیزگار را نیز گویند۔ خان آرزو در سراج بہ ذکر قول برہان فرماید کہ تحقیق این در زیر (آژیر) بہ مد گذشت و در ممدودہ گوید کہ (۱) بمعنی ہشیار و خبردار و بقول بعضی (۲) بمعنی مطلق بانگ و فریاد و بقول برخی (۳) بمعنی بانگ و فریاد ستوران و بقول بعضی (۴) بمعنی آمادہ و مہیا (الخ) و فرماید کہ تحقیق آنست کہ (ازیر) بالقصر مخفف (آژیر) بمد است و (ہژیر) با مبدل آن و (ہجیر) مبدل (ہژیر) و ہر چہار بیک معنی و صحیح ہمان معنی اول است (الخ)

مؤلف عرض کند کہ بخیال ما اصل این (ہجیر) است کہ بقول صاحب برہان بضم اول بمعنی خوب و نیک و نیکو و زبدہ و خلاصہ باشد عجبی نیست کہ فارسیان بقاعدۂ خود ہای ہوز را بالف بدل کردند چنانکہ (ہمیان) و (امیان) و جیم عربی بدل شد بہ زای فارسی ہمچون (کج) و (کژ) و ضمۂ ہای ہوز بعد تبدیلش بہ ہمزہ مبدل بہ فتح شد بہ مناسبت آن پس (اجیر) (اژیر) شد و ہمین طور در (ہژیر) ہم جیم عربی را بزای ہوز بدل کردند چنانکہ (جوجہ) و (جوزہ) و بمعنی ہوشمند و زیرک مجاز باشد از خوب و نیک و زبدہ و خلاصہ کہ معنی حقیقی (ہجیر) بود و مد در (آژیر) نتیجہ لب و لہجہ

بقامی است پس بخیال ما (آزیر) بہ زای ہوز را ازین ہیچ تعلق نیست و ما تحقیقش بجای
خودش کردہ ایم کہ گذشت و بہ تحقیق ما (آزیر) بمعنی آزار و رنج و محنت اقرار یافتہ است
نہ ہوشمند و زیرک و قاعدۂ فارسی اجازت این ہم نمیدہد کہ زای ہوز را بہ زای فارسی بدل کنیم
و این تبدیل را اگر بر خلاف قیاس ہم گیریم اختلاف معنی ہم اجازت نمی دہد کہ (اژیر) را مبدل
(آزیر) قرار دہیم (اردو) دیکھو (آژیر)

الف مقصورہ باسین مہملہ

اس بقول صاحب ہفت قلزم بضم اول وسین مہملہ زدہ بمعنی عقل آمدہ و در اکثر کتب
فرہنگ این لغت در قطار فارسی است ولیکن صاحب مؤید این را ترکی نوشتہ (انتہی) مؤلف
عرض کند کہ صاحب منتخب کہ محقق لغت عرب است این را بہر سہ حرکت و تشدید سین بمعنی
بنیاد و اصل ہر چیز نوشتہ و مشہور بالضم است و صاحب لغات ترکی فرماید کہ بہ تفخیم کسرۂ ہمزہ
بمعنی عقل (الخ) اگرچہ از مؤید تصدیق بیان صاحب ہفت می شود ولیکن بخیال ما صاحب
لغات ترکی بخصوصیت زبان ترکی معتبر تر از مؤید باشد و باید کہ بمعنی عقل این را بالکسر گیریم
بایں حال این قدر متحقق است کہ این لغت فارسی زبان نیست و سند استعمال این در
فارسی پیش نشد و از محققین فرس ہم کسی ذکر این نکرد و عجبی نیست کہ ترکان ہم این را از عربی
گرفتہ مجازاً بمعنی عقل استعمال کردہ باشند کہ عقل بنیاد و اصل افعال انسان است (اردو)
عقل ۔ بقول صاحب آصفیہ (عربی) اسم مؤنث ۔ بدھ ۔ گیان ۔ دانائی ۔ وہ قوت جس کے
وسیلہ سے انسان برے ۔ بھلے کی تمیز اور دقائق اشیا کو حل کرے ۔

اسا | بقول برہان و جامع و ناصری و ہفت بروزن رسا (۱) خمیازه و دہان دره باشد و آن بسبب خواب یا خمار یا کاہلی بہم رسد و (۲) بمعنی شبه و نظیر و مانند ہم۔ صاحب جہانگیری بمعنی اوّل قانع خان آرزو در سراج فرماید که بہر دو معنی ممدوده ہم آمده و در ممدوده فرمود که ممکن است که (آسا) در اصل بنون بوده باشد یعنی (آسان) و ستان بحذف اوّل و آسا بحذف آخر مخفف آنست مؤلف عرض کند که بخیال ما اصل این بمعنی اوّل (آسا) است که در ممدوده گذشت و آنرا فارسیان از آسودگی و آسایش اخذ کرده باشند بمعنی آسائیدن را ہم بدان تعلق است و بدین وجه دہان دره را (آسا) نام کرده باشند که از کسل اعصاب دہان و ذریعهٔ آسایش است و (اسا) به مقصوره مخفف نتیجهٔ لب و لہجهٔ مقامی باشد و بمعنی دوّم خیال ما این است که اصل این (سا) لغت سنسکرت است که بقول صاحب ساطع افادهٔ معنی شباہت و مانندگی دہد فارسیان این را از سنسکرت گرفتند و بہمین معنی استعمال کردند۔ صاحب برہان (سا) را بمعنی دوّم آورده است و بزیادت الف وصلی در اوّل (اسا) شد و نتیجهٔ لب و لہجهٔ مقامی آنرا (آسا) کرد و بزیادت نون در آخر (سان) کردند چنانکه (پادش) و (پادشن) و (جانا) و (جانان) (ابوالفتح ﷺ) عرضم چرخ بمعنی جنبش و بسکون بآسمان و زمین اسا باشد (اردو) دیکھو (آسا) کے دوسرے اور تیسری معنی

اسارون | بقول برہان بارای قرشت بروزن فلاطون۔ بیخ گیاہیست که خلاف زراوند است و بعضی گویند بیخ سنبل رومی است اگر آنرا بکوبند و با شیر تازه بیامیزند و در زیر خصیه بمالند نعوظ عجیب آورد۔ صاحب جامع بیخ را سنبل کوہی گوید۔ صاحب ناصری

بذکر این فرماید که این لغت پارسی نیست و صاحب انند صراحت کند که لغت یونانی است
و صاحب سوا السبیل نوشته که بیونانی این را (اسراان) گویند۔ صاحب مؤید ذکر این بذیل
لغات فرس کند و بحوالہ زفانگویا فرماید که داروئی است که بهندی آنرا (زنگر) گویند۔ صاحب
محیط فرماید که لغت سریانی است و بیونانی (سرانیون) و بهندی (ٹنگر) و (گھٹونه) و (سکند بالا)
و (کراس) و (بندکهر) نامند گیاهی است پرگره و اندک طولانی۔ خشک در آخر دوم و
بقول شیخ گرم و خشک در سوم و بقول گیلانی و شیخ مجفف و قابض و مفتح و مسکن جمیع
اوجاع باطنی و منافع کثیره دارد (اردو) بقول صاحب محیط (ٹنگر) گھٹونه۔ سکند بالا
کراس۔ بندکهر۔ ایک دوا کا نام جو تیسرے درجہ میں گرم و خشک ہے۔

اساره | بقول صاحب شمس لغت فارسی است بمعنی حساب۔ دیگر کسی از محققین فرس
ذکر این نه کرده و نه سندی پیش شده ماخذ این بخیال ما جز این نمی آید که از لغت (اواره)
که بمعنی دفتر گذشت به تبدیل دال مهمله به سین (اساره) کرده باشند چنانکه (پاد) و (پاس)
که بمعنی نگهبان است باقی حال بغیر وجود سند استعمال ما این را قابل وثوق نداریم که معاصرین
عجم ازین ساکت اند و کسی مؤید صاحب شمس نیست (اردو) دیکھو آواره کے تیسرے معنی

آساس | بقول بهار بالفتح (۱) بنیاد و (۲) عمارت۔ جمع اول اسس بضمتین
و جمع ثانی آساس بوزن افراس و فرماید که با لفظ انداختن و برآوردن و برکشیدن و
بستن و گستردن و نهادن مستعمل۔ مؤلف عرض کند که لغت عربیست بقول صاحب منتخب
بالفتح بنیاد و اسس بضمتین جمع۔ صاحب انند بحوالہ منتهی الارب بذکر هر دو معنی بیان

کردہ بہار فرہابکہ جمع ثانی (اس آس) است بر وزن (افراس) (الخ) فارسیان استعمال
این با مصادر متعددہ فروس کردہ اندکہ در ملحقات می آید و انحصار بر مصادر بیان کردہ بہار شد بنا
(انوری سے) قصور عقل تصور کند جلالت تو ؛ اساس طور تحمل کند تجلی را ؛ (ولہ سے)
تقدیر گرد بارہ حزم تو طوف کرد ؛ گفتا نہی اساس کہ دارد حصار ملک ؛ معاصرین عجم ہم استعمال
این کنند۔ صاحب (یوسف سراج) آوردہ ؂ یوسف سراج سوزن بدست عرش را بالا
کرد۔ دیدکہ یک اساسی پیدا شد و اصلا بخیالش نرسیدکہ این اساس رتدا یک برای اوست
(اردو) (۱) بنیاد۔ بقول آصفیہ (عربی) اسم مؤنث۔ جڑ۔ اصل (۲) عمارت بقول آصفیہ
(عربی) اسم مؤنث۔ آبادی۔ مکان۔ محل۔ مسکن۔ گھر۔

اساس افگندن (استعمال) صاحب
آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت و سندی
از خسرو دہلوی آوردہ (سے) شاہ گفتہ کہ
آن ہنر پیوند ؛ نہ بہ تنہا اساس کار افگند ؛
مؤلف گوید کہ از سندش مصدر (اساس کار
افگندن) پیدا است و اگر این را تمام کنیم (اساس
چیزی افگندن) باشد بمعنی بنیاد چیزی و کاری
قائم کردن (اردو) کسی کام یا کسی چیز کی
بنا ڈالنا۔ نیو ڈالنا۔

اساس انداختن (استعمال) صاحب
آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت و از والہ
ہروی سندی آوردہ (سے) کہ ہی کس نت
زروی بخت بر یم کہ نقد ؛ اساس کلبہ را ز کہربا
انداخت ؛ مؤلف گوید کہ از این سند (اساس
کلبہ انداختن) پیدا شود بمعنی بنیاد خانہ
قائم کردن و بضرورت تعمیم گوید کہ (اساس
چیزی انداختن) قائم کنیم (اردو) کسی چیز کی
بنا ڈالنا۔ بنیاد ڈالنا۔ جیسے مکان کی بنا ڈالنا۔

(الف) اساس بر آوردن | استعمال — صاحب آصفی ذکر این کرده از معنی ساکت و از ظهوری سند آورده (ص) ز موجی جهان را بنا فهم پلاس ۞ ز خشتی بکیوان بر آرم اساس ۞ مؤلف گوید که بخیال ما باید که این را ———

(ب) اساس بر آوردن از کیوان | بمعنی بلندی بنای خانه را از کیوان گذراندن و خانهٔ ساختن که از فلک هفتم بلند باشد قائم کنیم و بنا تعمیم معنی بعوض کیوان فلک یا چیزی هم قائم توان کرد (اردو) (الف) عمارت کا بلند کرنا — (ب) عمارت کا زحل یا آسمان یا اور کسی چیز سے بلند کرنا —

اساس برکشیدن | استعمال — صاحب آصفی ذکر این کرده از معنی ساکت و از خسرو دہلوی سند آورده (ص) لیک اساسیکه توش برکشند ۞ از لقب خاص بزیور کشند ۞ مؤلف گوید که بمعنی قائم کردن بنیاد باشد (اردو) بنیاد ڈالنا — بنا ڈالنا —

اساس بستن | (استعمال) صاحب آصفی ذکر این کرده از معنی ساکت و از نظامی گنجوی سند آورده (ص) زمینی که دارد بر و بوم سست ۞ اساسی بر او بست نتوان درست ۞ مؤلف گوید که بمعنی قائم کردن مکان باشد و در اینجا اساس بمعنی دوش آمده (اردو) گھر بنانا — بقول آصفیہ مکان بنانا — مکان کی تعمیر کرنا — عمارت بنانا —

اساس داشتن | استعمال — صاحب آصفی ذکر این کرده از معنی ساکت و از وحشی بافقی سند آورده (ص) اساسی گر نداری کوه بنیاد ۞ غم خود خور که کاهی در ره باد ۞ مؤلف گوید که بمعنی استحکام داشتن باشد و این مجاز است مخفی مباد که اگرچه بمعنی لفظی (اساس داشتن) بمعنی (بنیاد داشتن) است ولیکن چیز بنیاد دار و مکان بنیاد دار را مستحکم گیرند و از همین است

کہ (اساس داشتن) کنایہ باشد بہ استحکام داشتن
یعنی شعر این است کہ اگر تو مثل کوہ استحکام
نداری غم خود بخور کہ ہیچ کاہ ہے دررہ باد ہستی
(اردو) مستحکم ہونا - استحکام رکھنا -

اساس زدن | استعمال - مرادف اساس (۱۵۴۳)
نہادن است یعنی بنیاد قائم کردن (انوری ؎)
زندرضا وخلافش اساس کون وفسادہ و بد
عتاب ونوالش نشان خوف ورجاہ مخفی مبادا
کہ از کلام انوری کہ بالا مذکور شد (اساس کون
وفساد زدن) پیدا است واین ہم داخل
باشد در تعمیم (اساس چیزی زدن) ہیچو اساس
چیزی افگندن) کہ بر اساس افگندن گذشت
(اردو) بنیاد ڈالنا - بنا ڈالنا -

اساس ساختن | استعمال - صاحب
آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت وسندی
از جبلی غرجستانی پیش کردہ (؎) اساس
مدحت تو روز وشب ہمی سازم ہ لباس مدحت
تو روز وشب ہمی پوشم ہ مؤلف گوید مرادف
اساس نہادن است یعنی بنیاد قائم کردن -
واز کلام جبلی (اساس مدحت ساختن) پیدا است
واین داخل باشد در تعمیم (اساس چیزی ساختن)
بمعنی بنیاد چیزی قائم کردن (اردو) بنیاد
ڈالنا - بنا ڈالنا -

اساس کار افگندن | استعمال - بمعنی
بنیاد کاری قائم کردن - سند این بر اساس
افگندن گذشت واین در تعمیم (اساس چیزی
افگندن) داخل باشد کہ بذیل (اساس افگندن)
مذکور شد (اردو) کسی کام کی بنیاد ڈالنا -
بنا ڈالنا -

اساس کردن | استعمال - صاحب
آصفی ذکر این کردہ از معنی ساکت وسندی
از کلام خسرو دہلوی پیش کردہ (؎) سہل
بود تا کہ زہی قیاس ہ زآب وگل من چہ
توان کرد اساس ہ مؤلف گوید کہ بمعنی عمارت کردن

و خانه ساختن مرادف (اساس بستن) است
و در ینجا لفظ اساس بمعنی دوّم اوست که بجایش بیاید
گذشت (اردو) دیکھو اساس بستن ـ

اساسِ کلبه انداختن | استعمال بمعنی بنیاد
کلبه قائم کردن است سند این بر (اساس انداختن)
گذشت و این داخل است در تعمیم (اساس
چیزی انداختن) که بذیل اساس انداختن مذکور
شد (اردو) گھر کی نیو ڈالنا ـ

(۱۵۸۴) اساس کندن | استعمال ـ بمعنی کندیدن
بنیاد چیزی و صحیح آنست که این را (اساس
چیزی کندن) قائم کنیم (عرفی ـــه) طوفان
تا زنجیر و اساس امید کنده ؛ ای دل جهان جهان
طلب آرزو فشان ؛ (اردو) کسی چیز کی نیو
اکھیڑنا ـ

اساس گستردن | استعمال ـ صاحب آصفی
ذکر این کرده از معنی ساکت و از کلام هاتفی جامی
سندی پیش کرده (ـــه) به تخم نصیحت بگستر دو اساس

ادا کرد در صورت التماس ؛ مؤلّف گوید که
بمعنی بنیاد قائم کردن آست (اردو) نیو ڈالنا

(۱۵۸۵) اساس محکم است | استعمال بمعنی بنیاد چیزی
محکم است ـ باشد پس باید که اینرا اساس چیزی
محکم است گیریم (انوری ـــه) باد را در شارع
حکمت شتابی دائم است ؛ خاک را از فضل حکمت
اساسی محکم است ؛ (اردو) کسی چیز کی نیو مستحکم ہے

اساس نهادن | استعمال ـ صاحب آصفی ذکر
این کرده از معنی ساکت مؤلّف گوید که بمعنی بنیاد
چیزی قائم کردن است پس باید که اینرا اساس
چیزی نهادن) قائم کنیم و در تعمیم این داخل است
(الف) اساس اقامت نهادن) بمعنی اقامت
ورزیدن (انوری ـــه) چون مراد خویش را با ملک
ری کردم قیاس ؛ در خراسان تازه نهادم اقامت
را اساس ؛ و همچنین ـــــــــــــــ
(ب) اساس دولت نهادن) بمعنی قائم کردن
بنیاد دولت ـ صاحب آصفی سند این از معنی

نیشاپوری پیش کرده (ع) ای برادرزادهٔ صدری
که دولت را اساس ۛ از زمین کاشغر تا بحر قسطنطین
نهاده ۛ وهم ازین است ---------
(ج) (اساس روزگار نهادن) بمعنی قائم کردن
بنیاد جهان (انوری ع) قدرت برون باند
چو بنای کن فکان ۛ بنهاد اساس دائرهٔ گردار
روزگار ۛ وهم چنین باشد ---------

(د) (اساس ملک نهادن) بمعنی بنیاد ملکی قائم کردن
چنانکه انوری گوید (ع) اساس ملکی کز سپهر خدمت
نهند ۛ ز نعل اسپ حوادث خراب و هامون باد
(اردو) کسی چیز کی بنیاد یا بناء ڈالنا (الف) اقامت
اختیار کرنا (ب) دولت کی بنیاد ڈالنا۔
(ج) دنیا کی بنیاد ڈالنا۔ (د) ملک و دولت
کی بنیاد ڈالنا۔

اساسه | بقول برہان وجامع بفتح اوّل بروزن نواسه (۱) بمعنی نگرستن بگوشهٔ چشم و واپس دیدن باشد و (۲) بمعنی سامان جمعیت بسیار ہم ہست و بکسر اوّل ہم گفته اند خان آرزو در سراج بذکر ہر دو معانی بالا فرماید که بمعنی دوّم ہمزه و ثانی مثلثه است ولفظ عربی است بمعنی اسباب خانه بتصحیف و ثاثه گوید هم در لفظ وہم درمعنی (الخ) صاحب سروری بحوالهٔ ادات الفضلا و ہم صاحب جہانگیری ومؤید بمعنی اوّل قائل مؤلف گوید که اساس بالضم بزبان سنسکرت بمعنی امید و آرزو داشتن است (کذا فی الساطع) پس عجبی نیست که فارسیان زیادت ہای ہوز در آخر این (اساسه) کرده بمعنی اوّل استعمالش کرده باشند و تحقیق اوّل الذ از معنی مصدری حاصل بالمصدر باشد یعنی معاینه بگوشهٔ چشم و واپس دیدن که این قسم مشاہده از شخصی بظهور آید که بالمعنی توجهش بچیزی باشد و من وجه تعلق دارد با معنی امیدواری

و آرزومندی ۔ بنسبت معنی دوم خیال خان آرزو قرین قیاس است و عجبی نیست کہ فارسیان خلاف قیاس بہ تبدیل ثای مثلثہ با سین مہملہ مفرس کردہ باشند واللہ اعلم حیف است کہ سند استعمال پیش نشد ۔ فتح اول بمعنی اول در استعمال فرس بوجہ الف اول است و این تصرف فارسیان باشد و وجہ کسرۂ اول در معنی دوم ہیچ بفہم نمی آید (اردو) (۱) دکن مین کہتے ہین (کوری نگاہ سے دیکھنا) یعنی اس چیز یا اس شخص کو مخفی طور پر دیکھنا جو روبرو نہو بلکہ پیچھے ہو ۔ دزدیدہ نگاہی کہ سکتے ہین (کن انکھیون سے دیکھنا) بقول صاحب آصفیہ گوشۂ چشم سے دیکھنا ترچھی نگاہ سے دیکھنا ۔ پوشیدہ نظر کرنا ۔ آنکھ چرا کر دیکھنا ۔ حاصل بالمصدر کے معنون مین یعنی ترچھی نگاہ کا مشاہدہ) (۳) اثاثہ ۔ بقول امیر (عربی) مذکر بمعنی کپڑا لتا ۔ زیور ۔ اسباب سرمایہ اردو مین مستعمل ہے (ذوق) ؎ نہین ہے خانہ بدوشون کو حاجت سامان ؎ اثاثہ چاہیئے کیا خانۂ کمان کے لئے ؎

اسالیطوس | بقول ۔ صاحب برہان و ہفت و اتند بکسر لام و سکون تحتانی و ضم طای حطی و واو و سین بی نقطہ ساکن بہ یونانی گلیست کہ آن را بعربی طین کرمی خوانند و آن گلی باشد سیاہ رنگ و وجہ تسمیۂ آنست کہ در اول برگ برآوردن درخت انگور از آن گل بر درخت مالند تا کرم برگ آن را نخورد و چشمہای تاک را تباہ نکند صاحب مخزن (ر طین کرمی) گوید کہ خاکی است کہ از بلاد سرو دیا آورند ۔ سیاہ ۔ کہ بہ الرایحہ شبیہ بہ فحم گویند کہ از چوب صنوبر گیرند نافع است جہت حفظ آفات تاک انگور ۔ طبیعت آن سرد و خشک و افعال و خواص آن محلل و جالی و در اکتحال جہت رویدن اشفار و در ادویۂ رفع

کلف وحکہ مستعمل ومنافع بسیار دارد۔ صاحب محیط این را بر درگل گرمی نوشتہ فرماید کہ این را بہ یونانی (اسالیطس) نامند (اردو) ایک سیاہ مٹی جو صنوبر کی لکڑی سے حاصل ہوتی ہے انگور کی بیل کے لئے نافع ہے یعنی اوس کے استعمال سے بیلون کو کیڑے نقصان نہین پہونچا سکتے۔

اسالیون | بقول صاحب برہان وہفت واشند بہ ہر ام وضم تحتانی وسکون واو ونون تخم کرفس کوہی است۔ صاحب محیط بہ کرفس جبلی فرماید کہ این را بہ یونانی (اسالیون) نامند۔ قوی تر از کرفس بستانی گرم وخشک در سوم وآشامیدن تخم وبیخ آن جہت ادرار بول وحیض نافع وبر (کرفس) گوید کہ معرب است از کرفش فارسی وبہندی اجمود نامند (اردو) پہاڑی اجمود جس کو عام اطبا کرفس کہتے ہین۔ یہ ایک دوا ہے جو گرم وخشک تیسرے درجہ مین ہے۔ اور ادرار کا عمل کرتی ہے۔

اسامی | بقول بہار بالفتح جمع اسم وبالمد چنانچہ مشہور است در ادر خطا ست امیر حسن دہلوی ؎) اسامی سگان کوی او در یک ورق ویدم ... دیباچہ دولت خانی گنجہ۔ مؤلف گوید کہ اسم بقول منتخب بالکسر وبضم نشان وعلامت چیزی ونام (الخ) وجمع آن اسما جمع آن واسماوات واسامی بہ تشدید یا وبہ تخفیف آن جمع الجمع۔ فارسیان استعمال این کنند بہ تشدید یای تحتانی وبدون تشدید ہم (اردو) سامی۔ بقول امیر (مونث) اردو مین بجائے واحد مستعمل ہے۔ اسی وجہ سے اسکی جمع اسامیان لاتے ہین مؤلف کہتا ہے کہ (اسامی) کا ترجمہ اردو مین اسما ہے۔

طبع زاد جناب ملا رضای شوستری جوہر التخلص دام لطفه

شکر خدا که چاپ شد این جلد چارمین	مطبوع خاص و عام بود در همه صفات
جو ز نوشته سال اشاعت به تخرجه	بی همسر است در همه باب آصف اللغات

۱۰۳۳
۳۰۵
۱۳۳۸

تمام شد جلد چہارم

واجب العرض

بدینوجہ کہ ہمنے کل نسخہای مطبوعہ کو پبلک کے لئے وقف کردیا ہے اور اس کتاب کے حق تالیف کو بھی پبلک کی نذر کردیا ہے اس لئے آیندہ اسکی ضرورت نہین خیال کی جاتی کہ ہر ایک نسخہ پر مؤلف کے دستخط رہین صرف بطور سلسلۂ مطبوعہ عزیز المطابع ہمنے آخر پر دستخط کئے ہین

(مؤلف)

(عزیز المطابع حیدرآباد دکن)

اعلان وقف آصف اللغات

(۱) اُن [illegible] کی [illegible] جن میں [illegible]

طلبا کی تعداد سو نفری سے زیادہ ہے اور جنکو سرکار سے کوئی امداد نہیں ملتی تو یہ کتاب [illegible]

(۲) جن صاحبوں نے اس اعلان کے حوالے [illegible]

اُنکو اس کتاب کی ہر ایک جلد جس جس طرح چھپتی جاویگی بلا قیمت ملیگی۔

جلدات آصف اللغات کی فہرست جن کی قیمت ایک پبلک فنڈ کے لئے وقف ہے

نمبر	نام کتاب	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
۱	[illegible]	[illegible]	[illegible]		[illegible]	[illegible]	[illegible]
۲	قواعد النحل	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
۳	کاشت انگور	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
۴	کاشت ترکاری		[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
۵	خواص [illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]